

శ్రీ రస్తు.

మహాకవి శ్రీ కందుకూరి రుద్రకవి ప్రణీతంబగు
నిరంకుశోపాఖ్యానము

విమర్శకాచార్య, శిల్పకళాకోవిద
శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్య కవి విరచిత
సుధారసంగిణీ వ్యాఖ్యాన సమేతము

సత్తై న పల్లి హైందవోన్నత పాఠశాలా ప్రధానాంధ్ర పండితులు :
శ్రీ కొండూరి వీరరాఘవాచార్యులు గారి
కావ్యమీమాంసా సహితము

ఆంధ్ర శిల్ప కళా పరిషత్తు
కార్యస్థానము : : సత్తై న పల్లి.

పండితాభిప్రాయములు

“సుధాతరంగిణి”

కందుకూరి రుద్రయ నిరంకుశోపాఖ్యానమునకు వ్యాఖ్య

కర్త: శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు

పేరెన్నికగన్న ఆంధ్రకవులలో శ్రీ కందుకూరి రుద్రయ ఒకడు. రుద్రయ ప్రతిభను విననివారు, ఆయన కృతులను చదువనివారు, చాటువులతో ఆనందింపని వారు తెలుగువాడిలో ఉండరు.

రుద్రయ నెల్లూరుజిల్లా కందుకూరు గ్రామనివాసి. విశ్వబ్రాహ్మణుడు. శాలివాహనశకము ౧౮౩౦ ప్రాంతములో రుద్రయ, శ్రీకృష్ణదేవరాయల వారి ఆస్థానమున తన కవితను ప్రదర్శించి, సర్వా సములను బడిసినాడు. రుద్రయ వంశమువారు ఇప్పటికిని కందుకూరులో గొందరున్నారు. రుద్రయ ప్రతిభకు చిహ్నముగా వారిప్పటికిని కవివంశము వారుగాఁ బిలువబడుచున్నారు.

రుద్రయ సహజ కవితావిశారదుడు. చిన్నతనముననే ఆయన పెక్కకృతులను రచించెను. రుద్రయ కృతులన్నిటిలో మిక్కిలి ప్రతిభకు వచ్చినది నిరంకుశోపాఖ్యానము. రుద్రయ చెప్పికొనినట్లు బాల్యచాపలముతో నిబంధించినను నిరంకుశోపాఖ్యానము ప్రౌఢ కావ్యముగా కవితలో పరాకాష్ఠ నందుకొనినది.

నిరంకుశోపాఖ్యానము చక్కని శృంగార కావ్యము. పేరుకుతగినట్లు నిరంకుశోపాఖ్యానము, రుద్రయ లేఖనిలో నిరంకుశ ప్రతిభతో రూపొందినది.

నిరంకుశోపాఖ్యానము కథానందర్శమున సుగమముగానున్నను, రసవత్ప్రవీణతా పాకమున గంభీరముగా నున్నది. అందలి లోతుపాతులను తరచి తెలిసికొనవలెననిన చక్కని వ్యాఖ్యానమొకటి అవసరమై యున్నది.

బాపట్ల తాలూకా పెదపాలెం వాస్తవ్యులు, కవులు, పండితులు అగు శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారు తమ సుధాతరంగిణి వ్యాఖ్యతో నేడు ఆకొరతను తీర్చివేసినారు.

శ్రీ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారి సుధాతరంగిణి చాల హృదయంగమముగా నున్నది. ఘమ్మలమైన సామగ్రితో జాలువాటి సుధాతరంగిణి, మధుర ధ్వన్యాది విశేష ప్రకటనములతో, మూలగ్రంథమును మరింత రసవత్తరము నొనరించుచున్నది. ఈ సుధాతరంగిణి, కవి పండిత రసిక సమాలోచక జనామోదమును బడయుననుటలో సందేహములేదు.

శ్రీ సుబ్రహ్మణ్య కవిగారు ఇంకను ఆంధ్ర ప్రబంధములకు మధుర వ్యాఖ్యలురచించి, ఆంధ్రలోకమునకు మహోపకారము చేయగలరని విశ్వసించుచున్నాను.

సాహితీసమితి }
తె నా లి. }
22-11-1951 }

కావ్యతీర్థ, కవితావతంస
ఘట్టి లక్ష్మీనరసింహశాస్త్రి.

పండితాభిప్రాయములు.

సర్వభాషలకు సంస్కృతముమూలము. ఎల్లభాషలకంటె సంస్కృతముతో సంబంధ మొక యాంధ్రభాషకే చెల్లినది. వర్ణసమామ్నాయమందును, వ్యాకరణ నియమములందును, ఛందోవృత్తములందును, సలంకార సామాగ్రియందును, వికృతి రూపములందును, దీర్ఘ సమాసములందును, విమృశించి చూచిన ననుబంధము తప్పక యొప్పుకొనఁదగియున్నది. అందువలననే “దేశభాషలందు తెనుఁగులెన్న” యనుసిద్ధాంత మేర్పడినది. ఆంధ్రవాఙ్మయరచనకు మూలకందము భారతము. కవిత్రయ రచితము. రాజనరేంద్ర మనుమసిద్ధులకాలమునాటిది. తత్సమకాలీనములు. తత్సదృశములు నిర్వచనోత్తరరామాయణ “సృసింహపురాణ” “హరివంశ” త్తరహరివంశాదులు. మొదటి తరగతిలోనివి. భావికవిమార్గదర్శకములు.

తదనంతర రచనలు. “శ్రీనాథ” “సూరస” కర్తృకములు. భాషాపోషకములు. “నారవిలాస” “శాలివాహననక్షత్ర” “భీమఖండ” “కాశీఖండ” “శృంగార నైషధ” “రాఘవచాండవీయ” “ప్రభావతీప్రద్యుమ్న” కళాపూర్ణోదయాదులు. “పాండు రంగవిజయ” “పారిజాతావహరణ” “మనుచరిత్ర” “వసుచరిత్ర” “రాజశేఖరవిలాస” “కాళహస్తిమాహాత్మ్యము” మొదలైనవి, యాంధ్రభాషాని సభాలంకారములై యలరారినవి.

వానికేమాత్రముతీసిపోనిది “కందుకూరి రుద్రమహాకవికృత” “నిరంకుశోపాఖ్యానము” స్వతంత్రకృతులలోఁజేసినది. ఇమ్మహాకావ్యమునకు “సుధాతరంగిణ్యాఖ్య వ్యాఖ్య (స్వర్ణసుబ్రహ్మణ్యకవి కర్తృక) యుభయ వాఙ్మయ రసపిపాసకలవారసుభ వింపఁదగియున్నది. ఇందునందర్భోచితముగా వివిధనిఘంటువులు, వ్యాకరణాలంకారాది శాస్త్రములు, సకలగీతాభినయ భరతకలాలక్షణగ్రంథములు పెక్కులుదహరింపఁబడినవి. “కవినయములు” “ప్రకృతిసాక్షాత్కృతి” “కవిహృదయము” “ఘోరోక్తులు” “న్యాయములు” మున్నగు కవితాసామాగ్రి సమగ్రమముగా హృదయంగమముగా వివరించి సంధానింపఁబడినవి. దీనిని జాగ్రత్తగాఁజూపి, ధారణజేసిన కలార్థి యొకయాంధ్రభాషయందేకాక సంస్కృతభాషాకావ్యముల స్వయంచుటయందును, నిరాఘట పాండిత్యముతప్పకచేకూరఁగలదు. మఱియు నీవ్యాఖ్యవ్యాఖ్యాతకుఁగల భాషాభివృద్ధియందలి నిరంతరాభినివేశము, తన్నిమిత్తబహుగ్రంథ పర్యవలోకనము ప్రకటించుచున్నది. పరమేశ్వరుఁడీవ్యాఖ్యాతకు, విద్వత్కవి కింకను ప్రసిద్ధమహాకావ్యములకు వ్యాఖ్యలు రచించుట కెల్లవేళలయందును దోడ్పడుఁగాతమని ప్రార్థించుచున్నాఁడ.

దేవస్థాన సంస్కృతకళాశాల,
పొన్నూరు. }

కళావధాని,
చేల్లా విచ్చయ్యశాస్త్రి.

నిరంకుశోపాపాఖ్యాన ముద్రణమునకు సహాయమొనర్చిన రాజ పోషకులు.

శ్రీ సత్యనారాయణ చైన్మిల్లు కంపెనీవారు	నిడుబోల్లు.	రు	50—0—0
,, వెంకటేశుల చైన్మిల్లు మేనేజరు యడ్లపాటి సుబ్బారావుగారు,	,,		50—0—0
,, గొట్టిముక్కల వెంకటేశ్వర్లుగారు, (సాహుకారు) కంకటపాలెం.			50—0—0
,, చుండూరు వెంకటసుబ్బయ్యగారు, (గ్రామమునసబు) రేలూరు.			40—0—0
,, గుంటూరుపుర దేశీయ విశ్వబ్రాహ్మణసంఘవారు గుంటూరు.			30—0—0
,, పమిడి రంగయ్యగారు, (పంచాయతీలో ప్రసిడెంటు) రేలూరు.			25—0—0
,, దొప్పలపూడి రంగారావుగారు, (సాహుకారు)	,,		25—0—0
,, దొప్పలపూడి నారాయణగారు, (భూస్వామి) పూండ్ల.			20—0—0
,, కాండ్లు బండయ్యగారు (తండ్రి ఆదెయ్యగారు) చమళ్ళమూడి.			25—0—0
,, కందిమళ్ళ సుబ్బయ్యగారు, (భూస్వామి) పుసులూరు.			25—0—0
,, కొత్తపల్లి వీరయ్యగారు, (సాహుకారు) పెన్సివారిపాలెం.			25—0—0
,, పెగడాల నాగరాచార్యసిద్ధాంతిగారు, పాన్నూరు.			25—0—0

రు 10—0—0 య లు మఱున సహాయమొనర్చిన పోషకులు

శ్రీ నందిపాటిపేటూరిలింగంగారికుమారుడు సుబ్బయ్యగారు (క్రీకరబ్రహ్మలయట్రప్పి)	వ. గాని.
,, నందిపాటి వీరయ్యగారికుమారుడు సుబ్బయ్యగారు, (శ్రీవీరబ్రహ్మలయట్రప్పి)	,,
,, నందిపాటి బ్రహ్మయ్యగారికుమారుడు నరసింహాచార్యులుగారు (శ్రీవీరబ్రహ్మలయట్రప్పి)	,,
,, కొమ్మూరి లింగయ్యగారి కుమారుడు కామయ్యగారు (శ్రీవీరబ్రహ్మలయట్రప్పి)	పెననందిపాడు
,, కోడూరి శ్రీరాములుగారు, మురికిపూడి శివలింగాచార్యులుగారు పూండ్ల రామకోటయ్యగారు,,	
,, వరగాని సుబ్బారావుగారు, వరగానిరామలింగంగారు,పాన్నూరి పున్నయ్యగారు,	,,
,, గిరిజాల వీరబ్రహ్మచార్యులుగారు, కుప్పెల చిరంజీవులుగారు, కుప్పెలకామరాజుగారు, కొమ్మూరు	
,, ముక్కల రామమూర్తిగారికుమారుడు కోడేశ్వరరావుగారు, కుప్పిలి కామరాజుగారు,	,,
,, కాకుమాను సుబ్రహ్మణ్యంగారు, వెలగలేటి కృష్ణాచార్యులుగారు,	పాలపర్రు.
,, కాకుమాను రామబ్రహ్మచార్యులుగారు,	,,
,, వేలూరి వీరబ్రహ్మచార్యులుగారు, (హైస్కూలు సీనియర్ పండితుడు)	కాకుమాను
,, నల్లమోతు రత్నయ్యగారు, నల్లమోతు మల్లయ్యగారు, నల్లమోతు వెంకటప్పయ్యగారు.	,,
,, గోపరాజు సత్యనారాయణగారు, (కలపటిడితీ)	నిడుబోల్లు
,, మాగులూరి సుబ్బారావుగారు, (హైస్కూలు డ్రాయింగుమాస్టరు)	,,
,, సింగంకెట్టి వెంకటచలపతిరావుగారు, (కలపటిడితీ)	,,
,, తురగా నూర్యనారాయణగారు, (హోమియోస్టోప్రు)శీలం కోటయ్య (స్ట్రాబుమాస్టరు) పాన్నూరు	
,, కొల్లిపర వీరాంజనేయులుగారు, (పర్రాబు వ్యాపారం)	,,
,, అలపర్తి వెంకయ్యచౌదరిగారు, అధరాపురపు శేషగిరిరావుగారు, (సినిమా భాగస్వామి)	,,
,, పులికొండ సుందరరామరాష్ట్రీగారు, (లక్ష్మీ జ్యూయలరీమాస్టరు)	,,
,, రాచపూడి రంగారావుగారు, (పచారిసాపు), కొడాలి పిచ్చయ్యగారు, (భూస్థితి)	,,
,, అధరాపురపు శ్రీనివాసరావుగారు (స్టాంపులెండరు)	,,
,, పాతకమూరి నాగభూషణాచార్యులుగారు, (తండ్రిరామయ్యగారు)	,,
,, మురికిపూడి రామలింగాచార్యులుగారు, మురికిపూడి సుబ్బారావుగారు.	,,
,, పాతకమూరి శంకరాచార్యులుగారు, (గుంటూరుజిల్లాబోర్డు గుమస్తా)	,,
,, పాతకమూరి కోటయ్యగారికుమారుడు నాగాచార్యులుగారు, (పర్నిచర్ కలట్రాక్టరు)	,,
,, పాతకమూరి వెంకటాచార్యులుగారు, దీవి లక్ష్మీకాంతరావుగారు,	,,
,, గుడివాడ నూర్యనారాయణగారు, బంగారు బాలచంద్రాచార్యులుగారు,	,,

1. పూసపాటి పేదయ్యగారు, వడ్డేపాటి కోటయ్యశాస్త్రిగారు, (పండితుడు) ప్రతిపాడు
 2. కోసూరి చాలకృష్ణమూర్తిగారు, కాకుమాను సుబ్బయ్యగారు, " వున్నవ
 3. పామిరై నాగభూషణశాస్త్రిగారు, (పండితుడు) వెంగళయపాలెం
 4. పూసపాటి సాంబశివరావుగారు, (యశవతుల), మంతా రామయ్యగారు, పల్లపాడు
 5. కొంకపూడి కొంకదాచార్యులుగారు, (నెనిగంట్ల), కొమ్మూరి ఓంకారముగారు, అప్పాపుగం
 6. కొల్లమాను రాఘవయ్యగారు, (శ్రీ)చత్తనారాయణ అండ్ కంపెనీ, రేటూరు
 7. లక్ష్మీకెట్టి కోటయ్య వరిఫ్ చింపిరయ్యగారు, నన్నపనేని నాగభూషణంగారు, కర్లపాలెం
 8. మేనుమెచ్చు వెంకట్రామరాజుగారు, శ్రీ చాపూజీగ్రంథాలయంవారు, పూండ్ల
 9. కరెం వెంకటప్పయ్యగారు, (భూస్వామి) రామూరి కోటింగాచార్యులుగారు, "
 10. యలవరై రామకోటి ఆచార్యులుగారు, పూండ్ల సింహాచలంగారు, (ప్రాంపువెంకయ్య) "
 11. ములుకుట్ల వెంకటాచలపతిగారు, దాసరిసోమయ్యగారు, (హైస్కూలుమాస్టరు) "
 12. మట్టి రామకృష్ణయ్య, మట్టి శ్రీరామయ్య, మట్టి పెదసదాశివయ్యగారు, తిక్కచెట్టిపాలెం
 13. కోళ్ళపూడి మణిభూషణాచార్యులుగారు, కోళ్ళపూడి నాగభూషణాచార్యులుగారు, బ్రా.కోడూరు
 14. చందవోలు చంద్రకేళిరయ్యగారు, (వట్టి చెరుమాను) కొణివల కోటయ్య, చమశ్యమూడి
 15. బండికట్ల మయ్యబ్రహ్మచార్యులుగారు, బండికట్ల ఆంజనేయులుగారు, "
 16. ఆత్తలూరి బసవచార్యులుగారు, (పండరీపురము) గుంటూరు
 17. పాతకమూరి శ్రీమహాచార్యులుగారు, ఇంకొల్లు గోవిందాచార్యులుగారు, (అరండకోడెట) ,
 18. పాన్నపల్లి పిచ్చయ్యచార్యులుగారు, (కొరటెపాడు.) పాన్నపల్లి విశ్వనాథరావుగారు,, "
 19. పాతకమూరి నాగ బ్రహ్మంగారు, (హెడ్ గుమాస్తా జి.వి.బోర్డు) "
 20. గుండిమేడ విశ్వనాథశాస్త్రిగారు, (శ్రీ శారదానికెతనోపాధ్యాయులు) "
 21. పోలేపల్లి కృష్ణమూర్తిగారు, (రెత్తువ్యాపారం) మేడూరి శేషగిరిరావుగారు, (అగ్రహారం) "
 22. ఆచారం కోటింగాచార్యులుగారు, భవిశ్యకెట్టి పూర్ణచంద్రరావుగారు,వి.వి., "
 23. బండికట్ల కోటిశ్వరశాస్త్రిగారు, అంగలకుడిటి వెంకటేశ్వర్లుగారు, సత్రంధర్మకర్త. "
 24. మచ్చా ఆంకమ్మగారు, సాయిబాబా ట్రంకుఫ్యాక్టరీ ప్రొప్రైటర్. "
 25. చిట్టోజు బ్రహ్మయ్యగారు, (శ్రీ కంచికామాక్షీ కటింగ్ మిషన్ ప్రొప్రైటర్) "
 26. చీమవరై వెంకటలక్ష్మయ్యగారు, (రిజిస్టర్డ్ ఎక్సాండ్లెంటు అండ్ ఆడిటర్స్) "
 27. కె. మార్కండేయులు, చందలూరి మాణిక్యరావుగారు కో-ఆపరేటివ్ సీనియర్ ఇన్ స్పెక్టరు "
 28. కొల్లపాటి రామబ్రహ్మంగారు, కూచినపూడి
 29. వీలేశ్వరపు పద్మాచార్యులుగారు, (చోడిపాలెం.) చందవోలు కనకయ్యగారు, భవనంవారిపాలెం
 30. దీవి శ్రీరామలుగారు, (కొల్లిపర.) కొండూరి విశ్వనాథాచార్యులుగారు, వల్లభాపురము
 31. వోలేటి సుబ్రహ్మణ్యకర్మగారు, (దేశహిత గ్రంథమాల పబ్లిషర్) తెనాలి
 32. చెన్నూరి బ్రహ్మయ్యచార్యులు, బంగారు వెంకటప్పయ్యచార్యులు, ధార్మిక టేవర్లుగారు, గుత్తికొండ
 33. సిద్ధి పుల్లయ్యచార్యులుగారు, (నాదెండ్ల) ఆదిమూలం కోటయ్యగారు, అడుసుమల్లి
 34. అరెకపాటి కన్నయ్యచార్యులుగారు, (రివిన్యూ ఇన్ స్పెక్టర్) ప్రతిపాడుఫిర్కా
 35. దొప్పలపూడి పెదవీరాస్వామిగారు, తిక్కరాజుగుంటపాలెం.
 36. గురజాల బసవయ్యచార్యులుగారు, (భవానీ టింబర్ డిపో) పూట్ల కనకయ్యగారు, గురజాల
 37. పులివర్తిశరభాచార్యులుగారు, (సీనియర్ డిప్యూటీ ఇన్ స్పెక్టరు ఆఫ్ స్కూల్స్) "
 38. కన్నెకంటి వీరభద్రాచార్యులుగారు, (శతావధాని) "
 39. బొల్లెపల్లి రాఘవరాజుగారు, (బోర్డుహైస్కూలు ప్రధానోపాధ్యాయులు) పాలువాయి
 40. కడియాల వీరభద్రాచార్యులుగారు, చినలింగయ్యపాలెం
 41. ఆత్తలూరి వెంకటాచ్యులుగారు, కంకటపాలెం.

నిరంకుశోపాఖ్యాన వ్యాఖ్యయందుదాహరింపఁబడిన గ్రంథములయొక్క సంకేతాక్షరవివరణము.

అగ్నిపు అగ్నిపురాణము
అచ్చతె.రా. అచ్చతెనుగు రామాయణము
అజ. అజయ నిఘంటువు
అధ. అధర్వణకారి కావళి
అనం. అనంతుని చంద్రుని
అనిరు. అనిరుద్ధ చరిత్రము
అప్పు. అప్పుకవీయము
అభి. ద. అభినయదర్పణము
అమ. అమరకోశము
అమ. శే. అమరశేషము
అమరు. అమరుకము
అలం. సా. సంఅలంకార సారసంగ్రహము
అష్ట. అష్టమహిమీ కళ్యాణము
అష్టా. అష్టాధ్యాయ
అం. అమ. ఆంధ్ర అమరుకము
అం. చంద్రా. ఆంధ్ర చంద్రాలాకము
అం. చరి. ఆంధ్రుల చరిత్రము
అం. దీ. ఆంధ్రదీపిక
అం. ప. ని. ఆంధ్రపద నిధానము
అం. ప. పా. ఆంధ్రపద పారిజాతము
అం. భా. ఆంధ్రభాషాన్తరము
అం. సం. ఆంధ్రనామ సంగ్రహము
అం. వా. ఆంధ్రవాచస్పత్యము
అం. వి. స. ఆంధ్రవిజ్ఞాన సర్వస్వము
అదిపు. అదిపురాణము
అము. అము కమాల్యద
ఉ. రా. ఉత్తర రామాయణము
ఉ. హరివం. ఉత్తర హరివంశము
ఉద్భ. ఉద్భటాలంకారము
కకు. వి. కకుత్స్థ విజయము
కళా. కళాపూర్ణోదయము
కళాకా. కళాకాస్త్రము
కవిచిం. కవిచింతామణి
కవిక. కవికర్తృరసాయనము
కవిగ. కవిగజాంకుశము

10

20

30

క. చా. కవిచాడప్ప శతకము
కవిజ. కవిజనాశ్రయము
కవిన. కవినర్ప గారుడము
కామ. కామకాస్త్రము
కామం. కామందక్కియనీతినారము
కాళి. భు. కాళికాపురాణము
కా. క. ల. కావ్యకల్పలత
కా. ప్ర. కావ్యప్రకాశము
కావ్యాద. కావ్యాదర్శము
కావ్యా. చా. కావ్యాలంకార మాదామణి
కావ్యా. సం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము
కాశికా. కాశికావృత్తి
కాశి. కాశిఖండము
కిరా. కిరాతార్జునీయము
కుటి. కుటినిమతము
కుమా. కుమారసంభవము
కువ. కువలయానందము
కూర్మపు. కూర్మపురాణము
కేశవ. కేశవనిఘంటువు
క్రీడా. క్రీడాభిరామము
ఖండ. ఖండప్రశక్తి
గరు. గరుడపురాణము
గాధా. గాధాసప్తతి
గురు. గురుబాలప్రబోధిక
చం. వి. చంద్రరేఖా విలాపము
చంద్రా. చంద్రాలాకము
చ. మం. చమత్కార మంజరి
చాణ. చాణక్యనీతి దర్పణము
చిరి. చిరిత్రొండభక్తునికథ
జై. భా. జైమినీభారతము
తా. శ. తారాశకాంకవిజయము
దశ. దశరూపకము
దశా. చ. దశావతార చరిత్రము
దేవీ. దేవీ శతతకము
ద్వి. ఉ. రా. ద్విపదోత్తర రామాయణము

40.

50

60

70

ద్వి. హ.	ద్విపదహరిశ్శంధ్ర చరిత్రము	
ధనం.	ధనంజయ నిఘంటువు	
ధ్వన్యా.	ధ్వన్యాలాకము	
నన్న.	నన్నయభట్టయము	
నరస.	నరసభూపాలీయము	
నవ.	నవనాథ చరిత్రము	
నవసా. చ.	నవసాహసాంక చరిత్రము	
నానా.	నానార్థ రత్నమాల	
నార. పు.	నారసింపురాణము	
నిత.	నిరూక్తము	80
నిర్వ.	నిర్వచనోత్తర రామాయణము	
నీతి.	నీతిశాస్త్రము	
నీ. సా.	నీతిసారము	
నృ. స.	నృత్యసర్వస్వము	
పర. వి.	పరమయోగివిలాసము	
పరా.	పరాశరస్మృతి	
పద్మ. పు.	పద్మపురాణము	
పాం చా. ప.	పాంచాలి పరిణయము	
పాం. మా.	పాండురంగమాహాత్మ్యము	
పారి.	పారిజాతాపహరణము	90
పుంజ.	పుంజరాజీయము	
పుష్ప.	పుష్పబాణ విలాసము	
ప్రతా.	ప్రతాపరుద్రీయము	
ప్రబం.	ప్రబంధరాజకేంకటేశ్వరవిలాసము	
ప్రభా.	ప్రభావతీ పృథ్వీమయము	
ప్రహ. వ్యా.	ప్రహ్వ్యాకరణము	
బహు. చ.	బహులాశ్వ చరిత్రము	
బా.	బాహుటము	
బా. వ్యా.	బాలవ్యాకరణము	
బిల్ల.	బిల్లణీయము (సం)	100
బ్ర. వై.	బ్రహ్మ వైవర్తపురాణము (సం)	
బ్రాణ్య	బ్రాణ్యనిఘంటువు	
భగ.	భగవద్గీత	
భట్టి.	భట్టికావ్యము	
భట్ట.	భట్టేందు రాజనీతి	
భర్తృ.	భర్తృహరిసుభాషితము	
భర్తృ.	భర్తృణ చరిత్రము	
భవి.	భవిష్యోత్తర పురాణము	
భాగ.	భాగవతము	
భార.	భారతము	110

భా. ప్ర.	భావప్రకాశము	
భాస్క. రా.	భాస్కరి రామాయణము	
భాస్క. శ.	భాస్కరి శతకము	
భీమ.	భీమఖండము	
భీమే. పు.	భీమేశ్వర పురాణము	
భోజ.	భోజరాజీయము	
మత్స్య.	మత్స్యపురాణము	
మం. శా.	మంత్రకాస్త్రము	
మది.	మదిరార్ణవము	
మధు సే.	మధు సేవనము	120
మను.	మనుస్మృతి	
మ. భార.	మహాభారతము (సం)	
మ. స్తో.	మహిమ్నస్తోత్రము	
మాఘ.	మాఘ కావ్యము	
మాధవి	మాధవి	
మాల. మా.	మాలతీమాధవము	
మార్కం.	మార్కండేయ పురాణము	
మూక.	మూకపంచాశతి	
మృచ్చ.	మృచ్చకటిక	
మే.	మేదీనీకోశము	130
యా.	యాదవ నిఘంటువు	
యో. వా.	యోగవాసిష్టము	
రఘు.	రఘువంశము	
రతి.	రతిరహస్యము	
రత్న.	రత్నపరీక్ష:	
ర. గం.	రసగంగాధరము	
రసాక.	రసాకరము	
రసా. సు.	రసార్ణవసుధాకరము	
రసిక.	రసికజన మనోభిరామము	
రాఘ.	రాఘవపాండవీయము	140
రాజ.	రాజశేఖర విలాసము	
రాజసం.	రాజసందర్శనము	
రామాభ్యు.	రామాభ్యుదయము	
రామా.	రామాయణము	
రామాశ్ర.	రామాశ్రమి	
రావ.	రావణార్జునీయము	
రాష్ట్ర.	రాష్ట్రోద్యోగవంశ మహాకావ్యము	
రుక్మాం.	రుక్మాంగద చరిత్రము	
రుద్ర.	రుద్రటాలంకారము	
రె. శా.	రెట్టమతకాస్త్రము	150

వజ్ర. శ. వజ్రపంజర శతకము
 వరా. వరాహపురాణము
 వసు. వసుచరిత్రము
 వాచ. వాచస్పత్యము (సం)
 వా. నూ. వామన నూత్రములు

(కావ్యాలంకారనూత్రములు)

వాల్మీ. చ. వాల్మీకి చరిత్రము
 విక్ర. విక్రమోర్వశీయము
 విజ. విజయవిలాసము
 విజ. నే. విజయసేనము
 విద్ధ. విద్ధశాలభంజిక
 విప్ర. విప్రనారాయణ చరిత్రము
 విశ్వ. విశ్వకోశము
 వి. పు. విష్ణు పురాణము
 విష్ణుమి. విష్ణుమిత్రోపాఖ్యానము
 వీర. వీరభద్రవిజయము

160

వేమ. వేమరచద్యములు
 వైజ. వైజయంతి
 వ్యాస. వ్యాసస్మృతి
 శంఖ. శంఖస్మృతి
 శంభు. శంభురహస్యము

170

శబ్దచిం. శబ్దచింతామణి *
 శ. చం. శబ్దార్థచంద్రిక
 శకాం. శకాంకవిజయము
 శ. ర. శబ్దరత్నాకరము
 శ. రూ. ర. శబ్దరూప రహస్యాదర్శము
 శబ్ద. శబ్దార్ణవము
 శాన్ద. శాన్దధరపద్ధతి
 శాశ్వ. శాశ్వతకోశము
 శి. ర. శిల్పరత్నము
 శిశు. శిశుపాలవధ

180

శు. ప. పా. శుద్ధాంధ్రపద పారిజాతము
 శృం. తి. శృంగారతీలకము
 శృం. నై. శృంగార నైషధము
 శృం. భూ. శృంగార భూషణము
 శృం. కా. శృంగార కామంతలము

శృం. మ. శృంగార మన్థము
 శేష. శేషస్మృతి
 శ్రీ. మా. శ్రీచంగ మాహాత్మ్యము
 శ్రు. శ్రుతి

190

షోడ. ష. చ. షోడశమూలచరిత్రము
 సం. గరు. సంస్కృత గరుడపురాణము
 సం. పద్మ. సంస్కృత పద్మపురాణము
 సం. ర. సంగీతరత్నాకరము
 సం. భాగ. సంస్కృత భాగవతము
 సం. విక్ర. సంస్కృత విక్రమోర్వశీయము
 సం. వి. ద. సంగీత విద్యాదర్శణము

సం. విష్ణు. సంస్కృత విష్ణుపురాణము
 స. కం. సరస్వతీ కంఠాధరణము
 సాం. ని. సాంబనిఘంటువు

సాహి. చిం. సాహిత్యచింతామణి

200

సా. ద. సాహిత్యదర్శణము
 సా. ర. సాహిత్యరత్నాకరము
 సిద్ధాం. సిద్ధాంతకాముది
 సుగీ. సుగీర్ణవిజయము
 సుల. సులక్షణసారము
 నూ. సం. నూక్తిసంగ్రహము

నూ. ఆం. ని. నూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు

సౌం. ల. సౌందర్య లహరి

స్కాం. పు. స్కాందపురాణము

స్వా. మ. స్వామిచివమనుచరిత్రము

210

హంస. హంసవింశతి
 హర. హరవిలాసము
 హరివం. హరివంశము
 హరి. హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము
 హరిను. హరిహరసుభాషితము
 హర్ష. హర్షచరిత్రము
 హలా. హలాయుధ నిఘంటువు

(అభిధాన రత్నమాల)

హేమ. } హేమచంద్ర నిఘంటువు
 హై. } (అనేకార్థసంగ్రహకోశము)

ఉ పొ ద్దా త ము

‘కందుకూరి రుద్రకవి’

‘నెల్లూరుమండలమునందలి కందుకూరను గ్రామమునఁగల విశ్వబ్రాహ్మణ వంశీయులలో నుపర్వరి గోత్రతేయుఁడయిన కందుకూరి నాగయ్యకుఁ బెదలింగన చినలింగన యనుకుమారులుండిరి. అందు పెదలింగన భార్య చెన్నమ్మ, ఈదంపతులు సోమేశ్వర వరప్రసాదంబున రుద్రయ్య యను పుత్రునింబడసిరి, కొందఱు భద్రకవికూడ గలఁడందురుకాని “బిల్వహోమల్పణేశ్వేతిద్వావేతా సరసా కవీ తయోస్తు బిల్వహోనామ కవిరాట్ కధ్యతేబుధైః” అనినట్లిరువురుండిన నుండవచ్చును.

విద్యాభ్యాసకాలము

ఈతఁడు చంద్రగిరి కళాశాలలో విద్యనభ్యసించుచుండ నొకనాఁడు కృష్ణరాయలు వేకువ జామున బాహ్యప్రదేశమునకు బోవుతఱి నెదురుపడెను. అతనికెవ్వరెదురురాకూడదను నియమము కలదట. అట్టిస్థితిలో నీతఁడెదురుపచ్చుటనుగూర్చి రాజుగారికిఁ గోపమువచ్చి యీవిద్యార్థిని సభాస్థల మునకు రప్పించి యాయుదయమున నాకు మొట్టమొదట నీముఖదర్శనము కలుగుటచే నారాజ్యమున కేమియాపద రానున్నదో? అని నీకు బదిరెండుదెబ్బలు శిక్షవిధించితి ననెనట. వెంటనే యీతఁడు పక్కననవ్వి మీరాజ్యమునకుఁ జేపెప్పడోవచ్చునని భయపడుచుంటిరి నాకీయుదయమునఁ బ్రప్రథమ మున రాజదర్శనమైనందుకు ఫలము పదిరెండుదెబ్బలశిక్ష యిప్పుడే యనుభవించవలసి వచ్చినదిగదా? అనుచు ధర్మకాస్త్రములను వ్రాసినవారి ననవలెనుగాని మీరలననేమికలదు. అనునంతలో రాజు విభ్రాంతుఁడై యతని నెన్నియోవిధములఁ బ్రశంసించి యదిమొదలు కళాశాలలోఁ జదివినంతకాలము తానే వేతనము, భోజనవ్యయము, మున్నగువానికి వలయు సహాయమొనర్చెనట. అటునుండి కొంత కాలము కంచిలోనున్న శిల్పకళాశాలయందలి పండితాగ్రేసరుల వలనఁగొన్ని సంశయాంశములను దెలిసికొని రాయలసంస్థానమునకుఁ జేరెను.

పం శో త్క ర్ణ ము

ఇతఁడు సంస్కృతాంధ్రములయం దపారపాండిత్యము కలవాఁడేకాక వేదాభ్యాసమునందును, సంక్రతాస్త్రములయందును, ధర్మకాస్త్రములయందును, తర్కకాస్త్రములందును గూడ నసమానప్రజ్ఞకల వాఁడనట కీతఁడు వ్రాసిన సహాకావ్యములందలి కొన్ని భాగములుబుజువుపఱుపగలవు. ఇతనిగిపండిత పంశము కాకున్నచో నింతటి ప్రజ్ఞాధికుండగుటయరిది. ఇతనింగనినసాధ్వి సోమవారవ్రతనియమమున వర్తించుచున్నట్లు నిరంకుశోపాఖ్యానాంతమునఁ గననగును. ఇతఁడు స్మార్తుఁడయ్యును “మహేశ్వరే వాజగతామధీశ్వరే జనార్దనేవాజగదంతరాత్మని, నవస్తుభేదప్రతిపత్తిరస్తిమే తథాఽపిభక్తిస్తయశేందు శేఖరే” అనిభర్తృహరియును “మార్గశాంకరపివ” అని బిల్వణకవియును వచించినట్లును, శ్రీనాగుని వలె శివభక్తిని విశేషముగ జూపుచును, దనకావ్యములను వ్రాసియుండెను. ఇప్పదేవతలను గూర్చించు

నపుడందఱు విఘ్నేశ్వరుని బ్రాధించుచుందురు. ఇతఁడు శివ, విష్ణు, బ్రహ్మలను, పార్వతి, లక్ష్మి, సరస్వతులను మాత్రమే ప్రార్థించెను. “మధ్యక్షాంకరద్వేషీ మద్వేషీ శంకరప్రియః, తావుభానరకం యాంతి యావచ్చంద్ర దివాకరా” అను నిమిషమును “బ్రహ్మాణమర్కమీశానం విష్ణుంవాద్వేష్టియో జనః శ్రేయాంసితస్యరశ్యంతి కారనంచ భవేన్ధ్రువమ్” అనుశాస్త్రమును బాటింపక భగవద్దామణ మొనరించి తత్ఫలము ననుభవించిర కొందఱుకవులవలెఁగాక శివకేశవుల సమానద్వష్టితోఁజూచుచుచే వ్రాసినట్టితని కావ్యములగపడుచుండును. “గురులఁబ్రణమించి” అని నామమాత్రముగ వచించుటచే “శ్రీమత్కృత్వరప్రసాదలబ్ధ” మనుపదము సార్థకమై యతఁడు విద్యారంభగురువై యుండునని తోచెడిని. “అనీత్యోఽపి మహీసురేంద్ర ముకుటాలంకార హీరావలీ, తేజః పుంజనితాంతరంజిత పదో నాగేశ్వరాఖ్యాబుధః, విద్యవృంధల మండనం సమభవత్తస్యాగ్ర లింగోఽభిధ, స్తత్పుత్రోఽజగదం బికాంఘ్రి కమలద్వంద్వార్చనాప్రాప్తః” అనియున్నాఁడు.

ఇటుమహీసురశబ్దమునకు భూమికిదేవతవంటివాఁడని యర్థమగుటంజేసి “విప్రకోటిసహస్రాణామేక శిల్పిప్రతిష్ఠితమ్” అనుధర్మముననుసరించియు “శిల్పిరూపంతుమద్రూపంనభేదఃక్రణుపార్వతి” అను వచనమునుబట్టియొంబయోగింపఁబడెను, సామాన్యమానవులలో బ్రాహ్మణుఁడుపూజ్యుఁడు. వారిలో యజ్ఞాదులను జేయించువారగఁగఁబెట్టెను. అట్టి యజ్ఞకర్తములందు శిల్పి పూజ్యుఁడు “యజ్ఞకర్తణీయే వ్యగ్రాః పూరుషాః శిల్పినస్తథా, తేషామపి విశేషేణ పూజాకార్యాయధావిధిః” అని వాల్మీకివచించి యున్నాఁడు. ఈగ్రంథము బోధాంశైక్యము హాసరాజాగారి లైబ్రరీలోకిఁ జేరినదిదుపరి యచటివారు చాలవఱకు మార్పుచేసిరి. అవియెల్ల వేటొకచో విమర్శింపఁబడును. రుద్రకవి కాలమునఁ గందుకూరు చాల ప్రసిద్ధికెక్కియున్నది కనుకనే “క. ఉదయగిరి రాజ్యలక్ష్మికి, సదనము నెల్లారు అట్టి సాధ్వీ మణికిన్, వదనంబు కందుకూరున్, బదయుగళం బాత్మకూరు సుట్టేపాడున్” అనియొక కవి వర్ణించి యున్నాఁడు. ఈయన పాలేటియుత్తరపు ట్టాడువనున్న రెంటుచింతల (చింతలపాలెము) అనునగ్రహారమును సంపాదించుటతోనే కవివారను నామముకూడ వచ్చినది. వీరుతరువాత నాయగ్రహారముననే కాపురముండియుందురు. ఇప్పుటికి నాగ్రామమునందుఁ దద్వంశీయులు కలరు. ఈకవిగారు సంపాదించిన గ్రామము నేఁటికిని దనవంశీయుల యనుభవములతోనే యున్నది. సుగ్రీవ విజయవీరికయందు కీ||శే|| ప్రభాకరకాశ్రి గారు “ఇబ్రహీం ప్రభువులిచ్చిన యగ్రహారముల నిన్న మొన్నఁటిదాఁక తద్వంశ్యులే అనుభవించుచుండిరి” అని వ్రాసిరి. ఇందు నిన్న మొన్న పదములకు శ్రీకాశ్రి గారియర్థమేమో తెలియదు. గత ముదిత వీరికయందు శ్రీ ఉత్పల కాశిక వేంకటనరసింహాచార్యులుగారు “ఈకవిస్వర్ణ కాధండయ్యను నిప్పటి దురభిమాన దుర్విదగ్ధులవలెఁగాక” అనియుండిరి. వీరిట్లు విశ్వబ్రాహ్మణసంఘమునెల్ల దూషించినందుల కేమనవయినో? మేమునువ్రాయఁదలఁచినచో నిట్లే వజ్రపుఱంపముతోఁపూదయమును గోయునట్లు వ్రాయఁగలుగుదుము.కవిని స్వర్ణకారుఁడనుట వీరి పొండితివి కేమముగాఁబోలు.

కవి రాఘవమ్మ

రుద్రకవిగారి పుత్రిక రాఘవమ్మ యనునామె “సత్యభామా పరిణయము” అనుప్రబంధమును వ్రాసినది. ఆమెకుఁ దనతండ్రిగారు మట్టేపాడు అనునగ్రహారమును పనుపుకుంకుమకుగా నిచ్చినాఁడు. అందిప్పుటికిని కవిరాఘవమ్మతోఁపు కలదు. అదియే కాక నందవూరు, కనమళ్ళ, కుడుములదిన్నెపాడుఁ

అనునవికూడ నామెయగ్రహారములే. వీనింబట్టికూడ వీరికెన్ని యగ్రహారములూనాడుండెనో తెలియకున్నది. కవివారివంశమున నిటీవల రుద్రయ్యలు చాలమంది జన్మించిరి. దేశహితప్రదీపి కాధిపతియగు శ్రీ వి. యస్. శర్మగారి వలననే కవిరాఘవమృగాని చరిత్రము ప్రకటితమైనది.

రాయలసందర్శనము

చాటుపద్య రత్నాకరము 23, 29 పుటలు “ఇతఁడు నిరంకుశోపాఖ్యానము రచించి కవియని యీ క్రింది పద్యములవలన నూహింపఁదగి యున్నది. ఈరుద్రకవికొకపరి తాతాచార్యులను వైష్ణవునితో వాదము ఘటిల్లఁగా నీఁడు వ్రాసిన పద్యము:—

పీ॥ పరదానయాచక ధ్రువాక్షులరు మీరు, పరతత్వమునఁ బర ధ్రువమనేరు
భూమిలో సత్పత్ర భూషణాత్ములు మీరు, కనకకుండల పరి స్కారిణేను
తలబెట్టకున్నట్టి బిరుదువారలు మీరు, పేషణీహనునంత బిరుదువాడ
వరశంఖ చక్రాంక గురువులు మీరలు, గుణిమీరగా జగ ద్ధరుఁడనేను.

గీ॥ మీతమమును సాటియే లోకస్పష్టి, కర్త నాటయు దెలియదా కలియుగమునఁ
దారతమ్యంబులేదుగా తాత యార్య, రూఢికిక్కిన కందుకూర్ దుద్రకవిని.

ఈ కవి కనుసాలి. (ఈయనవృత్తి వాచకమునే సంఘపరముగ నన్వయించుటయు మహా: విని నగలు చేయువాడనుటయు నెంతటి విజ్ఞానమోదపడదు.) ఒకానొకప్పుడితడొక సంస్థానపతి దర్శించునెగదదా స్థానముననున్న భద్రయ్యయనునొకనియొగి కవి రుద్రకవిని రానిచ్చినదనవేరు దక్కనుతలంపుతో నాతని రాకను రాజుగారికి దెలియరానీక కట్టుబాటు చేసెను. రుద్రకవి కొంతకాలముట్లే కడపి సంస్థానమునం జొచ్చునపాయముతోపక తుదకు రాజుగారిమంగలియును కొండని నాశ్రయించెను, ఒకనాఁడు: కొండడు వచ్చుట యాలస్యమయి రాజుగారు కురిచీపై కూరుచుండి యట్లే కూరుకు జెందిరి. నిదురపోవుచున్న రాజు కదలకుండ దనపని ముగించుకొని కొండడు అక్కడ నిలచియుండెను. ఒకటి రెండు నిమిషము ములుతకు రాజుగారు మేలుకని యెదుటనున్న మంగలివానిని “యేమిరా నేడింతయాలస్య,” మన. వాఁడు మహాప్రభూ నేనిటకు వచ్చుచుండగా ద్రోవలో లోకకవి తటస్థమయి “నేనిట నెలదినముల నుండి రాజదర్శనమునకై వేచియున్నాను, భద్రకవి యే కారణముననో నారాకను రాజుగారికి దెలియ నీయకుండ జేయుచున్నా” డని యేమేమా తనసంగతులు చెప్పికొనసాగెను. “అయ్యా! నేను త్వరిత ముగాఁ బోవలయునని చెప్పి వచ్చితి, ననిమనవిచేసెను. అందుపై ప్రభువు భద్రకవియంత యసూయూ పరుఁడా చూచెదగాక! అనుచు ఓకొండ! ‘నీపని కానిమ్మననియెను’ వాడు మహారాజా! అరగంట క్రిందనే యయినదని మనవిచేయుచు నద్దము నెదుట నిలిపెను. కొండని కాశల్యమునకు రాజుసంతసించి యోహీ! నీవేమి కోరెదవనగా నామంగలి ‘యయ్యా! తమయనుగ్రహము వలన నాకేమియుఁ గొదువ లేదు కాని రుద్రకవిని జక్కగా సన్మానింపుడని మాత్రము మిమ్ము గోరుచున్నాననెను.’ వానిగుణ సంపద కాస్థానాధిపతి మెచ్చి వానికేదో బహుమానమొసంగి పంపివేసెను. రుద్రకవిని వెంటఁబెట్టు కొనివచ్చిన మంగలి కొండప్పును దూషించుచు తాతాచార్యులు.

“కం. ఎంగిలిమచ్చుకులమ్ములు, సంగతిగాఁగులము జెఱుపజనుడెతురయా, అనుటతోనేరుద్రకవి యింగితమెఱిగిన ఘనుడీ, మంగలికొండోజమేలు మంత్రులకన్నకొ” అనిప్రశంసించెను.

భద్రమంత్రియను కవియొకడు రుద్రకవినిగూర్చి యిట్లు పద్యమును చదివెను,

చ॥ జబగడ దష్టులఁజూశమఁ సరకుకలయ్య రుభజ్ఞుటంచువా
జబజబలెల్లఁజేసియగఁ సాలల జేలల బోయపాలెపుం
బబువులగెల్చి చేతగలఁ పైకి మువోచుటగాదురుద్రసి
డబదబ బద్రమంత్రి యెదుఁ టం గొనసాగదు పొమ్మపొమ్మికకా,

చాటుపద్య మణిమంజరియందుగూడ నిట్లై “రుద్రకవి కృష్ణరాయల కాలమునాటి వాడు
రాయలయాస్థానమున కీయనను దత్రత్యులు మంత్రులు రానీయరైరి. రాయలసన్నిహిత భృత్యుడగు
మంగలి కొండోజీయను వానితోడబ్బటున రాయలసందర్శనము పొసగగా రుద్రకవి యీక్రిందిపద్య
మును జెప్పినాడు “క. ఎంగిలిముచ్చు.....మంగలికొండోజీమేలు మంతులకన్నకొ”
అనినట్లు వ్రాయఁబడియున్నది.

చాటుపద్య మణిమంజరియందుండిన “సీ. పరనిజకర్మహూఁర్వహతవిపులుమిరు” అనుపద్యమే
కించిట్టిదముగఁ జాటుపద్య రత్నాకరమునఁ గనఁబడుచున్నది. కానిభద్రమంత్రి యాసభయందే రుద్ర
కవిగారితోఁ బ్రసంగించినట్లైవ్వరును జెప్పియుండలేదు. వారిరువురికి వాదోపవాద మెప్పుడో జరిగినట్లు
మాత్రము విశదమగుచున్నది. “జబగడదష్టు” అనుపద్యమును జదువఁగానే కవిగారికిఁబ్రతిపత్తియగుటఁ
గొప్పొప్పులు తీపురాంతకుఁడు.

క॥ భద్రాశ్వాసము మొటింగిన, రుద్రాంకిత జంగమయ్యఁ యాధికిగొడువా
చిద్రూపుడయిన సాక్షా, ద్రుద్రుండయా కందుకూరిఁ యుద్రుడుధాత్రికా.
అనుచుండ నాగళ్ళచిట్టపుయను రెండవకిఁబ్రాణుడు

క॥ రుద్రకవి వాక్కుటుత్తము, భద్రప్రదయ క్రిందనరుఁ యానురలీలకా
రుద్రస్వరూపునెదురను, ఘోరదుర్మనఁగఁగలరెఁ యుభినిలావకా.

అని చదివెను. రుద్రకవి యావాదమునే విననట్లుకప్రక్కనున్న కోడినిజూచి యొకపద్యమును
జదివెను. కా॥ రంతుల్ నేయకు మక్కుటాధమదరిఁ ద్రక్షుద్రకూద్రాంగనా
క్రాంతప్రాంగణమూల తండులకణఁ గ్రాసంబుచేఁగ్రొవ్విది
గ్గతిస్సాలనశేషభీషణఫణాం తర్మాంసంఘోషిత
స్వాంతుండైన ఖగేంద్రుచెంగటనునీ యుంఘూర్భటుల్ సాగునే.

ఇందన్యాపదేశముగలదు. రుద్రకవి పద్యమును వినినపిమ్మట భద్రమంత్రి మాటుమాటాడలే
దనియు, నంతటితో నాకథ విరమింపఁబడినదనియు వినికి. ఈభద్రమంత్రి, అయ్యలరాజారామభద్రుఁ
డై యుండనోవు. రుద్రుండీపద్యమును జదువఁగానే తాతంధట్టు సంస్కృతభాషతోఁ బ్రసంగింతుమను
కొని హేగుణవన్! కాపల్లి? తేవర్ణకః? కించనామ? పద. అనెను. ఈవాక్యములను పద్యముగా
వ్రాసినవారెవరో కాని యధార్థమునే తెలియఁజేయుచున్నది “క. ఆపలుకాలించి మహాఁకోపంబునఁ
దాతయార్యఁ యోవిదుఁడనియెన్, కాపల్లితేవర్ణకః, కోపితుపదకించనామఁ గుణవన్ననితాన్”
రుద్రునిసమాధానము. ఉ॥ బంధురవప్రవిప్రగృహ యానురగోపురసాధవీధికా

బంధుతటాకకూపపరిఁ పక్వఫలాన్వితవృక్షవాటికా
గంధమద్రభమద్రభమర యానవిహారికిఁ గందుకూరికికా
సింధుపరీత భూములకుఁ జెప్పగన్సొప్పుగుసామ్యమబ్బునే.

అని పైనుదహరించిన సీసపద్యమును జదివెను. అందు 'సత్కవులలోనఁదాతయూ చార్యయైన, రూఢికక్కిన కందుకూర్ దుద్రకవిని' అనగానే తాతాచార్యులుగారికిఁ గోపమువచ్చి 'నిషీద' అనఁగా గూర్చునునుట రుద్రకవి 'ఎక్కడ' అనెను.

తాతాచార్యులు 'సమీచీనం అద్యసమస్యా ఇమావద' సరే సమస్య నిచ్చుచున్నాను. పూరింపు మనుట. అని దుస్రాసములతోఁ గొన్ని సమస్యలనిచ్చెను. తాతంభట్టుగారి సమస్యయనిన నాఱుమాస ములకైనను పూర్తికాదనుచుండెడు వాగు. అట్టిసమస్యల నవలీలఁబూర్తిచేసెను. వానినీదిగువ నుదహరింతును శ్రీదిగవల్లి 'శంకటశివరావుగారు, మంగలికొండోజినిగూర్చి కొంతవ్యాసమును వ్రాసిరి వారు కొండోజి, పుట్టలేదనినను రుద్రకవి రాయలకాలమున నున్నట్లు రూఢిపడుచున్నదిగదా! ఈకథయుఁ బద్యముగ నే వ్రాయఁబడియున్నది.

సీ॥ ఆమాటతప్తలో ♦ హశలాకతోదీటు, గానాటిచెవిఁబుట్టు ♦ కఠినబాధ
యిట్టట్టుగాఁజేయ ♦ నిట్టార్చునిగుడించి, యూరకేతలయూఁచి ♦ హుంకరించె
తాతయతానిషీ ♦ దేతివాక్కడుగగా, రుద్రుఁడెక్కడయ♦నిరూఢిఁబలికె
నపుడు సమీచీనమద్య ♦ సమస్యయి, మావదయని దుస్స ♦ సస్యతెన్నొ
తే॥ యిచ్చెనన్నిటిఁబూరించె ♦ హృదయలసద, నూయఁదాతయాజ్ఞైకవి ♦ ధేయుడైన
రాజముందతి జడరోష ♦ రక్తరూక్ష, వీక్షనీక్షించియిట్లనె ♦ దక్షుఁడగుచు.
(దుగ్ధపయోధి మధ్యమున దుమ్ములురేఁగెనదేమిచిత్రమో)

ఉ॥ స్నిగ్ధపువర్ణుడీశ్వరుఁడు ♦ బిచ్చఱకంటను బంచబాఁబునిన్
దగ్ధముచేసెనంచువిని ♦ తామర నేక్షణమౌలనున్నయా
ముగ్ధపులచ్చిమోదుకొన ♦ మోహనగంధము పిండిపిండియై
దుగ్ధపయోధిమధ్యమున ♦ దుమ్ములురేఁగె నదేమిచిత్రమో.
(వక్త్రంబుల్ పదికన్నులైదుకరముల్ వర్ణింపఁగావేయగున్)

ళా॥ ఈక్తాప్రాసము కష్టమాననుచు మీ ♦ రెంతేసివారాడఁగా
వాక్త్రాసంబిది సత్కవీశ్వరులతో ♦ వల్గామినేఁజెప్పెదన్
దిక్తారాతికిఁ బార్వతీశ్వరులకున్ ♦ దిగ్మప్రభారాశికిన్
వక్త్రంబుల్ పది, కన్నులైదు, కరముల్ వర్ణింపఁగావేయగున్.
(అస్థలిత బ్రహ్మచారికార్దురుభార్యల్)

క॥ ఈస్థాప్రాసముదుష్కర, మస్థలశతనీయఁదగునె ♦ యదినుకవులకుఁ
సస్థలితలయే గుహుంగని, రస్థలితబ్రహ్మచారి ♦ కార్దురుభార్యల్.
(దృఢసత్త్వంబునఁ జీమ తుమ్మెనహహ దిగ్దంతులల్లాడఁగఁ)

మ॥ సధునీశోర్వి చలింపనిర్జరవరుల్ ♦ శంకింపభేరీనికా
యథమత్కారత నిద్రలేచి దశకంఠా ♦ మర్త్యవిద్యత్పరీ
వృఢసోదరుఁడులేచి రావ్యధయైన ♦ చెన్నానీకాంతస్థమై
దృఢసత్త్వంబునఁ జీమతుమ్మెనహహ ♦ దిగ్దంతులల్లాడఁగఁ.

(దోగ్గిధేనువు గర్భమందుఁ బులికం * దుర్ పుట్టెను గాకృతిక)

కా॥ దోగ్గిశాంతతపోనిగ్గుణ మహా * లేజస్విపాపాబవీ
దగ్గిచ్చాననుడైన కశ్యపునకు * దృద్ధస్థలైయాగభు
గ్గిగ్గిశుభ నుతులుగ్గిత్తులుబిడ * జాకల్లిరిక్షించితే
దోగ్గిధేనువు గర్భమందుఁ బులికం * దుర్ పుట్టెను గాకృతిక.
(దంష్ట్రలమీద శంకఁ గను తాండవమాడెను రాముకై వడిక)

ఉ॥ రింప్రపాయేమిటంగఁగను * బుక్షుములెక్కడనుడుని నంధకున్
నంప్రనుఁజేసెనే విభుడ * సంతుమం వతఁడేమిచేసెఁ జే
రింప్రభిలాత్ముడైన లస్త * రూపమదేగతినుండెఁ తెప్పమా
దంప్రల, మీఁచ, శంకరుడను, తాండవమాడెను, రాముకై వడిక.
(తలలాక్ష్మీబరినాల్గు కానఁబడియెన్ దద్దెరివత్తుంబునక)

మ॥ లలితాకారుఁగుమారు మృగనిఁ దా * లాలించి చన్నిచ్చుచో
గళగల్గఁగూర్చుత్తు పీఠకళికా * గాంధీర్వహేమాంచితో
ష్టలత్తు ప్రతిబింబితానములన్ * శంభుండువీక్షింపఁగాఁ
దలలాక్ష్మీబరినాల్గు కానఁబడియెన్ * దద్దెరివత్తుంబునక.
ఇట్లు పూర్తిచి యాసనమొసంగమికిఁ గోపించి చెప్పినపద్యములు.

ఉ॥ పండితులైనవారుదిగు * వందగనుండఁగ నల్పుడొక్కఁడు
ద్ద దతచీరమెక్కిన బు * ధ ప్రకరంబులకేమి యెగ్గగున్
గొండొక కోఁతి చెట్టుకొన * కొమ్మకునెక్కినఁ గ్రిందగండభే
యండ మదేగనిహములు * రూఢిగనంతట నిండియుండనే.

ఈపద్యమును జమపఁగనే రాయలవారికిఁగూడ లబ్ధయై వెంటనే యుచితాసనంబొసంగిన నందానీనుడై యాసభయందలి యసూయూపరులగు పండితులనుగూర్చి యిట్లు పద్యమునుజదివెను.

ఉ॥ కొందఱుపార్థులైక్కెములు * కొందఱు కాలునివాహనంబులున్
గొందఱు భైరవాశ్వములు * కొందఱు యీశ్వరవాహనంబులున్
గొందఱు కృష్ణజన్మమునఁ * గూసినధన్యులు నెంచియాడఁగా
నందఱకందతే మఱియ * నందఱకందతెయందఱకందతే.

రాయలుకవియయ్యను దుస్సాసముతోఁగూడిన సమస్యల నిన్నియిచ్చిన పండితులనేమి యనక యూరకుండుటయు నిట్టి సమస్యల నిమిషమాత్రములో నవ్యాహతముగఁ బూరించిన మహాకవిని సన్మానింపకయండుటనుజూచి కోపించిచదివిన పద్యములు.

ఉ॥ తిట్టుదునా మహోగ్రతర * తీవ్రవచోవర గద్యపద్య సం
ఘట్టఘరట్టఘట్టపద * గావిసిగాచిననైనమానినీ

పట్టణ వప్రసాధమణి ♦ బంధురసింధుర సైంధవాధ్యులన్
బట్టపురాజులన్ మోరల ♦ బండితులన్ దుర సంకృతామ్రలన్.

ఉ॥ తిట్టుదునా భుజ గవిష ♦ దిగ్ధవనలధాగధైగచి
టిట్టటిటార్భటిప్రకట ♦ శీఘ్రమహోగ్ర త దంతనిష్ఠునా
దట్టన విస్ఫులింగలయ ♦ కాదాదాయా ల్పల్యరా
ట్టట్టణ గోపురభ్యబని ♦ పాతమాతామృతిగాఁగనుదగ్ధన్.

ఉ॥ తిట్టుదునా మహోగ్రతరతీవపచోపరగద్యపద్యసం
ఘట్టఫణింద్రకోటిఘన ♦ కంతవిషాగున్నలరీతి మెట్టునన్
నెట్టనదాఁకఁగావలయు ♦ నిందయెచ్చుక పద్యమిచ్చినన్
బట్టపురాజాతీబహు ♦ భంగులలెస్స సుఖంపఁగావలెకా.

ఇట్లుసింహాలోకనముగాఁ బలుకరాయలు భయభ్రాంతచిత్తుడై మీసామర్థ్యము మాకుఁజెలియదాయె
ననిస్తుతించినట్లుండెను. తరువాతనీశాన్యసింహాసనా రూఢునిఁగావించెను. ఈ చరిత్రమునుబట్టియే
అష్టవధాని శ్రీ పింజల సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు.

సీ॥ అశ్రాంతమును నిగ్గ ♦ హానుగ్రహప్రభా, వాస్యండుదాని ధృతి ♦ నాడినావు
అమితదుష్కరసమ ♦ స్థలనెల్ల నవలీల, నింపుమీఁదంగఁగూ ♦ రించినావు
కృష్ణరాయేంద్ర మె ♦ ప్పించియాశాన్యసిం, హాసనాశ్చత్వ ♦ మందినావు
కలుషాత్ములై నింద ♦ గావించు నావిప్ర, కవిముఖ్యులకు బుద్ధి ♦ గజపినావు

తే॥ ఘనతరానేకసత్కృతుల్ ♦ గాంచినావు, నీదువిఖ్యాతిసెల్లు వ ♦ క్షింపనేర్తు
ననుపమకవిత్వ చాతుర్య ♦ వినుతభైరవ్య, యిద్దగుణధుర్య రుద్రక ♦ పీండ్రవర్జి.

అని వర్ణించినారు. ఈశాన్యసింహాసనమునఁ గూర్చుండుట కీశ్వరుఁడువచ్చినతేతప్ప మానవులకు
సాధ్యముగాఁగూడదను తలంపుతో దానిని నిర్మించిరట. అంతయు నేని కవియైన నీశాన్యసింహాసన
మనిన నీరాజ్యమునైన వదలిపోయి ప్రాణములున్న బలునుహరదిన బ్రతుకుదుమనుచుండెడివారట.
అట్టిది నేఁడీరుద్రకవిగారికొసంగఁబడుట కాపండితులయొక్క కుట్రయే కారణము. అయిన నీశాన్య
సింహాసనము పాడువడకుండఁ జేయుట కవతరించినవాడెట్లు దానిని వీడును ! రుద్రకవి యీశాన్య
సింహాసనము నధిష్ఠించియు నేపాటి యాపద ననుభవించకుండుటచే నితని నెంతయో గొప్పగఁజూచు
చుండెడివారు. రాయలకొకప్పుడు రత్నములు పొదువఁబడిన బంగారపు చిలుక (నాసికాభరణము)
దొరకినది. దానినొకసమస్యగాఁజేసి 'పచ్చని రాచిలుకమీఁదఁ ♦ బచ్చికములచెక' అని కవులకీయ
నారంభించెను. దీనినెవ్వరును బూర్తిసేయుటన్న రుద్రకవికిచ్చెను. అతఁడు వెంటనే.

క॥ పచ్చలు కెంపులు హేమము, నిచ్చలముగ విశ్వకర్మ ♦ నిర్మించెయూ

యుచ్చులకొఱకైతాపిన, పచ్చని రాచిలుకమీఁదఁ ♦ బచ్చికములచెక. అని పూరించెను.

వరకవి కొండయ్య యనువాఁడు రుద్రకవిగారి కవిత నాక్షేపింపఁగాఁ గొప్పిలు త్రిపురాంతకుఁ
డీపద్యమును బదివెను.

క॥ విదితంబుగఁ గవియద్రుని, సదమలవాగ్జనిలేశాస్త్రు ♦ సంహితపదముల్
 వదిరికతెలియక యూరక, వదరకురా పెట్టిముండ! వరకవికొండ!
 నవఘంటుమరతానను పండితునితో వానించుచు శ్రీ కృష్ణరాయలకగూర్చి రుద్రకవిగారి
 శిష్యుఁడు త్రిపురాంతకుఁడు చదివినపద్యము.

చ॥ గడియరు నూలుపద్యము ల ♦ భండతన ప్రతిభకా ఘటింతునో
 బడిబడి నూలుఘంటములఁ ♦ బద్ధములకా లిఖింతునూ పదం
 పడి వివిధాంగ్రభాషలఁ బ్ర ♦ బంధములొక్కొకనాఁడు చేతునూ
 యడుగుఁడి మీమనంబునకు ♦ హన్స్ మెంపిగఁ గృష్ణభూవరా.

చాటుపద్య మణిసంబరించుచు ‘ఇని కృష్ణరాయలకగూర్చినది కామిస్సప్తము. మోచర్లదత్తప్తు
 గారి నాదరించిన తెట్టుప్రభువు వేజండ్ల వేంకటకృష్ణరాజుగారింగూర్చి చెప్పఁబడినది కాదగును’ అని
 వ్రాయబడియున్నది. ఇందు ‘హన్స్ మెలర్పు’ అనుచోట ‘హర్ష మువేంకట’ అని మార్పిరే కాని
 యర్థము సరిపడకున్నను యెట్లో సరిపుచ్చుకొని యిట్లువ్రాయుట కచ్చెరువగుచున్నది. శ్రీ అ. తాతా
 చార్యులొకప్పుడు రుద్రకవి కవితనుగూర్చి యిట్లు ప్రశంసించెను.

ఉ॥ వ్యగ్రకవిత్వ తత్త్వచతు ♦ రాసులు కైయటభావ్యఫక్తికా
 సుగ్రహకక్తి కల్గిన ఘ ♦ సుగ్ర కవులెందఱువేరు నీదుప్ర
 త్యగ్రవచోఘరీణకవి ♦ తల్ తగురా కవియద్రుద్రుడ
 కాగ్ర సముజ్జ్వల స్ఫురిత ♦ హల్లులకున్ స్వరపాళిక జ్జలై.
 కృష్ణరాయలొకప్పుడు పెద్దనార్యునితో నిట్లు వచించె.

ఉ॥ తాతలనాటనుండి కవి ♦ తావనితామణులకా గణించు వి
 ఖ్యాతియటుండ మావలనఁ ♦ గాలికి రత్నమయంపు నూపురం
 బాతఱిఁగొంటివప్పటికి ♦ నల్లవయస్కుఁడు రుద్రయాభి దుం
 డాతఁడు విశ్వకర్మ ♦ యఖిలాగమజేత్త సమర్థుడనిటకా.

అద్దంకి తాతయాచార్యులుగారికి కృష్ణరాయలును తదితర కవులును సమస్కరించుచుండిరి.
 రుద్రకవి సమస్కరించువాడుకాదు. అట్టియెవ నాచార్యులుగారికిని రుద్రకవిగారికిని మతచర్చజరిగి
 యందు గురుశబ్దమునిట్లు నిర్వచించినారు.

సీ॥ వందలీస్థాననా ♦ కుంభినీచక్రంబు, గురుహగానిల్లిన ♦ గురుఁడు గురుఁడు
 మాతృగర్భములొన ♦ మారుతాశ్మజ్ఞానకు, గోచియొసంగిన ♦ గురుఁడు గురుఁడు
 పాషాణమునఁ బర ♦ బ్రహ్మస్వరూపంబు, గుఱుకుచూపిన జగ ♦ ద్గురుఁడు గురుఁడు
 అలరాము కారార్ధ ♦ మధిని బంధించి, కోతులనడిపించు ♦ గురుఁడు గురుఁడు

గీ॥ వైరిసంహార జయమేళు ♦ వాహనాశ్రయ, విజయసద్ధర్మ శ్రీమహా ♦ విశ్వకర్మ
 గాకభుజములు చీములు ♦ గట్టఁగాల్చి, పరధనాపేక్షజేందెడి ♦ నరుఁడు గురుఁడె.
 నాదప్రతివాదానంతరము రుద్రకవియే గెలుపొందెనని చెప్పదురు.

కా. “తృష్ణాతంతునిబద్ధబుద్ధులగు రాధే ♦ యాదులంగూడి శ్రీ
కృష్ణం గేవలమద్భుతగాఁదలఁచి బం ♦ ధింపగ నుశోగవ
ర్తిష్ఠంఁడయ్యెనుయోధనుం డకట ధా ♦ త్రీనాథ యోచింపుమా
యమీపంబునఁగట్టవచ్చునె మద ♦ ప్త్యానోగశుంఠాలముక్త”

శ్రీకృష్ణరాయలకాలమున దుద్రకవియే కాక 1525 పాఠమున కవికర్ణ రసాయనమును వ్రాసిన టంకపాలనృసింహకవి తన మహాకావ్యమును రాయలవారికంకితమీరాగా నవటి పండితులును, మంత్రులును రాసీయరైరి. 'పంచాననస్యనుకపేః గజమాంఘ్రైర్నృపశ్రీయా, పారణాజాయతే క్వాపిసర్వత్రైవోపచాసినః, అనినట్లు, కొంతకాల మాపట్టణమున నేయుండి తుట్టతుదకు బ్రతిమునకు నైతమిబ్బంది పడి వీధిలో నంగడిపెట్టి పద్యముల విక్రయింపమొదలిన నందొకపద్యమును గృష్ణరాయలవారి కొమార్తరు 400-0-0 లకు కొనితెచ్చినది. తండ్రియును గూతురును జవరంగమాడు సందర్భమున నామె "ఉద్ధతులమధ్యమునఁ బేద ♦ కుండఁదర మె" అనిన విని, అమ్మయీ! పద్యముంతయుఁజదువునునఁగా 'గీ! హత్తికొనివచ్చుకటికుచో ♦ ద్వృత్తిఁజూచి నెలఁదితనమధ్య మెచటికో ♦ నెడలిపోయె, నుండియున్నను గనుపడ ♦ కున్నెయహమే, యుద్ధతులమధ్యమునఁ బేద♦కుండఁదర మె' అని చదువఁగా రాయలశిశుర్యమునుబొంది యీ పద్యమెక్కడిదని యడుగ నెవరో యొకకవి వీధిలో నమ్ముచుండఁ గొనితెచ్చెనునెను. రాయలు విచారించఁగా మంత్రులును బండితులును నేకీభవించి చేసిన కుట్రయని తెలిసి వారలపైఁ గోపించి యమ్మాహాకవియున్న గ్రామమునకేగి, యయ్యా! మీరాకడ నాకుఁ దెలియదు. చాలపొరపాటు జరిగినది. మీరు రచించిన కవికర్ణరసాయనమును నాకంటిత మొనర్పఁడన సతఁడు నేనప్పుడే విష్ణువునకంకితమిడితి ననుటతోనే విచారగ్రస్తుండై తనపట్టణమునకు వచ్చెను. ఇన్నపట్టణములోను, నెల్లూరులోను టంకపాలవారివీధియని యీనాటకి ప్రసిద్ధికలదు. ఆచంటియు లీనాటికిని గలరు.

బొమ్మిలివారి సంస్థానములను కొమ్మోలు సోమ నాగవంశిగారిని వంచింపఁబూనిన వారిగన్వము నడచి శ్రీ రాయఁడప్పురంగారాయ ప్రభువు భయభ్రాంతుఁడగుచున్నాఁడనియు ప్రతాపవిద్యుడల నిక్కంబొప్పు, నని పూనునరికిగదా కవిశక్తి యెల్లరకు వెల్లడియైరది. ఈకవివృత్తను విచిత్రరాయ యను పండితాదరణీయమయ్యు నింతవఱకు ముద్రింపఁబడకుండుటకు నరలాపమే కారణము.

ఇబ్రహీం పాదుషా సందర్శనము

ఇబ్రహీం పాదుషాకు 'మల్కి-భరాం' అను నామాంతరముగలదు. ఇందు తెలుగునకవిత్వము నందభిరుచి కలవాడును, సత్కవికృషలయాశీర్వాదమునం దాస్పత్తి కలవాడును, అయియుండు నతని

పట్టమహిషి యాతని కాంక్ష తెలిసికొని యతః తో 'మోక్షవాంఛకము' ఇందువలన నేడైన ముప్పు వాటిల్లునని చెప్పినను వినకుండెను. అప్పుడు మరలగా నానమునకు వచ్చినకవిని వెంటనే 'కవీశ్వరుడవైతే చంకనాకేది' అని యడుగుచు. అప్పుడు సమాధానముగా నెరిగిపట్లయిన 'ఎద్దుకవివా? గుఱ్ఱపుకవివా?' అని ప్రశ్నింపును. అందుల కారణము 'ఎద్దుకవి'ని 'గుండు'నుచు. 'గుఱ్ఱపుకవి'ని 'బొమ్మ'నుచు. అట్టి యెడ నేనుగూడనుండి యాపద్యములను విందుచనిపలికెను. ఆపద్యముల కానగాయి సంతసించి కమనన్ని ధానమున కాగతులయిన కవులకుఁ దై ప్రక్షల నిదుచుండెను. కొందఱు 'చంకనాకునుచున్నాఁ డీయన మరకేమియిచ్చునని యంతటితోనే మరలువాను' మఱి కొందఱు మరికొంతనేపుండి యెద్దు కవివా? గుఱ్ఱపుకవివా? అనిసప్పుడు తమలోదాము గుఱ్ఱము వడిగాబలుగొల్తును. ఎద్దు నెమ్మదిగా నడచును. అనుకొని నేను గుఱ్ఱపుకవిని, అనినపుడు సరే 'కవీశ్వరునుచుండెడివాఁడట. ఒకనాఁడీ రుద్రకవి ఇబ్రహీంపాదుషాగానీ దర్పారనకుఁజని యచట వనపాండ్యమును బ్రకాశింపజేయవలయునను తలంపుతో నేగ నచటివారయ్యా! తమరెవరిన నేను రుద్రకవినని భీషణముగాఁ బలుక నారాజెప్పటివలెనే "కవీశ్వరుడవైతే చంకనాకేది" అనినాఁడట. కవి వెంటనే 'ఇంగోనాచంకనాకు' అని చేయియెత్తి తనచేతున్న తాళపత్రగ్రంథమును జూపెను. అనగా చంకకు + అకేది, చంక + నాకేది, అని యిందు రెండర్థములు గలవు. ఇంగోనాచంకకు + అకు, ఇంగోనాచంక + నాకు అని యిందు రెండర్థములుగలవు. ఈపలుకులు వినుటతోడనే మర్మిభరారునునకు సంతోషముచయించి, యెద్దుకవివా? గుఱ్ఱపుకవివా? అనిసంతనే తనలో వృషభము శ్రేష్ఠమైనది. అప్పుడు ధారవాహమే కాని యట్టిగౌరవము నందచగినది కాదు అనియుద్దేశించి, ఎద్దుకవినే అని వ్రజనిస్సోషభీషణముగాఁ బలికెను. అప్పుడు రాజు తనపురంద్రికిఁ గలుగంప నామెనూడ నచటికివచ్చినతోడనే యిట్లు పద్యముఁజరిగెను.

ఉ॥ ఏడుకులాద్రులెక్కి వెన ♦ నేడుపయోధులుదాటి లీలమై
యేడగుదీపులం దిరిగి ♦ యెన్నికతోఁ బ్రవహించుకైర్తి యీ
రేడు జగంబులందు నుతి ♦ కెక్కిన మర్మిభరారుచంద్రుఁడే
యేడవచక్రవర్తి పదు ♦ నేడవ రాజు గరారతలంబురకా.

ఈపద్యము పూర్తియగునప్పటి కప్రభువు సింహాసనమునుండి క్రిందబడి మూర్ఛచెంద నారాజ్ఞి కవీశ్వరునితో బాబూ! నాపతి మూర్ఛిత్వమునకు బురుషభిక్షుఁడైవే యనవుడు రుద్రుం డమ్మా! నేనేమిచేసితిని. ఏమించితినిగాని తిట్టితివా? అనుచుండ నామె 'మీ శాస్త్రములయందేమి యుండెనో మీవాక్కుగ్ని మహత్త్వమెట్లనో మనుబోంట్ల శేమియెఱుక! ఇట్టికత్తి మీకుఁగలదో లేదో తెలియుటకై మొట్టమొదటనే యెద్దుకవివా? గుఱ్ఱపుకవివా? అని యడిగితిమి. ఎద్దుకవినేయని యంటిరికదా! ఎద్దు మేతమేసినతరువాత మజల నెమరువేయుచుగదా? గుఱ్ఱమునకన్ననో నెమరు వేయుట యుండదు.' ఇట్లు నుడివిన యామె బుద్ధినిశేషమునకు, వివర్యోన్ములకు నచ్చెరువును, జాలి యును గలనాఁడై మరల నీపద్యమును జరిగెను.

చ॥ పాలుపుగ సంతరాళమున ♦ బూచెరవూపును, బూవులోనబెం
పలరినచెట్టు, చెట్టుచిగు ♦ రాకున బండినపండు, పండుపై
గొలకులపించె, పించెగల ♦ కొమ్మయు నీకుఁ గరావిభూతి ని
శ్చలకుభవాయువునృతి నొ ♦ సంగును మర్మిభరారుభూవరా.

అనిసంతనే మర్మిభరాం ప్రభువు జేచి సింహాసనమున గూర్చుండెను. అంతట నిట్లు చదువ నారంభించెను.

చ॥ మలికిభరామ భూప మహి ♦ మండలరాజ కులప్రదీప నీ
పలుకు శిలాక్షరిం, చితర ♦ పార్థివకోటులపల్కు లన్నియుకా
జలలిపు లెండమావులుబూడిదపొల్లనీరు బు
గ్గువడగల్గుకాగిదమేఘజాలముల్.

ఇందు 3, 4, పాదములలోఁ గొన్నియక్షరములు శిగ్గులము లయినవి.

ఉ॥ రాముఁడు దుక్కిముచ్చు, రఘు ♦ రాముఁడు కోతులరాజు రేణుకా
రాముఁడు పోటుబంటు, పటు ♦ రాగన మంచితుండైన గోవికా
రాముఁడు వెట్టిగొల్లడింక ♦ రాష్ట్రములందు సమాసులేరయ్యా
రాములనెంచిమాడ నిభ ♦ రామమహిధర భవ్యవైభవా.

ఉ॥ రాసుతుడైన మల్కియభ ♦ రాముని కీర్తియువెండి కొండయుకా
ద్రానునబెట్టి తూర్పు రజ ♦ తాచల మెత్తున రాకయుండినకా
భాసురలీల నిల్వనల ♦ బ్రహ్మ సదాశివు జాహ్నువీపతికా
వాసుకికంకణుకా వ్యవభవాహను జంద్రకళావతంసునికా.

ఉ॥ రాజును రాజుగాఁ డతఁడు ♦ రాహుముఖంబుర జిక్కివాహినీ
రాజును రాజుగాఁడతఁడు ♦ రామశరాహతిఁ దూరె దేవతా
రాజును రాజుగాఁడతఁడు ♦ రావణనూతికి నోడెనాజిలో
రాజన రాజు మల్కియభ ♦ రాముఁడె రాజవరేణ్యుఁ డెంచగలె.

అప్పుడు మల్కిభరాం ప్రభువు పరమసంతుష్టాంతరంగుడై కవిగాకి జరుగుంబల్లిగ్రామంబునకు
నైరుతిదిశయందు రెంటచింతల (చింతలపాలెము) యనుగ్రామము నొసంగినాఁడు. తూర్పుబడ్డవారి
పొలము, దక్షిణముపాలేరు, పడమర గూడూరుపాలిమేర, ఉత్తరము జోగిరాజుగారి పొలము, ఈ
హద్దులమధ్యయున్న పదునైదుకుచ్చెళ్ళు ఇందుకు కాసనము.

‘అద్యాకీతి చతుశ్చతాధిక సహస్రంవై శకాబ్దాః గతా
స్త్ర (అ) స్మిక్త శ్రీ జయవత్సరే జయతిథౌమాసేచమాఘేతథా
పంచమ్యాంధ్యయతింత్రీశీజన పదం రుద్రస్య విద్యత్కవేః
ప్రీత్యా శ్రీ ఇభరామభూపతిరదాత్ షోణీగరాఖండలః’

దీనింబట్టిమాడ కాలివాహనశకం 1480. క్రీ. శ. 1558 ప్రాంతమున రుద్రకవి యుండినట్లు
స్పష్టమగుచున్నది. వైశ్ణోకము నాధారముగాఁ జేసుకొని తద్వంశీయు లిటీవలివారు రచించిన పద్యము

సీ॥ ఇలశక వత్సరం ♦ బులు వేయునన్నుఁట, యెనుబదియును జను ♦ నెడ జయాబ్ది
మున మాఘమాసంబు ♦ నను శుద్ధపంచమి, నాఁడు మల్కిభరామ ♦ నరవరుండు
తగు కందుకూరి రు ♦ ద్రకవీకునకు జను, గుంబల్లిపురి మా ♦ న్యంబాసంగ
నైఋతిభాగంబు ♦ నచ్చదేవుఁచెళ్ళ, పొలమది రెంటచిం ♦ తలయనంగ

గీ॥ నలరుపురి యుత్తరమునఁ దా ♦ నరయ జోగి, రాజుగారి పొలంబువూ ♦ ర్వ దిశయైడ్డె
నారిపొలము దక్షిణము పా ♦ లేరుపడమ, రమరగూడూరు పాలిమేర ♦ హద్దులివియు.

ఇబ్రహీం ప్రభువు తనపట్టణమున నాలుగువైపుల నాలుగుకుంటలను నిర్మించెను. ఒకానొక సమయమున నాలుగుకుంటలు వచ్చుచుట్టొకపద్యమును చెప్పుమనఁగా.

క॥ ఆకుంటే ఫలవృక్షము, ఈకుంటే లోభితనము ♦ యెన్నటికైనకా

మీకుంటే మాకిచ్చుట, మాకుంటే యడుగ నేల ♦ మల్కిభరామా.

అని చదువఁగా సంతసించెనని చెప్పుదురు.

కాలనిర్ణయము

రుద్రకవి శ్రీకృష్ణరాయల సంస్థానమునకుఁజేరి యచట నీశాస్త్రినింహాసన మధిష్ఠించిన యేకొలది దినములలోనో రాయలు స్వర్గస్థుఁడైయుండును. వెనువెంటనే శ్రీ. శ. 1530 - 40 మధ్యకాలములో 'ఇబ్రహీం పాదుషా' రాజ్యమును బాలింపసాగెను. రాయలూసంగిన యగ్రహారములకు శాసనము లగపడకుండినను మట్టెపాగు, నందవూరు, కనమళ్ళ, కుడుములవెన్నెపాడు, మున్నగుగ్రామములన్నియు రుద్రకవిగాఁగిచ్చినవారెవరైయుందురు? ఇబ్రహీంపాదుషా ఇచ్చినది శాసనమే కనబడుచున్నదిగదా! రుద్రకవినిగూర్చి యేకవియో ఇట్లు ప్రశంసించినాఁడు.

మ॥ హరియాస్కందపురిజనార్దనువరం ♦ బందెక మహాసత్ప్రసీ

శ్వరులౌ రాయలవారిసన్నిధిని హ ♦ ర్నంబందె బట్టంబుగ

ట్టిరి యాందోళికలుకా జవోగ్రతర ఘో ♦ టీలగ్రహారంబులం

దలుమాడక బహుమానమందె గవిరు ♦ ద్రాఖుండు దాముఖుండై.

బట్టుమూర్తి రుద్రకవి తరువాతివాఁడగుటచేతనే తన వసుచరిత్రమున “శా॥ ఈవజ్జుండవు... అనుపద్యమున “అయ్యోకలాదుండు చే, తోపీధికా సహజాధనాపహరణో♦ద్యోగంబు నెగ్గించునే” “నీ॥ నరకహేతు హిరణ్య ♦ హరణవృత్తి జరిచుకొమ్ముకాని భజించు♦కొదువలెల్ల” ఇట్లు శేషరూప మున వ్రాసిన వ్రాఁతలకు సమాధానము పుట్టలేదు. ఇటీవల శ్రీ గున్నేపల్లి మృత్యుంజయ కవిగారు స్వవిరచిత సావిత్రీచరిత్రమున మాత్రము,

మ॥ అలినీలాలక మీనకేతనధను ♦ ధైర్యటంక్రియామోహ శృం

ఖలయైసోలుచుఁ గీరకారికలనే ♦ కగ్రీవ భావంబున

న్నిలువన్ గర్లకతోరముల్ పలుకఁబూ ♦ నెకా నోటికికా వచ్చిన

ట్టులుగాఁగూఁతలు గూయుటబ్బురమె బ ♦ ట్టుల్ పొట్టకక్కురితికా. అని వ్రాసిరి

ఉ॥ పిల్లఁడవా వృకంబ వ క ♦ పి ప్రవరుండవ బట్టుదిట్ట నీ

తల్లికలాదహస్తపద ♦ తాడితళిబ్బుముదాల్చి సాధ్వయై

చల్లనిదీపనల్ గొని య ♦ శంబును సంతతిగాంచియుండ నీ

యల్లము శిల్పిదూషణకె యు ♦ విృళులూరెనె చిత్రమయ్యెడున్.

అనియొక పద్యము గూడప్రచారములో నున్నది.

రాష్ట్రాధి పంశమహాకావ్యమున ‘శాకేభోగిశరాద్ధి భూపరిమితేసంవత్సరేదుర్మఖే, మానేచాశ్వ యుజే నీ తప్రతిపది’ అని చెప్పియున్నాడు. అనఁగా శా. 1458 కనుక శ్రీ. శ. 1536 అయినది.

రాయల నిర్వాహము (క్రీ. శ. 1530. కృష్ణరాయలవారి యిచ్చిన యొక తామ్రశాసన పత్రముపై 'రుద్రకవి' అని యానాటియునికిని చెబుచున్నది. ఇది 27-9-1915 సం॥ ప్రబోధనియందు బ్రకటింపబడియున్నది. శ్రీ వెంకటాచలసింహస్వామిగారు గత ముగ్ధిమిత్రయందు "ఇతిఁడు గుంటు పల్లి భాస్కరుని కాలమువాదకుడైన క్రీ. శ. 1620 వ్రాతమువాదని కవుల చరిత్రనుడింపుచున్నది. అని వ్రాసిరి. కృష్ణరాయల కాలము ఏలకొని మిగిలిన పండితులకును నానోపవాదములు జరిగినట్లును, రాయలవాదములను గొన్ని బహుమానములనంది యీశాస్త్రినిచోసనమని ప్రించినట్లును, ఇబ్రహీం పాదుషావలన సన్నిహితులును మంత్రిగను స్వప్నముగాఁదలియుచుండ నిప్పటి ద్వితీయైన దనకుఁగల ముఖ్యమన దుష్టదగ్ధులనియే వచింపలేకపోయెను. ఆనాడు తాతాచార్యులు గూడ రుద్రకవికి సమాధానము చెప్పఁబడలేక 'యూరప్తలయూచి హుంకిరించె' నని ప్రతీతి కలదుగదా!

ఆంధ్రవాక్యాయుసూచికయ దు 'బలవదకీ' అకము' (క్రీ. శ. 1505 భక్తి అని వ్రాయఁబడి యున్నది. అప్పకవి పేరికయందు "అప్పకవి 17 శతాబ్దారంభమున బుట్టియుండవచ్చునని వ్రాయఁబడి యున్నది. అతనికంటె జాలపూర్వంబై ప్రసిద్ధి కెక్కిన రుద్రకవి కృతఃద్యమ నుచూహరించిన యప్పకవికంటె దరువాతివాడనుట యెంతనివేరహితము.

ఈ కవి కృతగ్రంథములు

1. నిరంకుశోపాఖ్యానము. "చ. అనిముని ధర్మశీలవను ధానిప మాలికి సేర్పమించి చెప్పి నకథ బాల్యచాపలము ధ పెంపున స్వామికి విన్నవించితిన్, అని కవియే చెప్పినాడు.
2. సుగ్రీవవిజయము (యక్షగానము)
3. సృరదీపిక. (కామకావ్యము)
4. సరసజన మసూరంజనము, (ప్రాళ కావ్యము)
5. రాష్ట్రస్థానవంశమహాకావ్యము (కౌత్తిరేయరాజుల చరిత్రము)
6. బలవదకీతకము (భక్తియంతము)
7. గువ్వలచెన్నని శతకము (నీతియంతము)
ఇది యేకారణముననో యాంధ్రవాక్యాయ సూచికయందుఁ జేరలేదు!
8. జనార్దనస్తోత్రాష్టకము
9. శృంగారజనార్దనాష్టకము (కేయము)

గుల్బసా చరిత్రమనునొక గ్రంథముకలదు. అది రాష్ట్రస్థానవంశ మహాకావ్యమును వ్రాసినకవి గానియతని శిష్యుడగు నింకొకకవిగాని వ్రాసియుండెనేమో యనునట్లు గోచరించుచున్నదని కొందఱు పండితులభిప్రాయపడినారు.

మఱియు "తింత్రిశీపురవరాధ్యక్షా జగద్రక్షకా" అను గ్రామ్యపరిహాస పద్యమొకటి కలదు. అది యేకవి రచించెనని తెలియదు. తింత్రిశీపురము రుద్రకవిగారి గ్రామముకనుక మహాకవియైన తాను స్వగ్రామవాసుల నాక్షేపించుట యసంభవము. కృష్ణరాయలవారి సభలో "బంధురవిప్రవప్రగృహ" అను పద్యమును చదివెను. ఒకానొక బట్టుకవిమాత్రము రెంటువీరిలనుగూర్చి యీ శతకమును వ్రాసినట్లుక వదంతికలదు.

సుగ్రీవ విజయము

ప్రపంచమున యక్షగానములు లక్షలవలె యున్నవి. అయినను సుగ్రీవవిజయ మన్నిటిలో నగ్రస్థానములంకరించినదని 1920 ప్రాంతపు సారస్వతసభలలో శ్రీ చింతా దీక్షితులు మున్నగువారిచే దత్తాత్రేయ స్తవము విపులముగాఁ జర్చింపబడి పండితజనాదరణయై యలరారుచున్నది. అందలి యిట్టదేవతాప్రార్థనము.

ॐ॥ శ్రీవిభుఁగొల్పి శంకరు భ ధి జించి చతుర్ముఖుఁడంచి భార్గవీ
గ్రావనుతా సరస్వతులఁ ధి బ్రార్థననేని గణేశపాద పూ
జావిధిసల్పి దేశికుల ధి సంస్తవనంబొనరించి కావ్యవి
ద్యావిదులన్నుతించి కవి ధి తాజడులన్నిరసించి వేడుకన్.

కథాప్రారంభమున

‘త్రిపుట’ ‘లలితగాత్రుఁడు శుభచరిత్రుఁడు దళితశక్తుఁడు నుజనమిత్రుఁడు నళినశేత్రుఁడు కందుకూరి జనార్దనుండు.’ 1

‘ఇందిరార్యుఁడు సాధువర్యుఁడు పృథులకౌర్యుఁడు మేరుధైర్యుఁడు నందితార్యుఁడు, కందుకూరిజనార్దనుండు.’ 2.

‘ధృతివిశాలుఁడు గానలోలుఁడు దివిజపాలుఁడు ధర్మశీలుఁడు నతదయాళుఁడు కందుకూరి జనార్దనుండు.’ 3

వర్ణనము: “ముక్కులు చెక్కులు ధి మూపులు వీపుల్, ప్రక్కలు పిక్కలు ధి బరులును దరులున్.
స్వరములు శిరములు ధి జానులు వీనుల్, కరములు సురములు ధి కాళ్ళును వ్రేళ్ళున్,
ఎక్కువతక్కువ ధి లింతయులేకన్, ఒక్కరూపమున ధి నున్నవి చూడకన్”

ద్విపద.....నిభిలేతుఁ, డగు కందుకూరి జ ధి నార్దనుపేర, నంకింతంబుగఁ గాలి ధి కాంబాప్రసాద,
సంకలితకవిత్వ ! చాతుర్యధుర్య, తావర్య పెదలింగ ధి నార్యతనూజ,
కోవిద స్తవనీయ ధి గుణదుద్రధీర, విరళిత సుగ్రీవ ధి విజయాభిధాన
కరుణభాసురయక్ష ధి గానప్రబంధ, మాచక్రవాళితై ధి లావనీయండు
నాచంద్రతారార్కమై యొప్పుఁగాత.

ఈగ్రంథమిప్పుడు ముద్రితమైయున్నది. ఇందు త్రిపుట, జంపె, కురుచజంపెలు విశేషముగా నున్నవి. విశేషాంశములు వేతొ చర్చింపఁబడును.

స్మరదీపిక

స్మరదీపికను గుఱించి వాత్సర్యయన కామనూత్రములు సంగ్రహించి ముద్రింపించిన శ్రీ పంచాంగుల ఆదినారాయణ శాస్త్రిగారి విజ్ఞప్తి యుండిట్లున్నది. “9. స్మరదీపిక: ఈరుద్రకవియొవ్వనో యెఱుంగరాదు. కాని యీయన దాదాపు 200, శ్లోకములు గలుగునట్లుగాఁ తనగ్రంథమును రచించి నాఁడు. ఇందుఁగూడ మొట్టమొదట కొక్కోకపండితునివలెనే.

“స్వనారీరక్షణంపుంసాం శ్రీజాంచదనంతరం, బంధభేదేంగితజ్ఞాన మేతత్ఫలముదాహృతమ్” అని కామకాస్త్రప్రయోజనమును వివరించుచున్నాఁడు. ఇంతయే కాక గ్రంథరచనమునకంతకుఁగూడఁ

గొక్కొక్కవియే యీతనికి మార్గదర్శకుఁడు కాఁబట్టి యీయన చాల నవీనుఁడనియు 17 వ శతాబ్దము వాఁడై యుండుననియు ననుకొందును. ఈక్రిందిశ్లోక మితని రచనాశీతుల నొక్కొంత తెలుపఁగలదని తలఁచెదను.

“యానిర్లజ్జాకృతాగాఢం మదనేన మదేనచ, అభియాతిపతిసాభి, సారికాకథితాబుధైః,
భవేద్వాసకసజ్జా సా దూశీద్వారేణనిర్లజే, నిష్ప్రత్యాగమనం భర్తృర్వారేక్షణపరాయణా; ప్రియైకవీతసి
చోష్ణే ధావత్సున్మాదినితథా, తత్త్రైవావధితేకాంతే విరహోత్క్రంతితామతా.”

వాత్స్యాయనసూత్రపీఠికయందు 17 వ శతాబ్దమువాఁడై యుండునని యూహించుటకుఁ బ్రబలనిదర్శనము లేవియులేవుకాని 14 వ శతాబ్దమువాఁడయిన కొక్కొకనితర్వాతివాఁడని యొప్పు కొనకతప్పదు. “నీ. ప్రతివార పంచాంగ పఠనసేయుటమాని, కొక్కొక్కశాస్త్రంబు గొణఁగఁదివిర” (నిరం) కొక్కొకని తర్వాతివాఁడయిన మాత్రమున శతాబ్దమును నిర్ణయించుటకు వీలులేదుగదా! 16 వ శతాబ్దమువాఁడయినట్లు నిదర్శనములున్నవికదా.

సరసజన మనోరంజనము

ప్రౌఢ్యలిఖితపుస్తక భాండాగారములో సరసజన మనోరంజనములోని పద్యములు.

ఉ॥ ఎన్నఁడు నేరీచెక దెలుకు ♦ నీచెలి కన్నులు కాయకమ్ముల
న్నన్నకురులో పిటుండుపటు ♦ వైపటువైఖరి గైకొనెంగదే
మొన్నగదమ్మ పిన్నమొల ♦ మొల్కలు నేడిదెవన్నెలాడిలేఁ
జన్నులు మిన్నలై పయఁట ♦ సందునదాఁగిలి మూతలదెడుక.

సీ॥ కొప్పువఁజాటిర ♦ గొజ్జాగివిరిదండ, నటనతోపీపున ♦ నాట్యమాడ
బటువైన ముత్యాల ♦ పావడవిరజాజి, తీరుగాఁజెంపల ♦ దిమురుగట్ట
ధగధగధగలచే ♦ దనరుకెంపులతాళి, సరులతోఁ దెరగొని ♦ చాకలింప
గట్టిగుబ్బలమీడి ♦ కస్తూరి చెమటలఁ, గరఁగివాసలచే ♦ గ్రమ్ముకొనఁగఁ

తే॥ వింతమాటలఁదేటల ♦ విభునిఁగూడి, కాంతరతికేళిమిక్కిలి ♦ గారవింపఁ
దప్పితిరంగ నధరామృ ♦ తమునొసంగి, చంద్రబింబాస్యమగలాగు ♦ సలిపెరపుడు.

ఈపద్యములను బ్రాసుదొరగారుకూడ జాల ప్రశంసించిరి.

ఆక్షేపములకు సమాధానము

ఇందలి మొదటిపద్యమున ‘మొల్కలు’ అను ప్రయోగమునుగూర్చి వినకొండలో గుంటుపల్లి భాస్కరయ్య గారి సముఖమున నొకకవి యిట్లు సమాధానమొసంగె.

చ॥ వెలగకువెల్లయంచు సర ♦ వికా జలికొండ నృసింహుఁడాడఁగా
మొలకకు మొల్కయంచుఁ గవి ♦ ముఖ్యుఁడు రుద్రయపల్క దోసమే
భలిభలి మంచిమాటయె ప్ర ♦ బంధమునాజలరాశి యందులో
పలనెరసుతో గ్రహింతురె య ♦ పారమురౌ మణులెన్నోయుండగక.
అప్పుకవి.

చ్చూతొలఁదిగ మున్నుజెప్పెఁ జలి ♦ కొండ నృసింహుఁడు వెల్లయంచునీ
పల నగసారిరుద్రపను ♦ వాఁడును మొల్కలటంచుఁ గూరిచెక

దెలియకకొందటిట్లు విక్య ♦ తింబదచుధ్యమునక లకారకే

ఫలతలపై య క రమును ♦ బాపుదురార్యులు నవ్వునట్లుగక. అని వ్రాసియున్నాడు.

లక్షణగ్రంథము వ్రాసినని విజ్ఞప్తిగ కవికి గోచరింపని ప్రయోగములన్నియో కన్పట్టుచున్నవి.

1. నన్నయభట్టు: “చ. నిన్నును, బుడమిని తమ్ముగోల్పడిరి పొల్లిభవత్తులైన పాండవుల్” భార. ఉ. భోరనవిస్ఫులింగములు ♦ పొడ్డుగనుగ్రవిషంబుఁ గ్రక్కుచుక” భార.
 2. తిక్కనసోమయాజి: “చ...వెల్వలబాతెడు మోముతోడవత్తునె” భార.
 3. శ్రీనాథుడు: “మ. గణుతింపంగనితండు పొల్కడలికిక ♦ గారాపుఁబుత్రుండు” శృ. నై. ‘వారిధితటి కాల్పట్టణాధీశ్వరున్’ భీమఖండము.
 4. బమ్మెరపోతన: “శా. వల్లంబుక జెప్పిన మారడంగమునఁ బుత్రాకారతక వ్యాధిజన్మించెక”
 5. సింగయకవి: “శా. దీననో, రల్పపొల్పిటివంతు” ‘వల్లరడయ్యె’ భాగ. (భాగ.
 6. అల్లసానిపెద్దన: “మ. వెల్వలఁబాతెదీపకళికా ♦ వ్రాతంబుకాతోడకీ” ‘చ...వెల్వలఁబాతెవిటానబాజుముల్’ ‘చ...పొల్తుకతెప్పలనప్పించుచుక” స్వా. మ.
 7. కంకంటి పాపరాజు: “చ. ఆయ్యనలముమంటజేసి చోడమంటిని దానిని దల్పరైరిగా” ఉ. రా.
 8. రామరాజభూషణుడు: “ఉ. పొల్తుకయోమటికైలకన్యయో” వసు.
 9. తెనాలిరామకృష్ణుడు: “ఉ. కాకమా, కావలిదావకీలలగు ♦ నాల్గులు మంగల మొల్కలైతె” ‘నీ. జనియించె నొక్క ప ♦ చ్చనిమొల్కయనుబుద్ధి’ పాం. మా.
 10. ముక్కుతిమ్మన: “చ. వెన్నెలల్, మొలచిన పాదుపొల్కడలి ♦ ముద్దులపట్టి” పారి.
 11. మాచిమంచి తిమ్మకవి: “నీ. నిక్కవంబుగఁ దూర్పు ♦ దిక్కువెల్వలఁబాతె” రాజశే.
 12. పిల్లలమట్టి పినవీరభద్రుడు: “చ. ఉడువది వంశకర్త మహి ♦ మోన్నతి కెయ్యది మేరనాడు పొల్కడలి జనించినప్పుడు” శై. భా.
- కీ. శే. చెళ్ళపిళ్ళ వేంకటకాశ్రితాచార్యులు: “ఉ. తమ్ముని బిడలంచుడయఁదల్పెడు” కీ. శే. కవిబ్రహ్మ యేటుకూరి వేంకటనరసయ్యగారు: “ఉ. ముత్తెముస్వాతి చిస్కులకు మొల్కలు తొల్కరి కుమ్మదమ్ములన్”
- శ్రీ పింగళి లక్ష్మీకాంతకవిగారును: కాటూరి వేంకటేశ్వరరావుగారును: “చ. మరువము మొల్కపుష్పనుకు, మారము నాతనువంచు భ్రాంతులై ♦ మురియుదురు” అప్పుకవి యితరకవుల నేమనఁజాలక యొకరుద్రకవిని నిందించుటనుగూర్చి:
- చ. అకలుష రుద్రుఁడట్లగఁ ప ♦ యంబునఁబూనితిదంతెకాని యా నుకవిని రామకృష్ణకవిఁ ♦ జూచియు నాతని మొల్కజంటలో నొకటియు లైటదెట్లకయ ♦ యూరకయుంటివి తప్పటన్న నా నిక మొదలంటఁగోయు నొకొ ♦ చెప్పనఁగొట్టునొ యుచుమానితే. (అరుణోదయ)

తెనాలిరామకృష్ణనిపద్యము.

- చ. ఒకని కవిత్వమందెనయు ♦ నొప్పులు తప్పులు నాకవిత్వమందొకనికొదప్పఁబట్టఁబని ♦ యుండదు కాదని తప్పఁబట్టినన్ మొకమటుక్రిందుగాఁదిగిచి ♦ మొక్కలుపోయినయిన్నకత్తితో నొక మొదలంటఁగోయుదును ♦ జెప్పనఁగొట్టుదు మోముదన్నుదు

మతియు నప్పుకవీయుమున.

క. విరచించెను శ్రీనాథుఁడు, ధరణినిశ్చంగారనైవ ధంబునఁగూర్పుం
చీరియొండొరుననికానక, పరయాపక్రియలఁ బ్రకృతి ధావముకలదే. అనుటకు.

మ. పగ శ్రీనాథునిఁదిట్టజూచెదవుగా పల్నాటివాఁడౌట నా
నుగుణాధ్యుండు యధార్థవాది కుకవి స్తోమానిలవ్యాభియుక్
జగదాశ్చర్యకరప్రయోగరచనా సంపూర్ణుడౌ నందులొ
నగమా! పాతికయా! శతాంశమగునా! చర్చింప నీకావ్యముల్.

గీ. టాల పెనుచిన్న లెఱుంగఁబో రాడినావు, కందజాతుల రుచులెల్లఁ గాంచినావు
చిత్ర బంధాసురక్రివై చెలఁగినావు, భావ రసహీనుడవెకా య భాగ్యముకవి.
(అరుణోదయ)

రాష్ట్రాధిపత్య మహాకావ్యము

అందలి యిష్టదేవతా ప్రార్థనము

శ్రీమాన్ భూతసమూహనిర్మితి విధా యః సంస్మృతోవేధసా
గోవిందేన చరాచరస్థితి విధా యః సాదరం వందితః
యః స్వాత్మన్యభిల ప్రపంచవిలయే సంభావితః శంభునా
సోఽయంవిశ్వజనీన చారుచరితో లంబోదరః పాతు నః

కవితాశైలి తెలియుటకై కొన్ని శ్లోకములిచట నుదాహరించుచుంటిని.

తదీయనూసుర్మహనీయ సేనః, పరాక్రమన్యక్క్రూత భీమసేనః
శకాసభూమిమథ వీరసేనః, ప్రతాపసంకోషిత వీరసేనః.

“నృపేణతేనాజనికాంతి వీరః, ప్రచండమార్తాండకులైక వీరః
యాత్రామపంకీకృత సింధునీరః, పరావలీదీపశిఖాసమీరః.”

“తస్మాదభూదద్భుతభాగధేయః, శ్రీపాహసీయార్జున నామధేయః
నారీచకోరీనయనైకపేయః, క్షీరోదధేరిందురి వాప్రమేయః.”

“సాదితాసురకదంబక్తియే, దేవదైత్యనరగీతక్తిర్తయే
కల్పితత్రిభువనైకపూర్తయే, మామికాప్రణతిరప్తమూర్తయే.”

“కాలాంతకాయకలికల్మష నాశనాయ, బ్రహ్మాదిదేవమత పాదసహాయ
విశ్వేశ్వరాయ భవసాగరతారకాయ, భూప్రమాణమధ్యనిలయాయ నమశ్శివాయ,
శంభవాయ చ మయోభవాయతే, శంకరాయ చ మయస్కరాయతే
శ్రీశివాయ సకలార్థదాయతే, సర్వదాశివతరాయతేనమః.”

“భవసాగరస్యపరమంతరణం, కరణంసుఖస్యవిపదాంహరణం
వరణంవిమక్తిసదృశః శరణం, చరణంహరస్య కరవాణిచిరం.”

“సమనీయపదాంబుజంసురైః, కమనీయం హిమశైలకన్యయా
భజనీయమనన్యచేతసా, మననీయం మునిభిఃశివంభజే.”

“ఆనందసందోహ గలన్మరందే, కాలీచలాపాంగ మిలన్మిలిందే
సానందబృందారక బృందవంద్యే, వందేమహాదేవ పదారవిందే.”

“కాత్యాయనీ కేలివిలాసలోలం, సముల్లసత్కుంజర చర్యచేలం

వక్షస్థులవ్యాధిలపరావమాలగ, చేతశ్చిరంచితయ చంద్రమాడం
 'పంసారహారి సుఖకారి సుధాసుసారి, శ్రీమన్మరారి పదవారినివారితారి
 గోదావరీ విమలవారి విపన్నివారి, కేయస్తనోతుమదనారి శిరోవిహారి'
 'రాష్ట్రోపక్షితిపాలవంశముకుటాలంకార చూడామణి
 శ్రీనారాయణశాహజీవన విధేః సత్కీర్తిముక్తావలీం
 విద్యతుండల భూషణాని విశదశ్లోకరగుంధపుణ
 సాస్సరైఃపండితమండలాంబుజరవిఃశ్రీరుద్రనామాకవిః'
 'నిస్సారీయతి శారికాపికకులం రంగీయనివ్యాకులం
 హంసాలీపరమాకులీయతికుక్ మాలాపిమూకీయతి
 యామాకర్ణకీలాధరీయతి తరాంసాధాధరీ మాధురీ
 సేయంకాఽపిసరస్వతీరసవతీ రుద్రస్యవిద్యోతతే'
 'శాశేభోగిశరాద్ధి భూపరిమితే సంవత్సరే దుర్ముఖే
 మాసేచాశ్వయుజేనీతప్రతిపదిస్థానే నయూరాచలే
 శ్రీమల్లక్ష్మణ పండితోదితకథా మాకర్ణరుద్రఃకవిః
 శ్రీనారాయణశాహకీర్తిరసికం కావ్యంవ్యధాన్నిరర్చయం'

గ్రంథాంతశ్లోకము

శ్రీమద్వాగుల భూమిపాలతిలక శ్రీశాహనారాయణ
 స్ఫురత్కీర్తి చరిత్రచిత్రితపదే రాష్ట్రోపవంశాభిధే
 భవ్యస్కందపురాన్వయేన కవినా రుద్రేణసృష్టేమహా
 కావ్యేనస్మిన్ కృతవైరివీరవిజయః సర్వమిహోఽగమత్'

కవి యిట్లే కడమయేకోసవింశతి స్వర్ణములయందును బహుచమత్కారముగ నీశ్లోకాంతిమ
 పాదమున గధనుదెలియఁజేయుచు సర్వసంఖ్యను వివరించుచుఁ జిత్రించినాఁడు. ఇంతకుమున్ను గాని,
 యిటీవలగాని, యేకవియు నింతటి చాకచక్యముగా నొకేశ్లోకపాదము నిరువది విధములుగా మార్చి
 యుండలేదు. కావ్యనిర్మాణకాలమును దనవంశమును దన శక్తియును దెలియఁజేసిన శ్లోకములు
 గూడ నిందుఁ జూపఁబడినవి.

ఇవి కవివారివంశమున లభించిన తాళపత్రగ్రంథములందలి శ్లోకములును బొంబాయిలో
 ముద్రింపఁబడిన గ్రంథమునందలి శ్లోకములును, పరీక్షించి వ్రాయఁబడినవి. బరోడాలో ముద్రితమైన
 ప్రతియందుఁ జాలవ్యత్యాసములగపడుటయేకాక కవివ్రాయని గద్యమునుగూడ సృష్టించి యందుఁ
 దాక్షిణాత్యరుద్రకవీంద్ర విరచితే, అనినారు. ది 13-9-1940 వ తేదీన మాకు శ్రీ గైక్వాంట్లైబ్రరీ
 వారిసంగిన సమాధానము. "మాయెద్ద 60 పుటలుగల తాటియాకుల గ్రంథము మాత్రమున్నది.
 సమగ్రముగా లేదు. గ్రంథముయొక్క కడపట గద్యముగూడలేదు. ఇంక నెక్కడనైన గొప్పలైబ్ర
 రీలలో విచారింపుడు"

బ ల వ ద రీ శ త క ము

బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ!

ఇందు 3. పద్యములు కీ. శే. వే. ప్రభాకరశాస్త్రిగారికిని 4 పద్యములు కీ. శే. పంచానన ప్రతి
 తాధిపతులకును లభించినట్లు ప్రకటింపఁబడినవి.

చ. కలశపయోధిమింద దరఁ ♦ గల్ మఱిహోయని మ్రోయ వేయభం
గుల తలపాన్పు పాము బుస ♦ కొట్టఁగ నేగతి నిద్రఁజెందెదో
యలసతఁ దండ్రీ చీమచిటు ♦ కన్నను నిద్దురరాదుమాకు నూ
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 1.

చ. కలుష సరిత్తరీ! పుషిత ♦ గంధకరీ! మహిభృత్కిరీ! భవా
చలభిదురీ! దయారసవి ♦ కాలరురీ! నిగమాన్ధమాధురీ!
ఖలగజకేశరీ! విభవ ♦ కంపితమేరుగరీ! లతాదరీ!
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 2.

చ. అలపగవానితమ్ముఁడు భ ♦ యాతురుఁడై చనుదెంచినంతనే
బలిబలి వచ్చితీవనుచుఁ ♦ బట్టముఁగట్టనె లంకకప్పడే
కొలిచిననిన్నె కొల్వవలెఁ ♦ గోరికలిచ్చిన నీవ యీవలెక
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 3.

చ. పిలువని కూటికిక, వెతలఁ ♦ బెట్టు ధరావరుఁడేలు వీటికిక
జలములులేని యేటికిని, సారెకు బందుగులున్నచోటికిక
బలువురతోడి పోటికి, నృ ♦ పాటురసాటికిఁ బోవరాదయా
బలవదరీ! దరీకుహరభాస్వదరీ! యదరీదరీహరీ! 4.

గు వ్వ ల చె న్న ని శ త క ము

రుద్రకవిగారు హంపీయాత్ర నొనర్చునమయమున నచట యాదవకులస్తుండగ గువ్వలచెన్నఁడు
కవిగారికి సహాయుఁడుగా నుండెనట. వీరు తిగి యింటికివచ్చునపు డతనికిఁ గొంతొక్కమీఁదగా
స్వామీ! మీరు కవీశ్వరులు కనుక మీకు నేనుసాయముచేసినందులకు నాపేరువచ్చునట్లు కొన్ని పద్య
ముల రచింపుఁడని కోరఁగా నతనిని సంబోధించుచు నీశతకమును జెప్పెనని చెప్పుచుందురు. అందలి
పద్యములు నీతియైక్తములు.

క. కలిమిగల లాభికన్నను, విలసితముగఁజేదమేలు ♦ వితరణియైనక
జలధికిఁ జెలమేమేలగుఁ, గులపావనమూర్తివన్న ♦ గువ్వలచెన్నా. 1.

క. సారాసారంబెఱుఁగని, చేరజమును మ దలింపఁ ♦ బెద్దలవశమా
నీరెంతపోసిపెంచిన, కూరానానేలవేము ♦ గువ్వలచెన్నా. 2.

క. గుడికూలును నుయివూడును, వడినీళ్ళను చెరువులెగును ♦ వనములుఖిలమా
చెడనిది పద్యంబొక్కటి, కుడియెడమలఁ జూడకన్న ♦ గువ్వలచెన్నా. 3.

క. కలవిద్య లెన్నియొనను, కులవిద్యకు సాటిరావు ♦ కుంభినియందుక
వెలకాంత లెందరైనను, కులకాంతకు సాటిరారు ♦ గువ్వలచెన్నా. 4.

జ నార్ద న స్తోత్రాష్టక ము

జనార్దనస్తోత్రాష్టకము కలవని వదంతికలదుగాని చాటుపద్య మణిమంజరియందు స్తోత్రపంచ
అనియున్నారు. ఏవియైననేమి యిప్పుటికిఁ లభించినదొకటేపద్యము.

పంచచామరము. అనాథనాథనాగతల్ప ధ యజ్ఞకల్పమానిరం
జనాజనార్తినాశనాది ధ శాపతీవృధార్థ శా
సనాసనాతనాయనాది ధ సత్య కందుకూరి శ్రీ
జనార్దనాజనార్దనాస ధ సాహసారిమర్దనా.

శృంగార జనార్దనాష్టకము

చాటుపద్య మణిమంజరియందు ముద్రితమైనవి.

“నీరులుమించిన పసిమిబంగరు ధ జిలుగుడుప్పటిజారంగా
చరణపద్మముమీద దేహము ధ చంద్రకాంతులుండేరంగా
మరువుచూపంగ వచ్చినాడవో ధ మోహనాకృతి మీరంగా
గరుడవాహన దనుజమర్దన ధ కందుకూరి జనార్దనా” 1.

“అనపెట్టినరాకపోతివి ధ ఆయెబో అటుమొన్ననూ
పూనిపిలువంగ వినకపోతివి ధ పొంచిపోవుచుమొన్ననూ
నేనుజూడంగ గడచిపోతివి ధ నీటుచేసుకనిన్ననూ
కానిలేరా దనుజమర్దన ధ కందుకూరి జనార్దనా” 2.

“నిన్నరాతిరి చవికెలోపల ధ నీవు చెలికూడుంటిరా
ఉన్న మార్గములన్నియును నే ధ నొకతెచేతనువింటిరా
విన్నమాత్రమే కాదురా నిను ధ వీధిలోఁగనుగొంటిరా
కన్నులారంగ దనుజమర్దన ధ కందుకూరి జనార్దనా” 3.

“దబ్బులన్నియుఁదెలుసుకొంటిని ధ తప్పుబాసలు నేయకూ
మబ్బుదేరెడి కన్నుగవతో ధ మాటిమాటికిడాయకూ
ఉబ్బుచేసుక తత్తరంబున ధ నొడల్పైఁ జెయివేయకూ
గబ్బితనమున దనుజమర్దన ధ కందుకూరి జనార్దనా” 4.

“బిత్తరంబున మొలకకెంపులు ధ పెదవిసెవ్వతెయుంచెరా
గుత్తమైన మిటారిగుబ్బల ధ గుమ్మయెవ్వతెమెచ్చెరా
చిత్తగించక జీరువారసు ధ జెక్కిలెవ్వతె నొక్కెరా
కత్తిగోరుల దనుజమర్దన ధ కందుకూరి జనార్దనా” 5.

“జంటనేత్రము లంటిచూచితె ధ బాజిపూవులు పూసెరా
మింటిత్రోవను జూచుచుండంగ ధ మేఘవర్షము గప్పెరా
కంటిలో నొక పండువెన్నెల ధ కాయుచున్నదియేమిరా
కంటిలేరాదనుజమర్దన ధ కందుకూరి జనార్దనా” 6.

“అండబాయక కూడియుంటిమి ధ ఆయబోయెనునాటికి
ఖండిమండిపడంగ నేటికిఁ ధ గదలు మెప్పుటిచోటికి
ఉండరా నీమాటలకునే ధ సూత్యజాలను మాటికి
గండిదొంగవు దనుజమర్దన ధ కందుకూరిజనార్దనా” 7.

“అరుకలన్నియు దీట నివునా ధ అండకెప్పుడు వస్తేవి
పిలిచి నవరత్నాలసాములు ధ ప్రేమతో నెపుడెస్తేవి

వలచి వలపించియును గూరిమి * వదలకెప్పుడు మెస్త్రీవి
కలసి వేడుక దనుబువ్వన కందుకూరి జనార్దనా” ౪.

కావ్యప్రామాణికత్వము

ఉ. కోమలవర్ణధామయును. నిరం. ప్ర. 19 అని కవియే వచించియుండెను. విశ్వశ్రేయః కావ్యమ్ అని జగత్ప్రసిద్ధియే కనుక ప్రామాణికత్వమును గుఱించి వేటెయలోచింపదగినంతటి యగత్యములేదుగదా? కీ. శ్రీ. బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులు గారు తమ శబ్దరత్నాకరమున (మూడు) అను శబ్దమును నిర్ణయించుకనుని భ్రమించి వాదింప. బ్ర. భాగవతుల లక్ష్మీసతీశాస్త్రిగారు (శ్రీమూర్త్యై రాయాంధ్ర నిఘంటు కావ్యస్థానసితేవిద్వాంసులలో నొకరు) స్వకీయ సంస్కృతాంధ్ర సంఖ్యార్థ బోధనియందు “క. వాఁడానాలుగు గడియలు, నేఁడాదిగగడిపి సూర్యుఁ * డేకఁ దూర్పునకున్, రాఁడోయని విలపింపఁగ, మూఁడవజామయ్యె నంత * మోదమెలర్పెన్” నిరం. అని యర్థానుసార ప్రాసముగల పద్యమునుదహరించి భారతకర్ణపర్వములోని “క. మూఁడక్షాహిణులిమ్మెయి” అను పద్యమును, జైమినీభారతములోని “ఉ. వాఁడిమితోడ వెండియు న * వారణసెంతయునాగ్రహించి ము, మూఁడు శరంబులేయ ” అను పద్యమును దాహరించి. సార్థబిందుకముగాఁ జేటెల్లమొనర్చి యానిసార్థారచాదమును మాన్పించుటయే కాక సంఖ్యార్థబోధకములగు ‘జతబారాపదిదచ్చియిత్తిగదుగా చావంతతివంపాం, కితి నా నర్తకియంచు నాడెను భయాంగీకారమేపారగణ.” నిరం. ఇట్టి ప్రమాణముల నెన్నింటినోచూపి భాషాభివృద్ధికిఁ దోడ్పడిరి. ఆంధ్రవాఙ్మయ సూచికయందు సుప్రసిద్ధ కవులలో రుద్రకవిగారు చేర్చబడియుండుటయేగాక తద్విరచిత నిరంకుశోపాఖ్యానమును శృంగార ప్రధానకావ్యమును, భక్తిరస ప్రధానముగు బలవదనీశతకమును, గూడఁ బ్రశంసించబడియుండెను. శ్రీ సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువునందు గండుకూరి రుద్రయగారి నిరంకుశోపాఖ్యానము ప్రమాణ గ్రంథముగాఁ గైకొనఁబడినది. శబ్దరత్నాకరమున కందని శబ్దములు నిరంకుశోపాఖ్యానమునఁ జాలకలవు. కాని యేకారణముననో శ్రీ ఆచార్యులుగారికి ‘మూఁడు పదమునకు సార్థబిందుత్వము గోచరింపనట్లే నిరంకుశోపాఖ్యానముఁగూడ నగపడకుండుట కెంతయు జిత్రము. మహాకావ్యములయందుఁ బ్రయోగింపఁబడిన శబ్దజాలము సాధారణముగాఁ జేసికొనియే నిఘంటువులు, వ్యాకరణములు సృష్టించఁబడుచున్నవి.

శ్రీ సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువునందలి యుదాహరణములు

- ఇల్లటము— “సీ. అఖిలలోకాధీశు.....నిలిపె, నిరం. ప్ర. 6
చేల— “మ. హేమపుండ్రేలల్ దిగజాఱి” నిరం. ద్వి. 69
గుదిగుంపులు— “క. అదిగనుక దివిజవేశ్యల.....గుదిగుంపులుజేసి” నిరం. ద్వి. 32
గుమగుమ— “క. గుమగుమనునిశోకవహ్ని గుబ్బుతిలంగణ” నిరం. ద్వి. 99
చూఱుపుచ్చు— “గీ. కటకటాచూఱువిడిచి” నిరం. ద్వి. 32
తురుఫీ— “ఉ. మందరధీరు.....తురుఫీలుకొన్ని” నిరం. చ. 63
చేర్య— “సీ. చిచ్చుర్వఁగాఁబోవు చేర్యమట్టములునా” నిరం. చ. 69.

ఆంధ్ర వాచస్పత్యమునను 1089 వ పుటలో నుదాహరించిరి. గుదిగుంపులుచేయుట. జా. అని చిన్నముచేయుట. “అదిగనుక.....మధింపడ” నిరం. శ్రీ శ్యామల కామశాస్త్రిగారి గ్రంథ సీతీకయందు దాహ్యత గ్రంథములలో నిరంకుశోపాఖ్యానమును జూపకుండుట ప్రమాదవశమైయుండ నోవునని యూహింపవలసి యున్నది.

కావ్యోత్పత్తి

“యేనానుకేచిదిహసః ప్రధయంత్యపజ్ఞాః, జానంతిలేకిమపితాకా ప్రతివైపయత్నః
ఉత్పత్స్యతేఽస్తి మమకోఽపిసమానధర్మా, కాలోహ్యాయం నిఁ వధిర్విపులాచపృచ్ఛ్యే”

విశాలమైన విశ్వమునందు దేశకాలపాత్రల స్థితులనుసరించి కావ్యములేర్పడుచున్నవి. వానిని గూడఁ జదువువారుందురు. సృష్టియందలి పదార్థములవలె వాఙ్మయప్రపంచమునందలి కావ్యములేవో కొంత ప్రయోజనము నొడఁగూర్చుట నిశ్చయము. స్వల్పప్రయోజనము సమకూర్చెడు గ్రంథములు చిరంజీవిత్వములేక యంతరించును. మహాప్రయోజనమును సమకూర్చెడి సత్కావ్యములు చిరంజీవిత్వము గలిగి ప్రకాశించును. “చ. కుకవికృత ప్రబంధములు • కొంచెపు నూతులలోని నీళ్ళపో, లికవైలి కక్కఁజాలక చ • లింపుచునుండు నిజస్థలంబులకా, నుకవికృత ప్రబంధములు • శోభిలు నివ్యనదీ యురంబుల, ట్లకలువవృత్తిఁబూని మహి • యందు సమస్తజనుల్ నులింపఁగఁకా” రససిద్ధులైనకవులు చిరంజీవులు. జయంతితే నుకృతినోరస సిద్ధాః కవీశ్వరాః నాస్తితేషాం యశఃకాయే జవామరణజం భయమ్. కావ్యమునువ్రాయుట యనఁగాఁ బుచ్చుమాలనుగూర్చుటచంటిసి. ఒకప్పుడు బాలుఁడైనను గావ్యమును వ్రాయఁగలుగును. “జన్మజన్మ యదభ్యస్తం” అనివృత్తికారుఁడు. జన్మాంతరీయమైనసత్త్వముచే నట్టిప్రతిభ లభించుచున్నది. ఎవనిగి నిపుణతాభ్యాసము లసంభవమైయుండెనో యతనికిజన్మాంతరీయమనియే చెప్పవలయును. ఈకావ్యమునుజూచి నామిత్రులు కొందఱు యద్రక్షవి స్వానుభవముతో నిక్కావ్యమును వ్రాసియుండెనేమోయని శంకింప నేను చ. “అన్ని మునిధర్మశీల వను • ధాధిపమానికి నేర్పుమించి చె, స్పినకధ బాల్యచాపలము • పెంపున స్వామికి విన్నవించితికా” ఈపద్యమును చదివి మనకు వర్ణనాతీతముగఁ గన్పట్టుచున్నను బరమేశ్వరుఁడట్టిశక్తి యాకవికొసంగియుండెనని యు. 16. సం. వయస్సుగల నిదమర్తి నుబ్బారావు విచిత్రరత్నావళి వ్రాసియుండెనుగదా కొందఱు 60. సం. వయస్సుగలవారు నైతము అంతటి రసవత్తరముగ బద్యములను వ్రాసియుండలేదుగదా! అనిసమాధాన మొసంగితిని. కావ్యమనఁగా కర్మవాశౌచం మానమిత్యాదివత్ కషేర్భావః కర్మవాకావమితిప్రా ప్నోతి తత్కథం కావ్యమితి “కవిశబ్దస్య బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణిచ” అనుసూత్రముచేత ణ్యజ్ఞో విధానమువలనఁ గావ్యము అగును. సామాన్యముగాఁ గావ్యపదము సాధ్యమైనను దన్నిబంధనముల ననుసరించవలసి యున్నది. ఎట్లనఁగా సర్వదా ఆక్షగ్రంథానుసరణ మనౌచిత్య మనువాక్యమునుబట్టి రామాయణమునందును రామకృతమయిన వాలివధాదుల ననుగమింపఁదగదనియు, రావణకృతమైన శివపూజాదికమును గ్రహింపవలయుననియు, నిట్లు గుణవిశిష్టముగాఁ గావ్యములలరారినఁగాని లోకకల్యాణము లభింపదు. కాస్త్రము రథగజతురగ ఖడ్గాదులవలె నలరు ఛందోవ్యాకరణాభిధాన కోశ కలాచతుర్వర్గ యుతమైనను గావ్యమునకు సరిరాదు. ఛందోవ్యాకరణాది విరోధాభావమాత్రగుణకపద్యములు గలది దానికంటె ప్రేక్ష్యము. అంతకంటె దోషాభావగుణాలంకార విశిష్టమై రసోద్బోధ సమర్థమునై లక్ష్యముగు కావ్యముప్రేక్ష్యము. కావున **తత్కథం కావ్యమితి** కావ్యము సహృదయంగమమై నీతిదాయకమై, చిరంజీవియై ప్రకాశించునంతయు కాస్త్రజ్ఞ

లు త్తమమధ్యమాధమకావ్యముల నిర్ణయించిరి. ఉత్తమకావ్యమునందును, ఉత్కృష్టత్వము, ఉత్కృష్ట తరత్వము, ఉత్కృష్టతమత్వము, అని మూడుభాగములుచేసిరి. వ్యాసమహర్షియు 'అదోషంగుణవ త్కావ్య మలంకారైరలంకృతం, రసాన్నితంకవిః కుర్యాత్ కీర్తింప్రీతించవిదతి' అనియుండెను. దోషయుక్తములైనవానికిని గావ్యత్వమున్నది. కాని దోషయుతములగు కావ్యములు కీటవేధగలరత్న ములవలె దూష్యములు. 'కీటానువిధర్తాది సాధారణ్యే కావ్యతా, దుష్టేష్యపిమతాయత్ర రసా ద్యవగమస్ఫుటః' రత్నములకుఁ గీటవేధవలన జాతిత్వముపోనట్లే కావ్యమునకు వ్యంగ్యములేనందునఁ గావ్యత్వము పోదని కొందఱువచించిరి. 'గుణదోషాబుధోగృహ్య నిందిష్యైతావివేకవరః శిరసా క్షేపతేచూర్వం పరింకంకేనియచ్ఛతి' నూ. సం. అనగా గుణమును శిరసావహించి దోషమునువెలిబుచ్చు వలదనిరి. 'త్యజంతిశూర్పచద్దోషాః గుణాగ్యాహ్యంతిసాధవః దోషప్రగాహీగుణత్యాగీ చాలసీభవ దుష్టవః' చాణ. స్వల్పబోషములున్నను వానినెంచక గుణములనే గ్రహించుట యుత్తమమనిరి. కాని దోషరహితమయిన రత్నముతో సమానముగఁ గీటవేధగలరత్నము గౌరవింపఁబడదుకదా! 'వాక్యం రసాత్మకంకావ్యం' ప్రస్తుతః నీరసమై యలంకారస్ఫుటమైనను గావ్యముకాదు. 'సానుగుణ విశేష నిబంధనమలంకార రహితమనందును ఛాయాతిశయముచేతఁ బోషింపవచ్చును. 'మునిర్జయతియోగీం ద్రో మహాత్మాకుంభసంధవః, యేనైకచులుకేదృష్టా దివ్యేతామత్యైకచ్ఛపా' ఇచట నిర్భృత రసాను గుణమేకచులుకమునందు మత్స్యైకచ్ఛపదర్శనమును ఛాయాతిశయముచేతఁ బోషించినాడు. నీరసము నందదిస్ఫుటాలంకారముకాదు. చమత్కారముతోఁగూడిననేకాని కావ్యముకాదనిరి. 'శబ్దచిత్రం వాచ్యచిత్ర మవ్యంగ్యమరంస్మృతం' వ్యంగ్యహీనమున నధమకావ్యమగుచున్నది. కనుక 'సచ్చేదాం ప్రాయశోఽర్థానాం వ్యంజకత్వమస్మిన్వతే' అని చెప్పఁబడియున్నది. 'శబ్దార్థామూర్తి రాఖ్యాతా జీవితం వ్యంగ్యవైభవమ్' అనియు వివరించిరి. మహాకవియగు రుద్రయ్య తనప్రప్రథమ కావ్యమగు నిరంకుశోపాఖ్యానమున వ్యంగ్యమును జూపుటచేత నదియుత్తమోత్తమ కావ్యముగ గణింపఁబడు చున్నది. ఇంతేకాక 'ప్రతిపాద్యమహిమాచ ప్రబంధో హి మహత్తరః' అను వాక్యమునుబట్టియు నీకావ్యము శ్రేష్ఠతమమై యలరుచున్నది. అల్పజ్ఞులకీకావ్యములందలి గూఢభావములు తెలియకున్నను మహాకావ్యగుణములు మహాకవులేగ్రహింతురు. 'గూఢభావాస్పదత్వేన యదనాగోచరచ్ఛనేత్, నజా నతే తత్కవయో గూఢంసారస్వతామృతమ్' అని కవిరాక్షునుడు. కావ్యము లోలోఁ ద్రా చ్చర్లవానిపుణ కవికర్మ. 'ఉ. వెం. నరసింహాచార్యులుగారు గత ముద్రితపీఠికయందు ఈతని కవిత్వము మిక్కిలి రసవత్తరమును, మృదుమధురపద భూయిష్టంబును, కైశికీవృత్తిప్రవిష్టంబును, ద్రాక్షాసాక్షోపశోభితం బును నైపత్యశ్రోతృజనంబుల మృదయంబుల మహానందాంబుని నోలలాడించుచున్నది. ప్రాశంపద ప్రయోగమును, సమాససంవిధాన చాతుర్యమును, బట్టిచూడ నీతని వ్యాకరణశాస్త్ర పాండిత్యమపార మని తోచుచున్నది. వర్ణనాసందర్భములయందు సమయానుగుణముగఁ జక్కని లోలోఁ త్తలనిమిద్చి రసభావాదులఁ బోనాడక స్వభావోక్తిని వర్ణించుకవులలో నీతని నెవ్వరుఁబోలనఁదగును. ఈ గ్రంథమున విటజనుల వేషభాషలును, వారిపై వేశ్యకాంతలు ప్రయోగించు మాయోపాయములును, నెంతముచ్చటగ నెంతరమ్యముగ వర్ణింపఁబడియున్నవో చూడుడు. ఈగ్రంథము నెట్టివేశ్యాలంపటఁ

దైనను జక్కఁగఁ జనివి యర్థము గ్రహించినచోఁ దోడన వారియందాతనికి రోఁతజనించుట యబ్రము గాదు. ఈయ కవిత్వమును గుఱించి సక్రమముగ నెంతేని వ్రాయవలసియున్నను దీటికలేమిఁ గాలాంతరమున నగుఁగాక యని మఁదూకపుతి యొనర్చినందులకెంతయుఁ జింతగ నే యున్నది? అనియుండిరి.

1901 నా కాలినాడ బాలసరస్వతి ముద్రాక్షరశాలయందు ముద్రితమైన ప్రతియందు “ఈతని కవిత్వము మిక్కిలి రసవత్తరమై వినువారి చెవులకు జవులు తేల్చుచున్నయదికాని యచ్చటచ్చటఁ గొన్నిపద్యములు వ్యర్థపదభూయిష్టములై చవుగానుండుటకుఁ గారణమూహింపరాదు. ఇందుగల స్థానిత్యములన్నియు యధామతినస్మదాస్థానకవులు శతావధానులగు బ్రలి తివపతి వేంకటేశ్వరకవుల సహాయమున బరిష్కరించి సరస్వతియను మాసపత్రికలో ప్రచురించితిమి.”

కొ. రా. వేంకటకృష్ణారావు.

వీరి పరిష్కరణమునుగూర్చి ‘పూర్వముద్రణము - సవరణ, అనుపట్టిక చూచినఁ జాలును. కొన్నిపద్యములు వ్యర్థపదభూయిష్టములైనవనుట యెంతయుచిత్రము. కీ. శే. చెళ్ళపిళ్ళ వేంకటకాశ్రి గారితో నీవిషయమునుగూర్చి నేను ప్రస్తావించగా సవరణవిషయమే నాకుఁ దెలియదనిరి.

ప్రయోజనము

కవి సమస్తకర్తృముల నుపదేశింపనర్హుఁడు. “కవేర్యచః పరంశుచిమతంవిద్యాత్” మహాకవుల యొక్క సద్వాక్కులను శ్రవణానందముగా నాకర్షించి యందలి రహస్యములెఱిగినగాని కావ్యప్రయోజనముబోధపడదు. ఆయి మూడు విధములు. 1. ప్రభువువలె కాసిం చుట, 2. నేపీహితునివలె బోధించుట, 3. ప్రియురాలు నుంహాసముచేతను, క్రోధంతిచూపులచేతను, కచకుచవిక్షేపములు మున్నగు విలాసములచేతను, ప్రియునిపనుము నొప్పనిసీలిఁ దన యిష్టమును దెలియఁజేయునట్లు కావ్యముఖమున మనోహరముగ నుపదేశించుట. దానినే పెద్దలు ప్రభుసమ్మితము. సుహృత్సమ్మితము. కాంతాసమ్మితము” అనిరి. విషయోపరక్షచేతఁకొలకుఁ గావ్యశ్రవణానంతరమునఁ దన్మహిమవేద్యంతరమున నేమియుఁ బ్రకాశించదు. కావ్యశ్రవణానంతరమే వృక్షాకోహణాదివద్యవేకముగల వాఁడగుచున్నాఁడు. ముఖలాలసులకు నీరసములైన సీతిశాస్త్రములరసనఁబించి ప్రవర్తించుట యశక్యమైనను, అట్టివాని నైతము కావ్యము కాంతవలె సరసాపాదనముచేత నభిముఖులగుగా నొనర్చుకొని యుపదేశ మొనర్చుచున్నది. శిశువుల కావ్యమును మధురమిశ్రవముచే నొనంగినట్లు బోధించునది స్వాదుకావ్యము. “స్వాదుకావ్యం రసోన్మిశ్రం వాక్యాన్ధముపభుంజతే, ప్రపమాల్లభమధవః. పిబంతికటుభేవజమ్” కవి నమస్తమైనవారిని పెప్పింపకుండినచో యశము నార్జించలేడు. “కింకవేస్తస్యకావ్యేన కింకాండేన ధనుస్మతః, పరస్యహృదయేలగ్నం సఘాన్ధయతి యచ్ఛితః” కవివాక్యము పరులయొక్క హృదయమునఁ దగిలి తలయూపింపనిది కవిత్వముకాదు. శత్రునియొక్క హృదయమును భేదించి తలయూపింపనిది ధనుస్సుకాదు. “ఇమ్మచాకావ్యమాదికావ్యమగు రామాయణము పితృభక్తి యాశ్రితసంరక్షణము మాన్చుగునీతులనువలె లోకములో నెంతధనికుండైనను వేశ్యాలోబుండెయ్యోనేని నిష్కదరిద్రుండై

మహావమానమునంబడి చెడుననియు. మాగ్యముచేతనైనను భగవద్భక్తి గలిగినచో దరిద్రుడైనను భగవత్కృతాక్షంబున నత్యంతైశ్వర్య సంపన్నుండగుననియు. నిట్టిసీతుల నత్యంతమనోహరముగ నుపదేశించుచున్నది.” అని పూర్వపుష్పికలో శ్రీ ఉ. వెంకటాచారసింహాచార్యులు గారిచే వ్రాయబడియుండెను. కావ్యములయొక్క శక్తిని విమర్శించువారుందురు. కళాప్రపూర్ణ శ్రీ కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావు గారు తమ ఆంధ్రవాఙ్మయసూచికయందు “పెద్దనకావ్య నిర్మాణమునకుఁ బరమార్థమును గల్పించి యుండలేదు.” “వసుచరిత్ర హృద్యములైన పద్యములతో నిండియున్నను కావ్యప్రయోజనము సంకుచితమైనది.” “వేమనహస్తములయందాటవెలఁది యాటబంతియైనది” “కళాపూర్ణోదయము కళాపూర్ణమై ప్రకాశించుచున్నది.” అనియుండిరి. ఈప్రబంధమును 1914 సం॥ కాలేజీలలో బి. ఏ. తరగతిక పఠనగ్రంథముగా నియమించిరి. దీనినిబట్టియే చెళ్ళపిళ్ళవారి శ్రవణానందము, కాళ్ళకూరివారి చిత్రామణి, బహులాశ్వచరిత్రము. రంభాగర్వభంగమును సినిమాకథ - అనతరించినవి. “నిందతు నందతువాసన్న సూర్యురససూర్యు రత్రకింతేన యత్సన్మానస గమనాయైవేదం మమచుసత్యముపాదేయమ్”

వ్యాఖ్యాత.

కథా సంగ్రహము

ప్రథమాశ్వాసము

ద్వాపరయుగమునందు భూలోకములో మాణిక్యపురమును నగరరాజమొందు విలసిల్లుచుండెను. ఆ పట్టణమునందు బుద్ధివైభవమున బ్రహ్మను బోలిన వాడగు సురశర్మయును బ్రాహ్మణుఁ డొక్కఁడు గలఁడు. అతడు నాలుగు వేదములను, ఆఱు శాస్త్రములను జదివి కావ్యనిర్మాణమునేయ సమర్థుడై, విష్ణుసేవా పరతంత్రుడై యుండెను. అనుకూలురాలగు నాతని భార్యయుఁ బ్రతిదినమును భక్త్యభోజ్యమునుచేసి యతిఘృతముఁ బెట్టుచు భర్తయు దానును వారి యాశీస్సు లందుచుండును. యెంత యైశ్వర్యమున్నను సంతానము లేనందున సురశర్మ సుసారము రాయించలేని కాసార మయ్యెను. అతఁడు బిడ్డలకోసమై విష్ణుదేవుని ప్రార్థించుచుండెను. ఒకనాటి వేకువను శ్రీమహావిష్ణువు సురశర్మకుఁ గలలో నగపడి నీకొక కొడుకుదయింపగలఁడని యొక పండతనికిచ్చెను. ఆకల తెఱంగును సురశర్మ భార్యకుఁజెప్ప నామెయు సంతసించినది. ఇట్లుండఁ గొన్నాళ్లకానతి గర్భవతియై యొక్క శుభదినమునఁ గుమారుని గనెను. అతనికి నిరంకుశుఁడని పేరువెట్టిరి. అన్నప్రాసన చొలోపనయనాదులుచేసి వేదశాస్త్రములు పఠింపించిరి. సంగీతము, కవిత్వముగూడ నేర్పిరి. వైదికకులావిరూపతయు, చక్కనిదియు, గుణవంతురాలునగు నొక్క కన్యనుదెచ్చి పెండ్లిచేసిరి.

ద్వితీయాశ్వాసము

నిరంకుశుఁడు విద్యాప్రభావమునఁ దనకీర్తి దిక్కుల వ్యాపింపజేయుచుండెను. ఇంతలో నాతనికి యావనమంకురించినది. మన్మథుని సైతము తిరస్కరించునట్లాతని యందచందములు విజృంభించెను. అట్టి పడుచుప్రాయమున నాతఁడు వైదికాచారమును గట్టిపెట్టి విటచర్యయందుఁ జిత్తముజేర్చెను. వాని వైదికవేషము మాటి శృంగార వేషముగాఁ బరిణమించినది. వాఁడు బ్రాహ్మణ స్నేహము మాని కాముకులతోడి సంగతమునకు దిగెను. వింత వింత విలాసములతో సాయంసమయముల, రాత్రుల వేశ్యావీధులఁ జరించుచుండును. వేశ్యాలోలుండగు నాతనికి గ్రమముగా గుర్తు జనమునందును, సంభ్యాచందనాది వైదికాచారములందును ఏవ జనించినది. వారవనితల కోసమై యింటఁగల ధనధాన్యములను, సొమ్ములను ఆతడు హరింపమొదలు పెట్టెను. నిగమశర్మకు వేశ్యాంగనలందఱిలో చంపకగంధి యెంతయు నచ్చినట్టిది. ఆమె సంగీత సాహిత్యముల సాటిలేనిది. విలాస విభ్రమముల దేవవేశ్యల ధిక్కరింప జాలునది. ఈ చంపకగంధి తల్లి విటుల ప్రాణములగొఱకు రాక్షసి.

నిరంకుశుడిట్లు పెక్కువత్సరములు దుర్వ్యాపార పరాయణుడై యుండ నాతని భార్యయోషికపట్టజాలక కొడుకును మందలించుచు నియతగారిని బ్రేరేపించెను. ఆతల్లియు నొకనాడర్ధరాత్రిమున నింటికివచ్చిన సుతునికి నీతులుపడేశించి చక్కబడినాడని తలంచి, యలంకరించి కోడలి పడకటింటిలోని కనిపెను. నిరంకుశుని భార్యయు తన యదృష్టము పండినదని భావించి మడుగులు ధరించి, నగలువెట్టుకొని, పూవులుదాల్చి యాతనిని సమీపించెను. భర్త మాటాడలేదు. అయినప్పటికి నామె తాంబూల మీయబోయెను. ఆతఁడా వీడ్కమునుగూడ నొల్లక నిట్టూర్పుపుచ్చి మాటుమొగము వెట్టెను. ఆయిల్లాలను తన దురదృష్టమును నిందించుకొనుచు కొంగుపఱచుకొని యా గదిలోనే పండుకొనెను. వేకువజాముననే నిరంకుశుడు మేల్కొంచి, భార్యపైనున్న నగలు సల్లపూసాదిగా నొల్చుకొని వేశ్యావాటికేగెను. ఇట్లాతడు క్రమక్రమముగా నున్న సామ్యునంతయు చంపకగంధికి సమర్పించి దరిద్రుఁడాయెను. ఇంతలో చంపక గంధికి గర్భముగూడ వచ్చెను. ఈ దరిద్రునెట్టులయున నిల్లు వెడలింపబూని వేశ్య మాత కాటులుచేలి యాతనిపై విశృంభించి, కూతును మందలించు నట్లామెను బెత్త ముతో మెత్తబోవ, నిరంకుశుడు దసుకును నట్టి వ్రాయశ్చిత్తచుగునని యెటకోపోయెను.

శ్రుతి యాశ్వాసము

ఆతఁ డట్లు పోయిపోయి యొక భయంకరారణ్యమున పాడువడియున్న గుడిని, అందు స్వచ్ఛమై వెలుగుచున్న లింగమును గాంచి యా శివునితో సాగటాలాడ బూనెను. ఇరువురి పంధములును నిరంకుశుడే యాడుట. ఓడినవారు గెలువడికి లంజను పణముగా నీయవలయును. ఈ జూదములో శివుడే యోడెను. నిరంకుశుడు లంజగా రంభను దనకీయవలసినదని పట్టువట్టెను. తాయయగు శివుఁడు పలుకఁడాయెను. అంత నిరంకుశుడు తన యుత్తరీయమును లింగమునకుఁ జాటి పన్నిదమీయమని లాగ జొచ్చెను. సత్యవాక్కుగు శివుఁడు వాని తెగునకుమెచ్చి వృషభవాహనారూఢుడై వ్రత్యక్షమాయెను. ఆయనవెంట బ్రహ్మ విష్ణుబ్రహ్మదేవతలును వచ్చిరి. నిరంకుశుడు వీరినందఱినిజూచి భయభ్రాంతుఁడగుచు మోక్షమిమ్మని శివుని గోరెను. శివుడు నీవుకోరిన రంభనే యిచ్చెదనని, యింద్రునితో నిరంకుశునికి రంభనిమ్మని జెప్పెను. ఆ యింద్రుడును రంభంగాంచి నిరంకుశునికి గౌరవి నిచ్చిరమ్మని యాజ్ఞాపించెను. పిమ్మట రంభా నిరంకుశులు ఆకాంతారమున నభిమత సురతక్రీడాపరులై యుండ రంభ యాతని సురతకాశలమునకుఁ దన్మయురాలై మన్మథకేళికి “నీతో నలకూబరాదులు గూడ సాటిరార”ని నిరంకుశుని మెచ్చుకొనుచుండెను. ఇట్లు వారొకరినొకరు పొగడి కొనుచు గొంతదూరము పోవునప్పటి కక్కడ నొక నగరము గానుపించెను. వారాపట్టణ మున నింద్రభోగములఁ దేలుచు నుఖులై యుండిరి.

చ తు ర్థా శ్వా స ము

ఒకనాడు రంభా నిరంకుశులూ పురము వెలుపలనున్న సుందరోద్యానమున కేగి రతిక్రీడా పరాయణులై యుండిరి. ఆసమయమున రంభ నిరంకుశుని తన య్యెడకొంగుతో పీచుచు నాతని సురతకళాపాండిత్యమును మెచ్చుకొనుచుండెను. అప్పుడే యాకాశ మార్గమునబోవు నారదుంగాంచి, నిరంకుశుఁ డీతడెవ్వఁడని రంభను బ్రశ్నించెను. రంభ నారదుఁడు తన్ను గుర్తించునేమోయని నిరంకుశుని కన్నుగీతెను. అంతనారదుఁడు వీరిం గాంచి రంభా నిరంకుశులనుగా నెఱింగి, తనకు నమస్కరింపనందులకుఁ గోపించినవాడై యీ సంగతి నింద్రునితో జెప్పి రంభ గర్వమునణంపఁ దలంచి స్వర్గమున కేగెను. రంభయు నిరంకుశునిగాంచి “సీతెలివి యేమయ్యెను? నాలుకమీద నువుగింజయు నానని తగవులమారిగదా యాతఁడు. అట్టి నారదుఁడు వినునట్లు నన్ను బేర్కొన వచ్చునా? ఈ విషయ మింద్రుడువిన్న మనకుఁ జేబురాదే?” యని మందలించెను. స్వర్గమున కేగిన నారదుఁ డింద్రునిగాంచి రంభ నిరంకుశునిపై గాఢానురాగముగలిగి యున్నదనియు, అంతఃబోక సురతనయుల సభోగమును ప్రైతమాపె నిరసించుచున్న దనియును జెప్పి యింద్రున కాగ్రహము గలిగించెను. ఇతలో కథయడ్డము తిరుగునని యూహించిన రంభ చెచ్చెట నింద్రుకడకువచ్చి నమస్కరించి, సిగ్గుపెంపున దూరమున నిలిచియుండెను. నారదునిగాంచి యామె మననట్టిట్టయ్యెను. అంత నింద్రుడు రంభం గాంచి యీ సాహసకార్యమునకు ఫలముగా నిరంకుశుఁడున్న పట్టణమున భయంకర పాషాణమవు కమ్మని శపించెను. ఆశాపమునకంతము శిల తుమురై పోవుట, ఇట్లు భయంకర శాపమునబొందిన రంభ నిరంకుశునిఁజేరి యంగలార్చెను. నిరంకుశుఁడామె నూటడించి శాపమోక్షము చేసెదనని యభయమిచ్చినాఁడు. రంభ శాపప్రకారముగా శతతాళప్రమాణమగు శిలయై పోయినది. అట్టి మహాశిలంగాంచి పేరులాళ్ళర్యపడి యడియొక దుర్నిమిత్తమని భావించిరి. ఆపట్టణమునేలు నరిందముఁడను రాజు మంత్రీ సామంతులతో నా పెనుశిలను జూడవచ్చెను. అద్దానిం జూచినంతనే రాజునకు జడుపుదయించినది. ఈ నందుగనిపెట్టి యక్కడి రావిచెట్టుపైనున్న బ్రహ్మరాక్షసుఁడు సరసాధు నావహించెను. బ్రహ్మరాక్షసుఁడావేసించినందున రాజునకు పుచ్చి కళిన్నిన్ని గావు. కార్యము దప్పివచ్చినదని మంత్రులారాతని నిఁటికిఁజేర్చిరి. చికిత్సలు ప్రారంభ మైనవి. భూతవైద్యులు, మంత్రగాఁడు పలువురువచ్చి తమ సామర్థ్యమును బ్రకటించు చున్నారు. కాని భూతముమాత్ర మెవ్వరికిని లొంగుటలేదు. ఈ వార్త నెఱింగిన నిరంకుశుఁడు రంభ శాపమోక్షముఁజేయ నిదియ యదనని తలంచి, మంత్రులవద్ద కేతెంచి, తనకొక దైవశక్తిగలదనిచెప్పి యాపులించి దేవత యావేశించినవాఁడువోలె నటన మొనర్చి “ఇపుడు పుట్టిన పాషాణమును పగులగొట్టి పొడిపొడిచేసినచో రాజుఁ బట్టిన బ్రహ్మరాక్షసుని వదలు” నని చెప్పెను. ఆపన్నులగు మంత్రులును ఔగాములు

విచారింపక ఆ తాతని జూర్ణము చేయించిరి. అందుండి రంభ వెలువడి నిరంకుశుని జేసి
 కాగలించుకొని, యాతనిం బలుంభగులఁ బొగడి స్వర్గమున కేగివచ్చెదనని పోయెను.
 ఇంద్రుడీ వృత్తాంతము నెఱుంగనందున రంభనుగాంచి శాపము ననుభవింపకేల వచ్చి
 తివని కోపించినాడు. ఆమెయు నిరంకుశునిచే శాపమోక్షమైన విషయమును మనవి
 చేసెను. ఇంద్రుడు నిరంకుశుని యుపాయశాలిత్వమున కచ్చెగురుపడి, ఎంతవాడు
 కాకున్న శివుని నెత్తమున గెలుచునా! యని సరిపుచ్చుకొని యైరావతమునెక్కి నిరం
 కుశుంజూడ బయలుదేతెను. ఆయనవెంట తమతమ వాహనములతో వేల్పులెల్లరును
 వచ్చిరి. అట్లు తనకుఁ బ్రసన్నుడయిన ఇంద్రుని నిరంకుశుఁ డనేకభంగుల స్తుతింప,
 సద్దేవతాసార్వభౌముఁ డభీష్టవరముం గోరుకొమ్మనియెను. అంత నాతఁడు రాజును గ్రహ
 విముక్తునిచేయ ప్రార్థింప నయ్యింద్రుఁ డట్లుచేసి యొండొకవరము గోరుకొమ్మనెను.
 నిరంకుశుఁ డో దివిజనాయకా! రంభపై నాకింకను మక్కవ తగ్గవేదు. కావున రంభ
 నొసంగుమని ప్రార్థించెను. ఇంద్రుఁడును దివిజకాంతలు భూలోకమున నుండరాదు.
 అయినను నీకోరికదీర్ప వచ్చుచుఁ బోవుచుండునని చెప్పి దిక్పాలాదులతో దివికేగెను.
 అరిందముఁడును గ్రహ నిర్ముక్తుడై నిరంకుశుని సమ్మానించెను. రంభ నిరంకుశుననేక
 విధంబులఁ బొగడి వచ్చుచుఁబోవుచుండునని దేవలోకమున కేగెను. ఈసంగతినంతయు
 నెఱింగిన నిరంకుశుని తల్లిదండ్రులు నంతోషించి, పుత్రునిఁ గాగలించుకొని యనేక
 రీతుల నాతని సామర్థ్యమునగ్గించిరి. నిరంకుశుడును తల్లిదండ్రుల సత్కరించి రంభ
 యనుమతితో నిజభార్యయందు నీతియుతులగు సుతులగాంచి ధన్యుడై యొప్పెను.

న కై న ప ల్లి
 10—10—1951
 ఖర, ఆశ్వయుజ మహానవమి

కొండూరు వీరరాఘవాచార్యులు

కార్యదర్శి

శిల్పకళా పరిషత్తు.

కావ్యమోమాంస

విశ్వశ్రేయోనిదానమైనది కావ్యము. ఇట్టి కావ్యజగత్తులో నాదికావ్యము వాల్మీకిరామాయణము. ఆది కవియగు వాల్మీకి మహాదాత నాయకులగు సీతారాములచరిత్రము నభివర్ణించి లోకమున కాదర్శమునుజాతినాడు. వాల్మీకిరామాయణముదయించిన పిమ్మట పురాణములును, భారతాదీతిహాసములును వెలసినవి. ఆ పురాణోపాసకులయందెన్నికావ్యములుపాఖ్యానభూతములు లేకపోలేదు?

సహృదయులు వేదవాఙ్మయమును ఒరిగేలించినచో అందే కావ్యములనిచెప్పఁ దగిన—లేక, కావ్యలక్షణ లక్షితములైనకథలు, గాథలు, చరిత్రలు నెన్నియొకలవు. వానిలో పెక్కులు రసప్రచురములు, నుపదేశప్రధానములునై కావ్యములనఁ జాలి యున్నవి. వేదములో కథోపాఖ్యానములేగాక, పెక్కువర్ణనలు, సౌందర్యోజ్వలము లగు ననేకశబ్దార్థాలంకార గుణాదులుగూడఁ గలవు. ఇట్లు కావ్యలక్షణములు బీజభూతముగా వేదమునందే యున్నను అయ్యది అతాకికమగుటచేత అలంకారికు లద్దానిని కావ్యముగా భావింపరైరి. మఱియు శబ్దప్రధానమగు నావేదము ప్రభుత్వల్యమగుట వలనను అలంకారిక సిద్ధిప్రకాశస్థితికి భిన్నము కావలసివచ్చినది. వేదము తగువాత పురాణాదుల నర్థప్రధానములుగా నెన్ని ఆవి స్నేహితునివంటివనినారు. ఇకకావ్యమో, రసప్రధానమై సహృదయుల మానసముల ననిర్వచనీయానందము గలిగించుచు కాంతవలె స్వసౌందర్య గుణవిలాసములచేత హితాహితములను మృదువుగా బోధించుచున్నది. ఇట్లాలంకారికులు వేదపురాణాదులకన్న కావ్యమును ప్రత్యేకించి లక్షించినను పైగ్రంథములయందే యీకావ్యలక్షణములు లేకపోలేదు. ఉన్నను ఆలక్షణముల కందు సమగ్రతగాని, ప్రాధాన్యముగానిలేదు. వానియందానుషంగికముగా కావ్యధర్మమాభాసించిన నాభాసించవచ్చును. అందలి కథాంశమునుమాత్రము బంగారమువలెగైకొని, దానిని కావ్యశిల్పముచే రమణీయమొనర్చి రసప్రచురముచేసినగాని అది కావ్యముగాదు. అనగా కావ్యమున శబ్దార్థములుగాని, గుణాలంకారరీతి వృత్తిపాదాలుగాని రసప్రధానములు కావలయుననుట. కనుకనే—

“రసప్రధానాశ్చబ్దార్థాగుణాలంకార వృత్తయః

రీతయశ్చై యతీ కావ్యప్రమేయం శాస్త్రప్రసంగతిః.

అనియు “సావాగ్ధూరసప్తతిః” అనియు లాక్షణికులన్నారు. రసము సవాగ్ధమాతముగా సాధించుటలోనే కవియొక్క కృతార్థత. పండితరాయలు రమణీయార్థమును బ్రతిపాదించినంతమాత్రముననే శబ్దము కావ్యవ్యవధేశమునందునని నుడివి యున్నాడు. ఈతనిలక్షణమునుబట్టి చూచిన వేదమునందెన్నియో కావ్యములను మనము గాంచగల్గుదుము. రమణీయార్థ ప్రతిపాదన కావ్యత్వసిద్ధికి లక్షణమన్న

పండితరాయలు పైతము రసవృత్తిచేకి కాడు. మహాకావ్యములో సాధ్యము రసమనుట నాతడును ప్రతిఘటించెడు. కావున కవులకు రసము సాధ్యమనుట తథ్యము.

ఈదృష్టితోజూచిన నాదికావ్యముగు రామాయణమునందుగాని, భారతము నందుగాని రసమవ్యాహతముగా సాధింపబడినదని తెలియగలదు. వానియందనేక కథోపాఖ్యానములలో ననేకవిధముల నాయారసములు సాధింపబడి సహృదయుల మానసముల నలంకరించుచున్నవి. కావున కావ్యమునందు ముఖ్యధర్మమీ రసము సిద్ధించుట. రససిద్ధినిందని కావ్యము గుణభూతమగుట నుత్తమకావ్యము కాజాలదు. నానా రసోల్లాసియగు భారతములో శాంతరసమవ్యాహతముగా సాధింపబడినదని ఆలంకారికాగ్రగణ్యుడైనందనర్ధనాచార్యుడు డబ్బాధ్యమగు సిద్ధాంతము చేసినాడు.

కావ్యమున కాత్మర సము. (ధ్వని) అయినను అద్దాని శరీర మష్టాదశవర్ణనలతో నిండియుండవలయుననియు లాక్షణికులన్నారు. ఈపదునెనిమిది వర్ణనలును ప్రధానముగా కావ్యరసమును బరిపుష్టమొనర్చుటకే యుపయోగింపవలయును. గాని శాస్త్రకారుని లక్షణతా సిద్ధికోసము కారాదు. అట్లగునేని ఆకావ్యము సర్వాలంకార శోభితమగు చిత్తరువు (చిత్రము) కాగలదు. చిత్రము వైతస్యరహితమయిన ట్లీ కావ్యమును జీవ రహితము. ఇట్టిది ఆధమకావ్యవర్ణమునకుఁ జేరును. అందుచే రసనివిప్లబుద్ధియగు మహాకవి రసోపనిబంధనైకతానహృదయుడై అంగభూతములగు గుణాలంకారముల నిబంధించుటయందేమి, అయ్యైవర్ణనలు నేయుటయందేమి ఔచిత్యమును బాటించును. కాళిదాస మహాకవి రఘువంశాదికావ్యములయందును, శాకుంతలాది నాటకముల యందును ఈ లక్షణమును మనము భూయిష్ఠముగాఁ గాంచగలము. కాళిదాసునికిఁ బిమ్మటివారగు మాఘ, భారవి, శ్రీహర్షాదులుకొందఱు శబ్దార్థాలంకారములకును, ఔచిత్యదూరములగు నుదీర్ఘవర్ణనలకును లోఁగి తమకావ్యముల సౌందర్యమును గొంత చెడఁగొట్టుకున్నారనకతీతము. ఈ రహస్యమును గమనించితే ఆనందవర్ధనాచార్యుడు కావ్యమున కాత్మ ధ్వనియని నిరూపించుచు “ఈ ప్రపంచములో నేటివఱకును మహాకవులనందగినవా రే యైదాఱుగురో” అనినాడు. ఇట్టి వీరికావ్యములే దేశకాలభేదము లేక సాహిత్యపీఠమునం దుపాస్యములై యొప్పును. సంస్కృత మహాకావ్యముల స్థితియే యిట్లున్నప్పుడు తెలుఁగువానిమాట చెప్పెడిదేమి?

కావ్యప్రబంధములు

సంస్కృతములో రఘువంశాదులకు కావ్యములని వ్యవహారమున్నది. తెలుఁగు కవులు తమకృతులను కావ్యములనియు, ప్రబంధములనియుఁ బిలుచుచువచ్చిరి. అష్టాదశవర్ణనములతోఁ గూడినది మహాకావ్యమని చెప్పకొంటిమి. కావ్యశబ్దముయొక్క వ్యుత్పత్తిత్యర్థమును విచారించినచో, ఒకవిషయమును మనసునకెక్కునట్లు వర్ణించు వాడు కవియనియు, అట్టికవి చేయు రసప్రధానము రమణీయము సగుగ్రంథము కావ్య

మనియుఁ దెలియుచున్నది. అట్లే ప్రబంధమున్న కల్పనాశ్మకముగు కథ. (ప్రబంధః కల్పనాశ్మకః) యని తోచుచున్నది. వీని లక్షణములిట్లు ఇంచుక భిన్నముగా నగపడుచున్నను, సంస్కృతభాషలోనే వీనిని పర్యాయపదములుగా వాడినట్లు పెక్కుప్రయోగము లగపడుచున్నవి.

“ప్రబంధానాం ప్రబంధృణామపిక్తిర్ని ప్రతిష్ఠయోః
మూలం వివ.యభూతస్యనేతుర్గుణ నిరూపణమ్”

ఆంధ్రమునఁగూడ నీరెంటిని పర్యాయపదములుగనే వాడినాడు. ఈరెంటికిఁ దోడు “కృతి” శబ్దముచుగూడ దెనుఁగుకవులు పర్యాయపదముగనే యుపయోగించిరి. తెలుగున కావ్యమును వ్రాసిన ప్రతికవియును షష్ఠ్యంతములయినపిమ్మట “అభ్యుదయ పరంపరాభివృద్ధిగా నా యొనర్పఁబూనిన...మహాప్రబంధమునకుఁ గథాక్రమంబెట్టిదనిన” అనుట సామాన్యమయినది. ఆంధ్రమున పెక్కుకృతుల నొనర్చిన శ్రీనాథుఁడు తన కాశీఖండమున “నాయొనర్పఁబూనిన కాశీఖండంబు” అనినాడు. ఆశ్వాశాంతమునమాత్రము తనగ్రంథ మే జాతిదో నూచించుటకుఁగాఁబోలు “కాశీఖండంబనుమహా కావ్యంబునందు” అన్నాడు. ఆతఁడే హరవిలాసములో “నాచెప్పఁబూనిన హరవిలాసంబను ప్రబంధమునకు” అనినాడు. అల్లసానిపెద్దనయు “స్వారోచిషమనుసంభవంబను మహాప్రబంధమునకుఁ గథాక్రమంబెట్టిదనిన” అనినాడు. తెనాలిరామకృష్ణకవి “నాయొనర్పఁబూనిన పౌండరీక మాహాత్యైకంబునకుం గథావిధానం బెట్టిదనిన” అని ఆశ్వాసాంతగద్యమునకు ప్రబంధశబ్దమును వాడలేదు. కళాపూర్ణోదయములో నూరన తనది ప్రబంధమనియే చెప్పుకొనినాడు. వసుచరిత్రకారుఁడును తనది ప్రబంధ మనియే చెప్పుకొనినాడు. రుద్రయ్యతనగ్రంథములో కృతి, కావ్యము, ప్రబంధము, అనుమూటిని బర్యాయపదములుగనే నుపయోగించెను. పైప్రయోగములంబట్టిచూడ కావ్యప్రబంధ శబ్దములలో లాక్షణికముగా సర్వభేదము కొంచెమున్నట్లు తెలియుచున్నను కవులు మాత్రము వానిని బర్యాయపదములుగనే భావించినట్లు తోచుచున్నది.

మొదటి ప్రబంధకర్త యెవఁడు ?

తెలుగులో తొంటి ప్రబంధకారుఁడెవ్వఁడను నదియొక ప్రశ్న. తంజనగరము తేవప్పెగుమాల్లయ్యగారు మనుచరిత్ర పీఠికలో ప్రబంధమనగా కొంతకల్పనతో గూడిన కావ్యమనియు, నట్టి ప్రబంధములలో తెలుగున నవతరించిన మొదటి ప్రబంధము మనుచరిత్రమనియును వ్రాసినారు. దీనింబట్టి ప్రబంధమును మొదటగా నిర్మించిన వాఁడు పెద్దనార్యుఁడు గావలయునుగదా! ఇది సమంజసమా? ఆలోచించిచూచిన పెద్దనకుఁబూర్వంబుగ శ్రీనాథ కవిసార్వభౌముఁడే “నైషధాది మహాప్రబంధములు పెక్కు”లు వ్రాసినవాఁడుగదా! ఆయనకించుక పూర్వంబుగ నెఱాపెగడ ప్రబంధరచనామార్గ

ములు వెలయించి “ప్రబంధపగమేశ్వరుడని బిరుదమునుగూడ నందియున్నాడనుట నిర్వివాదము. ఈతని నృసింహపురాణము, రామాయణమును గావ్యములుగావా? నృసింహపురాణములో నీతఁడు “అట్లు మహాప్రబంధకల్పనాయ త్తంబగు చిత్తంబుతో”

ఉన్నత సంస్కృతాది చతుః ♦ రోక్తిపదంబులఁ గావ్యకర్తనై,
యెన్నికమైఁ బ్రబంధ పర ♦ మేశుడనంగ నరణ్యపర్వశే,
ఘోస్మయమంద్రభాష సుజ ♦ నోత్సవమొప్పగ నిర్వహించి యా,
నన్నయభట్టు తిక్కకవి ♦ నాథులకెక్కిన భక్తిమొపునన్.”

“కావున ప్రబంధరచనా ప్రావీణ్యము నీకు సహజపరిణతసిద్ధియై వెలసినయ్యి.”
“అన్నదీయప్రబంధసామగ్రివలన” అని ప్రస్తావించియు ప్రస్తావింపఁబడియును నున్నాఁడు. కావున నీతఁడు ప్రబంధరచనకు మార్గదర్శకుఁడు కావలయుఁగదా? ఇంకను ఆలోచించి నచో కవిబ్రహ్మయగుతిక్కన మొదటి ప్రబంధకారుఁడు కాఁదగుననితోచును. ఆతఁడు తన భారతములో ననేకప్రబంధములున్నవని సూచించుచున్నాఁడు. నిజముగా నందనేక ప్రబంధములున్నవనుటయు రూఢియే. తిక్కన—

క॥ అని రచనాకాతుకమున,

మనమలరఁగ నీ ప్రబంధ ♦ మండలి కథినా

ధునిగను నే పురుషునిజే,

క్కొనువాడెన్ యను తలంపుఁ ♦ గూరినమదితోన్.

అనియును, “వ. అనిపూని యీ దృశ్యంబులగు పుణ్యప్రబంధములు దేవరసన్నిధిం బ్రసంసించుటయునొక్కయారాధన విశేషంబగుటంజేసి” అనియునుజెప్పి తనభారతమనేక ప్రబంధముల సమూహమని స్పష్టపరచినాఁడు. ఇంకను “ఏచు విన్నవంబుసేయు తెఱంగుగా నంతస్సన్నిధి గలిగించుకొని యమ్మహాకావ్యంబు నర్థంబు సంగతంబుచేసిక.” అని తనది మహాకావ్యమనియును నుడివినాఁడు. తిక్కనకుఁ బూర్వుఁడును తెలుఁగున నాదికవిమని ప్రసిద్ధిపొందినవాఁడును నగు నన్నయభట్టుగూడ భారతరచన సందర్భమున “.....నానేర్చు విధంబున నిక్కావ్యంబు రచించెక.” నని తనది కావ్యమనియును జెప్పకొనినాఁడు. ప్రబంధశబ్దమును మాత్రమితఁడు ప్రయోగింపలేదు. అయినను నీతని భారతభాగమునందును కావ్యములని చెప్పకొనఁ దగిన పెక్కు కథలు లేకపోలేదు.

కవిత్రయమును, సోమన శ్రీనాథులనుగూడ నటుంచిచూచిన మొదటిప్రబంధ కారుఁడుగా మనకుఁబొడకట్టువాఁడు కవిరాజశిఖామణియగు నన్నెచోడదేవ మహాకవి. ఈతని కాలనిర్ణయము వివాదాస్పదమైయున్నది. ఈతఁడు నన్నయకంఠున బూర్వోడని కొందఱు విమర్శకులు తలంచుచున్నారు. కాని ఆవాదనకు—

క॥ మునుమార్గ కవిత లోకం, బున వెలయంగ దేశికవితఁ ♦ బుట్టించి తెనుం
గును నిలిపిరంద్రవిషయం, బునఁ జనచాళుక్యరాజు ♦ మొదలుగఁ బలువుర్.

అను పద్యము విరోధముగానున్నదని కొందఱనుచున్నారు. ఈ దేశికవితబుట్టించిన ఘనులు రాజరాజులగుచో నన్నయ భారతమునకును, మఱి అధర్వణాచార్యుని భారతమునకును బిమ్మటి దీతని కుమారసంభవము కావలయును. కాని నన్నెచోడ కవి పై కవిద్వయమును బేర్కొనలేదు. కావున వాఁకిని బూర్వఁడా? ఎటుచూచినను నన్నెచోడఁడు తిక్కన్నకుఁ బూర్వఁడనుటలో నెట్టి విప్రతిపత్తులునులేవు. ఈకవి తిక్కన్నకుఁ బూర్వఁడనువాడయు పెక్కురకు హితమగుటవలన నీతఁ డాంధ్రమున తొలి ప్రబంధ కర్తగాఁ బేర్కొనఁదగిన మహనీయుఁడగుచున్నాఁడు. ఈతఁడు తన కృతిని కావ్యమనియును, ప్రబంధమనియునుజెప్పి కావ్యప్రబంధములు సమానార్థకములని భావించినట్లగపడుచున్నది.

ఉ॥ జంగమ మల్లిఖార్జునుని ♦ సర్గకవి స్తనసీయసూక్తి యు
క్తింగొనియాడి, సత్కవితఁ ♦ గేనములేకను రక్తయైన భా
షాంగనఁ దక్కనేలిన మ ♦ హత్వము లోకమునం బ్రసిద్ధిగా
భంగిగ విస్తరించెదఁ బ్ర ♦ బంధము నద్రవ బంధురంబుగాఁ.

అనియు,

“రవికులశేఖరుండు గవిరాజ శిఖామణి కావ్యకర్త,
సత్కవి భువి నన్నెచోడుడటె, కావ్యము దివ్యకథం గుమార సంభవమటె.”

అనియును జెప్పినాఁడు. ఈతని కుమారసంభవ మష్టాదశ వర్ణనములతోడను నింక విశేషలక్షణములతోడను గూడియున్నది. తన కావ్యములో

క॥ వన, జలకేళి, రవి, శశి, తనయోదయ, మంత్ర, గతి, రత, క్షిత, పరిణాం
బునిధి, మధు, ఋతు, పురో, ద్వాప, నగ, విరహ, దూత్యవర్ణనాష్టాదశముఁ.

అను సష్టాదశవర్ణనలు నున్నవనిచెప్పి యట్ల చేసినాఁడు. ఇంకను దన కావ్యము “దశప్రాణంబుల సప్రాణమనియు, సవరసభావభరితమనియు, షట్ప్రశంసలంకారములుకలదనియును జెప్పకొనినాఁడు, కవిత్వమునుగూర్చియు నీతనికి విశేషాభిప్రాయములుకలవు.

క॥ ముదమున సత్కవి కావ్యము, సదరంగ విలుకానిపట్టి ♦ నమ్ముచుబర హృ
ద్భిదమై తలయాపింపని, యదికావ్యమె? మలరిపట్టి ♦ నది యుంగరమే?

ఈ పద్యమునకు సుస్పృత మూలమునుగలదు. మొత్తముమీద నీతని కుమార సంభవ మద్భుతమైనకావ్యము. చిత్ర విచిత్రములగు వర్ణనలు, పాత్రల సంభాషణలు, కల్పనలు, సువిధానములుకలిగి యిది తరువాతి కవులకు మార్గదర్శకమైనది. తిక్కన, నాచన, సోమనాచి మహాకవులే యీతని ననుసరించి తమ కృతులలో పెక్కు పద్యములను, గీతీతరీతులను జిత్రించుకొన్నపు డాతఁ డెంతవాఁడు కాఁడు? కాని ఆతని ననుకరించిన తిక్కనగాని, సోమనగాని వానిని బేర్కొనరైరి. ఇందుకీతఁడు బ్రాహ్మణేతరుడగుట కారణము కాఁబోలు. ఆహా! కులతత్వమహిమ! కావున తెలుఁగున మొదటి కావ్యకర్త, లేక ప్రబంధకర్త నన్నెచోడ మహాకవి. తరువాత నిర్వచనోత్తర రామాయణమును, భారతమును వ్రాసిన తిక్కన, పిమ్మట ప్రబంధ పరమేశ్వర, సోమన, శ్రీనాథాదులును ననుట సముచితమైయుండును.

ప్రబంధయుగము

ఇట్లాంధ్రమున తొలిప్రబంధము కుమారసంభవమైనను, తిక్కన, యెట్టిస, సోమన, శ్రీనాథాదులు తరువాతి ప్రబంధ కర్తలైనను, విశేషించి యెట్టిస ప్రబంధ పరమేశ్వరుడయినను, శ్రీకృష్ణ దేవరాయల యుగమునకే ప్రబంధయుగమని పేరువచ్చినది. “నన్నయ తిక్కనాదుల రచనలు పురాణేతిహాసముల కనువాదములగుటను, కథా వస్తువుచూత్రము గైకొని స్వకపోలకల్పితములగు నర్థనాదులతో కథలోమార్పులు చేర్పులుచేసి వ్రాసినకావ్యములు పూర్వము విశేషించిలేనందున కృష్ణరాయలకు పూర్వపు కాలము ప్రబంధయుగము కాలేద”ని కవిచరిత్రకారులు, నాంధ్రవిమర్శకులును వ్రాయుచున్నారు. వావిరిబుట్టురత్నములవంటి అద్యసత్కథలు సత్కవి కల్పనా విశేషావహములై సాసలదీక్షిణ జాతిరత్నములగుచున్నవని రామరాజభూషణుఁడు పల్కినాఁడు. ఈసాసబెట్టుస్థితి పూర్తిగా కృష్ణరాయలయుగముననే జరిగినదనియు, సందు మొదటగా సాసదీక్షిణ జాతిరత్నము మనుచరిత్రమనియు తంజనగరము తేనప్పకమాళ్లయ్యగారి మతము. రచనా వైచిత్రయొత్తయండినను, కల్పనానైపుణ్యములేని పూర్వవృత్తము ప్రబంధముకాదని మనవారుకొందఱు భావించినట్లగవడుచున్నది. వారి లక్షణమునను సరించి యట్టిది ప్రబంధము కాకపోయినను, మహాకావ్యమగుటలో నెట్టి విరోధమును లేదు. ఏకొంచెపాటి కల్పనమునో గైకొన్నమాత్రమున మనుచరిత్రము తొలిప్రబంధ మనుటయు సరసముగాలేదు. పెద్దనాథుఁడు రచనా వైచిత్ర్యము, గల్పనానైపుణ్యము, వర్ణనవిశేషమును గలిగిన ప్రబంధమువ్రాసిన వ్రాయవచ్చును. అది యుత్తమ ప్రబంధ మైనంగావచ్చును. కాని తొంటిప్రబంధయే ఆతఁడనుట యెంత యుక్తిసహము? సవిమర్శముగాఁ జదివించినచో పై లక్షణములు కుమారసంభవములో నద్భుతముగా నున్నవి. మహాకవులకు ననుసరణీయములైన కావ్యగుణములు, కవితావిశేషములు

నందెన్నియో కలవని మనవిచేసియుంటిని. కావున మొదటిప్రబంధ కాండమునగారవము నన్నె చోడదేవునిదే యనియును, అతని కుమారసంభవమే తెలుగన నొలిసబంధ మనియు నాకుఁ దోచుచున్నది.

ఇట్లు కృష్ణరాయల యుగమునకుఁ బూర్వమే ప్రబంధములు పుట్టినను, కృష్ణరాయలకాలము ప్రబంధయుగమనుట తథ్యమే. ఆనాటికి పురాణాదులనూదితములైనవి. సాహితీసమరాంగణ సార్వభౌముడగు నాతనికాలపు కృతులన్నియు నించుమించు కల్పనామహితములును, వర్ణనప్రధానములును, రసబంధురములునగు ప్రబంధములే. పురాణేతిహాసములనుండి యొకథనోగ్రహించి, దానిని కవిప్రతిభావశమున కావ్యగుణములాపాదించి సౌందర్యోజ్వలము చేయుట అనక్రియ ప్రచురముగా ప్రచారమునకు వచ్చినది రాయలకాలముననే. ఇట్లు నూతనప్రబంధముల రుచివిశేషమును గ్రహించి అనేక కావ్యములను వెలువరింప నవకాశము కల్పించిన ఆంధ్రభోజాంధ్రుల కాచంద్రాధిపతి సూరసాధనీయుడు. ప్రబంధముల రసమహత్తన గుత్తించి, స్వయముగా నాముక్తమాల్యదవంటి సత్ప్రబంధమును వ్రాసియు, పెద్దనార్యునిచే లోకోత్తరమగు మనుచరిత్రమును రచింపఁజేసియు, ముక్కుతిమ్మనచే ముద్దుపలుకుల పారిజాతాపహరణమును వెలయింపఁజేసియు, పెక్కప్రబంధముల నఁకితమందియు నానావిధముల నాంధ్రసరస్వతి సర్పించి వన్నెకెక్కిన యిమ్మహనీయుడు ఆంధ్రప్రబంధ యుగాచార్యుడు కాఁడా? “మనుచరిత్రం బందుకొనువేళఁ బురమేఁగఁ బల్లకిఁ దనకేలఁ బట్టియెత్తి”న యిమ్మహాకవి సప్తప్రబంధకవితాప్రీతి యెంత దొడ్డదోగదా!

రాయలయుగమున వెలసిన రసవత్ప్రబంధములలో మనుచరిత్రము మొదటిదిగా నగవడుచున్నది. కాని యిందు సూచకులములవారి కథలు ప్రస్తావింపఁబడి చిట్టచివరకు మనుసంభవమయి కథాంశము ముగియుచున్నది. అయినను రసోత్తరమగు నుజ్వలఘట్టము వహాధినీ ప్రవరులదే. స్వారోచిషమను వెల్లుపుట్టినను వానికథాంశము పాఠకులను బ్రధానముగా నాకట్టుటలేదు. పెద్దన “కుమారసంభవము” ననునరించి తనగ్రంథమునకు “స్వారోచిషమనుసంభవ” మని పేరిడినట్లున్నది. అయినను కుమారసంభవములో కుమారునికథవలె నిందు స్వారోచిషమనువుకథ విస్తరింపఁబడి పాఠకుల నాకర్షించుటలేదు. ఆకర్షించునది వహాధినీ ప్రవరులవృత్తాంతమే. మూఁడాశ్వాసముల వలకునుకథ. వర్ణనాదులు, మహనీయముగా నడచిపోయినవి. తరువాత పఠనోత్కంఠ కలుగదయ్యెను. కవి కావ్యములోని ప్రధానకథ ననునరించి కావ్యమునకుఁ బేరుపెట్టవలయును. అట్టి సముచిత నామకరణ మీ కావ్యమునకుఁ బొందుపడలేదు.

మనుచరిత్రము తరువాత కృష్ణరాయల ఆముక్తమాల్యద వెలసియుండును. ఇది యొక అసదృశ ప్రబంధము. ప్రాథపాకమున బడ్డప్పటికిని కావ్యగుణములు, విశిష్టాద్యైతమహిమము నిందు ప్రముఖముగా బ్రస్తావింపఁబడినవి. కావ్యముపదేళ బహు

ముగా నున్నదిగూడను. అట్లే తిమ్మనాచార్యుడుగూడ పారిజాతాపహరణములోఁ గృతకృత్యుడయినాడు. పెద్దన మనుచరిత్రమునవలెఁగాక తన కావ్యమునకుఁ దాను పెట్టుకొన్న పేరు సార్థకమగునట్లాతఁడు కృతిని సరసముగను, బొచితీయుతముగను నిర్వహించుకొని ధన్యుడయినాడు. అట్లే రఘవయ్య నిరంకుశోపాఖ్యానము, తెనాలి కవి పాడురంగ మాహాత్మ్యము, నృసింహకవి, కవికర్ణ రసాయనము, రామరాజభూషణుని వసుచరిత్రము, పింగళిసూరన్న ప్రభావతీప్రద్యముము, కళాపూర్ణోదయములుమున్నగు ప్రబంధములుగూడ రాయలయుగమున వన్నె కెక్కినవి వీనిలో కళాపూర్ణోదయ మాండ్రమున నసవ్యశమగుకృతి. అద్భుతకల్పనలతోఁ గూడిన ప్రబంధము. వీని విమర్శకిది తావుగామి విరమించి ప్రశ్నతము నననరింతును.

కల్పనాకథలు నింద్యములుకావు

“కేవలకల్పనా కథలు కృత్రిమరత్నము” లను నీనడింపు సమంజసముకాదు. కథ కల్పితమైంతమాత్రమున కృత్రిమ రత్నమా ఇట్లునుట మనవారికి ప్రాచీనవస్తువులయెడ గల భక్తిని, సవినయలయెడలగల విరక్తిని సూచించుచున్నది. సంస్కృతము లోని కల్పితములగు కాదంబరీ, - మాాలతీమాధవాదుల కద్భుతమగు గౌరవమున్నది. అవి మహాకావ్యలక్షణ లక్షితములు. కవిలోకమునకు గురుస్థానముగదా కాదంబరి! పైమాటనుబట్టి ఇంకను తెలుఁగులోని నిరంకుశోపాఖ్యాన, కళాపూర్ణోదయాదులును కృత్రిమరత్నములవలె నింద్యములు కావలసివచ్చునే. అట్లుకాక వానికి లోకమున సాటిలేని ప్రతిష్ఠయున్నదే! కథ ప్రఖ్యాతముగాని, కల్పితముగాని, మిశ్రముగాని కవి ప్రతిభాశాలి యగునేని దానిని తన కావ్యశిల్పముచే రమణీయమొనర్చి. సహృదయులకుపాదేయముచేసి కావ్యప్రయోజనమును సంపాదించఁగలడు. ప్రతిభలేనివాడు ప్రఖ్యాతవస్తువునుగూడ పాడొనర్చి భంగపాటునందును. కావున కావ్యవస్తువు కల్పితమైనను, ప్రఖ్యాతమైనను కవి కవితాకల్పనా శిల్పములను బట్టియే తత్కావ్యముపాదేయముకాని, అనుపాదేయముగాని కాఁగలదు. ఇట్టి కల్పితవస్తువుగల కావ్యములలో నగ్రేసరము కాదగిన కృతులలో నిరంకుశోపాఖ్యాన మొకటి.

నిరంకుశోపాఖ్యానము

ఇందలికథ పూర్తిగా కల్పితమే యనవలయును. ఇట్టి కథలు పురాణోపాసములందు కొన్ని యగవడుచున్నవి. శ్రీనాథుని కాశీఖండములోని “గుణనిధి” కథయు, రామకృష్ణుని పాండురంగ మాహాత్మ్యములోని ‘నిగమశర్మ’ కథయునిట్టివే. శ్రీనాథుని గుణనిధి జూదగాండై, డబ్బుకొల్లవెట్టి దురాచారపరాయణుడాయెను. రామకృష్ణుని నిగమశర్మ వ్యభిచారియై కులముచెడి భ్రష్టుడగును. శివమహిమను బ్రకటించుటకు

గుణనిధికథ చెప్పబడినది. అతఁడు శివరాత్రినాఁడు శివాలయములో పక్కాన్నమును దొంగిలించి తలారులచే జంజంబును. శివరాత్రినాఁడన్నము దొరకకైనను ఉపవసించి దొంగతనముకొఱకైనను శివదర్శనము చేసికొన్నాఁడు. గావున వానికి సద్గతికలిగినది.

నిగమశర్మ సృసింహతీర్థమున మరణించుటవలన తన్మహిమచేత వైకుంఠమున కేగినాఁడు. కావున ఆ కథలకు శివ కేశవల మహిమను బ్రకటించుటతో సఫలత చిక్కినది. మన నిరంకుశుని కథకును, నిగమశర్మ కథకును మూలభూతము గుణనిధి కథ యనవచ్చును. నిగమశర్మ కథకు సంస్కృత స్కాందపురాణములోగూడ కథ యుండియుండును. దేవతాతీర్థముల మహిమలఁ బ్రకటించుటతో పైరెండు కథలును ముగియుచున్నవి. అందు కథానాయకుల శక్తిగాని, ప్రతిభాచాతుర్యముగాని వ్యక్త మగుటలేదు. అట్టి కథలను మూలముగా, గైకొన్న మనకవి నిరంకుశోపాఖ్యానమును లోకోత్తరముగాఁ జిత్రించినాఁడు. వేశ్యమాతచే వెడలగొట్టబడిన నిరంకుశునకింకను వెలయాండ్రమీద వ్యామోహము తగ్గలేదు. అందుకాతఁడొక ఘోరారణ్యములో శివునితో జూడనూడి గెలిచి రంభను తనకీమ్మని కోరినాఁడు. రంభనుబొంది దానితో దివ్యసౌఖ్యముల ననుభవించి కృతకృత్యుడైనాఁడు. ఇంతియేకాని నిగమశర్మవలె త్రాగుబోతై ప్లవకస్యనుగూడి కులముచెడఁగొట్టుకొనలేదు. పైపెచ్చు రంభకు శాప మోక్షమును గూర్చుటలో తనతెలివితేటల నగపఱచి, ఇంద్రుని మెప్పునంది వాని యనుగ్రహముచేత అరిందమునికిఁ బట్టిన బ్రహ్మరాక్షసునిగూడ వదలించి రాజనన్యా నమునొంది ప్రకాశించెను. ఈ విధముగ నిరంకుశుని కథ భూలోకమునుండి స్వర్గ లోకమువఱకు బ్రాకినది.

ఆంధ్ర ప్రబంధములు పెక్కులు కథావైచిత్రితేనివనియు, నొక్కటి చదివినచో తక్కినవి చదువవలసిన యొక్కటలేదనియు నొక యపప్రథయున్నది. ఈమాట సన్యథా కరించు గ్రంథములలో నిరంకుశోపాఖ్యాన, కళాపూర్ణోదయము లగ్రేసరములు. కవి యీ నిరంకుశోపాఖ్యానమును “నమస్త రనసి స్తంద్రంబు” గా రచింపఁబూనినాఁడు అనేకరసములు కథలోసిద్ధిపందవలయునన్న ఆకథయెంతయో పెద్దదైనట్లు యెన్నియో నన్ని వేశములతో నలరారవలయును. ఆయా నన్ని వేశములఁ గల్పించుకొని కథ నటునిటుమలిచి కవికృతకృత్యత సందేనాయనుటకుఁ దొలుత కథాసంవిధానాదికమును బరిశీలంతము.

కథాసంవిధానము.

ఈ కావ్యకథకు నాయకుడు వేదాది విద్యలలో నిరంకుశుడగు నిరంకుశుడు. వైదిక శ్రేణులగు సురశర్మకును-ఉత్తమగృహిణియగు నాదర్శమాతకు లేకలేక కలిగిన యల్లారుముద్దుఁగొమరుఁడు. వేదములు, శాస్త్రములు చదివినవాఁడు. కవిత్వము వ్రాయఁగలవాఁడు. సంగీతము పాడగలవాఁడు. ఇంక చక్కదనములతో చక్కైరవంటివాని నెకసక్కెములాడగలవాడన్న నొక్కమాటలలో సరిపోవును. ఇట్టి నిరంకుశునకు ఆకారసంపదుపేతయగు కన్య భార్యయైనది. ఈతని విద్యా విశేషమును గాంచిన యానాటి పండితులీతఁడు సాక్షాత్తు బ్రహ్మయేకాని బ్రాహ్మణమాత్రుఁడు కాఁడని భావించినారు.

అసలే చక్కనివాఁడు. శ్రానికిదోడు నవయావనము. ఇంక నాతని యందచందము లెంతగా నాకర్షణీయములైయుండునో యూహింపుఁడు. సర్వాసర్థములకు మూలమగు నాయావనములలో నిరంకుశుఁడు వైదికాచారముఁ గట్టిపెట్టి, శాస్త్రపురాణపరిశ్రమము నిస్సారమని తలంచి విటచర్యకుఁ జిత్తము చేర్చినాఁడు. ఏమి! పడుచుఁదనపునుమాను!! ఆతని వేషమంతయు మారిపోయినది. నీర్కావి ధోవతులు గట్టుటమాని సన్నని చల్వధోవతులు మరగినాఁడు. గోపించనము దట్టముగా మొగమున మెత్తుటమాని కొనగోటితో తిరుమణి దిద్దమానినాఁడు. పచ్చడము పైనవేసుకొనుటమాని దుప్పట్లు, ఖండువాలు తాల్చుటానినాఁడు. ప్రతిదినమును బంచాంగమును బఠించుటమాని కొక్కొక్కమును జనువ సాగినాఁడు. బ్రాహ్మణస్నేహముమాని కాముకులతోడి స్నేహమునకు దిగినాడు. సమిధలకటనట నరుగుటమాని లంజమందులకుఁ దిరుగబూనినాఁడు. నిన్నటివరకును సదాచారసంపన్నుడు. యావన భూతమావేశించి యా యాచారమును గూలఁదోగిసి కొత్తపిచ్చి రేకెత్తించినది. అయినను చూచువా రేమనుకొందురు? అందుకే విటవృత్తిలోఁ దనచాతుర్యమును జూపుచు కొంతకాలమొదిగియొదిగి చాటు మాటుగఁ దిరిగినాఁడు. ఈ చాటుమాటు లెంతకాలముచెల్లును? ప్రజలు గుర్తింపరాదుమి? గుర్తించిన నేమి? కాముని ప్రభావమట్టిది. కాముకవృత్తి తనకు రాచబాటకాగా నిరంకుశుఁడు నానాఁటికి చవివిడిచి తిరుగఁజొచ్చినాఁడు.

ప్రతిసాయంకాలము నాతఁడు బాగుగా నలంకరించుకొని, చెరకువింటినిదాచి శరీరముతో మారుఁడు విహరించుచున్నాఁడా యనునట్లు వారవనితల గబ్బిగుబ్బలమీఁద చూపులు వొలయించుచు వీధికి వచ్చుచుండును రాతులయందు వేశ్యావీధుల జరించు నిరంకుశుని వేషమేంత నుందరమా! చూడుఁడు.

సీ॥ చల్లడమామీఁదఁ జలువఁబట్టిన దట్టి, దలిమంపుడుప్పటి దానిమీఁద
మొలజముదాళి చాయల పిడియంబుచేఁ, బడగ సూరియుఁ జిల్లబటువుచేతఁ
దనువున మించిగందము దానిపై గంద, వొడియందు మీద గవ్వరపురజము
వలకారి సిగతాయెతులు వానిపై జాజి, విరులందుపై నొంటిపార రుమాలు

గీ॥ మీర ఘనసార తాంబూల సౌరప్ర, వాహవహగంధ వాహప్రదోహమోహ
వశవిశాలేక్షణా జనస్వాంతుడగుచు, రాత్రుల జరించుచుండునా బ్రాహ్మణుండు.

తెల్లవారు వఱకును వేశ్యాంగనలతో వివిధ సంభోగములదేలి ప్రభాతమున వీధికివచ్చు నీ విట శ్రేణుని సొంపు బరికింతము,

సీ॥ జాతిన వెండుకల్ నవరించికట్టిన, చసిడివ్రాతరుమాలు దుసికిలంగ
నిదురచాలమి మాండ్య మొదవజూచెడు కన్న, లరవిరికెందమ్మి విరులుదాల్చు
వాడు జూపినలేతవాతెరపలు దాడి, జిలుకుటెండల జిమచిమ యనంగ
వలిపెదుప్పటి వల్లెవాటజాతియొయారి, చిటులుగందపుబూత చెలువమమర.

గీ॥ మారశాస్త్రాధికార దుర్వారవార, వారిజా స్వాతి సారస్వవచనరచన
కృతపరీరంభ సభోగకేలి దేలి, వీధికేతెంచు తేటివేళనత్తుడు.

ఇట్లు కానుపరతంతుడైన నిరంకుశునికి పవలేమి, రాత్రియేమి తీఱనిపని. వెలయాండ్రతో
పాచికలాడుచుండును. ఒక తరుణికి కస్తూరితిలకము దిద్దును. ఇంకొకతెకు క్రొమ్ముడిలో పన్నీరు పూలు
తులుముచుండును. వేటొకతెకు జక్కవలవలటి చన్నులమీద హోములచిక్కులు సవరించును.
మరొకతెకు శరీరమున గప్పుకగందమలచుండును. ఒకర్తకు చెక్కులమీద మకరికలు వ్రాయు
చుండును. ఒకతెకు జడబంధులు చిక్కులుతీయును. అది యిది యననేల? ఆతడెప్పుడును మోవదరము
గాని కార్యభారముతోఁ గ్రుంగుచుండును.

ఇట్టివానికి కులాచారమువై మనసు నిలుచునా? వేదములు చెప్పిన గురువగపడిన కోపము, తీర్థ
యాత్రల కేగువారింగాంచిన మదిలోమంట, వైదికాచారపరాయణునిగాంచిన నేవగింపు, శమాన్విత
డగు సన్నానిసింగాంచిన ఎన్నడునులేని కనరు, సంధ్యయన్న తలనొప్పి, విభూతిధారణమన్నతీవరము.
దేవపూజయన సేబ్రము. ఆహా! ఎంతటిమార్పు!

తన విటవ్యాపారము సాగుటకు చక్కదనము, ప్రాయము, మాటలుమాత్రము చాలవుగదా?
అదియు వేశ్యలతోడి పొత్తుగావున విత్తముకావలయును. తలిదండ్రులకు నచ్చజెప్పి అతిధి సత్కార
మునకని కొంతధనమును గైకొనును. పొరుగుగూళ్ళలోని మాన్యములందు వచ్చు ధాన్యములమ్మి కొంత
సొమ్ము పడయును. ఇంటివారు పరాకుగానున్నప్పుడు ఆయాయివస్తువులు తీసికొనిపోయి యమ్ము
చుండును. ఒక్కనెల్లెండ్రను లాలించి వారిచ్చిన ధనముగైకొనుచుండును. ఇన్నిమాటలేల? లలపమును
గత్తినబట్టి వాడు ప్రజలయిండ్లకు గన్నములు వేయలేదన్నమాటేకాని తక్కిన దుర్వృత్తులన్నియు
నేర్చి డబ్బు కొల్లపెట్టెను.

నిరంకుశుడు సంగీతసాహితీ విశారదుడు. కేవలము సౌందర్యమునకే విలాసవిభ్రమములకే
దానుండగునట్టివాడుకాదు. గుణములయందుగూడఁ బ్రేమమీతనికర్గలము. కావుననే అఖిలవారాం
గనా మనోహర విహార నిరతుడైనను గాన విద్యలో సాటిలేనిదగు చంపక గంధీతడు మేటివాఁ
డయినాడు. చంపకగంధీమాత్రము సామాన్యరాలనుకొన్నారా? పురుషుల ధైర్యసారమును డిందుపఱ
చుట కామెకు మధుర్గుడుగాని, చంద్రుడుగాని, చల్లగాలిగాని ఇంకేయద్దీపకములు నక్కరలేదట.
ఆమెకడకంటిచూపులలోనే యన్నింటి ప్రభావమున్నది.

క॥ మరుండేల చంద్రుండేటికి, మరుదంకురమేమి పనికి మనుజేశ్వరయా
తరుణి కడకంటఁగాదె. పురుషులధైర్యంబులేదు పొమ్మనిపింపన్.

గాన విద్యావిశారదయగు నామె అమృతరసము లుట్టిపడునట్లు వీణవాయించుచు గీతముఁ
బాడుచో నెవ్వరికేగాని దమకము పుట్టుకుండదు. ఎవనికేనిపుట్టచో! వాని హృదయముఱాయన్న
మాట! ఇన్నిమాటలెందుకు? అదిగనుక దేవవేశ్యలయిండ్లలో నున్నచో మనుల తలంపులు గుడి
గుంపులుచేసి మధింపజాలును. ఇట్టి చంపకగంధీ:-

సీ॥ వాలుఁగన్నులచేత వలఁఁబెట్టుటెకాక, యభ్యసించినదొక్క యదలుఁజూపు
ముఖచంద్రుచులచే ముఖ్యుఁడెట్టుటెకాక, సంతరించినదొక్క వింతనవ్వు
బటువుగుబ్బులచేత బ్రమలఁబెట్టుటెకాక, సంఘటించినదొక్క జారుఁబైట
వెలిదొక్కు సిగ్గుచే వెతలఁబెట్టుటెకాక, యలవరించినదొక్క కులుకుఁబలుకు.

గీ॥ గాఢయావనమున గాసివెట్టుటెకాక, నేర్చుకొన్నదొక్క నెఱతనంబు
తరుణి విభ్రమంబుఁ దలపోయశక్యమే, ధాతకై న వాని తాతకై న.

నాయికావర్ణనము నేయు పట్టుల నిటీవలి కవులుకొందఱు ముక్కునకొకటి మోమునకొకటిగాఁ
బద్దములుచెప్పి తమ కావ్యముల నాచిత్యమును జెఱచుకొన్నారు. జౌచితీధర్మ మర్పజ్ఞుడగు రుద్రకవి
యాతెఱువు ద్రొక్కక యొకటిరెండు పద్యములలోనే రసవంతముగాఁ దనపాత్రల గుణసౌందర్యములు
తల మున్నలగునట్లు వర్ణించును. ఈచంపకగంధి వర్ణనము అట్టిది. ఆతరుణి విభ్రమము తలపోయుటకు
ధాతకుమఱి వాని తాతకుఁగూడ సాధ్యము గాదనుటలో దాని విలాసమహిమ మిన్నుల కంటిపోయినది.
ఇట్టి చంపకగంధికి విటులనెలయించుట కనేకమార్గములున్నవి. సంగీతము, సాహిత్యము, వీణపాట,
సాగటాలాట, వింతమాటలు. ఓ! ఒక్కటేమి? ఇన్నింట నావెలఁది రసికరాలు. ఎంతగొప్పది!
ఇంతయే కాదు. తగవరి, మాటకారి, కంతుకేళిలో గడిచేసినజాణ రసజ్ఞులమెప్పులనందినదిట్ట. ఇట్టి
సకల విద్యావిశారద మనవానికి నచ్చుటలో వింతయేమి? ఈతఁడును సంగీతసాహితీ ధర్మమర్పజ్ఞుడను,
రతి కళాపండితుఁడునుగదా! పూర్తిగా చంపకగంధి కీతఁడమ్ముడుపోయినాడు. కాని చంపకగంధి
తల్లిమాత్ర మొకబ్రహ్మరాక్షసి. ధనముమీఁదికోరిక చేత నది యిప్పుటికొక లక్షకాఁపురములు జెఱచి
యుండును. కుచేరకుమారుఁడైనను కాంచనభూషణాంబర నికాయములిచ్చి యా లంజతల్లిని మెప్పింప
లేఁడు. దాని యాశయట్టిది. ఇట్టితల్లియును, చంపకగంధియు నిరంకుశుని సర్వస్వము దోచినారు.
వారఁడుగుటయేతడ వీతనికీయరాన వస్తువేలేదు. అయినను చంపకగంధి చాలమంచిది. అడుగడుగాని
పాపము ప్రాణమైన నొసంగునట యీబాపఁడు.

ఇట్లు పెక్కువత్సరములు నిరంకుశుని దుర్వ్యాపారము సాగిపోయినది. పాపమాతనిభార్య ధైర్యము
వహించి యోషికపట్టినది. మగని నడవడిలో మార్పులేదు: తానేమి కంటియా? కురూపియా?
త్రిభువనాశ్చర్యకర సౌందర్యగదా! తన సౌందర్య విలాసములు బుగ్గిపాలు కావలసినదేనా? పతి
ప్రతాధర్మమునకుఁ గట్టువడి తాను మిన్నకుండుటేటిపాడి? అయినను అది పతిప్రతాపక్షణముగూడ
కాదు. మగనిని మందలింపఁ దలచిన యీ పతిచేవత స్వయముగాఁగాక అత్తగారిచే నాపనిచేయింప
దొరకున్నది. ఈ యత్తయోగ్యత పాఠకులెఱుంగుదురు. ఒకనాడీ కోడలు కన్నుల సక్రపులుగ్రమ్మ
కరుణాయు త్తయగు వత్తగారింఁగాంచి కొడుకు నడవడిమార్పు ప్రార్థించినది. కోడలిమాటల నేర్పునంద
ర్పమునకుఁ దగిన పలుకుల పొందికయందెంతయో సహజముగను, సముచితముగను గవి వర్ణించినాడు.
“అత్తా నీకొడుకు మాఘతమాన్వవమ్మ! ఆతడు తోతొత్తులమారియై యొకొకదానిని గుత్తగా నుంచు
కొని కోకలు, రూకలు నిచ్చుచున్నాఁడు. ఇట్టివానిని బరిభవింప కూరక చూచివిడుచుట మీకు న్యాయ
ముకాదు”

ఉ॥ కోరికమీఁటగాఁ గుడిచి, కుంకుమ నంకుమదాంకగంధ మొ
య్యారముగా నలందుకొని, యాకులుఁ బోకలుఁజూబునట్లు దు
ర్వారతరేచ్ఛ బుచ్చుకొని, వారలతాంగుల యిండ్లకేగఁగా
నూరకచూచుచుండెదర, యో యదలింపక మీరు మామయుకొ.

మగఁ డవ్యనాయికాసక్తుఁడగుటయే యిట్లాండ్రకుఁ దలనొప్పి. అట్టిసిథిలో నిరంకుశుని యీ చేత నామెయెట్లు సహించును? అందును దనకనుభోగ్యముకావలసిన వస్తువాయెను. ఆ భోగానుభవముల న్యాక్రాంతమగుటనే పైపద్యము నూచించించుచున్నది. అతడింటిలో పైకితిగా “ముస్తాబై” తత్ఫలము నన్యలకందించుట కులసతికెంత విచారము. తనభోగముమాట యటుంచినను “ధరణీసుర నులాచారధర్మము చూపుచున్నావును దుశ్శేష్టలూరక చూచుచున్న పరువునకులాటు తో నగుబాటు రాదా?” అని యామె భయపడుచున్నది. ఈమె వంశాచారపరాయణత మెచ్చదగినది. “మామ గారైనను, మీరైనను, వదిలెయ్యెను కడకుఁ జాట్టుములైనను మందలించునెడల నాకడంత శిష్టేశ్వరాచార మునకుఁ బాలువడఁడు. అత్తా! నన్ను నేను పొగడుకొనుటకాదు. మగఁడు సంసారమునుజ్జగించి యిట్లు తిరిగినచో నేమగనాలు సహించియుండును?” అని ఆ తత్తనపై నెఱపుపె త్తనముచుగూడ “అత్తవు సర్వ లక్షణసమగ్రగుణాభ్యున్న నన్నదిట్టచున్నా తనెకాని నీకొడుకు మూఢతమానుపఁజేల” నని మెత్తగానెత్తి పొడిచినది. ఇట్లు హృదయములోని పరితాపమును వెడలఁగఁక్కి మదిలోని దుఃఖమాపలేక కన్నుల నీరు జలజలప్రవహింప వలవల యేడ్చినది.

ఆయు త్తమాంగన యాడిన పలుకులకు, ఆమెయేడ్పునకు అత్తమామలేకారు, ఎవరు కరఁగిపోయి? అత్తగారును “అమ్మా! ఎందుకేడ్చెదవు? నీమనోవ్యభాసే నెఱుగుదును. వానికర్మ మెట్లున్నదోకాని ఆణిముత్యము మనీబాగ్గయినది.” అని కొడుకు గుణమును, నేటి ప్రవర్తనను నూచించినది. ఆతనిదగు రీతి మందలించునన్నది.

నిరంకుశుఁ డధరాత్రమగుదాఁక వేశ్యలయిండ్ల విహరించి చంపకగంధియిటికిఁ బండుకకేగఁ దలంచి భోజనముకొనమై యిటికివచ్చినాఁడు. ఆతఁడెంత దుష్టుఁడైనను మాతృప్రేమ బొడ్డనకదా! అతల్లి కొడుకాఁకలిగొనెనని మిడుకుచు మెత్తనిమాటలఁ బలుకుచుండ సిగ్గరియై దగ్గరకువచ్చినతనయున కన్నపానాదులాసగి పీఠముపైఁ గూర్చుండఁజేసి వైదికధర్మ సమన్వితఁజేయఁ దలంచి తగురీతి మందలించినది. “ఇంటనెన్నడులేనియాహీనవిద్య యెన్నఁడభ్యాసమాయెరా కన్నతండ్రి!” అని ఒక్క మాటలో పూర్వగౌరవమును ఆతని చెడునడవడిని నూచించి—

శా॥ శేరా భోగవరాయణుల్ జగతిలో, లీలావినోదంబుగాఁ
బోరా వేశ్యలయిండ్లకుఁ వివిధ సం, భోగాధ్యులై గుట్టుతో
రారా వైదికధర్మమార్గ పథిక, పావీణ్యముం జూపరా
యేరాతండ్రి పరిత్యజింతురటరా?, యారీతి సత్కర్మముల్?

అన్నది. ఇంటవైదికధర్మమును నెఱపుచు వేశ్యావాటికలో గుట్టుగా విటధర్మమును జఱపుచునుట యిచ్చట తల్లియుద్దేశ్యముకాదు. ఆమె సామాన్యముగానన్నది. “నాయనా యెందఱు భోగాసక్తులు లేరు? వారుగుట్టుగా వేశ్యలయిండ్లకేగివచ్చి ధర్మము ననుసరించుటలేదా? ఇట్లు సత్కర్మములు వీటి పుత్తురా?” అని. ఈమందలింపుచేత ఆతనిలోగొంత మార్పువచ్చినచోఁ దరువాత ఒండు రెండుపన్యాసములలో వానిఁ జక్కఁజేయవచ్చునని యామె తలంపు. లేకపూర్తిగా నిష్పక్షే వేశ్యాసంగము మాను మన్న నాకామాంధుఁడు తనమాట నాలకింపడని యాతల్లి యామార్గము త్రొక్కినది, ఇదియెంతయు సుచితము, ఈరహస్యమును గ్రహింపక అతల్లికొడుకును గుట్టుగా వేశ్యలయిండ్లకు బొమ్మనదని భావించుట సహృదయధర్మముగాదు.

ఆమెయెన్నిమాటలు చెప్పినను గోడలిపై ననురక్తి గలిగిండుట ప్రధాన ప్రయోజనముకావున ఆమె గుణశీల సౌందర్యములనుగూర్చి—

క॥ చక్కనిది కాదో, మదిమెం పెక్కినయని కాదో, కులసమీహితకాదో,
• యక్కట యిన్నిగుణంబుల, జొక్కటమగునతిని విడువజూతురె తండ్రి!

క॥ రతిగదయాశ్రతి, మతిభారతిగద, మ్రోమనతిగద నిరంతరనమ సం
భృతి, పతియందు సరుంధతిగద యిన్నియునుగలవు తాపకనతికి.

తనవీతిబోగడినది. “ఇవిమొదలు వారకాంతాసదన వ్యాపారచింత చాలించి సంసారస్థితి వదలక వైదికమణిపై చరియింపును”ని చెప్పి తనమంత్రము పాటించుకొన్నదా విచ్చితల్లి. మొదట గుట్టుగా వేళ్ళలయిండ్లను బోయిరారా యన్నయామె యిప్పుడు వారకాంతాసదన వ్యాపారచింతయే చాలించుచున్నది. ఆమె హృదయము నిపుడైనను మనము గ్రహింపవచ్చును. మాతృబోధనాలించిన నిరంకుశుడు ఆమెమాటల నంగీకరించిన వాడువోలే మనస్సులో చంపకగంధిని ధ్యానించుచు మానముపూనెను. ఆతల్లి యాతని నలంకరించి కోడలి పడుకటింటికి దీసికొనిపోయి సంసారము జరుపుకొనుము నాయనా యనినది. నిరంకుశుడనాడు ప్రాద్దుపోవుటంజేసి తలారులకు వెఱచి యెట్లో యింట నేయుండఁ దలంచినాడు.

కామోపవాసమలచే కాగి కాగియున్న యాతని తనజీయు “జలకంబాడి మడుంగుగట్టి వరభూషాసంఘముతోదాల్చి చెంగలువలో గొప్పన గీలుగొల్పి” రతికాంక్షతో బాన్సుజేరవచ్చినది. వచ్చిననేమి మాటా? పలుకా? పాపమాయిల్లాలు లజ్జాభయాభిమానములు ముప్పిరిగొనఁ దాంబూల మీయబోగా నాతడు దయావిహీనుడై యొకనిట్టూర్పుపుచ్చి యవ్వలిమోమయినాడు. ఆవును, వారాంగనాభోక్తకు కులసతులు దుచితురామటి? ఇక నీగృహిణి యేమిచేయును? శోకాగ్నిగుబ్బ తిలంగా కామకేళివాంఛ చాలించి, చంపకగంధిని మెచ్చుకొనుచు విధిని దూఱుచు పాన్సునకు దగ్గఱగా నున్న సేలపై వికలచిత్తయై పండుకొన్నది. అంతఁ దెల్లవారుజామున నిరంకుశుడు మేల్కొంచి భార్యవద్దకేగి మునుఁగుదీసి నల్లపూసాదిగా నామెనగలాల్పుకొని వేక్యావాటికేగినాడు. చంపక గంధికి రాత్రినడచిన తెఱంగెఱింగించెను. నిరంకుశుణ్ణి చంపకగంధికి దానుడై ధనమంతయుఁ గోలుపోయెను. చంపకగంధి చుట్టపక్కములుగూడ నీతని సర్వస్వమును దులిపివేసిరి.

సీ॥ అత్తవారిచ్చిన యపరజిగంటీలు, సంశయింపక వేగఁ జరుగఁబెట్టె
తండ్రిచేయించిన దర్భాగుళీయకం, బావృత్తిగాఁగఁ దానమ్ముకొనియె
మేనమామ ప్రియంబుతో నొసంగినపైఁ, మొలత్రాడు ప్రాంతయప్పలకుఁ గట్టె
జననిచేయించిన జాళునాతాయెతుర్, వడ్డిలెక్కకుఁ జిందువందుచేసి

గీ॥ తులసిపోగులు మొదలుగాఁ గలుగువెట్టి, చిక్కుబాకీలు పిదప నిశ్శేషపఱచె
బ్రతిదినము దాని సంసారబాధలెల్ల, నెత్తుకెత్తుగ నడపె దుర్వృత్తి నతఁడు.

ఇప్పుడ్యమంతయు హృద్యము. దీనినీనాటి కవులు కొందఱు పూర్తిగా ననుకరించిరి. ఇట్లు చేతికానెల్లఁడులఁజేసికొన్న నిరంకుశుని నింక వేశ్యమాత చేరనిచ్చునా? ఆమెవానిని “జేపర మేకా” అనిపింపవచ్చు తనయాధ్యత్వమును జూపినది. ఈనందర్శమున నిరంకుశుని కనేక కపటసీతులు బోధించినది. విటవ్యాపారమువాడు ఎందఱి నేషింపవలయునో చూడుడు.

సీ॥ కడుఁ బిన్నప్రాయమప్పుడ తాళిగట్టిన, కులము నిల్లాలెంత కుందవలయు?
పుట్టిల్లని పెట్టుపోతలాసించిన, యక్కనెల్లెండ్రెంత యడలవలయు?

తనయుండు మాకు ముప్పునకందుననియున్న, తలిదండ్రులెంత చింతిలగవలయు?
అందఱిండ్లకు నానయైయుండు నితఁడని, నీక్కబండుగులెంత పొక్కవలయు?

గీ॥ చల్లంగాఁ జేతికాసెల్లడుల్లి లొల్లె, కాడవై యింకనైన నీకాపురంబు
బ్రదుకు పని విచారింపజీపనికిఁ జొరఁగ, బడిచవానికి నెక్కడి భారబుద్ధి.

విత్తముడివోయినందున నిట్లాయాకీతులు బోధించి చివరకన్నది—

గీ॥ జవతపంబులుగావు శాస్త్రములుగావు, వేదములుగావు సత్కీర్తియావిధులుగావు
వైదికపు బాపలేడ భూవరకుమార, యోగ్యసౌభాగ్యులగువార యువతులేడ?

ఇట్లాతని మనస్సు నొవ్వనాడి తుదకు తన యభిప్రాయము తెలియపఱచినది—

గీ॥ చదువుకొన్నాడవటుమీఁద నరనముద్ర, కొంతయామీఁద భూసుర కులరదుండ
వయ్యయో నీవెఱుంగవే యధర్మాక, యూరకే పిల్చునే లంజవారి పడుచు.

అని వేశ్యమాలయాద్యత్యమును నిరంకుశుఁడు సహింపలేక పోయినాఁడు. మీదుమిక్కిలియామె
తన్ను కొట్టుననియు భయపడినాఁడు. అట్లు భయపడి పలాయనమంత్రము పఠించెను. ఇట్లు పర్వతైస్త్రి
యాతఁడు నాలుగుకానులు సంపాదించుకొని మజల వేశ్యాంగనదరిఁ జేరునేమాయని మనము భావిం
తుము. కాని అట్లానర్చినచో కథలో కల్పన లోపించినదగును. పాశులదప్పిని కథ ఆకర్షింపలేని
దగును. కవి ప్రతిభగాని, కావ్యనాయకుని చాతుర్యముగాని వ్యక్తముకానిదగును. అందుకని కవి
యీభూలోక వృత్తాంతమునకు స్వర్గసంబంధమును గల్పించి నిరంకుశుని కాముకతా ప్రాధిమ్యము,
లోకోత్తర ప్రతిభనుజూటుచు పాశుల నాశ్చర్యచకితులనొనర్చి తుట్టుకుదవజుఁడు గథ చదువకుండ
వదలనట్లు చేయుచున్నాఁడు. ఈ ధలో నీకల్పన మద్భుతమైనది. కవి ప్రతిభకిది యొకపీడితాయి.
నిరంకుశునకు భోగలాలసత తగ్గలేదు. మాణిక్యపురమునఁ దనయాటలు సాగనందున నాతఁడీశ్వర
సంఘటనయుగా నెట్టి సహాయసంపదలు వెంటఁదీసికొనక యొక ఘోరారణ్యమున కేగినాఁడు. అట
నొక పాడుగుడి యగపడినది అందొక శివలింగముం జూచినాఁడు. మన కావ్యనాయకుఁడు జారత్వము
లోవలె జూదమునందును మేటియే. కావున శివునేనే త్రమాడఁ బిలిచినాఁడు. ఇరువురి పంచములును
దానయొడ్డుచు ఓడినవారు గెలిచినవారికి లంజనిచ్చు పన్నిదిముతో ఆటకుఁబూనినాఁడు. దైవగతిచే
గెలుపు నిరంకుశునిదేయైనది. ఇంకనేమి? తానుజేసిన ప్రతిజ్ఞననుసరించి లంజనిచ్చుని పట్టపట్టినాఁడు.
అయిననెవ్వతెయో యీవిటి? లోగడతాననుభవించినవారవనితలలోనొకటియా? లేకచ పకగంధియా?
ఇంకక్రొత్తపడుచా? భూలోకముననున్న విలాసవతుల శృంగారములు తనకుభుక్తప్రాయములే. అందును
సకలవిద్యావిశారదయగుచంపకగంధిశృంగారమును జవినూచిన తనకు పెజవనితలునచ్చుదురా! అదియుం
గాక తానిపుడు శివునంతవాని నోడించినాఁడు. మగ్ధ్యాంగనలనిమ్మని యేల కోరవలయును? నాకవని
తలతోడి సౌఖ్యమెట్లుండునో ఈశ్వరముతోన యనుభవంపవలయును. సముద్రమున మునిగి కాకి
చిప్పలేరుకొనుట నీతియా? నవరత్నములను బొందుట లెస్సయా? ఎందుకని నలకూబరు సంతవాఁడేరి
కోరివరించినప్రిభవనాశ్చర్య సౌందర్యవతియగురంభనిమ్మనికోరినాఁడు. పెద్దనగారిప్రవరుఁడుచేజిక్కిన
సశరీర స్వర్గమును గాలఁదన్నిన విరాగి. రుద్రయ్యగారి నిరంకుశుఁడు సశరీర స్వర్గముఖమును జవినూడ
నిచ్చుగింపిన మహాభోగి. ఈ భోగవాంఛతో కథ స్వర్గమునకుఁ బ్రాకినది. నిజముగాఁ జెప్పవలయు
నన్న స్వర్గమునే భూతలమునకు దింపిందనవలయును. లేకున్న రంభాసంభోగమునకై నిరంకుశుఁడేకామ
గమనమునోపొంది నాకమునకు నడువవలసివచ్చును. అట్లుచేసినచో రంభకు కాపమును, తద్విముక్తిని
గల్పించి నాయకుని మహిమను విస్తరించుటకు వీలుండదు. కావున నీమహాకవి యిమ్మార్గమును
ద్రోక్కినాఁడు. పెబాన్ ! కల్పనయన్న నిట్లుండవలయును.

నిరంకుశుఁడెంత మెక్కుకొన్నను శివుఁడు పలుకలేదు. చివరికాతఁడు మోటుఁదనమునకు దిగి తనయు తైరియమును లింగమునకు వేసి లాంగఁబూనినాఁడు. సత్యశిలుఁడగు శంకరుఁ డీతని తెగువకు మెచ్చి వృషాయాధుడై దర్శనమిచ్చెను ఆయనవెంట బ్రహ్మ విష్ణింబ్రదాదులును వచ్చిరి. ఈ దేవగణమునుగాంచి నిరంకుశుఁడు భయభ్రాంతుఁడై “శంకరా! లక్ష్మీపతి నేవ్యమానమగు నీయాపము గన్నంత నాపాపము లోపమైనది. కావున నీపదపద్మములయందు నన్ను జేర్చుకొని రక్షింపు” మన్నాఁడు. శివుఁడందు కంగీకరింపలేదు. నేనూడినదానినే యిత్తుఁగాని నొండియననినాఁడు. నిరంకుశుఁ డందుకొప్పుకొనక తప్పెడిదేమి? అయినను యుక్తిగా “నిన్ను జూచినపిమ్మట మోక్షమున కనుమానమా?” యని వెక్కుభంగుల శివునిస్తుతించెను. అంత శివుఁడైదునితో, జెప్పి నిరంకుశునికి రంభనిప్పించెను. ఇంద్రుడొకసారి విప్రునకు కాఁగిలిచ్చిరమ్మని రంభకాజ్ఞ యొసంగినాడు. దేవతాగణ. మంత్రానపైనది.

రంభా నిరంకుశు లావనములొనే వివారింఁచుచుండిరి. నిరంకుశుని లోకోత్తర సంభోగకళాతి లేకమునకుఁ దనిసిన రంభ మనినుండఁబట్టలేక—

క॥ ఈతీరున నుత్తనయుల, చేతను దనియంగనేరఁ జెప్పెడిదేమీ
రాతిరి పగలై పగలే, రాతిరియై వెలయుచుండె రతిపరవశతన్.

క॥ మనసిజకేళికి భూసుర, తనయా నీసాటిరారు దలఁపఁగనేలా
యనరాదుగాని దాసులు, వినుమీ నలకూబరాది విజయవిశాలుల్.

అని వారిం బొగడినది. ఆతఁడంత కామకళాపండితుఁడు గావుననే రంభను గోరినాఁడు. కోరి దాని మనస్సునాకర్షించికరగించినాఁడు. ఇట్లు దేవతరుణీలలామచేత మానవుల సురతకళాపాండిత్యము నగ్గింపజేసి కవి మనుష్యజగత్తునకు విశిష్టతను సూచించినాఁడు. ఆసలు ఒకజాతికి మఱొకజాతిమీఁదనే మక్కువయెక్కువగానుండు నేమా! మానవశ్రీయగునహల్యగూడజేపేంద్రుఁడు తన్నుగలియవచ్చినపుడు దేవసంభోగ ప్రీతిచే లొంగిపోయినదని వాల్మీకి వ్రాసియున్నాడు. (మృతించకారదుశ్రే ధా దేవరాజ కుతూహలాత్.) మనరుద్రయ్య వాల్మీకి యభిప్రాయమునకుఁ బ్రతీకారముగా మనుష్యభోగముగూడ లెస్సయినదేయని నిరూపించుటకీ వర్ణనము చేసినాఁడో! ఎట్లయినను నిది ప్రశంసనీయమే. కళావూహ్లో దయములొ మణికంధరుని గలసినరంభ ఆతనిమది చివుక్కురుమఁచుట “నలకూబర విడువిడురా యలసితిని” మన్మథవివశయై పలికినది. మణికంధరుని గలసికొన్నను నలకూబరుఁడే ఆమెచిత్తములొ నున్నాడన్నమాట. ఆతని సంభోగమే ఆమెకు ప్రీతికరమైనది కనుకనే సంభోగసమయమున దనకిష్టుఁడైన నాయకునే స్మరించినది. ఇక్కడనో, కవి నలకూబరాదులు దాసులని ఆ నాలుక చేతనే చెప్పించి మానవజగమునకు వాటిల్లిన లోటును దీర్చినాఁడు.

ఇక నాయరణ్యములొనే వారినుంచినచో రంభ కాఁకలిదప్పలు లేకున్నను నిరంకుశుని కున్నవి. కావున వారినిక నగరమునకుఁ జేర్చినాఁడు కవి. అది యుపమానూన్యమగు నరిందమునిపురము. రంభమాత్రమపుడపుడు స్వర్గమునకుఁ బోవుచు వచ్చుచునే యున్నది. ఒకనాఁడు వీరిరువురు పురమునకు వెలుపలి యుద్యానకుఁ బోయినారు. యిష్టభోగములఁ దృప్తులయినారు. తమచే, తలకుఁ దామె నవ్వు కొనుచున్నారు. అపుడు రంభ—

ఉ॥ జారిన కుంతలంబులు పొ, సంగఁగ దువ్వుచుఁ జల్వపయ్యెదన్
దోరపుఘర్మబిందువులు, దూలఁగ వీవుచు వీడియంబుక
య్యారపువానసల్ దిశలఁ, బొల్పడనించి మనోభవాహవో
దారకళా విశారదుడ, వాదుపురాయని తన్ను మెచ్చుచో.

నభోమార్గమున నేగు నారదుడు చూచినాడు, కామకేళి పరతంత్రుడైయున్న నిరంకుశుని తెలివి కంటువడ్డదిగాఁబోలు! “రంభా! ఆకాశపీఠ సేగునాతఁ డెవ్వఁడని” యడిగినాడు. ఆమాటచే నీవనిత రంభ యనియువాఁడునిరంకుశుఁడనియుమానికొకఁడెలియకుండునా? రంభ మాటాడవలదని నిరంకుశుని కన్నుగీటి వది. పైపెచ్చు నారదునికి నమస్కారములేదు, పురస్కారములేదు. ఆతఁడలిగి కలహభోజనుఁడు గావున నీసంగతి నింఁద్రునితోఁ జెప్పి రంభ మదమడంప తంత్రముదొరకినదని నాకమునకేగినాఁడు. ఇక్కడ రంభయు నిరంకుశుని మందలించి యిది యింద్రుఁడువిన్న చేటుమాడునని యెంచి తానును దేవలోక మునకేగి లజ్జాభయభక్తులతో నింద్రునికి నమస్కరించి యొదిగినిలిచినది. ఇక ముందఱికథ విసుటకుఁ బాఠకులెంతయుఁ దొందరించుచుందురు. కాపమువచ్చునని సామాన్యముగాఁ దెలిసియున్నను అదెట్టి కాపమో, తన్నివృత్తియెట్లో, ఆది ప్రధానకథతో నెట్లుకలియునో యని మనకు వేగిరపాటెక్కువగు చుండును. ఇంద్రుఁడును రంభను మందలించి—

ఆ॥ చంచలింపకీర్తి సాహసకృత్యంబు, చేసినాపుగానోసి! పోయి

భయదరూపమైన పాపాణమైపుట్టు వల్లనఁడు వసించు పట్టణమున.

అని శపించినాడు. కాపములు, వరములు, మహిమలు కథలు నడుచుటకును సంవిధానములు సృష్టించుకొనుటకును చక్కనియుపాయములు. వీనిసాయమున నెంతలేని పవలయినను సాధ్యముల గునుగదా! సరే! ఈ కాపమున కంతమేమి? అది తుమురై ధరణిఁబడుట. ఇట్టికాపమున కంతముండదని రంభ తలఁచినది. తానొక పెనుగొండకావలయును. అది యెన్నటికొక బగులగొట్టఁబడి దుమ్ముగును? రంభ దుఃఖముణచుకొనలేక పోయినది. నిరంకుశునివద్దకువచ్చి సొలవక యేడ్చినది. ఆతఁడును రంభకు ధైర్యముచెప్పి నీవు తాయివగుము. పైపని నేను చూచుకొందునన్నాడు. సరే. రంభ నూరుతాళ్ళ ప్రమాణమగు పాపాణమైనది. దానింజూడ పొరులెల్లరు గుంపుబుగూడి వచ్చిరి. ఇదియేదో కీడుమాడఁ జేయు దుర్నిత్రమని భావించిరి. కాకున్న, నిన్నటివరకేమియు లేదాయె, నేఁడిదియేమి వింత! ఆ వింతనుగాంచ మంత్రివర్గముతో రాజాగారుగూడ వచ్చినారు. పాపమా పిఱికిరాజునకు పెనుకొను జూడఁగనే జడుపుదయించినది. వెంటనే చేరువనున్న రావిచెట్టుమీఁది బ్రహ్మరాక్షసుఁడు సందు చేసుకొని భూపతి నావేశించినాడు. కాపమోక్షమునకు మార్గమెట్లేర్పడుచున్నదో చూడుఁడు. మాంత్రులు వచ్చిరి. మంత్రములు ప్రయోగించిరి. భూతముమాత్రము వదలలేదు. అందఱిని దిట్టియుఁ గొట్టియుఁ బంపుచున్నది బ్రహ్మరాక్షసు. ఈ సంగతి నిరంకుశునికొక ఁడెలిసినది. అతఁడు మంత్రుల వద్దకు వచ్చి తనకొక దైవలీలగలదనిచెప్పి, నిట్టూర్పుపుచ్చి ఆవులించి దేవతయావేశించినట్లభినయించి—

గీ॥ ఇప్పుడుబుట్టిన పాపాణమెల్లఁగొట్టి, తుమురుగాఁజేసి ధరణిపైఁ దూరుపెత్త

రాజుఁబట్టిన యాబ్రహ్మరాక్షసుండు, విడుచుఁగాని మరేమిట విడువఁడని” నాడు.

ఆపన్నులకాగాములు తోచవుగదా! మంత్రులట్లే చేయించిరి. కొండపిండియగునప్పుటి కందుండి—

సీ॥ గబ్బిగుబ్బలమీఁది కస్తూరికాపంక, మాణిముత్యైపుసార్ల నంటుకొనఁగ

జాళివాబంగారు జలపోతకుచ్చుపై, నొడిదారములకాంతి జడికొనంగ

కులుకుఁజెక్కులలోన గురివెందతాటంక, రోచులు దాదీలి మ్రుచ్చులాడ

ఉడురాజుచెంగట నున్నరోహిణిమాడ్కి, మోముపైముంగర ముత్యమలర

గీ॥ కాలఘనకల్ప కైశికా కల్పకల్ప, పుష్పగంధంబు దిక్కులఁ బుగులుకొనఁగ

నెలఁది పాపాణచూర్ణంబు వెడలి నాఁడు, కడలిలోపల బుట్టినక్రమమున. . .”

రంభయుదయించినది. ఇందు కవివర్ణించిన రంభ పాటుపద్యము. రంభ శాపము తీసినది. మఱి రాజుగతియో! శాపము క్షిణించిన రంభ నిరంకుశుని సంభావించి స్వర్గమునకేగినది. ఇంద్రుడొకామె శాపము ననుభవించలేదని తలంచి యాగ్రహించినాడు. రంభ గడచినవృత్తాంతమును వినిపించెను. ఇంద్రుడొక్కర్య చకితుడై సొగటాలాడి మారుజయించిన వానికినియొక లెక్క కాదనిభావించి వానింజూడ నైరావతమునెక్కి ధాత్రికేతెంచినాడు. ఆయనమెట దేవలోకముంతయుఁ గదలినది. ఇంద్రుడు నిరంకుశునిగాంచి మెచ్చుకొని వలసిన వరము వేడుకొమ్మన్నాడు. నిరంకుశుడు రాజును గ్రహనిర్ముక్తజేయ వేడెను. అదెంతపనియని యట్లచేసి యింద్రుడింకొకవరము వేడుకొమ్మనెను. సందువారకినదని సంతసించిన నిరంకుశుడు తనకు రంభమీద కామముచల్లారనందున నాసారసగంధినే తనకిమ్మని ప్రార్థించెను. ఇంద్రుడందుకు సమ్మతించి దివిజకాంతలు వసుధాస్థలి నుండరాదని సాకు చెప్పి వచ్చుచుఁ బోవుచునుండుననియు, పూర్వపురితినే భోగముఁ జేకొనుననియు ననుగ్రహించెను.

కవి యిట్లు రంభకుఁ దగినశాపమును గల్పించి ఆ శాపమునకు విముక్తి సంపాదించ బ్రహ్మ రక్షణును సృష్టించియు, దానిని వదలించ యింద్రునే భూతలమునకు దివియొ నద్భుతమగు కల్పనా చాతురిం బ్రకటించినాడు. తుదకు నిరంకుశుని మజల గృహధర్మము నిర్వహింపఁజేసి సంతాన వంతు నొనర్చి యాదర్శమునుగూడఁ జూపెను.

ఒక్కయ సంగతి

ఇంత హృద్యమగుకథలో—రమణీయమగు కల్పనలోనొకయసంగతి కన్పట్టుచున్నది. తృతీయాశ్వాసముచివర రంభానిరంకుశులు ఉపవనమును బోలినయొక కానలో విహారపరవశులై యుండిరిని వర్ణింపఁ బడినది. ఆసమయముననే రంభ నిరంకుశుని మరతకళా పాండితికలరి “మనసిజకేళికి భూసురతనయా నీసాటిరారు.” అని ప్రశంసించినది. ఆమాటలు నారదుడు వినలేదు. తరువాతవారు ఆవిపులారణ్యము చెంగటనుపమాకూన్యమగు నొక పురముగాంచిరి. అదియే అరిందమునపట్టణము. అటనుండి యొకనాడు తనతోఁగ్రడింప తిదివంబుననుండి వచ్చిన యనిమిషాంగనతోఁగూడి యాతడు పురమునకు వెలుపలనున్న యొకయుద్వానమునకు వచ్చెను. అప్పటి రంభానిరంకుశుల విహారములో రంభ “మనోభవాహవాదార కళావిశారదుడ”వాడవని నిరంకుశుని మెచ్చుకొన్నది. ఈమెచ్చుకొలును మింటనేగు నారదుడు విన్నాడు. నారదుడు విన్నప్పుడు రంభ నలకూబరారులు దాసులనియనలేదు. కాఁగా నారదుడు మరపుకొనలేంచి యింద్రునితో— “సురతనయుల సురభోగము నిరసింపఁగవంటి దానినేమనఁగలమో సురనాథ” అనియు, “మననలకూబరారు లవమానమునందెదరంచుఁ బల్కెనో యనిమిషలోకనాథ, యదియాధరణీసుర పుత్రుతోడనాడిన వచనంబులెల్లఁ బ్రకటింపను వానినిబైటఁ బెట్టఁగా ముసులకు మాకునేల” అనియు పలికినాడు. నారదుడీ మాటలెప్పుడు విన్నాడు?

నారదుడు విన్నప్పుడుగూడ రంభ మజల పూర్వపాతమునే యేకఱుపుపెట్టెనని సమాధానము చెప్పకొనవలయునా? నారదుడువిన్నప్పుడు రంభయన్నమాటమనమెఱిగినంతలో “మనోభవాహవాదారకళావిశారదుడవాడు”వనునదియే కావున నీయసంగతిమాత్రము వారింపరాకున్నది. వారింపవలె నన్న పూర్వవచనము లన్నియు నామె యిప్పుడుగూడ నన్నట్లుహించుటకన్న గత్యంతరములేదు. ఇది యెంతవఱకు సమంజసము? అంతమాత్రముచేత కథాకల్పన లోపభూయిష్టమనఁగాదుగాని మహాకవుల విషయమున నట్టివుండుట యోగ్యముగాదు. దీనికి “ఏకోపిదోషోగుణ సన్నిపాతేనిమజ్జతీందోః కిరణేష్యివాంకః” అనుకొందము.

కవి యీకావ్యమును సమస్త రసనిస్తంద్రముచేయ నెంచివాడు. కాని అదియట్లు కాలేదు. ఇందుఁబ్రధానరసము శృంగారము. అది చంపకగంధి నిరంకుశులయెడను, అంతకన్న రంభానిరంకుశుల

విషయమునను సముజ్వలముగాఁ బరిపుష్టమయినది. ఈశ్వంగారమున కాలంబనములయిన యిరువురి నాయికలలో రంభ అగ్రసర. ఈ మెసంగతి తరువాత ముచ్చటించెను. రంభకుకాపము సంప్రాప్తమయి నప్పుడొకింత కరుణమును, తరువాత నొకింతయద్భుతరసమును నీకావ్యమునఁగలవు. నిరంకుశుని భార్యయు కొలది కరుణము నగపఱచినది. నిరంకుశుఁడు సొగటాలాడి శివునిగెలిచి తన మనోరథమును జండించు కొనుటయు నద్భుతమే. అతని శివస్తుతికాంతము ఇట్లుటనటఁ బ్రసక్తములైన కరుణాద్భుతములు చెందును సంగభూతములై ప్రధానమైన శ్వంగారమునకే పరిపుష్టించిచ్చినవనవలయును.

కవిత్వము

ఈకవి కృష్ణదేవరాయల యాస్థానములో నప్పదిగ్గజములలో నొక్కరుఁడుగా నుండఁదగిన యర్హత సంపూర్ణముగాఁ గలవాఁడని ఈకావ్యముచెప్పుచున్నది. దీర్ఘ దీర్ఘసమాసములతోడను, అలఁతి యలఁతి పదములతోడను గూడ నీతఁడు కవిత్వముల్లి, సహృదయుల మెప్పింపఁగలడనుట కింద నేక దృష్టాంతములున్నవి. అఖండమగు వ్యాకరణశాస్త్ర పాండితి యీకవికిఁగలదు. వేదశాస్త్రాదులయొద్దీతని కపారమగు ప్రవేశమున్నట్లు పెక్కుఘట్టములు సాక్ష్యమిచ్చుచున్నవి. శ్రీనాథునినాటి నుండియు తెలుఁగుకవిత్వము సంస్కృతభాషా ప్రచురమయినది. తిక్కయజ్ఞనాటి తెలుఁగు కులుకు తరువాతఁగానము. పోతన సోమనాధులు కొంత తెలుగుఁడనమును వెలయించిరి. కృష్ణరాయల ప్రబంధ యుగముగూడ మఱల సంస్కృతభూయిష్ట రచనకే పట్టాభిషేక మొనర్చెను. రాయలుమాత్రమము కృమాల్యదలోఁ దెలుఁగుఁడనమును నింప యిత్నించినాఁడు. రుద్రయ్యయు సమకాలీనప్రభావమునకు లోఁగక దప్పదయ్యెను అయినను తెలుఁగుపలుకుల కులుకును అవసరమయినపట్టుల నీతఁడువెలయించె ననుట కనేకపద్యము లుదాహరింపవచ్చును. తెలుఁగుసొగసును గుర్తించి దానినింపుమెయి కావ్య మున నిముడ్చుకొనకున్న నాకావ్యమును తెలుగుగబ్బుచునుట వింతగానుండును. తెలుఁగుఁడనములో హోయలుగులుకు రుద్రయ్యపద్యములు 2 వ యాశ్వాసములో 10, 21, 74, 116, 128, 129 నాల్గవ యాశ్వాసములో 39 మొదలగు సంఖ్యలవిచూడఁదగినవి. శ్వంగారరసమును వర్ణించుచున్నట్లున్న దిగువ పద్యముల నుదాహరింపకుండఁజాల—

- నీ॥ జొటజొటఁ గురియునో జంటితేలియ మోవి, నొదవునో జాబిల్లి కొదమ నుదుట
 వినరునో శ్వంగార రసచ్చప్పిగొప్పునఁ, దొలకునో యమృతంబు పలుకులందు
 రాలునో కుముదపత్త్రములు చూపులయందు, వెడలునో సింగిణి విండ్లుబామల
 వెళ్లఁబెట్టునో పూర్ణవిధుకాంతి మొగమున, దిగఁబాటునో పైఁడితెలివిమేన
- గీ॥ వెడలఁబొంగునొ చెక్కులవిములరత్న. దర్పణద్యోత నిగనిగల్ తఱచుగాఁగ
 జోడుకూడి చెలంగునొచూడఁ జూడ, గబ్బిగుబ్బులఁ గోడె జక్కవలకవలు.

ఇది కాపవిముక్తిగన్న రంభ చెలువమును వర్ణించుపద్యము. ఇందు తెలుగుసొగసు పిక్కటిల్ల రంభ సౌందర్యము చవులూరించుచున్నది. ఇట్టిదే మతోక్తపద్యము.

- ఉ॥ గుత్తపుగుబ్బలాడి, సుమకోమలి, ముద్దులగుమ్మ, మల్లెపూ
 గుత్తి, మెఱుంగుదీఁగె, లతకూన, మనోజారవాళి, జాళువా
 ముత్తెపుఁగోల, చంద్రకళ, మోహనమంత్రము, కాంతిరాశి యీ
 పుత్తడి బొమ్మయేకరణి, బుట్టెనొకోయిపలంపుధూళిలో!

కాళిదాస మహాకవీంద్రుని “అనామూతంపుష్ప” మనుపద్యమువలె నిదియు ధ్వనిప్రధానమై రుద్రయ్యకవితా సామర్థ్యమునకు నికషోపలమై యొప్పుచున్నది. ఎంతటి దీర్ఘసమాసములనుగాని సృష్టించి, పద్యమునకు నర్థమునకుఁ జేలువమును ఘటించి పఠితల నాకర్షించునేర్పు కవికి వలసినంత యున్నది. ఇట్టి సంస్కృతభూయిష్ట రచనకు ప్రథమాశ్వాసములోని 29, 44, 62, తృతీయాశ్వాసములోని 5, 52, చతుర్థాశ్వాసములోని 5, 7, 37 సంఖ్యలపద్యము లారయఁదగినవి. తెలుగునపెద్దన్నతోఁ బ్రారంభమయిన రతివర్ణనము నాయాకవీశ్వరులు ననుకరించి చేయుచునేవచ్చిరి. రుద్రయ్యయు రతివర్ణనమును “వదనచత్వర విసృత్వర” అనుపద్యములో సంప్రదాయము చెడకుండఁజేసినాఁడు. మొత్తముమీఁద నీకవి యద్భుతమగు కవితాప్రతిభ గలవాఁడు. ఔచిత్యమును గుర్తెఱిగిన యీకవి శబ్దార్థాలంకారాదుల నుపయోగించుటలో పిప్పిపోకడపోఁడు. ఈతఁడుపయోగించిన యలంకారములు, ఉపమ, అతిశయోక్తి, అర్థాంతర న్యాసము, కావ్యలింగము, ఉత్పేక్ష, దృష్టాంతము మున్నగుప్రసిద్ధములు కొన్ని మాత్రమే. తనకృతికన్య “సముజ్వలాంక్రియాభిరామ”మని చెప్పకొన్నను ఈతఁడు మణుగులతరబడి సామ్యులతో నాకన్నెను వికృతమొనర్పలేదు. “ఔచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరం కావ్యస్యజీవితం” అన్న ట్లేమేంద్రుని నూక్తిని జీర్ణింపజేసికొన్న యీకవి వర్ణనాదులలో చక్కగా నాచితినిపాటించి ఆయా పాత్రములను బోషించినాఁడు. శృంగారానుగుణమైన కైశికీపుష్పిలో ద్రాక్షాపాక శోభితమైన కవనమునల్లి, రసానుగుణరచనమునజేసి యీతఁడు కవులకు మార్గదర్శకుఁడాయెను. కావుననే తనకృతి “కోమలవర్ణధామయును కోవిదసంస్తవనీయ” అని యీతఁడు చెప్పకొగలిగెను. రుద్రుని కవితలోని వర్ణనములు నిజముగా కోమలములే. ఆతని కృతియును గోవిదసంస్తవనీయయే.

పాత్రచిత్రణాదులు

ఈ కవి కథాసంవిధానమునను గల్పించుటయందువలెనే ఆయా పాత్రలను జిత్రించి వారిస్వభావాదులను నిద్దితీర్చుటలోను, ఆయా సందర్భములందు రసభావానుగుణమగు వర్ణనలు వర్ణించుటలోను సిద్ధహస్తుఁడు. వర్ణింపఁబోవు కథకు బీజభూతములగు విషయములనీతఁడు మున్ముందుగనే నూచించి పాత్రకులకుతృంతఁబెంచును. మాణిక్యపురమును వర్ణించునపు డీతఁడు వేశ్యలను వర్ణించినాఁడు. ఈ వేశ్యా వర్ణనము కావ్యమాత్ర సాధారణమైనను తన కృతిలోని నాయకునకు వారు పరమాదర పాత్రములు గావున వారిని రెండుపద్యములలో నింపుమీఱ వర్ణించెను. “చెస్కొట్టములపైఁ జిలునవ్వుచిరుకులు వాఱచూచివలించు పాటపలుకు” నా వెల వెలందులు “కచభార కుచభార కటిభారములచేత కాయంబుత్రైభంగికంబుగాఁగ” నిల్చినారట. ఏమి యీ త్రైభంగికము సొంపు? వీరియందెంతగా నింపునొపులు పొంపిరివోవకున్న మన నిరంకుశుఁడు వీరిని వదలకుండును? కవి యీ యొక్కపద్యముతో వారిని విడువడయ్యెను.

ఉ॥ ఒక్కొక్కవేళ దేవపతియొద్దకు నారదుఁ డేగుదెంచి యా
జక్కెవగబ్బిగుబ్బెతల చక్కదనంబును, నాట్యవిద్యయున్
మక్కువనేతలున్ విలులమర్మమెఱుగుటలున్ గణింపఁగా
గక్కునదేవలోక గణికల్ తలవంతురు సిగ్గుపెంపునన్

దేవవేశ్యలకుగూడ సిగ్గుగలిగించు వారుగావుననే యీ వేశ్యలను మఱగి నిరంకుశుఁడు భార్యానురాగమునుగూడ వీడినాడు కాఁబోలును. ఈ వేశ్యల వర్ణనలో నారదుని ప్రసక్తియేలనో? రానున్న కథలోఁగూడ నారదుఁడు స్వర్గమునకేగి రంభివృత్తాంతమును వినుచునుగావున కవివాని నిక్కడనే పాత్రకుల దృష్టిపథమునఁ బడవేయుచున్నాఁడు. అట్లే నిరంకుశుని తల్లినిగూడ కవి ముందు

గనే పాపకులకుఁ బరిచయముచేయును. ఈమె ప్రవచన భార్యవలెనే అభిసంతకపుట పరాయణ. ప్రతివారమును భక్త్యభోజ్యముల నమర్చి వచ్చువారికి వడ్డింప వలసటలేని యిల్లాలు. ఇంకను గుటుంబములోని కష్టసుఖములలో భర్తతోఁ బాలుపంచుకొను నుద్దహంగన. కావుననే కోడలిప్రేరేపణమునఁ గాడుకును చక్కగా మందలించిరది. ఆ మంగలింపుగూడ నెంతనుమరముగ! ఎంతసహజముగ! ఈమె కల్పితగుణములులేని సామాన్యసంసారిణి. ఈయర్థకుఁ దగినకోడలే దొరికినది, నిగమశర్మభార్యవలెఁగాక యీమె యాచిత్యమెఱింగి మగనిని సన్మార్గమునకుఁ ద్రిప్పకొని సంసారమును జక్కజేసి కోనఁ బ్రయత్నించినది. అత్తగారివ్వారా కార్యము సాధింపఁజూచినది. కాని ఫలములేదు. ఈకోడలి పాత్రమును జీతించుటలో కవి కృతకృత్యుడయినాఁడనవలయును. పతివ్రతా ధర్మమని మగఁడెట్లు చేసినను మూగ మొద్దువలెనుండి కర్తవ్యమును విస్మరింపక యీమె తగుతీనాడుట యెంతయొప్పియున్నది! ఈమె అంతమాఁగగాని, అంతటాఁగగానికాక నేటి యిల్లాండ్రకును నాదర్శభూతురాలయిన దనవచ్చును.

ఈకావ్యములో వేశ్యమాతస్పృష్టి అమృతము— అనదృశ్యమును. పాపకుల మనస్సులకు వేశ్యలపై రోతఁబుట్టించుటకును, తన కావ్యకథానా రుతునికి గలిగిన విఘ్నమును నిరూపించుటకును కవి దీనిని లోకోత్తరముగాఁ సృష్టించినాఁడు. ఆమె నేడెనిమిది పద్యములలో వర్ణించి యీమె దుష్టత్వమును బెక్కుతెఱంగులఁ బ్రకటించెను. ఈదిగువపద్యము నొక్కదానిని గమనించినచో వేశ్యమాతల క్రూరస్వభావము నుస్పష్టమగును.

సీ॥ కాలకూటమునందుఁగల మేలు వినమెల్ల, రాలలోఁగల్లు కార్మశ్యమెల్లఁ
బై శాచనమితిలోపలి వికారంబెల్ల, గవినోటిలోనుండు కాంక్షలెల్ల
సెలయేళ్లలోన వర్తిలెడు వక్రతలెల్ల, మయశంబరులలోని మాయలెల్ల
ధార్తరాష్ట్రులలోనఁ దనరు మత్సరమెల్ల, బంచపాతకులలోఁ బాపమెల్ల

గీ॥ దీసి విటదోషరాశిచే ద్విగుణిఁజేసి, యనృతపంకఁబులోఁ గల్పి యశుచిభావ
రసముఁ జిక్కించి నిర్మించె బ్రహ్మకృపణ, తరుణహృద్భల్లియగు లంజతల్లిగాఁగ.

ఈమెను బ్రహ్మయొట్లు సృష్టించినను కవిబ్రహ్మమాత్రముదారుణముగనే సృష్టించినాఁడు. ఇది నిజముగా విటులప్రాణములుగొను రాక్షసియే. రంభనుదీర్చుటలోను, ఆమె యనురాగమును వ్యక్తపఱుచుటలోను గవికి ప్రత్యేకోద్దేశ్యమున్నట్లున్నది. నిరంకుశుని సురత చాతుర్యమునకు రంభలోబడి పోయినది. కావుననే, యింద్రుఁడు ఒకసారి విప్రునికి కాఁగిలిచ్చి రమ్మనిచెప్పినను చాటుగనోమాటుగనో “పడే పడే” యీమె నిరంకుశునిగలయవచ్చు తుదకు భయంకర శాపమునకును గుఱియైనది. ఇట్లు చేయుట కామెకును నిరంకుశునకును శరీరములతోఁబాటు మనస్సులునుగలియుటయే కారణము. అసంగతి నామె..

“వనితకు నిన్నువంటి మగవాని కవుంగిలి గల్గుటల్ మనం
బునఁదలపోయఁ బూర్వకృతపుణ్య విపాకముగాక కొంచెమే.”

క॥ తనువుందనువుంగూడుట, ఘనతర సంస్కరణముగాదు తలంపన్
మనమున్ మనముంగూడుట, యనుపమ సంస్కరణమహిమ యవని సురేంద్రా!

క॥ అదిగాక మనకు మదియున్,
మదియుం గలసినది యింక మఱపులుగలవే ?

క॥ అనివలికి ధారణీసుర, తనయాగ్రణి! పూర్వమైనదయఁ దప్పకుమీ
నిను మఱవ నే నెవత్తున్, గనియుం గనకుండగా నొకానొక వేళన్.

ఆని వ్యక్తముచేసినది. రంభమనస్సు నింతగా కివి తనకావ్యనాయకునిపై నిమగ్తముచేయుటఁ జూడ మనస్సులుగలసిన ప్రేమయే మహానీయమనియు, నట్టిని సర్వసాధారణము కావనియుఁ దెలుప నెంచినట్లున్నది. నిరంకుశుఁడైతవల కనుభవించిన వేశ్యాసంగమసుఖము నిష్కళంకముగాదు. వారు స్వాధీనుతో సీతనిఁజేరబట్టిరి. ఇప్పుడు రంభయో యీతనిలోని విశేషమునెఱింగి నిర్వాణముగా వీనిని ప్రేమించుచున్నది. కనుకనే వారికి మనస్సులును గలసినవి. దేవతలకంట దుచ్చుచల్లియైనను అప్పుడప్పుడు దాను దన నాయకుని గలయవత్తుననుట సామాన్యమామళి ?

ఈకావ్యమునకు మనుచరిత్రముతోఁ గొన్ని పోలికలున్నవి. కిఫలోగాకపోయినను పెక్కువిషయముల దానిని మించవలయునని యీకవి తలంచినట్లున్నది. అట్టిప్రయత్న మీకావ్యరచనములలో నున్నదని నిరూపింపవచ్చును. మనుచరిత్రములోని స్వరోచి మనోరమాదులగు మువ్వయ భార్యలతో విహరించునప్పుడు చక్రవాకధంపతులు వారిప్రేమనుగూర్చి చర్చించి తుట్టతుదక్కిలి తేల్చుకొన్నవి.

ఆ॥ తగులు నెవ్వఁడొక్కతరుణికి నొకనికి, మెలఁతపలచు నదియ మేలనంగ
వచ్చుఁగాని పెక్కువనితలపైఁగూర్చి, గలుగుననుట చొంకుగాదె తరుణి !

మను ఆ. ప ౭౪.

ఒక్కశ్రీయందనురాగము గలవాఁడును, ఒక్కపురుషునియందు ప్రేమగలదియు నగువాఁడే దివ్యసుఖమనుభవించుతురని వైపద్యము తెలుపుచున్నది. కాని అట్టి నాయికానాయకులను సృష్టించునవ కాళము మనుచరిత్రములో పెద్దన్నకుఁ జిక్కలేదు. ఆ కొఱత సీతని యీకావ్యమున నిట్లు తీర్చినట్లు న్నాఁడు. మనసులు గలసిన యనన్యమగు నాయికానాయకులప్రేమ యిందిట్లు నిరూపింపఁబడినది. కావున నిందలి రంభతీర్పు ప్రత్యేకత నందినదని నాతలంపు.

రుద్రకవి ఆయాసందర్భములను, పాత్రలను వర్ణించుటలోమేటి యనుకొంటిమి. రసమును భంగమునేయు ననుచితవర్ణనముల సీతఁడునేయఁడు. ఇటీవలి ప్రాబంధికులవలె అవయవమునకొకటిగాఁ బద్యముల నల్లుటయు సీతనికిఁ గిట్టనిపని. నిరంకుశుని వర్ణించుటలో సీతఁడొకటిఁరెండు పద్యములను మాత్రమే వ్రాసినాఁడు. అందీపద్యము లోకోత్తరము.

ఉ॥ ఆతరుణావసీసురుడొకప్పుడు వీధికి రా విలాసినీ
వ్రాతకతోర దైర్యకుధరంబులు తుత్తుమురైచనం దయా
ద్రోతర వృత్తినేయు నతఁడింటికిఁ బోవ నిరస్తచావుడై
చేతులు తీయఁగా మరుండు సెజ్జవయింబడు భూవరోత్తమా.

నిరంకుశుఁడు వీధికివచ్చిపప్పు కొడలుతెలియక విలాసినులనేసిన మన్మథుఁడు ఆతడింటికిగేగిన పిమ్మట తానుజేసినపనికి చేసులుకొనిగా నెజ్జసయిబడుచున్నాఁడట! ఎంతయుదాత్తమయిన వర్ణనము! కావ్యనాయకుని సౌందర్యమెట్టిదో యీవర్ణనము తెలుపుచున్నది. అట్లే చంపకగంధిని వర్ణించునప్పుడును ఒక్కమాటలో నామె ప్రాభవమును జెప్పినాఁడు. రంభనుగూర్చి చెప్పినప్పుడును “త్రిభువనాశ్చర్య సౌందర్యరేఖ చంచలాలతాంగులకే యింతి మేలుబంతి” అని గంభీరముగఁ బలికినాఁడు.

పీలున్నను లేకున్నను కావ్యములో నస్తాదశవర్ణనము లానర్చి పాఠకులను విసిగించు పాపము నీతడు కట్టుకొనలేదు. అవసరమైన పట్టుల సూక్ష్మోదయాది వర్ణనములను చక్కగా సందర్భమును గుర్తుకొని చేసినాఁడు. నిరంకుశుఁడు వేశ్యావాటికలో సంచరించుట కనువు నేర్పఱచుటకు సాయం సంధ్యావర్ణనము చేయఁబడినది. ఆతని కాముకత్వోద్ధిష్టికి కాముచివర్ణనము, ఆతఁడారాత్రి నిద్రించి, తెల్లవారుజామున వేశ్యయింటికిగె నవసరమున సూక్ష్మోదయవర్ణనము, అట్లే కాననోద్యానవర్ణనాదులును సందర్భబద్ధిని బాసఁగించుకొన్నవి. లక్షణతాస్థికోస మీత డే వర్ణనమునుగానిచేసి యాచిత్యమును జెడఁగొట్టలేదు.

వర్ణనీయమగు నేఘట్టమునుగాని రసోజ్వలము నేయుట మహాకవిధర్మము. ఆఘట్టమున పాఠకుల నాసక్తులొనర్చి దానితోసహమభూతిని గలిగించిననే కాని కవి చరితార్థుఁడుగాఁడు. ఈ శక్తి రుద్రకవి కవ్యాహతముగాఁగలదని యీకావ్యమునందలి ప్రతిఘట్టమును, బద్ధమును బాటుచునేయున్నవి. సంతానహీనుల దుఃఖము, పుత్రవంతుల సౌభాగ్యము ప్రథమాశ్వాసమున హృద్యముగా వర్ణితమయినది. “సుతహీనతనదించింతిలులెంతవారు మానరునుమ్మి!” “పురుషుండాత్మజహీనుడై సుగతికింబోనేరఁడువ్వీశ్వరా!” “పరనుఖకారణము తనూభవుఁడుచువ్వె!” “కొడుకులుగల్గిన మనుజుఁడు బడుగైనను మేలు కుముద బంధకులీనా!” వైపద్యపాదము లెంతమనోహరములు! వేశ్యాలాలసులకుఁ బాటిల్లు నవర్థములును వేశ్య మాత్మముఖమునఁ గవిసందరముగాఁ జెప్పించినాఁడు. అట్లే శివుఁడు ప్రత్యక్షమయినప్పుడు నిరంకుశుఁడొనర్చిన స్తోత్రఘటితి భక్తకోటికెల్లరకు పు ధ్యేయమై యొప్పుచున్నది. దిగున పద్యములను జిల్లించుచు.

మ॥ అపరాధంబులు పెక్కుచేసితి మహాహంకార కామక్రియా
విపులాంభోనిధిఁగ్రుంకువెట్టి జడతావేశంబునన్ మిమ్ము ది
వ్యసభోద్వృత్తిని గొల్వవైతిని మనోవాక్కాయకర్మంబులన్
జపలాత్మున్ననుబ్రోవ మీదయయకా సాక్షాత్కటాక్షక్షణన్.

మ॥ నిలువంజాలను నీశివాఖ్యునుదిలో, నిక్కంబుగా నీకథల్
బలుకంజాలను వాక్కులన్, వెలయనీపాదాబ్జ సునేపనల్
గెలువంజాలను దేహకర్మములు దుష్కృత్యాత్మ్యాడన్ నా మన
శ్చలనంబుల్ దొలగించి ప్రోవవె శివా నదృక్తరక్షాచణా!

సందర్భవశమున శతకఘట్టకంబోలిన యొండొక సుందరపద్యము సుదాహరింప కుండఁజాలను.

ఉ॥ అపదకై న బంధుజన, మక్క అఁదీశు ధనంబు, రోగమున్
బావఁగఁజాలు నాపధము, పాపము క్షినిఁ జేయు పుత్రుఁడున్
గోపమడంచుతెల్వి, బుధకోటికి మొచ్చునువిద్య, దీన సం
తాపముఁ జూడలేని దయ దైవ వశంబునఁ కాక కలునే.

ఈకవి కవనమేమి, వర్ణనలేమి మిక్కిలియు స్వభావోక్తి సుందరములు. స్వభావసిద్ధస్థితిని వర్ణించుటలో నీతఁడందెవేసినచేయి. ఈయంశము ప్రతిపాత్రము విషయమునను, ప్రతిసందర్భమునను దేట తెల్లమగును. కాపమునుగన్న రంభ దుఃఖపుట్టము, మాంత్రికులు బ్రహ్మరిక్షమును వదలించు నప్పుడు చేయుప్రయత్నములు, నిరంకుశుని మాతృబోధ మున్నగువిషయము దృష్టాంతములు. ఈస్వభావ వర్ణనములలో నీతఁడు ముద్దుముచ్చటలు గూర్చు లోకోత్థలను, జాతీయములను జక్కగా నిమిడ్చి సుందరతరము చేయును.

“కాదు లూటిపిటసూల నోకండ్లఁగాని” “అణిముత్యము మసిబొగ్గు నయ్యెనేఁడు” “పచ్చ పయికంబు గుఱుము చచ్చినదాఁక నెయటన్న సామెతవినవే.” “నాలుకపయి న్నువుగింజయు నానవట్టి,” “జగదీరుదుముండ మొట్టియు, అజితబండ్లువచ్చినప్పుడు మమ్ముంగఁజెదవుగాక, గుల్లగుట్టగదిను” “గుడిసంపులుచేయు” అవశ్యంపితురాచారం, ఆశాపరమందుఃఖం, పృథ్వీతాడనాద్దంతపతనం, మన సత్కునాంఘృత మరోచకం” ఇట్టివీతని కవనమునకొక సాంపుగూర్చినవి. అదనెఱింగి వానినీకవి వాడి నాడు. “దుచింతురే కులసతుల్ వారాంగ నా భోక్తకున్” “చపలాత్ముంగనిపెట్టి యుండుఁగదయస్సా పంబులై యాపదల్” ఇట్టి యధాంతరన్యాసముల నీతఁడు పొందికగానదికి మనము సంభాషణలో వాడుకొనుటకు నుపయోగించుచున్నట్లు చేసెను.

ప్రబంధాంతర సాదృశ్యములు

ఒకరి రచనమునకు మఱొకరి రచనముతోఁ గొన్నికొన్ని విషయములందు సాదృశ్యములుండుట సాహిత్యసాధారణమైన ధర్మము. పూర్వపూర్వకవుల రచనముల నుత్తరోత్తర కవులు చదువుచుండుట సామాన్యము కావున నాపూర్వకవుల రచనావిధానము లుత్తరకవులకృతులలో బొందుపడుచుండును. మఱియు నాయాసమానపుట్టములను, సమానాంశములను వర్ణించుచున్నచో పూర్వరచనల పరిచితి లేనన్నను విషయ సాదృశ్యమునుబట్టి యట్టి రచనాకీతులు దొరలుచుండును. ఈధర్మము వేదకాలము నుండి వెలువడిన గ్రంథములయందునుగలదు. మొట్టమొదటిదగు ఋగ్వేదములోని రచనావిధానములు, వర్ణనాదులు తరువాతివగు యజుస్సామాధర్వములలో పూర్వరూపములతోడను, గ్రాంతపరిణామముల తోడను నిరవృత్తమైనవి. వేదవాఙ్మయమునందలి కొన్నివర్ణనలు బ్రాహ్మణారణ్యకములందు, నుప నిషత్తులయందును సదృశములైయున్నవి. ఆ ప్రాచీనవాఙ్మయములోని రచనాకీతులు రామాయణ, భారతాదీతిహాసములయందును, బురాణములయందును వ్యాసవాల్మీకాది కవులచే ననుసృతములై యొక క్రొత్త చెలువమును నేకరించుకొన్నవి. తరువాత భాస, సామిల్లక, కాళిదాసాది సంస్కృతకవులు అర్షవాఙ్మయములోని సాగనులకు బుణికిపుచ్చుకొని కొన్నికొన్ని భుట్టముల బూర్తిగా వ్యాసవాల్మీ కాదుల ననుకరించియు కావ్యసాహిత్యమును సృష్టించియున్నారు. అట్లే తెలుఁగులో నాదికవులని

చెప్పడగిన నన్నయ, నన్నెచోడకవుల రచనములను తరువాతి తిక్కన, సోమన, పోతన, శ్రీనాథాదులనుసరించివారు. ఎవరేయేనందర్భముల నెట్లనుకరించినదియు, ఏయేపద్యముల కెట్టిపద్యములను దమ కృతులలో తీర్చుకొన్నదియు నిక్కడ వివరింపజాలను. సమ్యక్సృష్టితో సాహిత్యమును బరిశీలించిన వారికిది తెల్లముకాఁగలదు. పెద్దనార్యుఁడు శ్రీనాథుని కవితామార్గములను బెక్కింటి ననుసరించి తన మనుచరిత్రమును నుండరితరమొనర్చుకొన్నాఁడనుట మనమెఱుంగనిదికాదు. పెద్దన మనుచరిత్రములోని పద్యములకు, వర్ణనములను దరువాతివారగు రామరాజభూషణ, రామకృష్ణాదికవులు పెక్కురస్సరించిరి. ఇంతమాత్రముచేత నీకవులను గ్రంథచార్యుడోషమంటఁగట్టఁ బూనుట సామానము. ఎంత ప్రతిభాశాలియైనను పూర్వమార్గములపై నవ్యసృష్టి నేయఁజాలునే కాని సమస్తమును నూతనముగా సృష్టించి కృతార్థుఁడుకాలేడు. కావున పూర్వగ్రంథముల రచనావిధానాదుల ననుసరించినంతమాత్రమున నది కవులకపకర్ని కాఁజాలదు. అట్లే యొరఁగాలిదాసాదులే గణ్యతకు రాకపోవలసివచ్చును. ఈ రహస్యము నెఱింగియే పూర్వకవుల గౌరవమును గుర్తించిన కవికులశిరోమణి కాళిదాసుఁడు తనరఘువంశములో వినయనూచకముగను, కృతజ్ఞతాబుద్ధితోడను “అథవాకృత వాగ్ద్యౌరే వంశేఽస్మిన్ పూర్వనూరిభిః మశౌవజనముత్కర్ణే నూత్రస్యేవాస్తిమేగతిః” అని పూర్వుల కంజించినాఁడు, నిరంకుశోపాఖ్యానములో మనుచరిత్రను దలపించువంశము లలంతిగానున్నవని పూర్వమేచెప్పియుంటిని. సురశర్మవైదికప్రీతి, అతిధి సంతర్పణ పరాయణత, ఆతని గృహిణీ లలామము యోగ్యత, భక్త్యభోజ్యములు వండిపెట్టు శీలము, ప్రవరదంపతులను దలపించుచున్నవి. సురతవర్ణనములో మనుచరిత్రమునకును దీనికిని సాదృశ్యమున్నదని యుంటిని.

నిరంకుని కథతోఁ గొంతవఱకెక్కువ సాదృశ్యముగలది రామకృష్ణుని నిగమశర్మకథ. ఈ యిరువురి కథలలోను నాయకులు వేశ్యాలంపటులే. ధనమును కొల్లబెట్టువారే. అందుచేఁ బెక్కింట సాదృశ్య మనివార్యము. నిగమశర్మకు ఆతనియక్క హితబోధ చేసినది. నిరంకుశునికిఁ దల్లి హితము చెప్పినది. నిగమశర్మభార్య మాటపలుకాడని యమాయిక. నిరంకుశుని చెలువ నలుపులేని శీలముగలిగి, యుక్తికస్తులతో వాచాప్రాగల్భ్యమును జూపి, యత్తగారిచేనైనను జెప్పించి మగనిని తనమార్గమునకుఁ ద్రిప్పకొనఁజూచిన నేర్పరి. ఈమె మనయింటికోడండ్రను బోలిన వధువు. ఇంతవరకే కథలో నాయకులకు సాదృశ్యము. ఈ యిరువురి బోధలైనపిమ్మట కథాంశములు భేదించుచున్నవి. వర్ణనాదులలోను, ఇతివృత్త నిర్ణయములోను ఎవరెవరి కనుకరించిరోయని నిర్ధాంతీకరింపవలెనన్న నీకవుల పౌర్వాపర్యమును మొదట గుర్తింపవలయును. ఏతదగ్రంథవాఖ్యాతలు శ్రీ స్వర్ణ నుబ్రహ్మణ్య కవిగారు, రుద్రకవి శ్రీకృష్ణదేవరాయలు కాలమువాఁడని నిర్ణయించుచున్నారు. అనఁగా కృష్ణదేవరాయల కాలము నాటికితఁడు పిన్నవాఁడయి యుండవలయును. ఈ కృతిని తాను “బాల్యచాపలము పెంపున స్వామికివిన్నవించితి” ననుచున్నాఁడుగదా కవి ఈ కృతివ్రాసినపిమ్మట కృష్ణదేవరాయల యాస్థానమున కేగినో, లేక యటకేగినపిమ్మట నీకృతిని రచించెనో ఎట్లయినను మనుచరిత్ర రచింపఁబడి ప్రసిద్ధి నందినతరువాతనే యిది రచితమైనదని నా యభిప్రాయము. ఈతఁడు కృష్ణరాయల యాస్థానముననే యున్నచో రామకృష్ణునికించుక పూర్వుఁడు కావలయును. అప్పుడు పాండురంగకవియే యీతని ననుసరించినాఁడనవలసి వచ్చును. లేదా ఉభయులును సమకాలమువారైన నొకరిరచనము నొకరు చూచుకొనక యభేచ్ఛముగా వ్రాసికొన్నారన వలయును. దేశకాలముల భిన్నులైన కవులు సదృశ రచనముల నొనర్చుట వింతకాదనియు నేఁదలంతును. నిగమశర్మకథా సాదృశ్యము నటుంచి చూచి

నచో రంభావృత్తాంతమునుబట్టి కౌశావ్యుడయ్యు పోలికయు నిందుకొంచెముగపడుచున్నది. అందును నీకవిని సూరనే యనుసరించెనో, లేక సూరన్ననే యీతఁడనుసరించెనో తేల్చుచలయునన్న నిర్బాధముగా కాలనిర్ణయము గావలసి యున్నది. కీ|| కే|| వృద్ధాపాటి నిరంజనశాస్త్రిగారు బళ్ళారి జిల్లాలోని 'గినిగెరి' యను గ్రామములో శ్రీ సాంబమూర్తి స్వామిలవారియొద్ద నొక తామ్రశాసనమును గాంచితిమనియు, నందు నలుగురు మంత్రులతో రుద్రకవి కృష్ణరాయల సంతకములున్నవనియు వాగిసినారు. ఆ శాసనము లభించినచో మన సందేహములన్నియును దీఱును. అంతవఱకును ఎవ్వరెవ్వరి ననుకరించిరో సిద్ధాంతీకరించుట సాహసమేమో. ఏదియెట్లయినగుంజాక. రుద్రకవి, పాండురంగకవుల రచనల సాదృశ్యములను దిగువ నుదాహరింతును.

“..... మీ బావయ్య
నీరాకల్ మచ్చిగోరు చంద్రుపాడు పున్నీరాకరంబుంబలె.”

—పాండు.

క|| నందను నిన్నుంగనుంగొను, నందనుకను నెదురుచూచు సకట సముద్రం
బిందునకుఁబోలె జనకుఁడిందునకా నీ మహాత్మ్యమేమన నేర్తున్.”

—నిరం.

“కలదు లేదను వాదములకోర్చి మీను మీ
నమువంటి యొంటి జుండెము మెఱవంగ” —పాండు.

“జాతినవెండ్రుకల్ నవరించికట్టిన, పసిడివాతరుమాలు దుఃఖిలింగ” —నిరం

“తలిదండ్రులకు సమ్మతంబుగా నతిధి న,
త్రియయటంచు నొకింత గిలుబునేయు” —నిరం

“దినవెచ్చమునకునై తన మేనఁగలసామ్ము
కొదుకకబచ్చింటఁ గుదువనైచు” —పాండు

“వృద్ధానుసారంబు విడిచి కొంచెపుఁగాని, నీతులుగై కొంటివే తనూజ” —నిరం

“పరమేష్ఠినుండి నీతరముదాఁక విశుద్ధ, తరమైన వంశంబుదలఁచనైతి” —పాండు

“లేరాభోగపరాయణుల్ జగతిలో లీలావిసోదంబుగా” —నిరం

“కామవికార మాత్మనవగాఢతఁ దాల్చినయేని” —పాండు

“కఠినకాకోలూకికావి లోకనసాధ్య, సాక్షిగ్ణకోకిలాకోకిలంబు” —నిరం

“కఠినకంఠీరవాక్షత నఖక్షతజర, త్కరశ్శిరశ్శృక్తి శార్కరితలము” —పాండు

పై పద్యములెంతయు సాదృశ్యముగలవై యొప్పుచున్నవి. పాండురంగ మాహాత్మ్యములోఁగూడ మనుచరిత్రలోని పద్యములం బోలినవి కొన్నిగలవు. కావున నీరెండు కృతులును మనుచరిత్రకుఁ బిమ్మటివనుటలూ సందేహములేదు.

కావ్యగౌరవము

ఆంధ్రమునగల యుత్తమోత్తమ కావ్యములలో నొక్కటగు నీసిరిపట్టణవాఘ్యానము వేశ్యా సంగమముచే గలుగు వనర్థములను గంటగొట్టి చెప్పవచ్చును. దీనిని బరిచించి వాండ్రెట్టి కామియైనను తప్పక వెలయాండ్రుర నేవగించుకొని గృహస్థస్మృతపరాయణుడగునట నిజము. ఈ కావ్యమున నుపదేశము కంటెను కావ్యశిల్పము, కథాకల్పనాపటిమ, చిహ్నావచిత్రీ ఒకదానినొకటి మించి యున్నవి. ఇంత చిన్న కావ్యము నింత సహృదయ మనోరంజకముగా న్రాసి సాహిత్యసేవచేసిన కవి తెలుగువారికి జిగస్తరణీయుఁడు.

ఈ కవి చక్కని శీలముగలవాఁడుగను, వేదాని వివిధవిద్యావిసోదిగను నగపడుచున్నాఁడు. ఈతడు శివభక్తి పారాయణుఁడు. పెక్కు ప్రబంధకారులవలె దనకావ్యము నేరాజునతో, రంగపుతో యంకితమియలేదు. దీనింబట్టిచూడ సీగంధమును రచించునప్పటి కీతనికిదగిన యార్థికపుష్టియు నుండి యుండునని యూహింపవచ్చును. తన యిష్టదైవమగు కందుకూరి సోమేశ్వర స్వామికి దన కావ్యకన్య నిచ్చి ధన్యుడాయెను. బాల్యకాలముననే యింతటి శివభక్తిత్వముఁడగు నీతని తత్త్వవృత్తి యెంతగాఢ మైనదో. ఆ శివుఁడైనను దనకృతి కన్యం బుగ్రహింప నర్హుడనా, కాదాయని యీ కవి శంకించి నాఁడు. “శూలినామ ధన్యుఁడర్హుండుకాఁడె మత్కావ్యమునకు” అనుట యెంతమిథ! అతనికైనను స్వప్నములూ నడిగించుకొని మఱియిచ్చినాఁడు. కావున నితనికి తన కృతిపై పవిత్రభావమగ్గలము.

గ్రంథపాతమా?

ఈ కావ్యము కవి వ్రాసినదన్నదన్నట్లు తోచుటలేదు. దిగువ పద్యములూ—

క॥ అని యిట్లు దేవతా ప్రార్థన మాపాదించి, గురులఁ బ్రణమింపి పురా తన కవులనెంచి దుష్కవి జనపశువుల నోసరించి నమ్మున మొదవక.

అని దేవతాప్రార్థనము, గురుప్రణతి, పూర్వకవిస్తుతి, దుష్కవినంద చేసినట్లు కవి కఠోక్తిగాఁ జెప్పినాఁడు. కాని గ్రంథములూ దేవతాప్రార్థనాంతరము కవి ప్రస్తావనమాత్రమే యున్నది. గురు ప్రణమిగాని, పురాకవిస్తుతిగాని లేదు. ఆపద్యములు అచ్చుప్రతులందుగాని, వ్రాతప్రతులందుగాని యగుపడుటలేదు. దీనింబట్టి గ్రంథపాతమున్నదేమోయని నాయూహ. లేకున్న తానుజేయని గురు, పూర్వకవిస్తుతులనేల కవి యీపద్యములలోఁ జేర్చెనును? తాళపత్రలేఖనప్రమాదము వల్లనో, ఒకటిరెండు పత్రములు జారిపోయి నశించినందుననో ఆ స్తుతులుగల పద్యములు నశించియుండ వచ్చును. లేఖకులు విమర్శదృష్టిలేక ఉన్నవానినున్నట్లే వ్రాసికొనియుండవచ్చును. అట్లే లోఁగడ నేనుచూపిన “నారదుండు విననిమాటలింద్రునితో జెప్పినాడన్న” యసంగతిగూడ గ్రంథపాతమునకు సంబంధించియో లేఖకుల తారుమాటు వ్రాతలనుబట్టి గ్రలిగినట్టిదై యుండునని నా యుద్దేశ్యము. లేకున్న కవియే యెఱిగి యెఱిగియు యిట్టి యసంగతినేల దొరలనిచ్చును? ఈ విధముగా నిరంకుశ పాఠ్యానము లేఖకప్రమాదభూయిష్టమై పెక్కులపాతములతో నిండియున్నది. సమర్థులగు పండితు లిద్దానిని జక్కగా బరిష్కరించి పరిశుద్ధమొనర్ప మొనమొన్నటివఱకును గృషి చేయలేదు. ఈసంగతి

సెటింగి, విమర్శకాచార్య విరుదాంకితులగు శ్రీ స్వర్ణ సుబ్రహ్మణ్యకవిగారు బహుకాల పరిశ్రమచే పెక్కు సంస్కరణములుచేసి, సుధాతరంగణీ వ్యాఖ్యానమును వ్రాసి ముద్రించి యాంధ్ర సారస్వత సేవచే ధన్యులయినారు. ఆంధ్రశిల్పకళా పరివత్సభ్యుడగు నీపండిత ప్రకాండుని సేవ నాంధ్రులు కొనియాడుదురని నమ్ముచున్నాను. ఈ కవిగారు శిల్ప సారస్వత శాఖలలో బహుళకృషి చేసి యున్నారు. అనేక గ్రంథములను కంఠస్థముచేసినబహుశ్రుతులు. ఇట్టివీరు నాయుందలి సదభిప్రాయముచే నీ నిరంకుశోపాఖ్యానమునకు విమర్శయు, గతాసంగ్రహమును వ్రాయవలసినదని కోరియున్నారు. పెద్దలయాజ్ఞమీఁది గౌరవముచేత నే నీ కావ్యమును యథామతిఁ బరిశీలించి, నాకుఁదోచిన యభిప్రాయముల వెలువరించితిని ఈ కావ్యమునుగూర్చి సూత్రప్రాయముగా నేను కొంతవ్రాసితిని. ఇంకను బహుళముగా వ్రాయవలసిన విమర్శాంశములు లేకపోలేదు. అయినను గ్రంథము పెరిగిపోవునని విరమించినాడను. ఆంధ్రకావ్యములమీఁద సమగ్రమగు విమర్శలులేని లోపము చాలపెద్దదని నాయభిప్రాయము. ఒక్కొక్క కావ్యముపై నించుమించు ఆకావ్యములంత విరివిగల సద్విమర్శలు వ్రాసి ప్రకటింప వీలున్నది. ఇట్టి విమర్శలు పాఠకులకత్యంతోపకారు లగుటయేకాక, సాహిత్యలక్ష్మి యొక్క సర్వాంగసుందరతకును గారణభూతములగును. ఈ విధమగు నాయుద్దేశ్యముసెటింగి నన్నే యీపనికిఁ ప్రోత్సహించిన ఈ గ్రంథ వ్యాఖ్యాతలకు హృదయపూర్వక ధన్యవాదముల నర్పించుచున్నాను. సుధాతరంగణీ వ్యాఖ్యానములంకృతమగు నీ నిరంకుశోపాఖ్యానమును శిల్పకళాపరివత్సభ్యులను నాంధ్రలోకమునకు సమర్పించుకొనుచున్నందుల కెంతయు సంతోషము.

న త్రై న ప ల్లి
ఖర, ఆశ్వయుజ విజయదశమి. }
10—10—51

కొండ్లూరు రాఘవాచార్యులు
కార్యదర్శి
ఆంధ్ర శిల్పకళా పరివత్సభ్యులు.

ని రం కు శో పా ఖ్యా న

విషయసూచిక

ప్రథమాశ్వాసము	
ఇష్టదేవతాస్తుతి	1
విష్ణుస్తవము	3
బ్రహ్మస్తుతి	5
కాళికాప్రార్థనము	6
లక్ష్మీస్తోత్రము	9
సరస్వతీ ప్రార్థనము	10
కుకవిసూషణము	12
కృతి పశంస	14
చంద్రవర్ణనములు	21
ధర్మశిలుఁడు కొలువుఁడుట	25
ధర్మశిలుని సభకుఁ బుత్రహినుఁడైనవచ్చుట	26
ధర్మశిలుని ప్రశ్నము	29
పులహుని ప్రత్యుత్తరము	30
మాణిక్య పురవర్ణనము	33
బ్రాహ్మణవర్ణనము	39
క్షత్రియవర్ణనము	40
వైశ్యవర్ణనము	42
కుమారవర్ణనము	44
వేశ్యాసమాహ వర్ణనము	43
పుష్పలావికా వర్ణనము	46
గజవర్ణనము	47
అశ్వవర్ణనము	48
సుగంధవర్ణనము	49
సుగంధగృహవర్ణనము	52
సుగంధగృహ సంతానహీనత్వచింత	51
సుగంధగృహ స్వప్నమున భగవంతుడు సంతానఫలమొసంగుట	61
సుగంధగృహ తనస్వప్నమును భార్యకుఁజెప్పట	62
భార్యసంతానము కలుగునని నిర్ణయించుట	63
బ్రాహ్మణపత్ని గర్భమును ధరించుట	67
బ్రాహ్మణునిభార్యకుఁబుట్టుదుడయింపుట	70
సుగంధగృహ సుతుకుఁ జాతకర్మలు చేయుట	71
సుగంధగృహ సుతుకు నామకరణము చేయుట	73
అన్నప్రాశన చాలాపనయనములు చేయుట	75
సమస్త శాస్త్రములు నేర్పుట	76
ధర్మశిలుని ప్రశ్నము	76
ఆశ్వాసాంతము	77

ద్వితీయాశ్వాసము	
నిరంకుశుని విద్యావిశేషములు	82
నిరంకుశుని యావనారంభము	86
నిరంకుశుని సాందర్యవర్ణనము	87

నిరంకుశుని విటచర్య	90
నిరంకుశున కాచారాదులయం దసూయ	102
నిరంకుశుని గృహచార్యారంభము	103
నిరంకుశునకుఁ జంపకగంధియందసురాగము	105
చంపకగంధి వర్ణనము	108
చంపకగంధి యొక్క విద్యాచాతుర్యము	110
వేశ్యామాతవర్ణనము	112
నిరంకుశుఁడు ధనవ్యయమొనర్చుట	122
నిరంకుశుని భార్యయ త్రతోఁజెప్పివిలపించుట	123
ఆత్మకోడలి దుఃఖోపశమచమనకుఁ బ్రయత్నించుట	133
సూర్యాస్తమయవర్ణనము	136
సాయం సంభ్యాకాలవిర్ణనము	138
చంద్రోదయవర్ణనము	139
చంద్రకావర్ణనము	141
నిరంకుశుని వేశ్యానాటికా సంచారము	142
నిరంకుశుఁడు భోజనాగ్నింటికివచ్చుట	146
తల్లి కుమారునకు నీతులుబోధించుట	148
అతనిని వధూగృహంబున కనుపుట	153
నిరంకుశుని భార్య శయ్యదాళనకువచ్చుట	155
నిరంకుశుఁ డనాదరముతోనుండుట	156
భార్య తాంబూలమియఁబోగా విముఖుఁడగుట	157
భార్య విచారపడి వ్యాకులముతో నిద్రించుట	159
నిరంకుశుఁడు పరితిపించుట	160
నిరంకుశుఁడు సతియాధరణముల చూచి వివేకవర్ణనము	164
ప్రాతస్సంభ్యాకాలవర్ణనము	165
సూర్యోదయవర్ణనము	166
నిరంకుశుఁడు వేశ్యను జేరఁబోవుట	169
వేశ్యప్రశ్నించుట	170
నిరంకుశుఁడాపెతో నారాత్రికధచెప్పట	171
వేశ్యయొక్క ధనాకర్షణచతురిమ	172
వేశ్యకు గర్భముగుట	173
వేశ్యమాతకు నిరంకుశుఁడు భయపడుట	175
ఆపే నిరంకుశుని దరిద్రతనుగనిపెట్టుట	179
వేశ్యమాత నిరంకుశునకునీతులుబోధించుట	180
వేశ్యమాత నిరంకుశుని నిందించుట	183
వేశ్యమాత కూటమిని గొట్టఁబోవుట	188
వేశ్యమాతకు భయపడి నిరంకుశుఁడు పారిపోవుట	189

రాజా ప్రశ్నించుట	190
అశ్వాసాంతము	190
శృతీ యా శ్వాసము	194
నిరంకుసుఁ డరిణ్యమునకేగుట	194
అచట శిశులదేవాలయమును గాంచుట	197
నిరంకుసుఁడందని శివలింగమును	199
పూదమాడఁగోరుట	199
నిరంకుసుని పన్నిదపు వస్తునిర్ణయము	205
నిరంకుసుఁ డుభయపక్షముల నాడఁబూనుట	207
నిరంకుసుని చూట గెలుచుట	209
నిరంకుసుఁ డాలింగముతో నాకు వేశ్య	213
నిమ్మని కలహించుట	213
నిరంకుసు డు భివునియాపించుట	217
ఈశ్వరుడు దేవగణముతోఁ బ్రత్యక్షమగుట	220
నిరంకుసుఁడు శివునిఁజూచి భయపడుట	220
శివుఁడు నిరంకుసుని భయమును దీర్చుట	221
నిరంకుసుఁడు శివునకు దండప్రమాణము	221
లానర్చుట	223
నిరంకుసుఁడు మోక్షమిమ్మనుట	223
శివుఁడు నీవుకోరిన వేశ్యనే యిచ్చెదనచుట	225
నిరంకుసుఁడు శివుని స్తుతించుట	225
శివుఁడింద్రునితో రంభనుబంప నాజ్ఞ	230
యొసంగుట	230
ఇంద్రుఁడు రంభ కాజ్ఞయిమ్మట	231
రంభానిరంకుసుల విహారము	232
రంభానిరంకుసుల సంభాగ వర్ణనము	233
రంభ నిరంకుసుని క్లాఘించుట	237
రంభానిరంకులొకపట్టణంబున నుండుట	240
అశ్వాసాంతము	242
చతుర్థాశ్వాసము	245
రంభానిరంకుసు లుధ్యావనమునకుఁజేరుట	245
రంభానిరంకుసుల నురతతేలివర్ణనము	247
నిరంకుసుఁడు నారదునిఁగాంచి రంభతోఁ	250
బ్రశ్నించుట	250
రంభ నిరంకుసునకు పైఁకేఁజేయుట	252
నారదుఁడిపై రంభయని గ్రహించుట	254
నారదుఁడు దేవలోకమునకేగుట	255
రంభ విచారపడుట	256
ధర్మశిలుఁడు ప్రశ్నించుట	258
పులహుని సమాధానము	260
నారదుఁ డింద్రసభకుఁజేరుట	260
ఇంద్రుఁడు నారదుని సమాచారముల	261
నడుగుట	261
నారదుఁడు రంభ నేరములఁజెప్పట	261

ఇంద్రుఁడు రంభనై నాగ్రహించుట	264
రంభ యింద్రసభకు నేగుట	267
రంభ నారిదునిఁజూచి భయపడుట	269
ఇంద్రుఁడు రంభను బ్రశ్నించుట	270
ఇంద్రుఁడు రంభకు శాపమిచ్చుట	271
రంభ యింద్రుని ప్రార్థించుట	272
ఇంద్రుఁడు శాపవిమోచన విధమానమిచ్చుట	273
రంభ నిరంకుసునికడకువచ్చి దుఃఖించుట	273
నిరంకుసుఁడు రంభతోఁ బ్రశ్నించుట	276
రంభ నిరంకుసునితోఁ దనకాప	277
కథను జెప్పుట	277
నిరంకుసుఁడు రంభనోదార్చుట	278
రంభ శిలారూపమును దాల్చుట	279
శత్రుండముఁడు శిలను పూడిపచ్చుట	282
బ్రహ్మరాక్షసుఁడు శత్రుండము	283
నావేసించుట	283
మంత్రులతని నంతఃపురమునకు జేర్చుట	286
మాంత్రికుల రక్షించుట	287
మాంత్రికుల ప్రయత్నము నిష్ఫలమగుట	289
ప్రధానులు విచారపడుట	291
నిరంకుసుఁడా రాజుదగ్గర కుఁజనుట	292
నిరంకుసుఁడు నాకు చేసెతా వేశము	294
కలదనుట	294
నిరంకుసుఁడు తిత్సహరిమును జెప్పుట	295
మంత్రులు శిలను పిండిచేయుట	295
శిలారూప్తమునండి రంభ జనించుట	296
రంభ నిరంకుసునియొద్దను వచ్చుట	300
నిరంకుసు డుంతోషించుట	301
రంభ నిరంకుసుని బ్రశంసించుట	304
రంభ స్వర్గలోకమునకుఁ జనుట	304
రంభ యింద్రసభకుఁ బోవుట	309
ఇంద్రుఁడు కోపించుట	310
రంభ తన శాపవిమోచనమును జెప్పుట	312
ఇంద్రుఁడాశ్చర్యపడుట	313
ఇంద్రుఁడు భూలోకమునకు వచ్చుట	313
నిరంకుసుఁ డింద్రునిస్తుతించుట	314
నిరంకుసుఁడు రాజుపిచ్చి పోఁగోరుట	317
నిరంకుసుఁడు రంభ నిమ్మనుట	318
రంభనిత్యము వచ్చుచుండునట్లు వరమిచ్చుట	318
ఇంద్రుఁడు దివికేగుట	319
నిరంకుసునకు రత్నాభిషేకమునర్చుట	320
రంభ దేవలోకమునకుఁబోవుట	321
తలిదండ్రులు నిరంకుసుని గౌరవించుట	322
నిరంకుసుఁడు తనభార్యయందు నుతులఁ	322
గాంచుట	322
అశ్వాసాంతము	326

శ్రీ రస్తు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

—❖❖❖❖❖❖—

సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

—❖❖❖❖❖❖—

ప్రథమాశ్వాసము

—? ఇష్ట దేవతాస్తుతి ?—

శ్రీ భాషారమణీవిమృష్టపదరా ♦ జీవోత్తమాంగార్చ్యుః డా
ర్యాభామాపరిణేత సర్వజగదా ♦ రాధ్యండు మూర్తిత్రయీ
శోభాకందము కందుకూరినగరీ ♦ సోమేశ్వరస్వామి లో
కాభీష్టంబులొసంగుఁగాతఁ గరుణా ♦ యతై కచిత్తంబునన్.

1.

రుద్రకవి యీ కావ్యమును బరమేశ్వరున కంకితముగా రచించువాడై “మంగళాదీని మంగళ
మథ్యాని మంగళాంతాని కాస్త్రాణిప్రధంతే,” అనుప్రమాణము ననుసరించియు, శిష్టపరంపరాగత
మయిన యాచారముంబట్టియు, నంతరాయములు దొలఁగి యీ కావ్య మభివృద్ధినిొందుటకును, నాది
యందు మంగళ మాచరింపఁబూని యదియు “అశీమస్మిన్” యా వస్తునిర్దేశోవా ౭పితస్మృత్యుఁ
కావ్యారంభమున నాశీర్వాదమైనను, ననుసారి మైనను, వస్తునిర్దేశమైనను గావచ్చును, అని
మూఁడువిధములుగుటంజేసి యందాశీర్వాదరూపమంగళము నిందుఁ గల్పించెను.

అర్థము: శ్రీభాషారమణీ.....గార్చ్యుఁడు. శ్రీ-లక్ష్మీదేవిచేతను, భాషారమణీ-సరస్వతి
చేతను, విమృష్ట-పరిశుద్ధిచేయబడిన, పదరాజీవ-కమలములనంటి పాదములును, ఉత్తమాంగ-శీర్ష
మును - అనఁగాముఖమును, శరీరమునఁగల యవయవములన్నింటిలో నుత్తమమైన దనిభావము. ని.
‘ఉత్తమాంగశిరఃశీర్షం’ అను. ఇచట లక్ష్మీ రాజీవములయందుండునది కావునఁ బదరాజీవ మనియు
సరస్వతి ముఖమందుండునది కావున నుత్తమాంగ మనియుఁజెప్పఁబడినది. అర్చ్యుఁడు-పూజంపఁ
దగినవాఁడును, ఆర్యాభామాపరిణేత. ఆర్యాభామా-పార్వతియొక్క, పరిణేత-నాథుఁడును, ‘వృష్టి.
అరణీయా విలాసిభి రభిగమ్యే త్వార్యాని. ఆర్యా పాదశవర్నాకు’ అను. ఆయియుండుటవలనఁ బది
యాలువత్సరముల ప్రాయముగల జన్మనికి మనోహరుడనియు భావము. సర్వజగదారాధ్యండు.
సర్వజగత్-సమస్తప్రపంచముచేత, అనఁగా నఖిలజగజ్జనులచేత ననుట. ఆరాధ్యండు-సేవింపఁబడు
చున్నవాఁడును, మూర్తిత్రయీశోభాకందము. మూర్తిత్రయీ-బ్రహ్మ, విష్ణువు, ఈశ్వరుఁడు. అను

మూడురూపములయొక్క, శోభా-కాంతికి, కందు-నుంపయును, అనఁగా మూలస్థాన మనుట.
 అగు కందు.....స్వామి. కందుకూరినగరీ-కందుకూ రనుపట్టణమునఁగల, సోమేశ్వరస్వామి-
 సోమేశ్వరుఁ డనుపేరుగలదేవుఁడు, కరుణా.....చిత్తఁబునన్. కరుణా-దయను, ఆయత్త-అధీన
 మయిన, అనఁగా దయతోఁగూడినయనుట. వీక-ముఖ్యమైన, చిత్తంబునన్-మనస్సుతో, లోకా
గాతన్. లోక-జనసమూహముయొక్క, 'ని. లోకస్తు భుంనే జనే' అను. అభీష్టంబులు-
 కోరికలు, ని. అభీష్టే-భీష్మితం హృద్యందయితం వల్లభం ప్రియమ్'అను. ఒసంగున్ గాతన్-ఇచ్చును
 గాక, ఇందు'లోకాభీష్టంబు లాసంగుఁగాక.' అనుట నిరపేక్షత్వము. 'సర్వకర్మ జ్యోతి సదా
 కుర్వాణో మ ద్వ్యపాశ్రయః. మత్రసాదా దవాప్నోతి. కాశ్యతం పద మవ్యయమ్, భగ. సమస్త
 కార్యములను నిష్కామముగా నెల్లప్పుడు నొనరించువాఁడు నాయందు నియమింపఁబడిన మనస్సుగల
 వాఁడై నాయనుగ్రహమువలన నిత్య మైనదియు, కాశ్యత మైనదియు నగు నాయొక్క ప్రాప్త్యస్థాన
 మను బొందుచున్నాఁడు. కాఁబట్టి 'విశ్వక్సేతుః కావ్యమ్, విశ్వమునకు శ్రేయస్సు నొఁడగూర్చెడి
 సుత్రబంధములు మాత్రమే కావ్యార్థములై చిరంజీవిత్వమునకుఁ దగియుండు ననియు, బరమేశ్వ
 రుఁడు భాషాప్రపంచమును గూడ నభివృద్ధి యొనర్చుఁ గాక యనియుఁగవిభావము. 'కందుకూరినగరీ
 సోమేశ్వరస్వామి' అనుటకు 'నూ. భశ్చిర్భువకద్వేష యధేచ్ఛం వర్ణకల్పనా గ్రామమానుష్యవీరుద
 శబ్దానా మపి సో మతః' 'నూ. గ్రామనామ్న ససమానేతు. వికారోఽపి క్వచి ద్ధితః' "క్వచి
 త్స్య దుత త్కదిచ్చ యజ్ఞాచ్చస్యోన్మి న్మయజ్ఞాతః" స్వరూపత ససమానస్యా ద్వి కారవ్య శ్రుతావపి,
 అథ. ఉదా'యాగంటిపట్టణమహేశ మహం భద్రామి, 'యాగంటిపట్టణంబున నేఁగంటి నశేషుడైన
 తేశు మహేశున్, ఇంకను 'విరూరిపట్టణపతిన్-విరూరిమందిరు జగద్విఖ్యాతకీర్తిశ్చరున్, పాం.
 మా. ప్రథమపాదమున శ్రీ భాషా.....ర్చుండు, అనుటలో సరసయతి నెప్పఁబడినది. 'ఆ.
 నజలు నెల్లఁగమలఃకాథ యొండొంటికి, నయహ లావరఁ జెల్లుఁకాహస్తివరద, శషస లాందు నంద్రు
 చఛజరుంబులతోడ, సరసయతులు నాఁగఁ జలధిశయన, అనం. చతుర్థపాదమున 'లోకాభీ...
యత్తైక, అనుటచే స్వరప్రధానయతియు, ఉదా'తే. అతులగుణధామ భాసువంశాబ్ధిసోమ;
 అప్ప. పద్మాదియందు మగణము శ్రీప్రదము. "మాధూమి స్త్రిగురు క్రియం వితనుతే" "సర్వ
 మూలంతుమగణం ప్రాప్యసర్వేగజాశ్చభాషాః" అని లక్షణము. మగణసగణములపాండిక యింకను
 శ్రేయోదాయకము, కరసలుం జెప్పిన మేలగు. మఱుం జెప్పినను గర్తృమండల మేలున్, సుల.
 కనుకనే మగణసగణములపాండిక గలది యగుకార్దుల విక్రీడితవృత్తమును జెప్పినాఁడు. "సారాచార
 వికారదా యినయతికాశ్చార్దలవిక్రీడితాకారం బైమనజమ్మలిమ్మగసతాగప్రాప్తమైచెల్వగు" సుల.
 కావ్యార్థంబున శ్రీకారము సంపత్కారము 'క. శ్రీకారము కృత్యాదిని, బ్రాకటముగ నున్నఁ
 జాలు * బహుదోషములం బోకాబ్ధి శుభలాసఁగును, సుల. శ్రీకారము విధి యనియుఁ చెప్పఁబడు
 చున్నది. 'తే. వేదముల కెల్ల నోంకారఃకూమాదియైన కరణిఁగృతులకునెల్ల శ్రీకారమాది గానఁ గవి
 వరులెల్లను * దానిఁ దక్క- నితరవర్ణంబు లిదరు సక్రీతృతుల మొదల, అప్ప. సోమేశ్వరస్వామి
 యొక్క పాదపద్మములను లక్ష్మీయు, ముఖమును సరస్వతియును, బరిశుద్ధి యొనర్చుచున్నా రని
 చెప్పటలో వాణి సీతాంభోజనివిష్టయై చిరస్థాయిగను, లక్ష్మీ పద్మాసనాసీనయై చిరస్థాయిగను
 నుండు రనుభావప్రకటితముచే నీశ్వరనియొక్క సర్వోత్కర్ష వర్ణనమున నుదాత్తాలంకారము. 'క.

విశ్వోన్నత మై చెలఁగెడు! నైశ్వర్యము గలుగువస్తువువభినుతి నేనున్! కాశ్యతమగుచునుదాత్తము! కా. సం. 'ఉదాత్త మృద్ధిచ్ఛ్రికంత్లాఘ్యం చాన్యోపలిక్షణం' ప్రతా. మఱియుఁ బద్యమునందలివిశేషణ విమలవలనఁ బరికరాంతరము 'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయవిశేషణైః' ప్రతా. ఇంకను 'క సాహిత్యము లై సఫలతః చేకొన్నవిశేషణములఁజేరఁగఁ బరికరంబై కృతుల జెలయుచుండు మహా కవిసంస్తుత్య మగుచు' కా. సం.

ఇందు శంకరునకు గంగాపార్వతుల నిరువురినే చెప్పక త్రిమూర్త్యాత్మకునిగా వర్ణించి, యార్యా నాథుండనియు, లక్ష్మీసరస్వతులచేత మిక్కిలినిర్మలముగాఁ జేయఁబడినచరణములును, ముఖమును, గలవాడనియు, జెప్పటచేత నిమ్మచాకావ్యము శృంగారరసప్రధానము గలది యగుటయేకాక కథా నాయకుఁడు సమస్తవిద్యలయందు సంపూర్ణుఁడును, విశేషశృంగారలోలుఁడును, సర్వజ్ఞుఁడును, నగుచు ముఖ్యనాయికపాణిగృహీత కులకీలాదులుగలదియు, నొకనాయిక విద్యాకాశలము గలదియు, నింకొక నాయిక సమస్తసంపదలకు నిధియు, నైయుండుననియు, మరియు నార్యాగమేతుండనక నాథుఁ డనుటచే ముఖ్యనాయికకు నాయికాప్రకాశత్య మల్పమయ్యుం, గవయయ్యువున వారి నేగ్గురితనమును వెల్లడింపఁజేయుచుండురనియు, సీతీరున కావ్యము ప్రకాశించగల దని యిందు ధ్వనించుచున్నది. "మహా కావ్యమునకు ధ్వని ప్రాణమువంటిది. ఓజోమాధుర్యాగుణములు శౌర్యాదికములవంటివి. అలంకారములు హారములవంటివి. శబ్దార్థము లంగములు. రసము అంగి మాధుర్యాదిగుణము లెప్పుడును రసమును విడువవు. రసముండినచోటనే యవియును, అవియుండినచోటనే రసమును, బుట్టును. అలంకారము లట్లుగాక యంగద్వారమునమాత్ర మొకానొకప్పుడు రసము నభివృద్ధిచేయును. గుణములు రసమయ్యుక్తధర్మములు కాకున్నను రసములేనితావున నవియుండవు. అలంకారములు రసము నుత్పత్తి చేయుకన్నను గుణములుమాత్రము రసమును బుట్టించును రస మనునది కావ్యమున కాత్మయగును. ఉత్తమకావ్యమునకు ధ్వనిప్రధానము. ఎందువాచార్యార్థమునకంటె వ్యంగ్యార్థమెక్కువ రమణీయముగ నుండునో యదియే యుత్తమ కావ్యము. దీనినే గుణిభూతవ్యంగమందురు. ఇట్లులేనిది యధమకావ్యము. ఉపమాద్యలంకారము లన్నియు వాచ్యార్థమున సిద్ధింపవచ్చును. వ్యంగ్యార్థమున సిద్ధింపవచ్చును. మొదటిది యలంకారము. రెండవది ధ్వని." అం. వి. స. 'శబ్దార్థ మూర్తిరాఖ్యాతా. జీవితవ్యంగ్య వైభవమ్.' ప్రతా. 'క. తను వగుశబ్దార్థంబులు ధ్వని జీవ మలంక్రియావిక్ర తానముసామ్మూర్తి. దనరు గుణంబులు గుణములు ఘనవృత్తులు వృత్తు లొరక్కుకావ్యోదిరకున్, కా. సం.

తా॥ లక్ష్మీదేవిచే నిర్మలముగాఁ జేయఁబడినపాదములు గలవాఁడును, సరస్వతీదేవిచేత స్వచ్ఛముగాఁ జేయఁబడినముఖముగలవాఁడును. ఆర్యాదేవిని వివాహము చేసికొనినవాఁడును, పదు నాలుగు లోకలముచేఁ గొనియాడఁబడుచున్నవాఁడును, బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులను మాఁడురూపము లకు మూలమైనవాఁడును, ఆగు కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామి దయతో జనులకోరికలు నెఱవేర్చునగాక.

—: విష్ణుస్తవము :—

సీ॥ పక్కిరాతేజునై ♦ నెక్కెడునభ్యాసి, చాణూరుఁ ద్రుంచిన ♦ సత్త్వరాశి
సీమనోధనము ద్రు ♦ చ్చిలినకన్నపుదొంగ, గొల్లచేడెలతోడు ♦ కోడెకాడు

భువనమంతయుఁ గన్న ధుత్తుఁగాంచినతండ్రి, స్వర్ణాంబరముఁ గట్టు ధున్నె బెట్టు పౌరస్త్వభోగిపైఁ ధువళించుసుఖవాహి, పరమపదం బేలు ధుపాదుసాహి
తే! మానవులకెల్ల నిజపద ధుస్మరణమాత్ర, నైహికాముష్మికము లిచ్చు ధునట్టిదాత
కందపురజనార్దనుఁడుభీకరవిరోధి, మద్దనుఁడు భక్తలోకంబు ధుమనుచుఁ గాత. 2.

అ॥ పక్కిరాతేజిపైక - పక్షులకు రాజయిన గరుడవాహనముమీఁద, ఎక్కెడునభ్యాసి - ఆరోహించు నలవాటు కలవాఁడును, అనఁగా నున్నతస్థానాధిస్థాతయనుట. ఇటు గరుడునిపై నెక్కుట దివ్యతరయోగాభ్యాసులకుఁ దక్క నొరల కసాధ్యము. ఏల యనఁగా యోగాఁగము లగు యను, నియ, మానస, ప్రాణాయామ, ప్రత్యాహా, ధ్యాన, ధారణ, సమాధులం దధికుడైనఁగాని భేదరుఁడగునైనతేయునిపై నెక్కఁజాలఁడు. అట్టియభ్యాసము మహత్తర మైనదికనుకనే కవి యిదు వర్ణించినాఁడు. 'ఎక్కెడు నభ్యాసి, యనుటకు నూ, "తద్ధగ్రప్రథమేస్యాతాం. దుడివర్ణాచనాంతకా" ఙ్గోస్తుభేదకతాపిస్యాదితికేషాంచీదిరిమితధ. ఇట(అధ్యాసి, ఆనియున్ననుసమన్వయమేయగును)చాణూ...రాశి. చాణూక - చాణూరుఁ డనుమల్లని, త్రుంచినసత్త్వరాశి - చంపినట్టి బలమునకుఁ బ్రోవయినవాఁడును, 'సి. ద్రవ్యానువ్యవసాయేషు సత్త్వం, అ. సిరి...దొంగ. సిరి మనోధనమున్ - తక్కిదేవి యొక్క-మనస్స నెడిసామ్యము, మ్రుచ్చిలినకన్న పుదొంగ - దొంగిలించినట్టి కన్నయలువెనెడి ప్సారుఁడును, ఇచట మనోధనమొడలిపైనుండునగలవలెఁ గాక లోపలనుండునది కావునఁ గన్న పుదొంగయని కవివర్ణించినాఁడు. ఇచ్చట 'మ్రుచ్చిలిన, అనునొట నవర్ణకమునచ్చుటకు 'నూ॥ భూతార్థానాంతునః క్రియాణాంస్థాతో శబ్దచిం. గొల్లచేడెలతోడు. కోడెఁగ - గోపికాంగనలకుఁ జే కయైన యువకుఁడును. అనఁగా నెప్పుడును దాపుననుండెడివాఁ డనుట. భువ...తండ్రి. భువనమంతయున్ - ఈ లోకమునెల్లను, కన్న పుత్రుక - పుట్టించినకొమరుని, కాంచినతండ్రి - కనిన జనకుఁడును, అనఁగా బ్రపంచమును నిర్మించినబ్రహ్మకుఁ దండ్రి యనుట. ఇది పురాణప్రసిద్ధము. స్వర్ణాం...బెట్టు. స్వర్ణాంబరమున్ - పసిడిపుట్టుమును, కట్టునన్నె బెట్టు - తాల్చినట్టి కాంతియొక్కయతికయము కలవాఁడును, పౌర...వాహి. పౌరస్త్వభోగిపైక - మొదటిది యైనపాముమీద, అనఁగా నాదికేషునిపై ననుట. ఇచట పౌరస్త్వభోగియనఁగాఁబౌరస్త్వనామకకుండలిపైననియుఁ జెప్పనొప్పు. 'రలయౌరభేదః, అనునూత్రముచేత పౌరస్త్వయనియున్ననుసహజమే 'యమకాదౌ భవేదైక్యం రలో గృహో ర్థలోస్తథా, సా, ద. పవళించుసుఖవాహి - శయనించునట్టిసుఖానుభవముగలవాఁడును, అనఁగా శేషుండే భోగానుభవమునం దధికుఁడు. అతనిపై శయనించువాఁడగుటచేత నత్యధిక సుఖానుభవకాలి యని భావము. పర.....సాహి. పరమపదంబున్. ఉత్కృష్టమైన స్థానమును, అనగా నైకుంఠమును, ఏలు పాదుసాహి - పాలించునటువంటి చక్రవర్తియును, ఇది హిందూస్థానిపదము. 'పాదుసా' కు రూపాంతరము. మానవులకెల్లక మనుజుల కందఱికిని, నిజపదస్మరణమాత్రక - తన చరణములపూజ యొక్క తలంపుగల్గుటతోడనే, విహికాముష్మికములు - ఇహలోక సంబంధ మగుసుఖమును, బరలోకసంబంధ మగునానందమును, ఇచ్చునట్టిదాత - ఒసంగునట్టి యుధారస్వభావముగలవాఁడును, భీకర.....నుఁడు. భీకర-భయమును బుట్టించువారయిన, విరోధి - శత్రువులయొక్క, మద్దనుఁడు - నలుపుటగలవాఁడు. అనఁగా బగతురఁజంపువాఁడు ననుట, (అయిన) కందపురజనార్దనుఁడు - కందువూరనుగ్రామమునఁగల జనార్దనస్వామి, భక్తలోకంబుక - తనయొక్కభక్తులైనజనులను, మనుచుక

గాతక - పోషించునుగాక. ఈపద్యమున 'కోడెకాడు, అనుటకు నూ॥ కాడు గాడు ర్భవే దీడురస్తీత్యా ద్వర్ధబోధకాః, ఏకత్వవాచకా త్పుంసీస్యా దాడు స్తవస్యథా మతః' అధ. ఉదా, చ.ధను అగుకోడె కాండ్రకును దంగటిజున్నులు, రామాభ్యు. "ఐహికాముష్మికము లిచ్చునట్టిదాత?" అనునొట ద్వితీయకుఁ బ్రధను చెప్పినందులకు "నూ॥ 'కవి దన్యవిభక్త్యధే ప్రధమాదిః ప్రద్యుశ్యతే' అధ. "సిరిమనోధనము మ్రుచ్చిలిన కన్నపుదొంగ" అనునొట మిత్రసమాసము చేయుటకు నూ॥ సంస్కృతజైకృతశబ్దై ర్మిత్రసమాస స్సఏవ విక్షేపః" నన్న. పద్యాంత నకారలోపమునగూర్చి 'నూ॥ వాక్యావసానగస్య స్వాల్లోపో న ప్రాయశోఽత్రహి' అధ. 'కందపుర మనుటకు 'నూ॥ గ్రామవాష్ణు స్సమాసేతు వికారోఽపి క్వచిద్ధితః' అధ. 'మానవులకల్లన్, అనుటలో మనవులకుఁ + ఎల్లక - మానవులకల్లక. అని సంధిగూర్చగా ద్రుతము లోపించినది, 'నూ॥ అచాం సంధా ద్రుతోఽద్యుశ్యస్థితోఽపి చ భవే త్సదా' అధ. ఇందలి కందపురజనార్దనస్వామియొక్క విశేషణము లన్నియు సుత్యుప్తతను బ్రతిపాదించుచున్న వగుటచే నుదాత్తాలంకారము 'ఉదాత్తం వస్తుషః సంపత్. మహతాం చోపలక్షణమ్' కా॥ ప్ర॥ ఈపద్యమునం దంతట ననుప్రాసాలంకారము "గర్జనామ్య మనుప్రాసః" కా॥ ప్ర॥ "సిరిమనోధనము" రూపకాలంకారము.

తా॥ గరుడవాహనము నధిష్ఠించునలవాటుగలవాఁడును, చాణూరమట్లనిఁ జంపిన బలకాలియును, అత్మీదేవికి నత్యంతప్రియుఁడును, గోపికాంగనలను వెంటనంటియుండుయువకుఁడును, బ్రహ్మదేవునకుఁ దండ్రయును, పసిఁడిపుట్టములు గట్టినవాఁడును, శేషునిపై శయనించినవాఁడును, వైకుంఠమును బాలించువాఁడును, తన్నుదలించినంతనే జనులందరికి నివాపరభాఖ్యముల నొసంగువాఁడును, భయంకరులైనశత్రువుల నశింపఁ జేయువాఁడును, అయిన కందుకూరిజనార్దనస్వామి దయతో భక్తుల రక్షించునుగాక.

—: బ్రహ్మస్తుతి :—

క॥ శతకోటి కల్పవాటి, శతకోటిద్యుతుల నవ్వు ♦ నతి గల్గిన యా

చతురాస్య నఖిలవిద్యా, చతురాస్య దలంతుఁ గావ్య ♦ సర్గంబునకున్. 31.

అ॥ శత...తులక॥ శతకోటి-వజ్రాయుధముయొక్కయు, 'వృ॥ శతం కోటయో ధారా యస్య స శతకోటిః' 'ని॥ శతకోటి స్స్వరు శృంభో దంభోలి రశని ర్ద్వయోః' అను॥ కల్పవాటి-వేలుపుండెట్లు గలతోటయొక్కయు, శతకోటి-అనేకకోట్లయొక్క, ద్యుతులక-కాంతులను, నవ్వు సతి-పరిహాసముచేయునట్టిభార్య, అనఁగా మిక్కిలితెల్లగా నుండునది యనిభావము, 'శుభ్రాణిభారతీ ధర్మ శేషేశతరణేందవః.....రేణవఃశతకఖర్జుర్యోకటాక్షహాసభస్మనీ' కా॥ క॥ ల॥ ఇందు 'శత కోటికల్పవాటి, అనునది ద్విపదేతరయోగద్వంద్వసమాసము. కల్గినయొచతురాస్యక-ఉండినట్టి నాలుగు హేములుగలవానిని, 'ని॥ వక్త్రాస్యవదనంతుండమానసంపసంముఖమ్, అ॥ ఆఖిలవిద్యా-చతురాస్యక-ఆఖిల-సమస్తమైన, విద్యా-విద్యలయందు, చతుర-నేర్పగల. అమృత-వాక్యములుగల వానిని, అనఁగా బ్రహ్మను, అనుట. 'ని॥ ఆస్యం వక్త్రే వక్త్రీభవే వక్త్రీభవే త్రిషు' నానా॥ కావ్య సర్గంబునకు-నాప్రబంధముయొక్క నిర్మాణముకొఱకు, అనఁగా సర్వతోముఖసాండిత్యముతోఁ

గావ్యమును రచించునట్టి సామర్థ్యముకొఱకు, తలంతుఁ—స్మరించెదను, ‘శతకోటి కల్పవాటీశత కోటి—చతురాస్యు నఖిలవిద్యాచతురాస్యుఁ, ఇవి పదయమకాలంకారము. ‘యమకం పానరుక్త్యేతు స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః’ ప్రతా|| ‘అర్ధేన త్యర్థభిన్నానాం వర్ణానాం సా పునఃశ్రుతిః’ కా|| ప్ర|| ‘శత.....ద్యుతులక నవ్రుతి, అనుటచే నుపమాంకారము “స్వర్ధతే జయతి ద్వేష్టి ద్రుహ్యతిప్రతి గర్జతి ఆక్రోశ త్యవజానాతి కదర్థయతి నిందతి, తస్యచానుకరోతీతి శబ్దాఃసాదృశ్యవాచకాః|| ఉప మాయామిమేప్రోక్తాః కపీనాంబుద్ధిసాఖ్యదాః” కావ్యాద. మఱియు ‘అఖిలవిద్యాచతురాస్యుఁ దలంతుఁ గావ్యస్వర్గంబునకుఁ’ అను వాక్యార్థమువలనఁ బరికరాలంకారము ‘ఆలంకారః పరికరః సాభిప్రాయవిశేషణైః సుధాంతుకలితోత్తంసఃప్రాసం హరతు వశ్యవః’ కువ|| ‘విశేషణై ర్య త్సామూతై రుక్తిః పరికరస్త సః’ కా. ప్ర. కావ్యనిర్మాణమునకుఁ జాతుర్య మవసరము కనుక నఖిల విద్యాచతురాస్యుని స్మరించుచున్నా నని కవి వచించినాఁడు. అనందవర్ధనాచార్యుఁడు నిట్లే స్తుతించినాఁడు, ‘సరస్వతి ప్రసాదం మే స్థితింశిత్రుసరస్వతి, సరస్వతికురుతేత్రకురుతేత్రసరస్వతిఁదేవీ (ఓవాద్దేవీ! నీయొక్కయనుగ్రహము బాగుగానుండనిమ్ము. తేత్ర మగుకురుతేత్రమున సరస్వతీనది ప్రవహించినట్లు నాయొక్కశరీర మనుకురుతేత్రమునుండిహృదయసముద్రమునకు బ్రవహించి నిలవ్రుము నదులు సముద్రమునకుఁజేరుట యుక్తమేకదా : అనిభావము)

తా|| అనేక వజ్రాయుధములయొక్కకాంతులను, గల్పవృక్షములయొక్కకాంతులను, బరిహ సింపుచుట్టిస్వచ్ఛ మైనశరీర కాంతిగల సరస్వతితోఁగూడినవాఁడును, సమస్తవిద్యలయందు సమర్థత గల వాక్కులు గలవాఁడును నగు నలుమోములవేల్పును మత్కావ్యనిర్మాణముకొఱకుఁ బ్రశంసించున్నాను.

—: కా లి కా ప్రా ర్థ న ము :—

నీ|| చంద్రరేఖానమానంగరంగస్థాళి, శోభితహారవక్షోజపాళి
శమదమాన్వితమనస్సుచుధూళినమదాళి, లనమాననానాకళాప్రతోళి
ప్రతిపక్షరాక్షసః ప్రాణానిలవ్యాళి, దీప్రానుకంపారఃసప్రణాళి
రాజీవగేహసంరన్వతీముఖ్యాళి, నతజనవ్రాతమాననమరాళి

తే|| రాజశేఖరచేతఃపయోజహేళి, నకలనిగమూర్ధ కుసుమభాన్వన్మధూళిః
జిరక్మపాలోకపోషితఃసేవకాళిః, గాళిః బ్రణుతింతు సుపదరింఘోళికొఱకు. 4.

అ. చంద్రరేఖా.....మాళిన్. చంద్రరేఖా - చంద్రునికళయొక్క, అనఁగా సన్ననిగీర వంటి చంద్రశకలముతోననుట. ‘ని. రేఖాస్పాదలప్తుః ఛద్మస్యాభోగోల్లేఖయోరపి విశ్వ. సమా సంగ - మిక్కిలి కలయికతో, రంగత్ - ఒప్పుచున్న, మాళి - కిరీటుముగలదానిని. ‘ని. చూడా కిరీటు కేకాళ్చ సంయతా మాళయః కచాః, అ. మాళిః కిరీటేధమ్మిల్లే, విశ్వ. శోభి..... పాళిఁ. శోభిత - ప్రకాశించబడిన, ప్రకాశించుచున్నయనుట, నూ,, కర్తరిక్తః. హర-పేరులతోఁ గూడిన, వక్షోజపాళిఁ - స్రవప్రదేశముగల్గినదానిని. శమద.....దాళిన్. శమ- ఒప్పుతోను, దమ - ఇంద్రియ నిగ్రహముతోను, అన్విత - కూడుకొనియున్న మనః-సుమధూళి=మనస్సనేడి

మకరందమునకు, సమదాళిక్ - సంతోషముతోఁగూడుకొనిన తుమ్మెదయైన దానిని, అసగా శమ
దమాన్వితులగు మహర్షులయొక్క హృదయమందుండుదానిని యనుట. ఇచట సంతోషార్థమన
మదశబ్దప్రయోగమును. గూర్చి .ని. మదో కేతసి కస్తూర్యాం గర్వే హర్షేభవాన్యోః, విశ్వ.
మతీయు .ని. గజదానం గర్వ హర్షదేవోమృగమదా మదాః నానా. ఆళిశబ్దమునుగూర్చి .ని. ఆళి
ర్భృంగ శిలీముఖః భ్రమర ప్లటప్రదో క్షేయో ద్విరేభశ్చ మధువ్రతః, ధనం. అసమా.....
తోళిక్. అసమాన- ప్రకాశించుచున్న, నానాకళా - పలువిధము లగువిద్యలకు, .ని. కలా స్యా
న్మూలైవృథే, శిల్పదావంశమాత్రకే. పోడకాంశే చచంద్రస్యకలనా కాలభేదయోః|| విశ్వ.
ప్రతోళిక్ - రాజవిధియైనదానిని, .ని. రథ్యాప్రతోళీవిశిఖా, ఆ. ప్రతి.....వ్యాళిక్. ప్రతిపక్ష
రాక్షస- శత్రులగు ననురథయొక్క, పాణిజానిల- ఆసువు లనెడు వాయువులకు, వ్యాళిక్ - సర్ప
మైనదానిని, దీపాగ్రి.....గాళిక్ - దీప్ర- ప్రకాశించుచున్న, అనుకంపారస- దయారసమునకు,
ప్రజాళిక్ - ద్రవమార్గమగు కాండయైనట్టిదానిని, రాజీవ.....ఖ్యాళిక్ - రాజీవగేహ- కమలమే
యిల్లుగాఁ గలలక్ష్మీయును, సరస్వతీ- వాగ్దేవియును, ముఖ్య - ప్రధానమయిన, ఆళిక్ - చెలికత్తెలు
గలదానిని, నత.....రాళిక్ - నతజనవారిత- నమచ్చరించుచున్న జన సమూహముయొక్క,
.ని. స్తోమాఘనికరవారిత వారసంఘాతసంచయాః, ఆ. మానస - మనస్సనెడి సరోవరమునకు,
మరాళిక్ - రాజవాంస యైనదానిని, మానసము మానసరోవరము. హంసకు మానస సరోవర ముని
వాసమగుట సుప్రసిద్ధము, రాజ...హేళిన్ - రాజకేఖర- చంద్రుడే సిగయందుఁ గట్టఁబడిన పూతి
దండగాఁ గలిగియున్నయొక్క, .ని. రాజా నృపే తతాభేదే. పతాక్షత్రయచంద్రయోః, నానా.
చేతఃపయోజ- చిత్రమనెడి కమలమునకు, హేళిక్ - నూర్చుఁ డైనదానిని, సకల.....ధూళిక్,
సకల- సమస్తమైన, నిగమార్థ మనుమ- వేదములయొక్క యర్థములనెడి పుష్పములయందు, భాస్వతో
మధూళిన్ - ప్రకాశించుచున్న మకరందమైనదానిని, చిర...కాళిన్. చిరకృపాలోక - ఎల్లప్పు
డునుదయతోఁగూడిన చూపులచేత, చిర-|కృపా-|అలోక. అనిపదచ్ఛేదము ని. .అలోకాదర్శన
ద్యోతౌ, ఆ. పోషిత-రక్షింపఁబడిన, నేవకాళిక్ - ఊడిగముచేయువారియొక్క వరుగగల్గినదానిని
.ని. ఆళి నేకు సుఖీ పంక్తిః, నానా. కాళిన్ - పార్వతీదేవిని, ఇచట దీర్ఘమహాస్వమగుటకు
నూ. ఈదస్త్రాఇద్వదేవ కృతహాస్యాః, నన్న. సుపదరింఛోళికొఱకున్ - మంచితబ్దములయొక్క సము
దాయమునిమిత్తము. ప్రణుతింతున్ - స్తోత్రము చేయుచును. ఇందుఁ గవి సుపదరింఛోళికొఱకు
గాలిఁ బ్రణుతింతు నని చెప్పట యుక్తమే. క. పలుకునది భాగవతమట. 'పలికించెడువాఁడురామ
భద్రుండట నేఁ, బలికిన భవహరమగునట, అనిన బమ్మెర పోతనామాత్యుఁడు సయితము .ఉ.
అమృతగన్తయమ్మ ముగుళిగమ్మలమూలపుటమ్మ చాలపెద్దమ్మ సురారలమ్మ కడు పాపరాడిపుచ్చిన
యమ్మమిమ్ములో, నమ్మినవేల్పుటమ్మలమనమ్ములనుండెడి యమ్మ దుర్గ మా, యమ్మ కృపాబ్ధియీవు
తమమహత్వకవిత్య పటుశ్వసంపదల్, అనిపార్థింపియున్నాఁడు.

ఈపద్య మంత్యానుప్రాసాంతరముతోఁ జెప్పబడినది. 'ప్రతిపక్షరాక్షసప్రాణానిలవ్యాధి,
ఇత్యాదులు రూపకాంతరము. 'తద్రూపక మభేదో య ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాత్
(అనపహ్నుతభేదయోః) అభేదః, కా|| ప్ర|| 'రాజీవగేహసగవృత్తిముఖ్యాధి, అనుటచే సుదాస్త్రా
లంకారము.

తా|| బాలచంద్రుని గిరిటమున భరించినదియును, స్తనములపై దివ్యమణిహారములు గలదియును, శమదమాన్వితులహృదయమున నుండునదియును, సమస్తవిద్యలకు వికాశమార్గ మైనదియును, శత్రుదానపుత్రపాణముల హరించునదియును, దయారసము గలదియును, అక్షీపరస్యతులే ముఖ్య స్నేహితురాండ్రుగాఁ గలదియును, నమస్కరించునట్టిభక్తులయొక్క హృదయములందుండునదియును, ఈశ్వరునియొక్క మనస్సును వికాసము గలుగఁజేయునదియును, సమస్తవేదములయందుఁ బ్రకాశించుచున్నదియును, నీవించువారి నెల్లప్పుడును గాపాడునదియును, ఆయిన పార్వతీదేవిని నాకుఁ బరిశుద్ధమైనవాక్కుల నిచ్చుటకై ప్రస్తుతించెదను.

ఉ|| ఏలికసానియై యనిమి + పేందునిభాస్యల కాదరంబుతో
 వాలికచూపులం బనుల + వైపులు దెల్పునమస్త దేవతా
 పాలికఁ జంద్రజూటకుల + పాలిక రాజదురోజపాలికం
 గాలికఁ బాదసేవకళి + ఖావళికాలికఁ బ్రస్తుతించెదన్.

5.

అ|| ఏలికసానియై-దొరసానియై. అనిమిపేందునిభాస్యలక - తెప్పపాటులేనివారయిన దేవతా స్త్రీలకు, 'ని|| సురమత్స్యాననిమిషే, అ|| అదరంబుతో-గౌరవయుక్తమగుస్వభావముతో. వాలికచూపుల-వాలుచూపులతో, సోగయినపీక్షణములతో, ఉదా 'చ|| వనజదళాయతాక్షినిడు వాలికచూపు' వసు|| 'చ|| ఆవ్యవహారేత్ర కన్ముగవక్త్ర వాలిక తెప్పలఁగప్పి' విష్ణుపు. వ్రాతప్రతియందు 'వ్రాలికచూపులక, అనియున్నది. పనులకైపులు కార్యములయొక్క యుపాయములను, తెల్పునమస్తదేవతా పాలిక-తెలియజేయునట్టి దేవతలందఱిని బాలించునట్టిదానిని, చంద్రజూటకుల పాలిక-శివునియొక్క భార్యయైనదానిని, 'ని|| కులస్త్రీ కులపాలికా, అను|| రాజదురోజ పాలికన్-ఒప్పుచున్నస్తనప్రదేశము గలదానిని, పాదసేవకళిఖావళికాలికన్ పాదసేవక-తనయొక్క చరణములనుగొలుచుచున్న, శిఖావళిక-నెమిళ్ళయొక్క, ఆలికన్-చాలుగలిగినదానిని, అనగా గమన నైపుణ్యమును గాంచి నెమిళ్ళు పదసాన్నిధ్యమునకుఁ జేరినవనుట. కాలికన్-పార్వతీని, ప్రస్తుతించెదన్-స్తోత్రముచేసెదను, ఇందు 'వాలికచూపులంబనుల, అనుచూటించువువచ్చుటకు 'క|| నాంతములైనపదంబుల, పొంతంబై యున్నశబ్దములఁ గచటతపల్, దొంతి గజడదబ అగున, య్యంతన కారంబు సున్ను యభినవదండీ' అని కాస్త్రము. ప్రథమపాదమున స్వరియతి చెప్పఁబడినది. 'గీ|| ప్రాదినిత్య సమాస శబ్దములుగాక, పెరపదంబులపై నచ్చున్ పెనసినప్పు, డన్నయును స్వరయతు అగున్సాంబ గురుడ, ఇంద్రుఁ డమరావ్యయ్యభిక్తాశ్లేందుఁ డనఁగ' అన|| 'పనులకైపులుదెల్పు, అనుచూటన్వితీయకుఁ బ్రథమచెప్పబడుటకు 'నూ|| ఇతరత్ర చద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచ జడపదానాంస్యాతో' నన్ను ఈపద్యమున ద్విప్రాసమును, పాలికన్-పాలికన్, పాలికన్-కాలికన్-కాలికన్ ఇవి యంత్యానుప్రాసాలంకారమును జెప్పఁబడినవి.

తా|| దివ్యలోకప్రభుత్వాధికారిణియై దేవతాస్త్రీలకు గార్యముల నియమించి పనులనేర్చుచు నస్మానముగ గటాక్షదృష్టియించి పాలించుచుండునదియును, ప్రకాశించుచున్న వత్సస్థలముగలదియును, పరమేశ్వరునకు, బిడ్డియును, పాదము నాశ్రయించియున్న మయూరసముదాయము గలదియును, అగు పార్వతీని సుతించుచున్నాను.

—లక్ష్మీ స్తోత్రము—

సీ॥ కొమ్ముపై నవతిఁ ♦ గైకొనినిల్చె నని నాథు, తొమ్ముపై నిల్చెనా ♦ రూఢిమహిమ
సఖిలలోకాధీశుఁ ♦ డగునాయకునిఁదెచ్చి, యిల్లటం బిచ్చిపు ♦ ట్టింటనిలిపెఁ
దనపేరు మున్నుగా ♦ సనిమిషాదులచేతఁ, బ్రణుతింపఁగాఁ జేసెఁ ♦ బ్రాణవిభుని
వినమజ్జనులఁ బ్రోవ ♦ నొనరించె బతివాలు, గన్నుదామరలందుఁ ♦ గాపురంబుఁ
తే॥ జక్కదనమున నీరేడు ♦ జగములందు, సవతుగాంచనిసుతుఁ గాంచె ♦ ధవునికరుణఁ
దలఁపఁ జెల్లదె గుణధన్యఁ ♦ గలువశూన్య, సాధుమాన్యగృహసన్య ♦ జలధికన్య. 6.

అ. కొమ్ముపై - భర్త తనయొక్క కొమ్ముమీద, సవతి - తనసవతి యైనభూదేవిని, గైకొనినిల్చె - గ్రహించి నిలుచుండెను, అని - ఇల్లుదలంచి, యజ్ఞవరాహరూపమున విష్ణువు భూదేవిని కొమ్ముపై నిల్పి డనిభావము. అరూఢిమహిమ - నిశ్చయ మైనమాహాత్మ్యముచేత, నాథుఁతొమ్ముపై - పెనిమిటియొక్క యురస్థులముమీద, నిల్చెన్ - ఉండెను, అఖిలలోకాధీశుఁడు. అఖిల - సమస్తమైన, లోక - జగములకు, అధీశుఁడు - ప్రభువు. అగునాయకుని - అయినట్టి తనయొక్క భర్తను, తెచ్చి - రప్పించి, ఇల్లటంబు - పరునికి కృతగృహవాసము, అల్లుడు తనభార్యతో నత్తవారియింటనే కాపురముండుట. ఇచ్చి - నిర్ణయించి, ఇచట ఇల్లు - అట - ఇల్లటము. పుట్టింటన్ - తానుజన్మించిన గృహమునందు, నిలిపెన్ - నిలుకడయగునట్లు చేసెను, అనఁగా నెల్లప్పుడును బాంకడలియం దుండునట్లుచేసె ననుట. 'ఇల్లటంబుగఁ బుట్టి + నింట నిలిపె' అని వ్రాతప్రతి. ఉదా. 'గీ. ఆర్యుడై చేమ యెట్టిదో + యద్రియింట, నిల్లటంబుండె డ్రిభవనాధీశ్వరుండు' హర. 'అనిమిషాదులచేతన్ - దేవతలు మొదలగువారిచేత, తనపేరు - తనయొక్క నామధేయకు, మున్నుగాన్ - ముందువచ్చునట్లుగా, ప్రాణవిభునిన్ - తనయొక్కపత్నిని, ప్రణుతింపన్ గాన్ - స్తుతించునట్లుగా, చేసెన్ - చేసెను, అనఁగా లక్ష్మీవారాయణ యువల్లు చేసినదనుట తా నెల్లప్పుడును విడువకయుండుట చేతనే లక్ష్మీవారాయణుఁ డనఁచగియుండె ననియూహ్యము. వినమజ్జనులన్ - నమస్కరించుచున్నవారలను, ప్రోవన్ - రక్షించుటకొఱకు, పతివాలుగన్నుదామరలందున్ - పెనిమిటియొక్క వాలుచూపులు గలకన్నులనెడు పద్మములయందు, కాపురంబున్ - నివాసమును, ఒనరించెన్ - చేసెను, ధవునికరుణ - పతియనుగ్రహముచేత, చక్కదనమునన్ - సౌందర్యమునందు, ఇచట 'చక్కదనము అనుటకు' 'నూ. తనేచక్రచిదతో వికారాచ్చాపిశేవన, అమిత్రేస్త్రీ సమాత్మేచిత్ ప్రయోగశ్చరణంకశః' అధ. ఈరేడుజగములందున్ - పదునాలుగు భువనములయందును, సవతుగాంచనిసుతున్ - సామ్యములేనికుమారుని, 'ని. గీ. సవతు నాంగ సమానము సామ్య మాను' అం. ప. ని. ఉదా 'ప. సవతు లేని యభినవాకారంబుతోడ' భోజ. కాంచెన్ - కనెను, అట్టి గుణధన్యన్ - పుణ్యవంత మగుగుణములుగలదానిని, 'ని. ధన్యం పుణ్యవతి త్రిపు' 'మే. కలుష శూన్యన్ - సాపరహితయైనదానిని, సాధుమాన్యన్ - సజ్జనులచేతఁ గొనియాడఁ దగినదానిని, కృపాసన్యన్ - దయచేత అధికరాముగదానిని, 'ని. అన్యోభిన్న సమానయోః' విశ్వ. జలధికన్యన్ - కడలిజాతు రగులక్ష్మీదేవిని, తలఁపన్ + చెల్లదె - స్మరించుట యొప్పుదా.

ఇందు 'గుణధన్య - కలుషశూన్య - సాధుమాన్య - కృపానన్య' అను శబ్దములను నాలుగుపాదములకుఁ గ్రమముగా నన్వయింపఁబడి యుండుటచే యథాసంఖ్యాలంకారము. "యథాసంఖ్యం క్రమేనైవ క్రమికాణాం సమన్వయః" కా. ప్ర. లక్ష్మీదేవియొక్క సర్వోత్కర్ష వర్ణనముచేత సుదాత్రాలంకారమును. 'ధన్య - శూన్య - మాన్య - నన్య - కన్య' ఇవియనుప్రాసాలంకారమును 'అఖిలలో.....నిలిపె' అనుటచే లక్ష్మీదేవిని స్వాధీనపతికగా వర్ణించినాఁడు. "వరుఁడు కైవసమైనవనిత స్యాధీనభర్తృక" కా. సం. ఏకాయత్తోఽనుకూలఃస్యాత్, అనియుండుటచే విష్ణువుననుకూలనాయకునిగా వర్ణించినాఁడు. 'కొమ్మపై.....మహిమ' అనుటచే దక్షిణ నాయకత్వము కూడవిశదమగుచున్నది. 'తుల్యోఽనేకత్రదక్షిణః' ప్ర. తా. అయినను కవిసమర్థనమే ముఖ్యమైనది.

తా|| తనసవతి యగుభూదేవిని విష్ణుమూర్తి యాదివరాహరూపముతోఁ దనకోఁతమీఁద నిలిపె, నని తానును గుణగరిష్ఠయగుటచేఁ బతియొక్కననే వసించినదియును, జగన్నాథుఁ డగుయజమానునిఁ దనపుట్టింటికి రప్పించి కాఁపుర ముండునట్లొనరించిన నిష్కళంకయును, దేవతలు మున్నగువారిచేఁ దనపేరు ముందుగా వచ్చునట్లు పతిని బిలువఁ జేసిన సజ్జనగణియాయును, నాయకుని నేత్రకమలముల యందుండి భక్తులను గాపాడుచున్న దయామయయును, పదునాలుగులోకములయందు సాటి లేని యందగాఁడగు కొడుకునుగనినదియును, అగు కడలిపట్టిని స్తుతించెదను.

—: స ర స్వ తీ ప్రార్థనము :—

శా|| భూషాహక్తికకాంతి దేహరుచితోఁ ♦ బోరాటమాడన్ మరుద్యోపారత్నకిరీటరూపసుషమా ♦ యోయుజ్యమానాంఘ్రి నిశ్చేషశ్రీ విరిదమ్మిగద్దియ నమా ♦ శ్లేషింపఁ గొల్పుండు నాభాషాదేవిఁ దలంచెదన్ రసలన ♦ దాభాషావిశేషార్థినై.

7.

అ|| భూషాహక్తికకాంతి. భూషా - ఆభరణములయందలి, హక్తిక - ముత్యములయొక్క, కాంతి - శోభ, దేహరుచితోఁ - తనయొక్కశరీక కాంతితో, పోరాటమాడన్ - సాటిరావలయుననిప్రయత్నించఁగా, (పాతాం. పోరామిజ్ఞాపన్ - స్నేహమును దెలియఁజేయఁగా) మరుద్యో... ..షశ్రీ. మరుత్ + యోషా - దేవతాస్త్రీయొక్క, రత్నకిరీట - మణిమయము అగుమకుటములయొక్క, రూప - సమాహమయొక్క, 'ని. రూపము - స. సమాహము' శ. చం. సుషమా - ఆధికమైన కాంతిని, 'ని. సుషమాపరమాశోభా' అమ. యోయుజ్యమాన - మిక్కిలి కూడుచున్న, అంఘ్రి - పాదములయొక్క, నిశ్చేషశ్రీ - సంపూర్ణమైనసంపద 'ని. విశ్వమశేషం కృత్స్నం సమస్త నిఖిలాఖిలాని నిశ్చేషం' అ. విరిదమ్మిగద్దియన్ - వికసించిన నీతపద్మపీతమును పుండరీకపీతమును, సమాశ్లేషింపన్ - మిక్కిలి కలియఁగా 'నూ. శ్లేషఅరింగనే' ఉదా 'పతిం సమాశ్లితృదుపాంతికస్థమ్' రావ. కొల్పుండునాభాషాదేవిన్ - కొలువుదీరియున్న సరస్వతీదేవిని, రసలనదాభాషావిశేషార్థినై. రస - శృంగారాది నవరసములచేత, లసత్ - ఒప్పుచున్న, భాషా-పలుకులయొక్క, విశేష-రమ్యమును, 'ని.విశేష స్థిలకేఁదన్యక్త ప్రతికేఁదన్యంతభేదకే' విశ్వ. అర్థిన్ + వి-కోరువాఁడనై, తలంచెదన్ - స్మరించెదను, ఇందు "భూషా.....పోరాటమాడన్" అనుటచే

నుపమాలంకారము, “స్పర్శతేజయతిద్వేష్టి ద్రువ్యతిప్రతిగర్జతి, ఆక్రోశత్యనజానాతి కదర్థయతినిందతి తస్య చానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయామిమేప్రోక్తాః కవీనాంబుద్ధి సౌఖ్య దాః” అనిదండి. ‘విరిదమ్మి గద్దియ’ గూఢకాలంకారము.

తా|| అభరణములయందలి మత్తములకాంతి శరీరచ్ఛాయతో సాటిరాఁ దలంచుచుండఁగాను, దేవతాశ్రీలయొక్క మకుటములయందుఁగూర్చబడిన వివిధమణులయొక్క కాంతులతోఁ గూడినవై పాదములసంపద పుండరీకాసనమునఁ గలియఁగాను, గొలుపుదీరియున్న వాద్దేవతను నవరసపూరితములై మనోహరము అగు వాక్కుల నొసంగుటకొఱకుఁ బ్రణయించెదను.

ఉ|| చెక్కిటఁ బత్రివల్లరి నృ + జింపఁగఁబూని మనోజకేళి నా
యక్కఱ దీర్పవేయచుచు + నక్షరపంక్తి లిఖింపఁగాఁ దద
న్యక్కృతకైతవంబు హృద + యంబున నారసి ప్రాణనాథుతో
నొక్కపిసాలినవృత్త నస + హస్తఁగనవ్వెడువాణిఁ గొల్పెదన్.

8.

అ|| బ్రహ్మ అధ్యాహరము. చెక్కిటన్-చెక్కిలియందు, పత్రివల్లరి-(కస్తూరితో) మకరికా పత్రిములయొక్క-తీఁగలను, ‘ని|| పత్తావళిఃప్రత్రిలతాపత్రిభంగశ్చపత్రికమ్’ అను|| కే|| ని, ప్రతతి వల్లరి లతా! వల్లినామాని యోజ్యాని. ధనం. సృజింపఁగన్-లిఖించుటకు వ్రాయుటకు, పూని-కడంగి, మనోజకేళిన్-మన్మథక్రీడయందు, నాయక్కఱదీర్పవే-నాపనిసరించుము, అనుచున్-ఇట్లు తెలియఁ జేయుచు, అక్షరపంక్తిన్-అక్కరములచాలను, లిఖింపఁగాన్-వ్రాయఁగా : తదన్యక్కృతకైతవంబు తత్ - ఆయొక్క, అన్యక్కృత-తిరస్కారముగాని ఇష్టమైనయనుట, కైతవంబు-మర్మమును, ‘ని కఃటోఽశ్రీచ్యాజదఃభోపథయశ్చసృతకైతవే, అ|| హృదయంబునన్-తనమనస్సున, అరసి-పరిశీలించి, ప్రాణనాథుతోన్-తనవల్లభునితో. భర్తవంకజూచియనుట. ఒక్కపిసాలినవృత్త - ఒకసేపముతో గూడిననవృత్తను, నసలూత్తఁగన్-ఆచెక్కిలిపై వ్రాయబడిన చిగురుటాకులను ద్రోచునట్లు, నవ్వెడు వాణిన్-హాసముచేయుచున్న సరస్వతిని, కొల్పెదన్-సేవించెదను, ఇందు ‘నవృత్తనలూత్తఁగనవ్వెడు వాణిన్’ అనుటకు “నూ|| ప్రసిద్ధాస్వా ద్విశేషస్య పునరుక్తిగ్నదోషకృత్, అథ|| గీర్వాణభావయం దును. “వాచ మూచేసు భాధారాంచుధురాం మధునూదనః, ఇత్యాదులుదాహరణములు. ఇచట ‘చెక్కిట...దీర్పవే, అని యక్షరములను లిఖించుటచే బ్రహ్మయనుకూలనాయకుఁడుగా వర్ణింపఁబడినాఁడు. “ఒక్క కాంతకే, వలచి గుణాభిరాముఁ డగుఁవాఁ డనుకూలఁడు, కా|| సం|| ఉదా “లోలయిన్నల కాప్రాప్రాన్ రచయన్ పత్రిమంజరీః, ఏకాంవిదయన్ కేకాంతాఞ్ఞాయావదనువర్తతే. సరస్వతియు “అన్యక్కృత...వాణిన్, అనుటచేఁబ్రియునిచేలాలింపఁబడుటవలన స్వాధీనపతికగా వర్ణింపఁబడినది. ‘ప్రియోపలలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా, ప్రతా. ఈభావముచే సరస్వతి స్వీయగా వర్ణింపఁబడి నది. పత్రివల్లరినాయుచు నక్షరకులలిఖించుటచేత నిచట బ్రహ్మకువిభ్రమమును చేష్టాభావముచెప్పఁ బడినది. ‘త్వరయాహర్షరాగాదే ర్దయితాగమనాదిభి, ఆస్థానభూషణాదీనాం విన్యాసో విభ్రమో మతః సా|| ద|| “క|| త్రపా. సామగ్రీశీలార్జవ! కోమలకమనీయ స్వీయఁగుణములఁ జెలఁగన్, సరస. సరస్వతిని శృంగారప్రసంగావస్థలో నున్నట్లు వర్ణించుటచేతఁ దన కావ్యము శృంగారరస భూయిష్టమై ప్రకాశింపఁగల దనిభావము, ఈ కవియే మఱొకనాట “కల్యాణి వాణి కరవాణి తవాపికాన్యం

దుర్వారజాడ్యహరణం చరణప్రణామం, ఏమనవీనరచనా మమ యేన విద్య, శ్రేష్ఠశ్చమత్కృతికరీ ప్రసరీ సరీతి, అని ప్రార్థించినాడు.

తా|| బ్రహ్మ తనచెక్కిలియందు మకరికాపత్త్రములను వ్రాయుచు రతిశ్రేణియందు . నాశోరిక దీర్ఘ మను నక్షరములను వ్రాయఁగా నది కనుఁగొని యందులకు సమ్మతించినభావముతో నేదియో యొకనెపమునఁ దనచెక్కిటఁగల మకరికాపత్త్రములు ముడుచుకొనునట్లు నవ్వుచున్న సరస్వతీదేవిని నేవించెదను.

—♦ కు క వి దూ ష ణ ము ♦—

ఉ|| శుష్కవచశ్చిలాతతుల ♦ సూటిగఁ జూచి మహాకవిశ్రవ
శ్శుష్కలికావిదారణము ♦ నల్పఁగ నేర్చినజాణలార మీ
ముష్కరతానమున్నటికి ♦ మ్రొక్కెద నాయెడఁ జూపరాకుఁడీ
దుష్కవులార సాధుజన ♦ దూషణభూషణ భూషితాత్ములై.

9.

అ|| శుష్కవచశ్చిలాతతులః. శుష్కవచః - శిలాతతులః-వృద్ధమైనవాక్కులనెడు రాల యొక్క సముదాయముతో, సూటిగఁ-గుఱిగా, చూచి - కనిపెట్టి, మహా.....ణము. మహాకవి-గొప్పకవ్యరచయొక్క, శ్రవఃశక్తులికా-కర్ణరంధ్రములను, విదారణము-బ్రద్దలుచేయుట, చల్పఁగఁ-అచరించుటను, నేర్చినజాణలార-భ్యసించిన చాతుర్యముగల పురుషులారా, 'నూ|| అను న్రిణనుజసోస్త్రః క్రమేణచాదారదాగమావస్తే' శబ్ద చి|| మీముష్కరతానమున్నటికి-మీ మాధత్వముయొక్క యధికమునకు, ఇచట ముష్కరశబ్దమునుగూర్చి 'నూ-ఊషనుషిముష్క మఫోరః, సిద్ధాం|| 'ఊషరః-సుషిరః-ముష్క-జ్జఃముష్క-ః మధు-మాధుర్యంమధురః, ఉన్నతిశబ్దమునుగూర్చి. 'ని||ఉన్నతి స్తార్థదాశేష. సమృద్ధాపునరయేఽపిచ, విశ్వ. మ్రొక్కెద-సమస్కరించెదను, దుష్కవులార-దుష్టత్వముగలకవులారా, దుష్కవులనఁగా నిషేధింపఁ దగినకవులు 'ని|| దుర్నిషేధే చ కట్టేచ, మేది. సాధు.....లై. సాధుజన-మంచివారియొక్క - సజ్జనులయొక్క, దూషణ-నిందలే, భూషణ-అభరణముగా భూషణములుగా, భూషిత- అలంకరింపబడిన, ఆత్ములై-దేహములుగలవారై, నాయెడఁ-నాయందు, చూపరాకుఁడీ-కనఁబఱచుటకుఁ బ్రయత్నింపకుఁడు, ఇందు 'శుష్కవచశ్చిలా తతు, అనుటచే రూపకాలంకారిము. 'తద్రూపకమభేదోయ. ఉపమానోపమేయయోః అతిసామ్యాద భేదః. కా|| ప్ర|| 'మీకతోరవాక్కులచే మాత్రవణరంధ్రముల బ్రద్దలుచేయకుఁడు మీసంపూర్ణమాధ త్వమునకు మ్రొక్కెద, ననుటచే వ్యాజస్మత్యతలంకారము. 'క|| సతతంబు నిందచేతను స్తుతియుఁ స్తుతిచేత నిందఁబొప్పడ వ్యాజి స్తుతి యై చెలు వగు, నరస. కువలయానందమునను 'ఉక్తి ర్వాప్తి జస్తుతిర్నిందా. స్తుతిభ్యాంస్తుతినందయోః, అని వచింపఁబడియున్నది. ఉదా 'నీ|| ఏమహాత్ములు గల్గి భూమికనభలలో|| గవులకు మిగులవిఖ్యాతిగల్గె, ఇది పైకిస్తుతిగా నున్నను నిజముగ నిందయే. దుష్కవులు పుట్టుటవలననే కవులకు నుకవు అనుప్రసిద్ధి కలిగినదనిభావము. ఇహృహాకవియే నేటోకచాట యెట్లుచెప్పెనో తిలకింపుఁడు 'సంత సృమస్తనిగమాగమతత్త్వనిష్ఠాః|| శ్రీ మత్పృణానువిధయే కర పు టోఽసా|| ఏనం మమాభినవనిర్మిత మాదరేణ|| నిర్మత్సరేణ మనసా పరిశీలయంతు, రాష్ట్రా||

పింగళినూర నాద్యండు శ్లేషకావ్యమును వ్రాయఁగలిగియు దుష్కృతుల నింత వృదువుగాఁ దిట్టనేరక రాఘవపాండవీయమున 'క॥ ఈవిధి నభీష్టసిద్ధికి, దైవతకవి నుతియొనర్చితప్పొప్పుమదిన్, భావించి దిద్దకుండను, దేవానాంప్రియులమొక్కి-తెలకుఁ గుకవులన్' "అనినాఁడు-బట్టుమార్తిమాత్రము.

సీ॥ ఏమహాత్ములుగల్గె + భూమికడభలలోఁ, గవులకు నధికవి + భ్యాతిగల్గె
నేకృతార్థులుగల్గె + నెల్లపామరులకు, గణనమీరుప్రబంధ + కములుగల్గె
నేవాఙ్మధులుగల్గె + నిరసొందరసికుల, కమితలీలావినో + దములుగల్గె
నేప్రవీణులుగల్గె + నిలనలంకృతికృతో, ద్యములకదోషల + త్యములుగల్గె
తే॥ నేదయాళులుబుధవనో + హేతిచకిత, విసరదపశబ్ధరణలా + లసముఖాబ్జు
లట్టినిఖిలోపకారధీ + రాత్ములయిన, సకల కవిధూర్యహులకునం + జలియొకర్లు" అనినాఁడు.

తా. మహాకవులచేచి సోఁకినంతనే కఠోరములుగాఁ దోఁచునపశబ్దముల నచ్చటచ్చట నేర్పుగాఁ గూర్చుచు సత్కృతులచే నెల్లప్పుడు నిందింపఁజూచుండుటయే యలంకారముగాఁ గలి యొ చెడ్డకవులారా! మీయొక్క యవివేకాతికయమునకుఁ గేలోడ్చుచున్నాను. మీఁకురతన మాత్రము నాపాత్రమునఁ జూపకుండు.

క॥ అని యిష్టదేవతాప్రార్థన మాపాదించి గురులఁ + బ్రణమించి పురా
తనకవుల నెంచి దుష్కవి, జనపశువుల కోఁబడించి + నమ్మదమొదనన్. 10

అ॥ అని-ఈప్రకారంబుగా, ఇష్టదేవతాప్రార్థనము-ఇష్టదేవతలను నేఁడుకొనట, ఇచట'అని- ఇష్టదేవత, ఈపదములకు సఁధిలేదు 'నూ॥ సఁధిర్నాచ్యమతః' నన్న. ఆపాదించి-చేసి, ప్రామాత్రము చేతనేయిచ్చట సంధిసిక్త్యు, 'నూ॥ ద్భజృహత్పదానాంవా, నన్న. గురవఁ-గురువులను, ప్రణమించి- స్తోత్రముచేసి, పురాతనకవులఁ-చునుపటికవికృతులను-తోల్లీఁటికవులను, ఎంచి-తలంచి, దుష్కవిజన పశువులఁ, దుష్కవిజనపశువులఁ-చెడ్డకవులయొక్క సమూహమునెడి పశువులను, అనఁగాఁ బశువులవఁటి దుష్కవికముదాయము ననుట. కోఁబడించి - ఆపహసించి, 'కోరసించి, అనివ్రాత పృతి, ఈపద్యమున, క్షార్థకపదప్రయోగములనుగూర్చి 'నూ॥ క్రియయా ఉపచారస్యాత్ ప్రథమా పదసంగతః, ఆకర్మకత్వం ప్రాయస్సస్య త్వరతోభయ సమ్మతిః' అధ, సమ్మదము - సంతోషము, ఒదవఁ - కలుగఁగా. ఇందు'దుష్కవిజనపశువులు, రూపకాలంకారము 'దించి-తించి- నెంచి-డించి, అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఈప్రకారముగా నిష్టదేవత నర్థించి గురువులను మ్రతించి పూర్వకవులఁ దలంచి దుష్కవుల నపహసించి సంతసముతో.

వ॥ ఏ నొక్కమాహాప్రబంధంబు నేయ నూహించియున్న నమయంబున. 11

అ. ఏను, ఒక్కమాహాప్రబంధంబు - ఒకమాహాకావ్యమును, చేయఁ- రచించుటకు, ఇచట ద్వితీయకుఁ బృథమ చెప్పఁబడినది. 'నూ॥ ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచబడప దానాంస్యాత్' శబ్దబిం. ఊహించి-ఈన్న సమయంబున - భావించియుండిన కాలమునందు,

—♦ కృతి ప్రశంస —

సీ॥ శార్దూలచర్మమో ♦ జాళువాచేలయో, కాని నిద్రపుమేనః ♦ గట్టినాడు
కమనీయ భస్మమో ♦ గంధచూర్ణమో కాని, వాసనల్ వెదఁజల్లఁబూసినాడు
ధవళ భుజంగమో ♦ తారహారమో కాని, మృదుతరగ్రీవ ధ ♦ రించినాడు
తతఃజటాజూటమో ♦ ధమ్మిల్లమో కాని, పాలుపార నౌదలఁబూసినాడు

తే॥ చంద్రఖండంబో పుష్పగు ♦ చ్ఛంబో కాని, మూర్ధసీమ సతిప్రేమముడిచినాడు
జంగమొక్కండు నిర్జితా ♦ నంగమూర్తి, నిదురవోవంగ వచ్చి నా యెదురనిల్చె 12.

అ॥ శార్దూల చర్మమో - (పసుపు యెఱుపు నలుపు గూడిన మూఁడువన్నెలు గలిదియైన) పెద్దపులియొక్క యజినమో, ని॥ 'ఆజినంచర్మకృత్తిః స్త్రీ' అ॥ జాళువాచేలయో - ఆపరంజివస్త్రమో, కాని - ఇదిసందేహార్థము. 'ని॥ గీ॥ కాని కానీ యనంగ వికల్పమునకు, నెనుటివాగ్విరుద్ధమునకు, అం. ప. ని. అంతటనిట్లెగ్రహించునది. నిద్రపుమేనః - నున్ననిశ్చరమున, కట్టినాడు - ధరించినాడు, కమనీయభస్మమో - మనోహరమైనభూతియో, గంధచూర్ణమో - పరిమళముగల గంధపుఁబొడియో, కాని, వాసనల్ - పరిమళములు, వెదఁజల్లఁ - చెల్లాచెదరుకాఁగా, అంతట నిండఁగాననుట, పూసినాడు - రాచినాడు, ధవళభుజంగమో - తెల్లనిదైనపామో, తారహారమో - ముత్యములయొక్కసరమో, కాని, మృదుతరగ్రీవః - కోమలమైనకంఠమున, ధరించినాడు - తాల్చినాడు, తతఃజటాజూటమో - విస్తారముగాఁ జుట్టిన జడలయొక్కముడియో, ధమ్మిల్లమో - పూవులు మొదలగునవి చుట్టినముడియో, కాని, పాలుపారఁ - ఒప్పునట్లుగా, నౌదలఁ - తలమీఁద - నడితలను, పూసినాడు - తాల్చినాడు, చంద్రఖండంబో - చంద్రునియొక్కశర్యో, పుష్పగుచ్ఛంబో - పువ్వులయొక్కగుత్తియో, కాని, మూర్ధసీమః - తలయందు, సతిప్రేమః - మిక్కిలి పేరిమితో, ముడిచినాడు - అనుంచనము చేసినాడు, నిర్జితానంగమూర్తి - ఓడిపోఁగొట్టఁబడిన మన్మథుఁడు గలశరీరముతోఁ గూడినవాఁడు, జంగమొక్కండు - ఒకజంగముదేవర, ఇచట 'ఒక్కండు, అనుశబ్దమునుగూర్చి 'నూ॥ విశేషణానామమాతో డుక్ స్యాదుభయధాపిచ, క్వచి డ్డుజ్ఞాత్రకే స్వాద్రవిశేషణ మిహోచ్యతే' అధ. నిదుర + పోవంగఁ - నేను నిద్రించుచుండఁగా' వచ్చి - అగతుడై, నాయెదురనిల్చె - నామ్రోలనిలఁబడెను, అనఁగా స్వప్నమునఁబ్రత్యక్షమయ్యెననుట. ఇందు 'నిదురవోవంగఁ, అనుటకు 'నూ॥ గసడదవా స్సుః ప్రథమమాత్రా దాత్మాస్మదోర్విన్దై వేతే, నన్నః 'పుదురనిల్చె, అనుటకు 'నూ॥ ప్రకృత్యక్తప్రకారేణ. రచనా రసరంజనీ, అధ. ఉదా. 'క॥ అమృదియెదుర నిలువ భయపడి, విష్ణు పు. ఇందు 'జంగమొక్కండు నిర్జితానంగమూర్తి' అనుటచే నిశ్చయంతసందేహాలంకారము. 'విషయే విషయా యత్ర' సాదృశ్యాత్కవిసమృతాత్ సందేహగోచరా స్యాతాం సందేహాంకృతిశ్చ సా, ప్రతా "ససందేహస్తుభేదోక్తా. తదనుక్తాచ సంశయః, ఉదా 'ఇందుఁకింకవృకలంకః సరసిజమేతత్ కి మంబు కుత్రగతం. లలితవిలాసవచనై ర్యథా మితి హరిజాతీ నిర్మితం పరతః, కా॥ ప్ర॥ 'క్రమస్థికాలాకిముకాస్తుభంవా, పరిష్క్రియాయాంబ హుమన్యసేత్సం, కింకాలకూటః కిమువా యతోదా ప్రస్థం తప స్యాదువదప్రభో మే,

తా|| పులితోలువలువయో పసిండివోవతియో కాని తననునుపైనమేనఁ గట్టికొనినాఁడు. ఇం పైనబూడిదయో మంచిగంధపుపంకమో కాని తావు లెల్లెడ నిండున ట్లొంచుకొనినాఁడు. సర్పహ రమో ముత్తియుమలఁగరమో కాని కోమల మగుకంతమన ధరించినాఁడు. జడలను జాట్రియుండెనో పువ్వులు కుట్టి ముడివైచికొనెనో కాని శిరోమధ్యమున నొప్పమన్నది. బాలచంద్రుండో పూసత్తియో కాని తలయందు ముడిచినాఁడు. ఇట్టి సోయగముతో మన్మథునిఁ గెలిచినయొకజంగముదేవర నేను నిద్రించుచున్నతటి స్వప్నమున సాక్షాత్కరించెను.

క|| నిలిచినఁ దచ్చరణాంబుజ, ములకు ననేకప్రణామ ♦ ములు సేసి కృతాం జల్లినై న నన్నుఁ గని కో, మలవిరళగభీరధీర ♦ మధురోక్తులచేకే.

13

అ|| నిలిచినక - అట్లునిలువఁబడఁగా, తచ్చరణాంబుజములకు - ఆయనయొక్కకమలముల వంటి పాదములకు, 'ని|| పదంప్రిశ్చరణోఽస్త్రీయామ్. అ. అనేకప్రణామములు - అనేకములగు నమస్కారములు, చేసి - ఒనరించి, కృతాంజలిక అందలిబద్ధుడను, విసనన్ను - ఆయన ట్టి నన్ను, కని - చూచి, కోమ.....లచేకే. కోమల - మృదువైనట్టియు, విరళ - ఎడమై నట్టియు - నిలుపుదలగలిగినట్టియు, గభీర - గంభీర మైనట్టియు-అనఁగా విశేష భావముకలిగినట్టియు ననుట, 'ని|| నిన్నుం గభీరగంభీరం, అ. ధీర - ధైర్యముతోఁగూడినట్టియు, మధురోక్తులచేకే - తీయనిమాటలతో, మీఁదిపద్యముతో నన్వయము. ఇట్లన్వయించుటకు "నూ|| పద్యంబులకుఁగుఱుకం బగు" పౌ|| వ్యా|| ఇందుఁ బద్యాంతమున 'మధురోక్తులచేకే, అనిద్రుతముతో నుండుటకు 'నూ|| పద్యభేదాదసానేతు శ్లిష్టతా నస్య కధ్యతే, అథ. ఉదా"క. ఏతాద్యకగుణమహిమ, ఖ్యాతాసమన మరవిధికిఁగరుణాంబుధికి, గీతపద్యాదులయందుమాత్రము నకారములోపించును. 'కోమల..... మధురోక్తులు, ఉపమాంకారము 'సాధర్మ్యముపమాభేదే, కా|| ప్ర|| భీరధీర, అనుప్రాసాంకారము.

తా|| అట్టియెడ నాయెదుటనున్న యాశంకరునకు సాష్టాంగనమస్కారములొనర్చి దోసిల్లాగ్గి యున్న నన్నుఁ జూచి మృదువైనతీయనిమాటలతో గంభీరభావమును జూపుచుఁ దిన్నఁగా.

వ|| కవీంద్రా! నమస్తరసనిస్తంద్రంబుగా నీవు సృజింపఁబూనిన కావ్యకన్యాలలా మంబున కుంకుమగా నాయురారోగ్య మహాభాగ్యంబు లొసంగెద నన్నుం బరిణేతం జేయు మనియానతిచ్చెఁ దదనంతరంబ.

14.

అ|| కవీంద్రా-కవులలో శ్రేష్ఠుడైనవాఁడా, నమస్తరసనిస్తంద్రంబుగాక. నమస్తరప-నమస్త మయిన రసములచేత, నిస్తంద్రంబుగాక-ఏమటు సాటులేకుండునట్లు - జాగ్రతతప్పకుండునట్లు, నీవు, సృజింపఁబూనిన-నిర్మించుటకుయత్నించిన, కావ్యకన్యాలలామంబునకుక - ప్రపంధమనెడి శ్రేష్ఠముగు కన్యకు, 'ని|| లలాహాఽస్త్రీలలామాపిప్రభావేపురుషేద్వజే, శ్రేష్ఠభూషాపుండ్ర శృంగపుష్పచిహ్నశ్వ లింగిభు,యా|| ఉంకువగాక -కన్యాశుల్కధనముగా. అనఁగా వధువునకు వరుడిచ్చు ధనముగాననుట. ఉదా 'ఉ|| భవదీయశౌర్యమే. యుంకువచేసి కృష్ణపురుషోత్తమచేకొనిపొమ్ము, భాగ|| ఆయురారోగ్య మహాభాగ్యంబులక - ఆయుష్యమును, ఆరోగ్యమును, గొప్పయైశ్వర్యమును, ఇది బహుపతేతకేతర యోగద్యంధ్యసమాసము. ఒసంగెదక - ఇచట భాగ్యము అనుకట్టమును 'భాగ్యంబు, అనుటకు నూ|| స్వాదమనాతాంబిభక్తసోశ్చను, తదుపరి పునర్మూలాప్రాచాం'నను. ఇచేదను. నను. పరి.

శతక + చేయుము - భర్తగానొనరించును. అని యానతిచ్చెక - ఇట్లాజ్ఞయింపంగెను, తదనంతరంబు - అటుపిమ్మట, ఇచట 'కావ్య.....' లాసంగెద, అనుటచే రూపకాలంకారము.

తా|| ఓకవిశ్రేష్ఠుఁడా శృంగారరసప్రధానముగా నీవు సృష్టింపఁబడించిన కావ్యమును శ్రేష్ఠ మైనకావ్యకు శుక్తి-ముగా నాయురాశోక్త్యశ్వర్యముల నిచ్చెద నాకొంగు మనిసెలవిచ్చె.

క|| తలతల మనుచీకటితో, దెలతెలవాఱంగ లేచి ♦ తెలియఁగ నపుడా

కలచందము నామనమునఁ, గలచందము నొక్కటైనఁ ♦ గడువేడుకతోన్. 15

అ|| తలతలమనుచీకటితోక - తళుకుతళుకుమను కాంతిగలతిమిరముతో, ఇది. తళతళమను టకు రూపాంతరము. ద్విరుక్తినిగూర్చి 'మా|| క్వచిదర్థవిశేషేతు. పునర్థసమాగమః, అథ|| ఉదా 'క|| ధశధశమని జలములలో, బలిరపువజ్రాయుధంబుఁప్రతిబింబింపక' శృం|| నై|| తెలతెలవాఱంగ - తెల్లఁగాఁదెల్లవాఱగానే, ఉదా 'క|| తొలివేల్పులమొగములు తెల, తెలవాఱంగఁ దెల్లవాఱఁ దెజవలమొనుల్, అచ్చు|| తె|| రా|| లేచి-మేల్కొంచి, తెలియఁగక-తెలిసికొనఁగా, అపుడు-అసమ యమున. వచ్చినదైన, అకలచందముక-అయొక్క స్వప్నము తెగఁగును, నామనమునక-నాయొక్క హృదయమునందు, కలచందముక-ఉన్నవిధమును, ఒక్కటైనక-ఏకము కాఁగా, గడువేడుకతోక- మిక్కిలికుతూహలముతో, ముందరిపద్యముతో నన్వయము. ఇందు 'అకలచందము నామనమునఁ గల చందము, ఇది పదయమకాలంకారము. యమకం పౌనర్యక్రేతు. స్వరవ్యంజనయ్యుగ్మయోః; ప్రతా|| 'తలతల మనుచీకటితో, దెలతెలవాఱంగ, అనుటచేత ననుప్రాసాలంకారము. 'వర్ణసామ్య మను ప్రాసః, కా|| ప్ర||

తా|| అచీకటియంతయుఁ జూయి తెల్లవాఱఁగానే యాకలతెరంగును, నాహృదయమునఁగల తెరంగును, ఏక మైనందున మిగులఁ గోరికతో.

ఉ|| ముంగలనిల్చి సర్వజన ♦ మోహనదేహన వీనకాంతి మీ

రం గరుణానిరీక్షణప ♦ రంబుగ నీగతిఁ బల్కినట్టియా

జంగమసౌర్యభాముని భు ♦ ఇంగమభూషణుఁ గా నెఱింగి యు

ప్పొంగి తరంగిణప్రమద ♦ పూరితమానసపంకజుడ నై.

16

అ|| ముంగలనిల్చి-సామ్రాజనిబువఁబడి, సాక్షాత్కరించియునుట, ముందు-కలను ముంగల. ఇది ముంగడయొక్కరూపాంతరము. ఉదా 'ఉ|| మోదమునం దనూభవ్రుతి ♦ ముంగలిగా నడపించుఁ దాను, నిర్వ|| సర్వ.....కాంతి. సర్వజన - సమస్తమైనమానవులకు, మోహన-భ్రాంతినిగలి గించునట్టి, దేహ-తెనుపుయొక్క, వసీన-నూతనమైన, క్రొత్తదియైనయునుట, కాంతి-శోభ, మీరక-అతి, శయించఁగా, కరుణానిరీక్షణపరంబుగక, కరుణా - కృపతోఁగూడిన, నిరీక్షణ - చూపులయొక్క, పరంబుగక-ప్రధానముగా, 'ని|| పర సాన్య దుత్తమాస్యాత్మవైరిధూరేషు శేవరే, విశ్వ. 'పరందూ రాన్యముభేషు. యా|| ఈగతిక-ఈతిను, పల్కినట్టియాజంగమసౌర్యభామునిక - సంభాషించినటు వంటి యాయొక్కజంగములలో మిగులశ్రేష్ఠుఁడయినవానిని, భుజంగమభూషణుఁగాక - పాములే పొముల్లుగాఁ గలిసివుని, ఎఱింగి-తెలిసికొనిననాఁడనై, ఉప్పొంగి - మిక్కిలి సంతోషించి

ఉచ్చి+పొంగు-ఉప్పొంగు. తగ.....డనై-తింగిత - అలలుగాఁజేయఁబడిన, ప్రమద - సంతోషముచేత, పూరిత - నిండింపఁబడిన, మానసపంకజంబనై - పద్మసూపటి హృదయముగఁబడినై, 'ని|| స్వాంతంహృత్సావసంమనః, ఆ|| ఇందు 'ముంగల, ఆనుప్రయోగమునకు 'నూ|| అచ్చికసమా సంబులిం దఱచుగ వర్ణలోపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులుగానంబడియెడి, ప్రా||వ్యా. 'మానసపంకజంబను, ఇది యుపమాంకారము. 'మోహనదేహ, ఆను ప్రాసాలంకారము. జంగమసౌర్యభాముని భుజంగమభూషణు, యనుకాలంకారము, 'ఎఱిగి-ఉప్పొంగి-తింగిత, వృత్త్య 'నుప్రాసాలంకారము 'వర్ణసామ్య మనుప్రాసః. ఛేక వృత్తిగతోద్విధా, సోఽనేకస్య సకృత్సూర్యః. ఏకస్యాప్యసకృత్సృగః, మాధుర్యవ్యంజకై ర్వర్ణై. రుపనాగఃకేవల్యతే, ఓజఃప్రకాశకైవైశ్చపరుషా, కోమలాపరైః, కా|| ప్ర|| ఉదా 'తతోఽరుణపరిష్పద మందీర్వరవపుఃశశి, దధే) కామపరితామ కామినీగండపాండుతామ్, మ|| భార||

తా|| ప్రత్యక్షమై సమస్తజనులకు నాశ్చర్యమునుగలిగించునటువంటి యంతముతోఁగూడిన శరీరముయొక్క ప్రకాశముగలిగి దయాదృష్టితో నిట్లాజ్ఞయొసంగిన యాజంగమశ్రేష్ఠుని గేవల పరమేశ్వరుఁ డనితెలిసికొని సంతోషాతిశయ మనునలలతోఁ గూడిన హృదయకమలము గలవాఁడనై.

ఉ|| నామది నెప్పుడుంబ్రమథ ♦ నాయకు నిష్టసుఖప్రదాయకుఁ
సోమశరీరు దానవన ♦ మూహశరారుఁ గృతీశుఁ జేయఁగాఁ
బేముజుంచు నాదరణ ♦ పేశలుఁ డమ్మకూనీయమూర్తియే
మామకభాగ్యసంపద ను ♦ మానముదంచితవామభాగుఁ డై.

17.

అ|| నామది - నాయొక్కమనస్సునందు, ఎప్పుడు - ఎల్లప్పుడును, ప్రమథనాయకుఁ - పారిషదులకు యజమానుఁ డైనవానిని, 'ని|| ప్రమథా స్ఫుర్యః పారిషదాః, అమ. ఇష్టసుఖప్రదాయకుఁ. ఇష్ట - కోరఁబడిన, సుఖ - సంతోషములను, ప్రదాయకుఁ - ఇచ్చునట్టివానిని, సోమశరీర - పార్యతితోఁ గూడినమేను గలవానిని, 'వృత్తి ఉపయా సహ వర్తత ఇతి సోమః, దానవసమూహశరారుఁ - రాక్షసులను జంపువానిని, "ని|| 'శరారు ధ్వాతుకోహితిస్యః, అమ. ఇచట దైత్యులను. దానవులను, నిఃసాత్త్విజులను గలిపి యొకరాక్షసశబ్దముతోనే సమవ్యయముచేయుట ప్రియిద్దియైయున్నది. "కమూసంపదోః, కామ ధ్యజే మకరమత్యయోః, దానవాసురదైత్యానా. మైక్యమేవాభిసమృతమ్" కా. క. ల. మఱియు. దానవసమూహః - శరభర - దానవసమూహశరః, దానవసమూహశరారుఁ - అనఁగా తెల్లనంటి దైత్యులసముదాయమున కంగారకుఁడైనవానినినియుఁ జెప్పవచ్చును, ఇది యుపమానోత్తరపద కర్మధారయ సమాసము. అరుఁ - అంగారకుఁడైనవానిని 'ని|| అరః క్షీతిసుతే లక్ష్మణే, విశ్వ. ఇచట వ్యక్తీకర్మరుషసమాయ అనఁగా రాక్షసుల సంహరించువాని ననుట, కృతీకుఁ - నాటబుధముకధిపతిని; అనఁగా నంకితమును బొందినవానినినా, చేయఁగాఁ - జివరించుటను, ప్రేమజనించు - ఇష్టముకలుగుచుండును, ఆదరణ పేశలుఁకు. ఆదరణ - భక్తులు మొదలయినవారియందు దయగలిగియుండుటయందు, పేశలుఁకు - నేర్పగలవాఁకు, అమ్మనానీయ మూర్తియే - (ఆయిశ్రీ). గొప్పవాఁడయిన యా నాశ్వరుఁడే, మామకభాగ్యసంపద - మామక - నాయొక్క; భాగ్యసంపద - పుణ్యముయొక్క యధికమునలన, ఉమాసము

దంచిత వామభాగుడై. ఉమా - హైమవతితో, సమదంచిత - ఒప్పుచున్న, వామభాగుడై - ఎడమవైపుగలవాడై, వైపద్యముతో నన్వయము.

ఇందు ద్విత్వీయపాదమున 'సోమశరీరు దానవసహమాహారారు, అని నిత్యసమాసయతి సెప్పంబడినది. సోమశబ్దమునందలి. 'ఉ, కారమునకును, సమాహశబ్దగతమైన 'ఉ, కారమునకును యతియొప్పుచున్నది. "వృత్తి సవ్యక్ + ఊహ్యతే + ఏకత్ర + ఇతి - సమాహాః" 'గీ|| ఒక్కసమసనమున శబ్దాయోగము గూడి. పదము లేర్పాటుగాఁ గానఁ బడనిప్రాణ, సంధులకు నిత్యసమసనఁ క్రాంతలును నఁ ఖండవిశ్రమములు ననఁ రెండుఁ జెల్లి, అప్పు. 'నాయకుఁ, దాయకుఁ, ఇత్యాదు లను ప్రాసాలంకారమును 'దానవ,.....శరారుఁ, అనునొక నుపమాలంకారమును.

సా|| నామనస్సున స్థితిప్రభును గామితార్థప్రచుండును, త్రిపురధ్వంసకుండును, పార్వతీ సహితుండును, అగు శంకరుని కంఠతమియఁ గోరిక గలుగుచుండఁగా నింతలో నాయుద్యోత్యమవలన, దయామయుఁ డగు నామహానభావుఁడే పార్వతీసహితుడై,

తే|| వచ్చి కృతికన్యకాసముఁ ద్వాహమునకు, శుల్కముగ నాయురారోగ్యఁ నుప్రసిద్ధులైత్తు నని యల్లుఁ డగుటకుఁ నిచ్చగించె, నింతకంటెను సౌభాగ్యఁ మెందుఁగలవె? 18

అ|| వచ్చి - నాసమీపమున కాగతుడై, కృతికన్యకా సముద్వాహమునకుఁ. కృతికన్యకా - కావ్యమనెడు కన్యయొక్క, సముద్వాహమునకుఁ - కల్యాణమునకు. శుల్కముగఁ - వధువున కొసంగునట్టి ధనముగా - పెండ్లికూతుఁ కిచ్చునట్టి సొమ్మునకు బదులుగా ననుట. అయురారోగ్య సుప్రసిద్ధులు - అయుద్యమను, ఆరోగ్యమును, అత్యంతప్రఖ్యాతియును, ఇత్తునని - ఒసంగెదనని, అల్లుఁడగుటకుఁ - నాకుజామాతయగుటకును, 'ని|| జామాతాదు హితుఃపతిః, అమ. ఇచ్చగించెఁ - నమ్మతించెను, ఇంతకంటెను - ఇంతకు మించినట్టి, సౌభాగ్యము - గొప్ప యదృష్టము, ఎందుక - ఎచ్చటనైనను, కలదె - ఉన్నదా - లేదనుట.

తా|| సాక్షాత్కరించి నా యీ కావ్యకన్యను బాణిగ్రహణ మొనర్చుకొనియుండునగా నాయురారోగ్య సత్ప్రీదుల నిత్తు నని ప్రేమపూర్వకముగా నివ్వపడెను. ఇంతకన్న గొప్పయదృష్ట మెందలునఁ గలదా?

ఉ|| కోమల వర్ణధామయును ఁ గోవిదసంస్తవనీయ లక్షణ
స్తోమఫలాభిరామయును ఁ శుంభదలంకరణ ప్రసాధన
స్థేమయు సప్రతర్క్యగుణ ఁ సీమయు వైన మదీయకావ్యక
న్యామణి నిచ్చి మంచుమల ఁ యల్లుని నల్లుని గానొనర్చెదన్.

19

ఈపద్యమునఁ గావ్యమునకుఁ గన్యాత్వ మాకోపిని యర్థద్యయమునకు నభేదాధ్యపనాయముగాఁ జెప్పినాఁడు.

అ|| (కా) కోమల వర్ణధామయును. కోమల - మృదువైన, 'ని|| శుకుమారంతు, కోమలం మృదులంమృగు, అ. వర్ణ - ఆత్మరమలకు - శబ్దములకుననుట, ధామయును - ఉనికిపట్టుయ నట్టియును, (క) కోమల - శుకుమారమైన, 'వృత్తి కావ్యతే జన్మె రితి కోమలమ్, వర్ణ - వంశమున,

ధామయును - పుట్టుక, గలిదియును, 'ని|| ధామ జన్మ ప్రభా స్థాన ప్రభావ సుఖసద్గుణు, నానా, (కా) కోవిద.....యును. కోవిద - విద్వాంసులచేత, సంస్తవనీయ - పొగడఁదగిన. అక్షణ- కవిత్వ అక్షణములయొక్క, స్తోమ - సమూహముయొక్క, ఫల - ప్రయోజనముతో, అభిరామ యును - రమ్యమైనట్టి యును. (క) కోవిద - తెలిసినవారిచేత, సంస్తవనీయ - నుతింపఁదగిన, అక్షణ- శుభలక్షణములయొక్క, స్తోమ - సమూహముతోను, ఫల - భోగములతోను, 'ని|| ఫల మివ్వగ్రే సస్యే ఫలకే జాఘరే ధనే ఫాలే. భోగభీక్షే లాభహేతుత్పన్నే ఫలీతు ఫలినీ స్వాత్, నానా, అభి గామయుక్ - మంచోహర మైనట్టిదియును, (కా) శుంభద.....మయుక్, శుంభతో - ఒప్పు చున్న, అలింకరణ - ఉపమాద్యలంకారములయొక్క, ప్రసాధన - ఉపాయములందు, స్థేమయుక్ - సామర్థ్యయుతమైనట్టియు, (క) శుంభత్ - ప్రకాశించుచున్న, అలింకరణ - అభరణాదులుధరించుట యందును, ప్రసాధన-వస్త్రమార్యాదుల నలింకిరించుకొనుటవలని యొప్పిదమునందును-అనఁగా వేష మును ధరించిన కాంతియందును, 'ని|| అకల్పవేషో నైపథ్యం ప్రతికర్మప్రసాధనమ్, అమ్|| 'నేపథ్యంతు ప్రసాధనే రఁగభూమావేషభేదే, హై|| స్థేమయుక్ - శక్తిగలిదియును, (కా) అప్రత...మయుక్. అప్రత్యక్-ఊహింపఁబడినగాని, గుణ - కావ్యప్రసిద్ధ మైనశ్లేషప్రసాదాదిగుణములకు 'శ్లేషప్రసాద స్సచుతా మాధుర్యం సుకుమారతా అర్థవ్యక్తి రుదార్చ్యం తథాకాంతి రుదాత్తతా 'ఓజః సుశబ్దతా ప్రేయా, నాస్తిత్య వధవిస్తరః సమాధి స్సాక్ష్యగాంభీర్య సంక్షేపా భావికంతథా' సమ్మితత్వం తథా ప్రాధీ రీతి రుక్తి గ్గతి స్తథా వతుర్వింశతి రేతే స్యు ర్గణాః కావ్యప్రకాశకాః' ప్రతా|| నీచయుక్ - ప్రదేశమైనట్టియును, (క) అప్రత్యక్-ఊహింపఁదగిన, గుణ-సద్గుణములకు, నీచయుక్ - ప్రదేశమైనదియును, ఐనమదీయ కావ్యకన్యానుజీత - అయినట్టి నాయొక్క-ప్రబంధములెడి కన్యారత్న మును, ఇచ్చి-దానముచేసి, కన్యాదానమొనర్చియునుట. మంచుపలయల్లునిక్ - హిమవంతునిజిజామాత యయినశివుని, ఇచట 'మంచుపలయల్లు'డు, అనుటకు 'నూ|| వస్త్రీభవేద్విద్ధియా తుల్యతత్పురుషసంస్థితా నామ్నమ్' నన్న. అల్లనిగా - నాయొక్కయల్లునిగా, ఒనర్చెదక్ - చేసుకొనెదను, శ్లేషాలంకారము 'క|| ప్రకృతములప్రకృతంబులు, ప్రకృతాప్రకృతములుశబ్దపాటవమాత్ర, ప్రకటితసామ్యముఁజెందిన, నకలంకతిశ్లేషమయ్యె, కా|| స|| 'శ్లేషః పవాక్యేషకస్మిక్ యత్రానేకార్థభావత్, కా|| ప్ర||

తా|| మృదుపదభూయిష్ట మైనదియును, పండితులచేఁ బ్రశంసించఁదగినఅక్షణములతోఁ గూడి యిం పాలయనదియును, శబ్దార్థాలంకారములకు నిధియైనదియును, ఊహింపనలవిగాని యోజో మాధుర్యాదిగుణములచే నలరారుచున్నదియును, అయిన నాయొక్క-శ్లేష్ఠ మైనకావ్యకన్యను బర మేశ్వరన కంకితముగా నొసంగి యంతటివాని నల్లునిగాఁజేసికొని యానందించెదను.

నీ|| తలపై వియద్గంగ ♦ గలుగునిత్యస్నాత, కైలాసగిరిదుర్గ ♦ మేలు నేత
 త్రిపురంబు లొకకోలఁ ♦ ద్రెళ్లనేసినవాఁడు, కందర్పు గెల్చిన ♦ యందకాఁడు
 పాఁవరాఁ దాల్చిన ♦ పరుఁ డువిక్రమరంహఁఁ, గరిద్రైత్యుఁబారిగొన్న ♦ పురుషసింహు
 డంబుజాక్షికి దేహ ♦ మర్ధ మిచ్చినదాత, కలితసారుఁ గుమారుఁ గన్నతాత
 తే|| మదవదరిదరిద్రాణదో ♦ ర్మండలాగ్ర, జాగ్రదసురాగ్రచరనిహిం ♦ ననవిశాల
 శూలరాజపరిష్కార్య ♦ శూలినిమ, ధన్యుఁడర్లుండు కాఁడెమ ♦ త్కావ్యమునకు20

తా|| తలపైకె-నెత్తిమీద, వియ్యదగ-మిన్నవాడక, కలుగునిత్యస్సాత - ఉండినయెడతెగని మజ్జనము కలవాడును, అనగా నిత్యస్సానము చేయువారలలో నెవ్వరును శివునివలె నాకాశగంగా జలములతో నెడతెగక చేయువారలే రనిభావము. కైలాసగిరిమగ్గులు - వెండికొండమీదికోటను, ఏలునేత - కాపాడునట్టిఁద్రువును, అనగా నొరల కెవ్వరికి శక్యముగాని రజతాచల శిఖరమున దుర్గమునిర్మించుకొని యచ్చటఁ బరిపాలన మొనర్చుచుండె ననిభావము. త్రిపురంబులు-దానవులవైన మూడునగరములు, 'నూ|| తద్దిత్యాథోత్తరపదసమాహారేచ, ఇతిసమాహారసమాసః. పాత్రాదిత్యాన్న పుంసకమ్. 'త్రయాణాంపురాణాంసమాహరః త్రిపురం, సిద్ధాఁబకకోలక-ఒక్కబాణముతో, తెల్ల నేసినవాడు-పడునట్లుగాఁ గొట్టినయతఁడును అనగాఁ బూర్వ మొకప్పుడు దేవతలకు నోడి యసురులు మయునిశరణుజొచ్చిరి. దయామయుఁ డగునమ్మయుఁడు వారికి గగనమున వెండితో నొకపట్టణమును, బంగారుతో నొకపట్టణమును, ఇనుముతో నొకపట్టణమును, నిర్మించి యవియదృశ్యముగా సంచ రించునట్లునర్పించెను. అసురు లాపట్టణములచేఁ బోయి దేవాదులను బాధించుచుండఁగా బ్రహ్మ యును విష్ణువును మాతృశక్యముకాదనిరి. అప్పుడు దేవతలందఱును శివునిఁబ్రార్థింప నతఁడు భూమి రథముగను, మహామేరువు విల్లుగను, విష్ణువుసాయకముగను, సూర్యచంద్రులు రథచక్రములుగను, బ్రహ్మ సారథిగను శేషుఁడు వింటిసారిగను, వేదములను గుఱ్ఱములుగను, అమర్షిని వారితో యుద్ధముచేసినట్లును, అపట్టణముల మూడింటిని దనయగ్ని నేత్రముచే నిర్మూలమొచ్చినట్లును, పురాణములయందుఁ జెప్పఁబడియున్నది. కనుక నట్టిజయశీలుఁడనిభావము. కందర్పుక-మన్మథుని, గల్పినయందకాఁడు - జయించినట్టి సౌందర్యవంతుఁడును, అనగా నీ మూడులోకములయందును లోకోత్తరసుందరుఁడు మన్మథుడుగనుక నట్టిగానిజయించినవాఁ డగుటచే నట్లువర్ణించినాఁడు, పాపరాక-పాములకురాజయినశేషుని, తాల్చినచుండు - అభాణముగాధరించిన పరమాత్ముఁడును, ప్రపంచమున సహజముగా సగ్గుమును జూచి భయపడుచుందురు గదా. అట్టిసగ్గులకురా జగు శేషునిజూచి యెంతభయపడవలయును? అశేషునిసాములుగాధరించినవా, డెంతటిమహనీయుఁడో వర్ణింపఁదరముగాదుగదా! అనిభావము. విక్రమరంహక-కౌర్మ్యముయొక్క యధికముగలవానిని, కరిదైత్యుక-గజాసురుని, పొడిగొన్న పురుషసింహుఁడు-నాశముచేసినట్టి పురుషశ్రేష్ఠుఁడును, ఇచట కౌర్మ్యసమృద్ధిగలగజాసురుని సంహరించినసింహవిక్రముండనిభావము, అంబుజాక్షికిక-పార్వతీదేవికి, దేహముక-తనయొక్కశరీరమును, ఆర్థము-గగపాలు, ఇచ్చినదాత - ఒసంగినయందారస్వభావము గలవాఁడును, లోకమున దాతలు ధనమో ధాన్యమో యేవో యిచ్చుచుందురు. వారివలెగాక తనదేహములో సగ మిచ్చినవాఁ డగుటచే నితటిమహాదాతలేఁ డనిభావము. కలితసారుక-హిందఁ బడినబలముగలవానిని, కుమారుక-షణ్ముఖుని, కన్యతాత-కనినతండ్రియును, అనగా శివుఁడు పంచముఖుఁ డగుటచేఁ దనకంటె నెక్కువశక్తి గలషణ్ముఖునిఁ గనినతండ్రి యనిభావము, మదన.....ధన్యుఁడు. మదనతో-అహంకారముతోఁగూడిన, అరి-శక్రపులయొక్క, దరిదాణ-అల్పముగాఁజేయబడిన, దోర్మండల-భుజప్రదేశముగలవారిలో. అగ్ర-ముందర, జాగ్రత్-తెలివి గలిగిపదిలపడుచున్న, అసుగ-రాక్షసులలో - అగ్రచర-ముఖ్యులైనవారిని, ఉదా-గీ|| జాగ్ర దుగ్రప్రతాపుఁడైనవిభుండు. శృం నై|| నిహింసన - చఁపునట్టి. వికాల-విరివియైన. 'ని|| వికాలః పృథులేఽన్యవత్, విశ్వ. కూల రాజ-శ్రేష్ఠమైనకూలముతో, పరిష్కాగ్య-అలంకరింపఁబడిన, కూలి నామ - కూలముధరించువాడనుప్రసిద్ధిగల, 'ని|| నామ ప్రాకాశ్యసంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషుచ,

విశ్వ. ఉదా 'హిమాలయోనామ నగాధిరాజః, కుమా. ధన్వంతరు-పుణ్యవంతుఁడు, మత్స్యము నకు-నాయొక్క ప్రబంధమునకు, అర్జునుడు కాండే - తగినవాఁడు కాఁడా. ఇంతకంటె నెవ్వరుకల రనుట, ఈపద్యమునంద కాఁడు, అనుప్రయోగమునకు 'నూ॥ కాఁడుర్గాఁడుభవేదీఁడు. రస్త్రీ త్యాత్యర్థబోధ కాః. ఏకత్వవాచకాత్పుంసి. స్యాదాఁడు స్తవ్యభామతః ఆభ॥ ఇందుఁ గృతిపతియొక్క శీల, సౌందర్య, పరాక్రమ, దాతృత్వ, నిఁ శర్వోత్కర్ష వర్ణింపబడినందన నుదాత్తాంతకారము. పద్యమునం దంతట ననుప్రాసాలంకారము. 'కరివైత్య.....సింహుఁడు, ఇచట నుపమాలంకారము. మఱియుఁ గృతినాయోక్షని లక్షణములు వర్ణింపఁబడినవి. 'క॥ కులము మహాభాగ్యము ను, జ్ఞులత యుదారత మహోవిశాలత ధర్మా, కలనయు చైద్యయు నన, నిలనాయకగుణము లమరు, నరన.

తా॥ కిరమున నాకాళగంగను. ధరించి యెడతెగనిస్నాన మాచరించుచున్న పవిత్రుండును, జెండికొండపైఁ బట్టణమును గట్టుకొని యందుఁ గాఁపురమునేయుచుఁ ద్రిజగముల నెల్లప్పుడు నేలుచున్న ప్రభువును, దానవులయొక్క మూఁడుపురముల నొక్కయొక్కననే హుల్లిన పరాక్రమవంతుఁడును, మన్మథుని జయించిన సౌందర్యవంతుఁడును, నర్పరాజగు శేషుని భూషణములుగా ధరించిన పరమాత్ముఁడును, గొప్పకౌర్యవంతుఁడగు గజాసురుని సంహరించిన మహాబలశాలియును, హిమవత్పుత్రికకు సగముమేను నొసంగిన దాతయును, మిగులసమర్థుఁడయిన కుమారస్వామిని గనినతండ్రియును, శత్రుబాహుబలమును దృఢపాయముగాఁ జేయఁగల దానవులలో ముఖ్యులను జంపునట్టి త్రిశూలముతోఁ బ్రకాశించుచున్నకూలి యను ప్రసిద్ధనామముగలవాఁడును, ఆ గుళంకరుఁడు నాకాశ్యమును గ్రహింపఁదగినవాఁడు కాక యింకెవ్వఁడగును?

వ॥ అని యుద్దేశించి.

21

అ॥ అని. ఈప్రకారముగా, ఉద్దేశించి - నామనస్సులో నిశ్చయించినవాఁడనై,

—చ వ్యం త ము లు—

క॥ దుస్సాధు ప్రథమసుధా, భిస్సాబలాతిరేక , భీదానునకు

నిస్సీమకామదోహివ, యస్సురధేనునకు నాశ్రి + తాధీనునకు.

22

అ॥ దుస్సా..... నకున్. దుస్సాధు. భరింపనలవిగానిదయిన. మహాభయంకరమైనదయిననుట. ప్రథమసుధాభిస్సా - మొదటి యమృతాన్నముచేత, ప్రథమసుధయనఁగా సముద్రమున ముందుపుట్టినది. ఉదా "నిర్మల్యమానా దుదరేరభూ ద్విషగ, మహాత్పిణి హరిహలాహ్వ మగ్రతః, తదుగ్రవేగం దిశిదిశ్యుపర్వతో. విసర్పదుస్సర్పదసహ్యచప్రతి, భీతాః ప్రజా దుద్రువురంజనే శ్వరాః, అరక్ష్యమాణాః కరణం సదాశివమ్" తతఃకరతలీకృత్య, వ్యాపిహేలాహలంవిషం, అభక్షయ నృహజేవః. కృపయా భూతభావనః, భాగ. సం. కమకహం చాలాన్నముచేతననుట, "ని॥ భిస్సా శ్రీ భక్తమఁధోఽన్న మోదనోఽశ్రీసదీదివి, అ॥ ఉదా"క. పరమాన్నభక్ష్యభిస్సా, పరిపూర్ణతరంబులయిన పాత్రములయ్యె, పురు నిత్యంబు నివేదింతురు దల్లికిఁ గరముభక్తితో వినయమునకా, భార. అరిభు - శత్రువులయొక్క నైవేద్యమునకు, అనఁగా రాక్షససమాహమునకనుట, అతి

రేక — ఆత్మధికమయిన. 'ని|| ఆతిరిక్తః, సమధికః, అచ|| భీ-భయమును, దానునకు — కలిగించిన వానికిని, నిస్సీ.....నకు. నిస్సీను — మేరలేని, కాను — కోరికలను, దోహి — ఓడుకుచున్న, పయః — పాలుగల, సురధేయనకు — వేల్పులయొక్క, లేంగటియాపునకును, ఇచట దోహిశబ్దమును గూర్చి 'నూ|| అచః కల్మకర్తరి, దుహశ్చ, సిద్ధాం. ఉదా 'అకారియత్రాతిథిపూజ సంఘనం మనో రవశ్చస్వయమామయోఽకృతః, అదుగ్ధధేనుః స్వయమాగతాంగనం. మృగీయథాఽదోహినిరీక్ష్యకాబ కమ్' రావ అ. కామదోహిపదుస్సురధేయనకు, అనుప్రయోగము 'కు 'నూ|| లింగభేదోభవేద్విప్ర తరోక్షేయదివారుచి:' అధ. ఆశ్రితాధీయనకు — ఆశ్రిత — ప్రాపుచేరినవారికి, అధీయనకు — నశమైనవానికిని, ఇందు 'నిస్సీనుకామదోహిపయస్సురధేయనకు, అనుప్రబంధపమాలంకారము.

క|| ధూపాయిత గోపాయిత, పాపాయిత తనుజ సుకృత + భాసిత దనుజా
టోపున కగజాపున కగ, చాపున కానక్తభక్త + సల్లాపునకున్.

23

అ|| ధూపా..... పునకున్. ధూపాయిత — తపింపజేయఁ బడినట్టియు, గోపాయిత — రక్షింపఁబడినట్టియు. పాపాయిత — పతనముగాఁజేయఁబడినట్టియు, ఇచట ధూపాయితాది శబ్దము లనుగూర్చి 'నూ|| గుప్తాధూపవిచ్ఛి పణితనిభ్య అయః, సిద్ధాం. ఉదా. ధూపాయితీజ సా విపక్షం, గోపాయిత సారరత్న భాండం, రాఘ. తనుజ — మన్మథుఁడును, సుకృతభాసిత — పుణ్యముచేతఁ బ్రకాశింపఁబడినవారును, దనుజాటోపునకు — అనురులయొక్క గర్వమును, గలవానికిని, అగజా పునకు — పార్వతికి నాఘంఁడైనవానికిని, ఇచట 'అగజా + పు — అగజాపః, తెలుఁగునడుప్రత్యయ ముగాఁగానగజాపుఁడగును. అగజాపునకు — కొండయే విల్లుగాఁగల వానికిని, ఆనక్తభక్త — అధిక మైన యాశతోఁగూడినభక్తులయొక్క, సల్లాపునకు — విహితమైన సఁభాషణములు గలవానికిని, ఇందు మొదటిశబ్దములు మూఁడింటికీఁ గ్రమముగ నవ్యయము వచ్చునట్లు మూఁడుశబ్దములను గూర్చు టచే యథాసంఖ్యలంకారము 'క|| సమముగ నేవగుఁ బరా, ర్థము లుద్దిష్టంబులయ్యెఁ + దగ నా పర్యా, యమున నమద్దిష్టము లై, యమర యథాసంఖ్య మయ్యె, కా. సంః మతీయు 'యథాసంఖ్యం క్రమేనైవ. క్రమికాణాం సమవ్యయః, శత్రుం మిత్రుం విపత్తిం చ, జయ రంజయ భంజయ, చంద్రా. 'ధూపాయిత గోపాయిత పాపాయిత, ఇచట ననుప్రాసాలంకారము|| 'టోపున — జాపున. చాపున. లాపున, అంత్యాను ప్రాసాలంకారము.

క|| రంగత్కరుణారసహృద, యంగమ భృంగారుచకు ల + తాంతాయుధపూ
సాంగారున కాశ్రితగిరి, శృంగారున కపరిమేయ + శృంగారునకున్.

24

అ|| రంగత్క.....నకు. రంగత్ — ఒప్పుచున్న, కరుణారస — దయారసమనెడి రసమునకు, పుష్ట — కుర్వంత్యాత్మాన మధీనమనేతికరుణా, రసశబ్దమునుగూర్చి 'ని|| శృంగారముఖ్య మధురాది సువర్ణరేతో, నిర్వాసరాగ గరళద్రవపారదేహ, అస్వాదనధ్యని సుధాంబుర సాఖ్యధాతు, ప్విష్టారసాఽఽధరసనాధరణి రసాస్యాత్, వానా. హృదయంగమ — మనోహరమైన, భృంగారున కు — సువర్ణ కలశమైన వానికిని, 'ని|| భృంగారః కనకాంశుః, విశ్వ. ఇచట దయకు సువర్ణకలశ కలశమును బోల్పినాఁడు. "ఉదా. "సాగరే మధ్యమానేతు. పీయూషాగ్ధం సురాసురైః. పీయూ షధారణార్థాయ. నిర్మితా విశ్వకర్మణా" కలాకలాస్తుదేవానా, మసితాసాః పృథక్ పృథక్.

యతః కృతాస్తు కలకా. సతతస్తే పరిక్షీర్తితాః” కాళి పు. అమహచ్ఛ ప్రియసు. ‘భృంగార, మునకు
‘భృంగారుడు, అని దుప్రత్యయమునుజేయుటకు “సూ॥ తత్రాను రంజనాతుఎంసాం. దుజ ప్యమ
హతో భవేత్” అధ, అతాం.....నకుత్. అతాంత - పుష్పములే, అయ్యుధ - బాణములుగా
గతి మన్మథుండనెడి, ఘాస - లేతపచ్చికకు, అంగారునకుత్ - అంగారు కగ్రహమైనవానికిని, అక్రి
తగిరి శృంగారునకుత్. అక్రిత - అశ్రయింపబడిన వారలకు, గిరిశృంగారునకుత్ - పర్వతశిఖరము
వలె భయరహితుడైన వానికిని, ‘గిరిశృంగ + అ + క్రి, అని పదచ్ఛేదము. దరిశేరిన వారలకు
కొండవలె నండయై భయమును బోగొట్టువాడని భావము. అపరిమేయ శృంగారునకుత్. అపరి
మేయ—మితి చెప్పకకయుగాని, శృంగారునకుత్ - నాట్యరస ప్రధానమైన వానికిని, ‘నిశృంగారుః
సురతే నాట్యరసేచ, మే. అనఁగా మహానటుండ నిభావము - ఇందు ‘కరుణా.....భృంగా
రునకుత్, రూప కాలంకారము, అతాంతాయుధ ఘాసాంగారునకుత్, ఉపమాంకారమును
‘సాధర్మ్యముపమా, కా. ప్ర.

క॥ కటకాయిత ఫణికి శిఖా, ఘటితామృతఘృణికి సర్ధ + కాంతామణికి
గుటిలాఖల దనుజగజ, స్ఫుటనకళాస్ఫుణికి దేవ + చూడామణికిన్. 25

అ॥ కటకాయిత ఫణికి. కటకాయిత - కంకణముగాండేయబడిన, ఫణికి - సర్పము
గతి వానికి, శిఖా.....ణికి. శిఖా - సిగయందు, ఘటిత - కూర్చబడిన. పొందించ
బడిన యనుట, అమృతఘృణికి - సుధాకిరణములుగతి వాడయిన చంద్రుడగు గతివానికిని, అర్ధ
కాంతామణికి - సగము పార్వతిగతివానికిని - అనఁగా బార్వతితోఁగూడిన మేనుగతివానికిని,
‘శిఖా, కటశితల ఘృణికి భృతన తగ్రామణికిన్, అని పాఠాం. కుటిలా.....ణికి కుటిల-
కృత్రిమముగతి, అఖిలదనుజ - రాక్షసులందఱిలో, గజ - గజాసురుని, స్ఫుటనకళా - భేరించు
నట్టి విద్యయినెడు, స్ఫుణికి - అంకుశముగతివానికిని, దేవచూడామణికి - దేవతలందఱు శిరమున
దాల్చి రత్న మైన వానికిని, అనఁగా దేవతలలోశ్రేష్ఠుడైనవానిననుట, ఇందు ‘దనుజ.....
స్ఫుణికి. దేవచూడామణికి, ఉపమాంకారము.

క॥ ప్రేయస్మిత్తగల్లునకుత్, సాయకముఖ దళితరాత్రి + చరమల్లునకుత్
గాయజగురు భల్లునకుత్, మాయరాభిల్లునకు మంచు + మలయల్లునకుత్. 26

అ॥ ప్రేయస్మిత్త గల్లునకుత్ - ప్రియతమమైన చెక్కిళ్ళుగతివానికిని, ‘ని॥ ప్రేయః ప్రియత
రాఖ్యానం, దండిగతి శబ్దప్రయోగమునుగూర్చి ‘సూ॥ అతి ప్రయుక్తం దేశభాషాపదమ్, హాలా
శబ్దముదేశ్యమయిననుగాలిదాస ప్రయోగమువలన సాధుజైనట్లెగల్ల శబ్దమును మహాకవి ప్రయోగము
లచే సాధుప్రగాఢహింపఁదగినది. ఉదా ‘నీ॥ అతివేలముణితయాచ్ఛారగల్లచపేటము; స్వా. మ,
‘గల్లసాళిల సత్కామముద్రాంకుర, శృం. నై. ‘మళకి మంగళగీతైః, మక్షికలలితారదత్తుతై కాపి.
మూషీగల్లచపేటైః, నిద్రాం నాపిత్తి కంభకర్ణోఽపి, ప్రాస్తావికర్ణోకము. సాయక.....
నకుత్. సాయకముఖ - బాణములయొక్క అగ్రములచేత, దళిత - చీల్చివేయబడిన, రాత్రిచర
మల్లునకుత్ - రాక్షసులయొక్క జ్యేష్ఠిలుగతి వానికిని, రాక్షసశ్రేష్ఠులుగతివానికి ననుట, ‘సాయకము
ఖవళిత. అని వ్రాతప్రతి, కాయజగురు భల్లునకుత్, కాయజగురు - విష్ణుజే, భల్లునకుత్ - బాణము

గాఁగల వానికిని, 'ని|| భల్లోభల్లీచ బాణేస్యాత్, విశ్వ, మాయాభిల్లునకు - మాయచే బోయ వానివేషము ధరించిన శివునకును, మంచుమల యల్లునకున్ -- హిమవంతున కల్లుండైన వానికిని. ఇందు నాలుగు పాదములను. 'గల్లునకున్ - మల్లునకున్ = భల్లునకున్ - యల్లునకున్, అనుటచే, త్ర్యక్ష రాత్యాను ప్రాసాలంకారము.

క|| కాశీపట్టణముఖ్యుని, వేశున కవనీశసాధ + వేశునకు వియ

తేశునకుఁ గందపురసో, మేశునకుఁ బ్రభానిరస్త + హిమకాశునకున్.

27

అ|| కాశీపట్టణముఖ్యునివేశునకున్. కాశీపట్టణ-కాశియనుపేరుగలనగరమే, ముఖ్యునివేశునకున్ - ప్రధానమైనవసతిగలవానికిని 'ని|| కాశీర్వరాణసీవారణాసీశివపురీతిసా, హేమ. ఇచటఁగాశినిగూర్చి 'అయోధ్యామధురామయా కాశీకాంచ్యపవంతికా, పురీద్వారవత్తీచైన సస్తైతామోక్షదాయకాః, సాం|| అవనీశసాధవేశునకున్. అవనీశ-రాజులయొక్కసాధ-మేడలయందు, వేశునకున్-నివాసయగల వానికిని, వియతేశునకున్-అకాశమే-సిగగాఁగలవానికిని, శివుఁడు వ్యోమకేశుఁ డగుటచున్దిద్దము. ప్రభానిరస్తహిమ కాశునకున్. ప్రధా-తనయొక్క-కాంతిచేత, నిరస్త-తిరస్కరించబడిన, హిమ కాశు నకున్-మంచును, పూచినతెల్లును, గల వానికిని, 'విభానిరస్త, అని పాఠాంతరము కందపురసోమేశునకున్ - కందుకూరనుగ్రామమునం. దుండిన సోమేశ్వరుఁ డనుదేవునకును, ఇందువస్త్రీవిభక్త్యంతముగలవద్యముల నాటి-టిని జెప్పుటకు 'నూ|| ద్వికం చతుష్కం షట్కం వా, పృష్ఠకం వా-త్ర విన్యసేత్, అవృత్తానా మధికతా త్వైచ్చికి సమతా మతా, నైహం విషమ శిష్యాః, కర్తృనాయకయోర్హితః, అథ|| 'వేశునకున్-వేశునకున్-కేశునకున్-మేశునకున్-కాశు నకున్, అనుటచే, త్ర్యక్షరాత్యానుప్రాసాలంకారము.

వ|| సముజ్జ్వలాలం క్రియాభిరామంబుగా నానమర్చింపంబూనిన నిరంకుశో పాఖ్యానం బను కృతికన్యాలలామంబున కాజగృకథ యెట్టిదనిన.

28

అ|| సమ.....బుగా. సముజ్జ్వల-మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న, అలంక్రియా-ఉపమా ద్యలంకారములతో, భూషణాద్యలంకారములతోననిభావము. అభిరామంబుగా - రమణీయమగు నట్లు, నానమర్చింపంబూనిన-నేతభక్తితోనీయఁగడఁగినటువ టి, నిరంకుశోపాఖ్యానంబు అను కృతి కన్యాలలామంబునకున్-నిరంకుశోపాఖ్యాన మనుపేరుగల శ్రేష్ఠ మయినకావ్య మనెడుకన్యకకు, ఇచట లలామము, అను శబ్దమునుగూర్చి నూ|| త్రిమిలిగేఘరయ్యస్సాస్త్రియ్యసామర్థ్యలక్షణ, అథ. ఈనూత్రము లలామకల్పమునకే కాని 'లలామము' అనుశబ్దమునకవ్యయింపఁబడలేదు. ఉదా|| రామండు దేవలలామండు-భూమిజ కాంతాలలామ - పక్షిలలామంబునెమ్మ బలియునిదలఁతున్, కనుక లలా మము, అనుశబ్దమునుగూర్చి. 'ని|| లలామంచలలామచ, అమ. ఉదా 'అక్కాంతాలలామంబు - రాజ హంసీయుఁడోలెనమణీలలామంబు, కృం|| నై|| ఉదా 'కా-సాత్రిత్రత్యగుణాభిరామయగు నాభామాలలా మంబు, పాం|| మా|| అజగృకథ-పుట్టుక మొదలుగాఁగలవృత్తాంతము, ఎట్టిదనినన్ - ఎటువంటిదనఁగా-చెప్పఁబోవుచున్నాను వినుమనుట, ఇచట గవి సాలంకృతకన్యాదాక మొనర్చుచున్నా ననివచిం చుచున్నాఁడు. రూపకాలంకారము.

-: ధర్మశీలుడుకొలుపుండుట :-

మ॥ అనహాయాపరిమేయమర్జయబలా ♦ హంకారమర్వారవై
రి సమాసప్రతిఘసమాఠణచణో ♦ ద్రేకాశివిద్యుత్సము
ల్లననాసంతర జాయమానమహిత ♦ ద్రాఘిష్ఠగర్హాఘనుం
డసమానాకృతి ధర్మశీలుడనురా ♦ జత్యంతసంతృప్తుః డై.

29

ఈ పద్యమున రాజానకును, మేఘమునకును, అభేదాధ్యవసాయముచేసి చెప్పినాడు.

అ॥ అస.....సుండు. అనహాయ-సహాయహితమైన, అపరిమేయ - మితిచెప్పనలవిగా నట్టియు, దుర్జయ-గెలవనశక్యమైనట్టియు, బలశరీరపాటవముచేతను, అహంకార - మదముచేతను, దుర్వార-నివారింపనలవిగాని, వైరిసహస్ర - అనేకశత్రువులయొక్క, ప్రతిఘసమాఠణచణ - నిత్యమును జంపుటయందు శేష్యతోఁగూడిన, ని॥ ఘ్రోడివాహనీవాతుష్ణీ జేపవసవాసరా, అ॥ ఉద్రేక-దుడుకుతనముగల, అనివిద్యుత్ - మెలుపువంటి ఖడ్గముయొక్క, సముల్లసన - ప్రకాశముయొక్క, అనంతర-పిమ్మట, జాయమాన-కలుగుచున్న, మహిత-గొప్పయైన, ద్రాఘిష్ఠ-అతిదీర్ఘమైన, 'ని॥ అతిశయేనదీర్ఘః ద్రాఘిష్ఠః, గురు. 'సూ॥ ప్రియస్థిస్థిరోఽయ జహులగుచువృద్ధతృప్తిదీర్ఘబృందారకాణాం ప్రస్థస్థనబృంహిగర్వదీర్ఘత్రై)ఘివృద్ధాః, అష్టా సిద్ధాం. (వ్యా॥ ప్రియాదీనాం క్రమాత్ప్రాదయః స్మృతిష్టాదిః ప్రేష్ఠః, ధేష్ఠః, శేష్ఠః, వరిష్ఠః, బంహిష్ఠః, గరిష్ఠః, కర్షిష్ఠః, త్రపిష్ఠః, ద్రాఘిష్ఠః, వృందిష్ఠః, ఏవమీయ సుకృ. ప్రియోఽయజహులగుచుదీర్ఘాణాం పృథ్వాదిత్వాత్ ప్రేమాదిత్వాది)గర్హాఘనుండు-గర్హకుఁడుడయినవాఁడు, 'ని॥ గర్హితంబృంహితేమేఘభువనాతు మదద్విపే, నానా. ఇచట సింహనాదముచేత రాజాను, గర్హచేత మేఘమును, అనితెలియవలెను. ధర్మశీలుడు-ధర్మముగాఁ బ్రవర్తించుటయే స్వభావముగాఁ గలవాఁడగుటచే ధర్మశీలుఁ డనుసార్థక నామమును వహించినయారాజు, అసమానాకృతి-సమానములేని చక్కఁదనముచేత, అత్యంతసంతుష్టుఁడై - అధికమైనసంతోషముగలవాఁడై, మీఁది కన్వయము. ఇందుఁ బ్రథమపాదమున సరసయతి నెప్పఁబడినది. 'క॥ హయ లక్ష్మమునకు శవసలు. నయనరసచఛజఘటకు ♦ నలి మధ్యగున, గ్గయుతానునాసికము ని, శ్చయముగ ద్రుతమునకుఁజెల్లు ♦ సరసవళులనన్, అప్ప. మఱియుఁ జతుర్థపాదమున 'సము, ల్లననా..... మహితః ద్రాఘిష్ఠ, అనుఁట వికల్పయతి 'గీ॥ వ్యాకరణరూత్రములసంధులతుకునపుడు, 'రెండువిధముల రూపంబులుండెనేని, ననుధ నయొక్క-రములకః వ్యలవికల్ప, సంధి విరమణ మన 'రెండు' సాగుచుండు, అప్ప. 'ఉదా 'గీ నందకుమార గూఢపాః నృదవిహర, దలితః శుపాల గోత్రభిః స్మృణివి నీల, నాగపర్యంకకాయ సః స్మార్తయామి, ధాతృయతనామ యోగిభ్యాః స్మధ్యధామ, మఱియు 'మ. ఒకనాఁ డిందుధరుండుఁ బార్వతియు లీః లోద్యావకేరీసరి, నికటానేకవనప్రదేశముల జైః తేయేంద్రకన్యాపురో, నికురంబంబులు, అదిపు. ఇందు అశ్లిష్టకేవలపరంపరిత రూపకాలంకారమును 'క॥ తాతతర విమతధ్వజ, నీ తత కాంతారతతికిః నీచేతిమహి, హేతివనజ్వలనోజ్జ్వల, హేతిసమీయోబ ధారుః శీశ్వరనరసా, శరస్. శ్లిష్టకేవలపరంపరితరూప కాలంకారమును. 'క॥ ఇల సంధిగూడిపదములు సెలకొని యొకపదమురీతిః నిలిచినట్లేషం, బలరు, సరస. 'నియతారోహణోపాయః. స్యాదారోహ క్షరస్యయః, తత్పరంపరితంజ్ఞిపే. వాచకేభేదభాజవా, కా॥ ప్ర॥ ఉదా. 'విద్యనానననాంస కైరి,

కమలా సంకోచదీప్తద్యుతే, దుర్గామారణినీలలోహితసమిత్ స్వీకారచైత్యానర, సత్యప్రీతివిధానదక్ష విజయప్రాగ్భావభీనుప్రభో, సామ్రాజ్యంవరవీరవత్సరశతం వైరించము చైచ్ఛిక్రియాః' అనంగా అశ్లిష్ట శిష్ట కేవలపరంపరిత రూపకాలం కారమిత్రమని తెలియవలెను.

తా|| గెలువకకృమగాని యనవోయకూరులగు శత్రురాజులయొక్క సమాహము శెల్లప్పుడును దునుమాడుటయందు శేర్పరితనమును దుడుకుతనమును గల చంద్రవోసముయొక్క మెఱుపును పెంటనే యులుమువలె సింహనాదమును గలవాడును, మిగులసుందరుడును, ధర్మమార్గము నించుక యైననుదప్పక ప్రవర్తించువాడును, అగు ధర్మశీలుండను రాజు మిక్కిలి సంతోషముతోఁ గూడిన వాడై.

—: ధర్మశీలునిసభకుఁ బులహమహర్షి వచ్చుట :—

క|| కొలువున్నయెడకుఁ దనని, ర్జులతేజము సూర్యుతోడ ♦ మార్మలయంగాఁ బులహుఁ డనుమాని నిర్గత, కలహుఁడు చనుదెంచె శివ్య ♦ గణసంవృతుండై. 30

అ|| కొలువున్నయెడకుఁ—అరాజు సభచేసియున్నచోటికి, తన నిర్మలతేజము—తనయొక్కస్వచ్ఛ మైనప్రకాశము, సూర్యుతోడనే—సూర్యుని కాంతితో, మార్మలయంగాఁ—ఎదురించివ్యాపించగా— అనంగా సూర్యుని కాంతిని బ్రతిఘటించునట్టి కాంతితోననుట. మాటు+మలయు—మార్మలయు, అగును. నిర్గతకలహుఁడు—పోగొట్టఁబడినజగదములుగలవాఁడు. అయిన పులహుఁడునుపేరుగలమహర్షి శిష్యగణసంవృతుండై—తనయొక్కశిష్యులతోఁజుట్టుకొనఁబడినవాడై, చనుదెంచె—వచ్చెను, ఇందు 'తన నిర్మలతేజము సూర్యుతోడమార్మలయగా, అనుటచే సుపహులంకారము 'సాధర్మ్యముపమా భేదే, కా|| ప్ర|| 'తమశ్వేత్వనుబద్ధాతి తచ్చీలంతన్నిపేధతి తస్యైవానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్య వాచకాః ఉపమాయా మిమేప్రోక్తాః కవీనాం బుద్ధిసాఖ్యదాః' కావ్యాద.

తా|| కొలువుదీరియుండగా నచటికి శమదమాన్వితమనస్కుఁడును, సూర్యునితో సమాన మగు కాంతిగలవాఁడును, అయిన పులహమహర్షి తన శిష్యులతోఁగూడి వచ్చెను.

క|| చనుదేర నెదురుగాఁ జని, మునిసింహులి నర్ఘ్యపాద్య ♦ ముల సంతృప్తా త్పునిఁ, జేసి రత్నసింహా, ననమునఁ గూర్చుండనునిచి ♦ సవిధక్షోణిన్ 31

అ|| చనుదేర—వచ్చినతోడనే. ఎదురుగాఁజని, అధర్మశీల నృపాలుఁ డభిముఖముగాఁ బోయి, మునిసింహునికా—మునులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యాపులహుని, 'ని|| స్యురుత్తరపదే వ్యాఘ్ర పుంగవ ర్షభ కుంజరాః, సింహ శార్దూల నాగాద్యాః. పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః; అను|| అర్ఘ్య పాద్యములకా—పూజార్థమయిన జలముతోను, పాదప్రక్షాళ నార్థమయిన జలముతోను, 'ని|| అర్ఘ్య మర్ఘ్యై పాద్యం పాదాయ వారిణి, అను|| అర్ఘ్యరేజలే, అని రామోక్తమి. సంతృప్తాత్పునికా—సంతోషించఁబడిన మనస్సు గలవానినిగా, చేసి, రత్నసింహాసనమునకా—బంగారముతో సింహముఖ ముగాఁ జేయఁబడి మణులు పొదునఁబడిన రాజసీతమున, కూర్చుండనునిచి, —అనీనుఁ డగునట్లుచేసి, సవిధక్షోణికా—దాని సమీపభూమియందు. ముందరి వచనముతో నన్వయము—ఇచట రాజుమని

శ్రేష్ఠ స్వర్ణ పాద్యాదులతోఁ బూజించుటకుఁ గారణ మిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. 'సాధూనాం దర్శనంపుణ్యం, తీర్థీభూతాహిసాధవః, కాలేన ఫలతే తీర్థం, సద్యః సాధుసమాగమః, చాణి.

తా|| ఇట్లేతెంచిన ఋషీశ్వరస కేతులేగి పాదములఁ గడిగి పూజించి మణిమయ మగుగువర్ణ సింహాసనమునఁ గూర్చుండఁజేసి యాసమీపమున.

వ|| తాను నొక్కనముచితాసనంబునఁ గూర్చుండి ప్రసంగవశంబుననిట్లునియె. 32

అ|| తాను - ఆధర్మకీల భూపాలుఁడును. భిక్కునముచితాసనంబునకా - మిక్కిలి యోగ్యమయిన యొకపీఠముమీఁద, కూర్చుండి - కూర్చుండినవాడై, ప్రసంగ వశంబునకా - మాటలయొక్క యధీనమున, అనఁగా వివిధవిషయములనుగూర్చి ప్రస్తావించుచు ననుట, ఇట్లనియెకా - ఈ చెప్పఁబోవు ప్రకారముగాఁ బలికెను, ఇచటఁ బూర్వ వాక్యాంతమున భావ్యర్థ కథన ప్రారంభమున కర్థమగుచున్నది. 'నూ|| ఇట్లనియె. అనిన భావ్యర్థకథనప్రారంభ పరిసమాప్తతం గ్రహంబుగ నగు.' ప్రా. వ్యా. 'ప్రసంగవశమున, అనుటకు 'నూతాఃపారాణికాః ప్రోక్తా మాగధావంశ కంసకాః, వందిన స్వ మలప్రజ్ఞాః, ప్రస్తావనద్యోక్తయః. అని కాశ్త్రుముకనుక బ్రస్తావనమున నిట్లు వచించెనని యూహింపవలయును.

సీ|| ఆఱుశాస్త్రములందు ♦ నడిగినతా వెల్ల, నిదమిత్థ మనితెల్ప ♦ నెవ్వఁడోపుఁ
దెలిసిధర్మాధర్మ ♦ ములు పాలునీరు నే, ర్పఱచిన ల్లెవ్వఁ డే ♦ ర్పఱవనేర్పు
నమరాది కమనీయ ♦ మగుతవసామ్రాజ్య, పట్టంబు నెవ్వఁడు ♦ కట్టికొనియె
లోకంబునకు దురా ♦ లోకంబు బ్రహ్మవ, లోక మెవ్వఁడు నేయు ♦ లోకమందు

తే|| మీరు దక్కంగ నోత్రిలో ♦ కీరహస్య, కర్మమర్మ వివేక జం ♦ ఘాలదృష్టి
ఫాలలోచనపరభక్తి ♦ పారవశ్య, దళితకామాదిరిపువర్గ ♦ కలహా! పులహా? 33

అ|| ఓత్రిలో.....కలహ. ఓ - సంబోధనము, త్రిలోకీ - మూఁడులోకములయొక్క. 'ఇచట 'త్రిలోకీ, అనునది ద్విగుసమాసము. 'త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః = త్రిలోకీ, రహస్యకర్మ - దాఁచఁబడిన పనులయొక్క, "ని|| రహస్యోపాంశుచాలింగే. రహస్యం తద్భవే త్రిమి" అ|| మర్మవివేక - కపటమును చెలియునట్టి, జంఘాలదృష్టి - మ్మిలివడిగానడచునటువంటి చూపుగల - అనఁగా ప్రసరించునటువంటియనుట, 'ని|| జంఘాలాఽతిజప్తుత్యై, అను|| 'దృష్టుష్టి నేత్రలోచన చక్షుర్నయ నాంబక్షక్షణాక్షీణి, హలా|| ఫాలలోచన - నొసటకన్నుగలకివునియొక్క, పరభక్తి - శ్రేష్ఠమైన భక్తియొక్క, పారవశ్య - పరవశక్త్యనుచేత, అనందాతిశయముచే మై మఱచుటచేత, దళిత - భేదించఁబడిన, కామాదిరిపువర్గ - కామము శ్రోధము మొదలగు సరిషడ్వర్గముయొక్క, కలహ - జగడములంగలవాఁడా, పులహ - ఓపులహుఁడా లోకమందుకా - ఈ ప్రపంచమునందు, మీరుదక్కంగకా = మీరుగాక, మీకుఁదప్ప నెవరైన ననుట, ఆఱుశాస్త్రములందుకా - వేదాశ్త్రములయందును, అడిగినతావు + ఎల్లకా - ప్రశ్నించినవోటు అంతయును, ఇదమిత్థము - ఇదియట్లు, అనితెల్పకా - అనితెలియఁజేయుటకు, ఎవ్వఁడోపుకా - ఎవ్వఁడు సమర్థుడగును, తెలిసి - ఎఱిగియుండినను, ధర్మాధర్మములు - న్యాయాన్యాయములు.

పాలనీరుకొ-పాలనునీటిని, ఏర్పఱచినట్లు-విభజనచేసినవిధముగా, ఎవ్వఁడు-ఏపురుఁడు, ఏర్పఱప నేర్చుకొ-వేఱుచేయుటకుఁదగియుండెను, అమరాదికమనీయము-దేవతలు మొదలగువారికినుహారము, అగుతపస్సామ్రాజ్యపట్టంబు-అయినట్టితపస్సునెడి సమస్తమైనప్రదేశమునకు దొరతనము, (పట్ట మనఁగా రాజ్యాభిషేకసమయమున నొకటఁ గట్టెడుపట్టె) ఎవ్వఁడుకట్టుకొనియొక-ఎవ్వఁడు కట్టుకొనియుండెను, అనఁగాఁ దపస్సుచేయువారలలో క్రేష్ఠుఁడవనట, లోకఁబునకుకొ-ఈప్రపంచ మనగలజనులందఱికివి, దురాలోకంబు-చూడ నశక్తుమైనది, బ్రహ్మకలోకము- బ్రహ్మనుజూచుట, ఎవ్వఁడునేయుకొ-ఎవఁడుచేయఁగలిగెను, ఇందు 'మీరు, అనుబహువచనప్రయోగమునకు 'నూ॥ స్వా త్పూజ్యత్వవివక్షాయాం. మహతాం బహుతా మతాః', అభి॥ మీరుదక్కఁగకొ-అనుటకు 'నూ॥ అగ్నియస్వాగిగవ్యక్ష్యం. రూఢశబ్దేషు క్తచిత్', అభి॥ ఉదా 'కా॥ ఈసాండిత్యము నీకుఁదక్క నట యొందఁ గఁటిమే' స్వా. మ. సంబోధనమేకవచనమున నుండుటకు 'నూ॥ పూజ్యతయందొ క్కచో నామతదేతద్యవృత్త దస్యచ్ఛబ్దంబులి యేకవచనంబునకు బహువచనంబగు, అగుచో సఁబోధ్య వాచకంబువకు బహువచనాంతరంబు కాదు.' ప్రా॥ వ్యా॥ ఉదా "క॥ అతఁ డు, మీకుఁ బ్రియకీష్యుఁ డటము + మిధ్యావచనా, భార. "నీ॥ మహితాత్మ మీరలి + మృహినుఁడ"కళా" ఇంద్రధర్మా ధర్మములను బాలనీరువిభజించినట్లునుటచే ననుపాత్తవాచకధర్మోపాదాన లుప్తోపమా లంకారము 'ధర్మోపమానయో ల్లోపే, పృత్తే వాక్యేవద్యత్యతే, కా॥ ప్ర॥ పులహ-కలహ, అనుప్రాసాలంకారము. 'తపస్సామ్రాజ్యపట్టంబు, రూపకాలంకారము. 'లోకంబునకు దురాలోకంబు బ్రహ్మకలోకము, ఆంత్యానుప్రాసాలంకారము. ఇందుఁ బులహునియొక్క మహోత్సర్గ వర్ణింపఁబడినది.

తా॥ ముట్లోకరహస్యములఁ జూచునొకటికన్ను గలశివునియందలిభక్తిచే నరివడ్డర్థమును జయించినయోపులహమహానీ॥ మీరుగాక యీప్రపంచమున వేద్యాస్త్రములలో నెచ్చొట నేయంక మనుగూర్చి ప్రక్షించిన నీదియి ట్లనిశెప్పురాఁడును, శాస్త్రములఁ జదివిన నందలిన్యాయాన్యాయముల షీరసీరముల వేఱువేఱుమరాజహంసతెఱంగున విభజించి చెప్పుగలవాఁడును, దేవతలునున్నగువారి కిష్ట మైనతపస్సు నొసరించినవాఁడును, జగజ్జనులచేఁ గనుగొననలవిగాని పరమాత్మ దస్యనమును జేసిన వాఁడును, లేడుగదా !

క॥ ఒకవేదమె యొకశాస్త్రమె, యొకధర్మమె యొక్కనయమె + యొకవినయంబే యొకశమమె యొక్కదమమే, నకలము నీయందకలపు + చాతుర్యనిధి. 34.

అ॥ చాతుర్యనిధి - నేర్పువకుగనియైనవాఁడా, ఒకవేదమె - ఒకవేదార్థవివరణమునందు మాత్రమా, కాదనుట. ఒకశాస్త్రమె-ఒకశాస్త్రపరిశీలమునందా, ఒకధర్మమె-ఒకధర్మవిచక్షణాయందే యనుకొందుమా, ఒక్కనయమె-ఒకనీతియందువినుర్పింపఁగలమా, ఒక వినయంచే-ఒకనమ్రత్వము నందూపింతుమా, ఒకశమమె-ఒక్కసహనమునందుఁజేగలమా, ఒక్కదమమె-ఒక్క యింద్రియ నిగ్రహమునందాలోచింపఁగలమా, సకలముకొ-అన్నియును, నీయందకలపు-నీయందేయున్నవి. ఇంకొ కరియందిన్ని గుణంబులులేననుట. 'అంగునివేదాశ్చత్వారోమీమాంసాన్యాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మ శ్రుతం ద్యౌష్మత్యాశ్చతుర్దశః, ఇట్లు చతుర్దశవిద్యలని చెప్పఁబడుచున్నవి.

తా|| ఓనుహస్తీ! శ్రుతులయ్యగ్ధమును కవరించుటయందును, కాస్త్రములఁ జర్పించుటయందును, వేదోక్తవిధి నిర్ణయమందును, న్యాయప్రవర్తనమునందును, నశ్రుతయందును, సహనమునందును, జితేంద్రియత్వమునందును, నీకుఁడప్పు సమర్థు లెవ్వరులేరు.

ఉ|| ఓమునిసార్వభౌమ సుజ + నోత్పలశీతలధామవాక్స్పతి
స్వామి తలంక కేను మది + సందియమొక్కటి విన్నవించెదన్
దామరసాక్షుకీర్తనమొ + తత్త్వరహస్యమొ యిస్సిరో యితం
డేమి తలంచె నిప్పుడని + యెన్నకుండీ మిముఁ జాల వేడెదన్.

35

అ|| ఓమునిసార్వభౌమ-ఋషులలోఁజక్రవర్తియైన యౌపులహండా, సుజనోత్పల శీతలధామ. సుజనోత్పల-సజ్జనుల నెడు కలువపూవులకు, శీతలధామ-చంద్రుఁడవైనవాఁడా, వాక్స్పతిస్వామి-వాక్కు-
లయందు నర్పములకురా జయనశేషునివంటివాఁడా అనఁగా శేషుఁడు వేయినోళ్ళుగలవాఁడగుటచే
సంభాషణమునం దధికుఁడనిభావము. ఏను-నేను, ఇచట 'ఏను, ఆనుటకు 'సూ|| నీమీనేమే హల్లులకు
లోపంబు విభాషనగు' ప్రా|| వ్యా|| 'సూ|| కృదిదన్య న్యచాన్యస్యాన్యల్లోపాద్విగ్ధశ్చకుత్రచిత్, ఆధ.
తలంక-భయపడక, తమవంటిగొప్పవాఁటితో నిట్టియల్పవిషయమునుగూర్చి నిర్భయముగాఁ బ్రసం-
గించుటకు సంజేహింపక యనుట, మదిక-నామనస్సున, సందియము-సంశయము, ఒక్కటికలదు-
ఒకటియున్నది. విన్నవించెదన్-అది యిప్పుడు తమతో మనవిచేసుకొనున్నాను, తామరసాక్షుకీర్త-
నమొ - నారాయణునియొక్క స్తుతియా, కాదనుట, తత్త్వరహస్యమొ - పరమాత్మయొక్క-
యేకాంతమా, ఇస్సిరో-విసికి డేవునిదలంచునప్పుడనునది. ఇప్పుడు-ఈసమయమున, ఇతండు-ఈ-
రాజు, ఏమిశలించెక-ఎందుకిట్లు విచారించుచున్నాఁడు, అనియెన్నకుండీ-అని మీమనస్సులోఁ
దలంపకుఁడు, అన్యథా తలంపకుఁడనిమనవిచేసికొనుట, మిమ్ముక-మిమ్ము, చాలవేడెదన్-అత్యంత
ముగాఁ బ్రార్థించుచున్నాను. ఈపద్యమున మిమ్ముక, ఆనుటపరులు మిముక-అని ప్రయోగించుటకు
'సూ|| అన్యతరలుక్పయ్యుక్తస్య, నన్న. 'సూ|| నిన్ను నన్నుఁడన్ను వీనియందలి ద్విత్వమునకేని ద్విత్వ
యొక్క నువర్ణంబునకేనియు, మిచ్చుముచ్చుఁడమ్మువీనియందలి ద్విత్వమునకును లోపంబువై కల్పికంబు.
ప్రా|| వ్యా|| ఇందు 'భౌమ-ధామ-స్వామి, ఇవి యంత్యానుప్రాసాలంకారము. 'సుజనోత్పలశీతల-
ధామ, వాక్స్పతిస్వామి, అనుచొట్టనుపమాలంకారము.

తా|| సజ్జనులమనంబును రంజిల్లఁజేయువాఁడవును, ప్రసంగమునందు శేషునివంటివాఁడవును, అగు నోయత్తికవ్వరుఁడా! పెద్ద లైవతకుతో నొకసంజేహమును విన్నవించుకొనఁ దలంచి జంక్షులేక ప్రశ్నించుచున్నాను. ఇదియొక బ్రహ్మజ్ఞానమా? భగవద్భావనమా? అని తాము వినుగుండెడకుండు రని ప్రార్థించుచున్నాను.

—: ధర్మశీలుని ప్రశ్నము :—

క|| వ్యసనములలోన బ్రథమ, వ్యసనము సంభోగకాంక్ష + యది దోషమలీ
మన మనఁగ విందు నందుం, బ్రసరించినవాఁడు పాప + బాహ్యుఁడుకలఁడే? 36

అ॥ వ్యసనములలోనక-అత్యాసక్తిగల స్త్రీ ద్యూతః పాన మృగయా వాద్దోష దండదోష నిర్ధృకవ్యయము అనునేడింటిలో, ప్రథమవ్యసనము-మొదటిది యగువిచారము, సంభోగ కాంక్ష-స్త్రీసంగమవాంఛ, అది-అకోరిక, దోషమలీమసము-పాపముతోమాసినది. అనఁగా బాపమునెడు మలినముతో నిండినదగుటచే, నపకీర్తియని తెలియవలెను. 'ని॥ మలీమసంతు మలినం. కచ్చరం మల దూషితం, అమ॥ అనఁగఁ-ఇట్లుతమవంటిపెద్దలు చెప్పుచుండఁగా, విందుక్ వినియున్నాను. ఇచట దద్దర్శార్థకమున భూతార్థము స్ఫురించినది. 'నూ॥ తద్దర్శార్థకవిశేషణం బసహాయతం ద్రికాలవాచి యగు.' ప్రా॥ వ్యా॥ అందుక్ - అట్టివ్యసనమునందు. ప్రసరించినవాఁడు - తనయొక్క-మనస్సును వ్యాపింపఁజేసినవాఁడు. ప్రవర్తించినవాఁడనుట, పాపబాహ్యుఁడు-కలుషమునుండి బహిర్గతుఁడైనవాఁడు, పాపవిముక్తుఁడైనవాఁడనుట, కలఁడే-లోకమునంచెచ్చటనయిననున్నాఁడా? ఈపద్యమున 'విందుక్. అందుక్' అను ప్రాసాలంకారము.

తా॥ స్త్రీలఁగోరట, జూదమాడుట, కల్లుద్రాగుట' వేఁటాడుట, పరులనిందించుటయు, గొట్టుటయు, నివృత్తియోజనమగువ్యయము, అగు నీయేడింటిలో మొదటిది యగు స్త్రీవాంఛ పాపపూరితమయినదని తమవంటిపెద్దలు చెప్పుచుండఁగావినియున్నాను. అట్టి వ్యసనమునఁ బ్రవర్తించి పాప విముక్తినిొందినవాఁడెచ్చటనయినను గలఁడా?

—: పులహుని ప్రత్యుత్తరము :—

క॥ నా విని మునిశేఖరుఁ డో, భూవల్లభ వెఱవనేల ♦ బుధసంస్తుత్యం
బీవాక్య మేమి యల్పమె, నీ వడిగినయంత మోహ ♦ నిర్మిద్రుఁడవే ?

37

అ॥ నాక్- అనఁగా ఇట్లుపలుకఁగా, విని-అకర్ణించినవాఁడై, మునిశేఖరుఁడు-ఋషులలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యాపులహుఁడు, ఓభూవల్లభ-ఓరాజా 'ని॥ వల్లభో'దయితే-ధ్యక్షే సల్లక్షణతురంగమే, మే. వెఱవక్-+ఏల-భయమును జెందుట యెందులకు, భయపడనక్క-అలే దనుట, బుధసంస్తుత్యంబు-పండితులచేత నెక్కువగా గణింపఁదగినది, అయిన, ఈవాక్యము-ఈమాట, ఏమి-+అల్పమె-స్వల్పమైనదాయేమి, తృణీకరింపఁదగినది కా దనుట, నీవు. అడిగినయంతక్-ప్రశ్నించినమాత్రముననే, మోహ నిర్మిద్రుఁడవే-వలపునందు జాగరూకతగలవాడవా, అడిగినంతమాత్రముననే నీ వట్టిభ్రాంతిగలవాడవని నేను దలంప ననుట.

తా॥ ఇట్లడుగఁగా విని యాయతీంద్రుఁ డోరాజా! భయపడనవసరములేదు. పండితులచే మన్నింపఁదగిన యీశ్రవ్ణ యల్పమైనది కాదు. నీ విట్లుప్రశ్నించిన మాత్రముననే కామాతురుఁడవగుదువా?

చ॥ అడిగిననేమి దోషమె న ♦ మస్తధరాతలనాథ ! కోరిక

ల్నుడుపులనున్నవే మనసు ♦ లోపలఁ గాక రత్నిప్రసంగము

ల్లడవనియంతమాత్రమె వి ♦ దారితమోహుఁడె యీ విచారముల్

విడుపుము వాగ్విశేషమును ♦ విశ్రుతవేషము మోక్షహేతువే ?

38

అ॥ సమస్తధరాతలనాథ - ఈశుడమియంతటికినధిపతివైనవాడా, అడిగిననేమి-నీవు ప్రశ్నించిన మాత్రముననే యేమయినది, దోసమె - ఇదియొక నేరమా, కాదనుట, కోరికల్-మనుజులకుఁ గల యపేక్షలు, మనసులోపలఁగాక-చిత్తమునందుఁగాకుండ నుడువులకొ-మనము ప్రసంగించెడుమాటల లోనే, ఉన్నవే-ఉన్నవాయేమి, అనఁగా నన్నియు మనస్సునం దుండును గాని వాక్కులలో నేమిలే దనుట, రతిప్రసంగముల్-సురతసంబంధ మైనవాక్యములు, తడవనియంతమాత్రనె-విచారించక యుండినంతలోనే, విచారితమోహుడె-భేదించఁబడినమోహము గలవాడా, అనఁగా మోహరహితమైనవాడా యనుట, ఈవిచారముల్-ఈయాలోచనలు, విడువుము-వదలివెట్టుము, వాగ్విశేషమును-మాటలయొక్క-యధికమును-వాగాడంబరమును, విశ్రుతవేషముకొ-ప్రసిద్ధిగల వస్త్రభూషణాద్యలంకారమును, మోక్షపాతువే-ముక్తికిఁగారణమా-కాదనుట, ఇందుఁబ్రథమపాదమున 'అడిగిన..... సమస్త ధరాతలనాథ, అనువోట 'అ, కారమునకు మకారముతలపైఁగల 'అ, కారముతో విశ్రమమునెప్పఁబడినందుకు 'అ॥ నాస్తియనక మహిస + నంతసంపదలు నా, రాయబుడొసంగు + రమ్యమగుర, సాయనంబు బుధులకతఁ డన నిత్యస, మాసయతులు రెంటి + నంటియుండు, అన॥ ఇందు 'విశేషము-వేషము, అంత్యానుప్రాసాలంకారము. కోరికలు మనస్సున నుండును గాని వాక్కుల యందుండునా? మాటలాడనియంతమాత్రమున మోహబంధవిముక్తుడగునా? వాచాడంబరమును, వేషధారిత్వమును, మోక్షపాతువులా? అనుటచే అర్థాంతరన్యాసాలంకారము 'సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్యేన సమర్థ్యతే'యత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః. సాధక్రేయే కేతరేణ వా, కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఓరాజా! ఈయంశమునుగూర్చి నీవు ప్రశ్నించినంతనే నేరముగాదు. మానవులకుఁ గోరికలన్నియు మనస్సులోనుండును గాని మాటలలోనుండవు. సంభోగసంబంధమయిన ప్రసంగములు బయటికిఁ గనుపఱచనంతమాత్రముననే స్త్రీవాంఛారహితుఁ డగునా? ఈయాలోచనల మానుము. అధిక ప్రసంగాడంబరమును, డాంబిక వేషమును; మోక్షసాధనములు కావు.

క॥ కావున విచారమేటికి, భూవర విను నకలదోష + ములకు నిరాఘా

టావాసమానె శివకరు, తావేశధురీణచిత్తుఁ + డైన ధరిత్రిన్.

39.

అ॥ కావునకొ-అటులగుటంచేసి, కాబట్టియనుట, విచారము-అలోచన, ఏటికికొ-ఎందునకు, భూవర-ఓరాటా, విను-అలకించుము, ధరిత్రికొ-భూమియందు, శివకరుణావేశధురీణచిత్తుఁడు. శివకరుణా-అపరయోశ్వరునియొక్క దయతోఁగూడిన, అవేశ-ఒడఁపఱచుకొనియొక్క, ధురీణ-భారమును భరించిన, చిత్తుఁడు-మనస్సుగలవాడు: ఐనకొ-అయినయెడన, నకలదోషములకుకొ-సమస్తమయినపాపములకు, నిరాఘాట+అవాసమానె-అడ్డములేని నివాసమగునా, 'ని॥ అఘాటస్తుఘటోఽవధిః. అంతేఽవసానసీమాచ మర్యాదాపిచసీమని, పేమ॥ ఈవద్యమున 'విను, అనువోట. మధ్యమపురుషైకవచన మయినందున మువర్ణము రావలసియున్నను 'నూ॥ పార్థనాథే ము రేకత్యేకధ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాషాంతం వచం త్యేకే, న ప్రాజేకు కదాచన, అను నధర్మణవచనము వలన హఙ్విపర మగుచుండఁగా వైకల్పిక మువర్ణము రాదయ్యె. 'ఏటికికొ, అనుప్రయోగమునకుదా'వ॥ నీవికరులఁగోలువనేటికి, భార, మతియు "ఉ నీ, కింతభయంబులేకడుగ + నెల్లిదమైతిమి మాటలేటికిన్, స్వా॥ మ॥

తా|| కనుక దీనినిగుఱించి యాలోచింపవలసినపని లేదు. ధర్మశీలా! వినుము లోకమునఁ బరమేశ్వరానుగ్రహసమృద్ధిగల హృదయముతోఁగూడినచానికి నేలాటి కలుషములు నటవుగదా!

చ|| కలరునుమీ మనోజశర ♦ కంపితధైర్యశరవృత్తలై తలం
పుల వచనంబులం గ్రియల ♦ భోగవతీజనమంద యిచ్చ ని
చ్చలముగఁ బూని తక్కినవి ♦ చారము దూరము చేసినట్టిమొ
క్కలపుమనుష్యులుం బుధులు ♦ గాననిసద్గతిఁ గన్నవా రిలన్.

40

అ|| ఇలక-భూమియందు, మనోజశరకంపితధైర్యశరవృత్తలై. మనోజశర - మన్మథునియొక్క బాణములచేత, కంపిత-చలించబడిన, ధైర్యశరవృత్తలై-ధైర్యమునెడిలక్ష్యముగలవారై, కామోద్రేకులై యునుట, 'ని' లక్ష్యం లక్ష్యంశరవృత్తం, అ|| వేద్యంలక్ష్యంశరవృత్తం, హలా, ఉదా 'వ' కుసుమ బాణపరంపరా శరవృత్తం దైవతనవృత్తయంబు, శృ|| నై|| తలంపులక - కోరికలయందును, వచనంబులక-పలుకులయందును, క్రియలక-పనులయందును, అనఁగా మనోవాక్కాయకర్మంబు లను మూడింటియం దనుట, భోగవతీజనమంద - భోగమురాండ్రయందే, ఇచ్చ - కాంక్షను, నిచ్చలముగ-స్థిరముగా, ఉదా 'ఉ' నిచ్చలమహృహపచుచి ♦ నేత్రములజ్జము లొబ, కవిక. పూని-వహించి, 'భోగవతీజనసంగమేచ్ఛ, అని పాతా|| తక్కినవిచారముక - శేషించినచింతను, దూరముచేసినట్టి మొక్కలపుమనుష్యులక - ఎడముచేసినటువంటిమాధుర్యమునవులు నైకము, బుధులు గాననిసద్గతిక-పండితులుగూడఁ గనుఁగొనలేని స్వర్గలోకసౌఖ్యమును, మంచిజ్ఞానము ననియుఁ జెప్పవచ్చును, కన్న వారు-కనుగొనినవారు, కలరునుమీ-ఉన్నారచూచుమా, ఇందు 'మొక్కలపుమనుష్యులం బుధులు గానని, అనుటలో సరళమువకు తెనుక సున్ననకారము బిందు వగుటకు 'నూ|| ఆద్యే తృప్తియే చకపా స్తృప్తియా స్మ్యః కపేతరే, ఆద్యే తృప్తియే తుల్యే చ. ప్రాప్తువంతి నిమిత్తతామ్, అథ|| ఉదా 'ఉ' ఎక్కడివాడో యక్షతన ♦ యేయ జయంతవంత కంతులం, జక్కదనంబునం గెలువఁ జాలెనువాఁడు, స్వా|| మ|| ఇంకను 'చ' మెలఁతులైలగాడ్డవను ♦ మేదడియొత్తఁగఁ గూర్చు నిండు తె, స్మైలపారవంటివర్షలునఁ నిర్దపుగుబ్బల వాలుచుం గళం, బలముచు, వసు. ఇందు 'ఇచ్చ నిచ్చల-చారముదూరము, అనుప్రాసాతంకారము. బుధులనఁగాదేవతలు. వారికినివాసము నక్షత్ర గమనము గలస్వర్గము. (ఆ కాశము) కనుక దివ్యులకు సయితము లభించనిశాశ్వతపరమపదమును బొందినవారనిభావము.

తా|| ఈ పుడమియందుఁ గామసమై నిరంకరము మనోవాక్కాయకర్మంబులం దేమటక కామజీవనమనందే నిక్క మగుకోరికతోఁ బ్రవర్తించుచుఁ గడమయాలోచనలను గడఁద్రోచినమోటు వాండ్రు నైకము విద్వాంసులకు లభించని మోక్షమును బొందిన వారున్నార చూచితివా!

మ|| అది యాజన్మమునందుఁ జేసినవివే ♦ కాయత్తనద్వైతసం
పదకా దోవరపాల పూర్వకృత మా ♦ మాహాత్మ్యవిస్ఫూర్తి యెం
తదురాచారధునిఁ దైన నఘటం ♦ తాపంబు రాదేని య
మృదనారాతికృపావిస్తాక మని సం ♦ భావ్యుండు వాఁడెరికిన్.

41

అ|| ఓనరపాల-ఓ రాజా, అది-అట్టిపుణ్యస్థలాప్రాప్తి, ఈజన్మమునందు-ఇప్పటిపుట్టుకయందు చేసినవివేక + అయత్త + సద్వృత్త + సంపద కాదు, అచరించినటువంటి జ్ఞానమునకధీనమయిన మంచి నడతయొక్కయతిశయము కానేరదు, అమాహాత్మ్యవిన్నూర్తి - అ గొప్పతనముయొక్క సమృద్ధి, పూర్వకృతము - క్రిందటి జన్మమునజేయఁబడినది, ఎంత + దురాచార + ధుర్బలుఁడు + బున - ఏలాటిచెడ్డనడకగలవాడయినప్పటికిని, అఘసంతాపంబురాజేని - పాపములని దుఃఖమురాకుండినట్లయిన, అది-అట్టిగొప్పయదృష్టము, అమృదనారాతికృపావిపాకము-అపరమేశ్వరునియొక్కదయవలన లభించినభాగ్యము, 'అఘసంతాపంబునుండెందఁడ + మృదనారాతి, అని పాఠాం. వాఁడు-అట్టిపురుషుఁడు, వీరికి-ఎవ్వరికైనను, సంభావ్యుండు-మిక్కిలి కొనియాడఁదగిన వాఁడు, ఈపద్యమున ద్వితీయ చతుర్థ పాదములయందు విందుయతి నెప్పఁబడినది. లక్షణము 'క|| పనిఁబూని నిలుచుఁ దమతము, యనునాసికములకు విందు + యతులను వెనుకక, గనుపట్టు నాల్గు లివులను, బెనుసున్నలు దానితమకుఁ బిలువఁదఁ గదియుచోన్, అప్పు ఁదా 'గీ|| మనసేజాతాయ గోపడింభా యనంగ, దేనిసే కులక్షణసారమున ననుస్వరయతి యని చెప్పఁబడియున్నది 'క|| పంచమ వర్గాక్షరములు, పంచమవర్ణములఁ గూడి + పరఁగ నటించుక, వంచింపక పెరనాలుగు, వంచితముగఁ బిలువఁదగున్న + అంటినచోటక, ఁదా 'గీ|| మాకు వడిసెల్లువిజితశం + బరఁడనంగ, ఇందు 'అయత్త సద్వృత్త-దురాచారధుర్-కృపావిపాక, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము.

తా|| పుడమిఁజేదా, అట్టి మహాభాగ్య మీజన్మమునఁ జేయఁబడినదాన యజ్ఞ తపానియ మాదులవలన లభించునదిగాదు. పూర్వపుణ్యసాఫల్యము. ఏలాటిదుష్ప్రవర్తనము కలవాఁ డయినను నతనికిఁ బాపభార మంటనియెడల నది పరమేశ్వరానుగ్రహోత్పన్నము. అతఁ డెవ్వరిచేత నయినను స్తుతింపఁ దగినవాఁడునుమా !

ప|| దీని కొక్కయితిహాసంబు కలదు. చెప్పెద సావధానంతరంగుడ వై విను మని యిట్లు చెప్పందొడంగె.

42

అ|| దీనికి-ఈవిషయముఁకు, ఒక్కయితిహాసంబు - ఒకపురాతనకథ, కలదు - ఉన్నది, చెప్పెదక - దానిని వచింపఁజోవుచున్నాను, సావధాన + అంతరంగుడవై - ఎచ్చరికతోఁగూడిన మనస్సుగలవాడవై-శ్రద్ధతోఁగూడినహృదయము గలవాడవై యనుట, వినుము- అకర్ణింపుము, అని యిట్లు-అనియాప్రకారముగా-చెప్పఁజోవురీతిగా ననుట, చెప్పందొడంగె-చెప్పటకు నారంభించెను.

—: + మాణిక్య పురవర్ణనము +:—

సీ|| కమలాకరము లాట + కమలాకరము లాట, జలజాతవిన్నూర్తిఁ + దెలియఁబడక రాజమండల మాట + రాజమండల మాట, కువలయప్రియవృత్తి + వివరపడక మాణిక్యచయ మాట + మాణిక్యచయ మాట, క్రొత్తడాలుసెలంగ + గుఱుతుంపడక యమరదీర్ఘిక లాట + యమరదీర్ఘిక లాట, ఘనసువర్ణాబరతఁ + గానఁబడక

తే॥ గోపురము లాటమణిమయఁ ♦ గోపురంబు, లాట గురుసమున్నతిమెయిం ♦ దేటపడక
ద్వాపరంబున విలసిల్లు ♦ ద్వాపరంబు, గరిమఁదనరారుమాణిక్య ♦ పురమనంగ. 43

ఇందు మాణిక్యపురమునకును, స్వర్గమునకును, అభేదాధ్యక్షసాయము చేసి చెప్పినాఁడు

అ॥ జలజాతవిన్నూర్తిక - జలమునందుఁ బుట్టఁబడినపద్మములయొక్క, ప్రకాశముచేత, 'ని॥
వార్వారిజలముంభోఁంబు, కమల్లస్సలిలింపయః. శరంవనఁకుశంతోయం. నీరంజీవనమబ్ధిషమ్, తత్పూర్వ
యోద్భవం పద్మం, ధనం. కమలాకరములాట-లక్ష్మీనివాసములగుటయును, 'ని॥ లక్ష్మీపద్మాలయా
పద్మాకమలాత్రివర్షగిత్రియా, అమ॥ జలజాతవిన్నూర్తిక - జలసమూహముయొక్క పరిపూర్ణతచేత,
'ని॥ జాతంజనిసమూహయోః, కాశ్య. కమలాకరములాట-తఱుంగనిజలము గలవి యగుటయును 'ని॥
సలిలింకమలంజలమ్, అమ॥ తెలియఁబడక-బోధపడక, ఇచటఁ గమలములయొక్క శోభచేతఁ గమలా
కరసార్థకనామమును బొందినదియు నెఱుకపడక యనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'ని॥ సహస్రపత్రిం
కమలిం శతపత్రిం కుశేశయమ్, అమ॥ కువలయప్రియవృత్తిక-కలువలకు నిష్టమైనప్రవర్తనముచేత, 'ని॥
స్యాదుత్పలింకువలయం, అమ॥ రాజమండలహాట - చంద్రునియొక్కచింబ మగుటయును, కువలయ
ప్రియవృత్తిక-భూవలయమునందుఁ గలజనులకు సమృద్ధ మైనవ్యాపారముచేత 'ని॥ గోత్రా కుః
పృథివీ పృథ్వీ, అమ॥ రాజమండల హాట-రాజులయొక్కసమూహము గలది యగుటయును, 'స్యా
నృండలం ద్వాదశరాజకేచ, దేశేచ చింతేచ కదంబకేచ, విశ్వ. వివరపడక-విభజనము కాక, క్రొత్త
దాలుసెలంగ-నూతనమైనకాంతులతోఁ బ్రకాశించుచుండఁగా, మాణిక్యచయహాట-మాణిక్యముల
యొక్క-సమదాయ మైయుండుటయును, ఇచట మాణిక్యములు దేవలోకములోనివిగ వర్ణించఁబడు
టకు 'క॥ ధరఁ బద్మరాగ మెందును, దొరకదు కలియుగమునందు, అని వచించఁబడియుండుటను
బట్టి దివ్యలోకముననే యుండు ననిగ్రహింపవలయును. క్రొత్త దాలుసెలంగ-నవీనమైన కోటబురుజు
లతో నొప్పచుండఁగా, మాణిక్యచయహాట - మాణిక్యపురజనమై యుండుటయును, అని చెప్ప
వచ్చును, గుఱుతుపడక-ప్రత్యేకము కాక, ఘనసువర్ణాబ్జత-అధికమయిన యపరంజితామరపూవుల
చేత 'ని॥ స్వర్ణం సువర్ణం కనకమ్, అమ॥ అమరదీర్ఘికలాట - ఆకాశగంగా ప్రవాహములగుటయును,
'ని॥ స్వర్ణదీ సుతదీర్ఘికా, అమ॥ ఘనసువర్ణాబ్జత - గొప్పవైనమంచివన్నెలుగల పద్మములచేత, 'ని॥
వర్ణో ద్విజాదిశుక్లాది. యశోగుణకథానుచ, మే. అమరదీర్ఘికలాట-ఎన్నఁటికి నాశములేకుండునట్టి
గొప్పనడబావు అగుటయును. వృ॥ అమ్రియం తీర్థమరః, 'ని॥ వాపీకు దీర్ఘికా, అమ॥ దేవతలచేఁ
ద్రవ్యఁబడిన లోతయిన నడబావులగుటయు ననిచెప్పనొప్పును. కానఁబడక-చినవాలు తెలియక, గురుస
మున్నతిమెయింక-బ్రహ్మస్మృతియొక్క యతిశయముచేత 'ని॥ గురుస్త్రిలింగాంతం మహతి దుర్జరాల
ఘనోరపి, పుమానిషేకాదికరే. పిత్రాచా సురమంత్రిణి, మే. 'గురుస్తుగీషవృతా శ్రేష్ఠేగురౌపితరి
దుర్భరః, శబ్దా॥ గోపురములాట-స్వర్గపట్టణము లైయుండుటయును, 'ని॥ గాః స్వర్గే వృషే రక్కా,
విశ్వ॥ గురుసమున్నతిమెయింక-అధికమైన యాన్నత్యముచేత, మణిమయగోపురంబులాట-గత్తుములతోఁ
గూడినపట్టణద్వారములు గలిగియుండుటయు, 'ని॥ పురద్వారంతు గోపురమ్, అమ॥ తేటపడక-
స్పష్టము కాక, ద్వాపరంబునక-ద్వాపరయుగమునందు, విలసిల్లుద్వాపరంబుగరిమన్ - ఒప్పుచున్నసంశ
యముయొక్క గొప్పతనముచేత, 'ని॥ ద్వాపరా యుగసంశయో, అమ॥ మాణిక్యపుర మనంగక-

మాణిక్యపుర మనునట్టిపేరుగల పట్టణము, తనరారు - ప్రకాశించుచుండెను, ఇందు 'బౌట, అను ప్రయోగమునకు 'నూ॥ వాయి రపు ర్వక్రతమా, నన్న॥ పద్యమంతయును శ్లేషాలంకారము 'శ్లేషః స వాక్యే ఏకస్మిక్ యత్రానేకార్థతా భవేత్, కా॥ ప్ర॥ 'నానార్థసంక్రయశ్లేషో-వర్ణ్యావర్ణ్యాభయా శ్రితః, సర్వదోమాధకః పాయా త్యయో గంగామదీధరత్, కువ. 'విలసిల్లుద్వాపరంబుగరిమ' ననుటచే శుద్ధసందేహమును 'ససందేహస్తుభేదోక్తా తదనుక్తాచసంశయః కా॥ ప్ర॥ 'తే॥ విషయి విషయంబుఁ గవిమతిఁ విహితసామ్య, దీప్తసందేహమొంద సంఘేహ మధియు, గరిమశుద్ధంబు నిశ్చయఁగర్భితంబు, నిశ్చయాంతంబునగు, నరస. ఉదా 'పంకజం వా సుధాంశు ర్భే త్యస్మాకంతు ననిర్ణయః, చంద్రా.

తా॥ ద్వాపరయుగమునందు సంపూర్ణజలముతోను వివిధవర్ణసమృద్ధితోను అక్షిప్తనివాసములొ యనునట్లు పృథువును కోనేళ్ళును, భూజనుఁకిష్ట మైవ్యాపారముచేతఁ గుళయానందకరులన నెలయుచున్న రాజులును, నూతనము అగుకోటబురుజులతో మాణిక్యములవలె నలలారుచున్నపురజను లును, కర్పూరవర్ణము అయినపద్మములతోఁ బ్రకాశించుచు నెడతెగని జలసమృద్ధిచేత నాకాశగంగ వలె నొప్పుచున్నలోతయిన నడబావులును, మిక్కిలియెత్తుగలిగి బృహస్పతినివాస మయినదివ్యపురమో యనునట్లు దీపించుచున్నరత్నమయ మగుగోపురములును, గలిగి దేవమానవలోకములం దేదియో తెలి యని తెలింగునఁ బ్రకాశించుచున్న మాణిక్యపుర మనునొకపట్టణము కలదు.

శా॥ మాణిక్యక్రియమాణ సాధనుషమా ♦ మాయాసరి త్తర్జుకా
మైణాక్షీనహభీతి సంభ్రమభర ♦ వ్యాలోకమానాభిగా
క్షీణానర్గళ హాసభా విదళిత ♦ స్ఫీతాంధకారత్రియా
మాణాభూతసితాన్య పక్షతతికం ♦ బాపట్టణం బల్పమే.

44

అ॥ మాణి.....కంబు. మాణిక్య-మానికములచేత, క్రియమాణ-కల్పించఁబడుచున్న, సాధ-రాజభవనములయొక్క 'ని॥ సౌధో-2 శ్రీ రాజసదనం, అను॥ 'వృత్తి సుధాయోగా త్సౌధః, సుధయనఁగానున్నము. అదిగలది. సుషమా-ఎక్కువయిన కాంతియును, 'ని॥ సుషమాపర మాశోభా, అను॥ వృత్తి సుష్టుగమంసర్వమస్మాన్ముషమా, అంతటనుబాగుగా సమమైయుండునది, మాయాసరిత్-ఇంద్రజాలపునదిని, కృత్రిమప్రవాహముననుట, ని॥ స్వాస్థ్యాకాంబరీ. అ॥ (ఇచట నూర్చునికాంతివలన నెండమావు లెట్లేర్పడుచున్నవో యటులేమాణిక్య కాంతులకు మాయాప్రవా హము లేర్పడుచున్న వని తెలియవలయును. తర్జుకామ-దాఁటనిచ్చగించువారయిన. ఏణాక్షీ-లేడి కన్నులఁగంటి కన్నులుగల శ్రీలయొక్క, సహ-కాంతముయొక్కయు, భీతి-భయముయొక్కయు, సంధ్రమ తొట్టుపాటుయొక్కయు, 'ని॥ సంధ్రమస్త్యరా, అ॥ భర-అతికాయమును, వ్యాలోక మాన-ఎక్కువగాఁజూచుచున్న, ఆధ్రగ-భేదరులయొక్క, ఆ కాశమునదిరిగిడుబా రయిన దేవతల యొక్క, అక్షీణ-అల్పముగాని, అనర్గళ-అటంకములేని, హాస-నవ్వుయొక్క, భా-కాంతిచేత, విద లిత-పగులఁగొట్టఁబడినదయిన, స్ఫీతాంధకార-అధికమైనచీకటికల, ఇచట హాసముచేతఁ జీఁకటి పోవు ననుటకు హాసము స్వచ్ఛమైనది కనుక నిట్లుచెప్పబడినది. 'శుక్లత్వంకీర్తిహాసాదా కార్ణ్యం దుష్కీర్త్యమాదిభి, ప్రతాపే రక్షతోష్ణత్వే రక్షత్వం క్రోధరాగయోః, కా॥ క॥ అ॥ 'ని॥

‘ద్వాయామప్రహరేసమా, అ. నూ|| అదంతయోరధ్యాయయో ద్వివ్యవహాంత్రీయామా; అనిక్షీర
స్వామి. త్రియామా-రాత్రులచేత, పుష్క|| త్రయాయామాః యస్యాంసా త్రియామా, యామమ
నంగా జాము. మూడుజాములగలది. రాత్రియందుఁ బ్రధమయామము చేష్టాకాలముగనుకను, అం
త్యయామము విబోధకాలము గనుకను. ఈరెండుయామములందు సగము దివససమానము గావున
త్రియామ, అనంబడును. ఉదా. ‘క్వచిదసమేత పరిచ్ఛదస్త్రీయామాం. అనికాళిదాసోక్తి.
అణూభూత-లేకముగాఁగాఁబడిన-అల్పముగా నయిన యనుట. సితాన్యపక్ష-శుక్లపక్షేతరముయొక్క,
అనంగాఁగొప్పపక్షముయొక్క తేతికంబు-సమాహమగలది, అపట్టణంబు-అపురము, అల్పమే-పామాన్య
మైనదా, ఈపద్యముయొక్క ద్విత్వీయపాదమున సమాసవశమున వచ్చినయైత్వమునందుఁ గలయైత్వము
వకును, సమాసగతదీర్ఘమునకును, యతిసెప్పఁబడినది. ఇది వృద్ధియతి ‘క|| తలకట్టులపై సంస్కృత, ములఁ
గదియుపపాదివక్రః ములకు వరుసతో, నెలకొను వక్రతమంబుల, కిలనుభయముఁ జెల్లుచుండు, వృద్ధి
వశులనన్, అప్పు, ఉదా ‘ఉ|| అకమలాక్షిరూపమహిః మాతిశయంబు మనోవారంబు భో, గైక
పరాయణుల్ : పురుషాః లంగజాఁడప్రతిమానచేష్టిత, స్వీకృతలోకుఁ డట్లుగుటఁ జేటుపురంబున
చారికమ్రొయిక, గాకెటులుండు నిష్టియవః గాధపుఁబాత్తు మనంగవచ్చునే, భార. తృతీయపాద
మున గంఠము క్తయతి చెప్పఁబడినది. ‘క|| వెలయఁగ సంయుక్తాక్షర, ములలో నెద్దానినైనః మును
కొని వడిగా, నిలుపందగుఁ జాదంబుల, నలఘుగుణాన్వితుఁడఁడ రేఁఁ యసదృశదానా, నుల. చతు
ర్థపాదమున స్వరయతి ‘గీ|| ప్రాదినిత్య సమాసశబ్దములు గాక, పెరపదంబులపై నచ్చుఁ బెరసి
నప్పు, డన్నియును స్వరయతులగుఁ సాంబగురుండ, యింద్రుఁడనురాన్వయాద్భిభూః క్లేందుఁడనఁగ,
గుల|| ఇందు మాటికృతాంతులచే మాయాప్రవాహ మేగ్బడిన దనుటచే విశేషాలంకారము ‘అధార
రహితాధేయ, మేకంచానేకగోచరం, అశక్యవస్తుకరణం. విశేషాలంకృతి స్త్రీధా, ప్రతా. ఆమా
యాప్రవాహమును చాటుటకు స్త్రీలు భయపడుచున్నారనుటచే భ్రాంతిమదలంకారము. ‘క|| అల
యుపమేయము చచ్చిత, నలరఁగ నారోప్యమాణః మగునుపమానం, విల నెఱుకపడఁగ భ్రాంతిమ,
దలంకరణ మయ్యె. కా|| సం|| ప్రతాపరద్రీయమునను ‘కవిసమ్మతసాదృశ్య విషమే సిహితాత్మని,
అరోప్యమాణానుభవో, యత్రసభ్రాంతిమాన్మృతః, అని చెప్పినాఁడు. ఉదా ‘కపాలేమారాః
వేయతికరాకలోధి శశిన, స్తరుచ్చిద్రప్రోతాఁ విసమితి కరీ సంకలయతి, రతాంతేతల్పస్తాఁ
హరతి వనితాఽప్యంశుకమితి, ప్రభామత్రశ్చంద్రో జగదిదమహో విభవయతి, కాఙ్గణ. మఱియు
“అత్రే నీమంతదిహ్మేమరకతినిగృహే హేమతాటంకపత్రే, లుప్తాయాం మేఖలాయాం ఝటితి
మణికులాకోటియుగ్మే గృహీతే, శోణంబింబోష్ఠకాంత్యా త్వదరిమృగదృశా మిత్యరీణామరణ్యే,
రాజక గంజాఫలానాం స్రజఘ్రి శబరా నైవహరం హరంతి, ఖండ. గగనచరులహాసము చీఁకటినిఁ
బోఁగొట్టుచున్న దనుటలో హాసముతెలుపు గనుక కవిసమయము. ఇచట నధికాలంకారము ‘అధారా
ధేయయో రాను రూప్యాభావో లఘికో మతః, ప్రతా. కూచిమంచి తిమ్మకవియు నిట్లే వర్ణించి
నాఁడు. ‘మ|| శశికాంతోపలజాలనిర్మితమహః సాధాగ్రభాగోల్లస, ద్విశదాబ్జారిమఖిజనాంచితముఖాః
విరూఢతమందస్మితా, తిశయప్రస్ఫుటకామదీమదితవృః ద్వేకానిశోద్యచ్ఛకో, రశమంతావరియై
తనర్పుఁ జెలువాః రందత్పురం బెంతయున్, భల్లా. రుద్రకవి సంస్కృతమున మయూరాచలము
నున్నతమైనదానినిగా నిట్లువర్ణించెను. ‘యత్తుంగశృంగస్థలనప్రసంగ, ప్రకామసంభావితభంగభీత్యా.
దినేశ్వర ప్రార్థితవిశ్వకర్మా, చక్రే నిజస్థందన మేకచక్రమ, రాష్ట్రే.

ప్రథమాశ్వాసము.

తా|| అందుఁ గలవ్యచ్చ మైనశాధములయందు మాణిక్యములయొక్కకాంతులు సమృద్ధిగాఁ బ్రసరించుటచే నేర్పడినమాయాప్రవాహము నప్పురాగన లిది నిజమైనయొకనది యని దాటనిచ్చ గించి వెంటనే భయమును, తొట్రుపాటును, నిదానమును గలిగి వెనుకకుఁ దగ్గుటనుజూచి, యీపాటి మాయను దెలిసికొనఁజాలక యిన్నియవస్థలకు లోనైతి రని పకపకనవ్వుచున్న వియచ్చరల నవ్వుల యొక్కతెల్లనికాంతులచేతఁ బోఁగొట్టఁబడిన కృష్ణపక్షము గలదియగునాపురి సామాన్యమయిన దని పచింపఁగలమా.

సీ|| వైడూర్య కల్పిత ♦ ద్వారదీపులు పువ్వు, రాగకవాటజ ♦ ప్రభలఁబెనుప
మరకత కుడ్య సం ♦ పాతదీధితి మహా, నీలవేదిక్రీడి ♦ నెనరుఁ జూపఁ
బద్మరాగోజ్జ్వల ♦ ప్రాసాదరుచి విద్రు, మస్తంభకాంతుల ♦ మమతఁ బ్రోవ
వజ్రకుట్టిమళోభ ♦ వర్తమాక్తికస్యంద, నచ్చాయకేప్రద్దు ♦ నట్టుసేయ

తే|| దీప్రగోపురగోమేధి ♦ కప్రకాశ, మనుదినంబును దనకుఁ దో ♦ డభిలషించు

నిఖిలమణిసంపదలు నందు ♦ నెరయుకతన, మణిపురంబగద్రు దానినా ♦ మమున్మపాల 45

అ|| నృపాల. ఓరాజా, వైడూర్యకల్పితద్వారదీపులు-వైడూర్యములచేతఁ జేయఁబడిన ద్వారములయొక్కకాంతులు, పువ్వురాగకవాటజప్రభలఁ - పువ్వురాగములయొక్క తలుపులయందుఁ బుట్టినప్రకాశమును. పెనుపనఁ-వృద్ధిచేయఁగా, అనఁగాఁబువ్వురాగము చకచకాయమాన మగు చిత్రకాంతిగలది వైడూర్యము తెరబారనది కనుక బ్రకాశమధికమైనదనుట, 'క|| మకరందలిందుగమ రుచిఁ, బ్రకటం బగుఁ బువ్వురాగరత్నము, అనియును 'అ|| పగలు గొండిఁ గానఁబడెడుబిడాలంబు, కన్నుఁబోలె పెల్లఁగల్గినూలు, దిరుగునట్లుమీఁదఁజెరబారు వైడూర్య, రత్నమునకు దీప్రఁయత్నమునను, అనియును. రత్నప. మరకతకుడ్యసంపాతదీధితి - మరకతపుగోడలమీఁదనుండి నక్కఁగాఁబడిన కిరణ ప్రసారము, నిఁసంపాతఃపతనేవగే ప్రవేశేభేదనంవిదోః శబ్దా|| మహానీలవేదిక్రీడి-మహానీలపుటరుంగు నందలిసంపదకు, నెనరుఁజూపఁ-ప్రేమను గనుపఱచఁగా, అనఁగా మహానీలమునలుపు మరకతము పసరుచాయగలది. కనుక నీరెంటికిని జతమార్చఁబడినది. 'క|| కప్పెసఁగుకెన్నకెదిరికి, బుప్పారవన్ని యకు సవతుఁ బోలునసంఁగా, ముప్పాతికరంగులతో, నొప్పు మహానీలము, అనియును. 'క|| దినకరున కెదురుబెట్టిన, ఘనముగ నిరుదెసలనిగుడు ♦ కాంతుల నిచ్చుక, గనకమణిపుటపటామలఁ, దనవన్నెకుఁ దెచ్చు మరక ♦ తము శుద్ధ మిలన్, అనియును. రత్నప, మరకతము విషహరమనియుఁ జెప్పియున్నది. 'విషతోగోపశమనే, కర్మస్వాధర్మజేషుఁ, శంస్యతేమునిభిక్యస్యా, దయం మరకతో మణిః, రత్న, పద్మరాగోజ్జ్వలప్రాసాదరుచి. పద్మరాగ + ఉజ్జ్వల + ప్రాసాదరుచి-పద్మరాగములచేతఁ బ్రకాశించు చున్నరాజగృహములయొక్కోభ, 'ని|| హర్యాదిర్ధనినాంవాసః ప్రాసాదోదేవభూభుజాం, అ|| విద్రుమస్తంభకాంతులక-పగడపుస్తంభములయొక్క ప్రకాశమును, మమతఁప్రోవక-ప్రేమాతిశయ ములతోఁ గాపాడుచుండఁగా, అనఁగాఁ బ్రవాళము లెఱ్ఱనివియైనను వానికంటెఁ బద్మరాగము తుకఁ గాంతియధికము. 'సీ|| ఉదయార్క-బింబసః ముజ్జ్వలప్రభ గల్గి, కరమొప్పుఁ బద్మరాగంబు, అని రత్నప. వజ్రకుట్టిమళోభ-రవలతో నిర్మింపఁబడిన కట్టడపునేలయొక్క వెలఁగన, 'ని|| కుట్టి హె-శ్రీనిబద్ధాఘాః. అ|| వరమాక్తికస్యందనచ్చాయకుక-శేషమయిన ముత్యములతోఁ గల్పించ

చఁబడిన రథములయొక్క ప్రకాశమునకు, ఏప్రాద్దుక్-ఎల్లప్పుడూను, నట్టునేయిట్-నిలుకడయగునట్లు నేయఁగా, అనఁగా ముత్యములు వజ్రములు తెల్లనివైనను రవలకే తేజమధికము. 'క॥ ఒప్పెసఁగుఁ బలుచెలంగుఁ, జీప్వలలో స్వాతివానఁచినుకులుమున్నే, చొప్పవఁజనునపురుగున, నొప్పొదవును మౌక్తికంబుఁ లొక్కొక్కభంగిఁ' 'క॥ రూపాదవి చులుకనై మెలు, గేపారఁగ వానిధారఁ లెని మిదియగుచుక, దాపొల్పు మూల లాతై, చూపట్టుట వజ్రమణికి, శుద్ధగుణంబుల్, అనిరత్న ప. దీప్ర గోపురగోమేధిక ప్రకాశము-రాజద్వారమునందలి గోమేధికములయొక్క తేజస్సు, అనుదినంబుక-ప్రతిదినమును, తనకుక-తనకు, తోడభిలషించుక-సహాయము నక్షేపించుచుండును, అనఁగా గడమ రత్నములన్నియు జకలయ్యెను. నాకుఁ దోడులేకుండెను గదా యనుట, గోమేధికము గోమూత్రిచ్ఛాయగలది 'క॥ గోమేధిక మణిసర్మల, గోమూత్రచ్ఛాయఁజాలఁగొమరై, అనిరత్న ప, నిఖిలమణిసంపదలు-సమస్తమైనరత్నములయొక్కసమృద్ధులు, అందుక-అనగరమున, నెరయుకతనక-వ్యాపించుటచేత, దానినామముక-దానియొక్కపేరును, మణిపురంబుండ-పణిపురమనిచెప్పుదురు, 'పురంబు, అనుటకు 'నూ॥ స్వా దమహతాం విభక్తా సోశ్చ ము తదుపరి పునర్మబూ ప్రాచామ్, అని నన్న. 'అంద్రు, అనుటకు నూ॥ నాత్పరస్య భవే ద్దస్య డాదేవో వారువర్ణకే, అధ. ఇందు వైదూర్య

చెనుప, ఇట్లునాలుగుపాదములయందుఁ జెప్పఁబడియుండుటచేతనిది తద్గుణాలంకారము "సమత్సృజ్య గుణం యోగా. దత్సుజ్జ్వలగుణస్య యత్, వస్తు తద్గుణతా మేతి, భజ్యతే సతు తద్గుణః" కా॥ ప్ర॥ ఉదా 'విభిన్నవర్ణగరుడాగ్రజేన, సూర్యస్య రథ్యాఃపరితః సుభరంత్యా, రత్నైః పునర్యత్రవచారచంస్వా, మానిన్యరేవంశకరీరసీలైః, మాఘ. మఱియు ఉ॥ కానల కేగి నీవిమతఃకాతరలోచన ప్రాణినాథుండుం, దాను భుజింపఁగా ఫలవిఠానముఁ గోనెద నంచుఁ బోయి నా, నానిరవద్యకోనద + నర్మసఖాంగులిపాటలాంశురే, భానిబిడంబు లైనకను + కాయలె తోయు నృసింహాధూవరా, కా॥ సం॥ దీనినే యనుగుణాలంకార మనికొందలు 'ప్రాస్థిద్ధస్యగుణో త్కరోహే, 2. నుగుణః పరసన్నిధేః. నీలోత్పలాని దళతే, కటాక్షై రతిసీలతాం. చంద్రా 'క॥ స్వగుణము విడిచి యొకటియ, నృగుణంబుం గొనినఁ దద్గుణాలంకృతియా, మగువకు ముంగఱ యధరపు, జగిచేతం బడసెఁ గెంపుఁసింగారంబుక. అని. అల॥ సా॥ సం॥ ఇట్లుండుటంబట్టి తద్గుణాలంకార మనుటయేసమంజసము. అపట్టణ మమూల్యరత్నమయ మైనదని వర్ణించుటచేత నుచాత్తాలంకారము. 'ఉదాత్తంవస్తునఃసంపత్, కా॥ ప్ర॥ ఇటదీప్రగోపురగోమేధికప్రకాశ, మనుదినంబును దనకుఁ దోడభిలషించు, అనుటచే నీ కావ్యమునఁగలప్రధాననాయిక నిరంతరముఁ దనపతికై యభిలషించుచుండు ననియు నూచించుచున్నది. వైదూర్యము మరల్లచ్చాయకు దాదాపుగ నుండును. తదితరరత్నములకు దోషము లుద్దేశింపఁబడినవిరత్నానా మిహసర్వేషాఁదోషాఃసామాన్యతో నవ, రేఖా బిందుఃకలంకశ్చ. కాకాఘ్ని క్షతధూళయః. తుషార త్రాస రంధ్రాణి. యత్నా ద్రత్నేషు వర్జయేత్, రేఖా బిందుః కలంకంచ, త్రాసః కాకపదం క్షతం, ఖద్యోతో మక్షికాఛాయా, భేదాః సంధి తుషారశ్చ, నిమృ మస్తకతా చేతి దోషా రత్నభవా స్తథా, క॥ ర॥ గోమేధికమున కీచెప్పఁబడినదోషము లేవియు నుండ వని రత్నములఁ బరీక్షించువారు చెప్పుచుండుటయే కాక రత్నపరీక్షయందు గోమేధికమునకు దోషములు వివరించియుండలేదు. కనుకనే కవి ద్వి రిరి, 'తే॥ నలుపు నాకేయిడలనైనఁ, చెలంపఁ గలరె, అనువాక్యముతో సమన్వయ మగునట్లొనర్చినాఁడు.

కవిసార్వభౌముడును జాలవలకుక్రమపడి వర్ణించెను గాని యంతటిమనోజ్ఞత్వమురాదయ్యె.

సీ॥ రమణీయమాక్షికః + రచితసౌధంబులు, మేలైనచారిణి + జాలకములు
విమలచంద్రోపలః + వేదికాస్థలములు, గురుతరాంబుజరాగః + కుడ్యములును
గురుచిరవైడూర్యః + సోపానవిశ్రతులు, బాటింపవజ్రకః + వాటములును
బలుపువ్యరాగసంః + ఘటితార్గళంబులు, భూరిగారుత్మతః + ద్వాతములును
తే॥ శుంభదున్నతవిద్రుమః + స్తంభములును, గలిగినంతతశ్చంగాః + గరిమతోడఁ
బాలుపుమీఁకొడుభశ్యాణః + పురవరంబు, దగఁ బ్రవేశించె నగ్గజః + వైశ్యహరుఁడు, రాజ.

ఇంకను

సీ॥ చాలుచాలునఁజాలః + నీలంపుఁబగడంపు, గంబముల్ మితిలేని + కాంతిదనర
గారుత్మతపుణుల్ + గదియించినట్టిమే, శ్రేష్ఠగోడలసాంపు + మీటి యలర
నిందు కాంతములఁ బా + ల్పొంద నొనర్చిన, సోపానములు వితః + శోభలెఁగ
జలలేనివజ్రంపు + వేదికల్ చెలువార, గోమేధికపుగవా + డులు చెలంగ

తే॥ నతులవైడూర్య పువ్యరాః + గాదినిల, రత్నవస్తువు లెంతయు + రమణమెలయఁ
గొత్తముతైపుఁబాత్రలు + కొమరుమిగుల, గొలుపుకూటమునందునఁ + గూర్చితోడ, రాజ.

క్రీనాథుఁడును మాణిక్యమతోఁ దాంపూలపుఁబెట్టెను జేయించినట్లు వర్ణించినాఁడు 'తే॥
మలఁచి యే కాండముగ నొక్కఁ మానికమున, వేడ్క నెద్దానినిర్మించెఁ విశ్వకర్మ, యట్టి జేకేంద్రదత్త
మఁహర్ష నూత్న + వీటి కాపేటి మామ భూఁ విభున కొసఁగ' శ్లో॥ ౩॥

తా॥ నవరత్నముయః, మైనయాపట్టణమునఁ గలమీడలయొక్క ద్వారబంధములు వైడూర్యము
లతోఁ జేయఁబడిప్రకాశించుచుం బువ్యరాగములచే నిర్మించఁబడినతలుపులయొక్క కాంతులను వృద్ధి
చేయుచున్నవి. గరుడపచ్చలతోఁ జిత్రించినగోడలయొక్క శోభ యింద్రనీలములతో నమర్చఁబడిన
యరుఁగులతేజమును బెంపొందించుచున్నది. పద్మరాగములతో సృజించఁబడినరాజభవనములయొక్క
దీప్తి యచటఁగల పగడపుస్తంభములయొక్క కాంతులనభివృద్ధియొనర్చుచున్నది. వజ్రములతో రచించఁ
బడిన శిరోగృహముయొక్క ప్రకాశ మచ్చటఁగలముతైపుఁదేరులయొక్క తేజస్సు నతిశయింపఁజేయు
చున్నది. పట్టణద్వారమున నున్న గోమేధికములు తమ కీడయినరత్నములు దొరకనందున నిజగుణము
తోనేవిరాజిల్లుచున్నవి. ఇట్లు నవరత్నములచేత నొప్పుచుండుటం గని దానినినుజిపురమనిపిలువసాగిరి.

— బ్రాహ్మణవర్ణనము —

క॥ గురుతరము తత్పురాంతర, ధరణీసురశాస్త్రకోవిదత్యం బాహః
గురుతరముగాదు నారద, గురుతరముంగాదు వారి + గూడివచింపన్. 46.

అ॥ తత్పు...త్యంబు. తత్పురాంతరః అపట్టణములలోనున్న, ధరణీసురః బ్రాహ్మణుల
యొక్క, శాస్త్రకోవిదత్యంబుఁ శాస్త్రములన్నింటియందుఁ గలపాండిత్యము, గురుతరముఁ అధికమ
యినది, ఆహః బౌరా. ఇతిప్రశంసార్థకము. వాకిఁ అవిశ్వాసములను, కూడివచింపన్ కలసిప్రసం
గించుటకు, గురుతరముగాదుఁ బూజాస్పృహిని శక్యముగాదు, అనఁగా బూజాస్పృహి గీవృత్తి యనుప్రసిద్ధి

యండినను అతనికంటె మించినప్రాజ్ఞులనుట. నారదగురుతరముగాదు-నారదునకుఁ దండ్రీయగు బ్రహ్మజేవునకు నలవిగాదు, అనఁగా బ్రహ్మజేవుఁడు చతుర్గాఢ్యుఁ డయినను అతనినిగూడ లెక్క నేయనిపాఁడితిధురంధరు లనుట, ఇందు 'గురుతరము-గురుతరము, యనుకాలంకారము. భేదాతి శయోక్తి. 'క॥ సాధారణమగుదానిక, సాధారణతోక్తిభేదః కాతిశయోక్తిక, అలం॥ సా॥ స॥ 'గురుతర మగువారికాశ్రుకోవిదత్వము గురుతరముగాదు; అనుటచేవిరోధము. బృహస్పతితరముగా దనునర్థాంతరములచేఁ బరిహారము. కావునవిరోధాలంకారము. 'క॥ అమరవిరోధం బాభా, సము గాఁగ విరోధమయ్యెఁ జగతి నదియునుం, గ్రమమున జాత్యాదివిభే, దముల బహుశ్వంబుఁజెందిఁ తగు నెట్లన్లుక. యరస. 'విరోధః సోఽవిరోధేఽపి విరుద్ధత్వేన యద్యచః, జాతి శ్చతుర్వి జ్ఞాత్యాద్యై. ర్విరుద్ధా స్యాద్గజశ్రీభిః, క్రియాద్వాభ్యా మభద్రవ్యం. ద్రవ్యేనై వేతి తే దళ, ఉదా 'గిరయోఽప్యనున్నతియుజో, మరుదప్యచలోఽభయోఽప్యగంభీరాః, విశ్వంభరాఽప్యతిలఘు, ర్నరనాథతవాంతిశేనియతమ్, కా॥ ప్ర॥

తా॥ అపురియందుఁ గలభౌనురులయొక్కపాండిత్యమునుఁ జూడ సురగురు వగుబృహస్పతిని, చతుర్గాఢ్యుఁ డగుబ్రహ్మను, గెలుతు రనుటలో సంశయము లేదు.

—♦క్ష త్రి య వ ర్ణ న ము♦—

సీ॥ అత్యంతబాల్యంబు ♦ నందవిశ్వామిత్రు, లాశ్చర్యమొందు శౌ ♦ ర్యంబుఁ జూపి యుజ్జ్వలకాంతిచే ♦ నుగ్రధర్మమడంచి, మహిజనాశ్రయనత్వ ♦ మహిమఁబొంది యాజనమానిత ♦ మగుమహావని నెల, ర్పుచు సమున్నతమహాని ♦ రూఢిఁ జెలఁగి యతులగంభీరత ♦ సంభోధి లంఘించి, గరిమ నలంకార ♦ కలితులగుచు

తే॥ స్వప్రగల్భతఁ జాలస్య ♦ జయముఁ గాంచి, కుజనవారణలీలఁగై ♦ కొని యయోధ్య బలనమగ్రతచేఁ బట్ట ♦ భద్రులైరి, రామవిభు లౌర యవ్పరి ♦ రాజవరులు. 47.

ఈ పద్యమున నాపట్టణమునఁ గలరాజమహారులకును, : రామునకును, అభేదాధ్యవసాయము చేసి చెప్పచున్నాఁడు.

అ॥ అప్వరిరాజవరులు-అనగరమునఁగలరాజశ్రేష్ఠులు, అత్యంతబాల్యంబునంద-మిక్కిలిపిన్న పయస్సననే, విశ్వామిత్రులు-సమస్తమైనశత్రువులు. ఇచట 'విశ్వ+అమిత్రులు-విశ్వామిత్రులు, అని పదచ్ఛేదము (రామా) విశ్వామిత్రులవారు, ఋషివాచకమునందు మిత్రశబ్దపరమయిన విశ్వశబ్దమునకు దీర్ఘమువచ్చును. 'సూ॥ మిత్రేచక్షా, సిద్ధా. వ్యా. మిత్రశబ్దేపరవిశ్వస్యదీర్ఘఃస్యాత్, ఋషివాచ్యేష త్యర్థః, ఉదా సూ॥ "విశ్వస్యనురాటోః-మిత్రేచక్షా" సిద్ధాం 'విశ్వామిత్రాదివిప్రయంత్రే, రావ. అశ్చర్యముక-అద్భుతమును, ఒందుశ్శౌర్యంబుక-పొందునట్టికూరత్వమును, చూపి-కనఁబఱచి, ఉజ్జ్వ లకాంతిచేక-శృంగారప్రకాశముచేత, 'ని॥ శృంగారశ్శుచిరుజ్జ్వలః, అను॥ 'ని॥ కాంతిశోభాభిలాషయోః, విశ్వ. (రామా) ప్రకాశించుచున్నయిభిలాషచేత, ఉగ్రధర్మముక-భయమును గలుగఁజేయు

(రామా) నశింపజేసి, మహిజనాశ్రయసత్త్వమహిమకా. మహిజన-భూజనులయొక్క, అశ్రయ-అశ్రయించుటకు, సత్త్వమహిమకా-శ్రేష్ఠమైనస్వభావమును, 'ని సత్త్వం గుణేపికాచాచా, బలేద్రవ్యస్వభావయోః, మే.పొంది-కలిగినవారై, (రామా) మహిజనా-నీతయొక్క, అశ్రయ-దాపుచేరుటగల, సత్త్వమహిమకా-బలముయొక్క-సమృద్ధిని, పొంది-కలిగినవారై, యాజనమానితము - యజ్ఞములనుజేయుచుటచేత గౌరవింపఁబడినది. ఆజనమానితము - ఆచారమును వాచే మన్నింపఁబడినది, అనియుఁజెప్పవచ్చును. అగుమహా-అవనికా-అయినట్టి గొప్పదయిన భూమియును, (రామా) యాజనమానితము-యజింపఁజేయుటచే మన్నింపఁబడినది, అగుమహా-వనికా-అయినట్టిమహారణ్యమునందు, ఎలర్పుచుకా-సంతోషించుచు, సమన్నతము-అతిశయము, ఔనిరూఢికా-అగునట్టిప్రసిద్ధిచేత, చెలంగి-ప్రకాశించి (రామా) సమన్నతమనిరూఢికా-అధికమయిరబుష్పిత్వముచేత, చెలంగి-ఒప్పి, అతులగంభీరతకా-అసమానమయినగంభీరస్వభావముచేత, 'గాంభీర్యంహర్షమర్షాశ్చ్యుజఃవికాఃకూన్యత్వం. సా|| ర|| అంభోధిలంఘించి-సముద్రమునతిక్రమించి, (రామా) అతులగంభీరతకా-సమానరహితమైన యుదారస్వభావముచేత అంభోధిలంఘించి-సాగరముయదాటి, గరిమకా-గొప్పతనముచేత, అలంకారకలితులు-వస్తుభూషణాద్యలంకారములుగలవారు, (రామా) గరిమకా-గొప్పనముఅనగా, 'గరిమ-అనకా, అనిపదచ్ఛేదము. అంకారకలితులు. అంకా-అంకయొక్క, రః-నాశనముతో, 'ని రః పుమాకా పావకే కామే. క్షయే కక్షే శయే ఋతౌ, నానా. కలితులు-కూడినవారు, అగుచుకా-అయి, స్వప్రగల్భతకా-స్వకీయ మగు మంచిబుద్ధిచేత, (రామా) తనయొక్క-ప్రాధత్యముచేత, పౌత్రస్త్రిజయముకా-మతేరునియొక్క-గె-పును-ఆనగా గురేరునిజయించుటకు, (రామా) రావణునియొక్క-జయించుటకును, కాంచి-పొంది, కుజనవారణలీలకా. కుజన-కుత్సితజయలను, 'ని మః స్త్రీభువికుపాపే-త్వే. కుత్సాయావా-జే-శ్చయం, నానా. వారణ-చారింతులు, లీలకా-విలాసముగా, కైకాని-పొంది, (రామా) కుజకా-నీతను, అవారణలీలకా-అడ్డులేని విలాసముచేత, కైకాని-గ్రహించి, అయోధ్యబలసమగ్రతకా-జయింప నలవిగాని సామర్థ్యముయొక్క సమృద్ధిచేత, 'ని బలంశక్తా బలేనైన్యః, యా. (రామా) అయోధ్యకా-అయోధ్యానగరమునందు, బలసమగ్రతచేత - చతురంగబలముయొక్క సమృద్ధిచేత, పట్టభద్రులైరి-పట్టమును గట్టికొనినవారైరి, రామవిభులు-మనోహరమైనరాజులు, (రామా) రాముడనుపేరు గలరాజులు, ఔ-ఇదియాభ్యుదయమయిపును. ఇందు రామపక్షార్థమున విశ్వామిత్రుడనుటకు బహుపచనమైనది. నూ|| క్వచిత్స్వభవేత్సేస్తా రుచిస్సాస్య ద్వది మానసే, అధ|| ఉదా 'ఉ|| నాకులజైవతంబులలల నాకులభూషణ మింతాంగ మే, నాకులభూధరేంద్రులయల నాకుల నిర్మలభాగ్యరాశి మై, నాకులముద్దకూతురు పి నాకులకోడలటంతుడైన్పినా, నాకులపాలిక ల్యాగడల నాకుల (మొక్క-గల బంపెం గన్నియన్, వసు|| మహిజనాశ్రయ. అనునాట ప్రాప్తమగుటకు 'నూ|| ప్రాస్వా-దీర్ఘసమానేపి. క్వచిద్దీప ప్రయోగతః, అధ. ఉదా 'చ|| నదిసుతగురు కర్తవ్యం నాకపురితుత్, ఇంకను 'చ|| నలిసరస్సుగంధి యమునానది తుంగతరంగ సంగతా, నిలిశిరస్థలాంతరవి నిర్మిత నిర్మల హృదయరేఖలకా, ఈపద్యమున బ్రకృతా ప్రకృత క్లేమలంకారము. 'ప్రకృతా ప్రకృతోభయ ముక్తంచే చ్చుబ్ధమాత్రసాధర్మ్యం, క్లేమో-యం క్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్వద్వయే నాన్వే, ప్రతా|| 'ఉదా. ఉదయయతేది జ్యోతిన్యంనిరాకురు తేతరాం, నయతినిధనం నిద్రామద్రాం. ప్రవర్తయ త్రిక్రియాః, రచయితరాం వైరచార ప్రవర్తనకర్తనం. బరబరలసక్తేజః పునో విభాతి విభాతః, కా|| ప్ర||

తా|| అపట్టణమున నున్న రాజకుమారు లందఱు మిక్కిలినిచిన్నతనమునందే శత్రురాజులు విభ్రాంతినిొందునట్టి పరాక్రమముగలవారును, యౌవనారంభమున శృంగారాతిరేకముచే భయంకరస్వభావమును మఱుంగుపఱచి భూజనులందఱు దాపుచేరునట్టి బలసంపన్నులై ప్రపంచమునఁ గల యెల్ల వారలచే సన్మానింపఁబడిన ప్రదేశమున నుండి యత్కున్నతు లనుప్రఖ్యాతిపహించి గముద్రునికంటె గంభీరత్వమును బొంది ఘనతగలరాజునిహ్నుముల ధరించి ప్రతిభావిశేషమునఁ గుజేరునిమించినవారై దుష్టుల నరికట్టుచు నత్యంతబలసమృద్ధిచే రాజ్యాభిషేకమునుబొంది పూర్వపురామునివలెఁ జరిత్రాత్మక ప్రసిద్ధపురుషు లనునట్లొప్పుచుండిరి.

—♦వై శ్య వ ర్ణ న ము♦—

క|| ఇచ్చెద నని సురశైలముఁ, దెచ్చియుశోధించి విలువఁ ♦ దీర్చుగ నడుగఁ
బుచ్చుకొనఁ దిరుగ నమ్మగఁ, నచ్చటఁగలవైశ్యులందు ♦ నధముఁడె చాలున్. 48.

అ|| ఇచ్చెదనని-అమ్మచున్నానని, సురశైలముఁ-దేవతలకు నివాస మయిన బంగారపుగొండను వైశ్యులు, తెచ్చియుఁ-తీసికొనివచ్చి, శోధించి-పరీక్షించి, విలువఁదీర్చుగఁ-జెలసు జక్కపఱచుట కును, అడుగఁ-ఇంకొకరు తెచ్చిరేని కొనుటకై యడుగుటకును, పుచ్చుకొనఁ-తీసికొనుటకును, తిరుగఁ-మరల, అమ్మగఁ-విక్రయించుటకును, అచ్చటఁ-అపురమునందు, కలవైశ్యులందుఁ-ఉండిన వణిగ్వ్యాపారులలో, అధముఁడె-అల్పుఁడైనను, చాలుఁ-తగియుండును, గొప్పధనవంతు అన సరములేదనట. 'కృయవిక్రయములయందు సువర్ణపర్యతము వైన సరకుసేయనివారును నాపట్టణమున నల్పధనవంతులే, అనుటచే. ఆతిశయోక్త్యలంకారము. 'నిగీర్వాణధ్వనసానంతు. ప్రకృతస్య సమే నయత్, ప్రస్తుతస్య యదన్యత్వం. యద్యర్థోఽన్యోఽన్యో చ కల్పనమ్, కార్యకారణయో ర్యత్స, పౌర్వాపర్య విపర్యయః. విక్షియాతిశయోక్తిః సా, కా. ప్ర.

తా|| అనగరియందుఁ గలవైశ్యులలో నల్పుఁడైనను బంగారపుగొండను దెచ్చి దీని నమ్మెదనని సరిచూచి యంతజెల యనినిర్ణయించుటకును, మఱియొకరు తెచ్చినప్పుడు కొనుటకును, దాని నెవ్వరైన నడిగిరేని మరల విక్రయించుటకును దగియుండును.

—♦శూ ద్ర వ ర్ణ న ము♦—

క|| అం దరుదారుజఘన్యజు, లందఱు దారుణబలాధ్యు ♦ లగుదురు ధృతిచే
మందరములయ్యుఁ దెలియ న, మందరము ల్వింతిగాదె ♦ మహిమండలిలోన్. 49.

అ|| అందుఁ-అపురియందు, అరుదారుజఘన్యజులు-వింతగలశూద్రులు, వ్యు|| బ్రహ్మణఃజఘన్యాంగే జాతాః జఘన్యజాః, బ్రహ్మయొక్క యల్పవయనమునఁ బుట్టినవారు. అందఱుఁ-ఎల్లరును, ఇదినిత్య బహువచనాంతము 'నూ|| అందఱ్ఱాదులు నిత్యబహువచనాంతములు' ప్రా|| వ్యా|| ఇచట శకట శేఫాదేశమునుగూర్చి 'నూ|| అంతాదులకు వారుపరంబగునూ వాకులలోపంబును, రుర

దారుణజలాఘ్యలు భయంకర మయిన శరీరపాటవముయొక్క సంపన్నతగలవారు, అగుదురు-అయియున్నారు, ధృతిచేత-ధైర్యమునందు, మందరములయొక్క-మందరపర్వతముతో సమానులైనప్పటికిని, తెలియక-చూడకగా, మనుష్యులయొక్క దృష్టికిమాత్రము, అమందరముల్-మందరగిరివంటి యాకృతి కలవారుకారు, ఇట్లు కనబడుట. మహిమండలిలోన్-భూమియందు, వింతగాదె-అచ్చురువు గాదా, ఈపద్యమున 'అందరు.....అందఱు, మందరము...మందరముల్, ఇనియమకాలంకారము. ద్విపాసమును జెప్పబడినది. భేదాభేదాతిశయోక్తియు. వ్యతిరేకాలంకారమును 'వ్యతిరేకో విశేషశ్చే దుపమేయోపమానయోః, చంద్రా. 'ఉపమానా ద్య దన్యస్య వ్యతిరేకః స ఏవ సః, హేతోర్వి రుద్ధా వనుక్రీనాం. త్రయే సామ్యే నివేదితే, శబ్దార్థాభ్యా మథాక్షిప్తే. క్లిష్టే తద్వత్త్రిరష్టసః, కా. ప్ర. ఉదా. "అఖండమండలః శ్రీచూన్. పశ్యేష్యపృథివీపతిః, సనిశాకరవజ్రాతు. కలావైశద్యమాగతః"

తా|| అపట్టణమునఁ గలకూద్రులు బలముచందును ధైర్యమునందును మందరపర్వతమువలె నొప్పుచుందురు. అకృతియందు మాత్రము సామాన్యమానప్రతే.

—♦వే శ్వాస మూహ వర్ణనము♦—

సీ|| చెక్కుటద్దములపైఁ ♦ జిఱునవ్వు చినుకులు, వాట మోచిచలించు ♦ పాటఁబలికి
కనుతెప్ప లరవంచి ♦ కర్ణాంతములు దాటఁ, నలుసాల నృత్యంబు ♦ దొలుకఁ జూచి
కొదమజక్కవవంటి ♦ గుబ్బుచంటికెలంక, గానరా జిలుంగుచెం ♦ గావి గప్పి
కచభార కుచభార ♦ కటిభారములచేతఁ, గాయంబు త్రైభంగి ♦ కముగ నిలచి

తే|| ప్రియవయస్యాభుజానమ ♦ ర్నితక రాష్ట్ర, లగుచుఁ దమయింద్ల ముంగిళ్ల ♦ నప్పురమున
విటులతో మాటలాడెడు ♦ వెలవెలందు, లస్యవేశ్యలకుఁ గొలందు ♦ లాజయింప. 50

అ|| అప్పురమునక-అపట్టణమున, చెక్కుటద్దములపైఁ - అద్దములవంటి చెక్కిళ్ళమీఁద, విచిఱుననవ్వు-మందహాసము, చినుకులుపాట-ధారలుగావ్యాపించగా, మోచిచలించుపాట-పెదకదలుకట్టిగానమును, పలికి-వీణాదిస్వరయుక్తముగాఁబలికి, కర్ణాంతములు దాట-చెవులయొక్క-తుదలు అతిక్రమించునట్లుగా, కనుతెప్పలు-అరవంచి కంటితెప్పలు రెండును సగముమూసి, అనఁగా నేత్రము అర్ధనిమిషము మొరప్పి, 'సస్మితా చ భవే త్రా, కించి దుస్మషితా పుటా, స్యాదర్థముకుశాదృష్టి, శ్చానందాహ్లాదగోచరా, అభి|| ద|| నలుసాల-చుట్టుకొల్లారుగా వేయఁబడిన చావడియందు, 'నాలుగు + సాల-నలుసాల, మఱియు 'నలుపు + సాల-నలుసాల, ఈయర్థమువలన నొప్పిద మైనచవికయం దనియుఁ జెప్పవచ్చును. నృత్యంబు-శరీర హస్త నేత్రాభినయములచేత బాడునట్టిపాటయొక్క భావమును చెలియంజేయుచు నాడెడునాటను, లొలుకఁజూచి-వర్షించునట్లు చూచి, అనఁగా నాట్యమును దట్టముగాఁగనఁబఱచియునట, 'రసభావవ్యంజకాదియుతం నృత్యమిత్థీరతే, అభి|| ద|| రసము, భావము. అభినయము, ఈమూఁడును గూడినదియే నృత్యము. 'ఖడ్గ కందుకవస్త్రాది దండి కా చామరస్రజః, వీణాదిభ్యత్యాయక్కుర్యన్నృత్యంతైఃకంభవేత్, నృ|| స||

శుభకార్యాదులయం దీనృత్యమును జూడవలయు నని శాస్త్రప్రసిద్ధము. 'నృత్యం తత్రసరేంద్రాణా, మాభిషేకమహోత్సవే, యాత్రాయాం దేవయాత్రాయాం, వివాహే ప్రియసంగమే, సగరాణా మగారాణాం, ప్రవేశే పుత్రజన్మని, శుభాక్షిభిః ప్రియోక్తవ్యం, మాంగళ్యం నర్వకర్మసు, అభి|| ద|| కొదమజక్మవంతి గుబ్బుచంటికలంకు - చక్రవాకక్షయిక్కు పిల్లలకంటి వట్టువస్త్ర నములయొక్కపార్శ్వములు, కాన రాక-అగపడునట్లు, జీలుగుచె. గావి - వివిధగర్జములతోఁజిత్త రుప్ర వ్రాయఁబడిన కుంకుమవంటి యెఱ్ఱనినస్త్రమును, కఙ్కి-అచ్చాననమొనగ్ని, కుచభార కుచభార కటిభారములచేతక- కొప్పు యొక్కయు, న్నము.యొక్కయు, పిలుచులయొక్కయు, బరువులచేత, కాయంబు-మేను, త్రైధంగముగక-మూడు వంకలుగా, నిలిచి-నిలువఁబడి, అనగాఁ గచకటిభారములూక వైపునకును, కుచభార మొకవైపునకును, వలచుచుండుటచేత శరీరము మూడు వంకలు గలదయ్యె ననుట, ఇట్టిసౌందర్యముల నెల్లోరాదిగుహలయందుఁ జిత్రింపఁబడియున్న శ్రీ ప్రతిమలను నాట్యాభినయములయందు నేర్పుగులై యెయ్యముగానిలచిన యందగతైలను జూచిననే తప్ప విననమాత్రమున సంపూర్ణముగా విశదముకాదు. ఇచటఁ గఁకుచ భారములనుగూర్చి 'పుష్పక్షి కేశహీనాచ, పీనోష్ఠీ లంబకస్తనీ, అతిస్థూలా పృథిక్వికా, పృథ్వీచ్ఛా పృథివామనా, కుబ్జాచ న్వరహీనాచ, వేశ్యా నాట్యవివర్జితా, అని చెప్పఁబడియుండుటచే కేశహీన, అతికృశ, లంబ కస్తని, మున్నగువారు నాట్యమున కుపయోగింప రనితెలియుటయే కాక 'తస్య రూపతీ క్యామా పీనోన్నతపయోధరా, ప్రగల్భా సరసా కాంతా, కుశలా గ్రహమోక్షయోః, చారుతాశలయాభిజ్ఞా మండలాస్థానపండితా, హస్తాంగస్థాననిపుణా, కరణేషు విహసిన్ విశాలలోచనా గీత, వాద్య తాళానువర్తినీ, పరార్థభూషాసంపన్నా, ప్రసన్నచుఖంకజా. నాస్థూలా నాతికృశా, నాత్వచ్ఛా నాతివామనా, ఏవం విధగుణోపేతా, నర్తకీ నముదాహృతా' అభి|| ద|| ఇట్లు సర్వాంగసౌందరి యొనగాని నాట్యశ్రీగాఁ బరిగణింపఁబడ దని వచి చియుండుటనుబట్టి శరీరసౌష్ఠవముతోఁ గూడిన త్రైధంగికత్వము వర్ణించినాఁడు. ప్రియవయస్యా భుజాసవర్షిత కరాజ్జలు. ప్రియవయస్యాతమ నైయ్యపుఁజెలికతైలయొక్క, భుజా-బాహువులయందు, 'నిదో ద్దోషా బాహు బాహుచ, భుజాభుజ ఇతీ రితిః, ధనం. సమర్షిత-ఉంచఁబడిన, కరాజ్జలు-చగ్గ్రు లవంటి హస్తములుగలవారు, అగుచుక-అయి, ఇది వర్తమానార్థకముకనుక. చు, వచ్చును. నూ|| మరితిక్రియాపదానాం నర్తనసంకర్తమాన కాలే స్యాత్, నన్న|| తమ యిండ్లముంగిళ్ళక-వారివారి గృహ. గణులయందు, విటులతోక-కామకు లతో, మాటలాడెడు కలకలందులు-సంభాషి-చుచున్నటువంటి గణికాంగవలు, అన్యవేశ్యలకక- ఇతరవార కాంతలకు, జయింపక-గెలుచుటకు, కొలందులా-శక్యమగుదురా, ఈపద్యమున 'చెక్కు టద్దము, అనుటకు 'నూ|| సమానాధికరణ్యేమా దంతానాం టుగాగమో చిస్యాత్, శబ్ద చిం|| 'ఇండ్లక, అనుటకు 'నూ|| సలలో ర్పిందుయతో దుర్వా యోలులః, అనియును 'నూ|| ఉల్లుగపి తయోః పరతః, అనియును, నన్న. 'ముంగిళ్ళక, అనుటకు 'నూ|| డలటా ముదితాం తస్యచ నాచక, శబ్ద చిం|| ఈపద్యాంత గీతముయొక్క కడపటిపాదమున 'అన్యవేశ్యలకుఁ గొలందులూ జయింప, అనుచోటఁజ్ఞుతయతి నెప్పఁబడినది. 'క|| పలుకులతలఁ గలవ్రాలకు, వలనగునొక ఋతమునిలిపివానికి రెండుక, పళ్ళలుగఁ జెప్పినఁగావ్యం, బుల నదికాకున్వరంబుఁజ్ఞుతవలియు నగుక, అన్న|| ఉదా 'ను|| అనుమానింపక తోడఁబుట్టుటె కాదా కున్ది కూటాడె, భార|| 'కలకలందు అన్యవేశ్యలకుఁ

గొలందులూ, అనుటచే. అంత్యానుప్రాసాలంకారము. 'చెక్కుటద్దములు-కొదమజక్కవనంటి గుబ్బుచండకెలింతు, ఇత్యాదులుపమాలంకారము. పద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారము, అన్యవేశ్యలకుఁ గొలందులూ, అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారము. 'క॥ ఉపమేయ మింతదడవక, యుపమానమె నుడువనతిశయోక్తి' కా. సం. "స్వభావోక్తిరసాచార. యథావద్యస్తువర్ణనమ్" ప్ర. తా.

తా॥ అపురమునఁ గలవేశ్యలు తమనిదంపుచెక్కిళ్ళయొక్కప్రకాశము నతిశయింపఁ జేయునట్టి లేకగవుతోఁ బెదవిగదల్చిపాడుచు మిగులగాప్పవైననేత్రములు గగముమూసి చతుశ్చాలయం దధికముగా నాట్యముచేసి చక్రవాకపోతములవంటి కట్రువస్తనములయొక్క ప్రక్కలగపడునట్లు చిక్రలేఖనము గలచెంగువినలువను గప్పికొని కేశబంధముయొక్కయు, జన్నులయొక్కయు, బిణుందలయొక్కయు, భారములచేత నొడలు మూడువంకలుగాఁగ నిలిచి తమగృహంగణములయందలి చెలికత్తెలయొక్క భుజములమీఁదఁ బద్మములవంటిహస్తములను వైచి సోయగనుగఁ గోడెగాండ్రతో ముచ్చటించు చున్న వెలయాండ్ర జయింప నికరవేశ్యలకుఁ దరమగునా?

ఉ॥ ఒక్కొక్కవేశ దేవపతి ♦ యొద్దకు నారదుఁ డేగుచెంచి యా
జక్కవగబ్బిగుబ్బెతల ♦ చక్కదనంబును నాట్యవిద్యయున్
మక్కువనేతలున్ విటుల ♦ మర్క మెఱుంగుటలుం గణింపఁగా
గ్రక్కున దేవలోకగణి ♦ కల్తలవంతురు సిగ్గుపెంపునన్.

51.

అ॥ ఒక్కొక్కవేశ ఒక్కొక్కసమయమున, దేవపతియొద్దకున్ - ఇంద్రునిదగ్గఱకు, నారదుఁడు-నారదమహర్షి, ఏఁగుచెంచి-పోయి, అజక్కవ గబ్బిగుబ్బెతలచక్కదనంబును - చక్రవాక పత్యులవలె గుండ్రములై విగువైన గుబ్బవనలు గల యావేశ్యలయొక్క సౌందర్యమును, గుబ్బు+ఎత-గుబ్బెత, గుబ్బులాడి, నాట్యవిద్యయున్ - నృత్యవిద్యయును, మక్కువనేతలున్ - ప్రేమను గనఁబఱచుచేష్టలును, విటులమర్క మెఱుంగుటలున్ - కృత్రిమారపురుషులయొక్క రహస్యములను చెలిసికొనుటయును, గణింపఁగా-పొగడుచుండఁగా, గ్రక్కున-వెంటనే, దేవలోకగణికల్-స్వర్గలోకమునం దుండెనురంభ మొనలుగాఁగలవేశ్యలు, సిగ్గుపెంపున-అజ్ఞయొక్క యధికముచేత, తలవంతురు-తలలుంచుకొనెదరు, ఇందు 'జక్కవగబ్బిగుబ్బెతల చక్కదనంబును, అనునాటఁ గేవలాధృప్తమయితోఁ గూడినసమాసము 'నూ॥ కేవలవికృతిపదైర్య ససమాసకం తం బ్రువన్తి వాక్యజ్ఞాః, నన్న॥ 'గణికల్ తలవంతురు, అనునాట సమాసగతపూర్వపదం బగు జహువచనమున కుత్తరపద మగునేకవచనముతో నన్వయమగుచున్నది. 'నూ॥ ఒక్కొక్కసమాసగత పూర్వ పదంబు వ్యవహితోత్తరపదం బొంటితోడను వానిపెక్కింటితోడను నన్వయించెడి, ప్రా॥ వ్యా॥ ఉదా 'క॥ నాయింటం బదిగడఁకతి, నేయిఁ బెరుగుఁ బాలుఁద్రావె, నీప్రియతనయిండు, హరివం॥ 'క॥ ఒక్కొక్క కన్నును జెవియును, కెక్కును జనుబొడ్డు మూఁపుఁ జెలువగుచేయున్, బ్రక్కయుఁ బిణుందను గాలును, నక్కజముగ మనుజుకలఁ మపు డుదయించెన్, భార॥ మగ్ధ మెఱుంగుటలుం గణింపఁగా, అనునాట. సరళాక్షరమును బొందినద్రుతము బిందువగుటకు 'నూ॥ లుగ్నాద్రుతప్రకృతికా త్వరత స్సగళే, స్థితేవనస్య స్యాత్, అలుకిచసంక్షేపస్యాత్ బిందుః ప్రవ. దన్తి తం కన్విది తే చిత్ శబ్దబిం॥ ఉదా॥ ఉ॥ ఇంతి ధురిం గిరిం బొడమునే యనివల్కిరి, వసు॥

ఈపద్యమున 'వేళ్ళలగజముల కట్టించినంతనే దేవనేళ్ళలు తలలవంతురనుటచే అసంబంధ సంబంధాతి శయోక్తి ఉదా|| 'చ|| చందనశైలసానువులఁజాలఁజెలంగుభుజంగబాలికా, బృందము శ్రీ నృసింహ విభుఁజేర్చొనిపాడఁదదీయగానని, వ్యంధములానువేడ్క-బెరఁయంగఁగురంగతురంగమేగమిఁక, మండగతిసంగములుఁమానవు దక్షిణగఁధవామానుల్|| నరస.

తా|| ఒకొక్కసమయమున స్వర్గలోకమునఁ గలయంద్రసభకు నారము డరిగి యామణిపురము సం దుండినవేశ్యాఁగనలయొక్క సొంపును, నాట్యసిద్ధానిపుణిత్వమును, వలపును గలుగఁజేయు వ్యాపారములును, కాముకులయొక్క రహస్యముల నెఱుంగుటయును, పొగడినతోడనే దేవలోక ముననున్నరంధ్రమున్నగువేశ్యలు సిగ్గుతోఁ దలలువంచికొందును. అట్టివెలయాండ్ర వర్ణింప నెవరితరము.

—: పుష్పలూవికావర్ణనము :—

ఉ|| దండకు నేఁగుదెంచి విరి ♦ దండకు విల్వయొసంగి పుష్పకో
దండవిశాతమార్గణ వి ♦ దారితభావముఁ జెందలే మయో
దండకు నీకు నోయబల ♦ దండము దండము దండ మంచు దో
ర్దండము లెత్తిమొక్కుదురు ♦ స్రక్కరిఁ గన్గొని పౌరపల్లవుల్. 52

అ|| పౌరపల్లవుల్-అనగరమునఁ గలవిట కాండ్రు, స్రక్కరిఁ-పూరిదండ ల'మొడుపడుచు లను, కన్గొని-పీక్షించి, దండకుఁ-వారిసమీపమునకు, ఏఁగుదెంచి-పోయి, విరిదండకుఁ-పూరిరము నకు, విల్వయొసంగి-వెలయిచ్చి, పుష్పకోదండ నికాత మార్గణ విదారిత భావముఁ, పుష్పకోదండ-మన్మథునియొక్క, నికాతమార్గణ-వాడియైనబాణములచేత, విదారితభావముఁ - భేదిచఁబడినచిత్త మును, చెందలేను-పొందియుండఁజాలము, అయో-ఇది సంతాపమును చెలియఁజేయును. ఓయబల-ఓచిన్నదానా, దండకుఁ-ఈపుష్పహారమునకును, నీకుఁ-నీకును, దండము దండము దండమంచుఁ-మరలమరల ననుస్కారములనుచు, దోర్దండములు-దండములపంటి తమబాహువులను, ఎత్తి-మీఁది కెత్తి, మొక్కుదురు-ననుస్కరించుచుదురు 'పౌరపల్లవుల్, అనువోటఁ గడపటియు కారలోపము నకు 'నూ|| పదాంకంబులై యసంయుక్తంబు లయిన సుబురలయుత్సంబునకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు' బా|| వ్యా|| ఇందు 'దండకు, అనిపలుమారుచ్చరింపఁబడుటచే వృత్త్యనుప్రాసాతంకారము. పుష్పలూవికలను సమీపించి పూదండకు వెలయిచ్చి గ్రహించునంతలోనే విటులు కామోద్రేకు లగుదు రనుభావముచే విభావనాలంకారము. 'విభావనా వినాఽపిస్యా త్కారణం కార్యజన్మచేత్', 'హేతూనా మసమగ్రత్వేకార్యోత్పత్తి శ్చ సా మతా, కువ|| 'క్రియాయాః ప్రతిషేధేఽపి ఫలవ్యాప్తి ర్విభావనా, కా|| ప్ర|| ఉదా 'దీపమప్రకరయాతానా మాకల్ప మనల్పగుణగణాయేషాం, రమయంతి జగంతిగిరః కథమివ కవయో నలే పంద్యాః, రుద్ర.

తా|| ఆపురమునఁ గలజారులు పూవులమొడుయువతులం గని వారినిసమీపించి యొకపూదం డకు వెలయిచ్చి దానిం. బట్టికొనయొగ్గిప వాడియైనమన్మథబాణములు విశేషముగా మేనఁసోకు టచేఁ గలిగినమనోవ్యాకులములను సైఁచుకొనలేక యోకాంతా! నీవిరులదండకును నీకు ననేకపందనము లనిశేల్మొడ్చి యూరకపోవుచుందురు.

—: గజవర్ణనము :—

తే॥ ప్రకటకటకంబుఁ బాదవి ♦ భ్రాజితంబు, నైనయగనంఘ మనిచూచి ♦ యచల భావ, హైన్యమున నాగసంఘాత ♦ మండ్రు సుకవు, లచటిమదకుంజముల నే ♦ మనినుతింతు.

53

ఇందుఁ బర్వతములకును, గజసమూహమునకును, అభేదాధ్యవసాయము చేసి చెప్పినాడు.

అ॥ సుకవులు-గొప్పపండితులు, ప్రకటకటకంబుఁ-స్ఫుటమైనదంతములయొక్క యలంకారమును 'ని॥ ప్రకాశంప్రకటంస్పష్టం. విశదంస్ఫుట ము ల్పిణిమ్, యా॥ 'ని॥ కటకం వలయే సానా. రాజధానీ నితంబయోః, సామద్రవణే దంత. మండనే దంతినా మపి' విశ్వ. (పర్వ) ప్రకటకటకంబుఁ-సృష్టమైనపర్వతసానువులను-అనగా విభజింపఁబడిన కొండచరియల ననుట. 'ని॥ కటకో ౭ శ్రీ నితంబో ౭ ద్రోః' అను. పాదవిభ్రాజితంబుఁ-పాదములయొక్క ప్రకాశమును, (పర్వ) కొండఁగూడమునందుఁ జాట్టువాఱు నుండెడుచిన్నతీర్థప్రకాశమును, 'ని॥ పాదాః ప్రత్యస్తప్రవృత్తాః, అను. ఐన-అగసంఘము-అయినట్టి కదలకయుండు సముదాయము, (పర్వ) ఐన-అగసంఘము-అయినట్టి కొండలయొక్కగుంపు, 'వృత్తి నగచ్ఛంతీత్యగః, అని-అనుకొని, చూచి-బాగుగాఁబరిశీలించి, అచలభావహైన్యమునఁ-చరింపనిస్వభావములయొక్క-లేమిచేత, అనఁగాసంచరించుచుండుట చేతననుట, నాగసంఘాతము-ఏనుఁగులయొక్క సమూహము, (పర్వ) నాగసంఘాతము-అగములయొక్కగుంపుగాదు, అనఁగాఁ బర్వతములయొక్కసముదాయము కాదనుట. ఆండ్రు-అవిచెప్పుదురు, అచటిమదకుంజరములఁ-ఆపురియందుఁ గల మదపుఁజేనుఁగులను, ఇచట కుంజరకబ్బమును గూర్చి 'నూ॥ ర ప్రకరణే ఖ ముఖ కుష్ణేభ్యశ్చుపసంఖ్యానమ్, (సిద్ధాంత. వా) ఖరః, ముఖరః, కుష్ణో హస్తీహనుః కుష్ణరః, ఏనునినుతింతుఁ-ఏవిధముగా వర్ణింపఁగలను, ఇచటఁబాదములును, దంతములును, గనఁబడుటచేతను, నడచునట్టిస్వభావముచేతను, గుర్తించుటయే కాని లేకుండినఁ బర్వతములనియే చెప్పవచ్చుననుటచే నసంబంధ సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారమును, శ్లేషాలంకారమును, మరియుఁ బర్వతములకుఁ జలనముండినఁగాని కుంజరములనుబోల వనునర్థముచే. ప్రతీసాలంకారమును, "అతేష ఉపమానస్య ప్రతీప ముపమేయతా, తస్యైవ యది వా కల్పవృత్తిరస్మారనిబంధనమ్, కా.ప్ర.

తా॥ ఆపురమునందలి గొప్పయేనుఁగులు దంతములతోఁ బ్రకాశించుచుఁ జక్కఁగా నడచుచుండఁ పాదములు గలపర్వతములవలె నుండెను. అదిచూచి తెలిసినవారు వానిని నాగము అనివ్యవహరింపసాగిరి. అట్టివానిని నే నేమనివర్ణింపఁగలను.

—: అశ్వవర్ణనము :—

క॥ మనసైన నీడుగుట్టముఁ, గనుఁగోనలే రచటిఁమోట ♦ కములకు భువిలో
మనసైన నీడుగాదా, యనిశ నిరాఘాటజవన ♦ మగ్రతచేతన్.

54.

అ॥ అచటిఁగోటకములకుఁ-ఆపురమునఁగల గుట్టములకు; అనిశనిరాఘాటజవనమగ్రతచేతఁ-అ-అయొక్క, అనిశ-ఎడతెగని, నిరాఘాట-అనర్థమైన, అడ్డములేని, జవనమగ్రతచేతఁ-శీఘ్రము

యొక్క-సమృద్ధిచేత, మనసైనట్ల-మనోవేగమయినను, ఈడుగాదు-సమానము కానేరదు, ఇచట 'ఈడు, శబ్దము నిత్యైకవచనాంతము. 'నూ|| సమానార్థకములయిన యీ డెనసరిసాటిలోనిగు దేశ్య విశేషణ శబ్దములును' ప్రా, వ్యా. భువిలోన్-ఈపుడయియుండు, మనసైనట్ల-మదిలోవాంఛగల్గినను, ఈడుగుట్టము-ప్రాయపువారువమును, కనుగొనలేరు-మాడఁజాలరు, ఇందు 'మనసైన-మనసైన, యమకాలంకారము. వానివేగమునకు మనోవేగముకూడఁ జాల దనుటచే భేదాతిశయోక్త్యలంకారము, "క|| సాధారణ మగుదాని క, సాధారణతోక్తి భేద. కాతిశయోక్తికా" అలం. సా. సం.

తా|| అనగరియందలి యశ్వములయొక్క యధిక మైనగమనవేగమునకు మనోవేగమయినను సమముగాదు, ఇక్కడ బ్రాయపుగుట్టములం జూడవలె నన్నసీప్రపంచమునం చెప్పరికిని వలనుపడదు.

క|| ఒకకొన్ని మదికిందోచినఁ, బ్రకటించితిఁ గాని యచటి ♦ బహువస్తుసమృద్ధిత శతపత్రిసంభవున, నకునైన గణింపరాదు ♦ సరనాథమణి. 55.

అ|| సరనాథమణి-రాజులలో శ్రేష్ఠుడైనవాఁడా, 'మదికి-నామనమునకు, తోచినట్ల-స్ఫురించఁగా, ఒకకొన్ని-కొన్నింటినిమాత్రమే, ప్రకటించితి-వివరించితిని, కాని-ఇదిపర్యంతార్థకము, అచటిబహువస్తుసమృద్ధిత-ఆపురమునందలి యనేకము లగు వస్తువ్రాయొక్క సంపూర్ణత్వము, శతపత్రిసంభవునకు-బ్రహ్మదేవునకైనను, గణింపరాదు-ఎంచనలని కాదు, ఇందు 'ఒకకొన్ని, అనుటకు 'నూ|| ఒకశబ్దం బొక్కచో నల్పార్థకం బగు, పా|| వ్యా|| ఉదా "మ|| ఒకమున్నులు గదల్చి తెచ్చినలలాఁటోగ్రాక్షుచాపంబు, భాగఁ 'ఒకనూటేడుల్, మార్కం. 'కొన్ని, యనుటకు "నూ|| జడతావాచకత్వేషు స్వంతతాతత్రదృశ్యే" అధ. అచటిబహువస్తుసమృద్ధిత శతపత్రిసంభవునకునైన గణింపరాదు, అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారము:

తా|| రాజా! నాకు జ్ఞాపకమున్నవఱకే కొన్నింటిని మాత్రము చెప్పితిని గాని యాపురమునఁ గల వివిధవస్తుసమదాయమును వర్ణింప బ్రహ్మదేవునకైన శక్యముకాదు.

—♦ సు ర శ ర్మ వ ర్ణ న ము ♦—

క|| ఆపురమునందుఁ జేయుం, గాఁపురము సమస్తజనులు ♦ గణుతింప బుధ ట్నాపతి మతిరెండవభా, సాపతి సురశర్మ కర్మ ♦ సౌప్తవగురు డై. 56.

అ|| ఆపురమునందు-అనగరమున, సమస్తజనులు-మనుష్యులందఱును, గణుతింప-స్తుతింపఁగా బుధట్నాపతి-పండితులలోరాజయినవాఁడును, అనఁగా విద్వాంసులలో శ్రేష్ఠుడనుట. మతి-ప్రజ్ఞాయందు, 'ని|| ధీః ప్రజ్ఞా కేముషీ మతిః, అను|| రెండవభాసాపతి-ద్వితీయుడైన చతుర్మథుఁడును, అగు సురశర్మ-సురశర్మ యనుపేరుగలబ్రాహ్మణుఁడు, కర్మసౌప్తవగురుడై సత్కర్మములను జక్కఁగాజేయుటయందధికుడై, కాపురముచేయు-నివాసముచేయుచుండెను. ఇందు 'కాపురము, అనుపదమునుగూర్చి 'నూ|| పురవర్ణకంబు కాచుఁ దాచుఁ దాయోదులకగు, పా|| వ్యా. 'ఆపురమునందుఁ జేయుం గాపురము-బుధట్నాపతి మతి రెండవభాసాపతి, ఇదియను ప్రాసాలంకారము. 'మతి-రెండవభాసాపతి, అనుటచేత సుభయతాద్రుష్టరూపకాలంకారము.

తా|| అమణిపురంబునందుఁ గల ప్రజలందఱిచే స్తుతింపఁబడుచుఁ బండితశ్రేష్ఠుఁడును, ప్రజ్ఞ యందు బ్రహ్మదేవునిబోలినవాఁడును, సత్కర్మముల నొనర్చుచుండువాఁడును, అగుసురశర్యును భూమనోత్తముఁడు నివసించుచుండెను.

శా|| చాతుర్వైద్యపరాయణుండు బహుశా ♦ స్త్రుగంధనిర్ణేతవి
ఖ్యాతాచారధురంధరుండు హరిపా ♦ దాంభోజసేవాకళా
సాతత్వప్రథితుండు లక్షణవిరా ♦ జత్కావ్యసర్గక్రియా
ద్వైతీయాకసరోజసుంతి యతఁడే ♦ తన్మాత్రుఁడే భూవరా.

57

అ|| భూవరా-ఓరాజా, చాతుర్వైద్యపరాయణుండు- నాలుగువేదములనుజదివినవాఁడును 'చతురోపేదానిధితే చతుర్వేదః. స ఏవచాతుర్వైద్యః, "నూ|| చతుర్వేదస్సోభయపదవృద్ధిశ్చ, గణనూత్రము. బహుశాస్త్రుగంధనిర్ణేత-అనేక మయినశాస్త్రములను, ప్రబంధములను, నిర్ణయము చేయువాఁడును, విఖ్యాతాచారధురంధరుండు-ప్రసిద్ధిగల మంచినడవడికయొక్క భారము వహించినవాఁడును, అనఁగా సత్త్వవర్తనము గలవాఁడనుట, హరిపాదాంభోజసేవాకళాసాతత్వప్రథితుండు-హరిపాదాంభోజ-త్రిపుహవిష్ణుమూర్తియొక్క పద్మములవంటి చరణములయొక్క, సేవాకళా-పూజించుట యనెనువిద్యయందు, సాతత్వప్రథితుండు-ఎవతెగకయుండెడు ప్రసిద్ధుఁడైన వాఁడును, లక్షణ.....నూతి. లక్షణ-కావ్యములకు వలయులక్షణములతో, విరాజిత-ప్రకాశించుచున్న, కావ్యసర్గక్రియా-ప్రబంధములను రచించునట్టి పనియందు, ద్వైతీయాకసరోజనూతి-ద్వితీయుఁడుగానయి నబ్రహ్మ గలవాఁడు, అనఁగా బ్రహ్మదేవునికంటె శ్రేష్ఠుఁడనుట, "వా|| నూ|| తీయాపీఠస్వాత్మకేవాచ్యః, ద్వైతీయాకః, ద్వితీయః, సిద్ధాం, ఆతఁడు-అబ్రాహ్మణుఁడు ఏతన్మాత్రుఁడే-ఈపాటి ఆపాటి వాఁడా, సామాన్యమానవులవంటివాఁడు కాఁడనుట, ఇందు 'లక్షణ.....నూతి, అనుటచే నధికతాద్రూప్యరూపకాలంకారము, 'ఆతఁడేతన్మాత్రుఁడే'అనుటచే భేదకాతిశయోక్త్యలంకారము. సామాన్యమునెయిసామాన్యమునుట భేదకాతిశయోక్తి యనికాస్త్రుప్రసిద్ధి.

తా|| నాలుగువేదములఁ జదివినవాఁడును, వివిధశాస్త్రములను, ప్రబంధములను, ధ్రువపఠము వాఁడును, సత్త్వవర్తనమునం దధికుఁడును, త్రిపుహవిష్ణువుయొక్క పాదకమలములను నిరంతరము సేవింపవాఁడును, లక్షణముక్తముగాఁ గావ్యములసృజించుటయందు బ్రహ్మదేవునికంటె మిన్న యైన వాఁడును, అగు నాసురశర్యు మానవమాత్రుఁడని యెట్లు చెప్పఁగలము.

క|| పరకాంతాముఖదోషా, కరకాంతిస్సర్వనమునఁ ♦ గడుమొగుడుచునా
ధరణీసురునేత్రంబులు, సరసీజము లన్నమాట ♦ సహజముగాదే.

58

అ|| పర.....నమునక. పరకాంతా-ఇతరస్త్రీయొక్క, ముఖదోషాకరకాంతి-వదన ముడుచంద్రునికాంతియొక్క, స్వర్చనమునక-తగులుటచేత, (శ్రేష్ఠము) పరకాంతాముఖ-అవ్యస్త్రీముఖముయొక్క, 'ని|| ముఖంతు వదనేముఖే ద్వాకేతారాభ్యుపాయయోః, యా. దోషాః. పాపములకునివాసమున, 'ని|| దోషః స్వాహ్మషణే పాపే. దోషా రాత్రా భుజీ లింగ, మే. శ్చదా. దోషాః పినున మహిమృతు రసాకలేతి. వ్యాకోచకోశనవతాం దళతే నభివ్యః' మాఘ.

కాంతి-కోరికయొక్క 'ని' కాంతిశోభాభిలాషయోః. విశ్వం సృష్టసమునక్-సోమటచేత, కడు మొగుడుచుక్-అధికముగాముకుళించును, అధునికుడునేత్రంబులు-అబ్రాహ్మణునియొక్క-కన్నులు, సరసీజములు-తామరపూవులు, అన్నమాట-అనునట్టివాక్యము, సహజముకాదే-స్వాయమేకదా, పరాంగనలను జూచుటతోనే యతనినేత్రములు నిమిలనము అగు ననుటలో-గమలములకుం జండునిప్రకాశము విరుద్ధమైనందున ముకుళించుటయే కాక క్లేషానుప్రాణితమై చంద్రునకు దోహకరత్వము వివక్షితమైనందున బరాంగనాముఖదర్శనము పాపములకు నివాసమైనకోరికలను బుట్టించునది కనుక దద్దర్శన మెఱుంగఁ దగునపుడు నిరుక్త్యలంకారము 'క' యోగముచే నామములకు, బాగుగ నన్యార్థక్షప్తి పరఁగునిరుక్తిక్. ఈగత వేపున వీవుని, యోగుల దోహకరాఖ్య యొప్పచ నీకుక్, అలం. సా. సం. సురకర్త సరస్త్రిమఖును జూడఁ దగుటను గూర్చి "మాతృవ త్వరదారాశ్చ. పరద్రవ్యాణి లోప్తవత్, ఆత్మవత్సర్వభూతాని, యం సత్యతి స పండితం, చాణ.

తా|| అబ్రాహ్మణునియొక్కకన్నులు చంద్రునివంటిముఖము గలపరస్త్రిలదర్శనముచేత మిక్కిలి మూఁతలుపడును. కనుక నతనినేత్రములు పద్మము అనిచెప్పట యుక్తమే కదా.

శా|| శిష్టత్వంబున వేదశాస్త్రపఠనం ♦ శ్రీచేత నాధాతకుం
దృష్టింపంగ నశక్యుడైన ధరణీ ♦ దేవోత్తముక్ శ్రౌతని
ద్విష్టాచారధురంధరత్వమున నా ♦ ద్విజ్యంబు నల్పంగ న
గ్నిష్టోమాదులు సేసె నాతఁడు భువిక్ ♦ గీర్వాణసంతుష్టిగన్. 59.

అ|| శిష్టత్వంబునక్ - సదాచారసంపన్నత్వమునను, వేదశాస్త్రపఠన శ్రీచేతక్ - వేదములను, శాస్త్రములను, చదువుటయొక్కసమృద్ధిచేతను, ధరణీదేవోత్తముక్-బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుఁ డయిన యాసురకర్మను, దృష్టింపంగక్ - చూడఁగా, పరిశీలించఁగాననుట, ఆధాతకుక్ - అయొక్కబ్రహ్మదేవునకు నైతము, ఇచట ధాతృకబ్జములనుగూర్చి 'నూ. డాబివిధాత్రాదేరుః, 'తస్యచనా, 'తావు భారమేకసమా, అనునాత్రములచేత ధాత, యగును. అశక్యుడైనక్ - సాధ్యముకానివాఁ డైనప్పటికిని, అతఁడు-అబ్రాహ్మణుఁడు, శ్రౌతనిద్విష్టాచారధురంధరత్వమునక్ - శ్రౌతనిద్విష్ట - శ్రుతులనుండి నిర్ధారణచేయఁబడిన, ఆచార-మంచినడవడికయొక్క, ధురంధరత్వమునక్ - భారమును వహించుట చేత, అద్విజ్యంబు - యజ్ఞకర్మమునందుం గర్తచే ధనముపుచ్చుకొనియజ్ఞమును జేయించునట్టిపనిని, నల్పంగక్-అచరించుటకుం గాను, ఇచట 'చలుపు - నలుపు, అను రెండురూపములు కలవు. భువిక్-భూమియందు, గీర్వాణసంతుష్టిగన్ - వేల్పులకు సంతోష మగునట్లు, అగ్నిష్టోమాదులు చేసెక్-అగ్నిష్టాధానము మున్నుగాఁగలవి చేసెను. అనఁగా వసంతకాలమునం దైదుదినములలోఁ జేసి ముగించెడుయాగము మొదలగునవి యాచరించె ననుట. 'అగ్నిష్టేషు, మనుటకు 'నూ. అగ్నేః స్తుత్సోమసోమాః. సిద్ధా. వ్యా! అగ్నేః పరోమమేంమసస్యవఃస్యాత్సమాసే'అగ్నిష్టేష్ - అగ్నిష్టేషుః-అగ్నిష్టోమా-అగ్నిష్టరుణౌ, ఉదా 'అగ్నిష్టోమచ్చాయా త్వం పరిత, ప్రాపహ్లాదా శత్రుమిత్రేతేషు కర్వక్-అగ్నిష్టోమద్యేషినా, రావ. ఇందుఁ తృప్తిసహాయమున నిరున్మూలం గలసంయుక్తములతో యిది సెప్పఁబడినది. 'అ|| ఒకటి రెండు జడ్డలుబుడగుగ్గయు, విత్తపర్యయః సౌనెనేని

యకల దాని క్షేయై న సంయుక్తివి, శ్రావ్యంబుచే నుండునందుచు అన్న. 'అథాతత్కా-
దృష్టింపఁగ నశక్యుఁడు, అనుటచే. అసాధారణ పమాంకారము.

తా|| ఆతఁడు విధివిహితకర్తాచరణమునందును, వేదశాస్త్రప్రచారమునందును, బ్రహ్మదేవునకు
వైతము సాధ్యముకానివాఁడయినప్పటికిని, వేల్పులనుసంతోషమునకట్లుగ్ని స్తోమాదియాగములను నచ్చెను.

మ|| ఆతిభక్తిఁ గృహిణీరోషణిపద ఁ వ్యాసంగచంగాత్మయై
ప్రతివారంబును భక్త్యభోజ్యములు సం ఁ పాదించి వడ్డింపఁగా
నతిథుల్ భోజన మాచరించి సుఖులై ఁ యాశీర్వాదించంగ నా
చతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రమునకన్ ఁ సంతోష మెంతోయగున్.

60.

అ|| గృహిణీరోషణి-గృహస్థురాండ్రలో శ్రేష్ఠురా లయినయతనిభార్య. ఆతిభక్తిఁ-ఎక్కువ
వినయముతో 'ని|| భక్తిర్ని పేవణేభాగే-రచనాయాం, శబ్దా. పరన్యాసఁ గఁగఁగాత్మయై. పదవ్యా
సంగ-ఆతనిపాదముల నాశ్రయించుటయందు, సంగ-నేషరీతకముగల. చక్తయై-మనస్సుగలదియై,
ప్రతివారంబును-నిత్యమును. భక్త్యభోజ్యములు - పిండివంటలును. అన్నయును. సంపాదించి-నను
కూర్చి, వడ్డింపఁగా-అన్నయు మొదలగువానిని సోక్తముంచుచుఁగా, ఆతిథుల్-భోజనాగ్ధమింటికి
వచ్చివారు, ఆతిథి-ఆస్థితి-ఒకఁడొ (స్థితి) నిలకడలేనివాఁడు. కావున ఆతిథి యని మనుస్మృతి. అత
థాతువునకు నతతగతియని యర్థము కావున (ఒకఁడొ నిలువక) నిరంతరము దిరుగుచుండువాఁడు. ఆతిథి
యని శబ్దశాస్త్రజ్ఞులు వ్రుత్పాదించుదురు. 'ని|| స్యాదావేశికఆగఁతు రతిథిర్నాగృహగతః, ఆ. ఆతిథి
లక్షణము. 'యస్య నజ్ఞాయతే నామ, న చ గోత్రం న చ స్థితిః, అకస్మాద్గృహ మాయాతః, సో2
తిథిః ప్రోచ్యతే బుధై.' మను|| 'అజ్ఞాతకులనామాన మన్యతస్సముపస్థితం. పూజయేదతిథింసమ్యజ్ఞైక
గ్రామనివాసినం, సం. విష్ణు. తనయొక్కవంశము, నామధేయము, అధికారము, మున్నగునవి తెలియ
నీయక తటాలన గృహమునకు వచ్చినవాఁడే యతిథి యని చెప్పబడుచున్నాఁడు భోజనాపేక్షచే
దనకులనామప్రతిష్ఠాద్యుత్కర్షణములను దెలియఁజేయఁగూడ దనికూడ మనుస్మృతియందే వచింపబడి
యున్నది. ఆతిథికి భోజనమును తెల్లవలయునా? అనుద్రక్షుకు 'దూరాగతం పథిక్రాంతం, వృథా
చ గృహమాగతః, ఆనర్చయిత్వా యో భుంక్తే, స వై చుండాల ఉచ్యతే' చాణ. భోజనమాచరించి-
అపదార్థములనుభుజించి, సుఖులై-అనందముగా నుండినవారై, అశీర్వనింపంగ- దీవించుచుండఁగా,
అచతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రమునకు-బ్రహ్మవంశమునెదుసముద్రమునఁ జంద్రునివలెబుట్టినవానికి
'ని|| అన్యవాయో2న్యయోవంశో గోత్రంచాభిజనంతులమ్, హలా. 'ని|| హి మాంశుశ్చంద్రమాశ్చంద్రః,
అ|| సంతోషము-అనందము, ఎంతోయగున్-ఎక్కువగాఁ గలుగుచుండును. ఇందు నాల్గవపాదమున
సరసయతి పెప్పబడినది. 'గీ|| నణలు పెల్లఁ గములఁ నాభయొడొంటికి, నయనా లానరఁజెల్లుఁ హస్త
వరద, : శషసలొందు నండ్రుఁ చఁచజపుంబులతోడ, సరసయతులు. నాఁగఁజలధిశయల, సుల||
'చతురాస్యాన్వయవార్ధిచంద్రముఁడు, అనుటచే నుపమాంకారము. 'గృహిణీరోషణి,
అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| మిక్కిలిశ్రేష్ఠురా లయినయతనిభార్య నిత్యము నతిథులకుఁ బిండివంటలును. భోజనమును,
బరిశుద్ధముగాఁ దయారుచేసి వడ్డించినంత వారు భుజించి యానందముతో నాశీర్వాదము లొసంగ
చుండఁగా నాబ్రాహ్మణులనెంతయో సంతోషము గలుగుచుండును.

ఉ॥ ఎంతకృపా విపాకభర ♦ మెంతనిరంతరదైర్య మాదరం
 జెత వివేకమెంత భయ ♦ మెంత ససమ్మదభావమెంత యా
 శాంతమనస్కమాళికి ని ♦ శాంతమునకా ధరణీసుపర్యుల
 శాంతము భోజనోత్సవము ♦ నల్పులజ్జిత గణనాధికంబుగన్.

61.

అ॥ ఆశాంతమనస్కమాళికిఁ—ఓర్పుగలవారిలో శ్రేష్ఠుఁడయిన యా బ్రాహ్మణునకు, నిశాంత
 మునకా—తనయింటియందు, ధరణీసుపర్యులు—పుడమికి వేలుపు లైనవారు. ఆనఁగా బ్రాహ్మణులు,
 అక్రాంతముకా—ఎల్లప్పుడును, గణనాధికంబుగకా—రెక్కకుమించినవారై, భోజనోత్సవము—భుజించు
 టవలనిపండుగను, నల్పులజ్జిత—చేయునట్టిసమయమున, ఎంతకృపావిపాకభరము—ఎంతటిదయయనెడు
 భాగ్యముయొక్క భారము, ఎంత నిరంతరదైర్యము—ఎంతటి యెడతెగనిధీరత్వము, అదరంబెత—ఎం
 తటిగౌరవము, ఎంతవివేకము—ఎటువంటిజ్ఞానము, భయమెంత—ఎంతటిభీతి, అనఁగా నతీధుల శ్రేమి
 లోపముజరుగునో యనుభయము, ససమ్మదభావమెంత—ఏలాటిసంతోషముతోఁగూడినభావము, ఈ
 చెప్పినగుణము అన్నియు నతనియందధికముగ నున్న వనుటచే ద్వితీయమున్నయాలంకారము. ఇందు
 'ఎంత—ఎంత, అని పలుమారుచ్చరింపఁబడుటచేత ననుప్రాసాలంకారము. 'శాంతమనస్కమాళికి
 నిశాంతమునకా, అనునొక యమకాలంకారము.

తా॥ మిక్కిలియోర్పుగలవాఁడయినయా బ్రాహ్మణుఁడు దనయింట మితిమించినబ్రాహ్మణ
 సంఖ్య భుజించుచుండుసమయమున నానందమును దయయును గొరవమును ధీరత్వము గనఁబఱచుచు,
 జ్ఞానసంపత్తితో మెలఁగుచుండును గాని యేపాటిగౌరవమును జెందఁడు.

—♦సురశర్మ గృహవర్ణనము♦—

సీ॥ అభ్యాగతారాధ ♦ నాపాద్యమానార్ఘ్య, పాద్యపాదః పూర ♦ పంకిలంబు
 భోజనానంతర ♦ భాజనస్రతఃపుత, స్వచ్ఛమధుద్రవ ♦ పిచ్చిలంబుఁ
 బరిశీలితాగమో ♦ పన్యాసపరశిష్య, బృందవాక్సందర్భ ♦ తుందిలంబుఁ
 గాంచనవేద్యలం ♦ కారచూర్ణాయిత, ప్రకటితకర్పూర ♦ సికతిలంబు

తే॥ దేవపూజావసరము ♦ ద్వీప్యమాన, చారుమణిరంగవల్లికా ♦ శర్మరిలము
 మహిప! నుతినీయఁజెల్ల దే॥ యహరహంబు, నాతనిగృహంబునకలభా♦గ్యావహంబురి2

అ॥ మహిప—ఓరాజా, అభ్యా.....కిలంబుకా. అభ్యాగత—అతిథులుగావచ్చినవారిని,
 ఆరాధన—పూజించుటకు, ఆపాద్యమాన—ఏర్పడుచున్న, అర్ఘ్య—పూజార్థమయినయుదకముయొక్కయు,
 పాద్యపాదః—పాదోదకముయొక్కయు, పూర—ప్రవాహముచేత, ఇచట 'అర్ఘ్యపాద్యశబ్దములకు
 'నూ॥ పాదార్ఘ్యభ్యాంచ, సిద్ధాంతపాదార్థముదకంపాద్యం. అర్ఘ్యం. పంకిలంబుకా—బురదగాఁ
 జేయఁబడినదానిని, 'అతిథింత్రసంప్రాప్తం పూజయేత్ స్వాగతాదినా, అర్ఘ్యసప్రదానేన పాద
 పృక్షాశనేన చ శ్రద్ధయాచాన్నదానేన, క్రియప్రశోత్తరేణచ, గచ్ఛంతంచానుయానేన, క్రితి

మౌనమునందున్నాను. పరా. భోజనంబున, భోజనభుజించుటయొక్క, ఆనందమునకు
 వాత, భాజనవిస్తర్యవలన, నిజానందయోగ్యసామ్రాజ్యము, విశ్వమ్రుత-కాఠిని, నిజానంద
 రీతినినునును. అల ఘృత-అజ్యముతోఁగూడిన, స్వచ్ఛ-నిశ్చలమయిన, మధుద్రవ-తీర్థ-దాహముల
 యొక్కరసముచేత, ఇచట మధుశబ్దమునకు తీర మనియర్థమును జెప్పట యుక్తము “నిజ మధు
 తోఁబడి జల తీరే. మధ్యే పువ్వరసే మధుః” విశ్వం పిచ్చిలంబుక-మేరుదుగలదానిని, అనగా
 జడ్యతోఁగూడినదాని ననుట, పరి.....దిలంబుక. పరిశీలిత-అంతటను వెదకఁబడిన, ఆగమ-
 కాశ్రమములయొక్క, ఉపన్యాస-విస్తరించినపుటయును, పర-ఉత్కృష్టమైన, శిష్యబృంద-భాత
 సమాహముయొక్క, వాక్-పలుకులచేత, సందర్భ-అనుకూలమైన, “నిజ సందర్భము-అనుకూలము,
 అం. దీ. తుందిలంబుక-పెద్దబొజ్జలుగలవారు కలదానిని, ఇచట తుందిలశబ్దమునుగూర్చి ‘నూ॥ తుం
 దాదిభ్యశలచ్చ, ఉదా. ‘సాతుందిలంసిద్ధులమాతృకాయం, రావ. కాంచ.....తిలంబుక! కాంచన
 వేది - బంగారపుటరుగునందు’ అలంకార-శృంగారముగ, చూర్ణాయిత-పిండిగానయిన, ప్రక
 ణిత-ప్రసిద్ధమయిన, కర్పూర-కప్పురముయొక్క, నికతిలంబుక-ఇసుకగలదానిని, దేవ.....రిల
 ముక. దేవపూజా-దేవతార్చనయొక్క, అవసర-సమయమున, సమస్తీప్యమాన-మిక్కిలిప్రకాశించు
 చున్న, చారుమణి-సుందరమయినరత్నములయొక్క, రంగవల్లి కాశర్కరిలముక-ముగ్గుల నెడుమొరము
 గలదానిని, మొరము, అనగా గండ్రయినక. ఇచట ‘నికతిలము-శర్కరిలము, అనుశబ్దములనుగూర్చి
 ‘నూ॥ నికతా శర్కరాభ్యాంచ, సిద్ధాం. నైకతో ఘటః శార్కరః. ‘నూ॥ దేవేలుబలచౌచ, సిద్ధాం.
 చాదణ్మితవచ నికతాః సంత్యస్తిదేవే నికతాః-నితిలః నైకతః, నికతావాక్. ఏవం శర్కరేత్యాది.
 శబ్దరూపరహస్యాదర్శమునశర్కరిలః-శార్కరిలః, అనిరూపద్వయమగపడుచున్నది. ‘జప్యం దేవార్చనం
 హోమం స్యాధ్యాయం చైవమభ్యసేత్, ఏకద్విత్రిచతుర్విప్రాక్ భోజయేత్ సన్నతకాక్ ద్విజః, పరా.
 అహరహంబుక-ప్రతిదినమును, సకలభాగ్యావహంబుక-సకలభాగ్య-సమస్తమయినసంపదలను, ఆవ
 హంబుక-కలిగించునట్టిదానిని, ఆతనిగృహంబుక-ఆవిప్రునియొక్కనివాసమును, సుతినేయఁ జెల్లదే-
 స్తోత్రముచేయుట యొప్పుదా, అనగాఁ బ్రశంసింపఁ దగిన దనుట, ఈపద్యమంతయు సంత్యాను
 పాసముగఁ జెప్పఁబడినది. ‘ఆతనిగృహంబు సకలభాగ్యావహంబు, అనుటకు. “స్వర్గస్థితానా
 మిహ జీవతోశే, చత్వారి చిహ్నాని వసంతి గేహే, దానప్రసంగో మధురా చ వాణీ, దేవార్చనం బ్రా
 హ్మణకర్మణం చ, చాణి. ఏగృహమునందు దానము, మధురవాక్కులు, దేవతాపూజనము, బ్రాహ్మ
 ణులను తృప్తిపఱచుట, కలదో యది స్వర్గముతో సమానము. ‘స విప్రపాదోదకకర్తమాని, న వేద
 కాశ్రుద్ధనిగర్జితాని, స్వాహాస్వధా కారవివర్జితాని, శ్రుతానతుల్యాని గృహాణితాని, చాణి. ఏగృహము
 లయందు విప్రపాదమును గడుగకుండుట, వేదకాశ్రమములఁ బఠింపకుండుట, స్వాహాస్వధా, అనుశబ్ద
 ములు విఠఁబడకుండుట, కలదో అగృహములు శ్రుతానముతో సమానములు. ‘యథామాతరమా
 శ్రిత్యుసర్వేజీవంతిహం, వర్తంతేగృహిణంతద్వ దాశ్రిత్యేతర ఆశ్రమాః, మను. ఇందు ‘కాంచనవేది-
 చారుమణిరంగవల్లి కాశర్కరిలము, ఇత్యాదులచే నుదాత్తాంతకారము, ‘ఉదాత్తవస్తునఃసంపత్,
 కా. ప్ర. ఉదా-ముక్తాశేలి. వినుత్రహరగలితాః సమ్యక్సర్జితైర్వృతాః, ప్రాతఃప్రాంగణసీమ్ని మంధరచ
 చ్చదాలాంఘ్రిలాఘ్నరతాః, దూరాద్దాడిషుబీజశంకితధియః కర్షంతి కేరీశు కాః, యద్విద్యదృష్టశనేషు
 భోజనమతే స్వస్త్వాగ్గలిలాయితమ్,”

తా|| ఆతిథ్యముఁబూజించినపాదోదకముయొక్క ప్రవాహముచేత బురదయైనదియును, బ్రాహ్మణ సముదాయమంతయు భుజించినవెనుక తీసివేయఁబడుచున్న విస్తృతముండి గ్రవించుచున్న నేతితోఁ గూడిన వధురపదార్థములయొక్క జీడ్డుకలదియును, సమస్తశాస్త్రములఁ బరిశోధించి యుపన్యసించు చున్న శిష్యకూమారముయొక్క పలుకులు విని సమ్మతించిన పెద్దబ్రాహ్మణగలవారు కలదియును, పసిండియరుఁగనం దలంకారముగా నమరినకప్పురపుఁబిండి కలదియును, దేవతార్చనాసమయ మున మిగులఁజేజిల్లుచున్న చక్కనిరత్నములయొక్కఁముగ్గులు గలదియును, నిరంతరము సమస్తగంప దలు గలదియును, ఆయినయా బ్రాహ్మణునియిల్లు పొగఁక్రితఁ దగినదిమూ;

క|| అలరెండువేలజిహ్వలు, గలవానికిన్దైనఁ దరమె ♦ గణుతింపఁగఁ ద
జ్జలజాసనకులబార్పిత, కలమాన్నసమోదవేద ♦ గర్భశ్రేణిన్.

63.

అ|| తజ్జల.....శ్రేణిక్. తత్-అయొక్క, జలజాసన-బ్రహ్మచేపునియొక్క, కలజ-వంశమునం దుబుట్టినవాఁడయిన యా బ్రాహ్మణునిచేత, అర్పిత-సమర్పించఁబడిన, కలమాన్న - వరియన్నముచేత, ని|| కాలయఃకలమాద్యాశ్చ షష్టికాద్యాశ్చ పుంస్యమి. అ|| సమోద-సంతోషముతోఁగూడినవార యైన, వేదగర్భశ్రేణిక్ - గర్భమునందు వేదములుగలవారి కమూహమును. అనఁగావేదములను జక్కగాఁజదివినవారి సముదాయముననుట. గణుతింపఁగఁ-వర్ణించుటకు, అలరెండువేల జిహ్వలుగల వానికిఁ-అయొక్కద్విగుహసంఖ్యతోఁగూడిన నాలుకలుగలశేషునకు, ఐనక్ - ఆయినప్పటికిని, తరమే-శక్యమగునా : కాదనుట. ఆతిథ్యోక్త్యలంకారము. 'జలజాసనకులబార్పిత కలమాన్నసమోద వేద, అను ప్రాసాలంకారము.

తా|| ఆబ్రాహ్మణునియింటికి నిత్యము నతిథులుగా వచ్చి భుజించి సంతోషపడుచుండెడు వేదాధ్యయనపరులగు బ్రాహ్మణులసంఖ్యను వర్ణింప రెండువేలనాలుకలు గలవాఁడయిన శేషునకు పైతము సాధ్యముగాదు.

—: సురశర్మకు సంతానహీనత్వచింత :—

క|| అది యెంతైననుగలదో, కదనజయాధార తజ్జ ♦ గన్నతమహిమా
స్పదచరితుఁడు నుతహీనత, మదిఁ జింతిలు పెంతవారు ♦ మానరుసుమ్మి.

64.

అ|| ఓకదనజయాధార-యుద్ధమునందు గెలుపునకు మూలమైనయోరాజా, అది - ఆప్రళంస, ఎంతైననుగలదు-చాలఁగలదు, తజ్జగన్నతమహిమాస్పదచరితుఁడు. తత్ - అయొక్క, జగన్నత-ప్రపంచమునఁ గలిజనులందఱిచేఁ బొగడఁబడిన, మహిమా-నుహాత్మ్యమునకు, ఆస్పద-నివాసమైన, చరితుఁడు-చరిత్రముకలివాఁడు, నుతహీనత-బిడ్డలులేకపోవుటచేత, మదిక్ - మనస్సునందు, చింతి లుట-విచారపడుట, ఎంతవారుక్-ఎంతటిధైర్యముగలవారయినను, మానరుసుమ్మి - విడువరుసుమా, సంతానము లేనప్పు డెవ్వరయినను వ్యసనపడుదు రనుట, ఆర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

తా|| ఓరాజా! ఆ బ్రాహ్మణునియొక్క ప్రసిద్ధిగల వర్తనమునుగురించి యెంతయైనను తెప్ప వలసియుండును. అదియట్లుంచి యితనికి సంతానములేకందున మనస్సులో విచారపడుచుండెను. అలాగున విచారపడుట లోకమునం దెవ్వరికైనను గలదగదా?

తే॥ విప్రుఁడింటికివచ్చిన ♦ విమలభక్తి, నన్నపానాదు లొసంగి నెఁయ్యమునఁ జేరి
యయ్యఃపుత్రులుమీకెందఁజనుటకాని, యితర మేమియునడుగఁజూడఁజ్ఞీతిసురుండురె

అ॥ అక్షితిసురుండు - అబ్రాహ్మణుండు, విప్రుడు - ఒకబ్రాహ్మణుండు, ఇంటికి - తన
యొక్క గృహమునకు, వచ్చిన - వచ్చినట్లయిన, రాఁగానేయనుట, విమలభక్తి - పరిశుద్ధ
మైన భయముతోగూడిన స్నేహముతో. అన్నపానాదులు - భోజనమునిడుట మన్నగునవి, ఒసంగి -
గమర్పించి, నెయ్యమున - ప్రేమతో, చేరి - ఆతనిని సమీపించి. అయ్య - అయ్యా. ఇది
గౌరవము చెలియఁజేయు సంబోధనము. మీకు - తమకు, పుత్రులు - కొడుకులు, ఎందఱు -
ఎంతమంది కలరు, అనుటకాని. అనుటయేతప్ప, ఇతరము - ఇంకొకటి, ఏమియు - ఏమాట
యును, అడుగఁడు - ప్రశ్నించఁబోఁడు,

తా॥ ఆవిప్రుడు తనయింటి కొకయతిథి వచ్చెనేని భక్తియుక్తముగా భోజనాదుల నిడి
యతనిచెంకఁకుఁ జేరియయ్యా: మీకుసంతాన మెందఱని యడుగుటయేతప్పఁజటియొకమాటయడుగఁడు.

సీ॥ నందనుం డాత్మాభి ♦ నందనుండై ముద్దు, మాటలఁ గరఁగింప ♦ మలయువారిఁ
దనయుండు సముదంచి ♦ తనయుండై చదువనా, గమపురాణాదులు ♦ గలపువారి
సూనుండు వాక్యప్ర ♦ సూనుండై పెద్దలఁ, బూజింప వేడుకఁ ♦ బొందువారి
నాత్మజుం డధికరూ ♦ పాత్మజుండై భార్యయును దాను మెలఁగంగఁ ♦ దనరువారిఁ

తే॥ జూచి హాకృష్ట ! బ్రహ్మాది ♦ సుతులఁగాంచి, నట్టిత్రైలోక్యగురుని దే ♦ వాధినాథు
నిన్ను నేవించువారికిఁ నిస్తనూజ, భావమా? యంచుఁ జింతించుఁ బ్రాహ్మణుండు. 66.

అ॥ బ్రాహ్మణుండు - అసురకర్మ, నందనుండు - కుమారుండు, ఆత్మాభినందనుండై -
మనస్సునకు సంతోషమును గూర్చువాడై, 'ని. నందనోహర్షకేసుతే, విశ్వ. ముద్దుమాటల -
ముచ్చటయిన పలుకులచేత, కరఁగింపన్ - హృదయమును ద్రవముగాఁజేయఁగా, - సంతోషపెట్టఁగా,
మలయువారిన్ - సంపదించునట్టివారిని, తనయుండు, పుత్రుండు, సముదంచితనయుండై - ఆత్మం
తముగాఁ బ్రకాశింపఁబడిననీతి గలవాడై, చదువన్ - పఠించునట్లు, అగమపురాణాదులు - కాస్త్రు
ములును, పూర్వపు చరిత్రములును, మొదలగునవి, కలుపువారిన్ - బోధించువారిని, ఆధ్యాపింపఁ
జేయువారిననుట. సూనుండు - కొమరుండు, వాక్యప్రసూనుండై - సద్వాక్యము లనెడుపుష్పములు
కలవాడై, 'పెద్దల - తెలిసినవారిని, పూజింప - సేవచేయఁగా, అనఁగాఁ బెద్దవారియొడ
వినయభాషణములతోఁ బ్రవర్తించువాఁడు కాఁగాననుట, వేడుక - వినోదమును, బొందువారిన్ -
కూడినట్టివారిని, ఆత్మజుండు - కొడుకు, అధికరూపాత్మజుండై - ఎక్కువయిన చక్కఁదనముతోఁ
గూడిన మన్నఁగునివఁటివాడై, భార్యయును - తయినల్లలును, తాను - ఆతఁడును, మెలఁ
గంగ - ప్రవర్తించుచుండఁగా, తనరువారి - ఒప్పుచున్నవారిని, చూచి - వీక్షించినవాడై,
హాకృష్ట - ఓకృష్ట, ఇది శోకమునుచెలియఁజేయు సంబోధనము, 'ని. హా విహరేచ శో కేచ,
అమ. బ్రహ్మాదిసుతుల - బ్రహ్మదేవుఁడు మొదలగుబిడ్డలను, కాంచినట్టి త్రైలోక్యగురుని -

కనినవాడ వైవంటి మూడులోకములకుఁ దండ్రువైనవానిని. దేవాగినాథుఁ - శేషులకుఁ బ్రభువైనవానిని, నిన్నున్ - నిన్ను, సేవించువారికి - పూజించునట్టివారికి, నిస్తనూజభావమా - సంతానములేని మనోవికారమా, ఆంచు - ఇట్లుపలుకును, చింతించు - తనమనస్సులో విచార పడుచుండును, ఈపద్యమునఁబుద్ధమాటలఁ గరఁగి పక్ష, అనుటకు దా “ఎ, గీ. ప్రభును సురతంబు గంధర్వపతిఁ గరఁచె” స్వా. మ, ‘నందనుం డాత్మాభినందనుండై’ ఇట్లు నాలుగు పాదముల యందును యమకాలంకారము. “యమకం పానసక్త్యేతు, స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః” ప్రతా. ఇట్టి చోట్ల జే. శంకటరాయశాస్త్రిగారు శబ్దావృత్తి లాటానుపాసమనియు, వృత్త్యనుపాసమనియు వ్రాసిరి. ‘వలయములవియాలవలయములయ్యె’ శృం. నై. ‘బ్రహ్మోరి సుతులఁ గాంచిన త్రైలోక్యగురుని నిన్ను సేవించువారికి నిస్తనూజభావమా, అనుటచేఁ బరికరాలంకారము. “ఏశే షజై ర్య త్సాక్షాతై రుక్తిః పరికరస్తు సః” కా.ప్ర.

తా|| ఆవిప్రచుడు దనయూరివారిలోఁ గొడుకు తండ్రుకి సంతోషముగలిగించు ముద్దు మాటలతోఁ దిరుగుండువారిని, విష్ణుఁడు మిగులసీతిపరుడై చనువున ట్టితిహాసాదులు బోధించు వారిని, సుతుఁడు వినయభాషణములం దధికుడై కులకాంతతోఁ గాఁపురముసేయుచుండ నెలయు వారిని, గాంచి హాస్త్రిహరీ బ్రహ్మరులఁ గనిననీవంటి ముల్లోకజనకుని సురనేతను సేవించుచున్నవాకు సంతానములేకుండుటయా! అని తనమనస్సులో విచారపడుచుండును.

ఉ|| ఏమిజపంబుఁజేసిరోకొ ♦ యేమితపంబొనరించిరోక్కొ యే
మేమిసపర్య లార్యతతి ♦ కిచ్చిరోకో జగదేకపూజ్యులై
తాముఁ దనూజరత్నములుఁ ♦ దామరతంపరయై చెలంగువా
రీమహిఁ దొల్లి యంచు నుతి ♦ యుంచు మహీసురుఁ డాత్మలోపలక. 67.

అ|| మహీసురుఁడు-అబ్రాహ్మణుఁడు, అత్మలోపలక - తనమనస్సునందు, ఈమహి - ఈ భూమియందు, జగదేకపూజ్యులై - లోకమున ముఖ్యముగాఁ బూజింపఁదగినవారై, తాము - వాసున, తనూజరత్నములు - వారియొక్క శ్రేష్ఠ లయినకుమారులును, తామరతంపరయై - అభివృద్ధిలోఁ గూడిన వారై, ఉదా ‘జగితామరతంపరైనచెలులఁ బట్టలుఁ గలసి, భార. చెలంగుచున్నవారు - ఒప్పుచున్న వారందఱును, తొల్లి-పూర్వజన్మమున, గత కాలమున. ఏమిజపంబు - ఎంతటిముత్యమైన మంత్ర పఠనమును, చేసిరోకో - ఆ నేకపర్యాయములుచ్చరించినాకో కదా, ఏమితపంబు - ఏయొక్క శష్ట తరమైనతపస్సును, ఒనరించిరోక్కొ - ఆచరించినాకోకదా, ఆర్యతతి - నెద్దలయొక్క సమదాయము నకు, ఏమేమిసపర్యలు - ఏయేఘనమైనపూజలు, ని|| పూజానమస్కృతచితిః సపర్యైర్చాన్తర్హజాః సమాః, అ|| ఇచ్చిరోకో - అర్పించియుండిరోకదా, ఇచట ‘ఏమిజపంబు, అనుటకుదా ‘క|| ఏమి తపంబొనరించితి, భూమిశ్వర భార, ఆంచు - ఇట్లు తలించుచు, నుతియుచు - పొగడుచుండును. ఇచట ‘నుతించు. ననుట కికారాదేశంబగుటనుగూర్చి ‘నూ|| అఘ్నే కాక్షరపూర్వక్రియాన్త్రిమస్కృత యోభవేదిద్యా’ కబ్బ చిం|| ఇందుఁ గడపటిపాదమున భిన్నయ్యి నెప్పఁబడినది. ‘తే|| గుడుసుడైఁ గ్రియనడుమ నాగుడునుదచ్చి, భిన్నయ్యి యగు రానిహఁ, బెఱుయ్యి యగు, నెనను అచ్చిని హరిధరి యించె ననఁగ, రిపుతనెల్లను బోరహరించెనఁగ’ అప్పు|| ‘క|| అంచితలకముశొరిధ, రించెనక

జగజుమధ్యశేష విరతియే, యంచితకలకము హరి ధరి, యంచే ననక భిన్నవడికినిత్వము వచ్చుట, అనం॥ 'చేసికొని' ఇత్యాదులు ప్రయోగించుటను గూర్చి 'నూ॥ అన్యే ప్యర్థవిశేషే న్యురంతే శ్రుతి మనోహరాః' అభి॥ అతఁడు సత్సంతానముతులఁ జూచి వీర శేమహాపుణ్యఫలప్రాప్తిచే నిట్లుసంతాన ముతోఁ దులఁదూఁగుచుండిరో? అటులఁ గానినో వీరి కీమహోన్నతదశ యెట్లులభించును? అనుటచేతఁ గావ్యలింగము. 'గావ్యలింగం హేతోర్వాక్యపదార్థతా' ఉదా॥ వపుః ప్రాదుర్భావా దను మిత మిదం జన్మని పురా, పురాతే నప్రాయః క్షణమపి భవంతం ప్రణతవాక్, నమస్మక్తః సంప్ర త్యహ మతసురగ్రేప్యనతిభాక్, మహేశక్షంతవ్యం తదిద మపరాధద్యయ మపి॥ కా॥ప్ర॥

తా॥ అవిప్రచుప్రపంచమునఁ బుత్రపౌత్రాభివృద్ధిగ నున్నకుటుంబములఁ జూచి తనమనస్సులో వీరలు పూర్వజన్మమున నేలాటిగొప్పచుంత్రమును జపించిరో, యేకఃసతర మైనతపసు గాచరించిరో, యేవిధముగాఁ బెద్దల బూజించిరో, యని స్తుతించుచుండును.

ఉ॥ ఓరమణీమనోభవ న ♦ మున్నత దుష్కృత దావపావకా
సారము పుత్త్రిఁ డాప్తవన ♦ చైత్రుఁడు గల్గిని నంచలేనికా
సారమువోలె నాసరసి ♦ జప్రభవాన్వయవార్ధిచంద్రనం
సార మసారమై మిగుల ♦ సన్నతి కెక్కపోయె దుస్సీతినే.

68.

అ॥ ఓరమణీమనోభవ-సుందరులైల శ్రీలిక్కుమన్మథునివంటివాఁడా, సమున్నతదుష్కృతదావ పావ కాసారము. సమున్నత-అధికమయిన, దుష్కృతదావపావక-పాపమ నెడుదవానలమునకు, దవా నలమనఁగానడవిగాల్చు కాలుచిచ్చు. 'ని॥ దావస్తు, దవోవసహుతాశనః, అ॥ దావశబ్దమునకువసమని నను వసవహ్ని యేయగును 'ని॥ వశేవసవహ్నాచ దవోదావఇహేష్యత, యా. అసారము-ఎడ తెగనివర్షమైనవాఁడు, అనఁగా జడివాన యైనవాఁ డనుట. "॥ ధారాసంపాత అసారః" అను. "వృ. అసమంతాత్ సరత్ త్యాసారః" అంతటను వ్యాపించునది. పుత్త్రిఁడు-కుమారుఁడు, ఆప్తవన చైత్రుఁడు-కోరిక యనునట్టియడవికి చైత్రమాస మయినవాఁడు, అనఁగా వసంతర్తు లైనవాఁ డనుట, "ని॥ ఆప్త స్సత్యే హితే లభే, విశ్వ.కల్గిని-పుట్టుకుండుటచేత, అసరసిజప్రభవాన్వయవార్ధిచంద్ర సంసారము. అ-అయొక్క, సరసిజప్రభ వాన్వయవార్ధి-బ్రహ్మవంశముసాగరమునకు, చంద్ర-చంద్రుఁ డైనవానియొక్క, సంసారము-కుటుంబము. అంచలేని కాసారమువోలె-హంసలేకుండినకొలనువలె, మిగుల-ఎక్కువగా, అసారమై-సారములేనిచై, "వృ.నవిద్యతే సారో ౭శ్యేత్యసారం" దుస్సీ న తి-నిషేధింపఁబడినయునికిచేత, ని॥ చ ర్షిషేధే చ కష్టేద, మే. అనఁగా, "అపుత్రస్య గతి ర్నాస్తి" అని చెప్పఁబడియున్నది కనుక సంతానహీనునకుఁ బుణ్యలోకప్రాప్తి లేదు. కావుననే "వృ. పుంసామనరకా త్రాణా త్పుత్రః" సన్నతిక. సక-శ్రేష్ఠులయొక్క "ని॥ సక సత్య విదుషి శ్రేష్ఠే సాధా భవతి చ త్రిషు"నానా. నుతిక-పొగడ్తు; చక్కనిస్తోత్రమునకు ననియుఁ జెప్పవచ్చును. ఎక్కకపోయె-ఇప్తము కాకపోయెను, ఇక్కడఁ జంద్రుఁ డనిచెప్పటలో 'సంసారము-నిండారవశక్తియగును. "ని॥ సార శ్రేష్ఠే బలే విలే క్లేతే జలచరస్థితే" ధనం. అసారమై-హీ నమై, అనఁగాఁ గృష్ణపక్షమునందుఁ జంద్రుఁడు క్షిణించుటచే ననుట. దుస్సీతి-కూడనియునికి యందు, అనఁగాఁ గృష్ణపక్షచంద్రుఁడు శుభ కార్యములయందు నిషేధింపఁబడువాఁడని జ్యోతి

శ్వాస్త్రప్రమాణప్రసిద్ధము. సత్-సత్త్రములయొక్క, 'ని|| సత్ స్థిబ మృతేచ' నానా. సుతిక్ - స్తోత్రమునకు, ఏక్కకపోయె-పనికిరాకపోయెను, ఇందు ద్విప్రాసము చెప్పబడినది. మఱియు, 'సార-సార, అని పెక్కుమాటు లుచ్చరింపఁబడుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. 'దుష్కృతదావ సావకాసారము-అంచలేని కాసారము, ఇవియు సమాలంకారము. 'చంద్రుఁ డనిచెప్పి సన్నతి కెక్క కపోయె ననుటచే స్థేపాలంకారము. పొగ-కెక్కకపోయె ననుటకు 'అపుత్ర్య' గృహంశూన్యం దిశః శూన్యా స్వబాంధవాః, మూర్ఛస్య హృదయా శూన్యం సర్వశూన్యం దరిద్రతా, చాణ. మఱియు. 'నతజ్జలంయన్న సుచారుపంకజం నపంకజంయద్యదలీనపట్నం, నషట్పదో-సౌకలగం జితోనయః, నగుంజితంతన్న జహరయన్నన' భట్టి. పుత్రుఁడులేనిసంసారము నిస్సారమైయంచలేని కాసార మువలె లెక్కకురాకపోయె ననుటచే అచారుతావిరోక్త్యలంకారము. 'నినోక్తిః సా వి నా-నైవ, యత్రాన్యః సన్న నేతరః' కా. ప్ర. ఉదా 'అరుచి ర్నికయావినాశతీ, శశినా సా-పి వినా మహ త్రమః, ఉభయేనవినా మనోభవ, నుర్విశంనైవచ కాస్తి కామినో' మూర్తికవియొనిట్లై, క. సంబంధి బాసి మఱియొక, సంబంధికి జారుతయు నఃచారుతయుం బ్రా, ప్రాబుగఁ బ్రజ్ఞాధికులను, తంబున నదియగు వినోక్తి' అనినాఁడు. ఉదా. 'క|| కవిలేని రాక్షాత్రియు, రవిలేనిసభయు రూపారసభావ ములం, జవిలేనిభావపొందును, రవలేనివిభావణంబులహి నరసింహః' కా. సం.

తా|| చక్కనివాడవైనయోరాజా! దవానలమువంటి సంతానహీనమంతులు నిర్మూలింపఁ దగినపడివానను బోలినవాడును, కోరికల నెఱువనమును జగిరింపఁజేయుటకు వసఁ తత్తవువంటివాడును, అగుసుతుఁడు జనింపవలయుటచే నతనిసంసారము సారములేనిచై లోకమునఁ బూజనియుండెనను గణ్య తికెక్కకయుండెను,

మ|| నరలోకంబునఁగల్గు తీర్థముల మా ♦ న్యప్రక్రియంగ్రుంకని
నరకక్షేత్రనివారకంబు లగు నా ♦ నాక్షేత్రముల్ మెట్టనీ
యరరీకారముతోడ యజ్ఞములు వే ♦ దోక్తంబుగాఁ జేయుని
పురుషుఁ డాత్మజహీనుడై సుగతికిం ♦ బోనేరఁ డుర్విశ్వరా. 69.

అ|| ఉర్విశ్వరా-ఓపుడను-తేడా, పురుషుండు-మానవుఁడు, నరలోకంబున-భూలోక కమున, కల్పతీర్థములకా-ఉండినపుణ్యనదులను, మాన్యప్రక్రియకా-గౌరవింపఁదగిన శ్రేష్ఠమయిన కార్యములతో, క్రుంకనీ-మునుంగనిమ్ము, నరకక్షేత్రనివారకంబులు. నరకక్షేత్ర-దుర్గతివలనిదుఃఖములను, నివారకంబులు-రాక్షీయక యధ్విగించునని, అగు నానాక్షేత్రముల్-అయినట్టి యనేకపుణ్యభూమి లను, మెట్టనీ-త్రోక్కనిమ్ము, సంఛరించనిమ్ము, ఉరరీకారముతోడకా-బనాంగీకారముతో, మనుజు లందఱికి-సమ్మతిగా. ననుట. యజ్ఞములు-యాగములు, యజ్ఞము అనఁగా దేవతలకుఁ బ్రీతికొఱకుఁ జేర్చుటచునని, వేదోక్తంబుగాకా-వేదములందుఁ జెప్పబడినట్లుగా, చేయునీ-చేయనిమ్ము, అత్మజ హీనుడై-కోడుకులులేనివాడై, సుగతికికా-పుణ్యలోకమునకు, పోనేరఁడు-పోఁజాలఁడు, మాన వుండు పుణ్యకాణ్యము లెన్నిచేసినను సంతానహీనుడైనచో స్వర్గప్రాప్తిలే దనుటకుప్రమాణము. 'దుర్గతిః కథితా పూర్వమపుత్ర్యాణాం న పాపినాం, పుత్రిణాం ధార్మికాణాంన, సుశుదాచి త్కేవలం' పుత్రిజశ్చావరోధసాన్విత్యద్యది కేనాపి కర్మణా. తదా కల్పిదుపాయేశ, పుత్రిజశ్చింతిం

ప్రసాదయేత్” హరికంఠకాం శ్రుత్వా. శతపంక్షివిధానతః. ధన్వంతరీవమారాధ్య, పుత్ర ముత్సాదయేత్సంక్షేపః, పున్నామో సర కా ద్యస్తా, త్పితరం త్రాయతే సుతం, తస్మా త్పుత్ర ఇతి ప్రోక్తః, స్వయమేవ స్వయంభువా, ఏకోఽపి పుత్రో ధర్మాత్మా, సర్వం తారయతే కులం, పుత్రేణ లోకాన్ జయతి, శ్రుతి రేషా సనాతనీ, ఇతి డేవై రపి ప్రోక్తం. పుత్రమాహత్య ముత్తమం, తస్మాత్పుత్రముఖం దృష్ట్వా, ముచ్యతే పుత్ర కా దృశాత్, పౌత్రస్య స్పర్శనా స్మర్త్యో, ముచ్యతే చ ఋణాత్తయాత్, లోకానత్యే ద్విరప్రాప్తిః, పుత్రపౌత్రప్రపౌత్రైః, గరు. పుత్రులలేనివా రెన్నిసత్కర్మముల నాచరించినను స్వర్గప్రాప్తి లే దనుటచేత నప్రస్తుతప్రశంసా లంకారము. “అప్రస్తుతప్రశంసా యా, సా నైవ ప్రస్తుతాశ్రయా” కార్యేనిమిత్రే సామాన్యే, విశేషే ప్రస్తుతే గతి, తదస్యస్య వచస్తుత్యే, తుల్యమైవేతి సంవాదః” కా॥ ప్ర॥ ఉదా “అదాయవాని పరితః సరితాం ముఖేభ్యః, కిం తావదాజిత మనేనదురన్ధరేన, త్వరకృతం చ బహుబాదహనే హృతం చ, పాతాళకుక్షిమహారే వినివేరితంచ, భట్టే.

తా॥ ఓధర్మకీలా! మనుజుల డీలోకమునఁ గల పుణ్యనదు అన్నింటి లో మునిగినను, పాప రహితము లగుననేక పుణ్యధూములఁ దిరిగినను. ఎల్లవారును మెచ్చునట్లు యజ్ఞములు వేదోక్తముగా నాచరించినను, సంతానరహితుఁ డైనచో బుణ్యలోకమునకుఁ బోఁజాలఁడు.

సీ॥ సిద్ధాంజనము వేతె ♦ సిద్ధింపవలయునే, పుత్రుండు గలిగిన ♦ భూవరేణ్య సురమహీజము వేతె ♦ దొరకంగవలయునే, తనుజుండు గల్గిన ♦ మనుజునాథ యమరరత్నము వేతె ♦ సమకూరవలయునే, తనయుండుగల్గిన ♦ ధారుణీశ దైవధేనువు వేతె ♦ దక్కంగవలయునే, సూనుండు గల్గిన ♦ మానవేంద్ర

తే॥ సుతుండుగల్గినఁబరలోక ♦ సుఖముఁగాంచు, నాత్మజుండుగల్గఁగలమెల్ల ♦ సతిశయిల్లుఁ గొడుకుగల్గినబుణగుడ్డి ♦ బడయవచ్చు, బరమసుఖకారణముతనూ ♦ భవుండునువ్వె.

అ॥ భూవరేణ్య-ఓరాజా, పుత్రుండుగల్గినకొడుకుపుట్టినట్లయిన, సిద్ధాంజనము-ఓషధుల యొక్కశక్తితోను, మంత్రములయొక్క సామర్థ్యముతోను, మహాయోగీశ్వరుల చేతఁజేయఁబడిన కాటుక. ఇది నేత్రములకుసోఁకినమాత్రముననే స్వర్గమర్త్యపాతాళలోకములలోని నిధి (ద్రవ్యాదులు తఱుగ కుండునట్టిగని) నిక్షేపము (పాతిపెట్టఁబడినధనము) మున్నగు రహస్యములుసయిత మెఱుకపడును. అది వేతెసిద్ధింపవలయునే-విభజనగా దొరకవలెనా, దొరకినట్లేయనుట. మనుజునాథ-ఓన్నపాలా, తను జుండుగల్గినకొడుకుండుగలిగినేని, “ని॥ శ్రీయాంమూర్తిస్తనస్తనూః” అమ॥ సురమహీజము-దేవ లోకముననుండెడుకల్పవృక్షము, ఇది యెల్లపుడును అమృతఫలంబులా సంగమిండును. ఈ ఫలముల భుజించినవారికి నాఁటికినిమృత్యువురాదు. అట్టిది వేతె దొరకంగవలయునే-ఇంకొకవస్తువుగా లభించ వలయునా, లభించినట్లేయనుట ధారుణీశ-ఓపుడమితేందా, తనయుండుగల్గినకొడుకుండు జన్మించెనేని, ఆమరరత్నము-స్వర్గలోకముననుండెడు చింతామణి, ఇది కోరినవానిస్థెల నెడతెగక యిచ్చునది. అలాటిది వేతెసమకూరవలయునే విడిగాప్రాప్తించవలెనా, ప్రాప్తించినట్లేయనుట. మానవేంద్ర-మనుజులకుఁ బట్టియైనవాఁడా. సూనుండుగల్గినకొడుకుండు-బుద్ధులఁడుద్భవించినట్లయిన, దైవ

ధేనువు-దేవలోకముననుండెడి పాణియావు (కామధేనువు) ఇది యెల్లప్పుడును తీరమనిచ్చుచుండును అటువంటిది పెంతు దక్క-గవాయునే-ప్రత్యేకముగా బ్రాహ్మించి యనుభవయోగ్యమై యుండవలయునా, దొరకియనమాలపై యుండినట్లేయనట నుతుండగల్గింక - పుత్తుండు సంభవించినయెడల, పరలోక సుఖముగాంచుకొన-పుణ్యలోకమునందు గలయోగంబును బొందును, ఆశ్మణాదుగల్గింక-కుమారుడు జన్మించినవత్తుమన, కలపెల్లనకలగల్గింక - కలకలతయను వృద్ధిబొందును, కొడుకు కుమారుడు, ఇచట దుప్రత్యయముతో గూడకుండటన గూర్చి “నూ|| పితాశ్రవ్యయభేదేన, శబ్దా ఏకార్థవాచకాః” అథ|| కల్గింక-కలిగెనేని, ఋణశక్తి-సిగ్నాణిముక్తిని, పడయవచ్చు - పొందవచ్చును, పరమసుఖకారణము-ఉత్కృష్టవస్తువయినయొనదమనకమాలము, కనూభవుండనువ్వె-కొడుకు సుమా, ఇందు ‘చువ్వె, ఆనప్రయోగమునకు “నూ|| చంద్రశ్యోవధ్యమాగ్ధేతు ప్రార్థనే ముమ్ముడుతోన్గిరి, ఏది వాంతో హ్రస్వదీర్ఘభ్యావ్యత్య ముదఁజితా క్షవేత్” అథ|| ఉదా “ఉ|| సంపదచేతఁగాని కొనసాగవు నువ్వె గృహస్థధర్మమల్” పా|| మా|| “శిశోక్షీదనకైకశ్రమ కలాలాపైరపిశ్రుతిఁ, వపురంగఁజొభిశ్చే న్నాకుఁజగదాకలం” హరి.సు. ఇందు ‘పరమ సుఖకారణము తనూభవుండు నువ్వె, ఆనటచే. అప్రస్తుతప్రళంసాలంకారము. “నచంద్రశ్చంద్రమాపుత్త్రం, చంద్రమాచుర్యనీషిణః. దృష్టేనృప్తేత్రుతేహోత్రే ప్రూతేయత్రేంద్రయోశ్చవః” హరి. సు.

తా|| ఓధర్మశీలా గృహస్థునకుఁ గొడుకుజన్మించెనేని నిద్ధాజనము, కల్పవృక్షము, చింతామణి, కామధేనువు, ఇదియన్నియు లభించినట్లే. స్వర్గలోక సౌఖ్యమునను, వంశాభివృద్ధిని, సిగ్నాణి విముక్తిని, నుతుండే మాలమగదా! అటు లగుటచేతనే పుత్తుండు పరమానందమునకుఁ గారణభూతుండు సుమా.

అ|| కొడుకులు లేనిమనుష్యుండు, విడిముడి గలఁడైనకంటె ♦ విశ్వములోనకొ
గొడుకులు గల్గినమనుజుండు, బడుగైనను మేలు కుముద ♦ బంధుకులీనా. 71.

అ|| కుముదబంధుకులీనా-తెల్లకలువలకుమిత్రుండయిన చంద్రునివలకును వలయుటైన యోరాజా, విశ్వములోనకొ-ప్రపంచమునందు, కొడుకులు లేనిమనుష్యుండు-సంతానహీనుడయినమానవుండు, విడిముడిగలఁడైనకంటె-ధనముగలవాడయినదానికన్న, ఉదా “క|| కొడుకులు పుట్టినమానిని, తొడుకులుజల్మియునునిండ్లు, దోడవులుమాపుల్, పుడమియునెక్కుడుమెకములు, విడిముడియుం జాట్లములును, వితగాఁదలఁతున్” అచ్చ|| తె|| రా|| కొడుకుగల్గినమనుజుండు-సంతానయుతుండయిన మనుష్యుండు, బడుగైనను-అశక్తుడయినప్పటికిని, ఉదా ‘మ|| ఆడుగకొనిన్నవరంబుకేగను మహాల్యాజార విచ్చేయునా, కుదురాజార్థవిభూషణుండు పరమీనున్నాడయ్యున్నావృశుల్, బడుగుల్ వాంఛితమీన మధులె” కాశీ|| మేలు-యోగ్యము-ఇదిప్రళంసార్థకము. ఇందు “సంతానహీనగుధనవంశునికంటె సంతానయుతుండగు దండ్రుండేత్రేష్ఠుఁడు. ఆనునర్థముచే, అప్రస్తుతప్రళంసాలంకారము. “అప్రస్తుతప్రళంసాయ సానైవ ప్రస్తుతాశ్రయా” కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదవ్యర్థ వచస్తుత్యే తుల్యవైకేళి పంచధా” కా|| ప్ర|| ఉదా “సుహృద్వధూబాష్పజలప్రమార్జనం, కరోతి వైరప్రతియోతనేనయః, సవీచపూజ్యః స పుమాక స నీతిమాక, సుజీవితంతస్య సభాజనం క్రియః”

“పుంసామ్నానర కాదేవపుత్రా సత్రాణకారిణః, విస్మారయంతి శ్రీజాంచ నక్షత్రేకమప్యహి”
“బాలైఃపరిహృతంవేశ్మ నశ్మకానాద్విశిష్టతే,యత్రస్థాదేహినోనిత్యందహ్యం తేగతచేతసః” హా.సు.

తా|| సంతానహీనుఁ డగుమానవుఁడు పంపద్యున్తుఁడయినను వానికంటె సంతకుగల్గినచునుష్ఠుఁడు
బీదవాఁ డయినను శ్రేష్ఠమే.

క|| కాపునఁ దనయావాప్తికి, భావంబున నమ్మహాను ♦ భావుఁడు ధరణీ
దేవుఁడు సతగతి శ్రీయో, పావల్లభు మాట నతని ♦ స్వప్నమునందున్. 72.

అ|| కాపునఁ-కాబట్టి, అమ్మహానుభావుఁడు-అయొక్క గొప్పసామర్థ్యమగువాఁడు, ధరణీ
దేవుఁడు-పుడమికివేలు పయినసురశక్తు, తనయావాప్తికిన్ - పుత్రులను గాంచుటకు, భావమ్మునఁ-
తన మనస్సునందు, శ్రీయోపావల్లభుఁడ-అత్యీదేవికి నాఁకుండగువిష్ణుమూర్తిని, సతగతిఁ-ననుస్మార
రీతిని, మాటఁ-నింపించగా, అతనిస్వప్నమునందున్-తనయొక్కకలలో, మీఁదిపద్యముతో నన్వ
యము. “నూ|| పద్యంబులకుఁ గులకం బగు” ప్రా|| వ్యా|| కులకం బనఁగాఁ బద్యమునకుఁ బద్యాంత
రముతో నన్వయము. ఇందు ‘భావమ్మున నమ్మహాను-భావుఁడు ధరణీదేవుఁడు - సతగతి, వృత్తి
నుపాసాఅంకారము.

తా|| కనుక నామహానియుఁడు తనకు సంతకు లేమికి మనస్సున భగవంతుని దీనత్వముతో
నిందింప నారంభించగా నొకనాటికియి; దనకలలో.

—: సురశర్రకు స్వప్నమున భగవంతుఁడు సంతానఫల మొనఁగుట :—

ఉ|| ఓనియమానుషంగ భవ ♦ నోన్నత భాగ్యతరంగ దీనర
క్షానిపుణాంతరంగ సుతుఁ ♦ గాంచెడు చంచదుపాయశాలి భా
షానతసర్వహాలి హిత ♦ సారసహేలి నటించు నిందిరా
ప్రాణసఖుం డొనంగె ఫల ♦ రాజము నద్భుతదివ్యతేజమున్. 73.

అ|| ఇందిరా ప్రాణసఖుండు-అత్యీదేవికి నాఁకుండగువిష్ణువు. ఓనియమానుషంగ-ఓత్రతనిష్ఠ
అతోగూడినవాఁడా; భవనోన్నతభాగ్యతరంగ, భవన-గృహమునందు, ఉన్నత-అతిశయమైన, భాగ్య
తరంగ-పుణ్యముల నెడు తరంగములగువాఁడా, అనఁగానతిపతి నెవతెగని పుణ్యములయొక్కపరం
పరలుగలవాఁడాయుట. దీనరక్షానిపుణాంతరంగ. దీనరక్ష-దిక్కులేనివారిని గాపాడుటయందు, నిపు
ణ-నేర్పరితనముతోగూడిన, అంతరంగ-మనస్సుగలవాఁడా, చంచదుపాయశాలిఁ-ప్రకాశించుచున్న
చాతుర్యముతో నొప్పుచున్నవానిని, భాషానతసర్వహాలిఁ. భాషా-వాక్కులయందు, సత-వంగిన,
సర్వహాలిఁ-సమస్తజనులకు శిరోభూషణమైనవానిని, హితసారసహేలిన్-మంచివా రనెడుపద్యము
లకు మూర్ఛుఁడైనవానిని, సుతుఁ-ఒక కుమారుని, గాంచెడు-కనియెదవు, అటంచున్-ఇట్లుపలుకుచు,
అద్భుతదివ్యతేజమున్-అశ్చర్యకరమైనట్టిమనోహరమైన కాంతిగలదానిని, ఇందుఁదేజశ్శబ్దమునకు సకా
రములోపించుటనుగూర్చి “నూ|| సాస్తా దపయః ప్రభృతే స్థిపః” నన్న. ఫలరాజమున్ - శ్రేష్ఠ

మ యనఁడను, ఒసంగెన్-ఇచ్చెను, ఈపద్యమున 'సుతుఁ గాంచెడు, అని ప్రయోగించుటకు 'నూ|| భావిక్రియాను యస్య స్యా దేత్వమేన ప్రయోగతః, డుద్యాదివర్ణే భూతార్థే చాపి తద్వద్భవేత్సవా,' అధికడపటిపాదమున నణలకు మైత్రిఁగూర్చినందులకు 'నూ|| అంద్రపద్యావశో ప్రాసం. ద్వైతీయాకం తథా ౭౭-దిమం, వలిం తన్ని యమస్థానే తద్ది తన్నియతః విదుః,' అద|| ఉదా. "క.పోనుద్యోగము చేసిన, ప్రాణంబా యింక నీకు' మధునే. '౩|| విను మతిగుహ్యము నారా, యణకవచకము' శృం|| ష|| ఇందు 'అనుషంగ-తరంగ-అంతరంగ, "కాలి-మాళి-పేలి, 'రాజమున్ - తేజమున్, ఇవి యంత్యాను ప్రాసాలంకారము. 'కాంచెడు-చంచరు, ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా|| శ్రీవనోహరుఁడు వ్రతనిష్ఠులతోఁ గూడినవాడవును, గృహమునం దెడతెగని సుకృతములు గలవాడవును, బీదల రక్షించువాడవును, అగు నో బ్రాహ్మణుఁడా! విక్కిలి యుక్తి గలవాడను, సమస్తజనులచే నెన్నఁదగినమాటలు గలవాడను, సజ్జనులకు సంతోషమును గూర్చు వాడను, అగు పుత్రునిఁ గనియొదవని యెక్కువప్రకాశముగల యొకశ్రేష్ఠ మైన ఫలమునొసంగెను.

ప|| ఇట్టిచ్చిన.

74.

అ|| ఇట్లు - ఈప్రకారము, ఇచ్చినట్ - ఇయ్యఁగా.

—: సురశర్మ స్వప్నవృత్తాంతము తన భార్యతోఁజెప్పట :—

మత్త కోకిల|| లేచి యంతకుమున్నె మేల్కొని ♦ లీల నాస్యపదద్వయీ

సేచనాదులు దీర్చి ధౌతపుఁ ♦ జీరఁ గట్టి రయంబ కా

లోచితం బగుగేహకృత్యము ♦ లోలిఁ జేయునతీమణిన్

జూచి యిట్లను వింటివే యొక ♦ చోద్యపుంగల యంగనా.

76.

అ|| లేచి - నిద్రనుండి మేలుకొనినవాడై. అంతకుమున్నె - అంతకుఁబూర్వమే, మేల్కొని- మేలుకాంచి, లీల - విలాసముగ, అస్యపదద్వయీసేచనాదులు. అస్య - ముఖమును, పదద్వయీ - రెండుపాదములును, సేచనాదులు - కడుగుట మొదలయినవి, తీర్చి - చక్కఁబఱచుకొని, ధౌతపుఁజీర - ఉతికిన పరిశుద్ధమైనకోకను, 'ని. ధౌతముద్గమనీయంస్యాత్' హలా' కట్టి - ధరించినదై, రయంబ - శీఘ్రముగా, కాలోచితంబు - సమయమున కనుకూలము, అగుగేహకృత్యములు - అయినట్టి యింటియొక్కపనులు, 'ని. కృత్యాశ్రీయాదేవతయోః కార్యేశ్రీయతే తే త్రిషు, యా. ఓలిత్-వరుసగా, చేయునతీమణి - చేయుచున్నట్టిశ్రేష్ఠ రామియనతన భార్యను, చూచి- పీక్షించి, ఇట్లున్-ఈవిధముగాఁబలికను, అంగనా-ఓచక్కనిదానా, ఒకచోద్యపుంగల-అశ్వర్యమైనయొక స్వప్నమును, వింటివే-విన్నావా, ప్రభావతీప్రవృత్తమునందుఁకూడనిట్లే 'చ. కమలదళాక్షిరో విసఫుఁగా' కలయొక్కటి గంటి వేకువక" అనియున్నాడు. ఇందు 'తీర్చి, అనుటకు "నూ|| చారే రుపధాత్మనశ్చ లుగ్యా స్యాత్" నన్న. స్వభావోక్త్యలంకారము. "స్వభావోక్తిరసాచాదయథావద్వస్తు వర్ణనమ్" ప్రతా.

తా|| అతనికంటె మనుషే మేలుకాంచి కాలునేతులుమొగము గడిగికొని యుద్ధికిఁ బోవున దాల్చి యాసమయమున కనుకూల మగునింటిసమలను జక్కబెట్టుకొనుచుండిన తనభార్యనుజూచి యోకాంతా: నా కొకచోద్య మయినకల వచ్చినదిగదా యనెను.

ఉ|| ఓకలకంతకంతి జల + జోదరుఁ డాదరపూర్ణచిత్తుఁడై
నాకలలోన వచ్చి నలి + నప్రభవాన్వయ చింతయేటికిన్
నీ కొకపుత్తుఁ డార్యమహా + నీయచరిత్రుఁడు గల్గు నంచు ల
క్షీకుచగంధలిప్త మగు + చేత ఫలం బొకటిచ్చె నావుడున్.

77.

అ|| ఓకలకంతకంతి - కొవెలవంటి కంతస్వరముగలదానా, జలజోదరుఁడు - కమలనాభుఁ డయినవిష్ణువు, నాభియుదరమునఁగలదియే కనుకనిట్లు ప్రయోగించినాఁడు. ఉదా 'ఎ. గీ. అంబుజో దరు దివ్యపాదారవింద' భాగ. మఱియునుదా 'ఉ.....దీనతబొందుదురంబుజోదరా' భార.ఉద్యో. ఆదరపూర్ణచిత్తుఁడై-దయతోనిండినమనస్సుగలవాఁడై. నాకలలోనక - నాయొక్క స్వప్నమునందు, వచ్చి-ప్రత్యక్షమై, నలినప్రభవాన్వయ-బ్రహ్మయొక్క-వంశమునందుఁబుట్టినవాఁడా, చింతయేటికి-నీకువిచారమెందులకు, వలదనుట. నీకుక-నీకు, ఆర్యమహానీయచరిత్రుఁడు-పూజింపఁ దగినగొప్పచరిత్రముకలవాఁడు. ఒకపుత్తుఁడు-ఒక్కకొడుకు, కల్గించుక-పుట్టుచుచెప్పుమ, లక్షీ కుచగంధలిప్తము-లక్షీదేవియొక్క-స్తనములయందలిఁదిమళ్ద్రవ్యముతోఁబూయఁబడినది, అగుచేతక-అయినట్టి తనహస్తముతో, ఫలంబొకటిచ్చెక-ఒక్కపాడునుదానముచేసెను, నావుడుక-ఇట్లు చెప్పఁగా, స్వప్నమునందలివృత్తాంతమునంతయుఁజెప్పఁగాననుట. ఇందు 'లక్షీకుచగంధలిప్త మగు చేత ఫలం బొకటిచ్చె' ననుటచేత సువర్ణవిచయన్న నిరంకుశునియొక్క శృంగారప్రధాననాయక త్వము ధ్వనించుచున్నది. 'జలజోదరుఁ డాదర, అనుప్రాసాలంకారము 'పుత్తుఁడు-చరి త్తుఁడు, అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఓకాంతా! శ్రీపతి దయాసమృద్ధుఁడైనాయొక్కస్వప్నమున సాక్షాత్కరించి యోబ్ర హ్మకంఠజా! నీవు విచారపడవలదు. నీకుఁ బెద్దలచే స్తుతింపఁదగిన గొప్పచరిత్రము గలయొకపుత్తుఁ డుదయింపనున్నాఁడనిపల్కుచు లక్షీవక్షస్ఫలమునందలి సుగంధముతోఁ గూడినయొకఫలము నొసంగె ననిచెప్పఁగా.

—+ భార్యసంతానముకలుగునని నిర్ణయించుట +—

క|| మనపాలిటనున్నాఁ డా, వనరుహలోచనుఁడు లోక + వంద్యుఁడు లేకుం
డిన వచ్చునె దయ నిట్టి, చచ్చునె పక్వంబైనఫలము + సుతఫల_మనుచున్. 78.

అ|| లోకవంద్యుఁడు-ప్రజలందఱిచేపమస్కరింపఁదగినవాఁడు, 'ని||లోకస్తుభువనేజనే, అను|| అవనరుహలోచనుఁడు-పద్మములవంటికన్నులుగల యావిష్ణువు; మనపాలిటక-మనపక్షిమున, ఉన్నాఁ డు-కలఁడు, లేకుండినక-అటులఁగానియెడల, వచ్చునె-సాక్షాత్కరించునా, దయన్-కరుణతో, సుత ఫలమున్-పుత్తులయొక్క-లాభమునుగలిగించుదానిని, 'ని||. ఫలంబొకటిఫలేనన్-హేతువాదేర్థినిబాధ

యో:” మే. పక్వం బైరఫలమున్ - బాగుగా బండినపండును, ఇట్టిచ్చునె - ఈవిధముగా నొసంగునా, అనుచున్ - ఇట్లునుడువుచు, ఇందు ‘వచ్చునె - యిచ్చునె, ఫలము - సుతఫలము, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. ‘వనరుహలోచనుడు, ఉపమాలంకారము.

తా|| ఈలోకమునఁ గలజనులందఱిచే న్నుభింపఁబడుచున్న శ్రీమన్నారాయణుడు మనపాఠింఁ గలఁడు. ఆటులఁగానిచో నృష్ణమునఁ బ్రత్యక్షమగుటయు, సంతానప్రాప్తికర మగుఫలము నొసంగుటయు, గలఁగునా? అనిపలుకుచు.

ఉ|| ఓనరసీరుహాననకు ♦ లోదధికల్పమహీజ భక్తర

క్షానముదగ్రమానచుడు ♦ శౌరి దయాగుణహారి మీనిధి

ధ్యానకుఁ జాలమెచ్చి వర ♦ దానమొసంగె నొసంగఁజెల్లదే

దాసులబ్రోచుచింత ముర ♦ దానవహంతకు నేడు వింతయే.

79.

అ|| ఓనర.....హీజ. సరసీరుహానన - కమలమే పీఠముగాఁగల బ్రహ్మదేవునియొక్క, కులోదధి - వంశమనెడి సముద్రమునకు, కల్పమహీజ - దేశతావృక్షమైనవాఁడా, అనఁగా బ్రహ్మవంశమనెడు పాలఁద్రుమనందుఁగల్గువృక్షమువలె బుట్టినవాఁడాయఁడు. భక్తరక్షానముదగ్ర మానచుడున్. భక్తరక్ష - తనయొక్క నేవచేయువారిని రక్షించుటయందు, సముదగ్ర మాన చుడున్ - మిగులశ్రేష్ఠమైన మనస్సుగలవాఁడును, ‘సం ÷ ఉత్ ÷ అగ్ర - సముదగ్ర’ అనితెలియ వలెను. దయాగుణహారి - కారుణ్యముయొక్క యధికముచేత రమ్యమైనవాఁడును, అగుశౌరి - అయినట్టి విష్ణువు, మీనిధిధ్యానకున్ - మీయొక్క తఱుఁగనిధ్యానమునకు, చాలమెచ్చి - ఎక్కువగాఁ బ్రశంసించి, వరదానమొసంగెన్ - వరమనెడు దానమునిచ్చెను, ఒసంగఁజెల్లదే - అప్రకారమొసంగుటయొప్పుదా, దాసులన్ - నమ్మి నేవించెనువారిని, బ్రోచుచింత - కాపాడునట్టి యాలోచన, మరదానవహంతకున్ - మురాసురునిఁజంపినట్టి యావిష్ణువునకు, నేడువింతయే - ఈదినమున నిట్లు వరమిచ్చుటయాశ్చర్యమా, అనఁగా భక్తుల బాలించుయోచనయెల్లప్పు డుండునదియేకదా యనుట. ఇందు‘శౌరి హరి, ‘ఒసంగె, నొసంగ’ చింత - చూత - వింత’ ఇవి వృత్త్యుప్రాసాలంకారము. ‘కులోదధికల్పమహీజ’ ఉపమాలంకారము.

తా|| బ్రహ్మవంశ మనుపాలకడలియందుఁ గల్గుతరువునలె జనించినవాఁడా! నిరంతరము భక్తులఁ గాపాడునట్టియాలోచన గలవిష్ణువు యెడతెగని మీయచంచల స్మరణమునకు మిగులసమ్మతించి యీవర మొసంగెను. నేవించువారలఁ బ్రోచునట్టి యాలోచన యాభగవానునికి నేడు క్రొత్తగాఁగలిగినది కామగదా! ఇం దాశ్చర్య మేమియున్నది.

సీ|| అన్నచే బరిభూతుఁ ♦ డగుదైత్యుఁ గాచిన, శరణాగతత్రాణ ♦ పరిచయంబు మకరవీడిత మైన ♦ మదదంతిఁ బ్రోచిన, యార్తరక్షానము ♦ ద్యమనిరూఢి తండ్రినిర్బంధింపఁ ♦ దనయు రక్షించిన, భక్తలోకాధీన ♦ భావరేఖ రారాజువలన ధ ♦ ర్మజ నుద్ధరించిన, యాశ్రితపక్షపా ♦ తానువృత్తి

తే|| మఱచెఁగాఁబోలు ననుచుఁ వ్వరె ననున్త, జనులు ననవత్సమృతితుఁ నుసహనమీయ నముదయోధూతచేతోంబుఁ జూతుబుధవి, నీతుమిముఁ గ్రావకున్ననోఁ నిర్మలాత్మ. 80.

అ|| ఓనిర్మలాత్మ - ఓపరశుద్ధమైన మనస్సుగలవాఁడా, అనప.....జాతున్. అనపత్య-
సంతానములేమియొక్క, దురితముస్సహసమీర - పాపములనెడు ఓర్పుకొనఁదరముగాని వాయు
వులయొక్క, సముదయ - సమాహముచేత, ఉద్ధూత - బాగుగాఁ గదలింపఁబడిన, చేతోంబు
జాతున్ - చిత్తమునెడు కమలముగలవానిని, బుధవిసీతున్ - విద్వాంసులలో వినయముగలవానిని,
మిమున్ - మిమ్ము, కావశన్నన్ - రక్షించనిపక్షమున, సమస్తజనులు - మనుష్యులందఱును,
అన్నచేఁబరిభూతుఁడు - అగ్రజానిచేత దిగ్గజురింపఁబడినవాఁడు, అగుదైత్యున్ - అయిన దాన
వుని, అనఁగా విభీషణుని, కాచిన శరణాగతత్రాణపరిచయంబు - రక్షించినట్టి శరణుజొచ్చిన
వారిని గాచినటువంటి స్నేహపూర్వకవిశ్వాసమును, మకరపీఠము - మొసలిచేత బాధింపఁబడినది,
ఐనవదదంతిన్ - అయినట్టి మదపుటేనుఁగును, ప్రోచినయార్ద్రరత్నసముద్యమనిరూఢి - కాపాడి
నట్టి దుఃఖమునొందినవానిని రక్షించుటయొక్క యత్నమునందలి నిశ్చయమును, 'ని||గురణముద్యమే,
అ. తండ్రినిఁబ్బంధింపన్-జనకుఁడు బలవంతపెట్టఁగా, తనయున్-కొడుకును, రక్షించిన భక్తలోకాధీన
భావరేఖ-పాలించినట్టి భక్తులయొక్క సమాహమున కధీనమయిన యభిప్రాయముయొక్క సాష్టవమును,
రారాజువలనన్-దుర్మోధుననుండి, ధర్మజాన్-యమునికిఁ గొడుకైనధర్మరాజును, 'ని|| ధర్మరాజః
పితృపతి స్సగువర్తీ పరేతరాట్, అమ. ఉద్ధరించినయాత్రితపక్షపాతానువృత్తి-పైకేలేవదీసినట్టి దాపు
చేరినవారియొక్క ప్రక్కనుండివారి ననుసరించి నడచెడువ్యాపారమును, 'ని|| పక్షపార్శ్వగరుత్
సాధ్య సహాయబలభిత్తి మ, కేశవ. 'పక్షఃసహాయేఽపి, అ. మఱచెఁ గాఁబోలున్-విస్మృతిఁ జెంది
యుండెనేమో, అనుచు నవ్వఁచె-అని పేళనముచేయరా, ఈపద్యమునమిము, అను బహువచన
ప్రయోగమునకు "నూ|| స్యాత్పూజ్యత్వవివక్షయాం మహతాం బహుతా మతా" అధ. ఎత్తగీతి
యొక్క ప్రథమపాదమున రేఖద్యయమైఁగిల్పించుటకు "నూ|| కత్విద్యదతిసాంగత్యం. యతాజ్ఞే
వానయో స్తథా, అవదచ్చాత్రసాంగత్యం, ప్రాసేవ్యపిచకశ్చన్" అధ. ఉదా "క. పురసతులవిలో
కనములు, 'సురసాలాపములు నర్క + సంభోగంబులో, మఱి హరిమనల నొల్లఁడు, నరవరు లోయమ్మ
నూతనప్రియులు గదే" భాగ. పెద్దనామాత్యుఁడును "ర|| సురపొన్నక్రొన్ననలోసాబ్బి నలుగడ
వెదకు, తఱుంగదందులతావిఁ తండ్రింబుక్రొవ్వెదకు" స్యా. మ. బట్టుమూర్తియు "గీ|| వేట వివరిం
పనేల బంగారమునకు" అనియును, "కా, శ్రీరంగప్రభుతిమ్మకారిభుజకా + క్షేయంబుచే నాజులకా,
వీరారాతులఁ ద్రుంపనాక్షితిపక్షలో వేవేగచూర్తాండునిం, దూఱందూఱ" అనియును. నరస.
కూచిమంచి తిమ్మకవియు "చ. సురచిరవల్లవప్రకట + చూతలతాన్ధిత కోకిలావళు, ల్వరుసఁజెలంగ
మాధవుఁడు + వావిరినవ్వనలక్ష్యైకంతయుకా, గుఱుగుగఁ బ్రేమతోడురను + గూర్చియొసంగిన కోకి
నీరజ, స్ఫురదసితోత్పలాఘములు + పొల్పుగుమాలికలో యనంగడుక" చ. పురములు వాహనం
బులును+భూషణములో ధనధాన్యములో నవాంబరములఁ బాఁడిధేనువులఁ బ్రార్థనసేయకజంగమయ్య
యే, తెఱఁగునవేశ్యఁ గోరా" రాజ. కూడదనిన యప్పకవియును దప్పించుకొనలేక "సీ. అట్టడి
కాకునూరి పెద + రంగయ" అని యప్పకవీయమునను బ్రయోగించియుండిరి. ఇందు "అనపత్య...
జాత, అనుటచే సామయనయాపకాలంకారము. 'జాతుకా-నీతుకా-వృత్త్యనుప్రసాలంకారము.
నీకు సంతాన మీయకున్నవో నార్తరక్షణపరాయణత్వ మతనియందు లేదనిలోకులు నవ్వెద రను
టచే, నీకువరమిచ్చినాఁడు. అర్తరక్షణపరాయణత్వ మాయనయం దున్నది. అనుభావ ముత్పన్న
మైనది. వాకార్థరహితకావ్యలింగము. "కావ్యలింగం. హేతో ర్యాకర్షణపదార్థతా" కా. ప్ర.

తా|| ఓపరిశుద్ధమైనమనస్సుగలవాడైన సంతానహీనత్వమువలన పాపముచే వికలమనస్కుడైననిన్ను గావనినొక బ్రహ్మచర్యమున గలజనులెల్లరును, అన్నదూషింపఁగావచ్చినవిభీషణుని రక్షించుటయును. మొసలిబాధింపఁగా బ్రార్థించినయేనుఁగును గాపాడుటయును, తండ్రియగుహిరణ్యకశిపుడు కష్టపెట్టఁగా గొడుగుఁజూపింపఁగలవని బాలించుటయును, దుర్యోధనునిబారినుండి ధర్మరాజు నుద్ధరించుటయును, మఱియుండెనేమో యని యొకతాళిచేయరా?

క|| అక్కమలూక్షుం డాద్యుండు, దక్కగఁ బోవకులు గలరె ♦ తలపోయంగా

నిక్కల నిక్కల నందియ ♦ మొక్కింతయు లేదు కోర్కు ♦ లొనఁగూర్చుజుడి. 80.

అ|| తలపోయంగా - ఆలోచింపఁగా, ఆద్యుండు - మొదటివాఁడు, ఈప్రపంచమునకు మూలమయినవాడనుట. అక్కమలూక్షుండు - పద్మములవంటి కన్నులుగలవాడగు విష్ణువు, తక్కగన్ - కాకుండ, ఇదివివార్థకము. పోవకులుగలరె - రక్షించువారలేరు, కనుక. ఇక్కల - ఈస్వప్నము, నిక్కల - కన్నదియనభవమునకుఁదెచ్చెడుకల. నిక్కము - కల-నిక్కల. ఉదా. “క. నాకలనిక్కలమయ్యెడు ♦ శోకింపకుమమ్మ” భార. సందియము - సంశయము, ఒక్కింతయు లేదు - కొంచమైననులేదు, కోర్కులు - మనకుఁగలవాంఛలు, ఒనఁగూర్చుజుడి - అభింపఁజేయును గుమా, ఇందు ‘నిక్కల’ అనుటకు ‘నూ. నిక్కలాదులు యథాప్రయోగంబుగ గ్యాహంబులు, బా.వ్యా. ‘నిక్కలనిక్కల’ ఇది యమకాలంకారము.

తా|| మనోహరా! ఈచతుర్దశభవనములకుఁ గారణభూతుఁడయినపుండరీకాక్షుండు గాక మనల రక్షించువా రింకొకరున్నారా? కనుక నీస్వప్నము నిశ్చయముగ ఫలము నొసంగునదియేకాని జేయకాదు. ఇందేమాత్రము సంశయింపఁ బనిలేదు.

చ|| అని యనిరోధబోధమహి ♦ మాన్వితమానన యైనయాదళ
ద్వనజదళాక్షి భర్త గల ♦ వాక్యలనంబునఁ దేర్చి మించి య
త్యనుపమితాన్నదానవిభ ♦ వాతీశయంబున విప్రకోటులఁ
దనువుచు నెప్పటల్ల నము ♦ దగ్రత నుండఁగ గొన్నినాళ్ళకుఁ.

81.

అ|| అని - ఇట్లుచెప్పి, అనిరోధబోధమహిమాన్వితమానన. అనిరోధ - ఆటంకములేని, బోధమహిమా - తెలియఁజెప్పనటువంటి మాహాత్మ్యముతో, అన్విత-కూడుకొనియున్న, మానస-మనస్సుగలిగినటువంటిది, ఐనయాదళద్వనజదళాక్షి - అయినట్టి వికసించుచున్న తమ్మితేకుళవంటి కనులు గలదైనయాతనిభార్య, భర్త - తనయొక్కపెనిమిటిని, కలవాక్యలనంబున - మధుర భాషణంబుల పొందికచేత, తీయనిమాటలయొక్క పొంకములచేత ననుట. తేర్చి - స్వస్థపఱచి. నిలకడ కలవానినిగాఁ జేసి యనుట. మించి - అతిశయించి, అత్యనుపమమితాన్నదాన విభవాతిశయంబున. అత్యనుపమిత - బొత్తిగానమానములేని - ఏమాత్రము సాటిరానియనుట, అన్న... బున. అన్నదానవిభవ - అన్నదానమనెడుసంపదయొక్క, అతిశయింబున - ఎక్కువచేత, విప్రకోటులఁ - మితిలేనిబ్రాహ్మణులగుంపులను, తనువుచు - తృప్తిపఱచుచు. ఎప్పటల్ల - ఎప్పుటివలెనే, యథాప్రకారముగానే యనుట. సముదగ్రత - ఒప్పదముగా, ఉండఁగ - ఇట్లుం

డంగా, కొన్ని నాళ్ళకు - కొంతకాలమునకు, పైపద్యముతో నన్వయము. ఇందుగడపటిపాదమున నిత్యగమానయతి నెప్పబడినది. 'తే|| ఒక్క సమసనమున శబ్ద యుగము గూడి, పదము లేర్పాటుగాఁ గానఁ బడనిప్రాణ, సంధులకు నిత్యసమసనఁ క్రాంతులును నఖండవిశ్రమములుననఁ రెండుఁ జెల్లు' అప్పు. ఉదా. ఉ. మానుగ విశ్రమాక్షరసఁ మంచితమై స్వరమూదినందది, యానుగుణాక్షరంబుఁ గొని యైనను జెప్పగనొప్పు నీక్రియకై, భానుపమాస్రభాసి వృషఁ భాధిపుఁ డన్నటు అర్థయుక్తమై, పూనిననొ నఖండయతిఁ పొల్పుగు నాదికవిప్రణీతమై' కవిజ. ఇందు 'దశ ద్వనజదశాక్షి' ఉపమాలంకారము. ఇందు 'అదశద్వనజదశాక్షి భర్తగలవాక్కలనంబునఁజేర్చి' యనుటకు గృహీణిగుర్ని యిట్లుచెప్పబడియున్నది. "తపత్యపరిసంసార దుఃఖసంభారభాస్వతి, పూర్వపుణ్యతరుచ్ఛాయా సాధ్వీజాయా నుజన్మనః" వారిసు. సంసారభారదుఃఖమునుండి తపించు నజ్జనునకు సాధ్వీయగుభాఽస్య పూర్వపుణ్యమును వృక్షముయొక్క నీడయనిభావము. "సుకృతేనసతి భార్యా" వారి. సు.

తా|| హితవాక్యములను ధారాశ్రమగాఁ జెలిజఁజెప్పునట్టి నేర్పుకలది యైనయతనిభార్య మృదుమధురభాషణంబులతోఁ బూర్వోక్తప్రకారంబుగా నాధునకుఁ జెప్పి యతనిని మనశ్శాంతిగఁజేసి వానినిగా నొనర్చి తా నెప్పటివలెనే యధికమైనయన్నదానముతో బ్రాహ్మణసమదాయములను దృఢపఱచుచు నుండఁగాఁ గొన్నిదినంబులకు.

— :బ్రాహ్మణవత్త్వి గర్భమునుధరించుట :—

క. శరణాయిత భరణాయితఁ కరుణారతుఁ డైనదనుజఁ ఘస్మరుకృపచేఁ దరణి భరియించుప్రాగ్దిశఁ కరణిక్ భూసురునితరుణిఁ గర్భముదాల్చె. ౧౩.

అ|| శరణా.....తుఁడు. శరణాయిత - రక్షణముకొనుట నిద్దమగానున్నవారిని, భరణ - భరించుటకు, అనఁగా భారమునువహించుటకనుట. అయిత - విస్తారమయిన, కరుణారతుఁడుఁడయితోఁ గూడినవాఁడు, వినదనుజఘస్మరుకృపచేఁ - అయితట్టి అసురుల సంహరించువాఁడయిన విష్ణువు యొక్కయనుగ్రహముచేత, 'ని. భక్షకోఘస్మరోద్ధరః' అ. తరణిక్ - నూయ్యని, 'పుత్ర. తరంత్యనేనతను ఇతి తరణిః' అంధకారము నితనిచేఁ దరించురు. "ధాత్వోక్తౌ ప్లవనతరణయోః" భరియించుప్రాగ్దిశకరణిక్ - గర్భముననుంచుకొని మాయించునట్టి తూర్పుదిక్కువలె, భూసురుని తరుణి - అబ్రాహ్మణునియొక్కభార్య. గర్భముఁదాల్చెక్ - గర్భమునుధరించెను, ఇందు 'శరణాయిత భరణాయితకరుణారతుఁడు, ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. "ఏకద్విప్రభృతీనాంతు వ్యంజకానాం యథాభవత్, పునరక్తి రసా నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్వతే" ప్రతా. 'తరణి భరియించుప్రాగ్దిశకరణిక్ భూసురునితరుణిగర్భముదాల్చెక్' అనుటచే నుపమాలంకారము. 'సాధర్మ్యముపమా' కా. ప్ర. వాక్యగతపూర్ణార్థాయని తెలియవలయును.

తా|| చావుచేరినవారిని గాపాడునట్టిదయామయుఁ డయినవారాయణునియొక్క యనుగ్రహముచే నాబ్రాహ్మణునిభార్య నూయ్యని గర్భమునందుఁ చాల్చిన తూర్పుదిశవలె గర్భమునుధరించెను

క॥ నలుపెక్కెం జనుముక్కులు ♦ తెలుపెక్కెం జెక్కలారు ♦ తీరు వహించెన్
బలిసె నునుగొను శశికళ ♦ గెలసెన్ నెమ్మేన గమన ♦ ఘేలన మొలసెన్. 83.

అ॥ చనుముక్కులు - ప్రసములయొక్క చివరలు, నలుపెక్కెం - నల్లనయ్యెను, “అమ్మేష్ట
తాస్తనాపీనా సుందరౌకృష్ణచూచుకా” బా. చెక్కల - గండస్థలములు, చెక్కిళ్ళు తెలుపెక్కెం -
తెల్లనయ్యెను, ఆరు - నూగారు, తీరు - చక్కఁడట, హించెన్ - పూసెను, నునుగొను -
నున్ననినడుము, బలిసెన్ - ఆధికవయ్యెను, నెమ్మేన - క్రమమైనయొడలియందు, నెటి + మేను
నెమ్మేను. శశికళ - చంద్రునియొక్క కాంతివటిప్రకాశము, కెలసెన్ - విజృంభించెను, గమన
ఘేలనము - నడకయొక్క ఊత్యము, అనఁగామాంశము. ఒలసెన్ - ఒప్పెను, గగ్గలక్షణము
‘తామతాగరిమాకుక్షేర్ముచ్చార్ధరొచకం, జృంభాప్రసేకః కదనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశనమ్’
బా. ఇది స్వభావోక్త్యంతకారము. “స్వభావోక్తి రసా చారు, యథావ ద్వస్తువర్ణనమ్” ప్రతా.
‘బలిసె - గెలసెన్ - మొలసెన్’ అనుప్రాసాంతకారమును.

తా॥ గగ్గలక్షణ యైనయాత్రాహ్లాదుభార్యక గచాగ్రములు నల్లఁబడెను, చెక్కిళ్ళు తెల్ల
నయ్యెను. కన్నలు వికలములై నూగారు చక్కఁబడెను కదము పెంపొందెను. మేను బల్లిగాఁ జంద్ర
కాంతివలె నొప్పెను. నడకమందగించెను.

తే॥ వామలోచనమధ్యంబు ♦ లేమిచేతఁ, బాలకృతమై రమామన ♦ స్వామికరుణ
గలిగినప్పుడెయభివృద్ధిఁ ♦ గనియెనార, హరికటాక్షేక్షదాద్ర్య ♦ హరణదీక్ష. 84.

అ॥ వామలోచనమధ్యంబు - మంచినములుగలదయిన యాశ్రీయొక్కనడుము, లేమిచేతఁ -
బీదతనముచేత, బాలకృతమై - విస్తారముగాఁ జిక్కినదై, గన్నగిలినదైయనట. రమామనస్వామికరుణ -
అశ్రీదేవికి హృదయేష్వరుఁ డగువిష్ణువుయొక్క యనుగ్రహము, కలిగినప్పుడె - ప్రాప్తించినంతనే,
అభివృద్ధిగనియెన్ - సంపద్యృద్ధినిబొందెను, అనఁగాఁ బెంపుగల దయ్యెననట. కనుక దాద్ర్య
హరణదీక్ష - బీదతనమును బోగొట్టునటువంటి నియమముగల, హరికటాక్షేక్ష - నారాయణుని
యొక్క శ్రేణిగంటిమాపు, ఔర - ఔరా, ఇదియాశ్చర్యమును మెచ్చుటను తెలియఁజేయును.
ఇందు ‘కటాక్షేక్ష - దీక్ష’ అంత్యానుప్రాసాలంకారము. ‘అశ్రీయొక్క కృశించిననడుము హరి
కటాక్షపీక్షణమున నైశ్వర్య ముప్పొంగెనోయనునట్లప్పుడె యభివృద్ధియయ్యెను, స్వరూపోత్తేక్షా
లంకారము. “యత్రావ్యధర్మసంబంధా దన్యత్వే నోపతర్కితమ్, ప్రకృతం హి భవే త్ప్రాప్తాన్తా
ముత్తేక్షాం ప్రపక్షతే” ప్రతా. “సంభావన మథోత్తేక్షా ప్రకృతస్యసమేన యత్” కా.ప్ర.
హరికటాక్షపీక్షణము లేమిని బోగొట్టునది గనుకనే కృశించినమధ్యము పెంటనే యభివృద్ధి నొందినది.
కావ్యలింగము “క. హేతువు వాకార్థంబై, యాతతవిన్నూర్తితోఁ బ + ధార్థంబును నై, ఖ్యాతిఁ
గనఁ గావ్యలింగం, తై తను నరస. “కావ్యలింగంహేతో ర్వాక్యపదార్థతా” కా. ప్ర.

తా॥ అశ్రీయొక్కనడుము బీదతనముచేఁ జిక్కిరింపిపరియొక్కదయగలిగిన పెంటనే సంపదలు
ప్పొంగి పెంపొందెను. ఔరావిష్ణువుయొక్క యనుగ్రహదృష్టియందలి లేమిని బోగొట్టునియమసంపన్నత.

అ॥ పౌలత్యలెల్ల మెచ్చ ♦ భూమిభృత్యారంబు, సంగ్రహించె విప్ర ♦ సారసాక్షి
యద్విరయ్యవిత ♦ యాడురాజర్కంబు, నిర్వహించె సతుల ♦ ఖర్వమతులు. 85.

అ॥ విప్రసారసాక్షి - అబ్రాహ్మణునియొక్కపత్ని, పౌలత్యలెల్లమెచ్చ - శ్రీమంతుని క్లాపించునట్లు, భూమిభృత్యారంబు - భూమివలనభరింపబడుచున్న సత్తువను, సంగ్రహించె - సంపాదించెను, భూమిభృత్యారమనగా రాజులయొక్కన్యాయమనిభావము. “ని. సారోబలేసిరాం కేచన్యాయేక్షీచేతిమపుమా” అను. సంగ్రహించె - స్వీకరించెను, అడురాజర్కంబు - శ్రీ ప్రభుత్వమును, నిర్వహించె - సమర్థించెను, అద్విరయ్య - ఔరా, వింత - ఆశ్చర్యము, ఇచట ‘అద్విరయ్య’ అనుప్రయోగమునకు “నూ. ప్రాస్వవ్యస్త త్రికంబుమింది నిపులకు ద్విత్వంబునగు” ప్రా. వ్యా.ఉదా. “అద్విరావగలు” శకాం. గతులు - అడువారు, అఖర్వమతులు - విస్తారమైనబుద్ధిగలవారు, ఇందు ‘భూమిభృత్యారంబుసంగ్రహించె, అనుటచే క్లేషాలంకారము. “నానార్థసంక్రయక్షేప వర్ణ్యైఃకర్ణ్యభయైఃకః చంద్రా.

తా॥ అబ్రాహ్మణునిభార్య వంటిచెళ్ళలను దినవారంభించెను. అడిచూచువారలకు భూమి భృత్యారమును గ్రహించి శ్రీప్రభుత్వమును నిర్వహించునేమో యనునట్లుండెను. ఇదియేనాద్యము. కనుక శ్రీలు విస్తారమైన బుద్ధిగలవారు నుమా!

మ॥ హృదయేశప్రమదంబుతోఁ గుచయుగీ ♦ హేరాశనీలత్వసం
పదతో నాననపద్మపాండిమముతోఁ ♦ బ్రస్తూయమానాంగరా
గదుకూలాదిజుగుప్సతో జడిమితోఁ ♦ గార్వ్యబుంతోఁ బ్రావృడం
బుదకల్పాలక గర్భ ముద్ధరభురా ♦ పూర్ణత్వముం జెందింగె. 86.

అ॥ ప్రావృడంబుదకల్పాలకగర్భము. ప్రావృడంబుద - వర్షర్తువునందలి మేఘముతో, కల్ప - సమానమయిన, ఇచటఁ గల్పశబ్దమునకు “ని. కల్పస్తు ప్రళయే న్యాయే కాస్త్రీ బ్రహ్మ దినే విధౌ, సురద్రుమే వికల్పే చ ప్రత్యయశ్చే త్సమార్థకః” నానా. ఈశబ్దము వ్యాకరణశాస్త్ర మున విధింపబడినకల్పప్రత్యయ మాయెనేని సమానార్థకము. అనగా “ప్రభాతకల్పారాత్రి-ఆగ్ని కల్పశృతః” ఇత్యాదిస్థలములయందుఁ బ్రాతఃకాలసమానము రాత్రియనియును, ఆగ్నికుబ్యుండు శత్రువనియును, తెలిసికొనునది. ఉదా. ‘చ. అతిజడిబొందఁగాఁదగనిఁబట్టిది .ద్రాపదిమేరుక ల్పలం. గొడుకుల’ భార. అలక - ముంగురులుగలదయిన యావిప్రనిభార్యయొక్క, గర్భము - చూలు, కడుపులోనిపిండము, ‘ని. గర్భఃకుక్షిస్థజంతుః’ ‘గర్భోఽపవరకేఽన్నేఽగ్నౌ సుతే పవనసంకటే, కుక్షేకుక్షిస్థజంతౌచయా. హృదయేశప్రమదంబుతో - తనభర్తయొక్క సంతోషముతోను, ‘ని. హృదయంజీవితేచిత్రే వక్షస్యాకూత వృక్కయోః’ శబ్దా. కుచయుగీ హేరాశనీల త్వసంపదతో. కుచయుగీ - స్తనములజంటయొక్క, హేరాశ - అధికమైన, నీలత్వసంపదతో - నలుపుయొక్కసమృద్ధితోను, అననపద్మపాండిమముతో - అననపద్మ - తామరపూవువంటిముఖము యొక్క, పాండిమముతో - తెలుపుతోను, ప్రస్తూ.....పుతో. ప్రస్తూయమానస్తోత్ర ముచ్చేయబడుచున్న, అంగరాగ - మేనవలందికొనునట్టి మగంధద్రవ్యములయందును, దుకూలాది

జెలిపట్టువస్త్రము మొదలగువానియందును - నన్న నివస్త్రములు మొదలగువానియందును, జుగుప్స తోక - ఆసహ్యముతోను, ఆనాదరముతోను, జడిమితోక - మాంద్యముతోను, కాత్వ్యంబు తోన - చిక్కుటతోను; కృశత్వముతోను, ఉద్ధురధురాపూర్ణత్వముకా. ఉద్ధుర - భరింపకక్యము గాని, ధుర - భారముయొక్క, ఆపూర్ణత్వముకా - మిక్కిలినింజారుటను, చెందగకా - పొందగ, నవమాసములు పూర్తికాక గావనుట. ఇందు 'అననపద్మపాండిమముతో'. ఉపమాంకారము. స్వభావోక్త్యంకారము. 'స్వభావోక్తి రసా చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్' ప్రతా. "ప్రమదయతో - సంపదతో" ఇత్యాదు లంత్యానుప్రాసాంకారము.

తా|| ఆ బ్రాహ్మణునిభార్య గర్భమునుధరించి యది తనపతికానందము కలిగించుచును మిక్కిలివల్ల నగుచున్న చనుదోయితోను, ముఖపద్మముయొక్క తెలుపుతోను, స్రవచ్ఛందనాది పరిమళవస్తువులయందును, సన్ననిపట్టుచీరలు మొదలగువానియందు ననాదరముతోను, మాంద్యముతోను, కృశించుటతోను, మోయలేనిరవుగలదియై వృద్ధిసొందెను. తనవార.

—: బ్రాహ్మణుని భార్యకుఁబుత్త్రిఁడుదయించుట :—

క|| అమృతపయోధిలలామం , ఒమృతకరుం గాంచినట్లు ♦ హరికృపవలనకా
సుముహూర్తంబున భూసుర , రవణీరత్నఁబుత్త్రి ♦ రత్నముఁగాంచెకా. 87

అ|| భూసురతరుణీరత్నంబు - శ్రేష్ఠురాలయిన యాబ్రాహ్మణునిభార్య, 'ని. రత్నంశ్రేష్ఠే నుజావపి' అను. హరికృపవలనకా - పాపములను బోగొట్టువాడయిన భగవానునియొక్కదయవలన, సుముహూర్తంబునకా - శుభకరమయిన యొకరిగ్నమన, 'ని. ముహూర్తమత్పికాశేస్యాన్వటి కాద్విరయేపిచ' శబ్దా. అనఁగా బదియవమాసమున 'శ్రు. దశమేమాసి నూతవః' అమృతపయోధిలలామంబు - శ్రేష్ఠమయిన పాలకడలి, అమృతకరుకా - శుభాకరిణములగలచంద్రుని, కాంచినట్లు - కనినవిధముగా, పుత్త్రిరత్నముకా - శ్రేష్ఠుడయినకొడుకును, 'కాంచెకా - కనెను, ప్రమాదియయ్యెను. ఇందురవణీరత్నంబు పుత్త్రిరత్నముఁగాంచెకా - అనుటలో మహాతీ మహాచ్ఛబ్దములపైఁ గలరత్నకబ్దమునుకూర్చి "నూ. కృవిదర్థ విశేషేతుః క్లి బేతూభయరూపతా" అధ ఉదా. "క. నీమాటుదల్లి త్రిభువన ♦ భామారత్నంబు" హరివం. "వ. అదియట్లుండె వినుము గృహధర్తంబు" స్వా. మ. ఇచట కీరణముద్రము చంద్రునిఁ గనినవిధమున నాబ్రాహ్మణుపత్ని కళానిధియగు నిరంకుశునిఁ గనె ననుటచే నభయత్ర సమావధర్మము గనుక నుపమాంకారము. "సాధర్మ్య ముపమా" కా.ప్ర. వాక్యగతపూర్ణార్థి.

తా|| ఆబ్రాహ్మణునిభార్య భగవానునిదయవలన శుభప్రద మైనయొక వేళయందుఁ బాఠకడలి చంద్రునిగనినవిధమున శ్రేష్ఠుడయినయొకకొడుకును గనెను.

క|| వైదిక శ్రేఖరునకుఁ బు ♦ త్రోదయకాలమ్మునందు ♦ నుద్భూతము లా
మేదురపులకాంకురములు ♦ మోదారంభంబునకును ♦ మొలకలువోలెకా. 88

అ॥ వైదికశేఖరునకు - వేదమునభ్యసించినచారిలో శ్రేష్ఠుడయినయాసురశర్మకు. పుత్రో
దయకాలమ్మనందుక - కొడుకుపుట్టినట్టిసమయమున, ఉద్భూతములు - పుట్టినవి, ఔ-ఆయినట్టి,
మేదురపులికాంకురములు - దట్టమయినగగుర్పాటు యొక్క-మొలకలు, ఉదా. 'వ. మేనంబులకలివ్వ
డుంబాడమెడు' స్వా. మ. మోదారంభంబునకును - సంతోషముయొక్క మొదలికి, మొలకలు
వోలె - అంకురములాయనునట్లుండెను. ఈపద్యమున 'కాలమ్మ' అనుప్రయోగమునకు "నూ.
సామ్రాజ్యమతాంవిభక్తాసోశ్చయ. తదుపరి పునర్ముఖాప్రాచారం"నన్న. "నూ. ముర్వసాదికశద్వేభ్యో
ముబూసామ్రాజ్యతాంచతత్పరం, బాపరేమస్యబిందుస్సాన్వి స్మృపరేమేశనంభవేత్" అధ. 'మొలకలు
వోలె' అనుప్రయోగమునకు "నూ. క్వచిత్సాదృశ్యకబ్జస్య తదుత్కన్నేప్యనస్థితిః" అధ. ఉదా.
'ఎ. గీ. కమలషండంబు నాగలో + కంబుదలిరు, బానుకల్పాంతమునజము + బానసంబు, నింటి
లోపలవోలె' నిర్వ. 'ధవుగూర్చి గొసరుచున్నవివోలె' స్వా.వ. 'ఔ' అనుటకు "నూ.
నాయీ రపు ర్వక్రతమా" శబ్దచిం. ఇందు 'పులకాంకురములు మోదారంభమునకును మొలకలు
వోలె' అనుటచేనుత్పేక్షితంకారము. "సంభావనమథోత్పేక్షాప్రకృతస్యనమేనయేత్" కా.ప్ర.

తా॥ వేదాధ్యయనపరులలో శ్రేష్ఠుడయినయాసురశర్మకు సుతుడు జన్మించినకాలమునఁ
బుట్టినగగుర్పాటు దనయానందమున కంకురమువలె నుండెను.

—: సురశర్మ సుతునకు జాతకర్మంబు నేయుట :—

వ॥ ఇట్లుపరిమితసంతోష సంతర్పితాంతఃకరణుండును, సంభృతసమయసమా
నేయ సమువరతకరణుండును, దనయోత్సవ సమాలోకనోత్సాహ సాహచర్యసమా
యాత సమీపగ్రామ నకలగోత్రామరనన్నిధి సంకల్పితహరిప్రసాద ప్రసంగుండును,
గలిత కర్పూర తాంబూలదాన సంతోషస్వాంతసిరధ్రపురంధ్ర జగపరంపరా నిరా
ఘాట కోలాహల శ్రీప్రసాదిత గృహంగణారంగుండును, భూరిదానచంగుండును, నై
వెన్నిధానంబుఁ గన్న పేదచందబున మేఘాదయంబుఁ గాంచినమయూరంబుకరణి,
గోమలవలాహకంబుం గనుంగొన్నచాతకంబుకై వడి, హరిప్రసాదవిధంబు నాలోకించు
యోగీశ్వరునిపోలిక, నభినవభానుబింబంబు వీక్షించుకమలాకరంబు విధంబునఁ, బూర్ణ
చంద్రుని దర్శించుకలశాంబుధి తెఱంగున, సరోవరంబు నిర్వర్ణించు తర్లకునిమాడ్కి,
ఫలితనవాకారంబు నిధ్యానించు రాజకీరంబువడుపునఁ, బ్రియనందన సందర్శనానంద
కందళతుండిల హృదయారవిందుండై, యావిజ్ఞానస్వచ్ఛందండు జాతకర్మంబు యథా
శాస్త్రంబుగా నిర్వర్తించి తదనంతరంబ.

89.

అ॥ ఇట్లు-ఈప్రకారముగా, అపరి.....డును. అపరిమిత-అధికమైన, సంతోష-ఆనం
దముచేత, సంతర్పిత-మిక్కిలితృప్తిఁజేందబడిన, అంతఃకరణుండును-మనస్సు గలవాఁడును, సంభృ...
డును, సంభృతసమయ-చక్క-గాభరింపబడిన కాలమును, సమానేయ, సరిమాడఁగలిగి, సమువరతకర
ణుండును - నిలుపుదలి చేయుటగలవాఁడును, తన.....డును. తనయ - కుమారునియొక్క,
ఉత్సవ-జాతకర్మముహోత్సవమును, అనఁగా జాతకర్మమునువేడుకను, సమాలోకన - చూచుటకు.

ఉత్సాహ-ఉద్రేకముతోను, సాహచర్య-కూడఁదిరిగెడుమైత్రితోను, సమాయాత-రాఁబడిన-వచ్చిన, సమీపగ్రామ-చెంతనుండిన యూళ్ళయఃదుంగల, సకలగోత్రామర-సమస్తమైన విప్రులయొక్క, సన్నిధి-దాపున, సంజల్పిత-విస్తారముగాఁజెప్పఁబడిన, హరిప్రసాద-నారాయణుని యనుగ్రహము యొక్క, ప్రసంగుండును-ప్రశంసకలవాఁడును, మాట్లాడుటగలవాఁడును, కలి.....డును. కలిత-పాండఁబడిన, కర్పూరతాంబూల-కప్పురపు తమలముయొక్క, దాన-ఈవివలన, ఇచ్చుటవలన, సంతోషిత-అనందమునుజెందఁబడిన, స్వాంత-మనస్సుగల, నీరంద్ర-నిడములేని, పురంద్రజనపరం పరా-కుటుంబముగల ముత్తైదువలనరుసలయొక్క, నిరాఘాట-అటంకములేని, కోలాహల-కలకల ధ్వనియొక్క, బహుజనమువలనఁబుట్టిన గొప్పధ్వనియొక్క, “ని|| కోలాహలఃకలకలః” అను|| శ్రుతి-సంపత్తిచేత-అధికముచేత, ప్రసాదిత-సంతుష్టముకాఁబడిన, గృహంగణరంగుండును - ఇంటి మంగిలి ప్రదేశముగలవాఁడును, భూదానచంగుండును - విస్తారమైన యావులయందు నేర్పుగల వాఁడును, ఇచట. ఈవులనుగూర్చి “దేవాశ్చ పితరశ్చైవ పుత్రే జాతే ద్విజన్మనాం, ఆయాంతి తదహస్తస్మా త్పుణ్యం పూజ్యం చ సర్వదా” తత్ర దద్యాత్సువర్ణం తు, భూమిం గాం తురగం రథం, చత్రం ఛాగం వస్త్రమాద్యే శయనం చాసనం గృహమ్” ఖలయజ్ఞే, వివాహే చ గంత్వాతా గ్రహణే మృతౌ, పుత్రే జాతే వ్యతీపాతే. దత్తం భవతి చాక్షయమ్” వాక్యమ్. యత్తు కుమార ప్రసవే నాభ్యో వచ్చిన్నాయాం గుడ, తిల, హిరణ్య, గో, ధాన్య, వాసః, ప్రతిగ్రహే వ్యదోష ఇతి” శంఖ ‘పుత్ర’జన్మనియజ్ఞేచ, తథాచాత్యయకర్మణి రాహోశ్చదగృనేదానం ప్రశస్తం నాన్యథానిశి, పరా. వి-అయియుండి, పెన్నిధానంబు-ధనముగల పెద్దపాఁతఱును, కన్నపేదచందంబున-చూచినబీదవానివిధమనను, మేఘోదయంబు-మొయిళ్ళయొక్కపుట్టుకను, కాంచినచయూరంబు కరణిక-కనుగొనిన నెమిలితెలుంగునను, కోమలవలాహకంబు-మృదువైనమబ్బును, కంసుగొన్న చాతకంబుకైవడి-పీక్షించిన వానకోయిలవలెను, హరిప్రసాదంబు-భగవంతునియొక్కకృపను, ఆలోకించుయోగీశ్వరునిపోలిక-నిరీక్షించుచున్నట్టి ఋషీశ్వరునిపగిదిని, అభినవభానుబింబంబు-క్రొత్తదియైన సూర్యుండలమును, పీక్షించు కమలాకరంబువిధంబున-దృష్టించునట్టి తామరపూవు లకు నివాసమయిన కోలనుపోలికను, పూర్ణచంద్రునిక-నిండుచందురుని, పున్నమనాఁటి చంద్రుని, దగ్గించుకలకాంబుధితెలుంగున-విలోకించునట్టి పాలకడలిరీతిగాను, ఇచట. కలకాంబుధినిగూర్చి ‘సాగరే మధ్యమానేతు, పీయూషార్థం కురానురైః, పీయూషధారణార్థాయ, నిర్మితా విశ్వకర్మణా” కలాః కలాన్తు దేవానా మసితా స్త్రాఃపృథక్ పృథక్ యతః కృతాన్తుకలకా, స్రుతస్తేపరిక్షిర్తితాః” కాళి. పు. కలశము పాలకడలియొక్క యమృతమును బోసియుంచుటకై విశ్వకర్మచేసృజంపఁబడిన యమృతఘటము. దానికిసంబంధించినదిగానఁ గలకాంబుధియనుప్రసిద్ధినొందినది. కరోవరంబు-సరస్సును, మడుంగును. నిర్వర్ణించుతర్లకునిమాడ్కి-పీక్షించునట్టి దాహముగొన్నవానిసరణిని, ఫలిత సహకారంబు-పండినతియ్యమామిడిచెట్టును, నిధ్యానించురాజకీరంబు వడుపున-అవలోకించునట్టి శ్రేష్ఠమైన చిలుకవలెను, (ప్రియ.....దుండై. ప్రియనందన-ఇష్టముగల తనకుమారుని, సందర్శన-పీక్షించుటవలని, అనందకందళ - సంతోషముయొక్క-విశాసముతో, తుందిల-పెద్దదియైన, హృద యారవిందుండై-కమలమువంటి మనస్సుగలవాడై, అవిజ్ఞానస్వచ్ఛందంబు-శిల్పకాస్త్రాది జ్ఞానము తందు స్వతంత్రుడగునాసురకర్మ, “ని|| విజ్ఞానం శిల్పకాస్త్రయోః” అను|| వాకర్మంబు - జాత

కర్మమనెడు సంస్కారమును, అనఁగా బిడ్డపుట్టినప్పుడు చేయునట్టివేదవిహితక్రియననుట. యథా శాస్త్రంబుగా - శాస్త్రమునందుఁజెప్పఁబడిన ప్రకారముగా, 'ని॥ యథాసాద్యశ్యయోగ్యత్వవీప్యా స్వర్ధానతిక్రమః, యా॥ నిర్వర్తింది-సేవకేఱ్చి, తదనంతరంబ - అటుతరువాత, ఇందు 'భూరిదాన చంగుండునునై, ఇత్యాదులద్రుతముమీఁదద్రుతము చెప్పఁబడుటకు "నూ॥ ద్రుతాద్భుతఃక్యవీచాచిత్ర ద్యశ్యలేకవిభాషితే" అధ॥ 'నూ॥ కొన్నియెడలద్రుత-బుమీఁద నకారంబుగానంబడియెడి' బా॥వ్యా. ఇందు'సంతోష - సంతృప్తి, నీరంద్రపురంధ్ర - సంతోషితస్వాంత' ఇవిచేకానుప్రాసాలంకారము 'అంతఃకరణండును, కరణండును - ప్రసంగుండును-రంగుండును-చంగుండును, ఇవి యంత్యాను ప్రాసాలంకారము "సందగృహనంద కదళితందిలహృదయారవిందుండై యావిజ్ఞానస్వచ్ఛందుండు" ఇది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. "పెన్నిధానంబుఁగన్న పేదచందఁబున" ఇత్యాదిబహుపమానముల చేతనభిన్నధర్మమాలోపమాలంకారము. "సాధర్మ్యముపమా" కా॥ ప్ర॥ తతతత్రోపమాయత్ర ఇవ శబ్దఃకర్మనమ్, నిరు.

తా॥ ఈవిధముగా మితిలేనియానందముతో నిండినమనస్సుగలవాఁడును, ప్రసవవేదనాసమయమును జక్కఁగా బరిశీలించి యున్నవాఁడును, కొడుకుపుట్టినకాలమున జరుపువేడుకను జూచుటకు సంతోషముతో స్నేహమువలనఁ జెంతగ్రామమునుండి కచ్చినబ్రాహ్మణులందఱియెడల భగవానునియొక్కయనుగ్రహముగూర్చివేశేషముగా స్తుతించుచున్నవాఁడును, కుటుంబినీసమూహమునకుఁ గప్పరపుఁదాంబూతముల నొసంగ సంతోషించి ముంగిటనిలిచి యొకరితోనొకరు పెద్దధ్వనిగాఁ జ్రుఁగించుచుండుట గలవాఁడును, విస్తారముగా దానములనొసఁగినవాఁడును, అగునాబ్రాహ్మణుండు ద్రవ్యముతలఁగనియొక పెద్దపాఁశఱుకు గనినపేదవానివలెను, మొయిళ్ళపుట్టుకను గనిన సేమిలివలెను. మృదువైన మబ్బునుజూచిన వానకోయిలవలెను, భగవదనుగ్రహము నిరీక్షించు యతీశ్వరునివలెను, నూతననూర్యబింబమును గాంచునద్యౌకరమువలెను, నిండుచందుని జూచుపాలపెల్లివలెను, మడుఁగును గనుఁగొన్న దాహతురునివలెను, పండినతియ్యమామిడిని గనినచిలుకవలెను, తన యింపయిన కుమారుని గనినసంతోషముతో వికసించినమనస్సుగలవాఁడై శిల్పకాస్త్రాదులయొద్దధికుడైన యతఁడు శాస్త్రము నతిక్రిమింపక జాతకర్మ మహోత్సవ మొనర్చినతరువాత.

—; సురశర్మ సుతునకు నామకరణము సేయుట :—

తే॥ పదిదినంబులు సూతక ♦ ప్రాప్తిఁగడపి, పదునొకండవనాడఘా ♦ పహజలాభి
షేకమొనరించిబాంధవనైకపరివృతాత్ముడైయుండునతనితో♦నవనిసురులు. 90.

అ॥ పదిదినంబులు - పదిరాత్రులు, సూతకప్రాప్తి - జాతాశోచమునుబొందియుండుటను, కడపి - బోఁగొట్టి, అనఁగాఁ బదిటిమైలనుబోఁగొట్టియనుట. "అశోచేతువ్యతిక్రాంతే నామకర్మ విధియత" శం॥ పదునొకండవనాడు - ఏకాదశదినమున, అఘాపహజలాభిషేకము - పాపములను బోఁగొట్టినదయిన మంత్రపూర్వకముగా జలమునుబ్రోక్షించుకర్మమును, అనఁగా దైవాదికర్మ ప్రారంభమున మంగళార్థముగాఁపుణ్యాహమును శబ్దమును ముమ్మారుచున్నది కనుక నద్దానిసేయునుట. ఒనరించి - ఆచరించి, బాంధవనైకపరివృతాత్ముడు, బాంధవ - చుట్టములయిన, సేక-

అనేకులతో, 'ని. ఏకోముఖ్యాన్యకేవలాః' అ. "ఏకోఽన్యార్థే ప్రథానేచ ప్రథమేకేవలేతిథాసా ధారణేసమానేఽర్థే సంఖ్యాయాంచప్రయుజ్యతే" విశ్వ. ఇటు నష్టాపకు 'తత్తాన్విదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదప్యతా అప్రశస్తి ర్విరోధశ్చ సఖ్యాః షట్ప్రకీర్తితాః' అనికామ్రయ. పరివృతా త్కూడు - మట్టుకొనబడినవాడు, ఐయుండునతనితో - అయినట్టి యాసురశర్మకు, అపని సురులు - బ్రాహ్మణులు, మీడిపద్యముతో నన్వయము, ఇట్లు పైపద్యముతో నర్థమునుజెప్పటకు "నూ. క్వచి త్కులకసంబంధోఽప్యత్ర నాహితకృద్భవేత్, అధ్యాహారస్య సంయోగ స్వత్ర నైవ సుఖావహః" అథ. ఇందు 'ఆత్మక' శబ్దమునకు డుప్రత్యయము కల్పించుటకు "నూ. ఆత్మన ఇమ నస్తానాం డా వా" నన్న. 'నూ. ఆత్మేమనిజంతంబులకు నాంతము అగు మనుజునంజ్జలకు స్త్రీత్వంబు బహుళంబుగా నగు" బా.వ్యా.

తా|| పదిరాత్రులు జాతాకౌచమును వెళ్ళించుచు పదునొకండవదినంబునఁ బుణ్యాహవాచ నమును జేయఁగా నతనిబరివేష్టించియున్న బంధువులందఱు నానుగళర్మతో నిట్లు చెప్పిరి.

మ|| అశనప్రగ్రహదానధర్మ సురశ ధి కర్మసంపన్న పం
చశరాకారుండు నీకుమారుండు వచ ధి సంభారదుర్వారుడై
విశదానర్గళశేముషీమహిమచే ధి వేదాదివిద్యానిరం
కుశుఁ డౌనన్న నిరంకుశుండై యనియెక ధి ట్కోణీసురుం డాఖ్యాయున్. 91.

అ|| ఆశనప్రగ్రహదానధర్మ - అన్నార్థలైవచ్చినవారలకు ఈవులనిచ్చుటయు సత్కార్యము అనుజేయుటయుఁగలవాఁడా, కర్మసంపన్న - సత్కర్మములయొక్క సమృద్ధిగలవాఁడా, సురశర్మా - సురశర్మయను పేరుగలవాఁడా, పంచశరాకారుండు - మన్మథునివంటి చక్కనివాడు, నీకుమారుండు - నీయొక్కపుత్రిండు, వచసంభారదుర్వారుడై. వచః - వాక్కులయొక్క, సంభార - సమృద్ధియందు, దుర్వారుడై - నివారించనలవిగానివాడై, విశదానర్గళశేముషీమహిమచేక. విశద - స్వచ్ఛమైన, అనర్గళ - అడ్డుమలేని, శేముషీమహిమచేక - ప్రజ్ఞయొక్క యుగళముచేత, వేదాది విద్యానిరంకుశుండు - శ్రుతులుమున్నుగాఁగల విద్యలయందసాధ్యమయినవాడు, డౌనన్నక - కాఁగలడనిచెప్పఁగా, ట్కోణీసురుండు - అబ్రాహ్మణుండు, అఖ్యాయుక - అపిల్లవానికిఁబేరును, అనఁగా నామకరణసమయమునఁ బెద్దలుచెప్పఁగా విని యాప్రకారముగానేయునుట. నిరంకుశుండైయని యొక - నిరంకుశుండైయని నామకరణమొనర్చెను. "ప్రజాభినర్థనాత్పుంసో జాతకర్మవిధీయతః" మను. ఇందుఅనియెక, అనుటకు "నూ. యస్యాద్వేశ్యక్రియాంతే తు భూతవికత్వవాచకే, ఇత ఏవ పరస్య స్యాదిదృశే న్నాంతకాత్పరే" అథ. 'పంచశరాకారుండు' ఉపమాలంకారము. 'ధర్మ; శర్మ' 'కారుండు - మారుండు' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| అన్నార్థలైవచ్చినవారలకు దానములొసంగుచు సత్కార్యములఁజేయుచున్నవాడవును విద్యుక్తకర్మంబులనన్నింటిని విడవక యాచరించుచున్నవాడవును. అయినయోసురశర్మా! నీకుతుండు మన్మథునివంటి నుందరుండును, అటుంకపలుపనలవిగాని వాక్సమృద్ధితోను, ప్రకటమైనప్రజ్ఞతోను, వేదములు మొదలగువిద్యలయందు నిరంకుశుం డగుననఁగా నాతండును నిరంకుశుండై యనిపేరిడెను.

క. ఈరీతి నమ్మహీనురు ♦ డారూఢచరిత్రపాత్రు ♦ డగుపుత్తునకుఁ
బేహీసంగె నాణిముత్యైపుఁ ♦ బేహీసంగినకీర్తి బుధులు ♦ పేరుకొనంగన్. 92.

అ॥ అమ్మహీనురుఁడు - అవిప్రుఁడు, అరూఢచరిత్రపాత్రుఁడు. అరూఢ - ప్రసిద్ధమైన, చరిత్ర - మంచినడతిఁ దెలియఁజేయు గ్రంథమునకు, పాత్రుఁడు - అర్హుఁడు; తగినవాడు, అగుపుత్తునకుఁ - అయినట్టితనకుమారునకు, అణిముత్యైపుఁబేహీసంగినకీర్తి - గుండ్రని ముత్యములయొక్క హారమును మెడలో వైచినంతటిసొంపుగా, బుధులు - తెలిసినవారు, పేరుకొనంగన్ - స్తుతించగా ఈరీతి - ఈవిధముగా, బేహీసంగె - నామకరణమొనర్చెను, ఇందు 'చరిత్రపాత్రుఁడగు పుత్తుఁడు' అనుప్రాసాలంకారము 'బేహీసంగెనాణిముత్యైపుఁబేహీసంగినరీతి' యనుకాలంకారము. పునరుక్తవదాభాసాలంకారము.

తా॥ అబ్రాహ్మణుఁడు ప్రఖ్యాతిగలచరిత్రార్హుఁడయినతనకుమారునకు మంచిముత్యములపేరును మెడలోవైచినంతటి యలంకారముగా నుండె ననిపెద్దబుక్లాఘించుచున్నట్లు తగినపేరునుబెట్టెను.

—: అన్నప్రాశన చోలోపనయములు చేయుట :—

క॥ అన్నప్రాశనచోలము, లున్నతిగావించె జేసె ♦ నుపనయనము వి
ద్యన్నతులెసంగె దనూజున, కన్నలినాననకులీనుఁ ♦ డాగమసరణిన్. 93.

అ॥ అన్నలినాననకులీనుఁడు - కమలమేయాసనముగాఁగలి బ్రహ్మవంశమునఁబుట్టిన యాశుర శర్మ, తనూజునకు - తనకుమారునకు, విద్యన్నతులు - పండితులయొక్కపాఠ్యములు, ఎసంగె - విన్నవట్లు, అగమసరణి - శాస్త్రోక్తప్రకారముగా, అన్నతి - అధికతరముగా, అన్నప్రాశన చోలములు - అన్నమునుదినిపించుటయును, పుట్టినవాటివెంట్రుకలు దీయుటయును, కావించెను - చేయించెను, "మా డాకార్యాద్విజాతీసాం సర్వేషామేవధర్మతః ప్రథమేఽబ్దేత్యతీయేవా కర్తవ్యా శ్రుతిహేదవాత్" మను. ఉపనయనము - వడుగును, చేసెను. 'గర్భస్థమేప్రకుర్వీతబ్రాహ్మణస్యోపనాయనమ్' మను. ఈపద్యమున 'అన్నలినాననకులీనుఁడు' అనుటలో దీర్ఘమునకు ప్రాప్యము వచ్చుటనుగూర్చి "నూ. ఇదమదనేతద్యతచ్చబ్రా శబ్దాంతరాన్వయే బహుళం ప్రాప్యం ప్రపద్యదీర్ఘా ద్విత్వముపర్యక్షరస్యజనయంతి" శబ్దచిం. "నూ. ఊష్మరేఘాన్విసాద్విత్వయ్యుక్తస్యహలోమతమ్" అధ.

తా॥ అవిప్రుఁడు బుధజనులు మెచ్చునంతటి శాస్త్రోక్తములగు విద్యను విన్నవట్లు, ఈశఖండనమును, ఉపనయనమును చేసెను.

—: సమస్తశాస్త్రములు నేర్వవారు

మ॥ చదివించెంద్రయివాక్యముల్ గజపెశా ♦ స్త్రంబులొనరింపించె
మృదవిష్టప్రతిభం గవిత్వము రచిం ♦ వంజేసె గౌనక్రియా
విదురుం గా నొనరించె వైదికకులా ♦ విరూఢత నాకారసం
పదుపేతక్ గుణధన్య గన్య గరమొ ♦ వ్పంజేసె నుద్వాహమున్. 94.

అ|| త్రయవాక్యమల్ - ఋగ్వజ్ఞాసామవేదముల మూడింటియొక్క మంత్రములను, “వృశ. త్రయోవేదా ఆవయవాః అస్యాఇతి త్రయా” మూడువేదములయొక్క యవయవములుగలది, చదివించెక - పఠింపజేసెను, “వేదానధీత్యవేదోవా. వేదంవాఽపియథాక్రమం. ఆవిష్టశ్రవ్యచర్యోగ్యహస్తాశ్రమమాక్రయేత్” మను. శాస్త్రుంబుల్ - వేదాంత, వైశేషిక, భాట్ట, ప్రాభాకర, పూర్వోత్తరమీమాంసాది సమస్తమయిన శాస్త్రములను కఱపెక - బోధించెను, సామ్యదవిష్టపతి భవ్. సామ్యత్ - సమానముగాఁజేయఁబడుచున్న, అవిష్టప్రతిభక్ - స్వచ్ఛమయినబుద్ధివిశేషమును గూర్చి. పఠింపించెక - కొన్నిగ్రంథములను చదువునట్లుగాఁజేసెను, కవిత్వము రచింపజేసెక - ప్రబంధములు వ్రాయునట్లునరించెను, గానక్రియావిదుర్లుగాక - సంగీతముచుబాడుటయందుఁజెలిసేనవానినిగా, ఒనరించెక - చేసెను, వైకకవలవిర్భూతక - వేదములనుజదివినవారివంశమునందుఁబుట్టినదానిని, ఆకారసంపదపేతక - చక్కఁదనముయొక్కసమృద్ధితోఁ గూడినదానిని, గుణధన్యక - సద్గుణములయందు సంపన్నురాలయినదానిని, కన్యక - ఒకచిన్నదానినిగూర్చి, కరమొప్పక - యోగ్యమగునట్లు, ఉద్యాహమక - వివాహమును, చేసెక - చేసెను, ‘గురుజ్ఞానుమతస్సాన్నిత్యావమావృత్తీయథావిధి ఉద్యపేతద్విజోభార్యాంసవర్ణాంలక్షణాన్వితాం’ మను. ఇందుద్వితీయపాదమున ననుస్వారయతి సెప్పఁబడినది. ‘పంచమవర్ణాక్షరములు, పంచమవర్ణములఁ గూడి + పరఁగనటించుక, పంచంపకపెఱనాలుగు, నంచితముగఁబెఱుఁడనున్న + లంటినహ్నాటకా’ ఉదా. “గీ. మాకువడిసెల్లు విజితశం + బరుఁడనంగ” సుల. ‘పఠింపించె’ అనుటకు “నూ. త్వాభూతయాః క్రియాంతస్యేత్” కబ్బచిం. “అవిర్భూతక-ఉపేతక-గుణధన్యక-కన్యక” ఇవియంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| తదుపరి మూడువేదములయొక్క మంత్రములను, సమస్తశాస్త్రములును నేర్చి కావ్యములనువ్రాయునంతటి ప్రజ్ఞావంతునిగను, గంగీముచు బాడుటయందు నిపుణునిగను, చేసి వేదములఁ బఠించువారియొక్కకుటుంబమునఁ బుట్టినదియును, అందకత్తెయును, గుణవంతురాలును అగు కన్యను దెచ్చి యోగ్యముగాఁ గల్పాణమొనరించెను.

—: ధర్మశీలునిప్రశ్నము :—

తే|| అనినవిని ధర్మశీలుఁ డో + మునివరేణ్య, విప్రతనయుండు వేదాది + విద్యలందుఁ జతురుండై మించె నట్టిశైశవమునంద, యద్భుతంబందె దద్వార్త + లానతీవె. 98.
 పా|| అ|| తనకే - ఇట్లువచింపగా, విని - అకర్ణించినవాడై, ధర్మశీలుఁడు - ధర్మశీలుఁడనురాజు, ఓమునివరేణ్యః ఓమహర్షులలోశ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడా, ‘ని. మఖ్యవర్ణవరేణ్యాశ్చ’ అ. విప్రతనయుండు - అబ్రాహ్మణునియొక్కకుమారుండు, అట్టిశైశవమునంద-అంతటి బాల్యప్రాయమునశిశువుగాఁగి సుత్యంతైశవంబుల్యం’ అ. ‘నూ. ప్రాణభృజ్జాతవయోవచనోద్ధాతాదిభ్యోఽఞ్ శోర్భావశ్చైశవస్యోపిధాం’ వేదాదివిద్యలందుక - వేదములుమున్నుగాఁగల విద్యలలో, చతురుండై మించెక - వేర్వేగలవాడైయతిశయించెను, అద్భుతంబందెక - నామగనున కచ్చెరువయ్యెను, తద్వార్తలు - అటుకరువాతి సమాచారములు, అనతీవె - సెలవివృత్తి, ఇందు ‘అనతీవె’ అనుటకు “నూ. ఏదోతావృత్తిరేకాదపిసంప్రార్థన పరాక్రియాణాంస్తాః?” నన్ను.

తా|| ఇట్లుచెప్పగా విని యాధర్మకీలకపాలఁ జోవహన్! అబ్రాహ్మణసుతఁ డంతటి కిన్నరయస్సునందే వేదములను, శాస్త్రములను, మొదలగునన్నివిద్యలయందు నిపుణుఁడైయుండుట నాకు మిగులనాశ్చర్య వయ్యెను. తదనంతఃమన జగిలకథ యంతయు సవిస్తరముగా నెలవిప్పునెను.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

శా|| గంధర్వీకృతశృంగిణీశ శశిరే ♦ ఖానద్ధకేశా నువ
ద్గంధర్వీకయశోవిపాక కరుణా ♦ ధన్యావలోకా లన
త్కంధిస్థాపితకాలకూట వినమ ♦ దైత్యారిఘాట ప్రమా

దాంధంభావుకసింధురామరరిపు ♦ ప్రాణోపహారాస్పదా.

96.

ఆ|| గంధర్వీకృతశృంగిణీశ - వాహనముగాఁజేయఁబడిన ఆఁబోతుగలవాఁడా, ఇంట శృంగిణీ-ఈశ-శృంగిణీశ యగును. 'ని. వాజివాహర్యగంధర్వ హయస్సైధవకప్తయః' అను. "ని. మాహేయీసారభేయాగౌరుప్రామాతాశృంగిణీ అర్జున్యస్మూరోహిణీ" అను. 'ని. ఈశఃప్రథామహాదేశ' మే. కొండలు 'శృంగిరాజ' అనిదిద్దికాని వ్రాతప్రతియం దిట్లే యున్నది. శశిరేఖానద్ధకేశా. శశిరేఖా - చంద్రకళచేత, నద్ధ - కట్టబడిన, ఆనఁగా అటంక పలుపఁబడిన యనుట, కేశా - తలవెండ్రుకలు గలవాఁడా, 'ని. నద్ధోబద్ధేభోద్వృత్తే బంధస్యాదాచబంధనే' మే. 'సురగంగానద్ధకేశా' అనిసాంతాంతరము. నుకద్గంధర్వీకయశోవిపాక. నువత్ - ప్రోతముచేయుచున్న, గంధర్వీక - గంధర్వస్త్రీలుగలిగినట్టి, యశః - కీర్తియొక్క, 'ని. యశః కీర్తిఃసమజ్ఞాచ' అను. విపాక - పరిణామముగలవాఁడా, కరుణాధన్యావలోకా - ఆనుగ్రహమునందు సమృద్ధియైన దృష్టిగలవాఁడా, అనత్కంధిస్థాపితకాలకూట లనత్ - ప్రకాశించుచున్న, కంధి - కంఠమునందు, 'ని. కంఠిరోముప్పసుఖేక్షీబం తత్రైవచకమవ్యయమ్' నానా, తత్పర్యాయనామము అతోఁగూడిన 'ధి' శబ్దము కంఠమునకు నామముచున్నది. 'కంధి - కంఠి' స్థాపిత - ఉంచబడిన, కాలకూట - కాలకూటమును విషముగలవాఁడా, విషము తొమ్మిదివిధములు. 'ని. కాళాల, కాలకూటహలాలా, సౌరాష్ట్రీకశ్వాక్లికేయో బ్రహ్మపుత్త్రః' ప్రదీపనః దాఁదో వత్సనాభశ్చ, విషభేదా ఆమీనవ' అను. 'వృత్త. కాలస్యవర్ణకూటః - కాలకూటః నలుపురంగుయొక్కప్రాగు. వినమదైత్యారిఘాట. వినమత్ - నమస్కరించుచున్న, దైత్యారి - విష్ణువుయొక్క, ఘాట - పెడతలగలవాఁడా, ఆనఁగా సాష్టాంగసమస్కారమొనర్చునప్పుడు తల వెనుకభాగమే కనఁబడుచుండును. కనుక విష్ణువుయొక్క దండప్రణామముల నందుచున్నవాఁడా యనుట, ప్రమాదాంధంభావుకసింధురామరరిపు ప్రాణోపహారాస్పదా. ప్రమాద - హెచ్చరిక తప్పటచేత, అంధంభావుక - చీకటినిగలిగించుచున్న, సింధురామరరిపు - గజాసురునియొక్క, ప్రాణోపహార - ఆయుష్యమనెడు కాసుకకు. అస్పదా - స్థానమైనవాఁడా, ఇందుఁజతుర్థచరణమున సమాసగతస్వరములకు యతిసెప్పఁబడినది, 'వృత్త. ప్రకర్షణేన, ఆనంత్యనేనేతిప్రాణః' ఇంచట ప్ర+అర్థించి. ఉపసర్గయతిస్వగము వచ్చినది. ప్ర+ఆవ. ఆనువిభాగముచే నుపసర్గహవైస్వరయతివికల్పముగారావచ్చును. ఉదా "గీ ఆడిగనప్పుడయిత్తునేఁబ్రాణమైన" 'నీ. హరికల్పవృక్షంబుఁ ♦ బ్రాద్ధిం చినినుగోరి' శృం.నై. ఈయాశ్వాసాంతపద్యము కృతికర్తకు సంబోధనములతోఁ జెప్పఁబడినది.

“నూ. అవంతకథాస్థాన విక్రంత్యా క్వాగత్యతే, ప్రత్యంతపూరణం భిన్న వృత్తై ర్దుజుదసీ రితైః” అధ. ఇ ట్లంకట నెఱుంగవలయును. ఇందు ‘ఈశ-కేశ’ ‘యశోవిపాక - ధన్యావహాక’ ‘కాలమాట - దైత్యారిఘాట’ ఇవి యనుప్రాసాలంకారము.

శా॥ కార్ణీ బంధురకంఠ మన్మథదిధ ♦ త్నాదక్షపీతా శిఖా

తారవ్యజ్వలదంబకజ్వలనసి ♦ ధ్యత్వాదనేవా కళా

తారాద్య స్తవగమ్య వాంఛితనితాం ♦ తస్మాంతమందారకా

పార్థిసానవిభాసమాన మధుహా ♦ బ్రహ్మాదిబృందారకా.

97.

అ॥ కార్ణీ బంధురకంఠ - నలుపుచేతరవ్యమైనకంఠముగలవాఁడా, మన్మథరిధిత్నాదక్షపీతా - మన్మథునిదహింప నిచ్చుగలనేరుతోఁగూడిన, దృష్టిగలవాడా, శిఖా...నేవా. శిఖా - అగ్నివ్యాపతయందు, తార్ణ - ఇచ్చుచేత, వ్యజ్వలత్ - అధికముగాఁ బ్రకాశించుచున్న, అంబక - నేత్రమునందలి, జ్వలన - అగ్నిహోత్రునిచేత, సిద్ధ్యత్ - తిలించుచున్న. పాదనేవా - పాదములనుబూజించుటగలవాఁడా, అనఁగా నగ్ని నేత్రముచేత జడలయందున్న గంగయుష్పాంగి యాయుష్కోదకము పదములపైఁబడుచున్నదనిభావము. కళాతారాద్య - విద్యలయందలి శోరికలకు మొదటివాఁడా, స్తవగమ్య - స్తోత్రములకు నివాసమయినవాఁడా, వాంఛితనితాంతస్మాంత మందారకా. వాంఛిత - శోరఁబడిన, నితాంతస్వాంత - అతిశయమయినచిత్తముగలవారలకు మందారకా - కల్పవృక్షమయినవాఁడా, పార్థి.....రకా. పార్థిసాన - కాలియొక్క చీతమండకు దిగువభాగమన, అనఁగాఁబాదములయొక్కఁగమీపమున, విభాసమాన - ప్రకాశించుచున్న, మధుహా - విష్ణువును, బ్రహ్మ - బ్రహ్మయును. అది - మొదలుగాఁగల, బృందారకా - దేవతలుగలవాఁడా ఇందు ‘దిధత్నాదక్షపీతా’ ఛేకానుప్రాసాలంకారము. ‘నితాంతస్వాంత’ అనుప్రాసాలంకారము.

క॥ కవిత్వముఖకేళివన నం, భవిత్వవచఃకుసుమపూజ్య ♦ పదయుగ దమున

స్సవిత్వహరిణాంకలోచన, భవత్వస్థాహరణచణ కృ ♦ పాపరిపూర్ణా.

98.

అ॥ కవిత్వ.....యుగ. కవిత్వ-కవిత్వముతోఁగూడిన, ముఖ-పదననునెడు, కేళివన-ఉద్యానవనమునందు, సంభవిత్వ-కలుగునట్టి, వచఃకుసుమ-వాక్కులనెడు పువ్వులతో, ని॥ శ్రీయః సుమనఃశ్రువం ప్రసూనం క్షమమంసుమమ్, అ॥ పూజ్య-పూజింపఁదగిన, పదయుగ-చణద్వంద్వముగలవాఁడా, దమునస్సవిత్వహరిణాంకలోచన, దమున-అగ్నిహోత్రుఁడును, ‘ని॥ సప్తార్చ్యమునా శ్శుక్రః, అమ॥ “వృ. దామ్యుత్థిగ్లాపయతీతిదమువాః, కవిత్వ-మార్కుఁడును, హరిణాంక-చంద్రుఁడును, లోచన-కన్నులుగాఁగలవాఁడా, అనఁగా శివునకుఁ జంద్రుమార్కార్చ్యములు మూఁడునేత్రములనుట, భవత్వస్థాహరణచణ, భవత్వస్థా-సంసారబంధమునెడు దప్పిని, హరణచణ-నాశమొనర్చుటయందు నేర్పరికనముగల, కృపా-దయారసముయొక్క, పరిపూర్ణా-సమృద్ధిగలవాఁడా, ఈపద్యముతోద్విప్రాసముఁజేప్పఁబడినది. ఇందు ‘కవిత్వముఖకేళివనసంభవిత్వవచః కుసుమపూజ్యపదయుగ, అనుటచేత, ఏకదేశవర్తిసాయవరూపకాలంకారమును. పార్థిసానవిభాస.....బృందారకా, అనుటచే నుదాతాలంకారమును ‘ఉదాత్రంపస్తునఃసంపత్, మహతాంచోపఖ్యతీమ్, శా॥ ప్ర॥

పంచచామరము॥ చరాచరాదరానుషక్త ♦ సాధులోకవజ్ర పం
జరా జరానిరాసిదేహ ♦ సత్యనిత్య నాప్రియం
కరా కరాళరాక్షసాప ♦ కారకాహవక్రియా
పరా పరాశరాదిమాని ♦ భక్తియుక్తితత్పరా.

99.

అ॥ చరాచరాదరానుషక్త. చర-తిరిగెడుమనుష్యపశుక్షౌదలయందును, అచర-కదలని వృక్ష
పర్యతాదులయందును, అదర-దయతో, అనుషక్త-సంగతమైనవాఁడా, సాధులోకవజ్రపంజరా.
సాధులోక-సజ్జనులయొక్క సమాహమనకు, వజ్రపంజరా-వజ్రముతో నిర్మింపఁబడినకులాయ మైన
వాఁడా-జరానిరాసిదేహ. జరా-ముదిమియొక్క, నిరాసి-నిరసనముగల, దేహ-శరీరముగలవాఁడా,
అనఁగా నిరంతరముయావనముతోనే యుండువాఁడాయనట, దేవతలకు సహజముగా (త్రిదశులు)
ముప్పదివత్సరముల వయస్సుగలవారనిప్రసిద్ధి. సత్యనిత్యనాప్రియంకరా. సత్య-నిజమైనట్టియు, నిత్య-
శాశ్వతమైనట్టియు, వాక్-మాటలచేత, క్రియంకరా-ఇష్టమునుగలిగించువాఁడా, కరాళరాక్షసాప
కారకాహవక్రియాపరాకరాళరాక్షస-భయంకరులైన యసురులయొక్క, అపకారక-క్షిడుచేయు
నటువంటి, అహవక్రియా-యుద్ధకార్యమునందు, పరా-ఉత్కుష్టఁడైనవాఁడా, పరాశరాదిమాని
భక్తియుక్తితత్పరా. పరాశరాదిమాని-పరాశరుఁడు మొదలగు ఋషులయొక్క, భక్తి-విషయముతోఁ
గూడినసేవతో, యుక్తి-కూడుటయందు, 'ని॥ యుక్తిర్యామేచయోజనే, విశ్వతత్పరా-అసక్తిగల
వాఁడా, ఇందు 'చరాచరాదరానుషక్త-సత్యనిత్య-భక్తియుక్తి, ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. 'సాధు
లోకవజ్రపంజరా, ఉపమాలంకారము. ఈపద్యము ముక్తపదగ్రస్తముగాఁ జెప్పఁబడినది.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కాలీవరప్రసాదలబ్ధ లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవిత్వతత్త్వ
ధౌరేయ, పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిలిం
దాయమానమానసాశ్రేయ, పండితమృన్మేతరాజేయ, సకలవిద్యజ్ఞనవిధేయ, సుద్రయనామ
ధేయ, ప్రణీతంబయిననిరంకుశోపాఖ్యానంబనుమహాప్రబంధంబునందుప్రథమాశ్వాసము.

అ॥ ఇది. శ్రీమ. లబ్ధ. శ్రీమత్ - సంపద్యుక్తమైన, కాలీవరప్రసాద - కాలికా
దేవియొక్కయష్టమతోఁగూడిన యనుగ్రహముచేత, 'ని॥ దేవాద్యుత్తేవరః శ్రేష్ఠేత్రిపుక్షిదే మనా
మనాప్రియే. ఆప్రసాదో-2-నుగ్రహే కావ్య. ప్రాణస్వాస్థ్యప్రసక్తిమమే. లబ్ధ-పొందఁబడినట్టియు, లబ్ధ
వర్ణ వర్ణనీయ-లబ్ధవర్ణ-పండితులచేత, వర్ణనీయ - గుణలక్షణములను బ్రకాశింపఁదగినట్టియు, కవిత్వ
తత్త్వధౌరేయ - కవనముయొక్క-స్వరూపమనెడు భారమునువహించినవాఁడును, పెదలింగనార్య
గర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ. పెదలింగనార్య - పూజ్యుఁడయిన పెదలింగనయొక్క, గర్భార్ణవ - గర్భ
మనెడుసముద్రమునకు, పూర్ణిమాత్రేయ - పున్నమనాఁటిచంద్రుఁడును, గురువరాచార్య...విధేయ.
గురువరాచార్య - విద్యనుపదేశించినట్టి తేదమంత్రాద్యుపదేశకునియొక్క, పదారవింద - తామర
పూవులవంటిపాదములకు, మిలిందాయమానమానస - తుమ్మెదగాఁజేయఁబడుచున్న మనస్సుచేత,
అశ్రేయ - అశ్రయింపఁదగినవాఁడును, పండితమృన్మేతర - సేవపండితుఁడనని పొగడికొననట్టి
విద్వాంసులకు, అజేయ - గెలువనశక్యమైనవాఁడును, సకలవిద్యజ్ఞనవిధేయ - సమస్తమైనపండి
తులయొక్క సమాహమనందు, విషయముగలిగినవాఁడును, సుద్రయనామధేయ - రుద్రయ్యయను పేరు
గలవాఁడును, అయినకవిచేత, ప్రణీతంబు - రచింపఁబడినది, అయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబు-
అయినట్టి నిరంకుశోపాఖ్యానము, అనుమహాప్రబంధంబునందుకా - అనునట్టి మహాకావ్యమునందు,
ప్రథమాశ్వాసము - మొదటిదయినపదిచ్ఛేదము. ఇందు 'పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ,
అనుటకు. ఈకవియేసుగ్రీవవిజయమున 'న్న.....కాలికాంబాప్రసాద, సంగతితకవిత్వచాతుర్య

ఘర్ష, తావ్యపెదలింగనావ్యతనూజ, కోవిదస్తవనీయగుజగద్రధీర, అనినాడు. కవిధర్మశాస్త్రములయందుగలనియమములే పాటించవలయునుగాని యన్యథా ప్రపర్తింపఁగూడదను సిద్ధాంతము కలవాడగుటచే నిట్లువ్రాసియుండె పూజ్యతయందుఁ దల్లియధికురాలు కనుకనే 'మాతృదేవోభవః పితృదేవోభవ, ఆనవలసివచ్చుచున్నది. వ్యావహారికమునందుఁ దండియే కాని తల్లియవసరములేదు. కనుకనే బహ్మోపాతన, అల్లసానిపెద్దన, కూచిమంచితిమ్మయ, వెన్నెలకంటిసూరన, మున్నగు వారందఱు పితృనామమునే వ్యవహరించిరి కాని మాతృనామమును వ్యవహరియింపలేదు. కొందఱు పితృనామముగూడఁ జెప్పుచువచ్చిరి. మీఁదుమిక్కిలి గర్భార్థవపూర్ణిమాత్రేయ, అనినాడు అయినను,

“క॥ పుత్రోత్సాహముచండిక, పుత్రుఁడుజన్మించినపుడె + పుట్టుదుజనులూ
పుత్రునిగుణములఁబొగడఁగఁ, బుత్రోత్సాహంబునాడె + పుట్టురసునుతీ.”
వఱియు

“క॥ కొఱగాఁకొడుకుపుట్టినఁ గొఱగామియెగాదుతండి + గుణములఁజెలుచుకొ
జెఱకుతుదవెన్ను పుట్టినఁ, జెఱకువఁదీపెల్లకొజెఱుచు + సిద్ధమునునుతీ.”

అనియును దండికిప్రాధాన్యత్యమియఁబడినదిగా! తండిని జెఱకుగను బుత్రుని వెన్నుగను బోల్పుటకును దీక్షిగలభేదమును వర్ణింపుడు. తండిగర్భమునుండి తల్లిగర్భమునకువచ్చి వృద్ధియై తదుపరి భూపతనప్రాప్తియగుచున్నది “అంగాదం గాత్యంభవసిహృదయాదధిజాయతే, అత్యైవైపుత్రునామాసి, పాదశకళాన్వితుండగు చంద్రునియుదయముననే సుచంద్రునకు సంతోషమతిశయించుచున్నది. ఇతఁడును సర్వవిద్యాసంపూర్ణుడై తండిహృదయమునానందమును గలిగించినాడు. తన విద్యావిశేషమును తెలియఁజేయుటకై ‘పూర్ణిమాత్రేయ, అని ప్రయోగించినాడు. దీనిబట్టిచూడఁదనతండికిఁ దానొక్కఁడేపుత్రుఁడనికూడఁ భవించుచున్నది. “ఏకోఽపిగుణవాక్పుత్రోనిర్గుణేవతైరపి, ఏకచంద్రప్రకాశేనత్యైకింప్రయోజనమ్” చాణ. చంద్రుఁడు అబ్బుఁడు” జలమునందుఁబుట్టినవాఁడు అయినను సముద్రమునఁబుట్టెననియే ప్రసిద్ధిగా! గతము ద్రితఃఫీతికయందు “శ్రాల్లిటికపుల్లెఱమాతృగర్భమునర్ణవముఁబోల్చి తామదండ్రులనుని చెప్పియుండిరే కాని యీలాగునఁజెప్పలేదు” అనియున్నది. వీరువానినెట్లెచ్చటనో యొకచోటనున్నను “వంశపయఃపారావారా కానుధాకర” అని విశేషముగా జెప్పించుదురు. కొందఱు ‘మాతృనామముకఁజెప్పి ‘గర్భశక్తిమక్తాయమాన, అనుచు వచ్చిరి. మాతృనామమునే చెప్పకొనవలసిన భీమకవిసైతము “ను. ఘనుడకాకేములవాడవంశజుడఁ గ్రాక్షరాపభీమేశన, దనుడకా” అనియే వచించియున్నాఁడు. తుదకు మొల్లుకువ తల్లిపేరు, చెత్తెనుంటే బాగుండదని తలంచియే కాఁబోల్చితండినే వ్యవహారములోనికివెచ్చినది. ఇచ్చటఁ బెదలింగనార్యునకు సముద్రునకు నుపమానోపమేయముల సరిగానుండి నందున నలంకారశాస్త్రములకు సమృతమై యలరారుచున్నది. అయ్యలభాస్కరకవులు నిట్లే ప్రయోగించిరి.

ఉదా. భుజం॥ ‘మరాటాంగవంగాంధ్రమత్స్యత్రిగర్తా,ధిరాష్ట్రీశసంస్తుత్యశేషోయశస్సుస్థిరైశ్వర్యకొండ్రాజుఁగిత్తుక్రమాభ్య, ద్వరేణ్యస్ఫుగ్ధర్భా వారాశిచంద్రా” ఎ.గీ “అతఁడుకొండ్రాజు తిమ్మభూపతివరేణ్య, తనయపెద తిమ్మరాజవంశంసగర్భ, వార్ధిచంద్రుఁడు సత్కులవర్ధనుండు, సతతవిభ్రండు వేంకటఁత్వావిభుండు” రె.కా. ‘పెద.....త్రేయ, రూపకాలంకారము, వర్ణనీయ,ధారేయ,అత్రేయ, అత్రేయ, అజేయ,విధేయ,నామధేయ, ఇవియంత్యానుపాసాలంకారము,

ఇది కీమద్దాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అహభూన సగోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా వేంకటకవార్యపాత్ర, అత్కాంబా కోటిశ్వర నుధీమణిపుత్ర, శిల్పబాస్తు జ్యోతిశ్శాస్త్రానివివిధవిద్యాప్రవీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాకోవిద్యోధి విరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యభిధాన, విరచితంబైననిరంకుశోపాఖ్యాన సుధాతరంగిణి వ్యాఖ్యానముఁ బ్రథమాశ్వాసము.

శ్రీ రస్తు

నిరంకుశోపాఖ్యానము

— ❦ —

సుధాతరంగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

ద్వి తీ యా శ్వా స ము

శ్రీపతిసాయక సుమన, శ్రీపద నిర్ధూతశమన + సింధురవరదై

త్యాపహ హిమవద్భూభృ, ద్భూపాల మహేశ కంద + పురసోమేశా. 1.

అ॥ శ్రీపతిసాయక. శ్రీపతి - లక్ష్మీదేవికివాడుడైన విష్ణువే. సాయక - జాణముగాఁగలవాఁడా, సంపదల కధిపతియగువానిని జేపట్టినవాఁడాయని భావము. శుమనశ్రీపద. శుమనః - దేవతలయొక్క, మంచిమనస్సుగలవారియొక్క, శ్రీ - సంపదను, పద - రక్షించుటగలవాఁడా, 'ని. పదంశదేవవాక్యేచవ్యవసాయపదేశయో, పాదపచ్చిన్నయోస్థాన త్రాణయో రంకవస్తునోః, విశ్వ. నిర్ధూతశమన. నిర్ధూత - దృఢముగాభయపెట్టఁబడిన, శమన - యముఁడుగలవాఁడా, 'ని. నిర్జిచ్ఛయనిశేధయోః' అ. 'ధూతంతుకంపితేభర్తృతేత్రిషః' మే. ఇచట చంపఁబడిన యముఁడుగలవాఁడా అనియుఁజెప్పవచ్చును. సింధురవరదైత్యావహ. సింధురవరదైత్య - శ్రేష్ఠుఁడయిన గజాసురుని, ఆపహ - తొలఁగించినవాఁడా, అనఁగా యుద్ధమునసంహరించినవాఁడా, యనుట. హిమవద్భూభృద్భూపాల. హిమవత్ - మంచుతోఁగూడియున్న, భూభృత్ - పర్వతముయొక్క, భూప్రదేశమును, 'ని భూఃపృథివ్యాగస్థానమాత్రే' విశ్వ. పాతి - కాపాడుచున్నవాఁడా, మహేశమహాప్రభువైనవాఁడా, ని ఈశఃప్రభౌళంకరేస్యాత్' విశ్వ. కందపురసోమేశా - కందుకూరిపట్టణమునఁగల యోసోమేశ్వరస్వామి, అని యాశ్వాసారంభమునఁగృహింపఁజేసి సంబోధనము. ఇచట 'సోమేశా' అనిదీర్ఘమునచ్చుటకు 'నూ. సంబోధనేవాదీర్ఘస్యా త్వయోగస్యతథాగతేః. భవేదత్రాదితామేవ దీర్ఘత్వంప్రకృతేశ్చుచేః' అథ. 'శ్రీపతిసాయక' అనుటచేఁ జరికరాంకారము. 'విశేషజై ర్య త్సకూలై రుక్తిఃపరికరస్తు నః' కా. ప్ర.

తా॥ విష్ణువే జాణముగాఁగలవాడవు, మంచిమనస్సుగలవారికి నిరంకుశి కాపాడునట్టివాడవు, యముని దండించినవాడవు, గజాసురుని రూపుమాపినవాడవు, హిమవద్పర్వత ప్రదేశమును బాలించుచున్న ప్రభుడవు, నగు కందుకూరి శ్రీ సోమేశ్వరస్వామి !

గీ॥ అపధరింపుము తత్త్వవి + ద్యావివేక, డభితకామావిరిపువర్గ + కలహలం డైన
పులహుఁడొట్టులివలికనా + భూవరేణ్య, శేఖరునితోడవచనవై + చిత్రమెఱయు. 2.

అ॥ అవధరింపుము - వినుము, తత్త్వ.....కలహుండు. తత్త్వవిద్యా - వేదాంతశాస్త్రము నందలి, వివేక - జ్ఞానముచేత, దలిత - భేదించబడిన, కామాదిరిపువర్గ - కామక్రోధాదులగు నతిషడ్వర్గముయొక్క, అనంగామము క్రోధము లోభము మోహము మదము మత్స్రము అను నీయాటనుట. కలహుండు - పరస్పరవివాదముగలవాండు, అనంగా వీనిని జయించినవాడనుట. ఐనపులహుండు - అయినట్టిపుహుండునామధేయముగలబ్రహ్మ, ఆభూవరేణ్యకేళురునితోడక - రాజులలోక్రేష్టుండయిన యాధర్మకీలునితో, వచనవైచిత్ర - వాక్యములయొక్కయచ్ఛతము, మెలియన్ - ప్రకాశించగా, ఇట్లని - ఈవిధముగానని, పల్కె - చెప్పెను, అనంగా వత్సమాణ ప్రకారముగావదించెననుట. ఇట్లుభవిష్యదర్థకముగఁజెప్పుటనుగూర్చి 'నూ. ఇట్లనియె, అనినననిభావ్య ర్థకథన ప్రారంభపరిసమాప్తులు క్రమంబుగనగు' శ్రీ. వ్యా. ఇందు 'కలహుండు, పులహుండు' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ వేదాంతవిద్యయంతలి జ్ఞానపరిపూర్ణముచేతఁ గామ క్రోధ లోభ మోహ మద మత్స్రము లను జయించిన యాపులహుమహర్షి ధర్మశీలప్రభువున కిట్లు సెప్ప నుపక్రమించెను.

—: నిరంకుశుని విద్యావిశేషములు :—

క. వినుభూపాల ధరామర, తనయునిమహిమంబు లెన్నఁ + దరమా విద్యా వననిధి హరివరలబ్ధుం, డనఘాత్ముండు తొల్లిజన్మ + మం దనితెలియున్. ౩.

అ॥ భూపాల - ఓరాజా, విను - అకర్ణింపుము, ఇచట ముకారములోపించుటకు 'నూ. ప్రార్థనార్థమురకత్యే కథ్యతేమధ్యమార్థకః విభాషాంతవదంత్యేకే నప్రాణేకుకదాచన' అధ. ధరామరతనయునిమహిమంబులు - అబ్రాహ్మణకుమారునియొక్క మాహాత్మ్యములు, ఎన్నఁగఁగిం చుటకు, తరమా - నాకుకథ్యమా, కాదనుట. విద్యావననిధి - విద్యతయ - డనుమద్రునివంటివాండు, హరివరలబ్ధుండు. హరి - విష్ణుమూర్తియొక్క, వర - ప్రసాదమువలన, లబ్ధుండు - లభింపఁబడిన వాండు, అనంగావిష్ణువుయొక్కవరమువలనఁబుట్టినవాడనుట. ఇచట విద్యాసముద్రునుహరివరమువలనఁ బొందినవాడనియు నర్థమగుచున్నది. (అతఁడు - అకుఱ్ఱవాండు) తొల్లిజన్మమందుక - పూర్వపు పుట్టుకయందు, అనఘాత్ముండు - పాపములేనివాండు, పుణ్యపురుషుండు. 'ని. ఆఘంతురితమఃఖయోః' విశ్వ. అనితెలియుక - అనివిశదమగును, ఇందు 'ధరామరతనయుని మహిమంబు లెన్నఁదరమా' అనుటచేత సతిశయోక్త్యంతంకారమును, 'విద్యావననిధి' ఉపమాంకారమును.

తా॥ ఓరాజా వినుము: అబ్రాహ్మణకుమారుని గొప్పతనములను వర్ణింప నాతరముగాదు. సమస్తవిద్యలయందు సముద్రునివంటివాండు. అతనిజూచినచో గతజన్మమన గొప్పపుణ్యవంతుఁ డగుటవలననే యిట్లు జన్మించియుండె నని తెల్లమగును.

నీ॥ వేదముల్ ద్రుహిణానఃసోదయం బగునాఁటి, కొదువఁదీర్చుకొనుట + కొఱకువచ్చె నన శాస్త్రములు వానిఁజెనువెంట నంటుచు, నందితుంబులు దీర్చుకొందుమంచు.

వచ్చెనో యనఁగనుఁవానిపీఠనె పురాణములును సంశయాంశములు వీడ
వచ్చెనారా యనఁవరగుణప్రాధిమ్య, తావచ్చి ప్రాథగాఁదలఁచె ననఁగఁ

తే॥ జదువఁ జూడఁగ విన మదిఁకొదువునంత, వేదశాస్త్రపురాణాదివిద్యలెల్లఁ
దనఁహరిలబ్ధ మగునట్టిజననమహిమ, వానికేమిటఁ గొదువెన్నఁవశమెభూప. 4.

అ॥ భూప - 2 పుడమిఁజేఁదా, హరిఁబ్ధము - నారాయణునివలనఁ బొందఁబడినది, అగు
నట్టి జననమహిమ - అయినటువంటి పుట్టువుయొక్క గొప్పతనముచేత, ద్రుహిణాననోదయంబు -
బ్రహ్మజేవునియొక్క ముఖమువలననత్పన్నము, అగునాఁటికొదువ - అయినట్టి యప్పటిలోతక్కు
వను, తీర్పుకొనుటకొరక - చక్కఁబఱచుకొనుటకు, వచ్చెనన - వచ్చెనేమాయననట్లు, వేద
మల్ - ఋగ్యజుస్సామాధర్వణములను వేదములును, ఇచట 'కొదువలైతిరుటకొరకువచ్చె' నని
ప్రాతప్రతి. వానివెనువెంట - ఆవేదములకుమిక్కిలి వెంటబడిగా, అంటుచుక తాకుదు. సంది
యంబులు - సంశయములను, తీర్పుకొందుము - గరిచేసికొనియెదము, అంచుక - అనుకొనుచు,
వచ్చెనో - వచ్చినవేమో, అనఁగను - అనునట్లుగా, శాస్త్రములును - తర్కవ్యాకరణాది శాస్త్ర
ములును, వానిపీఠనె - ఆశాస్త్రములవలెనే, సంశయాంశములు - సందేహములుగల భాగములు,
వీడక - విడిపోవుటకు, వచ్చెనారా - వచ్చినవినుమా, అనక - అనుకొనునట్లు, పురాణములును,
మత్స్యకూర్మపరాశర్యాదులక పురాణములును, అనఁగాఁ బూర్వపుకథలును, పురాణమున కైదు
లక్షణములు. 'పురాణంపంచలక్షణ' అవియేవియనఁగా 'సర్గశ్చ ప్రతిసర్గశ్చ పంశో మన్వంతరాణి చ,
పంచానుచరితం చేతి లక్షణానాం తు పంచకమ్' అ. వరగుణప్రాధిమ్య. వరగుణ - క్రేవృత్తయిన
యభ్యాసముతోఁగూడిన, ప్రాధిమ్య - నేర్పు, ఇచట ఇమనిచ్ఛత్యయము మృగ్యమునునానునోక్తి
ననుసరించి శ్రీ వేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు తమ శృంగారనైషధవ్యాఖ్యానమున దీనిని ప్రయోగా
నర్హముగా భావించియుండిరి. 'ని. ప్రాధిమ్య' సం. వి. వ. నేర్పు. (రూ. ప్రాధిమ్యము) శ. ర.
మతియు 'ని. ప్రాధి. సం. వి. అ. శ్రీ' ప్రాధిమ్య. సం. వి. వ. పుం. ప్రాధిమ్యము. సం. వి. అ. పుం.
సామర్థ్యము. అం. వాచ. శబ్దార్థచంద్రికయందును శబ్దరత్నాకరమున నున్నట్లేయున్నది. సంస్కృత
ప్రయోగములును గలవు. ఉదా. "ఇంధానే భవవీతిహోత్రనికహే కర్తృభుచందానిల, ప్రాధిమా
బహుళీకృతే నిపతితం సంతాపచింతాకలం, మాత త్కాం పరిషించ కించి దమలైః పీయూష
వర్షై రివ, శ్రీకామాక్షీ తవ స్మితద్యుతిగజై శ్చైశ్చిర్యలీలాకణైః" మూక. ఇట్లుండుటచేతనే కవిసార్వ
భౌముఁడు 'హే. సత్కారంబొప్పఁగ గారవించి పలికెక + గంభీరవాక్రౌఢిమన్' అని శృంగార
నైషధమునందును 'మ. దరహాసంబుల భూలతానటనచే + తక విభ్రమప్రాధిమన్" అని హరవిలా
సమునను బ్రయోగించియుండినను. రామరాజభూషణుఁడును "కా. నిర్వక్రప్రాధిమ విన్నవించు నని
వాఁగ్ధ్యవిత్రితో నిట్లనెక" వను. పెద్దనామాత్యుఁడును "మ. నాళికపత్రాక్షులుత్పన్నవమృషక
విహరించుచుక గరసవా + చాప్రాధిమల్ మీఱఁగక" మను. ప్రయోగించియున్నారు. తత్ప్రబంధ
వ్యాఖ్యాతలను వానినంగీకరించియేయుండిరి. తావచ్చి - తానువచ్చి, ప్రాథగాఁదలఁచెక - యావ
నముగలదియగుట కాలోచించెనేమో, అనఁక - అనునట్లు, చదువక - పఠించుటకును, చూడక -
చూచుటకును, వినక - వినుటకును, చదివొదువునంత-మనస్సునకుసమృద్ధియగునంతటి, వేద శాస్త్ర పురా
ణాదివిద్యలు. వేద-చతుర్వేదములాక్షు, శాస్త్ర-షడ్వాస్త్రములును, పురాణ-అష్టదశపురాణములును, ఇది.

మున్నుగాఁగల, విద్యల్లెక్క - గమస్తమయినవిద్యలును, తనకై - ప్రకాశించెను, వానికి - అనిరంకుశునకు, ఏమిటక - ఎందునను, ఇదిజేశ్యము. 'నూ. అంద్యాదీనాః శక్తిమన్మాత్రతాపి క్వచిదివ్యతే' అథ. కొడుక - కలుగు, వెలితి, ఎన్నవశమె - ఎంచుటకుఁదరమగునా, 'వాసికే మిటఁగొడుజెన్నవశమె' అనుటకు 'నూ. అపుష్టార్థోఽపిసాధు స్సౌఖ్యద్యదీచేతస్సుఖావహః' అథ. అనిరంకుశునకు విద్యలన్నియు నప్రయత్నముగనే లభించె ననుటకు "జలే తైలం ఖలే గుహ్యంపాత్ర దానం మనాగపి, ప్రాజ్ఞే కాస్త్రం శ్వయం యాతి విస్తారే వస్తశక్తిః" చాణ. 'వేదముల్..... వచ్చె' ఇచట సుత్రేయైతంకారమును, 'వాసికేమిటఁ గొడు జెన్నవశమె' అనుటచే నతిశయోక్త్యలంకారమును.

తా|| ఓరాజా: అతఁడు విష్ణువరమువలన జన్మించినవాఁడగుటచేతనే బహుదేవునిముఖమనఁబుట్టికలారక్కఱవలను జక్కఁజనుకొనఁటకు వచ్చినవేమో? యనునట్లు వేదములును, వానినివెంబడించుచు సంశయములను దీర్చుకొనవచ్చినవేమో? యనునట్లు శాస్త్రములును, వానివలెనే సందేహములను దొఁలించుకొనఁదలఁచి పురాణములును వచ్చినవి. వానికిఁ దగినట్లు విద్యాభ్యాసముయొక్కనేర్పుకొడ వచ్చి యుక్తవయస్సు కలదుయ్యే వేమో? యనునట్లు చదువుటకును, జూచుటకును, వినుటకును, మనస్సున కానందము కలుగునట్లు గమస్తవిద్య లతనియందుండెను.

క|| అదిగనుక నన్నివిద్యలు, పదఁపడి చతురత్వ మొందె + బాల్యమునందే మొదల హరిమహిమ వానికిఁ, బిదపన్ హరిజన్మబలము + పెనఁగొనెనటులన్. ౯:

అ|| అదిగనుక - అటులయ్యెందుటవలన, బాల్యమునందే - చిన్నతనముననే, అన్ని విద్యలు - గమస్తమయినవిద్యలును, పదఁపడి - తరువాత - చతురత్వము - నిపుణతయును - నేర్పురితనమును, 'ఓండక' - పొండక, కలిగెను, వానికి - అనిరంకుశునకు. అటులక - అప్రకారముగా, మొదలక - ప్రథమమున, హరిమహిమ - విష్ణుమూర్తియొక్క మాహాత్మ్యమును, పిదపక - అటుపిమ్మట, హరిజన్మబలము - గతజన్మఫలమును, పున్. హరితిహరిః. అనఁగా హరింపబడిన జన్మమునుట. 'పెనఁగొనె' - చుట్టుకొనెను, విద్యలభించుటకు మార్గములు. "గురుశుక్రావయో విద్యా పుష్కలైశ ధనైశ్చ, అధవా విద్యయా విద్యా చతుర్థే నోపలభ్యతే" అని చెప్పఁబడి యుండుటచేత నతనికి గతజన్మసంస్కార మనియేవిశ్చయభిప్రాయము. "జన్మజన్మ య దభ్యస్తం" అని వృత్తికారుని వాక్యము.

తా|| అతఁడు విష్ణువరమువలనఁ బుట్టుటచేతనే చిన్నతనమునందే గమస్తవిద్యలును, చాతుర్యమును, లభించినవి. వానికి మొదట విష్ణుమహిమయును, వెనుక గతజన్మఫలమును బెనవైచికొనినవి.

చ|| ఉడుపతిజాట జూట సరిదుద్యదభంగతరంగచిహ్ననా
జడిమ పరాభవిష్ణుతరశబ్దసముగ్రత నాటుశాస్త్రముల్
తడయ కువన్యసేవ విబుధప్రకరంబులు వచ్చి నందియం
బడుగనతేకు ధీకృతికిన్సర్దులె యేరు ధరాతలంబునన్.

అ॥ ఉడుపతి.....సమగ్రతత్వ. ఉడుపతి-నక్షత్రములకు రాజయినచంద్రుడు; జాట-
బడగలవాడయిన శివునియొక్క, జాట-బడముడియందుఁగల, గరిత్-అకాశగంగా ప్రవాహము
యొక్క, ఉద్యత్-ఒప్పుచున్న, ఆభంగ-నాశనములేని ఎడతెగని, తరంగ-అలయొక్క,
నిస్సవ-ధ్వనితోఁగూడిన, అజడిమ-జేగమును, ఇచట 'అజడిమ-గట్టితనమును, అనియుఁజెప్ప
వచ్చును. 'జడిమ, శబ్దము నగుర్చి 'నూ॥ వర్ణదృఢాదిభ్యఃష్యజ్ఞి, సిద్ధాం, పరాభవిష్టుతర-తిర
స్కాఁము చేయుచున్నవియైన, శబ్ద= శాస్త్రశిక్షితమైన వాక్కులయొక్క, సమగ్రతత్వ-సంపూర్ణము
చేత, అటుశాస్త్రముల్-చచ్చాస్త్రములను, తడయక-అలస్యముచేయక, ఉపన్యసింపఁ - విస్తరించి
చెప్పుచుండఁగా, ఇచటసంధినిగూర్చియుదా "చ, అపరిమితానురాగసుప'నోలసయై చిగురాకుచేతులం,
దపసిని గొఱిలించు టుది తు'దెకదాయనవప్య రంభయున్' స్వా.చు. విబుధప్రకరంబులు-తెలిసినవారి
యొక్క-గమూహములు, 'నిప్రకరఁకీర్ణప్రస్పదాసంహతా, హేమ.వచ్చి-ఏతెంచి, సుదిశుంబుఁ-ఒక
సంశయమును, అడుగనలేర-ప్రశ్నింపఁజాలకు, భీకృతికిఁ-అతనితోఁ దర్కించుటకు, ధరాతలంబు
నఁ-ఈభూమియందు, ఏరుఁ-ఎవ్వరైనను, అర్హులె=తగుదురా. అనఁగానవ్యయనలేరనుట. ఇచట
'అర్హులె, యనుటకు "నూ.ఏవాతాప్రశ్నలక్షణభవతః" నన్న. ఇందుసంశయములనే యనుగువారు
లేరుతర్కింప నెరుగునుర్థు లనుటచేతఁ గావ్యార్థా పత్త్యలంకారము. "ఏకస్య వస్తునో భావా ద్యత్ర
వస్తస్య దావతేత్, కైమత్యన్యాయతః సా స్యా దర్థాపత్తి రలంక్రియా" ప్రతా. 'క॥ కరుస
నోకానోకవస్తువు, గిరికొన వస్త్రవంతరంబుఁగినుతన్యాయ, సుధిరంత బై చనుదేఱఁగ, ధర నర్థాపత్తి
యయ్యె" నరస. 'జాటజాట - ఆభ గతరంగ, అనుప్రాసాలంకారమును. 'గంగానదీ జేగమును
ధ్వనిని బరాభవించునంతటి శీఘ్రముగను శబ్దవాలముతోను, ఉపన్యసింఁజను, అనుటచేత నుపమా
లంకారముచ. "స్ఫుర్తతే జయతి జ్యేష్ఠీద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి, అఘోశ త్యవహనాతి కదర్భయతి
ని-దతి, తస్య చానుకరో తీతి శబ్దాః సాదృశ్యతాచకాః, ఉపమాయా మిమే ప్రోక్తాః. కపి
సాం ఋద్ధిసౌఖ్యదాః" దండి.

తా॥ శివునితలనుండి ప్రవహించుచున్న యాకాశగంగయొక్క యెడనితెగని యలలతోఁ
గూడినజేగమువలె షచ్చాస్త్రముల నుపన్యసించుచుండఁగాఁ బెద్దలనేకులు వచ్చి వినుచుందురేకాని
యిచ్చట నొకసందియంబు కల దనిప్రశ్నించువా రొక్కరును లేరు, ఇంక నీపువమియు దత్తనితోఁ
దర్శింపఁ దగిననుభుర్థులెవరు గలరు.

క॥ ఈరీతి నతఁడు విద్యా, పారీణత సంగ్రహించి * బాల్యమునందుఁ
జారుతరక్తి దిక్కుల, నారూఢిగఁ బర్వజేయ * నానమయమునన్.

7.

అ॥ అతఁడు-అనిరంకుశుఁడు, బాల్యమునందుఁ-చిన్నతనమునందే, ఈరీతిఁ-ఈవిధమున,
విద్యాపారీణత-విద్యయొక్క సారంగతత్వము. అవలిదరినటువ ననుట. సంగ్రహించి-తెలిసిన్న
వాడై, చారుతరక్తి-ప్రళంపింపఁదగినక్తిని, ఇచట కీర్తినిగుఱించి "దానాదిప్రభవా కీర్తికార్యాది
ప్రభవం యశః, మాధవి. (రాధా కాంతధృతము) దిక్కులఁ-దిశలయందు, అరూఢిగఁ-విశ్వము
మొగ, పర్వజేయఁ-వ్యాపించునట్లు చేయఁగా, అనుభుమునఁ- అట్టి కాలమున,

తా|| అనిరంకుశుఁ డిట్లు చిన్నతనమననే సంపూర్ణ వయసఁద్యను సంపాదించి తనకీర్తి దిశల్ని నిండింపఁజేయ నయ్యెడ.

ఉ|| భూవలయంబునం గలుగు ♦ భూసురసంఘము లేగుదెంచి వి
ద్యావిభవంబుఁ జూచి యితఁ ♦ డంబురుహోనసమూర్తి గాక భూ
దేవకుమారుడే యని మ ♦ దిం దలపోయఁగ నంతలోపలఁ
యావన మంకురించె నను ♦ ధాధిప విప్రకుమారమాళికిన్.

8.

అ|| వసుధాధిప - ఓశ్రుడమి తేఁడా, భూపతియఁబడె - ఈయవనీచక్రమనందు, కలుగు భూసురసంఘములు - ఉన్నట్టి బ్రాహ్మణులయొక్క - సమాహమలు, ఏగుదెంచి - వచ్చి, విద్యా విభవంబు - అతనికిఁగల చదవుయొక్క - సమృద్ధిని. చూచి - పీఠించి, కనగొని, ఇతఁడు - ఈ నిరంకుశుఁడు, అఁబరు హోనసమూర్తిగాక - బ్రహ్మదేవుఁడుగాక. భూదేవకుమారుడే - బ్రాహ్మణునికొడుకా, అని - ఈప్రకరమగా, మదిఁదలపోయఁగ - వారివారి వసస్సులలో నాలోచించుకొనుచుండఁగా, అంతలోపలఁ - అకాలమునకుఁగా, విక్రమరమాళికి - శ్రేష్ఠుఁడయిన యాబ్రాహ్మణసుతునకు. 'ని|| చూడఁకీటం శేఖాశ్చగంధూత మాశయశ్చియః' అ. 'నూ. లింగభేదోభవేదిష్ట లోకాశ్చయిదా రుచిః' అధ. యావనము - కదియాతేండ్లవయస్సు, మంచిప్రాయము. అంకురించె - పొడచూపెను. ఇందు 'ఇతఁ డఁబరుహోనసమూర్తి గాక భూదేవకుమారుడే, ఇట్లుపఱియ మగత్యము చేసి యుపమానము సత్యముగా నిజఁబడుటచేత నవహ్నివాలంకారము. "ప్రకృతం య న్నిషిద్ధ్యాన్యత్ సాధ్యతే సా త్వఃసూరిః" కా. పృ. "క. ఉపమేయము గాదని యిది, యుపమానమే యఁగ నెంతయు నవహ్నివహ" కా. సం.

తా|| ఈక్రపంచమున నున్నబ్రాహ్మణు లందఱును వచ్చి యతనివిద్యాసంపత్తిని జూచి శేవలము బ్రహ్మదేవుఁ డిట్లతఁకిఁచియొఁడును గాని యితఁడు బ్రాహ్మణకుమారుఁడై తంతమాత్రము కాఁడనుకొనుచుండ నింతలో నావిప్రసుతునకు యావన మంకురించెను.

—: నిరంకుశుని యావనారంభము :—

గీ|| బాల్యసంపూర్ణభావంబు ♦ పాయఁబాయఁ, దరుణయావనలక్ష్మీన ♦ ర్తనమునూపె
నధికతర మైనతెర దీసి ♦ నంతలోనె, బిత్తరముఁ జూపుపాతర ♦ కత్తె వోలె. 9.

అ|| బాల్యసంపూర్ణభావంబు. బాల్య-చిన్నతనమయొక్క, సంపూర్ణ-నిండారిన, భావంబు-నిజమైనగుణము, "ని|| భావఃశత్రాన్యభావాభిః ప్రాయశ్చేష్టాత్పజన్మను" అ. పాయఁపాయఁ-తొలఁగునుఁదొలఁగుచునుండఁగా, అధికతరము-అధికయము, వినతెరక-అయినట్టి అడ్డముతట్టినపరదాను, తీసివంతలోన-ఒకప్రక్క-కుఁ దొలఁగించుచుండఁగనే, బిత్తరముక - శృంగచేష్టలతోఁగూడిననటసావిశేషమును, చూపుపాతరకత్తెవోలెక - కవఁబఱచునట్టి నాట్యశ్రీయో యనునట్లు, ఇచట 'పాతరకత్తెవోలె, అనుటకు 'నూ|| క్వచి త్సాన్యకృత్యకన్యకదుత్కర్షే న్యనస్థితిః, అధ. భరణయావనలక్ష్మీ-క్రొత్తదియైనయావన మునడిసంపద, 'ని. తరుణ స్సాన్యమే యూని క్షణ

పుష్పరుబూకయోః, విశ్వ. సర్వమునూపేక్ష-నాట్యమును గనఁజూచెను, ఇందు 'చిత్తరము, అనుటకుదా 'ప॥ తెన్నెపులుఁగులమొత్తంబు చిత్తరంపుంబనులకు మెత్తవడి' నీలా, ప. ఈపద్యమునఁ పాయఁబాయక, అనుటకు 'నూ. అద్రుతానామజాదీనాం ద్వీరుక్తావంత్యలోపితా, ఆన్యేషాంచ ద్వీరుక్తాసుర్భూతులోపాగమామతా' అధ. 'తరుణియావనలక్ష్మి. యాపకాలంకారము, 'చిత్తరముఁ జాపుపాతరకత్తెవోలె, అను వాక్యమును గూర్చుగా సర్వమున కుపమానము సిద్ధించినదికనుక నుపమాంకారము. వాక్యగతశౌతి. కవి వర్ణించిన యీనాట్యమును వీధినాటకములందుఁ గననగును.

తా॥ బాల్యముయొక్క నైసర్గికస్వభావము తొలఁగుచుఁ దొలఁగుచు నుండఁగాఁ దెరచీయఁ గనే నాట్యముచేయు నటియో యనునట్లు యావనలక్ష్మియొక్క సంపద పాదనూపెను.

—(1) నిరంకుశుని సౌందర్యవర్ణనము (1)—

సీ॥ తొలుతఁ దుమ్మెలతోఁ ♦ దులఁదూగుఁనెఱికురు, లేరీతి నుండుఁ గా ♦ మారవేళ
మునుపు తామరలకు ♦ మొనఁజూపు తెలికన్ను, లేవిధంబున నుండు ♦ యావనమున
మొదలఁజుందురునందుఁ♦గొదువలెన్నెడునాన్య, పద్మమేగతినుండుఁ♦బ్రాయమునను
మున్ను బంగారుపెం ♦ పుహసించుదేహ మే, వైఖరి నుండు మే ♦ ల్యయనునందు
తే॥ నీవె తలపోసిచూచుకొ ♦ మ్మావివేక, శీలు నే వర్ణనమునేయఁ ♦ జాల వాని
మహితసౌందర్యలీలల ♦ మన్మథుండు, యక్షరాజాత్మజుండుభి ♦ యంతఁడందు.10.

॥ తొలుతఁ-మొదట. తుమ్మెలతోఁ-తేంట్లసమూహముతో, తులఁదూగునెఱికురు-సమానమగుచున్న తలవెండ్రుకలు, కామారవేళఁ-రయస్సువచ్చినప్పుడు, ఏరీతినుండుఁ-ఏవిధముగా నుండును, ఇదిప్రశ్నార్థకము. నాలుగు పాదములనుకునిట్లే. మునుపు-పూర్వము, తామరలకుఁ-తెల్ల బామరపువ్వులకు, మొనఁజూపు తెలికన్నులు - కొననుగనిపించఁజేయునట్టి స్వచ్ఛమైననేత్రములు, యావనమునఁ-(పాయమువచ్చినప్పుడు, ఏవిధంబునఁ-ఉండుఁ-ఏరీతిగానుండును, మొదలఁ-అదియందు, చంద్రునందుఁ-పూర్ణచంద్రునియందు, కొదువలు - లోపములను, ఎన్నెడు-ఆస్య పద్మము-ఎంచుచున్న కమలమువంటిముఖము, 'నూ॥ తద్ధర్మప్రథమేస్యాతాం దుడివల్లఁచనాంతకా దోస్తుభేదకతాపిస్యాదితికేసాంచిదీరితమ్' అధ. ప్రాయమునను - ఈకువచ్చినసమయమున, ఏగతి నుండుఁ-ఏలాగుననుండును. మున్ను - క్రిందటికాలమున, బంగారుపెంపుక - శ్రేష్ఠమైన సువర్ణము యొక్కగౌరవమును, ఇచట 'బంగారు, కబ్బము నిత్యైకవచనాంతము. 'నూ॥లోహవాచకకబ్బములును, ప్రా. వ్యా. హసించుదేహము-గేలిచేయునట్టియొడలు, మేల్వయనునందుఁ-నుంచి తరుణావస్థయందు, ఎత్తెఱినుండుఁ - వీక్రమముననుండును, నీవె - ఒకరుచెప్పునండ నీయంతటనీవే, తలపోసిచూచు కొమ్ము-అలోచించి పరిశోధించుకొనుము, అవివేకః-తెలివితోఁ గూడినస్వభావముగలవాఁడైన యానిరంకుశుని, ఏక-నేను, వర్ణనముచేయఁజాలక-గుణవిశ్లేషణాదులను విమర్శించిచెప్పటకు నాకు శక్యముగాదు, మహితసౌందర్యలీలలకా. మహిత-ఎక్కువైన, సౌందర్య - చక్కఁదనముయొక్క, లీలలకా-రీతులచేత, వానికా-అతనిని, మన్మథుండు-విష్ణువుకొడుకగు మన్మథుండనియును, యక్ష రాజాత్మజుండు-కుదేవునియొక్క సుకుండగు నలకూసుండనియును, ఇందుకుండు-ఇప్పుడునికునూఁ

రుడగు జయంతుడనియును, అందుకొచ్చెదనును, ఇందు 'అవివేకశీలు' నేవర్ణమునమునేయజాల, ననుటచేత నతిశయోక్త్యలంకారమును 'మహితసౌందర్యలీల' మన్మథుండు, యక్షరాజాత్మజుండు, జయంతు, 'డందు' అనుటచేత నపహ్నుచాలంకారమును. 'క|| ఉపమేయముగాదనియిది, యువ మానమెయనఁగనెంతయునపవన్నవమా' కా. సు. ఇచట సౌందర్యమునక బ్రసిద్ధినిొందినవారలలో శ్రేష్ఠులను విచారించుట ముఖ్యమైయున్నది. "ఉ|| ఇందునిభాస్య వాఁ డొకఁగనిండ్రుండొ, చంద్రుండొ, యాయుషేంద్రుండొ, స్వా. మ. ఇందు ఇంద్రుండు చంద్రుండు విష్ణువు యీమావ్యయ వర్ణింపఁబడినారు. మఱియు 'క|| చంద్రుండొ యుషేంద్రుండొ కంతుండొ జయంతుండొ యని గంఠయం బందుచు, శృంగి నై|| ఇచట నిరంకుశుండు తరుణయస్మి కాపున మయోధికులగు నింద్రచంద్రో పేంద్రుల మాని సమానయన్ముగగుమన్మథజయంతనలకూబరాదులను బోల్పుటయుక్తవశికవిభావము.

తా|| బాల్యముననే కుష్మంతలతో సమాన మైనకురులును, తెల్లతామరపువ్వులకు వట్టువలే దని చూపించునట్టి స్వచ్ఛమైనశత్రుములును. చంద్రునియందు గళంకముగల దని నిందించునట్టి పద్మమవఁటిమఖమును, సువర్ణమయొక్క కాంతిని బరిహసించునట్టి జేహమును, గల యానిరంకుశుండు యౌవనదశయు చెట్టుండునో వర్ణింప నాతరము గాదు. నీవే యాలోచించుకొనుము. అతనిని జక్కఁ దనమాన మన్మథుడనియు, నలకూబరుడనియు, జయంతుడనియు, జెప్పదును.

ఉ|| ఆతరుణావసీనురుఁ డొ + కప్పుడు వీధికిరా విలాసిని

వ్రాతకతోరధైర్యకుధ + రంబులు తుత్తుమురై చనం దయా
స్త్రోతరవృత్తి నేయు నతఁ + డింటికిఁ బోవ నిరస్తచాపుఁ డై
చేతులు తీయఁగా మరుండు + సెజ్జపయిం బడు భూవరోత్తమా.

11.

అ|| భూవరోత్తమా - రాజులలో శ్రేష్ఠుడయినవాఁడా, ఆతరుణావసీనురుండు - యౌవన వంతుడయిన యాబ్రాహ్మణుండు, ఒకప్పుడు - ఒక్కసమయమున, వీధికిరా - బజారునకు రాగా. మరుండు - మన్మథుండు, విలాసినివ్రాతకతోరధైర్యకుధరంబులు. విలాసినివ్రాత - శృంగారచేష్టగల శ్రీమతసమాహమయొక్క, కఠినమైన - గట్టియైన, ధైర్యకుధరంబులు - ధీరత్వమనెడి పర్వతములు, 'ని. గోత్రా కుః పృథివీ పృథ్వీ' అ. భూపర్యాయశబ్దములతో 'ప్రభః భృతోధర' ఈశబ్దములచేరినపుడు పర్వతమున కర్థమగును, తుత్తుమురైచనక - పిండిపిండియైపోవునట్లు, దయా స్త్రోతరవృత్తిక. దయార్థి - దయారసమునకును, ఇతర - వేఱయైన, వృత్తిక - వ్యాపారముతో. అనఁగా నిష్కారణజన్మముతోననుట. 'ని. ఆర్ద్రం సార్ద్రం క్లిష్టం తిమితం స్థిమితం సమున్న ముత్తంచ' అ. వీయక - ప్రయోగించును, అతఁడు - అనిరంకుశుండు, ఇంటికి - తనగృహమునకు, పోవక - పోయినతోడనే, నిరస్తచాపుండు - తీసివేయఁబడిన ధనువుగలవాఁడు, 'వి - ఆయి, 'ని. ప్రత్యా దిష్టో నిరస్త స్వా త్రప్రత్యాఖ్యాతో నిరాకృతః' అ. చేతులుతీయఁగాక - చేతులునొప్పిపుట్టఁగా, సెజ్జ పయింకొవడుక - అలసటనిొందినవాడై తనశయ్యమీదఁ బడియుండును, ఈపద్యమున 'ఇంటికి' అనుటకు 'మా. ఔపనిధికి కసంజ్ఞా వర్ణాప్తింట్యాదయో భవనీహ తల్వాదే రాహ్మన్నం స్యుస్తే హీ విభక్తా సమానే చ' వన్న. 'చనంధయాద్వీతర' అనునొక ప్రుతిము పూర్ణబిండువగుటకు 'మా. అలకిచనంతైషస్సార్థ' బిందుంత్రవదంతి తంకవచిత్కచిత్. శబ్దవిం. 'మా. అన్యేక్ష్యతీయేచ

పాస్త్యతీయాస్యః కపేతతే, ఆచ్యేత్యతీయేతుశ్యేచ ప్రాప్తువంతినిమిత్తతామ్” అథ. ఇందు నాయకునియొక్క లోకోత్తరసౌందర్యాతిశయము వ్యక్తికరింపఁబడినది. ‘నిరంకుశుఁడు వీధికిరాఁగానే మన్మథుఁడు కామినీసమాహమును బుష్పబాణములతోఁ గొట్టును’ అనుటచే విభావనాలంకారము. ‘క. కారణము లేక కార్యము’ ప్రారూఢం బైన నదివిభావన’ కా. సం. “హేతూనా మసమగ్రత్వే కార్యోత్పత్తి శ్చ సా మతా” కవ.

తా|| ఓరాజా! యావనవంతుఁడైనయాబ్రాహ్మణుఁడొకప్పుడు వీధికి రాఁగానే మన్మథుఁడు శృంగారచేష్టలుగలశ్రీలను నిర్దయుఁడై తనపూవుటలుఁగులతోఁ గొట్టి యతఁడింటికిఁ బోయిన తోడనే తానును వెళ్ళి యెంబులను విల్లును నొకనోటఁ బాటవైచి యలసి శయ్యపైఁ బడియుండును.

ఉ|| చక్కనివాఁడు నై మిగుల ♦ సన్నుతికెక్కిన యావనంబు నై
దిక్కులఁ బిక్కిటిల్లుజగ ♦ తీసురతేజము నై తలంప నే
యక్కఱ లేనికాఁపురము ♦ నై నధరామరసూనుఁ డెంచఁగాఁ
జక్కెరవంటివాని నెక ♦ సక్కెము లాడఁడె భూవరాగ్రణీ.

12.

అ|| భూవరాగ్రణీ - రాజులలోశ్రేష్ఠుఁడవైనవాఁడా, చక్కనివాఁడునై - సౌందర్యముకల వాఁడై, మిగుల - ఆత్యంతముగా-ఎక్కువగా, సన్నుతికెక్కిన - ఎక్కిన - యావనంబు - బి-
బాగ ద్దశవచ్చిన యెలజవ్వనముకలవాఁడై, దిక్కుల - అన్నిదిశలయందును, పిక్కిటిల్లు - నిండు
నట్టి, జగతీసురతేజము - బి - ఆబ్రాహ్మణునియొక్క ప్రకాశముకలిగి, తలంప - కోరుటకు,
ఏయక్కఱ - ఏయియనరమును, లేనికాఁపురము - లేనట్టి సంసారస్థితికలిగి, అనఁగా సమస్తము
కలిగియుండు, ఐనధరామరసూనుఁడు - ఆయినట్టి బ్రాహ్మణుని కొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, ‘ఐన
విలాసవిభాసమానతక, అనియొకపాఠము. చక్కెరవంటివానిక - తీయవిల్కొడయినయామన్మ
థుని, ఎకసక్కెములు - అడఁడె - అపహాస్యములుపలుకఁడా, అనఁగా సాగను, తేబ్రాహ్మణు
ప్రఖ్యాతి, సంపద, మన్నగునన్నిటియందు లేక మైనను గొఱత లేనియ్యెడ మన్మథునినైతము
వేళాలోకము లాడఁడాయనుట. ఇచట ‘దిక్కులఁ బిక్కిటిల్లు జగతీసురతేజము, అనితెలుఁగును
సంస్కృతమును కలిపి సమాసముచేయుటకు ‘నూ|| స్వ స్వ విభక్తి వికారై శ్చ బహువచ్ఛ యథా
తథా సమన్వయే” శబ్దవిం. ‘అమరసూనుఁ, డనుసాధర్యముచేత సమాసగతత్వార్థాత్థి. “త్రా తల్లి
చ భివే ద్వాక్యే సమాసే తద్ధితే తథా” కా. ప్ర. ‘మఱియు సుందరంబును, యావనవంతుఁడును,
ఇత్యాదులచే సముచ్చయాలంకారము. ‘క|| పాయక ఖలేకపోత, న్యాయమున ననేక కారణము
లొకకార్యం, వేయెడ సాధింపఁగ నుత, మై యపరసముచ్చయోభ్యు + మగు” కా. సం. ‘తల్లిద్ధి
హేతా నేకస్థితౌ య త్రాన్య త్తత్కరం భవేత్, సముచ్చయో ౭ సా” కా. ప్ర. “కుల మమలినం
భద్రా మూర్తి ర్మతిఃప్రతికాలినీ, భుజబలమలిం స్థితాలక్ష్మీః ప్రభుత్వ మఖండితం, ప్రకృతిగుభగా
శ్యాతే భావా అమీభి రయం జనో, ప్రజతి శుతరాం దర్పం రాజం స్త ఏవ తవాంకుశాః” ర. గం.

తా|| ఓరాజా! చక్కఁదనమును, ప్రసిద్ధిగల యావనమును, ప్రపంచమునం దంతట వ్యాపిం
చిన ప్రభావమును, సంపదయును, గలిగి యెందున నేమాత్రమున కొఱతలేని యానిరంకుశుఁడు
మన్మథునిఁ దిరస్కరించుటలో నతిశయోక్తి యుండదుగదా.

—◆ నిరంకుశుని విటచర్య ◆—

ఉ॥ ఆరమణీయయావన విఠ్ఠయఃపరిపాటి సతండు వైదికా
చారముఁ గట్టిపెట్టి బహుః శాస్త్రపురాణపరిశ్రమంబు ని
స్సారముగాఁ దలఁచి విటః చర్యకుఁ జిత్తముఁ జేర్చె దుస్క్రియః
శూరత కిట్టివార తెడః సాచ్చుటఁ గంటిమొ వింటిమో నృపా.

13.

అ॥ నృపా - ఓరాజా, అతండు - ఆనిరంకుశుఁడు, ఆరమణీయః.....పాటికా.
ఆ-అయొక్క, రమణీయ - మనోహరమైన, : 'ని॥ వల్లు వామం హరి శాలి రవణీయం మనోరమమ్,
అ. యావనయః - ప్రాయపువయస్సుయొక్క, పరిపాటికా - ఋజుత్వమున, అనఁగా బదియా
తేండ్లు మిగిలినవయస్సుయొక్క చక్కదనము వలన ననుట. వైదికాచారముకా - వేదసమ్మతమైన
మంచిప్రవర్తనమును, కట్టిపెట్టి - మూటగట్టి యొకచోటనుంచి, అనఁగా నిశ్చేషముగాఁ ద్రోచివైచి
యనుట. ఉదా. "చ. సు, వ్రతములు గట్టిపెట్టి గరురంపుతపంబుల వీటిఁబుచ్చి" విష్ణుపు. బహు
శాస్త్రపురాణపరిశ్రమంబుకా - బహు - అనేకమయిన, శాస్త్ర - శాస్త్రములయొక్కయు, పురాణ-
పురాణములయొక్కయు, పరిశ్రమంబుకా - అభ్యాసమును, అనఁగా ననేకశాస్త్రములను, ఋరాణియ
అను, బఠించునట్టి యలవాటుననుట. నిస్సారముగాకా - సారములేనట్లు - నిరుపయోగములుగా,
తలఁచి - గణించి, విటచర్యకుకా - జారప్రవర్తనమునకు, చిత్తముకా - తనయొక్క మనస్సును,
చేర్చెకా - పొందించెను, అనఁగా వ్యభిచారమునకలవడెననుట. దుస్క్రియాశూరతకుకా. దుస్క్రి-
యా - చెడ్డపనులయొక్క - పాపపుకార్యములయొక్క, శూరతకుకా - సాహసమునకు, ఇట్టి
వారలు - ఇంతటిగొప్పవారు, ఎడసాచ్చుట - మధ్యప్రదేశమునఁబ్రవేశించుట, కంటిమొ - ఎన్నఁ
డైనను జూచితిమా, వింటిమొ-ఎప్పుడైననువినియున్నామా, అనఁగా నెన్నఁడును గని వినియెఱుంగ
మునుట. ఇందు 'కంటిమొ వింటిమా, అనుటకు "నూ. వర్ణాగమో విశేషః పురుషే స్వర్థేషు చాపి
వచనేషు" నన్న. "నూ. ఏదో తౌవ్యతిరే కాదపిసంప్రార్థన పరౌక్తియాణాంస్తా" అధ. సమస్త
శాస్త్రములను జదివినవా రిట్టిదుర్వృత్తికి లోనగుట యెన్నఁడైనను గని విని యుందుమా? అనుటచేత
నిసంభవాలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! ఆనిరంకుశుఁ డట్టియావనమున వైదికాచారము నంతయుఁ ద్రోసిపుచ్చినానా
శాస్త్రపురాణవశము నిరుపయోగముగా నెంచి వ్యభిచారవృత్తికి నవలంబించెను. ఇంతటిప్రాజ్ఞు
లిట్టిచెడుపనులకుఁ బాల్పడుట యిదివల కచ్చటనైనను మనము కని విని యెఱుంగుదుమా.

క॥ రాజా! యేమనిచెప్పడు, నాజగతీసురునిమొదలి యణఁకువకును ధా
త్రీజనులు రోయునప్పటి, యోజన కాశ్చర్యమయ్యె నొకవర్షతమై.

14.

అ॥ రాజా-ఓతేడా, అజగతీసురునిమొదలియణఁకువకును, అజగతీసురుని-ప్రాయపువాఁడ
యిన యాబ్రాహ్మణునియొక్క, మొదలియణఁకువకును-యనుపడిదయినవినయమునకును, ఇట్లు సమా
నముచేయుటకు "నూ. సర్వ స్వ విధ క్రిది కారై శ్చ బహవశ్చ యథాతథం సమర్థస్తే" నన్న భాగ్య

జనులు-పుడమియందుఁ గలమనఁజాలఁజనున, రోయ + అప్పటియొజ్జుకన్ - నిందించుచున్నటు
వంటియా కాలమునందలి యాంఘటనమునకు, అప్పుడు తానుండినస్థితికిని, “ని॥ యోజన. సం. వి.
అ. శ్రీ. రూ. యోజనము. కూర్పు. (చూ. సంభాషము) అం. వా. ఒకపర్వతమై-ఒకపెద్దకొండవలె
మిక్కిలిభారముగలవై, అశ్చర్యము + ఆయ్యెక్ - హృదయము కలిగెను, ఇందు ‘రోయ్యునప్పటి, అను
ప్రయోగమునకు దా “ఉ. కూరకకోర్చి యిందుకయ్యురోయక” భార. అతఁడు పూర్వ మెంతటి
యున్నతస్థితియందుండెనో యిప్పుడంతసీచస్థితుఁడయినాఁ డనుటచేఁ బర్యాయోక్త్యలంకారము.
“ఏకస్మిన్యదనేకం వా పర్యాయస్సోపి సమృతః, అథునా పులిసం తత్ర యత్ర ప్రోతః
పురాజని” చంద్రా. “ఏకం త్రిమేణానేకస్మిన్ పర్యాయః అన్యత్రోపన్యథా” కా॥ ప్ర॥

తా॥ ఓరాజా ! అబ్రాహ్మణకుమారునియొక్క బాల్యదశయందలి వినయమును యుక్తవయస్సున
లోకులసహ్యపడునట్టి దుష్ప్రవర్తనమును జూడఁగా నెంతో యాశ్చర్యముగా నుండెను.

చ॥ ధరణిసురాత్మజుండు గుణ + ధన్యుఁడు వీఁ డని పెద్దలెన్న నా
దరణముతో నుతింప నము + దంచితకీర్తినమృద్ధి సంతతే
ఖర మగు తెల్ల సంతఘన + కల్మషవృత్తికిఁ దెచ్చెఁ జూడుమా
పురుషులభాగ్యమున్ జిగురుఁ + బోలులచిత్తము నెట్లు మాటునో. 15.

ఆ॥ ధరణిసురాత్మజుండు-బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, వీఁడు-ఈచిన్నవాఁడు,
గుణధన్యుఁడు-మిక్కిలి బుద్ధిమంతుఁడు, అని పెద్దలు + ఎన్నుక-ఇట్లు తెలిసినవారు సంభాషించుకొను
చుండఁగా, అదఁజనుతోక-గౌరవముతో, నుతింపక-పొగడఁగా - సమదంచితకీర్తినమృద్ధి,
సమదంచిత - మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న, కీర్తి - యశస్సుయొక్క, సమృద్ధి-పరిపూర్ణత్వముతో,
భ్యాతియొక్క యతిశయముతో, అంతశేఖరు - రోహిణుపక్షముః - అంతటిశ్రేష్ఠత్వము,
అగుట + ఎల్లక - కలిగియుండుటయ్యుతయును, అంతఘనకల్మషవృత్తిక. అంత - అంతటి,
ఘన - యొక్కవయైన, కల్మషవృత్తిక - పాపపునఃపడికకు, అనఁగా బూర్వ మెంత
యున్నతస్థితియందుండెనో యంతసీచమైన యనుట. తెచ్చెక - తెచ్చిపెట్టెను-తీసికొనివచ్చెను,
పురుషులభాగ్యముక-మానవులయొక్కయదృష్టమును, అనఁగా బ్రారబ్ధము ననుట. చిగురుఁబోలుల
చిత్తముక-శ్రీలయొక్కమనస్సును, ఎట్లు మాటునో-ఏవిధమైన విరుద్ధరూపమును చాల్చునో,
చూడుమా-కనుగొనుము, ఇచట ‘అ’ వచ్చుటకు ‘నూ. ఏదాతాప్రశ్నలక్షణోభవతః’ నన్ను.
అనఁగా బురుషులయొక్క ప్రారబ్ధమును యువకులయొక్క చిత్తమును బరిశీలించుట కసాధ్య
మనుట. “అశ్వపుత్రం వాసవగర్భితం చ శ్రీకాం చ చిత్తం పురుషస్య భాగ్యం, అవర్షణం చా
పృథివర్షణం చ దేవో నజానాతి కుతో మనుష్యః” సీతి. ఇందు ‘చిగురుఁబోలి’ అను ప్రయోగము
నకుదా. ‘ఎ.గీ. మేటిరతులకు సురవాతాణిమించుఁబోడి, కళాం. ‘అనుటెల్లక’ అనుటకుదా ‘చ. నా
వలు విదియేలకట్టుకొనసవచ్చునె దానవి’ భాగ. ‘ఇంద్రిక్షు’ కళా. ‘ధరణిసురాత్మజుం డనుటకు ‘నూ.
ఈదస్త్ర ఇద్యదేవకృత వ్రాహ్మ్యః, దీర్ఘాదాం వ్రాహ్మ్య స్సాన్యతో నన్న. “వ్రాహ్మ్య దీర్ఘసమానేపి
కృచ్చి దీప్యః ప్రయోగతః” అథ॥ ఉదా ‘చ. వదినుతగురుకర్ణశల్యః నాగపురీశుల్, భార. అధర్వణోక్తి

నుందలి యశిశ్వుడుచేత నజంతములకును వ్రాన్వమే యగును “అ. చెలువపేరుగాని + స్త్రీలింగము లకు వి, శేషజనులుగా ర+చించుపదము, లొక్క-మాపయ్యుక్తి+నుభయలింగత నెల్లు, నుష్టయుల్క-యుల్క+యుష్ట మనంగ” కవిచిం. ద్వితీయపాదమున నిత్యసమాసయతి చెప్పబడినది. “కులకాంత నుందరియు, సుశీలయు, నైనను నిరంకుశుడు వ్యభిచారమునకుఁ గడంగి నరటకు “అ. ఆలు రంభ యైన+నతిశీలనతి యైన, జారపురుషుఁ డేల+జాడవిడుచుఁ, బాలుద్రాగుకుక్క+బడుగుకుఁ బాటదా” చేమ॥ “అంతశ్శిఖర వగుశిల్ల నంతఃసుకల్యవవృద్ధికిఁజెచ్చి, అనుటచేత, పర్యాయోక్త్యలంకారము. “క. ప్రస్తుతకార్యస్తుచిఁ, ప్రస్తుతకారణము దోఁపఁ+బర్యాయోక్త్య, ఒస్తోకేనుకవికావ్య, ప్రస్తుత మైచెలగుచుండు” నరస.

తా॥ అనిరంశశునిఁ జూచినపెద్దవా రందఱును మీఁడు చాలగుణవంతుఁ డనిచెప్పకొనునట్టి ప్రసిద్ధియెంత లోకమున వ్యాపించినదో యంతటి నీవత్పత్తికి వచ్చెనుగదా! ప్రపంచమునఁ బురుషుని యదృష్టమును, శ్రీచిత్తమును, ఎంతవిగుర్తరాపమును భరించునో చూచితివా!

సీ॥ పదులునీర్కావిదో ♦ పతులుగట్టుట మాని, పలిపెఁపుఁజల్పదో ♦ పతులు మరగె
దశముగా గోపించు ♦ దశము వెట్టుట మాని, తిరుమణి కొనగోర ♦ దిద్దు జొచ్చె
గడితంపుమేలుప ♦ చ్చడముగప్పటమాని, దుప్పట్లు సౌకాలు ♦ గప్ప దొడఁగె
బ్రతివారపఁచాంగ ♦ పతననేయుట మాని, కొక్కొక్కశాస్త్రంబు ♦ గొణగఁదివిరె

తే॥ బ్రహ్మకులవ్యసాహచ ధ్యంబు మాని, చేరి కాముక సంసర్గ నేయఁ బూనె
సమిధలకు నేడ కేడ కేఁజనుటమాని, తొడఁగెనే ప్రాద్దులంజమండులకుఁదిరుగ. 16.

అ|| వదులుసీర్కా-విదోవతులు. కడులు - గట్టికొండగట్టికొండ, సీర్కా-విదోవతులు-
 నీళ్ళలోనానబెట్టియుతుకుటచేత గొంచెమెట్టదారులుగలిగి కట్టికొండవస్తుములు, కట్టుటమాని-
 ధరింపకవిడిచి, వలిపెంపుఁజిల్వడోతులు-చలువఁజేసియుదికి మడతలుపెట్టఁబడిన గన్ననివస్తుములను,
 మరగక - కట్టుకొనుటకలవాటపడెను, అగన్నడయ్యెననియుఁ జెప్పవచ్చును. ఉదా. 'క. ఎలమి
 మెయిక్ మరగె నొక్కయిడిగదానిక్, భల్లా. ఇచట. 'వలిపెను. వలిపె - వలిపము, అని
 మూఁడురూపములుగలిపు. దశముగాక-మందముగా, గోకిచందనము-పసుపు కావితాయించాదినగండ
 మును, పెట్టుటమాని-మొగమునఁ బూసికొనక పరిత్యజించి, తిరుమణి - తిరుమణిచూర్ణమును, కొన
 గోరక-గోటియొక్క-చివరతో, దిద్దక+చొచ్చెక్-గన్న గానవరించుటకు మొదలుపెట్టెను, గడితంపు
 మేలుపచ్చడము-ముదుగుగలిగిన చిత్రలేఖనము గలిమప్పటి, ఇది పండితులు మున్నగువారు వైనవేసి
 కొందురు, గడితమునకు ఉదా. "సీ. గడితంపు పెలుఁగుతోలోకప్పిఁ నొప్పారు, బలుతేరు వేయిమా
 వులు వహింప" హరివం. పచ్చడము ప్రచ్చదకబ్బధనము. కప్పుటమాని - ఆచ్ఛాదనముచేసికొనకవిడిచి,
 దుప్పట్లు-ఉత్తరీయములును, ఇది ద్విపటికబ్బధనము. చాకాలు-చిన్నకండువాలను, అనఁగాఁజదరముగా
 నుండుకుండుగుడ్డలు. ఇచట 'చాకములు' చాకాలనుటకు "నూ|| అనఁబుద్ధాధవేద్యాపురఃప్రియాం
 ల్యానివర్ణకే, ప్రాయశోక్తకృతపదేలోపాదీర్ణకృషమారతః" అభ. కప్పక+తోడంగక - ఒడలిపైఁ
 గప్పికొననారంభించెను, ప్రతివారపంచాంగపతన, ప్రతివార-నిత్యమును, పంచాంగపతన - పంచాంగ

మును జదువుట, చేయుటమాని-అచరింపకవిడిచి, కొక్కొక్కశాస్త్రములు - రతిరహస్యములను తెలియజేయునట్టి కామశాస్త్రమును, గోణగ్గ + తివిరెక్ - శృంగారవికార మగపడునట్లు చువ నారంభించెను, 'గోణగ్గ నేర్చు' అనిపాఠాం. బ్రహ్మకులవ్యసాహచర్యంబుక్. బ్రహ్మకులవర్య-బ్రాహ్మణ సంశయన శ్రేష్ఠులైనవారియొక్క, సాహచర్యంబుక్ - మాడి తిరిగిడిమైతిని, మాని-వదలి, చేరి-సమీపించి, కాముక సంసర్గ-సంభోగేచ్ఛ గలపురుషులతోడి సంబంధమును. "ని. నిలాసీ కాముకః కామీ శ్రీపశో రతిలంఘః" శబ్దా చేయక్ + పూనక్ - చేయునువ్యుత్పండయ్యెను, సమిధలకుక్ - వేలిమికి వలయుపుల్లలకు, "ని. ఇందనం శ్వేధ ఇధ్మ మేధ స్యమిత్ శ్రీయాం" అ. ఏడకేడకే - ఎక్కడికెక్కడికైనను, 'ఏడ' యను శబ్దమునకుదా 'ఉ. ఎక్కడియజ్ఞకర్మ మింకః నెక్కడియూన్య? యేడజీవనం, బెక్కడికెక్కడంచు" విష్ణువు. "ఏనేడ నింద్రాదులేడ" భార, చనుట-పోవుట, మాని-డివనాడై, ఏప్రాద్దుక్ - ఎల్లప్పుడును, లంజమందులకుక్ - శ్రీవశీకరణోపధులకు, అనగా మందుచెట్లకునుట తిరుగక్ - సంచరించుటకు, తొడగక్ - ప్రయత్నించెను, 'దోవతులుకట్టుట' ఇట్టివోట్లు ద్వితీయకుఁ బ్రథమ చెప్పఁజడినందుకు "నూ. ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమా చ జడపదానాం స్మాత్" నన్న. పద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారము. "క. సహృదయహృదయంగమ మై, మహి నున్నదియున్న యట్లఁమాటలతేటల్, బహుళంబులుగాఁ జెప్పిన, మహితోక్తియై జాతి యయ్యె" కా. సం.

తా. అతఁడునీరుకావిదోవతులువదులుగాగట్టుటమానిసన్న నిచలవదోవతులుగట్టవారంభించెను. మందముగా గోపించదనము వెట్టుటనిపేధించి నూత్నముగాఁ గొనగోటితోఁ దిరుమణి పెట్టు మొదలిడిను. ముతకపచ్చడమును గప్పటవిడిచి సన్న నియుత్తరీయములు కండువాలు వేయ నారంభించెను. నిత్యమును బంచాంగమును జదివి యొరులకుఁ జెప్పట వదలి రతిరహస్యములను తెలియజేయుకామశాస్త్రములఁ జదువ నుద్యమించెను. బ్రాహ్మణులలో నుత్తమలగువారితో సహవాసముచేయుట వీడి వ్యభిచారులతో సాంగత్యమున కుపక్రమించెను. నిత్యమును వేలిమికి వలయుచిరుగులకుఁ బోవుట పరిత్యజించి శ్రీవశీకరణోపధులకుఁ దిరుగుచుండెను.

సీ॥ అటునంటివాఁడు గాఁ ♦ డతఁ డంచుఁబరు లెంచ, నెఱుంగరాకుండగఁ ♦ దిరిగితిరిగి
వినఁగలఁ డీమాట ♦ యనుచు సం దేహింపఁ, గడల సంశయముగా ♦ నడచి నడచి
కాఁబోలు నని విన్న ♦ కన్నవా రెన్న నే, ర్వునఁ గని యానలు ♦ వోయి పోయి
తప్ప దాతఁడు విట ♦ ధర్మంబువాఁ డనఁ, జతురకామువృత్తి ♦ జరపి జరపి

తే॥ చలి విడిచినాఁడునాటికిఁజగమెఱుంగ, నతఁడుమెలఁగంగఁదొడఁగెనాఁరాయనంగ
శాస్త్రపారీణతానముఁజ్వులభుజంగ, తత్త్వ మితనికి ఘంటాఘటం బనంగ. 17.

అ॥ అతఁడు - అవిపుఁడు, అటునంటివాఁడు - అట్టి తుంటివాఁడు, కాఁడు - కావేరఁడు, అని - ఈప్రకారముగా, పరులు - ఇతరులు, ఎంచక్ - తలంచునట్లు, ఎఱుంగరాకుండగక్ - ఎవ్వరికిని తెలియనట్లు, తిరిగి తిరిగి - బహుకాలముసంచరించి, ఈమాట - ఈవిషయమున వాక్యమును, వినఁగలఁడు - వినియేనుకొనునో, అనుచుక్ - ఇట్లుఁపించుకొనుచు, సందేహింపక్ - సంశయముకలుగునట్లు, కడలక్ - ప్రక్కప్రక్కలుగా - దూరస్థలయములందు, సంశయ

ద్వస్తువర్ణనమ్” ప్రతా. ‘శాస్త్ర.....బనంగ’ ఉత్పేక్షాంతరము. ఇచట నిరంకుశుడు సు
పూర్ణవిద్యగలవాఁడయ్యున్నానకూన్యఁడయ్యె ననుటకు “పతంతి చతురో వేదాన్ ధర్మశాస్త్రా
ణ్యనేకళః, ఆత్మానం నైర జానంతి దర్శి పాకరసం యథా” చాణ.

తా|| లోకు లతనినిజూచి యతఁ డటువంటివాఁడు కా దనునట్లు కొన్నివాళ్లును ఇష్షుడు
వనము చెప్పికొనుచున్న యతనిసంబంధ మయినమాటలు వినునేమో కదా యని తలంచునట్లు
ప్రజలకు సందేహము గలిగించుచు గొంతకాలమును, ఇతనినడత వినినవారును, కనుఁగొనినవారును,
అయిన నయియుండవచ్చు నేమో యనుచుండ నే నెఱుంగ నని యొట్టుపెట్టుకొనుచుఁ గొన్నిదినము
లును, అతఁడు నిక్క ముగా వ్యభిచారవృత్తి కలవాఁడే యనునట్లు కొఁడెకానిజాణితన మగఁజ
ుచుఁ గొండొక కాలమును, గడపి తుదకుఁ బ్రపంచమంతటికిని దెలియునట్లు చలి విడిచి తిరుగ
జారంభించెను. ఇది చూచినవా రందఱు నితఁడు శాస్త్రముల నన్నియుఁ జదివినగర్వముచేతనే సర్ప
మవలె మహాభయంకరముగ నంచరించుచుండె ననుచుండిరి.

చ|| పరువడి మిత్రసంతతికిఁ ♦ బంచశరోపని షద్రహస్యముల్
నిరతముఁ దెల్పుచుండుఁ గమ ♦ నీయతరస్వరమాధురిక్ సవి
స్తరసురతాగమైకపథ ♦ చారి యనన్ విటుఁ డయ్యు మేలుగా
ధరణీసురాత్మజుండు నిజ ♦ ధర్మముఁ దప్పఁ జొక్కిత యేనియున్. 18.

ఆ|| ధరణీసురాత్మజుండు-ఆబ్రాహ్మణునిపుత్రుఁడు, నిరతముక్-ఎల్లప్పుడును, మిత్రసంతతికిఁ-
న్నేహితులయొక్క గమనమునకు, చెలికాండ్రగుంపునకు, పరువడికి-ఆత్మంతముగా, క్రమముగా,
పరుపు + వడి-పరువడియగును. పంచశరోపనిషద్రహస్యముల్, పంచశరోపనిషత్-శ్రేష్ఠమయిన కామ
శాస్త్రమునందలి, రహస్యముల్-మర్మములను, నవిస్తరసురతాగమైకపథచారి. నవిస్తర-విస్తారముతో
సహితమయిన, సురతాగమ + ఏక + పథ - సంభోగశాస్త్రమనెడి మఖ్యమైనమార్గమునందు, ‘ని||
ఏకోముఖ్యాన్యశేఖరః’ అ. చారి-సంచారముగలవాఁడు, తిరుగుచున్నవాఁడు, అనన్-అనఁగా,
కమనీయతరస్వరమాధురిక్ - కమనీయతర - శ్రవణానందమైన, వీనులకింపుఁగూర్చుచున్న, స్వర
మాధురిక్ - కంతస్వరముయొక్క వధురస్వభావముతో, తెల్పుచుండున్ - బోధించుచుండును,
అతఁడు, విటుఁడయ్యున్-వ్యభిచారవృత్తి కలవాడయినను, మేలుగాన్-శ్రేష్ఠముగా, నిజధర్మముక్-
తనకులధర్మమును, అనఁగా నితరులకుబోధించునట్టి బ్రాహ్మణధర్మముననుట. ఒకింతయేనియున్-కొంచె
మైనను, తప్పఁడు-వదలినవాఁడు కాఁడుగదా నిజధర్మముదప్పఁడులేక మేనియున్, పాతాం. ‘ధరణీసుర’
శబ్దమునందలియీకారముప్రాస్వమగుటకు “నూ, ప్రాస్వోదీర్ఘసమాసే-వికృచిద్వీషఃప్రయోగతః”
అథ. బ్రాహ్మణుండుస్వధర్మమునుబరిత్యజించి తనచెలికాండ్రకు విటధర్మమునుపడేకింపుటవిరోధము.
ఉపనిషద్రహస్యములను జేప్పవలసినవాఁడు పంచశరోపనిషద్రహస్యములను జేప్పుచున్నాఁడను
టచే నిందలియుపనిషచ్చబ్దమువలన విరోధ మాభాస మైనది. కావున విరోధాంతరము. “ఆభా
సత్యే విరోధస్య విరోధాంతకృతి ర్మతా” ప్రతా, ‘క, అసుర విరోధం బాభా, సముగాఁగ
విరోధమయ్యింజగతి నదియునుం, గ్రమమునజాత్యాదివిధే, దముల బహుత్వంబుఁ జెందితగు నట్లున్నన్’
ఉదా. “నే. ధారాధ్వంబయ్యుఁ ♦ దనరునీకాశ్మేయ, మనతనాహినికతే ♦ వనదమయ్యున్” కా.సం.

మమ్మటాచార్యుడును విరోధాలంకారమే యనివాడు “విరోధఃసోఽవిరోధోఽపి విరుద్ధ త్వేనయద్యచః, జాతిభుక్తుం భౌతికైర్దృష్ట్యాద్విరుద్ధాస్యాద్గుణశ్రీభిః, క్రియాద్వాభ్యామథ ద్రవ్యంద్రవ్యజైవేతితేదళః” కా||ప్ర||

తా|| ఆవిరంకుశుడు తనచెలి కాండ్రదటికిఁ గామశాస్త్రమునందలిమర్మములను విస్తారముగాఁ జెప్పటలో సంభోగశాస్త్రమునవాఁతీరినవాడనునట్లు వీనులకింపుగ లిగించునట్టిమధురస్వరముతోఁజదివి బోధించుచుండును, వ్యభిచారియైనను దనబ్రాహ్మణభగ్గుము నించుకయేనినతిక్రమించఁదాయెనుగదా.

ఉ|| చూపులు వారకామినుల ♦ చొక్కపుగుబ్బలపై దువాళపుం

గోపులు నూప రూపమునఁ ♦ గోయిలమూఁకలఁ బచ్చివిల్లుఁ బూఁ

దూపులు దాఁచి దేహలత ♦ తో విహరించెడుమారుఁడో యనఁ

మాపులు గాఁగ భూసురకు ♦ మారుఁడు నిచ్చలు వచ్చు వీధికిఁ.

19.

ఆ|| భూసురకుమారుఁడు—బ్రాహ్మణునికొడుకైన యావిరంకుశుఁడు, చూపులు—తనయొక్కపీళ్లు, ఇనులు, వార కామినులచొక్కపుగుబ్బలపై—కామముగలవేశ్యలయొక్క చక్కనిస్తనములమీఁద, ‘ని|| వారశ్రీ|| గణికా వేశ్యా పణ్యశ్రీ రూపజీవినీ, శబ్దా. దువాళపుంగోపులు—ప్రకాశించుచున్నట్టి యందమును, చూపక—కనఁబడఁచగా, గోయిలమూఁకలఁ—గోతలయొక్కగుంపును, పచ్చివిల్లుఁ—పచ్చగానుండెడిచెఱుకువిల్లును, పూఁదూపులుఁ—పుష్పబాణములను, దాఁచి—ఆదృశ్యముచేసి—ఆగపడకుండునట్లునిరించి, రూపమునఁ—శరీరముతోఁగూడినవాడై, అనఁగా మన్మథుఁడనంగుండు కాపున నిప్పుడు రూపముధరించి యనుట. దేహలతతో—తీరగపటితనువుతో, విహరించెడుమారుఁడో—తిరుగుచున్న మన్మథుఁడేమో, అనన్—అనునట్లు, నిచ్చలుఁ—నిల్లప్పుడును, ఇదియవ్యయము. బహువచన సమానముగానుండుటకు “నూ. కొన్ని యవ్యయంబులు బహువచనాంకతుల్యంబులు నగు” ప్రా.వ్యా. “నూ. బహుత్వైక్యవిజేత్యం బహుత్వప్రత్యయైక్యచిత్” ఆధ. మాపులుగాఁగక—సాయంకాల మగుటతోనే, వీధికిఁ—బజారునకు, వచ్చు—వతె—చురు, ‘భూసురకుమారకిఖామణి వచ్చు వీధికిఁ, పాతాం. ఈపద్యమున ద్విప్రాసము చెప్పఁబడినది. ‘దేహలతతో విహరించెడిమారుఁడో, అను నప్పుడధి కాభేదగుణస్వరూపో త్రేప్తికాలంకారము “సంభావన మథోత్రేప్తికాః ప్రకృతస్య సమేన యతో” కా. ప్ర. ‘దేహలత, ఉపమాంకారము. ‘నిచ్చలువచ్చు, అను ప్రాసాంకారమును.

తా|| ఆతఁడు నిత్యమును సాయంసమయమున నందకత్తెలయిన బోగమురాండ్రవంకఁ జూచుచు వీధి కేతెంచుచుండఁగా గోయిలగుంపులను జెఱుకువిల్లును దాఁచి యాకారముతో వచ్చిన మన్మథుండుో యునునట్లుండెను.

నీ|| చల్లడ మామీఁదఁ ♦ జలువఁ బట్టినదట్టి, దలిముపుదుప్పటి ♦ దానిమీఁద

మొల జముదాళి చా ♦ యలపిడియంబు చేఁ, బడగనూరియుఁజిల్ల ♦ బటువు చేతఁ

దనువున ముచిగం ♦ దము దానిపైగంద, వొడియందుమీఁదఁ గ ♦ ప్పరపురజము

వలకారి సిగతాయె ♦ తులు వానిపైజాజి, విరు లండుపై నొంటి ♦ పొరరుమారులు

తే|| మీఱ ఘనసారతాంబూల + సారభద్ర, వాహవహగంధవాహప్ర + రోహమోహ
వశవిశాలేక్షణాజన+స్వాంతుండగుచు, రాత్రులఁజరించుచుండునా+బ్రాహ్మణుండు 20.

అ|| అబ్రాహ్మణుండు - ఆనిరంకుశుఁడు, చల్లడము - సగముతోడవలకుఁదొడిగడు గుడిగి,
అనఁగాఁగులుచలాగు ఆమీఁదఁ-దానిపైన, ఇచట 'మీఁదు, శబ్దమునకు. 'స' చేరి మీఁదఁ, అయి
నది. "నూ. కేమించిదుదంతానాం నేఃవిభక్తావ్రసోలుక్ స్వాత్" నన్న. చలువఁబట్టినదట్టి-చలువఁజేసి
యుడికిననడికట్టును. 'దట్టి-దట్టి, అని రెండురూపములుగలవు. దానిమీఁదఁ-అపైన, దలిమంపు
దుప్పటి-చన్ననివస్త్రమును, ఇదిదడిమముయొక్కరూపాంతరము. ఉదా. "క. ఎలసాగయొద్దదలి
మపు, వదలిపంబులుగట్టనిచ్చె" యియా, మొలక-నడుమునందు, జముదాళి-అయుధవిశేషము. ఇది
జముదాడిరూపాంతరము, ఉదా. "నీ|| జముదాడి గెల్పునా+జముదాడి" రామా, చాయలపిడి
యంబు-కాంతులతోఁగూడినబాతును, అనఁగాఖడ్గముననుట. ఉదా. "చ. చ. ల్లడములుపూనిమీఁదఁ
బడి+లంబుగఁగట్టినమట్టై కాపెలక, విడియవలంటఁదోపి" స్వా. మ. చేక - చేతియందు, పడగ
నూరియుక - పడగగలిగినచూరకత్తియును, ఇది చురకత్తియొక్క రూపాంతరము. పడగ + నూరి-
పగడనూరి అగును. ఇచట 'నూరి-చూరి, ఈరెండురూపములుగలవు. "ని, నూరి త. కత్తి. ఛురిక
క. చం. చేతక-హస్తమునందు, చిల్లబటువు-చిన్నయుంగరమును, అంగుళీయకమును, తనువునక-
ఒడలియందు, సుంచినందుక-చందనపుపంకముతు, 'దానిపైన్-అందుమీఁద, గందవొడి = పరిమళ
ముఁగూడినగందపులుక్కయును, ఇచట 'గందవొడి' యతుటకు 'నూ. అచ్చికనమాసంబులం దల
చుగ వర్ణలొ పాగ మాడేకవి కారంబులునిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియొడి, ప్రా.వ్యా.
ఉదా. "పుడుకు మల్లనగంద+వొడికి నీప్రేంకణము" స్వా. మ. అందుమీఁదఁ-అపొడిపైన, కప్పు
రపురజము - కర్పూరపుపిండియును, నల కారిసిగతాయెతులు - మోహమునుగలిగించునట్టి జాట్టుమాడి
యందలితాయెతులును, ఇచట 'వల కారి' యనుటకు దా. 'నీ. పలుమాలుఁ దనప్రమాదకలికిసేతల
కోడి, వల కారితనమున+ వన్నెఁబెట్టు, పుష్ప, ఇచట 'తాయెతు' అనుటకు 'నూ. దోల
భూమోత్తరీయాణి వివైత్యంవాస్తవధ్యయః' అధ. వానిపైన్-అతాయెతులమీఁద, జాజవిరులు - జాజ
పువ్వులును, అందుపైక-అపుష్పములమీఁద, ఒంటిపొరదుమాలు-ఒక్కపొరతోఁగప్పఁబడిన శేను
గుడ్డయును, మీఱన్-అతిశయించఁగా, ఘనసార.....స్వాంతుండ. ఘనసార-కర్పూరముతోఁ
గూడిన, తాంబూల - తమలముయొక్క, సారభ-సువాసనయొక్క. ప్రవాహ-పరంపరను, వహ-
వహించుచున్న, గంధవాహ-వాయువుయొక్క, ప్రరోహ - మొలకలచేత-అంకురములచేత. మోహ
వశ-వలపునకులొఁబడిన, విశాలేక్షణాజన - పెద్దకన్నులుగలక్షాముకిజనముయొక్క, స్వాంతుండ-
మనస్సుగలవాఁడు, అగుచుక-అయి, రాత్రులక-రాత్రులయందు, చరించుచుండుక-తెరుగుచుండును,
ఇందు విటునియొక్క స్వాభావిక వేషమును వర్ణింపఁబడితిమియందుటచే స్వభావోక్త్యలంకారము.
"స్వభావోక్తి స్తు డింభాదేఃస్వక్రియా రూపవర్ణనమ్" కా. ప్ర.

ఉదా. "పశ్చాదంఘీప్రసార్య త్రికనతివికతం ద్రాఘయిత్వోఽంగముచ్యైః
అనశ్వాభిగ్నకంఠో ముఖమరసిగటాః ధూరిధూప్రూవిధూయ
ధూనగ్రాసాభిలాషా దనవరతచత్రోభకుండాతురంగ
మందం శబ్దాయమానో విలిఖితకయనా ధుతితః క్షృంభురేణః"

మఱియు విటవేషమునకు గందముక్కుటియే చాలు నని యిటీవల కొందఱు వచించియున్నారు. “క. వందనపుసాము లేటికి, వెండుకుమటిపెండిసాము, లెండుల కతఁడే, మందము మనుజునిమేనికి, గందమురా వందవరపుకవిచాడప్పా” క. చా. ఇచట నాయకుఁడు ధీరలలితుఁడుగా వర్ణింపఁబడినాడు. “వీరశృంగారప్రధానో ధీరలలితః” ప్రతా.

తా|| ఆనిరంకుశుఁడు కుటుంబాఁగును, దానిపైఁ జలవఁజేసిన నడికట్టును, అమీఁద సన్ననిదోవతియును, నడుమనఁ గత్తియును, తల్లతల్లాడెడి పెద్దబాఁతును. కరమునఁ జారకత్తియును, ప్రేటికి నుంగరమును, మేన గందపుఁబూతయును, దానిపై నువాసనగలబుక్కయును, అపొడి మీఁదఁ గర్పూరపు మార్గమును, జాట్టుమాడియందుఁ జక్కనితాయెతులును, వానిపై జాజిపూవులును, అమీఁద నొఁటిపొరయమాలును ధరించి కర్పూరపుతాఁబూలముయొక్క పరిమళము సన్నగాలిమొలకలతోఁగూడినోఁ కుటవలనఁగామినులు మోహపరవశులగుచుండఁగా రాత్రుయందుఁదిరుగుచుండును.

సీ|| జాతినవెండ్రుకల్ ♦ శవరించికట్టిన, పసిఁడివ్రాతరుమాలు ♦ దుసికిలంగ
నిదురచాలమి మాంద్య ♦ మొదవజూచెడుకన్ను, లరవిరికెందమ్మి ♦ విరులుదాల్చు
వాడుఁజూపినలేత ♦ వాతెఱవలుదాఁకి, జలుగుఁబెండలఁజిమ ♦ చిమయనంగ
వలిపెదుప్పటివల్లె ♦ వాటుజాతీయొయారి, చిటులుగందపుఁబూత ♦ చెలువమమర

తే|| మారశాస్త్రాధికారదు ♦ ర్వారవార, వారిజాస్యాతిసారస్యచనరచన
కృతపరీరంభసంభోగ ♦ కేళిఁదేలి, వీధికేతెంచు తేవటి ♦ వేళనతఁడు. 21.

అ|| అతఁడు - ఆనిరంకుశుఁడు, జాతినవెండ్రుకల్ , ముడిపిడిపోయినశిరోజములు, శవరించి-చక్కఁగాఁజేసిమడితేసికొని, కట్టిన - తలకుఁజాట్టుకొనినట్టి, ఉదా. ‘సీ పొగగదనుచుఁపాక పాలుఁడుగట్టె, తేంగావిసరిగంచు ♦ జిగుమాలు’ పొంచా. ప. పసిఁడివ్రాతరుమాలు - బంగారపుచిత్రరపువ్రాయఁబడిన రేగుగడ్డ, దుసికిలంగ - జాటుచుండఁగా, ఉదా. ‘గీ అట్టివేసవిబెడి దంపుఁజెట్టకతన, మాస్తముచెమర్చిసారకులస్తకంబు, దుసికిలంగఁగాఁచె శవరింపవశముగాక, పుష్ప బాణునిచెఱకువిరోధపుడమిఁబడియె’ అము. నిదురచాలమిన్ - నిద్రతక్కువయగుటచే, మాంద్య మొదనన్ - అలగ్యమకలుగునట్లు, చూచెడుకన్నులు - వీక్షించుచున్న నేత్రములు, ‘నూ. డోస్తు భేదకతాపిస్యా దితికేసాంచీదితమ్’ అధ. అరవిరికెందమ్మివిరులు - సగమువికసించిన యొట్టుదామరలయొక్క వికాసమును, తాల్పన్ - ధరించఁగా, వాడుజూపిన - కమలినట్టి, లేతవాతెఱ - శోమతిమయినపెదవి, పలుదాఁకి - దంతములతగిలి, ఇవట ‘పల్లు! అనుటకు ‘పలు’ ఆనిప్రయోగింపఁబడినది, ‘నూ. అద్విత్వంచభవేద్ద్విత్వం దీరోహస్వస్యకేషుచిత్’ అధ. జలుగుఁబెండలన్ - దట్టమైన యెండలవలన, జలుగు + పెండ - జలుగుఁబెండ, అగును. ‘నూ. సామానాధికరణ్యేషా దన్తానాంటుగాగమోచిస్యాత్’ నన్న. చిమచిమ + అనంగన్ - చిమచిమయని మంటపుట్టుచుండఁగా, ఉదా. ‘సీ. మొనపంట మొనసినోక్తిన్ నొమ్మచ్చేగంపు, టధరంబుచిమచిమయనన యట్లు’ అనియ. వలిపెదుప్పటి - సన్నని తెల్లవస్త్రము, ఉదా. ‘సీ. వలిపెంపుఁజేంగావివలువగప్పు చకోరి’ కృం. పై. వల్లెవాట్టు - మొదచుట్టును దిప్పివేయఁబడిన, జాతీదిగఁజాతీ, - ఒయ్యచిటుల

గండపుబూత-చక్క-గాఁజిట్లుచున్న మేనఁబూసినగండము, శరీరమునకు లేదగముచేసినచందవపుపం
కము, చెలువము + అమరన్ - అంద మతిశయించుచుండఁగా, మార.....కేళిన్. మారకాస్త్ర) -
కామకాస్త్రముయొక్క, అధికార - ప్రభుత్వమునందు, దుర్వార - వారింపనలవిగాని, వారవారి
జాన్య - పద్మములవంటి మోములుగలవేశ్యలయొక్క, అతిసారస్య - మిక్కిలి రసయుక్తమయిన,
వచనరచన - మాటలయొక్క పాండికచేత, కృత - చేయఁబడిన, పరీరంభ - అలింగనమువలన,
సంభోగకేళిన్ - రతికేళియందు, తేలి - ఈడినవాడై, తీపటి నేళన్ - ప్రాతఃకాలమున,
ప్రాద్దుటిపూట, ఇచట 'తేపు-రేపు' అనిరెండురూపములుకలవు. 'రేపుచుక్కలఁజూ
చుచు+మాపుతిమిర, వైరిజూచుచుసంధ్యవాత్సంగవలయు' విష్ణువు. వీధికిన్ - బజారునకు, ఏతెం
చున్ - వచ్చుచుండును, 'నిదుర... ..కెందమ్మి విరులుదాల్చి' అనుటచే నుత్తేషణలంకార
మును, కడమపద్యమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారమును, 'మారకాస్త్రాధికారదుర్వార వారవారి
జాస్యాతిసారస్య' వృత్త్యనుప్రాసాలంకారమును, 'వదనరచన' అనుప్రాసాలంకారమును.

తా|| అతఁడు కామకాస్త్రమునందు గడిలేతినబోగమురాండ్రయొక్క రసయుక్త మైనపలు
కులపాండికచేత సంభోగకేళిఁ జేరి నూర్వోదయకాలమున వీధికి వచ్చుచుండఁగా ముడిపీడినవెండ్రు
కలు చక్క-గా ముడిచి తటకుఁ జుట్టినబంగారుజరీరుమాలు జాటుచున్నది. నిదుర చాలకుండుటచేఁ
గన్నలు మూతవడుచు గగనుముడిచిన యెఱ్ఱదామరపువ్వులవలెఁ బ్రకాశించుచున్నవి. దంతక్షత
ములవలనఁ గనులనపదవి జీలుగుకెండలకుఁ జీచుచిమ యనచున్నది. గన్ననియుత్తరీయపు వల్లవాటు
జాటి మేనఁ గలగండపుపగుళ్ళు కనుపించుచున్నవి.

ఉ|| చూపరపుట్టు నప్రమిత + శోభిత మాక్తిక పద్మరాగముల్

తాపనఁ జేసినట్టిజగి + దంతపుమిద్దియలందు నక్షవి

ద్యావటిమంబు సూపు వెల + యాండ్రును దాను వినోదలీల బా

రా పది దచ్చి యిత్తిగ దు + గా యని పన్నిద ముగ్గడించుచున్.

22.

అ|| చూపర.....రాగముల్. చూపర + పుట్టు - చక్క-దనముగా నుండునటువంటి,
అప్రమిత - మితములేని, శోభిత - ప్రకాశింపఁబడిన, మాక్తిక - మత్స్యములును, పద్మరాగముల్ -
నూర్వహికాంతివంటి కాంతిగల కెంపులును, తాపనకా - స్థాపించుటకు, చేసినట్టి జగిదంతపు మిద్దియ
లందున్ - ఒనర్చించినటువంటి యేనుగుదంతములతో రచింపఁబడిన చంద్రకాలయందు, వెలయాం
ద్రును - వేశ్యాంగనలును, ఇచట. అలకబ్బబహువచనము 'అండ్రు' అగుటకు 'నూ. నిత్యందారా
దేశ్వస్యాబ్బలయోర రాచత్రస్త్రః' శబ్దచిం. తానును - అనిరంకుశుఁడును, వినోదలీలన్ - కాల
యాపనము కొఱకయిన విలాసముగా - ప్రాద్దుపున్నకొనుటకై వేళుకగా, బారా - పదిరెండు,
తది, దచ్చి - ఎఁమిది, దంట + చవుకము - దచ్చి, అగును. ఇత్తిగ - అటు ఇరు + తిగ - ఇత్తిగ
ఉదా 'మ. దచ్చాచిచావంచయి, త్తిగబారాదుగయంచు' కళా. దుగా - రెండు, ఇచట
'దుగ' ప దీర్ఘము వచ్చుటకు 'నూ. ఒకనా ప్రాగ్వంబు దీర్ఘంబగు' ప్రా. వ్యా. అధర్వణాచార్య
లును. 'ప్రావ్యః స్వాదీర్ఘ సప్రతుః' అనియున్నాడు. అని - ఈవిధముగాఁ బలుకుచు, జిల్లి

దమున్ - పంచమును, ఉగ్గడించుమన్ - పెద్దగాఁజెప్పుచు, అక్షవిద్యాపటిమఁబున్ - జూదము నందుఁదమకుఁగల గట్టితనమును, చూపున్ - ఆగపటమచుఁడును, ఈపద్యమన నాలుగవపాదము నఁగావస్వర యతిద్వికముగాఁ జెప్పఁజేడి. అప్పుకవిదీనినిబ్బలయుగయతియని వర్ణించినాఁడు. ఉదా. “ఉ॥ శ్రీగజగామినీమణిని + నీతమగా నిరపాయుగాఁ ద్రిలో, కీగృహమేధిగా గరుడశ్చ తమఁగా భవతోగవైయ్యఁగా, నాగురువాన నిన్నె మఱినమ్మితి వేటొకవేల్పుఁ గొల్వసి, వే గతి కావవే రఘుపతి శరణాగత వజ్రపంజరా” వజ్ర. శం. స్వభావోక్త్యంతంకారము. “స్వభావోక్తిరసా చారు. యథావద్యస్తు వర్ణనమ్.” ప్రతా,

తా॥ మాత్రములు కెంపులు స్థాపించఁజేడి ప్రకాశించుచున్న యందమైన దంతపు మేడలయందు వేశ్యలును బామను విసోదముగా జూద మాడుచుండురు.

సీ॥ కొదమచందురువంటిఁనదుటఁ గన్తుఁడినామ, మొలుపుమించఁగ దిద్దుఁనొక్కరితకుఁ జిమ్మచీకటిగ్రమ్ము + క్రొమ్ముడి గొజ్జంగ, లొనరఁగాఁదులుము వే + తొక్కరితకు జక్కవకవవంటి + చన్నులహారఁబు, లొయ్యఁగాఁ దీర్చునొం + డొక్కరితకు మించుఁదీఁగకు మించు + మేనఁ గప్పురగఁద, మొప్పుగా నలఁదు మఁతొక్కరితకు తే॥ నొకతె చెక్కలపై మకఁడికలు వ్రాయు, నొక్కతెకు మెల్ల జడతీలు + చిక్కఁదీయు నొక్కవని యెప్పుడునుగల్గియుఁడుఁగార్యభరములేదనఁగూడదా + బ్రాహ్మణునకుదిశి.

ఆ॥ అబ్రాహ్మణునకున్ - అవిప్రునక, కార్యభరము - పనియొక్క యధికము, లేదనన్ + కూడదు - లేదనిచెప్పటయొప్పుదు, ఒక్కరితకున్ - ఒక కామినికి, ఇచట త కారమువచ్చుటకు ‘నూ. తవర్ణకం బుస్త్యర్థకంబగు, ‘అయ్యది యేకత్యంబున సమాసగత వస్త్యంతయత్కివర్ణ కా వ్యైకారక శబ్దంబుల పయినగు’ ప్రా. వ్యా. కొదమచందురువంటి నదుటన్ - బాలచంద్రునిఁబోలిన నొసటియందు, కస్తురినామమున్ - కస్తూరితిలకమును, ఒలుపుమించగన్ - అందమతిళయించునట్లు, దిద్దున్ - సవ రించును, వేటొక్కరితకున్ - మఱియొక కాంతకు, చిమ్మచీకటి - వెదఁజల్లునట్టి స్వభావముగఁ గాధాంధకారము, ఉదా. “ద్వి. వివరింపుమిదెపొద్దు + వేగుజామయ్యె, గవిసినచిమ్మ చీకటిపెల్లఁ బాతె” ద్వి. హ. క్రమ్ము - వ్యాపించునట్టి, క్రొమ్ముడిన్ - నూతనమయిన కేశబంధమునందు, ధమ్మిల్లమునందు, గొజ్జంగలు - పన్నీరుపూలు, ఒనరన్ గాన్ - ప్రకాశించునట్లు, తులుమున్ - గుచ్చును, ఒండొక్కరితకున్ - వేటొకమడికకు, జక్కవకవవంటి చన్నులన్ - చక్రవాకపక్షుల యొక్క జంటనుబోలిన స్తనములయందు, హారంబులు - పేరలు, ఒయ్యఁగాన్ - మెల్లఁగా, తీర్చున్ - చక్కఁబఱును - సరిచేయును, మఱొక్కరితకున్ - ఇంకొకయువతికి, మించుఁదీఁ గకున్ - విద్యుల్లతకు - మెఱుఁతదీఁగకు, మించు - అతిశయించునట్టి, మేనన్ - ఒడలియందు, కస్తురగంధము - కర్పూరపుబురదను, ఒప్పుగాన్ - అందముగా, అలఁదున్ - పూయును, ఒకతె చెక్కలపైన్ - ఒకనుందరియొక్క చెక్కిళ్ళమీఁద, ఇచట ‘ఒకతె’ అనుటకు ‘నూ. తవర్ణకంబు స్త్యర్థకంబగు’ ‘వానియత్యంబున కిత్వైశ్వంబులు పర్యాయంబుననగు, అనేకత్యంబుమీఁది వాని తత్యంబురాదు.’ ప్రా. వ్యా. మకఁడికలు - మకఁడికాపత్త్రములు, వ్రాయున్ - లిఖించును, ఒక్క తెకున్ - ఒకతన్నికి, మెల్లన్ - తిన్నఁగా, జడతీలు - జడయొక్క సాయలు, చిక్కన్ + తీయున్.

చిక్కువడినవానిని విడదీయును, కరుక. ఎప్పుడును - ఎల్లకాలమును, ఏసమయమందును, ఒక్కపని - ఏదోయొకపని, కల్గియుండున్ - ఉండనేయుండును, ఇందునిరంకుశుని దక్షిణనాయకునిగా వర్ణించివాడు. “చ॥ చెలంగుబహుప్రియా సదృశఃకిలుండు దక్షిణుండు” కా. సం. “ఏషాత్మనేకమహిళాసమరాగో దక్షిణఃకథితః” సా. ద. “కౌదమచందురువఃటిమటు - జక్కవకవంటిచన్నుల - మించుదీగకు మించుమేన, ఇత్యాదు లుపమానంకారము ‘ఒక్కపని యెప్పుడును గల్గియుండు’ ననుటచే నతిశయోక్త్యలంకారమును. “కార్యభరమలేదనఁగూడదాబ్రాహ్మణునకు” అనుటచే వ్యాజ్యుత్కలంకారమును. ఇచట నిగంతుకుండు వేశ్యాలోలతను దృష్టిజెందకుండుటను గూర్చి “దినేషు జీవితవ్యేషు, స్త్రీషుచాహాళకగర్భసు, అతృషాప్రాణినస్సర్వే, యాతా యాస్యంతి యాచ” చాణ.

తా॥ అనిరంకుశుఁ డొకచంద్రమఖిఁ నొగటఁ గన్పూరితిలకమును బెట్టును. వఱియొక యలి వేణికిఁ గ్రొమ్ముడియందు గొజ్జంగపువ్వులు దులుమును, ఒకచక్రవాకస్తనికిఁ జన్నులపయినున్న పేదలు చిక్కుదీయును. ఒకలతాంగికి మేనఁ గర్పూరపుపంక మలందును. ఒకకామినికిఁ జెక్కిళ్లపై మఱికాపత్రములను రచించును. ఒకయువతికిఁ జల్లఁగా జవపాయలు చిక్కుఁ దీయును ఇట్లెల్లప్పుడు నేదోయొకపని చేయుచునే యుండునుగాని విసుకుఁ జెందఁడు.

క॥ వారాహము వారణగిరి, వారాన్నిధి వారణాసి + వారణవరదున్
వారాంగనాజనస్మర, వారూఢి నృఱవఁ డాతఁ + డనఘుండువోలెన్. 24.

అ॥ ఆతఁడు - అనిరంకుశుండు, అనఘుండువోలెన్ - పుణ్యపురుషుఁడోయనునట్లు, వారాంగనాజనస్మరణారూఢిన్. వారాంగనాజన - అందగత్యైయిన వేశ్యలగుంపుయొక్క, స్మరణ - తలఁపునందలి, అరూఢిన్ - నిశ్చయముచేత, వారాహమున్ - వారాహపురాణమును, వారాహమనఁగా నష్టాదశపురాణములలోనొకటి. “మద్యయభద్యయం చైవ బ్రతయంవచతుష్టయం, అనాపలింగకూస్మాని పురాణానిపృథక్పృథక్, అష్టాదశపురాణాని కృత్వాసత్యవతీసుతః, భారతాఖ్యానమరుతం చక్రేతమపబృంహితమ్” (స్కాం. మా. అ.) మద్యయం - మాత్స్యమార్కండేయములు, భద్యయం - భవిష్యభాగవతములు, బ్రతయం - బ్రహ్మాండ, బ్రహ్మ బ్రహ్మవైవర్తములు, వచతుష్టయం - వామన, వైవస్వత, వైష్ణవ, వారాహములు, అ.నా.ప.లిం గ.కూ.స్క.ములు - ‘అగ్ని.వారద.పద్మ.లింగ.గరుడ.మార్క.స్కాందములు’ అనితెలియవలయును. వైవస్వతపురాణ మధర్వణభారతమువలె గరుపడదున్నను “వైవస్వతపురాణేఉత్తరాథేష్ణరతితమౌఽధ్యాయే కృష్ణభీమసంవాదే” అనియొకాధ్యాయము కనఁబడుచున్నది. “ఇతిశ్రీమహాపురాణేవైవస్వతే ఉత్తరాథే కృష్ణభీమసంవాదే మయకృతసప్తర్షి కాపవిమోక్షకథాయాం శ్రీవిశ్వకర్మస్తోత్రం నామవజ్జవతితమౌఽధ్యాయః” ఇట్లుకొన్నిగ్రంథములందుఁజూచుచున్నాము. బ్ర. వేదం వేంకటరాఢాశ్రమిగారు వైవస్వతపురాణసానమున వాయుపురాణమునుజేర్చివారు. ‘వాయుపురాణము వారణపురాణము’ ఇవియుపపురాణములలోనివైయున్నవి. వారణగిరి - కరిగిరిని - అనఁగాఁగాంచిపురమును, దీనినే కంచియందురు. ఇచట వరదరాజస్వామి ప్రతిష్ఠింపఁబడియుండెను, వారాన్నిధి - తీరసమద్రమును, వారణాసి - కాశీక్షేత్రమును, ‘ని, వారణాసి-స.కాసి. క. చం, “వారణాసి. సం. వి. ఇ. పుం. కాశి” ‘వారణా+అసి’ అను రెండుపదములు కాశీ రెండువైపులఁ బ్రవహించుచు

గంగలోఁగలియును ఆరెంచునదులమధ్య నుండుటచే వారణాసి అయినది” అం. వా. ఉదా. “ప. ముక్తిత్రేత్రంబగు వారణాసి” శృం. నై. హేమచంద్రుఁడు ‘వరాణసీ వారాణసీ’ అని రూప ద్వయమునే నిర్ణయించుటకుఁ గారణము తెలియదు. వ్రాతప్రతియందు ‘క. వారాహమువారాన్నిధి, వారాణసీవారణాద్రి’ అనియున్నది. వారణవరదుక్ - కరికివరమొసంగినవిష్ణువును. శ్రీకాళహస్తీ శ్వరుననియుఁజెప్పరచ్చును. మఱవఁడు - మఱపుఁజెందఁడు, వారాంగనాధ్యానమును నిరంతరమును మఱవవండుటచే వారాహపురాణము మున్నగువాని నెన్నఁడునుమఱవఁడు. అనుటచే వేశ్యాలోలునికిఁ బురాణాదులయందు శ్రద్ధయుండుటవిరోధము. ‘వార’ శబ్దము మఱవకుండుటచే విస్మృతిఁజెందకుండె ననువర్థముచే నాభాసము. కావునవిరోధాలంకారము. “అభాసత్వేవిరోధస్య విరోధాలంకృ తిర్మతా” ప్రతా. “విరోధఃసోఽవిరోధోఽపి విరుద్ధత్వేనయద్యచః, జాతిశ్చతుర్భిజ్జాత్యాద్యై ర్విరుద్ధాస్యాద్గుణస్త్రిభిః, క్రియాద్వాభ్యావధద్రవ్యం ద్రవ్యేజైకతితేదశ” కా. ప్ర.

తా|| అతఁడు నిరంతరము వారాంగనాధ్యానచిత్తుండగుటచే వారాహపురాణమును తిరుమఱ త్రేత్రమును, ఊరగుమద్రమును, కాశీత్రేత్రమును, భగవంతుని మఱవవండెను. అలోచింప నతఁ డొక పుణ్యపురుషునివలె నగపడుచున్నాఁడు.

—: నిరంకుశున కాచారాదులయందనూయ :—

సీ|| నిగమశాస్త్రంబులు + నేర్పినగురువుఁ గ, న్లోన నెన్నఁడును లేని + కోప మెత్తుఁ దీర్థయాత్రాపరా + ధీనులఁ గనుఁగొన్న, మది నెన్నఁడును లేని + మంట వుట్టు వైదికాచారప్ర + వర్తిష్టు నీక్షింప, నిల నెన్నఁడును లేని + యేవ గలుగు శమదమాధికుడైన + సన్యాసిఁగనుఁగొన్న, మునుపెన్నఁడునులేని + కనరుదోఁచు తే|| సంధ్యయన్న శిరోవ్యధ + సంభవించు, భస్మధారణ మన్నఁ దీ + వరము వొడము దేవపూజావిధానంబుఁదీర్చుమన్న, నేబ్ర ముదయించు నాబ్రహ్మణబ్రువునకు 218.

అ|| అబ్రాహ్మణ బ్రువునకు - జాతిమాత్ర బ్రాహ్మణుడై ద్యుతవ్యభిచారాది నింద్యప్రవ ర్తనమైన యానిరంకుశునకు, నిగమశాస్త్రంబులు - వేదములును శాస్త్రములును, నేర్పిన గురువున్ - అభ్యసింపఁజేసినగురువును, కన్లోన - చూచినట్లయిన, ఎన్నఁడును + లేనికోపము - ఇదివఱకెప్పు డునులేనట్టికోపము, ఎత్తుక్ - అధికమగును, తీర్థయాత్రాపరాధీనులక్ - పుణ్యత్రేత్రములనుజూచుటకై బయలుదేలుటయందాసక్తులైనవారిని, కనుఁగొన్నక్ - వీక్షించినంతనే, మదిక మనస్సునందు, ఎన్నఁ డును - ఇంతకుముందెప్పుడును, లేనిమంటపుట్టుక్ - ఎఱుంగనికరిరమువందలి యొకరితిబాధకలుగును, అనఁగాఁగోపమధికమగుననుట. ఇవి దేశ్యము. ఉదా. “తే. పావకుండును గపటంపుభూహరుండు, దమ్ముఁగడుఁజేరిమందెమేలమ్ముతోడ, నున్నవారికిఁగిడుచేయుదురు వారి, కంచితన్నే హమున మఁటఁ లధికమగును” విష్ణుపు. వైదికాచారప్రవర్తిష్టుక్ - వేదవిహితమైనసత్త్వవర్తనమునందు మెలఁగుచున్న వానిని, ఈక్షింపక్ - కాంచినతోడనే, ఇలక్ - పుడమియందు, ఎన్నఁడును - అంతకుఁబూర్వమెప్పు డును, లేనియేవకలుగుక్ - ఎఱుంగనియనవ్యామేర్పడును, శమదమాధికుఁడు - అంతరిమిద్రయబాహేంద్రి

యనిగ్రహమునందుగొప్పవాడు. వివసన్యాసిక-అయినట్టియతిశ్వరుని, కనుగొన్నాడు-చూచినప్పుడే, మునుపు-గతించిన కాలమున, ఎన్నడును-ఏ కాలమునందయినను, తేనికనకతోచున్ - తేనటువంటి యహితముకలుగును, సంధ్య-ప్రాతః కాలమునను మధ్యాహ్న కాలమునను సాయంకాలముననుజేపడి గాయత్రీయుపాసన, అన్నన్-అప్రస్తావనవచ్చినవెంటనే, శిరోవ్యధసంభవించున్-తలనొప్పి పుట్టును, భస్మధారణము+అన్నన్ - విభూతినిబూసికొనుటయనగానే, తివగము+పాడమున్ - తొందరకలుగును, దేవపూజావిధానంబున్ - దేవతలనుబూజించునట్టి క్రమమును, తీర్చుమున్నన్ - చక్క-తేయుమనగా, ఏబ్రము+ఉదయించున్-రోతపుట్టును, ఇటదేవపూజనుగూర్చి “స్వయంయజితేదేవ ముత్తమాసోదరాత్మజైః, వధ్యమాయాజయేద్భృత్యైరధమాయజనక్రియా” శ్లో. ఇందు ‘కన్యోనన్’ అనుచోటను కారములొపించుటనుగూర్చి “గీ. కాంతచన్దనచతుగవః కార్మణుపులు, కారుమేలుపులు” అప్ప. ‘మంటపుట్టున్’ అనుటలో బ్రథమమిందివరుషమునకు సరళాదేశమునుగూర్చి “గీ సంధి గూర్చుగంజీబ్రథమాంతఃశబ్దవితతి, వైః గచటపలకు వికల్పంబుసెల్లు, గానుసంబోధనావ్యయఃకర్మ ధార, య-బుల నచేతనంబులనబ్బనాభ” అని లక్షణము. “నూ. పరుషావాస్వరూపేణ ప్రధమాంతో పరిస్థితాః, కాకాసంబోధనేచాపి హ్యవ్యయేకర్మధారయే, అచేతనార్థకేళబ్ధిశ్చంగా భూషణః” అధ. ఎత్తుగీతియందు ద్వితీయపాదమున నభేదయతి సెప్పబడినది. “క. వబయారభేదమనియెడి, నెఱమున పథభటలు చాకఃనేర్పనవడిగా, నుపక్రమింపవచ్చుగృతులందుపనిషదుచితార్థనూత్నహాసనన చోటన్” సుతి. ఉదా. “చ. సుతజలపూరితంబులగుతులు నూటిటికంటెనూనృత, వ్రతయొకబావి మేలుమఱిబావులునూటిటికంటెనొక్కసంతృప్తువదిమేలు” భార. స్వభావోక్త్యంతంకారము. “స్వభావోక్తిరసాచారయథావద్యస్తువర్ణనమ్” ప్రతా.

తా|| నామమాత్రబ్రాహ్మణుడుగా నుండి వ్యసనాసక్తుఁ డయినయానిరంకుశునకు వేదకాస్త్రాదులు బోధించినగురువును జూచినతోడనే కోపమువచ్చును. తీర్థయాత్ర లాచరించువారిం గవినంతనే మితిలేనికొఱకొఱలు పుట్టును. వైదికాచారనిమగ్నులను జూచినంతలోనేరోతకలుగును. జితేంద్రియఁ డగుసన్యాసి పాడకట్టినవెంటనే వెగటుకలుగును. సంధ్యవార్పుటయినఁ దలనొప్పిగా నుండును. భస్మచుధరించుట యనిన వేగముగలుగును. దేవునిఁ బూజించుట యనగానే రోతగానుండును,

—♦ నిరంకుశుని గృహచౌర్యారంభము ♦—

సీ|| తలిదండ్రులకు నమ్రుతంబుగా నతిథిస, త్రియ యటంచు నొకింతఁగిలుబుఁజేయుఁ బొరుగూళ్లఁ గలమాన్యభూముల ధాన్యంబుఁ, గ్రయపెట్టి విడుచుఁబరశ్శతంబుఁ దనపైఁ బరామర్శ ♦ దప్పియుండు పెఱింగి, దొడ్డసా మ్మేమైన ♦ దొంగిలించు నప్పచెల్లెండ్రపై ♦ నాదరంబులు సూపి, యరణముల్ గొనిపోయి ♦ యవహరించు తే|| బలవమును గత్తియును బూనిఁప్రజలయిండ్లఁ, గన్నపెట్టని దొక్కటేఁకానికొదవ కడమదుర్బుత్తు లన్నియుఁగఱచె నతఁడు, లంజతల్లులచేతి మఁల్లటకుఁ గాంగ 26.

అ|| అతఁడు - ఆబ్రాహ్మణుడు, లంజతల్లులచేతి మల్లటకున్ + కాన్కన్ - శృంగారవాంఛ కలయొక్క తలులననిబాధపడుట - నేత్యమాతలయొక్క పోరునుబడలేకయుండుట. ఇచట

‘అంజల్లలచేతి మల్లట’ అనుటకు ‘నూ. సమాసయుగ్మజేరాద్య అత్యాదిగవిభక్తిగః’ అథ. ‘మల్లట, మల్లట, అని రెండురూపములకలవు. తలిదండ్రులకున్ - జననీజనకులకు, ఇదిద్యంధ్యసమాసము. కనుకద కారాదేశమయినది. ‘నూ. పరుషాణాంగసవదవాన్యః పదాద్వంద్యే’ కబ్బచిం. ‘తల్లి, అనుకబ్బమునల కారద్వికృత్యములేమికి ‘నూ. ప్రథమలుగపి ద్విసుల్వాః’ నన్న. సశ్శుకంబుగాన్ - అనుకూలముతోనే, అతిశిష్యత్రియ - ధర్మార్థమింటికి వచ్చిన యాచకులకు మర్యాదలనిమిత్తము, అటంచున్ - అనిపల్కుచు. ఒకింత - కొంచెము, గిలుబున్ + చేయున్ - ఆపహరించును, పొరుగుగొల్లన్ - సమీపగ్రామములయందు, కలమాన్యభూములధాన్యంబున్ - ఉండినదానభూములలోని వడ్లు మున్నగుధాన్యములను, క్రయపెట్టి - అమ్మి, పరశ్శుకంబున్ - నూటికంటెనధిక సంఖ్యగల ధనమును, విడుచున్ - పోగొట్టును, తనపైన్ - దనమీఁద, పరామర్శ - పరామరీక, తప్పియుండుట - లేకుండుట, ఎఱింగి - తెలిసికొని, అనఁగాఁ దననుగనిపెట్టియుండని యదనులోననుట, దొడ్డసామే మైనన్ - ఏదైననొకపెద్దయాభరణమును, దొంగిలించున్ - చౌర్యముఁజేయును, అప్పచెల్లెండ్రై పెన్ - తనతోఁబుట్టువులయందు, ఇది ద్యంధ్యసమాసమయినను ద కారాదేశము కాలేదు ‘నూ. కొన్ని యెడలద్యంధ్యంబునం బదంబుమీఁది చకపలకునదవలుగానంబడవు.’ ప్రా. వ్యా. అదరంబులు + చూపి - గౌరవములు కనఁబఱచి, అరణుల్ - తనకుమర్యాదగా నిచ్చినధనమును వస్తువులను, కొనిపోయి - తీసికొనివెళ్లి, అపహరించున్ - మోసపుచ్చి తీసికొనిపోవును, బలపమును - ఖటికశిలను - బలపమును పేరుగలయొక చౌరసాధనమును, ఉదా ‘క. బలపముఁగన్న పుంగత్తియుఁ, దలముక్కును కొక్కునీలి + దట్టియునుముతీ, మలక్రోలుగడ్డగోయను, మలుబంతియుఁగత్తెయునుఁ మొదలగువానిన్’ పర. వి. కత్తియును - కన్నముజేయునట్టి కత్తియును, పూని-వహించి, ప్రజలయిండ్లన్ - లోకులయిండ్లకు, కన్న పెట్టనిది - గోడలకుఁ దూట్లుజేయకుండుట, కన్నము + పెట్టు - కన్న పెట్టు. అగును. ‘నూ. అచ్చికసమాసంబులందఱుమగ వర్ణలో పాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులుగానంబడియెడి’ ప్రా. వ్యా. ‘కన్న పెట్టు’ అనియును రూపముకలదు. ఉదా. ‘ఉ. నానాధనసంపదాధ్యసదఁనంబులు నిత్యముఁగన్న పెట్టఁగన్’ పర. వి. ‘నూ. ప్రతిషేధవాచిసాంసిః’ నన్న. ఒక్కటే - ఒక్కటిమాత్రమే, కొదవ - తక్కువ, కాని - అయినప్పటికిని, అభ్యుదయజ్ఞావార్థకము. కడమమర్వోత్తులు - మిగిలినచెడ్డపనులు - శేషించినదురభ్యాసములు, అన్నియున్ - సమస్తమును, కలచెక్ - అభ్యసించెను, ‘ప్రజలయిండ్లఁ గన్న పెట్టనిదొక్కటే కానికొదవ’ అనుటచే న్యూనాభేదరూపకాలం కారము, ‘తద్రూపకమభేదోయ ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాదభేదః’ కా. ప్ర.

తా|| అనిరంకుశుఁడు వేశ్యమాతలపోరుఁ బడలేక తలిదండ్రులకు సమ్మతముగానే యతిథులకు సత్కారమునిమిత్త మని కొంతధన మవహరించును. ఇతరగ్రామములయందలి మాన్యపుభూములలోని ధాన్యము నమ్మి కర్షుపెట్టుకొనును. ఇంటిలోనిపాదు. తననుగనిపెట్టక పరాకుగా నుండెడితేక నేడైన నొకవస్తువును దొంగిలించును. తోఁబుట్టువులను మర్యాదగాఁజూచి వా రొసంగినధనమును వస్తువులను దీసికొనివెళ్లి వేశ్యలకిచ్చును. ఇన్నియేల పొరుగిండ్లగోడలు క్రవ్వుట యొక్కటితప్పఁ గడమచెడుపనులన్నియు నొక్కటికలుగులేకుండ వభ్యసించెను.

వ|| మఱియు నొక్కనిశేషంబుగల చాకర్తివుము.

అ॥ మఱియున్-ఇంకను, ఒక్కవిశేషంబు-ఒక్కయతిశయము, 'ని. విశేషానయవేదశ్యే ద్రవ్యవ్యోతమవస్తుని, శబ్దా. కలదు-ఉన్నది, అకర్ణింపుము-వినుము,

—: నిరంకుశసకుఁ జంపకగంధియందనురాగము :—

గీ॥ అఖిలవారాంగనామనో ♦ హరవిహార, నిరతుండౌ నైన సందులో ♦ నిరుపమాన
గానపరిణత చంపక ♦ గంధి యనెడి, వాలుగంటికి మిక్కిలి ♦ మేలువాఁడు. 28.

అ॥ అతఁడు. ఇదియధ్యాహరము. అఖిల.....నిరతుఁడు, అఖిల-సమస్తమైన, 'ని. విశ్వ మశేషంకృత్యన్నింగమస్త నిఖిలాఖిలానినిశ్శేషమ్' అ. వారాంగనా-అందకత్తెలైనవలయాండ్రుకు 'ని. విశేషాః కామినీ కాంతాభీరుర్పింబాధరాంగనా, శబ్దా. మనోహర-మనస్సునకింపుగలుగునట్లు, విహార- సంచరించుటయందు, నిరతుఁడు-ఎడతెగని కాలముగలవాఁడు, ఔను-అగును, ఐనన్-అయినప్పటికిని, అనఁగాముందుచెప్పినదానికి వేటొకయభిప్రాయమును చెలియఁజేయుట, ఉదా. 'గీ. నీవుచతురమతివి నీకునిక్కన్నియ, నప్పగింప నేతయైననాదు, హృదయమలరుదీనియొడఁగడునార్ద్రమై, యుండుఁగానఁ జెప్పఁకుండిరాదు' భార. అందులోన్-అవేశ్యయందు, ఇది దేశ్యము. 'నూ.వ్యతిరిక్తా స్సంప్రదాయ తోవేద్యాః' నన్న. సాశ్రయానాశ్రాయాపిస్యాత్తత్రార్థగతసప్తమి' అధ. సాశ్రయ సప్తమియగును. నిరుపమానగానపరిణతఁడంచంపకగంధి, నిరుపమాన-సమానరహితమయిన, గాన - సంగీతమయొక్క, పరిణత-చంపకగంధి - పరిపాకముగల సంపెంగపువ్వులవంటిపరిమళముగలది, అనెడివాలున్-కంటికిన్ - అనునట్టిసార్థకనామముగల నిడుదలైనకన్నులుగలదానికి, మిక్కిలిమేలువాఁడు-అత్యంతమగు వలపుగలవాఁడు, చంపకగంధిశబ్దముయగునొప్పు. 'నూ. గంధస్యేదుత్పాతినురభిభ్యః' సిద్ధాంత. ఉదా. "ప్రియాసుపాదగ్ర్యదదీసురూపా, సుగంధి నీలోత్పలగంధివక్త్రా" రావ. ఇందునాయకుని వేశ్యా లోతతకంటె విద్యావైశద్యమద్యోతముచేయఁబడినది. సంగీతఫలితార్థమిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. "త్రివర్గ ఫలదా స్సర్వేదానయజ్ఞజపాదయః, ఏకంసంగీతవిజ్ఞానం చతుర్వర్గఫలప్రదమ్" హరిశాద్విస్తుతా భక్తో భవకామా నృపాదితః, నిష్కామ స్తదనుష్ఠానా న్మోక్ష మాప్నోత్ శత్రవః శయః" గం. వి. ర.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు వేశ్యలందఱియందు నిష్ఠముగనే తిరుగుచుండును గాని యందులో సంగీతమును బాగుగాఁ బాడనేర్చిన చంపకగంధి యనెడివేశ్యయందే మిక్కిలి మరులుగలిగియుండును.

—() చంపకగంధివర్ణనము ()—

క॥ మరుండేల చంద్రుండేటికి, మరుదంకుర మేమిపనికి ♦ మనుజేశ్వర యా
తరుణికడగంటఁ గాదే, పురుషులదైర్యంబు లేదు ♦ పో మ్మనిపింపన్. 29.

అ॥ మనుజేశ్వర - ఓరాజా, పురుషులన్ - మగవారిని, దైర్యములేదుపొమ్ము - మిగుఱిర త్యములేదుగదా, అనిపింపక-అనునట్లుచేయుటకు, మరుండేల-మన్మథుండెందులకు, చంద్రుండు- ఏటికి - పార్వతిచంద్రుండేమిచేయుటకు, మరులే-అంకురము - మందపవనము, సన్నవిగాలి, నిమిషనికి - ఏమిచేయుటకు, ఈమఱుండు నవసరములేదనుట. అతరుణికడగంటఁగాదే -

అచంపకగంధియొక్క క్రేగంటిమాపుతోగాదాయేమి, 'కాదే' అనుటకు 'నూ. ఏదాతాప్రశ్నలక్షణాభవతః' నన్ను. ఇచట నావేశ్యయొక్కదృష్టి తగుబుటతోడనే పురుషులు కామోదేకు అగును రనుటకు "తావదేవకృతినా మపిసుగ్గర త్వేషనిర్మలవివేకదీపకం, యావదేవ న కురంగచక్షుషం, తాద్యతే చటులలోచనాంచలైః" భర్తృ. 'క. నీలాత్పలనయనాతర, భాలోకనమాతులుసోఁకు + నంతకు వెలుంగుక, ధీలలితసుజనవిమలా, ద్వేలాతిస్ఫుటవివేక + దీపమునెమ్మిక్' బుద్ధికాలురైనవా రికింగూడ నిర్మలమయివజ్ఞానదీపము సుందరాంగుల ప్రణయంపుచూపులు తగులకుండువంకవలెకే ప్రకాశించును. కాని యదితగిలెనా ప్రకాశించనేరవు. కామినీనేత్రముల కిట్టికక్తియుండు ననిపూర్వకవులుగూడ వర్ణించిరి. "దృశ్యాదగ్ధం మనసిజం జీవయంతి దృశ్యైవ యాః, ఏరూపాత్సన్యజయినీ స్తాస్తుమో నామలోచనాః" విద్ధ. శివునిచూపువలన నకించినమన్మథుఁడు చంచలనేత్రలయూపువలన నవతరించుచున్నాఁడు. కనుక నట్టిస్త్రీలను స్తుతించుచున్నా ననిభావము. కామినీపీక్షణమువలనఁ జలించినమనస్సును స్థిరపఱుప నేయాధమునకునుకత్తి చాలదనియువచించిరి. "వ్యాదీర్ఘ్యేణ చలేనవక్రగతినా తేజస్వినా భోగినా, నీలాబ్జద్యుతినాఽహినా వర మహం దష్టాన్ తచ్చక్షుషా, దష్టేనంతి చికిత్సకా దిశిశిప్రాయేణ ధర్మాధినో, ముగ్ధాక్షీక్షణపీక్షితస్య నహి మే వైష్యా నవాప్యోషభమ్" భర్తృ. ఇచటఁగార్యసాధనమున నుపమానములయిన మన్మథాదులకు పృథాత్వముఁజెప్పట చేతఁ బ్రతిపాఠంకారము. "అక్షేపఉపమానస్య ప్రతీపముపమేయతా, తస్యైవ యదినాకల్యాప్య తిరస్కారనిబంధనమ్" కా. ప్ర. ఉదా. "లావణ్యోకసి సప్రతాపగదిమ జ్యోగ్రేసరే త్యాగినా, దేవ త్వయ్యవనీభరత్తుమభుజే నిష్పదితే వేధనా, ఇందుః కిం ఘటితః కిమేషవిహితఃపూషా కి ముత్పాదితం, చింతారత్న మభోముదైన కిమమీ సృష్టాః కులత్కృభృతః" ఖండ. "క. ఉపమేయమే చాలుకాధర, నుపమానం బేల యనంగ + నోనరుఁ బ్రతిపంబు" కా. సం. "అక్షేప ఉపమానస్య కైమర్థకేన కథ్యతే, యద్యోపమేయభావస్త్యా త్ప్రతీపముదాహృతమ్" ప్రతా. ఇందుఁబురుషుల ధైర్యమును బోగొట్టఁదగినసాధనములు లేకుండనే కార్యముసఫలమగుననునర్థముచే విభావనాళంకారమును. "అభారరహితాభేయ మేకంచానేకగోచరం, ఆశక్యనస్తుకరణం విశేషాలంకృతిస్త్రీభా" ప్రతా. మన్మటాచార్యుఁడును "క్రియాయాఃప్రతిషేధేఽపి ఫలవ్యాప్తిర్విభావనా" అనినాఁడు. "క. కారణములేకకార్యము, ప్రారూఢంబైనదివి + భావన" కా. సం. కొందఱుకవు లీకడఁగంటి చూపుతోఁ గూడ నవసరములేదు ముఖావలోకన మాత్రముననే పురుషులు కామోదేకు అగుదురని వర్ణించిరి. "గీ. ఉత్పలాత్కులవదనచం + ద్రోదయమున, నహహ పురుషావతంసుని + యంతరంగ, చంద్రమః కాంతసాషణ + సమితి గరుగు, దివిజగయనలార సం + దియములేదు" విష్ణుమి.

తా|| ఓరాజా పురుషులకు ధీరత్వము లే దనిపించుటకు మన్మథుఁడును, చంద్రుఁడును, మందా నిలమును, అవసరములేదు. అచంపకగంధియొక్క క్రేగంటిమాపు మాత్రమే చాలును.

చ|| ఆమృతసరంబు లుట్టివడ + నాలతినజేసిన వీణలోపలన్
దుమదుమగా వచోమహిమ + దోచంగ గీతముఁ బాడుచున్న న
క్కమలదళాయతేక్షణ + ఖంబులఁ గిన్నర మ్రోయఁ జేసివన్
నవుకము పుట్టుకుండ జన + తాహృదయంబులు జాతఁజేసినే.

అ॥ అక్కమలదళాయతేక్షణ - తమ్మిరేక్షలకంటి వికాలమయినకన్నులుగలయావారకాంత,
అమృతరసంబులు-వధురసంబులు, 'ని. శృంగారాచా జలే వీర్యే సువర్ణే విషశుక్రయోః రిక్తాదా
వమృతే చైవ నిర్భాసే పారదే ధ్వనా, అస్వాదే చ రసం ప్రాహుః' శబ్దా. ఉట్టిపడక - అక
స్మాత్తుగా లభించునట్లు, అతిథి + చేసినక - రాగము నాలాపమొనర్చినను, వీణలోపతిక -
వల్లకాయెందు, 'ని. వీణా తు వల్లకీ విపంచీ సా తు తంత్రీభి. సప్తభిః పరివాదిసీ' అ. ఇచట 'లోప
తన్' అనుటకు 'నూ. లోపలనిర్ధారణోద్భవా వస్త్రీ,' శబ్దచిం. దుమదుమగాక - జనులహృదయము
ద్రవించునట్లు, వచోమహిమ - పలుకులయొక్కయధికము, తో + పంక - మురించుకా, గీత
ముక + పాడుచున్నన్ - పాటనుపాడుచుండినను, నభింబులక - గోళ్ళతో, కిన్నరక - తంత్రీవా
ద్యమును, మ్రోయక + చేసిక - మ్రోగించునప్పుడును, తమకము + పుట్టుకుండక - వలపుజనించ
కుండునట్లు, జనతాహృదయంబులు - జనసమూహమయొక్క మనస్సులు, 'ని. హృదయం వక్షసి
స్వాంతే' అ. తాతక + చేసినే - తాతితో సృష్టించినాడాయేమి, అనగా మానవహృదయములు
కరంగయుండవనట. కనుకనే "వీణా వేణు మృదంగ తాళ సహితం కిం తేన కంఠం విసా" అని
చెప్పినారు. గంఠస్వరము మధురముగా నుండనిచో నితరవాద్యము లన్నియు వ్యర్థములుగదా; అస్త్రీ
కంఠస్వర మత్యంతమధురముగా నుండే ననిభావము. ఈపద్యమున 'అక్కమలదళాయతేక్షణ' అను
చోట ద్వితీయము వచ్చినందుకు 'నూ. ఊష్మరేఖా నివనా ద్వితీయ మయ్యుక్తస్య హలోమతః, ఋకా
రం చా విమచ్య స్యా త్రాణానాం ద్వితీయసంకతిః' అథ. 'దుమదుమగాక' అనుప్రయోగము
న కుదా "క. తమపాటచినుకుచినుకుల, దుమదుమగాడడిసినట్టి + దువ్వలువలతో" కళా. 'గీతముఁ
బాడుచున్నదమకముపుట్టుకుండ జనతాహృదయంబుల తాతకజేసినే' అనునప్పుడు "శిశుశ్చేత్తి పశు
శ్చేత్తి తత్తి గానరసం ఫణీ" అను శాస్త్రవచనము ననుసరించి శృంగారరసముచే జనులహృదయ
మును గరంగించిన దనిభావము. "రాదేఽద్భుతే తథా వీరే పుంరాగేణ ప్రగీయతే, శృంగారహాస్య
కరుణాః స్త్రీరాగేణ ప్రకీర్తితాః, భయానకే చ భీభత్సే కాంతే గేయో నపుంసకః" కోహభండం.
అతిశయోక్త్యలంకారము. "నిగీర్వాణ్యసానకప్రకృతస్య సమేన యత్" ప్రస్తుతస్య యదన్యత్వం
యదన్యోక్తా చ కల్పనమ్, కార్యకారణయో ర్యశ్చ పార్వాఽర్థవివర్థయః. విజ్ఞేయాతిశయోక్తిః సా"
కా. ప్ర. కవిసామర్థ్యము ననుసరించి యతిశయోక్తు లనేకవిధములుగా నుండును. "హృదయ మధిష్ఠిత
మాదౌ మాలత్యాకుసుమచాపబాణేన, చరమం రమణీవల్లభలోచనవిషయం త్వయాభజతా" క్షుప్తి.

తా॥ ఆచంపకగంధి మధురముగా రాగాలాపమొనర్చుచుండినను, జనులహృదయములు కరంగు
నట్లు వీణయందుఁ బలికించుచుఁ బాడుచున్నప్పుడును, తనగోళ్ళతోఁ గిన్నరమీటుచున్న సమయము
నను మనుష్యులకుఁ వలపుజనించకుండుటకు బ్రహ్మదేవుడు వారిహృదయమును గతిన
మయిన తాతితోఁ జేయలేడుగదా.

చ॥ పలుకక యుండె నేని సిత + పంకజలోచన యాదరంబు పైఁ
జలుకక యుండె నేని విట + శేఖరులన్ గరుణావిదూరు డైఁ
యలుగులపాలు నేయు విష + మాన్తుఁడు తత్తరుణీలలామ లో
నలుగుట కాదు ప్రాణముల + కల్గుట దేహవిసర్జనార్థమై.

అ॥ నీరపంకజలోచన - తెలిదమ్మిపువ్వులకంటి కన్నలగళయావేశ్య, విటేశఖరుణ - ముఖ్యులైన వ్యభిచారపురషులనగూర్చి, ఇచట 'శేఖర' శబ్దము నగూర్చి. నూ. లింగభేదోభవేదిష్ట ఆశోకేయదివారుచిః" అధ. పలుకకయుండెనేని - సుభాషించని నమయమునను, అదరంబు - మర్యాద, పైక + యిలుకకయుండెనేని - తనమీదవ్యాపింపజేయకుండినప్పుడును, విషమాస్తుగ్రేణు - బేసిసంఖ్య గలపంచబాణములను ధరించినవృథుండ, కరుణావిదూరుడై - దయను బొత్తిగాఁబరి త్యజించినవాడై - కేవలము దయలేనివాడై, ఆలుగులపాలు + చేయుక - తనయొక్కశరములకు లోబడఁజేయును. ఆత్మరణీలము - యావనపువేశ్యలలో శ్రేష్ఠురాలైన యాచంపకగంధి, ఇచట 'అలామ' శబ్దమునగూర్చి "నూ. త్రిషులింగేషు రవ్యపాన్వ్య స్త్రుఖ్యసావర్ణ్య లక్ష్మణు" అధ. లోక - తనమనస్సులో, ఆలుగులకాదు - కోపముకపించుటయేరదు, దేవవిగ్ధనార్థమై - విట కాండ్రయొక్కశరమును విడచిపెట్టుటకొఱకును ప్రాణములక - వారయొక్క యనువులకొఱకును, అల్లుట - అలుగఁబూనుట, అనఁగా వేశ్య యలుకఁబూనఁ దనప్రాణములు పోక విటుల ప్రాణములు పోవు ననిచెప్పటచేత, అనఁగత్యంతకారము. "భిన్న దేశేభిర్యోగైశ్చతం కార్యకారణ భూతయోః, యుగపద్ధతయో ర్యత్ర ఖ్యాతే సా స్యాదసంగతిః, కా. ప్ర. "క॥ శేరుపుతోఁ గార్యంబును, గాఁజును భిన్నదేశగతములుగాని, ద్ధారణిలోన నసంగతి, యై రంజిలసంధ్రు ముకవులది యెట్లన్నక" ఉదా. "క॥ ఆనిలోన నీభుజాగ్రంబుపమ తరవారిధారనందిన నేలా, యనయంబుఁ దాము వడఁకుదు, రనతారల శ్రీస్పృశింహ యతిలసింహ" కా. సం. వటియు వాయికాసామావృతయు వర్ణింపఁబడినది.

తా॥ అవేశ్య తనవిటులతో నొకానొకప్పుడు పలుకకుండినను, గౌరవముఁ జూపకుండినను, మవృథకాప వధికమగును. అది యిట్లెఱిగి నీ విటులప్రాణములపహరించుటకే కాని వేటుకాదు.

క॥ అదిగనుక దివిజవేశ్యల, సదనంబుల నున్న మాని + సంతతితలపుల్ గుదిగుంపులు చేసి మధిం, పదె యవకాశంబు గలుగ + స్వర్గమునందుక. పి2.

అ॥ కనుక - కాఁబట్టి, ఆవక శంబుకలుగక - స్థానము దొరకినట్లయిన - విలుగలిగినట్లయిన, అది - ఆచంపకగంధి, స్వర్గమునందుక - దేవలోకమున, దివిజవేశ్యలనదనంబులక - దేవలోకమునఁబుట్టిన రంభాద్యప్సరలయొక్కయిండ్లయందు, ఉన్నక - ఉండెనేని, మానిసంతతితలపుల్ - ఋషిమూలకల యొక్కకోరికలు, గుదిగుంపులు - గుదిగా గ్రుచ్చినగుంపులుగా, దట్టమైన వరుసలుగా, 'ని. గుది గుంపులు, గుదిగాగ్రుచ్చినగుంపులు, గుదిగుంపులుచేయు, గ్రుదిగుచ్చు, నూ. ఆం. ని. చేసి - కూర్చి, మధింపదె - అల్లకల్లోల మగునట్లుత్రచ్చదా, 'రంభాద్యప్సరలొంగన లింతటివిలాసినులు కాకుండుటచే స్వర్గమున మహద్ద లండఁగలిగి, గాని చంపకగంధికే స్వర్గమున స్థానము లభించునట్లయిన వారి హృదయముల నెప్పుడో మధిందియుండెడిది మహా! ఆనుభావముచేతక గార్యకారణరూపాతి కయోక్త్యంతకారము "క. ఉపమేయ మింత దడవక, యుపమానమె నుడువ నతిశయోక్తి కవిమహా, నిపుణోక్తిమూలమై తగు, నపరిమితప్రాధి నదియునైదువిధములై" కా. సం.

తా॥ అవేశ్య దేవలోకమున వసతి లభించినట్లయిన నచటిమునిమూలకోరికలనెల్లఁ ద్రోవుచేసి త్రమ్మునునుమా!

సీ॥ వాలుఁగన్నులచేత ♦ పలఁబెట్టుట కాక, యభ్యసించిన దొక్క ♦ యదలుచూపు
ముఖచంద్రుచులచే ♦ ముళ్ళుపెట్టుట కాక, సంతరించిన దొక్క ♦ వింతనవ్వు
బలుపుగుబ్బలచేత ♦ బ్రమలఁబెట్టుట కాక, సంఘటించిన దొక్క ♦ జాటుపైఁట
వెలిదొక్కుసిగ్గుచే ♦ వెతలఁబెట్టుట కాక, యలవరించిన దొక్క ♦ కులుకుపలుకు

ఆ॥ గాఢయావనమున ♦ గాసిపెట్టుట కాక, నేర్పుకొన్న దొక్క ♦ నెరతనంబు
తరుణివిభ్రమంబు ♦ దలపోయ శక్యమే, ధాతకైన వాని ♦ తాతకైన. రిరి.

అ॥ అచంపకగంధిఅధ్యాహరము. వాలుఁగన్నులచేతక - విశాలమున సేత్రముతో. ౧౦
౦౯ + పెట్టుటకాక - తనమాయలోఁ బడవేసికొనుటయే కాకుండ, ఒక్కయదలుచూపుక - ఒక
బెదరుచూపును, అభ్యసించినది - ఆలవణముకొనినది, ముఖచంద్రుచులచేత - చంద్రునివంటిముఖము
యొక్కకాంతిచేత, ముళ్ళుపెట్టుటకాక - బుద్ధింపుచుండుటయే కాకుండ, ఒక్కవింతనవ్వు - ఒక
యాత్సర్యకరమైన పరిహాసమును, సంతరించినది - ధరించినది, ఉదా, “సీ. లీలద్రాక్షమా ♦ లిక
దక్షిణాక్ష - శృంగారీభయందు, సంతరించి, కాశీ. బలుపుగుబ్బలచేతక - బలిసినస్తనములతో,
బ్రమల + పెట్టుటకాక - భ్రాంతులగలిగించుటయే కాకుండ, ఒక్కజాటుపైఁటక - కొంచెముక్రిందికి
జాటుచున్నపైఁటను, సంఘటించినది - సమకూర్చినది, వెలిదొక్కుసిగ్గుచేత - వెలుపలకునటించుచున్న
లజ్జతో, వెతలక + పెట్టుటకాక - మనోవ్యధలు కల్పించుటయే కాకుండ, ఒక్కకులుకుపలుకుక -
కొంచెమవ్యంగ్యం గారవికార మగఁజూచునట్టిమాటలను. అలవరించినది - అలవాటుచేసికొనినది. గాఢ
యావనమునక - దృఢమైనవయస్సుచేత, గాసి పెట్టుటకాక - బుద్ధింపుటయే కాకుండ, ఒక్కనెర
తనంబుక - ఒకచక్కదనమును, నేర్పుకొన్నది - అభ్యాసముచేసినది, తరుణివిభ్రమంబుక - యౌవన
వంతురాలైనయావేశ్యయొక్క విలాసమును, ఇచట విభ్రమమును, గూర్చి “శ్రీరా మాద్యం ప్రణయ
వచనం విభ్రమోహి ప్రియేమహామేఘ. విభ్రమః. విలాసఏవ..... శ్రీరా మేషస్వభావో య
ద్విలాసైరేవ రాగప్రకాశనం నకు కంఠతః, మల్లి. వ్యా. “అతాంతరే కిమపి వాగ్విభవాతివృత్త,
ప్రతిత్ర్య ముల్లసితవిభ్రమము మత్సలాత్మ్యః, తద్భూరిస్సాతికవికార మపాస్త ధైర్య, మాచార్యకం
విజయి మార్కంధమావిరాసీత్” మాల. మా. పినింబట్టిమాడ ననురాగమతోఁ గూడినమాడ్కి యని
విశద మగుచున్నది. తలపోయక - వర్ణించుటకు, ధాతకైనక - మనలస్పృశించిన బ్రహ్మచేవునకయినను
వానితాతకైనక - అతనినిబుట్టించిన వారాయణునికైనను, శక్యమే - తరమా, కాదనుట. ఇచట వేశ్య
యొక్క బెదరుచూపు, వింతనవ్వు, జాటుపైఁట, కులుకుపలుకు, వర్ణింపఁబడుటచేత గాసినిలక్షణములు
గోచరమగుచున్నవి.

“ఓవ్యః ప్రస్ఫురతిక్షణే విచలతః మాపోదకే మత్స్యక, ద్దమ్బిల్లః, క్షణమాంబితో క్షణభి
ప్రాప్తోఽపి బంధం పునః, ప్రచ్ఛన్నా ప్రజితస్తనా ప్రకటతాం త్రోహితటం ధృక్యతే, నీపి చ ఘటతి
స్థితాపి సుదృఢం కామేంగితం యోషితామ్” రతి.

“చ॥ పెదవిగడల్పుఁ గన్నుఁగవఁపెంపెనలరఁ బిలుందుఁజాముఁ బ, యదలదలించుఁజెన్నులు
యల్పడఁ గొప్పుననున్నక్రొవ్విరుతో, చెదరినబల్మరుందులునుఁ క తెక్కునఁజెన్నులునునునుఁ

ట్టదరినఁజక్కఁగట్టఁ జడలాక్షి మనోహరమూర్తిజూచినకామ. 'మఖచంద్రరుచులు, ఉప
మాంకారము. ద్వితీయసముచ్చయాలంకారము. 'క. మిగుల గుణక్రియ లెయ్యెడ, యుగపత్రా
ప్రంబులుగ నంముచ్చయము కృతిం, బొగడఁ దగుక ద్వివిధంబై, యగణితకవినినుత మగుచునది యెట్లు
న్నకా" "క॥ పాయక ఖలేకపోత, న్యాయమున ననేక కారణము లొకకార్యంబయెడ సాధింపఁగ
నుత, పై యపరసముచ్చయఖ్యానగు" కా. సం 'తరుణివిభ్రమంబుఁ దలపోయకకృమే, అతిశయోక్తి
యును'ధాతకైన-తాతకైన, ఆనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ అనేక శ్రమిటులఁ దనమాయలోఁ బడవేసికొనుటకుఁ దనవికాలవయినకన్నులు చాలక
లెదరుచూపులు గూడ నేర్పినది. జారులవాకర్షించుటకుఁ దనచంద్రునివంటిముఖము చాలక చోద్య
మగుచిటువల్పును గూడ నభ్యసించినది. కామకులకు భ్రాంతిగల్గించుటకుఁ దనబలిసిన స్థనములు చాలక
జాటుయ్యెదను గూడ నలవలచుకొన్నది. కొడెగాండ్రకు మనోవ్యధగల్పింప సిగ్గునుజూపుట చాలక
చలోత్తులనుగూడ నేర్చుకొన్నది. జారులను వయస్సుచే గానిఁజెందించుట చాలక యొకచక్కఁదన
మును గూడఁ చెచ్చుకొన్నది, దానివిలాసమును వర్ణింప నెవ్వరికిని దరముగాదు.

—: చంపకగంధియొక్క విద్యాచాతుర్యము :—

నీ॥ సాహిత్యమార్గంబు + చాకచేసిననాడు, సంగీతమునఁ బ్రీతి + నల్ప నేర్పు
సంగీతవైఖరి + నమ్మతినవనివేళ, నింపుగా వీణవా + యింప నేర్పు
వీణావిరావంబు + వెగటుదోచినయెట్లు, సొగటాలవేడుక + చూప నేర్పు
సొగటాలపైఁగోర్కి + నుదకువచ్చినయంత, వింతమాటల గార + వింప నేర్పుఁ
తే॥ జదువఁ బాడంగ నింతంత + చతుర గాదు, వీణవాయింప నింతంత + బాణ గాదు
జూదమాడంగనింతంత + జూట గాదు, ప్రతిభపల్కంగ నింతంత + ప్రాధగాదు. 34.

అ॥ అబోగముది. అధ్యాపకము పదుకక - చదువుటయందును, పాడంగక - పాడుట
యందును, ఇంతంతచతురగాదు - ఇంక, అంత. యనిపరిమితి చెప్పఁదగిన చాతుర్యముగలది కాదు,
వీణవాయింపక - వీణను మ్రోగించుటయందును, ఇంతంతజాణగాదు - ఇంతయంతయని నిర్ణయించు
టకుఁదగిన నేర్పుగలది కాదు, ఇచట 'జాణ' శబ్దము. మహాతీవాచకమగుటకు 'నూ. కొన్నిమహత్
మహాతీవాచకముల కేకరూపముల కానఁబడుచున్నది" (పా. న్యా. జూదమాడంగక - పాచిక
లాడుటయందు, ఇంతంతజూటగాదు - ఇంత యంత యనుప్రమాణము నెన్నఁదగినమానకతై గాదు,
ప్రతిభపల్కంగక - నవనవోన్మేషకాలి ప్రజ్ఞతో సంభాషించుటయందు - అప్పటికప్పుడు వికసిం
చెడు బుద్ధివిశేషముతో మాటాడుటయందు, 'నీ॥ ప్రత్యుత్పన్నమతిత్వం ప్రతిభా, తదుక్తం, "స్మృతి
ర్యస్థితవిషయా మతి రాగామిగోచరా, బుద్ధి స్తాత్కారికీ జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాల్పిగోచరా,
ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేష కాలిని ప్రతిభాం విదుః" ఇంతంతప్రాధగాదు - ఇంత యంత యని యెన్నఁ
దగిననిపుణతగలది గాదు, అనఁగా సమస్తవిద్యలయందు సంపూర్ణమయినసామర్థ్యము గలది యనుట.
విలుఁడు, ఆధ్యాపకము. సాహిత్యమార్గంబు - పాండిత్యముయొక్కతద్ధరిని, చాకచేసిననాడు -

విలువచేయనిదిసమున, సంగీతమనక - పాటచేత, ప్రీతిగల్గునేర్పుక - ప్రేమను బుట్టించగలుగును, 'ని|| గీతం గాన మిమే సమే' అ. 'సమ్యగీతం తు సంగీతం. న్యాయారంభే ప్రసిద్ధికే, తార్యాణాం త్రితయే చాపి, శబ్దా. సంగీతవైఖరిక - గానముయొక్కక్రమమును, సమ్యుతింపనివేళక - ఇష్ట పడనిసమయమున, ఇంపుగాక - అనందమగునట్లు, వీణవాయింపనేర్పుక - వల్లకినిమ్రోగించగలుగును, ఇచట వాద్యభేదములు నాలుగువిధములు. 'ని|| తతం వీణాదికం వాద్య మానందం మరజాది కం, వంశాదికం తు నుషిరం, కాంస్యతాలాదికం ఘనమ్, చతుర్విధ మిదం వాద్యం: వాదిత్రం తోద్యమానకమ్, అ, వీణావిరావంబు - వల్లకినాదము, పెగటు + తోచినయిప్పు - పెక్కుసమయిన సమయమున, సోగటాలవేడుక - జూదమునందలినినోదమును, చూపనేర్పుక - కనఁబఱచగల్గును, సోగటాలపైక - జూదపుఁగాయలిమీఁద, కోర్కి - అభిలాష, సుదకువచ్చినయంతక - తీరిన తోడనే, వింతమాటలక - చోద్యమును గలిగించునట్టి పలుకుపచేత, గారవింపనేర్పుక - ప్రేమను జూపుచుండును, ఇందు నాలుగుసీసపాదములకుఁ గ్రమముగా నాలుగుగీతపాదములయొక్క భావ ములు చెప్పఁబడినందున యథాసంఖ్యైతింకారము. "క|| సమముగ నేవరుసఁ బదా, ర్థము బుద్ధిప్రంబు లయ్యోదగ నాపర్యా, యమున ననుద్దిష్టములై, యమర యథాసంఖ్యై జయ్యో" నరస.

తా|| అపెలయులు పాండిత్యమునందును, సంగీతమునందును, మితిమించిన చాతుర్యముగలది, వీణావాదనమునందపరిమిత మగునేర్పుగలది. జూదమునందసమానమయినజూటరసము గలది. సమ యానుకూల సంభాషణములయందు మిగులనిపుణత గలది. ఒకటి యననేల యన్నిటియందును మెచ్చు కొనఁదగిన జాణతయే. కాముకుఁడు సాహిత్యమును జాలకఁగాఁజూచేనేని సంగీతమునందిష్టమును బుట్టించును. గాన మింపుగలుగనియిప్పుడు చక్కఁగా వీణవాయింపును, వీణపాటయందు రుచి తగ్గినసమయమున జూదమాడి వినినోదమును జూపును. పాచికలాటయందెచ్చదీతెనేని చోద్యప్రసంగ ములతోఁ బ్రియమును గలిగించును.

చ|| తగవరి మాటకారి నయ + ధన్య పదార్థముపట్ల మిక్కిలిం
దెగువరి కంతుకేళి గడి + దేసనజాణ రసజ్ఞకోటిచే
బొగడతఁగాంచినట్టిగుణ + భూషణ ముద్దులగుమ్మ దానికిం
దగనిది చేసె నానలువ + దారుణనిన్వనర్పుల్లి దల్లిగన్.

తిర.

అ|| తగవరి - తిర్పరియును - అనఁగా వ్యవహారములను బరిష్కరించునది యనుట. తగవు + అరి - తగవరి. మాటకారి - పదుగురులో నిర్భయముగాఁ బ్రసంగమును జేయునటువంటిదియును, నయధన్య - నీతియొక్కసమృద్ధికలదియును, పదార్థముపట్లక - వస్తువుయొడల, మిక్కిలిక - ఎంత యును, ఎక్కువగాననుట. తెగువరి - ఉదారబుద్ధికలదియును, కంతుకేళిక - సంభోగమునందు, గడిజేతినజాణ - అరితిననేర్పరియును, రసజ్ఞకోటిచేక - శృంగారరసానుభవముగలవారియొక్క సమానాముజేత, బొగడతక - వ్రుతిన, కాంచినట్టిగుణభూషణ - పొందినదియైన సద్గుణములనియెడి సొమ్ములగలదియును, ముద్దులగుమ్మ - ముద్దులుమాటగట్టుకట్టి యందగతైయును, ఇచట 'ముద్దుల గుమ్మ, అనునదిలక్కచూసము. 'నూ. ద్రుతస్య తస్య త్త లుక్పచూసేన' శబ్దవిధి. అనునది.

కిక్ - ఆచంపకగంధికి. నలువ - నాలుగుమోములుగలవాడయిన బ్రహ్మదేవుడు, ఇచట నలువ
యనుటకు “నూ. క్వచి దంతిమవర్ణస్య కమాసాంతత్వమిష్యతే” అధ. తగనిది - కూడనిదానిని,
దారుణనిస్సంకులిక్. దారుణ - భయంకరమైన, వ్యూ. దారుణి చిత్త మితిదారుణం, నిస్సన -
ధ్వనియందు, ఝిల్లిక్ - ఈపురుగుయినదానిని. తల్లిగక్ జననియగునట్లు, చేసెక్ - పుట్టించెను,
ఇందు ‘మిక్కిలిక్’ అనుటకు “నూ. నామ సర్వనామంబులకును గళలగు నవ్యయంబులకును గడపల
సముచ్చయార్థ విశేషపాదపూరణంబులయందు ను శబ్దంబులకునుగ నగు. క గళలగు ననుదంతశబ్దంబుల
మీఁద నయ్యది యువర్ణపూర్వకంబుగ విభాషనగు నుతీయు నది శేషవృత్తియందు యొక్క లోపించి
నపుడు లాగమాంత బహువచనంబు మీఁదను సముచ్చయమునంజూపట్టెను. ప్రా. వ్యా. ఉదా.
“చ|| భాసిలఁడత్తుకితోట మిక్కిలిక్, మహిమనుకళా|| “క|| ఏనొకటి విన్నవించెద, దానవమత
మథన పెద్దొకడవున నుండిం, బూని వినిపింపఁగలవని” ఉ. హవం. “మ.....లాతిరాజులకు
మోచ్చే యివిధం బిట్టిదిం, గలదే” భార. ఇచట నింతగాధ యనవసరము. “నూ. స్రుతోపజీవిన
శృబ్దావః శేచిత్కుకవింశ్చుతః” అధ.ఉదా ఏడైజన్-క్రమృత-గ్రమ్మన-అంత-మిక్కిలి-
మిగుల-చెచ్చెం-తద్దయ-ఇంక-ఇత్యాదులు. ఇందు. అవేశ్యయొక్క సౌందర్యమునే
కాక యనేకగుణములను వర్ణించియుండుటచే సముచ్చయాలంకారము “తత్త్విద్ధిపేతా వేకస్మిక్
యత్రాన్య త్రత్రరం భవేత్, సముచ్చయోసా” కా. ప్ర. “క|| పాయక ఖలే కపోత, న్యాయ
మాన నవేక కారణము లొకకార్యం, చేయెడ సాధింపఁగ నుత, మైయపరసముచ్చయాఖ్య + మగు
నెట్లన్నక్” వరస. అదిడను సహస్రగుణసంపన్నురాలినిగ వర్ణింపఁబడియుండుటచేత నాయికాత్మ
జనులతో నొప్పుచున్నదని భావము. “రూప యావనలావణ్య లజ్జా మాధుర్యకాలినీ, సాభాగ్య
దార్యసంపన్నా నాయికా సా పునశ్చ్రీధా” సాహి. చిం. చిత్తమాత్రోపాధే స్పృకలపురుషాభిలా
షిణి సామాన్యవనితా” ప్రతా.

తా|| వ్యవహారములయందుఁ దీర్చుకరైయును, పడుగురులో జంతులేకమాటలాడునదియును,
ప్రశంసింపఁదగిననీతి గలదియును, ఈవియంబు మిగులఁదెంపుగలదియును, రతులయం దారితీసినదియును,
రసేతులచే మెప్పువడసిననుగుణసంపత్తి కలదియును, మిక్కిలిచక్కనిదియును, అయినయాచంపకగం
ధికి బ్రహ్మదేవుఁ డొక పనికిమాలిదానిని దల్లిగాఁ బుట్టించెను.

—♦♦ వే శ్యా మా త వ ర్ణ న ము ♦♦—

గీ|| ఆవధూమణి కాశించి ♦ యుగురుదెంచు, విటులమర్దించుకాంక్ష న ♦ వ్వేలఁదిమాత
వరనిధానగ్రహార్థులై ♦ వచ్చువారి, దుస్సహోటోపమున మొత్తు ♦ దుర్గవోలె. 318.

అ|| ఆవ్యంఠిమాత-ఆచంపకగంధియొక్క-తల్లి. ఆవధూమణికిక్-అయెలజవ్వనికిక్. అశించి,
ఆవేక్షపడి, అరుగుదెంచుటలుక్-చేరినజారులను, మర్దించు కాంక్ష-నలిపివేయు ప్రయత్నంబులందు
వరనిధానగ్రహార్థులు. వరనిధాన-శ్రేష్ఠమైభవములకుఁగఁగండనుండెడి సాతలను, వరనిధానమనియొక
జెప్పవచ్చును. నిధులలో వరనిధిగొప్పది. “మహాపద్మశ్చ పద్మశ్చ శంఖో మకరకళ్ళపా, ముకుంద,
కుందనీలాశ్చ వరశ్చ నిధయో నన” గ్రహార్థులు-వి. శబ్దమునఁ బ్రస్తుతించినవారై వచ్చువారిక్.

పచ్చినట్టివారలను, దుస్సహోపమునక, దుస్సహ-క్షయవరాని, అటోపమునక-గర్వముతో, దుర్గవోలె-కాలికాశక్తివలె, మొత్తుక-హింసించును, ఇచటఁ గాలికాశక్తి మణిఫ్రయనురూపముతో నిధులను గాపాడునని కాత్త్రుము. 'మొత్తుక, అనుట కుదా. "ఉ. దేవకిక, ముందలపట్టి వంచి తెగఁమొత్తుకఁడంగినఁగంను" భాగ. 'అవేశ్యకొఱ కరుదెంచినవిటులను దానితల్లి నిధిసమీపమున నున్న కాలికాశక్తివలె బాధించును, అనుటచే గుణస్వరూపాప్రేక్ష, 'యత్రాన్యధర్మసంబంధా దన్యత్వే నోపతక్రేతమ్, ప్రకృతం హి భవేత్సాక్షా స్తామత్రేతాంప్రచక్షతే" ప్రతా. "మన్యేశంక్షే ధునింప్రాయానూన మిత్యేవమాదిభిః, ఉత్పేక్షావ్యజ్యతే శబ్దైవశబ్దోఽపి తాదృశః" కావ్యాద.

తా|| అవేశ్యతల్లి తనకూఁతు రగుచంపకగంధిపైఁ గోరికతో నేతెంచజాలన నిధిరక్షకరా లగుకాలికాశక్తి ధనముదొంగిలింపవచ్చినవారిని హింసించునట్లు బాధించును.

క|| తుదినుండి మొదటిదనుకం, గొదవలె పచరించు సాధు + గుణ మింతయు లే దది చెఱచినకాఁపురములు, పదిలక్షలు గలపు సాము + పైఁ గోరికచేన్. 37.

అ|| అవృద్ధవేశ్య. తుదినుండి-చివరనుండి. మొదటిదనుక-మూలమువలకును, గొదవలెపచరించు-లోతక్కువలెపకటించును, 'పచరించు, ననుటకుదా. "ద్వి. హరివద్దనడచినఁయివ్వార్తల్లెఁ, బచరించి" విష్ణుపు. సాధుగుణము-మంచిబుద్ధి, ఇంతయులేదు-కొంచెమయిననులేదు, అది-అముదుసలిది, సాముపైఁ + గోరికచే-ధనముమీఁదియాశచేత, చెఱచిన కాఁపురములు - చెడఁగొట్టినసంసారములు, పదిలక్షలుగలపు-వేలకు వేలున్నవి, అతిశయోక్త్యలంకారము.

తా|| అముదుసలిది యెల్లప్పుడును విటకాండ్రయందు నేరములతోపించుచుఁడునేకాని నుంచి గుణము దానికి లేనేలేదు. అది ధన కాంక్ష చే వేలకుటుంబములను బాడుచేసినది.

క|| లక్షయొసంగిన నది నిర, పేక్షతవిహరింప దర్థ + మిమ్మనక దయా దాక్షిణ్యంబులు పూజ్యము, రాక్షసిపుట్టినది విటుల + ప్రాణములు గొనన్. 38.

అ|| అది-అవృద్ధవేశ్య, లక్షయొసంగినక-లక్షరూపాయలనొసంగినను, అర్థము + ఇయ్యు + అనక-ధనమును దెచ్చియమ్మనియడుగక, నిరపేక్షతక-అశపడకుండునట్టి యుద్దేశముతో, విహరింపదు-ప్రవర్తించదు, దయాదాక్షిణ్యంబులు-కనికరమును మోహితునియును, పూజ్యము-గున్న - లేననుట, విటులప్రాణములు-మిండగాండ్రయొక్క యసువులు, గొనక-అపహరించుటకు, రాక్షసిపుట్టినది-రక్కసియే మనుష్యజన్మమెత్తినది, లక్షయొసంగిన నది నిరపేక్షతవిహరింపదు, అనుటచే న్యభావోక్తి యును. అతిశయోక్తియును. 'రాక్షసి పుట్టినది విటులప్రాణములు గొనక, అనుటచే నపహరణ అంకారము, "ప్రకృతం యన్నిషిధ్యాన్మత్ సాధ్యతే సాత్వపహృతిః" కా. ప్ర.

తా|| దానికిఁ గోడెగాండ్రెతధనమొసంగినను మరల డబ్బులెమ్మనక మానదు. కనికరమును మోగమోటును దానియొద్ద లేవు. అది శవము జారుప్రాణముల నపహరింపభూమిపైఁ బుట్టిన ప్రత్యక్షరాక్షసి యనఁదగు.

క॥ ఆకంబుకంతిఁ జూచిన, నేకొలదులవారికైన ♦ నించుక మోహం
ద్రేకంబు పుట్టుటరుదా, భీకరవర్తనులనుఖము ♦ పెడతలఁ బట్టున్.

39.

అ॥ ఆకంబుకంతిఁ - శంఖమునఁటి మెడగలదయిన యాచంపకగంధిని, చూచినకొ-కాంచిన తోడనే, ఏకొలదులవారికొ-ఁజనకొ-ఏపాటివారికైనను, ఎంతటిమనస్సునిబ్బరముగఁజూపింపఁగలవారికయినను, ఇంచుకమోహం-ఁజద్రేకంబు-కొంచెముకామముయొక్క-యుపొంగుట, పుట్టుట-అరుదా - కలుగుటయాశ్చర్యమా-కాదనుట. భీకరవర్తనులనుఖము - భయంకరమయిన ప్రవర్తనముగలవారియొక్క యభివృద్ధిసైతము-పెడతలకొ-పట్టుకొ-తలపెనుకటిభాగమునఁబులు, అనఁగా భీశోల్లేములుసయితము కామోద్రేకు లగుదురనుట. ఉదా. “గీ. ఉవిదలవ మిద్ది పెడతలఁనుండుఁగాదె” పాం. మా. సంబంధాతిశయోక్త్యంతకారము “సంబంధాతిశయోక్తి స్సాన్వి దయోగే యోగకల్పనమ్, యోగే వ్యయోగో-సంబంధాతిశయోక్తి రితివ్యతే” కవ.

తా॥ ఆవేశ్యుని వీక్షించినతోడనే యొకటినిశ్చలచిత్తుల కయినను తగులము పుట్టకయుండదు. మహాధీరులు సయితము లొంగవలసినదే.

ఉ॥ కాంచనభూషణాంబరిని ♦ కాయము నిచ్చలు నిచ్చియైన మె
ప్పించుకొనంగలే డలకు ♦ బేరతనూభవుడైన నెల్లి చె
ల్లించెద నన్నఁబోవిడదు ♦ లేఖకులాధిపసూనునైన న
త్యంచితశక్తి నేపగిది ♦ దానిజయింతురు కోడెకాండ్రాగిన్.

40.

అ॥ అముడుసలిదానికి. అధ్యాపకము అలకు బేరతనూభవుఁడు-ఁజనపరియగు కుచేరుని కోడుకయినను, కాంచన భూషణాంభరిని కాయముకొ, కాంచనభూషణ - బంగారపు సొమ్ముల యొక్కయు, అంబర-చీరలయొక్కయు, ని కాయముకొ-సమూహమును, నిచ్చలు-ఇచ్చి-ఁజనకొ-ఎల్లకాలమును సమర్పించుచున్నప్పటికిని, మెప్పించుకొనంగలేండు-దానికనుగ్రహముగలుగునట్లు చేసి కొనఁజాలఁడు, అత్యంచితశక్తికొ - మిక్కిలిప్రకాశించుచున్న సమర్థతతో, లేఖకులాధిపసూనునైనకొ, లేఖకుల-దేవకులయొక్క-సముదాయమునకు, “ని. గేహే దేహే జనపదే సజాతీయగణే న్యయే కులమ్” నానా, అధిప-ప్రభువగునిండ్రునియొక్క, మానుకొ-ఁజనకొ-కుమారుడగు జయంతుని నైనను, ఎల్లి-తేపు, చెల్లించెదను-అన్నకొ-ఇచ్చెదనుఅనఁగానే, పోవిడదు-పోనీయదు, దానికొ-అవృద్ధవేశ్యను, ఏపగిదికొ-ఏవిధముగా, జయింతురు-గెలువఁగలరు, జయింపనశక్త్యనునుట, ఇందు నాలుగవపాదమున నఖండయతి నెప్పఁబడినది. “తే. ఒక్కసమసమన శబ్దాయుగము గూడి, పదము లేర్పాటుగాఁ గానఁబడినప్రాణ, సంధులకు నిత్యసమసనఁక్రాంతులును న,ఖండవిక్రమములు ననఁ శండుఁడెల్ల” అప్పు. ఉదా. “చ.సుషరదురువీతిహోత్రుని సముజ్జ్వలిమేరుసమానగాత్రునికొ” శ్రీ. మా. దీనిని ప్రాదియతి యనిచెప్పదురు. “క॥ ప్రపరాపననుప్ర, త్యపినిర్భరధిస్యపాభ్య ♦ దాబ్ధ్యత్యన, పర్యుపసగ్గవింశతికిన, శృపరస్పరయోగమైన ♦ నుభయముచెల్లెన్” కవిగ. ఉదా. “ఉ. ప్రాంతనిరంతరానివృత్తన ♦ మస్తదురంతపరాక్రమంబు న త్యంతనవాప్తకోభును ♦ సాయముపాయము వీక్షణంబు ప్ర

త్యంతమభీష్టమశ్చయము + స్వంతము సీతము నందితంబు ప

ర్యంత మనంగ సంఘటది + రంబగు రెంటను బ్రాదు లమృతాః

కోడెకాండ్రు, అనుటకు 'నూ. శ్రీయా మాడి బహుత్వే స్వా త్పుంసి దీర్ఘాన్నిరచ్యతే, ఉతో లోపశ్చ బలయోస్తయోః పుంసి రుకా మతా' అధ. అసంబంధసంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము. "సంబంధాతిశయోక్తి స్వావయోగే యోగకల్పనమ్, యోగే ప్యయోగోఽసంబంధాతిశయోక్తి తీవ్యతే" చంద్రా.

తా|| ఆజఙ్గికి దేవలోకమునుండి నలకూబరుఁడు వచ్చి బంగారునగలును జలతారుచీరలును నిత్యము నొసంగినను మెప్పులేదు. జయంతుఁడయినను నాయొద్దపైకము లేదు తేపు తెచ్చియిచ్చెద ననినఁబోసీయదు. అట్టిదానిని బడుమవాం డ్రెట్లుజయింపఁగలుగుదురు.

సీ|| నిర్జిద్రదారిద్ర్య + నిరుపాధియుతపిద, సంజాతహృద్భల్లి + లంజతల్లి
కామితార్థవిత్తిర్లి + కర్ణాయమానప, ల్లవలోకవటర్పిల్లి + లంజతల్లి
నిజశాసనోల్లంఘు + నజిఘ్నుకామిలో, లకురంగచయభిల్లి లంజతల్లి
శాంబరీచంగ భు + జంగ కృత్యవివేక, పింజభూరుహవల్లి + లంజతల్లి

తే|| ఒహువిధోపాయచణపంచ + భద్రభద్ర, కుంజరమృగాధిపమతల్లి + లంజతల్లి
నిఖిలవిటజనారంభముల్ + నేలఁగలప, నంజ కరుదెంచుపెనువెల్లి + లంజతల్లి. 41.

అ|| నిర్జిద్ర.....దృల్లి. నిర్జిద్ర - జాగరూకమయిన, దారిద్ర్య - బీదతనముచేత, నిరుపాధి-
కుటుంబపోషణరహితముతో, యుత-కూడిన, పిదగసంజాత - జారపురుషుల సమదాయముయొక్క,
హృత్-మనస్సులకు. భల్లి-బాణమైనది, "ని. భల్లా భల్లి చ సాయకే, నానా. ఉదా "తే. గీ. విపుల
భుజగర్వదర్శితవిమతరాజ, రాజహృద్భల్లి" శృం. కా. లంజతల్లి-కామితా.....ర్పిల్లి కామిత +
అర్థ-కోరఁబడినధనమును, విత్తిర్లి-ఇచ్చుటయును, కర్ణాయమాన - కర్ణుఁడుగానగుచున్న, పల్లవలోక
వట-విటసమాహమనెడు మట్టిచెట్టునకు, ప్పిల్లి-కూడకటివేళ్ళనునైకము నిర్మూలనముచేయునట్టి యీల
పురుగయినట్టిది "ని. భృంగారీచీరు కాచీనీర్పిల్లికాచసమాశమాః" ఆ. లంజతల్లి. నిజశా.....భిల్లి.
నిజశాసన-తనయొక్కయాజ్ఞను, ఉల్లంఘన-తీరస్కరించుటయును, జిఘ్ను - అపేక్షగల, కామి
లోతురంగచయ-విటలనెడి కదలుచున్న లేళ్ళగుంపునకు, భిల్లి-బోయదయైనట్టిది, లంజతల్లి. శాంబ...
వల్లి, శాంబరీచంగ-మాయయందలి నేర్పుచేత, భుజంగకృత్య-విటలయొక్కచేష్టలను, వివేక-తెలిసి
కొనునట్టి, పింజభూరుహవల్లి-బలమయిన యోషణితయైనట్టిది, లంజతల్లి, 'ని. పింజంబులే క్షీబం
వధేపుమాన్, హర్షిదాతూలయోః శ్రీ స్వాదాకులే త్వభిధేయవతో' నానా. ఇచట భుజంగశబ్దము
నకు సర్పమనియు విటుడనియు రెండ్రము లుండుటచే గారడీవాండ్రు సర్పవశికరణమునకుఁ జెల్ల
యీసర నెట్లుపయోగింతురో యట్లే తనమాయ వారలపై నుపయోగించుచుండు నని భావము. 'ని.
భుజంగః పిదగసర్పయోః విశ్వ. ఒహు.....తల్లి, బహువిధ-అనేకవిధములయిన, ఉపాయ-
యుక్తతయందు, చణ-నేర్పుగల, పంచ-ఆయిదిఁటిచేత, అనఁగా మిత్రభేదము, మహృల్లాభము,
సంధినిగ్రహము, లబ్ధప్రణాశా, సంక్రమ్యకారిత్యముఅనునైదుతంత్రములచేత ననఁట. భద్ర-సుఖమను

బొందునట్టివారైన, భద్రకంజర-కట్టపుకేనుగులకు, మృగాధిపముకల్లి-శ్రేష్ఠమగుసింహ మైనట్టిది, బహు విధోపాయచణు లనెడిపంచవర్తాశ్వభద్రకుంజరములకు సింహమైనట్టిది యనియుం జెప్పవచ్చును. లంజ తల్లి. నిఖిలవిటజనారంభములో - జారులందఱియొక్క ప్రయత్నములను, నేలన్ + కలపన్ - భూమిపాలు చేయుటకు, రూపుమాపుటకు, నంజకున్ - నాటువేసినమాగానిమీఁదకు, ఆరుజెంచుపెనువెల్లి-వచ్చు చున్న ప్రళయకాలమందలి యేకార్ణవమయివట్టిని. పెనుపు + వెల్లి. ఉదా “వ. ఆపెప్పెనువెల్లియల్ల నడంగిపోవఁదొడంగునెడ” భార. లంజతల్లి, కూచిమంచితిమ్మకవియునిట్లే వర్ణించినాఁడు.

నీ|| పల్లవవ్రాతఁబు + పాలిల్లరా కాసి, ప్రకటితోద్యన్మ ద్య + పాననిరత
గురుతరాశేకదు + యజగజాలంకార, సకలమాయావాద + జననసేచు
భూరిశోపవికార + పూరితనిజచిత్త, కణనవాక్యక్రయా + గ్రథితరసన
భరనీతులకెల్ల + గుఱుతమీఱినతావు, దానధర్మదయా వి + ధానసీన
తే|| కాశీనీ భూతిభేతత + సవదవైత్య, భీకరాకాగనిలయగం + భీరనినద
సువశరారావ మార్గభా + నురగమగ, లగ్నకంబకయుతనల్లి + లంజతల్లి. రాజ.
ఈపద్య మనుప్రాసాంత్యప్రాసములతోఁ జెప్పఁబడినది. మాలారూపాలంకారము.
“మ|| ఆలంకారము మాడ్కిఁ గాక నుపమే + యలదెన్న నన్ను మై
యలఘాత్రేక్షయు నా నభిన్నమతిజం + బైయుండ కాశోప మిం
పలరంగాఁ బ్రకృతోయోగి పరిణా + మాశోఽతుల్యంబుగా
కలయాశోపిత మిందు రంజనముసే + యన్ రూపకంబై తగున్. నరస.

“అశోపవిషయగ్య స్యా దతిరోహితరూపిణి, ఉపరంజక మారోఽప్యమాణం తద్రూపకం మతిమ్”
ప్రతా. “మాలా తు పూర్వవత్” కా. ప్ర.

తా|| అముసలివేళ్ళ యెడతెగని దగిద్రమతో జీవయాత్రఁ గడపఁజాలని వ్యభిచారులవనసు
లను బాణమువలెఁ గలంచును. అది శోధింపవస్తువులన్నియుఁ గట్టనివలె నొసంగుదుండువిలులను మహా
వృక్షమునకు వేళ్ళనుగొట్టివైచునట్టియాలపురుగువలె దురాలోచన చేసి నాశముచేయును. తనయాన
దాఁటినడువఁబూనుమిండగాండ్రను శేళ్ళనుబోయదానివలెఁ బట్టును. కాముకులమాయలన్నియు నిమి
షములోఁ గనిపెట్టి వారి నసియాడనీయకుండును. ఎన్నియుక్తులగలవారినిన మిగుల నేర్పుతోఁ
బట్టును. వా రెన్నిప్రయత్నములుచేసినను అవియన్నియు శైవుపాటులో విఘ్నముచేయును.

నీ|| పిడుగుచందమ్మునఁ, బడిమోదు తెరువాటు, కాని కైన నొకింత + కరుణ పుట్టు
బహుధనామేక్షచే + బాధించునృపతి కై, నను జనించు నొకింత + కనికరంబు
చేరికన్నడభూమిఁ + జెఱవట్టుపాశ్చాత్య, నృపతి కైన నొకింత + కృప దలిర్చు
నలిపాతకులనొంచు + యమకింకరుల కైనఁ, గందళించు నొకింత + కారుణికత
తే|| యసమసాయకసమరక + ర్మాంతరాయ, కరణపారీణవాక్క్రియా + గౌరవమున
సఖిలవిటకోటిధనమెల్ల + నపహరించు, లంజతల్లికి దయలేదు + లక్ష యైన. 42.

అ|| పిడుగుచందమ్మునక - ఇంద్రునిచేతనుండెడి వజ్రాయుధమువలె, పడి - పైనఁబడి,
మోదు తెరువాటునానికైనకా - కొట్టుచున్నదారులుగట్టి కొట్టెడు దొంగవానికైనను, ఒకింత కరుణ

పుట్ట - కొంచెమయినను దయగలుగును, బహుధనాపేక్షచేత - ధనమునందలి యధికమయిన
 యాశచేత, బాధించునపుటికైనను - కష్టపెట్టుచున్న రాజునకయినను, ఒకింతకనికరంబు - ఇంచుక
 యైననుకృప, జనించుక - పుట్టును. కన్నడభూమి - కర్ణాటరాజ్యమునందు, చేరి - ప్రవేశించి,
 నెఱవట్టు పాశ్చాత్యనృపతికైనక - యుద్ధములోబలాత్కారముగాఁబట్టికొనివచ్చి నిర్బంధించునట్టి
 పడమటిచేశమువాఁడయిన తురుష్కప్రభువునకయినప్పటికిని, ఒకింతకృప - కొలదియక్కటికము,
 తలిర్చుక - కలుగును. ఇతఁడు గర్భిణీశ్రీలను విడ్డకల్లులను నైతము పాపచుయొక్క ఘోరదర్శన
 ముగా నఱికించినట్లు చరిత్రములు చెప్పుచున్నవి. కృష్ణరాయలకుఁ బూర్వము తురుష్కప్రభువు
 లాంధ్రదేశముపైకి దండెత్తివచ్చినప్పుడు జరిగినదగ్గరయి మిందు జ్ఞప్తిచేయఁబడినది. చాటుపద్య - శి
 మంజరిలో నీవాక్యమునకు సమన్వయముచేయఁబడక యీకవి కృష్ణరాయల యనంతరమువాఁడయి
 యుండనోపు ననివ్రాయఁబడియున్నది. “అనెగొందిపై తురుష్కులదండయాత్ర శ్రీ, శ. 1354 సం॥
 తుంగభద్రానదికి నుత్తరపుటొడ్డన గలయానెగొంది దుర్గమునందున్న జంబుకేశ్వరునిపైనిఁ దురుష్కు
 చక్రవర్తి ధిల్లీనుండి యసంఖ్యాకములైన సైన్యముతో దండెత్తి వచ్చుచుండ గవిశోటనమీచమున
 జంబుకేశ్వరుఁ డెదురించుటయు మఱియొకమాఱు ధిల్లీతురుష్కులకును, అంధ్రకర్ణాటకును. ఘోర
 యుద్ధముజరిగెను. ఈయుద్ధము తనకుఁ బ్రతిహేళముగాఁ బర్యవసితమగు ననియూహించి తురుష్కుల
 వలన స్వకుటుంబమునకు మానభంగ మగునేనా యుద్ధయమతోఁ దనశ్రీలనెల్లర నగ్నిప్రవేశముగు
 నట్లు చేసి రాజాశ్రయము మాన్గొని పొరుషమతోఁ బ్రాణములున్నంతఁజఱకుఁ బెనఁగి తుదకు వీర
 స్వర్గమునే చూడఁగలిగెను. అనెగొందిదుర్గము తురుష్కులవశ మయ్యెను” అం. చరి. 3. భా. 9. పు.
 “విజయనగరవైభవమును బలువురు కలువిననులఁ గొనియాడుచుండ మహమ్మదుషా చెవులకా పలు
 కలు ములుకులై నాటుచుండెను. శ్రీ. శ. 1366 సం॥ సైన్యముల సమకూర్చుకొని వీరబుక్కభూపా
 లునిపై కండయాత్ర వెడలివచ్చెను” అం. చరి. 3. భా. 9. పు. ఇతఁడు 1358 మొదలు, 1370
 వఱకు రాజ్యసరిపాలన మొనర్చెను. మహమ్మదీయచరిత్రకారులలో మఖ్యుఁ డగుపెరిస్తా తనగ్రంథ
 మున “తురుష్కులు చెలరేగి తారసించినయెల్లరను నఱికివైచుచుండిరి. గర్భిణీశ్రీలను నైతము వదలి
 పెట్టక మాతము చేయుచుండిరి. విడ్డల అొమ్ములమీఁదనుంచుకొని పెనఁగులాడుచున్న తల్లలనుండి
 విడ్డలను లాగి విడ్డలను కల్లులను గూడ నఱకుచుండిరి.” అనియున్నది. కావున శ్రీ. శ. 1478 లో
 అగ్రహారాదిసత్కారము లందినకవి శ్రీ. శ. 1334, 1336 సం॥ నాటిచరిత్రమును వర్ణించుట సమంజ
 సమేకదా. శ్రీనాథుఁడును “కా. కుల్లాయించితిఁ గోకజ్జుట్టితిని నేఁగూర్చుకముక దొడ్డితిక,
 జల్లాయంబలిద్రావితిక రుచలు దోసంబందుఁ బోనాడితిక, పెల్లలిం దింపిష్టమున్ మెనవితిన్
 విశ్వస్త వడ్డింపఁగాఁ దల్లి కన్నడరాజ్యలక్ష్మీ దయలేదా నేను క్రినాథుఁడనన్” అనియానాటికే
 తురుష్కచేషమును వర్ణించియున్నాఁడు. రామరాజభూషణుఁడును “నీ॥ తీర్థకర్ణాటశ్రీపున
 స్సృష్టి: నెన్వానిలోకేశ్వరీత్యము పొసంగు” నని వర్ణించియున్నాఁడు. కనుక రాయలకుఁబూర్వమే
 కన్నడరాజ్యము తురకలవశమై మరలజయింపఁబడినట్లు విశదమగుచున్నది. అతిపాతకులన్ - అధిక
 మైనపాపాత్ములను, నొంచుయమకింకరులైనన్ - నొవ్వఁజేయుచుండిన యమునియొక్కమాతలక
 యైనను; ఒకింత కారుణికత - కిరిచిన్మాత్రముకనికరము, ఇసుకుతదయ, కందలిం చున్ - అంతుఁబ
 చును - శి. కందళం తు నవాంకూరే, కలద్వనా” పామ. “కందళం త్రిపు కపాలే - త్రిపురాగే

ననాంకుశే"మే, "కంచరీచు-కంచరీచు-మొదలు"బ్రాహ్మ, నూ. ఆం. ని. ఉదా"వ.కందలింతుం
గావుతే" శృం. నై. ఇచట యమదూతలను గురించి పురాణములయందు యమలోక మిట్లు వర్ణింపఁ
బడినది. "చిత్రగుప్తాచార్యో దగ్రే యోజనానాం చ వింశతిః, పురమధ్యేమహాద్వివ్యం, ధర్మరాజస్య
మందిరమ్ అస్తి రత్నమయం, దివ్యం విద్యుజ్జ్వలార్కవర్చసం, ద్విశతం యోజనానాం చ, విస్తా
రాయామతః స్ఫుటమ్" పంచాశ చ్చ ప్రమాణేన యోజనానాం సముద్భితం, ధృతం స్తంభసహస్రై
శ్చ, జైదూర్యవణిమండితం" కాంచనాలంకృతం నానావర్ణ్యుపాసాదసంకులం, కారదాద్ర
నిభం రుక్మ కలకైస్సువనోహరం"చిత్రస్ఫటికసోపానం వజ్రకట్టిమణిభితం, ముక్తాజాలగవాక్షంచ
పతాకాద్వజ్రభూషితం" ఘంటానేకనినాదాధ్యం హేమతోరణమండితం, నానాశృంగ్యమయం
స్వర్ణ కవాలశతసంకులం" నానాద్రుమలతాగుత్తై ర్నిష్కంపై స్సవిరాజితం, ఏవమాదిభి రస్త్యై
శ్చ భూషణై ర్భూషితం గదా, ఆత్మయోగప్రభాజై శ్చ నిర్మితం విశ్వకర్మణా"....."తస్మి
న్నస్తీ సభా దివ్యా శతయోజన మాయతా, పుణ్యా శృంగద్వయ స్తస్మాం.నిత్య కామఫలద్రుమాః,
అంబాధాచసాతార్క్ష్య రమ్యా కామగమసభా, దీప్య కాంత ప స్తస్యానిర్మితా విశ్వకర్మణా"సం.
గరు. నరకము యొక్క భేదములు- "చతురశీతిత్వాణి నరకా స్సంతి భేదర, తేషాం మధ్యే ఘోర
తమా, ధారేయా స్త్రేకవింశతిః" తామిస్రో లోహకుండశ్చ, మహారార కాల్యూరీ, రారవం కుడ్యతః
కాలనూత్రకంపూతివృత్తికా" సంఘతో లోహితోదశ్చ సవిష స్సంప్రతాపనః, మహానిరయ
కాశాలా, సంజీవనమహాపదా" అవీచి రంధరామిద్రః, కుంభిపాక స్తథైవ సంప్రతాపనవామైక,
స్తవ స్త్రేకవింశతిః" గరు. యమదూతలు పాపపులను కీర్తించుట. "క్షమాపరాధం కురుతే భగ
వాన్ హరి రీశ్వరః, వయం తు పాపరాధానాం, దండచాపైః తదాజ్ఞయా" ఏవ ముక్త్యా చ తే
దూతానిర్దయా తాడయంతి తాన్, జ్వలదంగారసదృశః పతితా స్తాడనా దధః" పతనా త్రస్య
పత్రై శ్చ గాత్రచ్ఛేదో భవే త్రతః, తా నధఃపతితాన్ శ్వానో భక్షయంతి కుదంతి తే" రుదంత స్తే
తతో దూతై ర్యుఖ మాపూర్య కేబుభిః, నిబద్ధ్య నివిధైః పాతైర్నవ్యంతే కేపి ముగ్ధరైః"
పాపినః కేపి భిద్యంతే, క్రకచైః కాప్తవ ద్విధా. క్షిప్త్యా చా శ్యేధనా పృష్ఠే కుతారైః
ఖండశః కృతాః" అర్ధం ఖాత్వా వశే కేచిత్, భిద్యంతే మార్ధ్ని సాయితైః అపరే యంత్రవధ్య
స్థాః పీడ్యంతే చక్షుదండవత్" కేచి త్రవజ్వలమానైః క్రుసాంగారైః పరితో భృశమ్ ఉల్కురై
శ్వేప్తయిత్వా చ, ధ్మాయంతే లోహపిండవత్" కేచి దస్ఫుతమయే పాశే, తైలపాశే తథాచ పరే,
కటాహక్షిప్తపటవత్, ప్రక్షిప్యంతే యతః స్త్రకః" కేచి నృత్రగజేంద్రాణాం క్షిప్యంతే పురతః పథి,
బద్ధా హస్తా చ పాదా చక్రియంతే కేపి పృథోముఖాః" క్షిప్యంతే కేపి మాశేషు పాత్యంతే
కేపి పర్వతాత్, నిమగ్నాః కేపి కుండేషు, కుద్యంతే క్రిమిభిః పరే"వజ్రకుండై ర్మహాకాక్త
ర్నృధై రామిషగృహ్నుభిః, నిష్క్రృత్యంతే కింబేకే నేతే చా శ్వే చ చుంచుభిః".....
పాపినాం నరకాలయే, భిత్వా సందంశక్త రూతా మాలిసఖండాన్ దదంతి చ." సం.గరు, మీ
తప్పిదములను ఈశ్వరుండుమాత్రమే క్షమింపఁగలఁడు. అతనియానతిచొప్పున మేము పాపులదండిం
తుము. యమదూత లిట్లుపలుకుచు మఱియొక గొట్టుమండఁగా నాపాపులు చెట్టునుండి క్రిందఁబడు
చుందురు. ఆపడునపుడు దానియాకులచే శరీరము తెగి పోవుచుండును. అక్రిందఁబడిన పాపులను
కుక్కలు కలుచుచుండును, అబాధ కోర్వలేక వారేడ్చుచుండురు. ఇట్లేడ్చెడి యాపాపులనోళ్ళలో

దుమ్ముగొట్టి త్రాళ్లతోఁగట్టి యనుకింకరులు మధరములతోఁ గొట్టుచుందురు. ఆబాధముఁగూడ నోర్వజాతిక వారేడ్చుచుందురు. యమభటులు కొందఱు పాపులను అంపములతోఁ గట్టులగోయు నట్లుగోయుచుందురు. కొందఱిని భూమిమీఁదఁబరుండఁజేసి గొడ్డళ్లతో ముక్కలుచేయుచుందురు. కొందఱిని మొలవఱుభూమిలోఁ బాతిపెట్టి బాణములతో శిరములు ఛేదించుచుందురు. కొందఱిని చెఱుగడవలె గానుగలోఁబెట్టి త్రింపుచుందురు. కొందఱిని నిప్పులలోనుంచి యినుముకాల్చి కొట్టి నట్లు సమ్మెటలతో సాగగొట్టెదరు. సతసల కాగునేతిలోఁ గొందఱిని నూనెలోఁగొందఱిని బడఁజేచి వేఁపుచుందురు. కొందఱిని గాళ్లుచేతులుగట్టి బోరగిలఁబరుండఁబెట్టి యేనుఁగులచేఁ ద్రొక్కించుచురు. కొందఱిని నూతులలోఁ బడఁద్రోయుదురు. మఱికొందఱిని బర్వతాగ్రములనుండి క్రిందికిగంటివేయుదురు. కొందఱిని బురుగులగుఁటలోఁ బడఁగెంటుదురు. ఆపురుషులు పాపాత్ముల ననేకవిధములగా హింసించుచుందురు. వజ్రపుముక్కు గలబొంతకాకులు శిరస్సులమీఁదను కండ్లలోను నోళ్లయందును పొడిచి మాంసమును పీకుకొనితినుచుండును. యమభటులు పాపులశిరములను ముక్కలుముక్కలుగా ఖండించివేయుదురు.” అను.....మనునన్. ఆసమసాయక - సమానములేని సంఖ్యయగు బాణములుగలవాఁడయిన మన్మథునియొక్క, సమరకర్మ - యుద్ధకార్యమునకు - సంభోగమునకు, అంతరాయ - విఘ్నమును చెఱుపును, కరణ - చేయుటయందు, పారిణ - అపవితరితఱుఁగఁ - కడపటివఱకుఁగఁ, వాక్ + క్రియా + గౌరవమునన్ - మాటలయొక్కయు, చేష్టలయొక్కయు, అధికముచేత, అఖిల.....నమున్. అఖిల - సమస్తమైన, విటకోటి - జారులసమాహము యొక్క, ధనమున్ - ద్రవ్యమును, ఎల్లన్ - అంతయును, అపహరించు అంజతిల్లికిన్ - అక్రమముగా స్వాధీనముచేసికొనునట్టి ఆవేశ్యయొక్కమాతకు, లక్షయైనన్ - ఒకనూలుకేలరూపానికిచ్చి నప్పటికిని, దయలేదు - కనికరముండదు. “వేశ్యాయాశ్చ కుతః స్నేహః” నీతి. ఇందు ‘బాధించుట’ సాధర్మ్యము. బహూపమానములతో నతిశయోక్తి చెప్పఁబడినది. ఏకానేకగోచరాలంకారమునకు సమముగానున్నది. ఎన్నిబాధలయినఁ బడఁగఁగముగాని వృద్ధవేశ్యబాధ పడలే మనినచో నీయలంకారము సిద్ధించెడిదే.

“నీ || దారుణాఖండమా + త్రాండమండలము ను, ప్సాంగిగుటువ్వున + మింగవచ్చు
గంభీరఘుమఘుమా + రంభిసంరంభ దు, గృపయోధి చంగున దాటవచ్చు
జండికాజానేయ + గండప్రకాండము, ల్వీకజరాలన + వ్రేయవచ్చు
గుటిలోగ్రతతోటి + తోటిసంఘాటము, ల్మినిసి ఘణిల్లనఁ + దునుమవచ్చు
తే || గానిపశ్యదభీకభీ + కరదృగగ్ర, జాగదనలోజ్జ్వలజ్వాల + జాతజటిల
గురుభుజాకౌర్యనినుఁజెన్నఁ + దరమెయరల, కొబలేంద్రున నారసిం + హక్షితింద్ర. కా. సం
‘పిడుగుచందమున’ ఉపమాంకారము.

తా || పిడుగునలఁ బైఁబడికొట్టు దారిద్ర్యంకయినను కొంచెము దయయుండును, మితిమించినభగవానేక్షచే గవ్వపెట్టురాజునకైనను కొంచెము కృపయుండును, కల్లాటకరాజ్యమునఁ జొచ్చి ప్రజలనిర్బంధించునట్టి పడమటిదేశపురాజునకైన నుంత కరుణయుండును, మహాపాపులను వేధించు యమదూతలయైన నించుక కనికరముండును, కాని మిండగాండ్రసామ్మెల్ల నపహరించు వృద్ధవేశ్యకు మాత్రము వేతనవేలిచ్చినను దయయుండదు.

సీ॥ కాలకూటమునందుఁ ♦ గలమేలువినమెల్ల, రాలలోఁ గల్లుకా ♦ ర్మశ్య మెల్లఁ
జైశాచనమితిలో ♦ పలివికారం బెల్లఁ, గపికోటిలో నుండు ♦ కాంక్ష లెల్ల
సెలయేళ్లలోన వ ♦ ర్తిలెడువక్రత లెల్ల, మయశంబరులలోని ♦ మాయ లెల్ల
ధార్తరాష్ట్రులలోనఁ ♦ దనదుమచ్చరమెల్లఁ, బంచపాతకులలోఁ ♦ బాప మెల్లఁ
తే॥ దీసి విటదోషరాశిచే ♦ ద్విగుణఁ జేసి, యర్చితపంకంబులోఁ గల్పి ♦ యశుచిభావ
రసముఁ జల్పించినిర్మించె ♦ బ్రహ్మకృపణతరుణహృద్భల్లియగులంజ ♦ తల్లిగాఁగఱి.

ఆ॥ బ్రహ్మ-సృష్టికర్తయగు బ్రహ్మదేవుడు, కాలకూటమునందుఁ-కాలకూటమును పేరుగల
మహావిషమునందు, ఇచట విషములు తొమ్మిదివిధములు 'ని. కాకోల-కాలకూట హలాహలా, సారా
స్త్రిక శ్వాక్షకేయోబ్రహ్మపుత్ర) ప్రదీపన, దారదో వత్సవాభిశ్చవిషభేదా ఆమీష, రామాక్షి
కలమేలువిషమెల్లఁ - ఉండిన శ్రేష్ఠమయిన విషమునంతయును. నికరమైన గరళమునంతయును,
రాలలోఁ-తాళ్యము, కల్లకార్మశ్యము + ఎల్లఁ-పుట్టిన గట్టితనమంతయును, ఏర్పడిన కఠిన
స్వభావమంతయును, మైశాచనమితిలోపలివి కారంబు + ఎల్లఁ-పిశాచములగుంపుయొక్క మనస్సులో
నుండెడు నసవ్యాపులజేష్టలన్నియును, కపికోటిలోఁ - కోతులగుంపునందు, ఉండు కాంక్షలెల్లఁ-
ఉన్నట్టియాశలన్నియును, సెలయేళ్లలోనఁ-పర్వతములవలనఁబుట్టిన ప్రవాహములయందు, వర్తి
లెడువక్రతలెల్లఁ - ఉండునట్టి కుటిలప్రవర్తనములన్నియును, మయశంబరులలోని మాయలెల్లఁ-
మాయను సృష్టించివారైన మయునియందును శంబరునియందును గల యింద్రజాలవిద్య
లన్నియును. "య త్కించి డింద్రజాలాది + మూఢదృష్టైర వర్తతే, తత్వతః సర్వభా నాస్తిసా
మాయా మయనిర్మితా, న సత్యత్వం మానవవన్నయృషా మయశిల్పవత్, త్తే తే చ య చ్చిత్తం నానా
రూపాకృతియం" సం. పద్మ. ధార్తరాష్ట్రులలోనఁ - దృతరాష్ట్రునియొక్క సంతతియందు,
తనదుమచ్చరము + ఎల్లఁ-ఓప్పుచున్నమాతృర్మమంతయును, పరులమేలునోర్వతపోవ్రతులయంతయును,
పంచపాతకులలోఁ-మహాపాపులయందుఁగల, పాపమెల్లఁ-కలషమునంతయును, తీసి-చేకొని, విట
దోషరాశిచేఁ-వ్యభిచారదోషమనెడిప్రాగుచేత, ద్విగుణిన్ + చేసి - రెట్టింపుగాననుకూర్చి, అన్యత
పంకంబులోఁ-అబద్ధమనెడిబురదలో, కల్పి-పాకముచేసి, అశుచిభావసరముఁ-మలినస్వభావమనెడి
ద్రవమును, చిల్పించి-ప్రోక్షించి-చిలుకరించి, కృపణతరుణహృద్భల్లి, కృపణ - కుత్సితబుద్ధిచేత,
తరుణ-యావన పురుషులయొక్క, హృత్-మనస్సులకు, భల్లి-బాణమైనట్టిది, అగులంజతల్లి-అయినట్టి
వేశ్యామాతయగువట్టు, నిర్మించెఁ-పుట్టించెను, ఈపద్యమన 'రాలలోన్' అని ప్రయోగించుటకు
"నూ. కేసాంచి ద్యంతకద్రానాం బురే స్వాతాం యథోచితం, క్వచిత్తాదేశ ఏవ స్వాత్కృచ్ఛి
నైవ ప్రయోగతః" వర్ణ స్వాంత్యస్య లోప స్వాస్థ్యలయోః ప్రాయశః క్వచిత్" అభి. బ్రహ్మదేవుడు ప్రపంచమునఁ గలదుష్పదార్థముల నన్నింటిని గలిపి యావృద్ధవేష్యగా నిర్మించె
ననుటచే సందేహాంతరము "న సందేహ స్తు భేషోక్తా తదనంతా చ సంశయః" కా. ప్ర. భేదా
నుక్తి. ఉదా. "అస్యాః సర్గవిధా ప్రజాపతి రథూ చ్చుద్రో న కాంతిప్రదః, కృంగారైకరసః
స్వయం న మదనో మాసో ను పుష్పకరః, వేదాఖ్యాసజహః కథం న విషయవ్యాకృత్తకామాహలా,
నిర్మాతం ప్రభవే నృనోహర మిదం రూపం పురాణో మునిః" సం. వికమా దండ్యాచార్యుని

మతమున నిది యుత్పేక్షాలంకారము. “మన్యే శంకే గ్రువం ప్రాయో మాస మి త్యేకమాదిశేః, ఉత్పేక్షావ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృశః” కావ్యాచ. వృద్ధతేజ్యత మాయాశౌచనిర్దయాదు లను వర్ణించుటనుగూర్చి “ఆనృతం సామానం మాయామూర్ఖత్వ మతిలోభతా, ఆకాశం నిర్ద యాత్వం చ స్త్రీణాం దోషః స్వభావహః” చాణ.

తా|| పరమేష్టి యాబోగముదానిని సృజింపఁదలంచి కాంతూటములోని సర్పమును, జ్వాల యందలి కఠినమును, పికాచములోని రోతచేష్టలను, శోతులలోని శోరికలను, సెలయేళ్ళయందలి కుటిలతను, మయశంబులయందలి గారడివిద్యను, భృతరాష్ట్రసంతతియందలి యోర్వజేనితనమును, పంచమహాసాహస్ర్యులయందలి పాపమును, తీసికొని కృత్తిచారణోపమనురాశితో సమానముగాఁ గలిపి యబద్ధమనెడిబురదలోఁగలిపి మలినస్వభావ మనురసమును జలుకరించి నీచబుద్ధిచేఁ గాముకుల మనస్సును వేధించుబాణముగా దానిని బుట్టించెను.

ఆ|| వేము పండకున్న విషనమావిష్టంబు, పండే నేని మధుర + ఫలయుతంబు
పండ్లు రాలునపుడు + పల్కావృద్ధవిషంబు, వేశ్యమాతవిషము + వేమువిషము. 44.

ఆ|| వేము-వేఁపచెట్టు, పండకున్న-కాయలుపరిపక్వమునకురానియెడల, విషనమావిష్టంబు-
చేఁదుతోఁ గూడియుండును, అనఁగా- గేవలవిషమైయుండును. “శర్కరామధుమధ్యే చ నింబ బీజం ప్రతిష్ఠితంక్షీరై ర్వర్ష సహస్రాణాం నిఃకం కిం మధురాయతే” సీతి. పండేనేని-పరిపక్వమైన ట్లయిన, మధురఫలయుతంబు-తీయనిపండ్లతోఁగూడియుండును, అనఁగా వేఁపచెట్టు పండ్లురాలునపుడు తీసికొని యగుననుట. కల్పవృద్ధ-ముదుగులింజ, పండ్లురాలునపుడు-దంతములూడిపోవుచట్టి కాలమున, విషంబు-విషవృద్ధభావముగలది, వేశ్యమాతవిషము-లంజతల్లియైనదానియొక్క విషస్వభావము, వేము విషము-వేఁపచెట్టుకందివిషము, ‘వేము, వేశ్య, ఈశబ్దములయందలి ప్రథమాక్షరములనబట్టి యొకటే జాతిగవర్ణించుచు నుభయోత్ర పండ్లురాలుకాలము సమానధర్మముగ నుపమించుచున్నాఁడు. వేఁపచెట్టు తీసికొని యగుచుండఁగా వృద్ధతేజ్య మహావిషముగలది యగుచున్నది. కనుక వేఁపచెట్టుకంటె నధిక ముగావిషముగలదని భావము. వృత్తిరే కాంతంకారము. “క. ధర నుపమానముకన్నను, అరుదగునుప మేయ మధికఁజూ నన సాధ్యం, బురుభేద కారణంబై, యిరువుర వృత్తిరేకమయ్యె” కా. సం. “భేద ప్రధానసాధర్మ్యముపమానోపమేయోః, అధిక్యావృత్త్యధికాత్ వృత్తిరేక స్స ఉచ్యతే” ప్రతా.

తా|| వేఁపచెట్టు మిక్కిలిచేఁదుగలదియయ్యి ఫలప్రాయమునకు వచ్చినప్పుడైనఁ దీసికొని యగును. పండ్లుదీసిపోవునడు వేశ్యమాత మహావిషప్రాయముగా నుండును.

తే|| లంజతల్లులరీతి యీ + లాగు వింటె, తలవ నది లంజతల్లిమా + త్రంబ కావ
కవటతరవృత్తిబ్రత్యక్షంకాలకూట, మాజఱభికూతుఁ దగిలినఁడాఘనండు. 45.

ఆ|| ఓరాజు. అధ్యాపకము. వింటె-అలకించుచున్నావా, లంజతల్లులరీతి-వేశ్యమాతలయొక్క విషము, ఈలాగు-చెట్టుండును, కలయక-విచారించఁగా, అది-అనునది, లంజతల్లిమాత్రంబుకా-

నేత్యమాతమాత్రమే కానునుమా, కపటతరవృత్తిక్-మోసముచేయునట్టి వ్యాపారమునందు, ప్రత్యక్ష కాలకూటము-ఎదుటబడియున్న కాలకూటమనుమహావిషభేదము. అజలభిహారకు-అముసలిబోగము దానియొక్క కొమరితను, జలభిక్షమునకుదా. “ఉ॥ ఒకపుగఁ దత్క-బరముఁ నొందిన యుగ్రపు భూత పుష్పదా, జలభిక్షి కిత్త నేయుగతిఁజయ్యిన ముక్కునసాముమోడుగాఁ, గలచిన” పోష. కు. చ. అఘనండు - దుర్వృత్తియందు నిపుఁబడిన యానిరంకుశుఁడు, ఇది నీచార్థమును స్ఫురింపఁ జేయుఁగునవాక్యము, ఇంతకుము న్ని తని ప్రవర్తన వంతయుఁ జెప్పఁబడియుండుటచే నిది గ్రాహ్యము. తగిలినాఁడు - పొందియున్నాఁడు, ఈపద్యమున ‘కూతు, అనుప్రయోగమునకు “నూ. ఏకత్వే చ భవే ద్వాదు స్తథా తా చ భవేత్ క్వచిత్” అ. అది లంజతల్లిమాత్రము కాదు కపటవృత్తియందుఁ బ్రత్యక్షకాలకూట మనుటచేత నపహ్నవాలంకారము. క. ఉపమేయము గాదని యిది, యుపమా నమె యనఁగ నెంతయు నపహ్నవమా, నపుడది ప్రాకారోపము, నపహ్నవారోపమును ఛాలాదియు నయ్యెత్” కా. ౧౦, “ప్రకృతం య న్నిషిద్ధాస్యత్ సాధ్యతే సాధ్యపహ్నుతి” కా. ప్ర. ఉదా. “అవాప్తః ప్రాగ్భ్యం పరిణతః చైతనయే, కలంకో నైవాయం విలసతి కళాంకస్య వపుషి, అముష్యేయం మస్యే విగత దమృతస్యందకశిరే, రతిక్రాంతా శేతే రజనిరమణీ గాఢమరసి” కా. ప్ర.

తా॥ ధర్మపాలుఁడా! నేత్యమాతలనడవడికల నెల్లను విశదీకరించిని గదా. అదిమాత్రము సామాన్యవృద్ధనేత్యలవంటిది గాదు. పుడమిపై స్త్రీరూపమతో జన్మించి మనకుఁగనుపడుచున్న కాల కూట మనుమహావిషము. అలాటిదానికూతును మనఁకుండు చేపట్టినాఁడు.

—♦ నిరంకుశుఁడు ధనవ్యయమొనర్చుట ♦—

సీ॥ ఒకపాద్యైఁ జలువన ♦ స్నరుమాలు సొబగంచు, వివరింప నిదెపట్టు ♦ అవిక కనును జెలువాయెఁ గొత్తనం ♦ దులవస్త్రమునియెంచి, కొననిదే పయ్యంట ♦ కోసమనును సొగసాయె నునుజెంప ♦ సిగపట్టుబొం దంచు, దలపింప నిదే జడ ♦ త్రాటి కనును బాగాయెఁగునుమంపుఁబసిమిదుప్పటియంచు, గనుఁగొన్ననిదెకొమ్ము ♦ కాసెకనును తే॥ వజ్రవైడూర్యవరసీల ♦ వనజరాగ, వార మది వానికెంతో త ♦ త్వార మంతే ప్రాణమైన నొసంగు నే ♦ పాటియైన, నడుగనిదే పాప మాధవ ♦ భాయతాక్షి. 46.

అ॥ ఆధనకొయతాక్షి-వికాలమయిన తెలికన్నులు గలయానేత్య, చలువనన్న రమాలుసొబగు- ఉదికిననన్నునిరేనుగుడ్డయొక్క- చక్కఁదనము, చలువఁజేసియుదుకుట యనఁగా వస్త్రమును శుభ్ర పఱచుటలో గలభేదము. ఒకపాద్యై-మనోహరము గానుండెను, అంచువివరింపక - అనివిమర్శించి తెలియఁజేసినంతనే, ఇదె-ఇదియే, పట్టుటవికకు - అనును-పట్టుటవికకుపయోగించు కొనుటకుఁదీసికొను మని చెప్పును. క్రొత్తసంకులవస్త్రము - జాలెలుగలనూతనమైనయత్తరీయము, చెలువాయె-సొబ గుగానుండెను, అనియెంచిగనక-ఇట్లుదలంపగానే, ఇదె-ఇదిగో, పయ్యంటకొసము - నీయొక్క- పైంటునిమిత్తము, అనును-ఈప్రకారముగాఁబలుకును, ‘కోసము’ అనుటకుదా “ఉ. భూసుతకోస మేఁగనుకఁబొంకితిశీనియు” ఉ. రా. నునుజెంపసిగపట్టుబొండు - నున్నపై చెంపసిగకుఁగట్టిన పట్టు

దారములయొక్క మొత్తము, ఇందునునుపుకట్టము మీఁదివర్ణములోపించినది. నునుపు + చెంప - నునుఁ జెంప, అగును. సాగసాయెక్ - సాంపుగానుండెను, అంచుక్ + తలపింపక్ - అనిజ్జప్తికిఁజేగానే, ఇదె జడత్రాటికి + అనును - ఇదియేనీజడయందు వేసికొనునట్టి బొందుగానుపయోగించుకొనుమనును, కనుమంపుఁబనిమిదుప్పటి - పువ్వులవేసి కుట్టఁబడిన యెఱుపుగల పసుపువన్నె యుత్తరీయము, బాగాయెన్ - చక్కగానుండెను, అంచుక్ + కనుఁగొన్నక్ - అనిపలుకుచుఁజూచినంతనే, ఇదె - ఇదియే, కాసెకుక్ - జనుకదోఁపుకొనెను కొకచెఱుంగునకు, కొమ్ము - వేసికొనుము, అనును - ఇట్లు చెప్పును, వజ్ర.....వారము. వజ్ర - రవలును, వైడూర్య - వైడూర్యములును, వజ్రసీల - శ్రేష్ఠమయినసీలములును, వనజరాగ - పద్మరాగములును, అనువానియొక్క, వనజమనునదిపద్మమునకుఁ బర్యాయనామము. వారము - గమామాము, అదివానికెఱ్ఱో - అతనికిపాటిగానుండునో, తత్సారము + అంతె - అతఁడనుభవించుఫలితమును అతరుననేయుండును. అతఁడుయివియందెంతతెంపుగానుండునో సౌఖ్యముగూడ దానిననుసరించియే యుండుననిభావము. ఇచట 'విటకావియివిమెంతోఁజలవపుగూడనంతే' అను లోకోక్తి యనుసరణీయము ఏపాటి + విసక్ ఎంతమాత్రమయినను - కొంచెమైనను, అడుగనిద పాపము - ఇన్మునియడుగకుఁడుటయేలోపము, అనఁగా నది కోరినవస్తువు నిరభ్యంతరముగాఁ దత్తు జమే యిచ్చుననుట. ప్రాణము + విసక్ - తనయనువును సైతము, ఒసంగుక్ - ఇచ్చివేయును, 'ఇందుఁ గునుమంపుఁబనిమిదుప్పటి, అనుటకు 'నూ. సామావాధికరణ్యే కు బహుత్వాధ్యే పరేఽపి చ, ముబ్బో గ్భవేతాం పుంస్వాఖ్యా వాదేకా వ్రత సర్వదా' ఆధ. స్వభావోక్త్యలంకారమును "స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావ దస్తువర్ణనమ్" ప్రతా. అంత్యానుప్రాసాలంకారమును.

తా|| ఆవెలయాలు నిరంకుశుఁడుధరించిన వానినిజూచి యీచలువఁజేసినశేకుకఁడువా చాలా బాగుగానున్నది. అనిపాఁచురించినంతనే యిది సీలవికకొఱకే తెచ్చితిని తీసికొనుమనును. జాలెలు గల క్రొత్తయుత్తరీయమును గాంచి యిది సాగసుగానున్నదనినతోడనే యిది సీతైటనిమిత్తమే తెచ్చితి నని యిచ్చును. చెంపసిగకుఁగట్టిన పట్టుదారపుగుత్తినిఁజూచి యిది చాలా సింగారముగా నున్నదనినవెంటనే యిది సీజడబొందునకే సంపాదించితి ననియొసంగును. పూలువేసికట్టిన యెఱుపు పసుపురంగుగలయుత్తరీయమును బరిశీలించి యిది మురుపుగా నున్నదను చుండఁగానే యిదిసీపకిజీప్తై వేసికొను కాసెకుడ్డుకుఁ గొనుమనును. మఱియు వజ్రవైడూర్యాది నవరత్నములతో రచింపఁబడిన మువర్ణా భరణజాదుల నెంతతెగువగా నిచ్చుచుండునో యంతసౌఖ్య మనుభవించుచుండును. అదిడ యేమాత్ర మయిన నడిగినఁజాలును దనప్రాణమును సైతము నొసంగుననుటలో సందియములేదు.

—: నిరంకుశునిభార్య యత్తోఁజెప్పి విలపించుట :—

క|| ఈరీతి వతఁడు దుర్వ్యాధి, పారంబున సంచరింప + బహువత్సరముల్
ధీరమతిఁ జూచిచూచి య, వారితదుఃఖాప్రసన్న + వదనాంబుజయై. 47.

అ|| అతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, ఈరీతి - ఈప్రకారముగా, దుర్వ్యాపారంబున - దుష్ప్రవర్తనమునందు - చెడ్డనడకయందు, బహువత్సరముల్ - అనేకసంవత్సరములు, సంచరింపక్ - తిరుగుచుండఁగా, వైవచనమందలి యతినిభార్య యనువాక్యముతో నన్వయము. ధీరమతిఁ దైక్యముతోఁ

గూడినచిత్తముతో, చూచిచూచి-చాతకాతము నిరీక్షించి వినువుండెడి, అవారిదుఃఖాప్రగన్న వననాంబుజయై. ఆవారిక-అష్టగిరిపశ్యమగాని, అటంకపలుపనలవిగాని. దుఃఖ-శోకముచేత, ఆప్రగన్న-సంతుప్తముగాని-విడిసిపంపి, వదనాంబుజయై - మఖవద్ధమగలదియై, తనపతి జేశ్యా లోలుండై చరించుచుండ ఒకాళము చూచిచూచి దుఃఖించినదనటచే నిందు విరహవస్థ వర్ణింపఁ బడియున్నది. “కాలక్షేపే తు సంప్రాప్తే కార్యా ద్వాప్యపారతంత్రతః, ఏకగ్రామ స్తయోర్యునోద్వి రహ సోఽభిధీయతే” సాహి. చిం. నాయకప్రాపితభర్తృక, “తే.అనుశయముఁ జెందునతి కలహః. త రితి, జేశుఁడు విదేశగతుడైనఁగృతలదాల్చి, నతివ ప్రాపితపతిక కాంతాభిగరణ, శీత యభిసారి కాభ్యయైఁచెలుపు మెలయు” కా. సం.

తా|| ఆనరకుశఁ డీవిధముగాఁ జెడునయిండుఁ చిరకాలము మెలంగుచుండుటచే నాతని కులనతి కొంత కాలమనకైన నావగని ఓడరభ్యాగము పోకుండ నాయనుదైర్యముతోఁ జూచి చూచి యాటంకపరుడరాని దుఃఖముతోఁగూడిన మఖావందము గలదియై.

వ|| ఒక్కనాఁడు త్రిభువనాశ్చర్యకరసౌందర్యయగు సతనిభార్య కరుణాయత్త చిత్తయగునత్తముండఁజనిలిచివాసరారంభసముజ్జ్వలభమాణ శతపత్రిపత్రిజైత్రంబు లగు నేత్రంబుల సశ్రువులుగ్రమ్మఁ గరుణంబుగా నిట్లనియె. 48.

అ|| ఒక్కనాఁడు-ఒకదినమున, త్రిభువనాశ్చర్యకరసౌందర్య-త్రిభువన-స్వర్గమర్త్యపాతాలము లనెడిమాఁడులోకములయందుఁగలవారలకు, ఆశ్చర్యకర-చోద్యమునుగలిగించునట్టి, సౌందర్య-చక్కఁ దనముతోఁగూడినది, అగు + అతనిభార్య-అయినట్టియానిరంకుశునియిల్లాలు, కరుణాయత్తచిత్త-కరుణా-దయకు, అయిత్ర స్వాధీనమయిన, చిత్త-హృదయముగలది, అగు + అత్తముండఁజ - అయినట్టి తన యత్తగారియెటుట, నిలిచి-నిలువఁబడి, వాసరా.....త్రంబులు. వాసర + అరంభ-ప్రాతఃకాలమున, సముజ్జ్వలభమాణ-సమధికముగా వికసించుచున్న, శతపత్రి-తావరపూవులయొక్క, పత్రి - శేతు లను, జైత్రంబులు-జయించి నట్టివి, అగునేత్రంబులకై-అయిన తనకన్నులయందు, అశ్రువులు-కన్నీరు, క్రమ్మకై-వ్యాపింపఁగా, కరుణంబుగాకై-దయకలగునట్లు, ఇట్లు + ఆనియెక - ఈప్రకారముగాఁ బలికెను. ఇందు ‘అనియెక’ అనప్రయోగమునకు “నూ. ఇతఏవపరస్పస్యా దిద్భజేన్నాంత కాత్పరే” అధ. “నూ. అద్యక్రియానుభూతార్థద్యోతనమాద్యగంవిసాదన్యః” నన్ను. ఇందు ఆశ్చర్య దర్య-భార్య-అయిత్రచిత్త-పత్రిపత్రిజైత్రనేత్ర, పృత్త్యనుప్రాసాతంకారము. ‘అరంభ సముజ్జ్వలభ’ అను ప్రాసాతంకారము. ‘శతపత్రిపత్రిజైత్రంబులు, ఉపమాతంకారము. ‘తమస్యేత్యను బధ్నాతితచ్ఛీలంతన్నిజేధతి, తస్యైవానుకరోతితి శబ్దాఃసాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయా మిమీ ప్రోక్తాః, కవీనాంబుద్ధిసౌఖ్యదాః” కావ్యాద. ఇందు శోకమునుసాయభావమాకలదు. “క. హితజన విరహవస్థధచే, నతిశయమైజనుతమాసాంభోజమునకై, బ్రతిదినము వొడచుదుఃఖం, జతిభూమి వహింపశోకమగు” నరస.

ఉ|| అత్తవు సత్త్వలక్షణస + మగ్రగుణాధ్యవు నన్నుఁ దిట్టనుకొ మొత్తనె కాని నీకొడుకు + మూఢత మానుపవేల పాడురో

తోత్తమూరి యై గృహముఁ ♦ ద్రొక్కకయొక్కొకదానిఁ బూనికన్
గుత్తకు నంచు నంచుకొని ♦ కోటలరూకలు జోక నీయగన్.

49.

అ॥ అత్త - వాధర్మకంబైనదానవు, శత్రులక్షణగవగ్రహణార్థపు, శత్రులక్షణ - సాత్త్వికస్వభావముతోఁగూడిన, నవగ్రహణ - నిందారసగుణముయందు, అధ్యవు - సంపన్నురాలవు, నన్నుక - నన్నుమాత్రము, క్షీనక - శరీరచటవను, మొత్తమెకాని - కొట్టుటకేకాని, నీకొడుకు - నీకమారుడు, మూఢక - అవివేకచేత-తేలికచేత, గృహము త్రొక్కిక - ఇంటిలోనడగుకెట్టక, పాడు + తోతోత్తమ (+) - చెడబట్టిగల పడుగత్రైయిండ్లకి బోవు స్వభావముగలవాడై, పూనిక - కట్టడంతో, క్షోకిదానిక - క్షోక్కు బోగముదానిని, గుత్తక - మొత్తముగా, గుత్తయనగా నొకసత్తనందలి ఫలమునుభవించుటకు నాసత్తగుణవారికి దప్పిలార్థముగఁ దగినధనమిచ్చి తనయనభవననుంచుకొనట, అంచుక - అనిచెప్పుచు, ఉంచుకొని - తానుంచుకొని, జోకక - బాగుగా, కోకలక + రూకలక - చీరలను రొక్కచును, ఈయగక - ఇచ్చుచుండగా, మానగవు + వీల - ఎందుకనబోగొట్టవు. నీచేతగాదాయనట. ఇందు 'గృహము ద్రొక్కి' యనబట్టి ద్వితీయకంబున చెప్పబడినది "నూ ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యః ప్రథమా చ జడదానాం స్యాత్" కర్ణిచిం. 'పాడుతోతోత్త' అనుటకుదా "గీ॥ పతులు వారియుట విన్నవై పాడువాటి, యన్నదాన" చాదివం. "ప. పాడుగావునాగతి" కళా. అత్త గారూ: నీవుపనుస్తమునెఱిగినదానవు. లోపముండిన లేకున్న నన్నుదిట్టుచుండువు కాని యింతటి దుష్టవర్తనముగల నీకొడుకను మఁదిలించట నీకుచేగానిక రక్కమా? వ్యాజస్తత్పలకాదము.

తా॥ అత్తగారూ! నీవు నమస్తమను తెలిసినదానవు, ఓర్పుగలదానవు. ఇంటిలో నన్ను కట్టుట కొట్టుటయే కానినీకుకుఁ దనివేళయై ఇంటికిఁగూడ నడుగుకెట్టక పనికిమాలిన బోగమురాం ద్రును మొత్తముగా వేరముచేసికొని యుంచుకొనుచు నింటఁగలడబ్బునంతయుఁ గర్బుకెట్టుచుండినను మానుపలేకుంటివి. ఇది నీకు చేతగాని కార్యమా?

ఉ॥ చిత్తములోనఁ బ్రేమవిల ♦ సిల్లఁ దనూభవులక నమస్తలో
కోత్తర రత్నభూషణన ♦ ముజ్జ్వలితాంఘ్రిలఁ జేసి వారియ
త్యుత్తమధర్మవృత్తిఁ బరి ♦ తోషముఁ గాంతరుగాక యిట్టి దు
ర్వృత్తిఁ జరింపఁగాఁ బరిభ ♦ వింపక చూతురె మీవిధంబునన్.

50.

అ॥ ఈశ్రవంచమున నెవ్వరైనను, చిత్తములోనక - తమవనస్సవండు, ప్రేమలసిల్లక - అధికమైనయిష్టముతో, తనూభవులక - కొడుకులను, నమస్త.....తాంగులక - నమస్త లోక - జనులందఱిలో, కోత్తర - శ్రేష్ఠమయిన, రత్నభూషణ - మణిమయములగు సొమ్ములతో, సముజ్జ్వలిత - ప్రకాశించబడిన, అంగుక - శరీరముగలవారినిగా, చేసి - ఒనిదించి, వారియత్యుత్తమధర్మవృత్తిక. వారి - వారియొక్క, అత్యుత్తమ - మిక్కిలిశ్రేష్ఠమయిన, అత్యంతయోగ్యమయిన, ధర్మవృత్తిక - న్యాయశ్రవస్తమచేత - వేధవిహితమయిన వ్యాపారముచేత, శుభో

షముక్ - సంతోషమును, కాంతుగాక - పొందెదరుగాని, ఇట్టిదుర్వృత్తి - ఈలాటి చెడ్డ నడతయందు, చరింపఁగాక - తిరుగుచుండఁగా - ప్రవర్తించుచుండఁగా, పరిభవింపక - దూషించక - చీకొట్టక, మివిధంబునక - మివలెనే, చూతురె - చూచియురకుందురా, ఇందు మూడవ పాదమున 'అ, త్యుత్తమధర్మవృత్తిఁబరిఁతోషము, అనుచోట సంయుక్తయతిసెప్పఁబడినది. "అ. ఒకటి రెండు జడ్డఁబుండెడువర్ణంబు, విశ్రమస్థలమునఁ జెలపె నేని, యవల దాని కెద్దియైన సంయుక్త కిత్రామగంజ్జచేఁ బోసంగుమందు" అప్పు. లోకమునఁ దలిదండ్రులు తమపుత్తుని సత్త్వవర్తనము నకు మొదమందుదురు గాని యిట్టిసున్నవర్తనముగలవానిని నిందింపక మివలెనే యూరకుందురా, అనుటచే. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. "తే॥ మహి విశేషంబుచేత సామాన్యమును బ్ర, సక్తసా మాన్యమునవిశేషము సమర్థి, తమగ నర్థాంతరన్యాస మమరుచుండునెలమి రెండువిధంబులై" నరస.

తా॥ లోకమునఁ దలిదండ్రులు తమసుతులను వివరణేనికనాలు దాపినబంగారునగలతో నలఁకరించి వారియొక్క సత్త్వవర్తనమును జూచి సంతసించుచుందురు గాని యీలాటి చెడునడత గలకొడుకుం గని మందలింపక మివలెనే యూరకుందురా.

ఉ॥ కోరికి దీరఁగాఁ గుడిచి + కుంకుమసంకుమదాంకగంధ మొ
య్యారముగా నెలందుకొని + యాకులుఁ బోకలుఁ బాలునట్లు దు
ర్వారతరేచ్చఁ బుచ్చుకొని + వారలతాంగులయిండ్ల కేగఁగా
నూరక చూచుచుండెద ర + యో యదలింపక మీరు మామయున్. 51.

అ॥ కోరికి + తీరఁగాక - ఇష్టమువచ్చినట్లు, కుడిచి - భోజనముచేసి, కుంకుమసంకు మదాంకగంధముక్. కుంకుమ - కుంకుమపువ్వుయొక్కయు, సంకుమద - జవ్వజయొక్కయు, అంక - చిహ్నులుగల - అనఁగా గుఱుకులను దెలియఁజేయునట్టినుట గంధముక్ - పరిమళ ద్రవ్యమును, ఒయ్యారముగాక - అందముగా, ఉదా 'గీ॥ రతివిధంబునఁ గడునోయామనఁ బొడలి" చంద్రభా. అలందుకొని - పూసికొని, అకులుక్ - తమలపాకులును, పోకలుక్ - చక్కలును, పాలునట్లు - సమృద్ధిగా, దుర్వారతరేచ్చఁ. దుర్వారతర - వారింపనలవిగాని, ఇచ్చుక్ - కోరికతో, పుచ్చుకొని - తీసికొని, వారలతాంగులయిండ్లకున్ - వెలవెలందులయొక్క గృహము లకు, ఏగఁగన్ - పోవుచుండఁగా, మీరున్ - మీరయినను, మామయున్ - మామామగారియినను. అదలింపక - మందలించక, ఉరకచూచుచుండెదరు - పృథాగాఁజూచి యేమియు ననకుండెదరు, అయో - అయ్యయో - ఇది సంతాపమును దెలియజేయును. ఉదా "ఉ॥ నన్నొల్లకవీడనాడెద పయోతగవా మగవారిచిత్తములో" విష్ణుపు. ఇందు 'కోరికి' అనుప్రయోగమునకు "నూ. ఆజన్య జన్యభేదేన శబ్దా స్ఫుర్య ర్వికృతా మతాః, జన్యాంతగతవర్ణానాం భూయసీ స్యా ద్విచిత్రతా" అధ. ఉదా "క॥ నీకోరికి యిప్రతిహత, మేకార్యముఁ గోరి వచ్చి తెఱిగింపుము" భార. "చ॥ ఇత్రైఱంగు కోర్కిఁగతమేమి పొండవులఁగల్చి ధరక్ సగమిఁదలంచితే" భార. మఱియు నత్తగారిని మీరు! అని బహువచనముతోఁ జెప్పటకు "నూ. స్వా త్పూజ్యత్వనివక్షాయాం మహతాం బహుతా మతా" అధ. "మాసాన్ దశోదరస్థం యాధృత్వా కూలై స్సమాకులా, వేదనా వివిధై ర్దుఃఖైః ప్రసూతా చ విమూఢితా, ప్రాజ్ఞై రపి ప్రియాన్ పుత్రాన్ మనశ్చే సుతవత్సలా, క స్తస్యా

నిష్క్రూరిం కర్తుంశక్తో వర్షశక్తై రపిః వ్యాస. “గగ్గధారణిపామభ్యాం పితు ర్మాతా గరియసీ” మతీయు “ఉపాధ్యాయాన్ దళాచార్యః. ఆచార్యాణాం శతంపితా, సహస్రం తు పితౄన్ మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యతే” మను. ఇత్యాదిస్మృతులవలనఁ జెలియఁబడుచుండుటచే నత్తగారకుట యొక్కము. కవిసార్వభౌముఁడును ‘ఉ॥ ఎట్టివిషాద మాత్మజనియించెనో మామకు నత్తగాఁకిన్’ అనిశృంగారనైషధున నుడివినాఁడు; ‘కుంకుమసంకుమదాంక’ వృత్త్యను ప్రాసాలంకారము. ‘అకు లున్ - పోకలున్, అనుప్రాసాలంకారమును.

తా॥ ఇంట సంతృప్తిగాభుజించి మేనఁబరిమళద్రవ్యముల సింగారముగాఁబూసికొని గుప్పెడు వక్కలాకులు బట్టికొని గడనకత్తెలచెంత కేగుచుండుటఁ జూచియును మీరును మామగారును నించుక యైన దండించియెఱుంగరు గదా! అయ్యా: ఇట్టివింత యెచ్చటనైనను గలదా?

సీ॥ మామగారైనను ♦ గామాంధవర్తనం, బోజగా దనివల్క ♦ నుడుగ కున్నె వదిలెయైనను వార ♦ వనితాప్రసంగంబు, లర్హమా యనివల్క ♦ నడఁగ కున్నె బంధువులైనను ♦ బంధముదప్పిచరించు, తేనీతి యనివల్క ♦ మానకున్నె మీరైన నీదురా ♦ చారపారీణత, వలదురా యనివల్క ♦ వదలకున్నె

తే॥ కటకటా చూఱవిడిచి యీ ♦ కరణిధరణి, సురకులాచారధర్మంబు ♦ జూఱపుచ్చు నుతునిదు శ్చేష్టలూరక ♦ చూచుచున్న, బరువునకులోటుతోనగుఁ ♦ బాటురాదో. 52.

అ॥ మామగారైనను - మాయొక్కమామగారయినప్పటికిని, కామాంధవర్తనంబు - సుర తేచ్చచేతఁ గన్నఁగాననినడత, ఓజ+కాదు+అనివల్కన్ - క్రమముగాదనిచెప్పినట్లయిన. ఉడు గకున్నె - చాలించకుండునా, ఇచట ‘ఉన్నె’ అనుటకు ‘నూ. ఒకానొకఁడొక దధర్మార్థకంబు లగు నుండు చను చేచు కొనులుప్రక్కార్థకై కారపరంబులగునపుడు వానికడ యచ్చుతకు లోపంబు విభాషనగు. అగునొనుండుడ కారంబునకు న కారంబగు.’ ప్రా. వ్యా. వదిలెయైనను - మావదిలె గారియినను, ఇదివధూనీశబ్ధభవము. వారవనితాప్రసంగంబులు - బోగమరాండ్రతో సంభాషించు టలు - కెలయాండ్రతో మాట్లాడుటలు, అగ్గమా+అనివల్కన్ యోగ్యమగునా యనినట్లయిన, అడఁగకున్నె - ఈప్రవర్తనము తగ్గిపోకుండునా, బంధువులైనను - చుట్టములయినను, పథమున్+తప్పిచరించుట-తప్పవారినినడచుట. పద్ధతినిదప్పి వర్తించుట ఇచట పథమునుగూర్చి ‘ని. ఆయనవర్త మార్గాధ్యపంథానః పదవీసృతిః, సరణిః పద్ధతిః పద్ధావర్తన్యైకపదీతిచ’ అ. ‘వర్త్యాధ్యాసరణిః పంథామార్గప్రసరసంచరాః’ మే. ‘నూ. అన్యేషాం చ వాలగ న్తస్య’ శబ్దచిం. అను నూత్రముచేతఁ బథము అయినది. ఈపంథా శబ్దమునుండి పథశబ్దముకలినది. “ఇంద్రశ్రీ భువనైశ్వర్య మదోల్లంఘితసత్పుణః” సం. భాగ. ‘తారాపథః, ఇత్యాదులు. ఏనీతి - సెక్కడిన్యాయము. అని వల్కన్ - ఇట్లుసంభాషించినయెడల, మానకున్నె - ఈయంద్యోగమును విడువకుండునా, మీరైన నన్ - మీరయినను, ఈదురాచారపారీణత. ఈదురాచార - ఈచెడ్డనడతయొక్క, పారీణత - జానదవివరణఁజూచుట - అంతయును జెలిసికొనుట, వలదురా+అనివల్కన్ - వద్దురాయనినడతగాదని నట్లయిన, కుటకున్నె - విడిచిపెట్టకుండునా, కటకటా - అయ్యయ్యా, ఇదిసంతృప్తిగాభుజించుట

జేయును. ఈకరణిన్ - ఈవిధముగా, చూచిదిచి, బొత్తిగాఁబోఁగొట్టి, చెడఁగొట్టి, ఉదా. “గీ||
చోరబాధాదికములచేఁ + బాఱిపోవు, ధనము ధనమానె యొన్నిచం + దములఁ దలఁప” కాశీ, “ఉ.
నాదగునట్టిధైర్యము మనంబును మిక్కిలిమాఱపుచునన్” పద్మపు. ధరణిసురకులాచారధ్వంబున్ -
ధరణిసుర - బ్రాహ్మణులయొక్క, కులాచార - వంశమునందుఁగల సదాచారముయొక్క, ధర్మం
బున్ - జేవోక్తవిధిని, చూఱపుచ్చునుతుని దుశ్శేష్టులు - కొల్లపెట్టునటువంటి కొడుకుయొక్కచెడు
పనులు, ఊరకచూచుచున్నన్ - కనిపెట్టి వ్యర్థముగానుండినట్లయిన, పరువునకులాటుతోన్ -
గౌరవముతక్కువయగుటయేకాకుండ దానితోఁగూడ, నగుబాటురాదో - లోకులపహసింపు నటు
వంటిస్థితిరాకుండునా, ఉదా “వ. నీవులోకంబుచేత నగుఁబాటుపొందంగలవాఁడవనికర్ణంఁగునెప్పిన”
భార. ఇందు నగుఁబాటువచ్చుననుటనుగూర్చి “దురాచారస్య విప్రస్య నిషిద్ధాచరణస్య చ, అన్నం
భుక్త్వా ద్విజః కుర్యాద్దినమేక మభోజనమ్” పరా. ‘మామగారు’ అనుపూజ్యత్వ శబ్దప్రయోగమును
గూర్చి “సూ. పూజ్యత్వేన ద్రుకః కారు. భేదకం తూభయాత్మికం, తస్మాద్విస్వా ద్భూమాత్వే స్వా
త్త్రేణ తత్ర ద్రుతస్థితిః” అథ. ‘కటకటాచారవిధి’ అనుశ్లోట. ‘కటకటా’ దేశ్యము. కశ. “సూ.
తిబ్రధన్యకేషషష్ఠీ నుగ్గుర్మ సవచసీయజవిధక్షీః, కించిత్ర్యకంసమాదృశత సస్తాపదాతదాకి మేవాంశ్చ.
క్వాకితమాష్ఠీరూద్యానభిదధతి కలాద్రుతోనయేహంస్యాత్” నన్న. ఇందు బృహత్పాదములు
నాలుగు సంత్యానప్రాసముతోఁ జెప్పఁబడినవి. మీసుకుని దుష్టువర్తనములను జూచి యూర
కున్నచో మీకును నగుఁబాటుకలుగు ననుటకు “ఏకేన శుక్లవృక్షేణ దివ్యామానేన వహ్నినా,
దవ్యారే తద్వనం సర్వం కుపుత్రేణ కులం యథా” చాణ. “క|| కొఱగానికొడుకు పుట్టినఁ, గొఱ
గామియె కాదు తండ్రి గుణములఁ జెటుమన్, జెఱుకురు వెచ్చుపుట్టినఁ, జెఱుకునఁదీపెల్లఁజెటును
సిద్ధము” సు. “వాతమాత్రేణ పుత్రేణ కఃప్రమోవో మనీషిణా, యదినాను నవిద్యాది గుణైః
సార్థం సవర్తతే” హరి. సు.

తా|| ఇట్టిదురాచారమునఁ బ్రవర్తించుచున్నకుతునిఁ జూచి మామగారైన నీ కీశకళ్యాలోలత
తగవనిన వినకుండునా? మాయాదువిడ్డయైనను నీ కిట్లుతెఱయౌడతోఁ జెలిమికుడునా? అన విత
కుండునా? చుట్టములైనను నీ కీదుర్వృత్తి వలననినఁ జాలింపకుండునా? మీరయినను బోగము
కొంపలదుట్టు దిరుగుట చెల్లననిన మానకుండునా? అయ్యో! ఇట్లు నిచ్చలవిడిగావనతిచెట్టి బ్రాహ్మ
ణాచారవిధుల నన్నింటిని నేలపొంచేసి నవమగొడుగును గని యూకుండినట్లయిన మనపనుపు
పోవుటయే కాక లోకులచే నవ్వించుకొనవలసి వచ్చుచుగదా!

క|| మీకతనఁ గాదె యీయని, వేకం బాయనకు నుద్భ + విల్లుట విశాయా
త్ర్యకరణ మిత యుగినిన, జేసొనునే యూతఁ డింతశిష్టేతరతన్. 53.

అ|| మీకతనన్ + కాదె - మీకతననేకదా, అయనకున్ - నీకునునకు, ఈ + అవివేకంబు -
ఇట్టితెలిశలేమితనము, ఉద్భవిల్లుట - ఏర్పడుట, మీయాత్మికరణము - మీరాశకుమనమొందుటను,
అనఁగా నీమూఢ్యమనునకు మీకే సహాయులుగానుండుట. ఇంత + ఉడికినన్ - కొంచెముతగ్గనని,
అతఁడు - అమానవుఁడు, ఇంతశిష్టేతరతన్ - ఇంతటిదురాచారమునందుఁ బ్రవర్తించుటను, చేకొ
నునే - అభ్యసించునా - అలవాటుపడునా,

తా|| మీ రిట్లూరకుండినందుననే నీగోడుకున కిట్టితెలివిమాలినపని యుపదేశిది. మీరే సహాయులుగా నుండనిపక్షమున నతఁ డింతటిదుష్కార్యములకు సాహసించడు.

క|| మీకెఱుంగరాదే తనయుని, పైకరుణఁదలంపరో య + పారశ్రీచేఁ
గైకొనరొ కాక దినముఁ, గోకలు మొదలైన వెన్ని + కొంపోఁ డింటఁ. 54.

అ|| మీకెఱుంగరాదె - మీకుఁదెలియుటలేదా, తనయునిపైకరుణఁ - గోడుకుమీఁదిదయచేత, తలంపరో-యోచించరేమో, అపారశ్రీచేఁ - అంతములేని సంపదచేత, కైకొనరొ-లక్ష్యపెట్టరేమో, కాక-అటులఁగానిపక్షమున, దినముఁ-నిత్యముకు, ఇంటఁ - మనగృహమునందు ఇచట 'ఇంటఁ' అనుటకు "నూ. ఔపవిభక్తికనామ్నా మత్వం స్యా త్సప్తమీ తృతీయాశ్" శబ్దచిం. గోకలు మొదలైనవి-చీరలుమున్నుగాఁగఁబి, ఎన్నికొంపోఁడు - ఎన్నింటినిదీసికొని పోవుచుండుట లేదు, అనేకము సంగ్రహించుకొనిపోవుచున్నాఁడుగదా యనుట. 'కొంపోఁడు' అనుటకుదా. "క. చంపినఁజంపునున్నటు, కొంపోకుండిననుబాలు" ప్రభా. ప్ర. ఇచట 'తద్ధర్మార్థకము త్రికాలవాచి యగుటకు "నూ. తద్ధర్మార్థకవిశేషణం బసహాయతం ద్రికాలవాచి యగు, ప్రా. వ్యా. ఉదా. "అ. ద్రుపదువీటిలోన + దోమిత్తయ్యమురేఁచెఁ, బసులఁబట్టె విరటుఁపట్టణము న, మఱియు నెన్ని శేవుఁ మార్తాండతనయుండు, తోడరిచునకుఁజేయుఁదుండగములు, జై. భా.

తా|| ఇదియంతయు మీకుఁ దెలిసినదేకదా! అయినను గోడుకుమీఁది ప్రేమచేతనో, దరిలేని కలిమిచేతనో, మీకునుల కెంతమాత్రము గోచరింపదయ్యె. అటులఁగానిచో; మనయింటఁగల వస్త్రాభరణాదుల నెన్నిటిని సంగ్రహించుటలేదు?

తే|| అన్నియుచూచుచుండెనంతోయింతో, యంతచనుమానమునకురానింతెకాని
నేనే పట్టెదనన్నచోనానెధనము, దులిచినప్పుడు తెలియు నానులువుల్లె. 55.

అ|| అన్నియును సమస్తమును, అంతోయింతో-గొప్పగనోకొద్దగనో, చూచుచుండెదఁకని పెట్టుచునేయున్నాను, అంతచనుమానమునకుఁ-అంతగారాబమునకు, రాక-వచ్చినట్లయిన, ఇంతెకాని-ఈవిధముగా జరుగుటయేకప్పు, నేనెప్పుడవన్నచోఁ-నేనొక్కదాననే పోకుండఁబట్టుకొనెదమని తలంచినపక్షమున, ఔసే-నావల్లనేయగునా, భవముదులిచినప్పుడు - ద్రవ్యమునుబొత్తిగాఁబోగొట్టినపుడు, అనులువుల్లెఁ-అటువంటినులభములన్నియును, అచలకనలన్నియును, తెలియుఁ-ఎఱుకపడును, ఇంపు 'అంతోయింతో' అని ప్రయోగించుటకు "నూ. లోకోక్తిశాం భవే ద్యోగో యది స్యా మ్భృతిరంజనమ్" అధ.

తా|| ఈజరుగుచున్నపనులన్నియు గొప్పగనో కొఱిగినో చూచుచునేయున్నాను. అంతగారాబముగాఁ బెంచుచుండుటవలననే. యాలాటి దురాచారము అలవడుచున్నవి. ఇంటిలో నెవ్వరికిఁ బట్టనిది నేనొక్కదాననే డబ్బుపోకుండ బట్టుకొనయత్నించినను నావలన నగునా? ఒక్కమంతయు దులిపినప్పుడుగాని బాగుగాఁదెలియదు.

క॥ నా కేమిదేహసుఖము పు డ రాకృతమే కాక నేడు డ రాబోనే యీ
లోకమున నేనె యరుదా డ మాకోడలుగాదొ డ పొరుగుమంచముగాదో. 56.

అ॥ నాకేమి. నాకెందులకు, దేహసుఖము - శరీరసౌఖ్యము, 'ని. సుఖేహితౌనుఖేసుఖమ్' శబ్దా. నాకేమిదేహసుఖము-నాకక్కడిదేహసౌఖ్యము - అనియుఁజెప్పవచ్చును. పురాకృతమే కాక- పూర్వజన్మమునఁజేసికొనిన పాపఫలమేకప్పు, నేడురాబోనే-ఈదినమునవేటొకటి రాఁగలుగునా. అనఁగా అగామి సంచితప్రారబ్ధములు అను మూడింటిలోఁ బ్రారబ్ధముననుభవించితివలయునుకనుక నిప్పుడుతోలగించుకొనవలెను గదాయనుట. ఈలోకమునకా - ఈప్రపంచమున, నేనె-నేనొక్కదాననే యిట్లున్నానా, అరుదె-ఇదియొక యాశ్చర్యమా, ప్రపంచమున నావంటివారెందఱో కలరు గనుక యిదియొక వింత కాదనుట. మాకోడలుగాదొ పొరుగుమంచముగాదో - మాకోడలు నావలెనే టొటికమునకువచ్చినదిగాదు, యెదుటివారిమంచము నామంచమువంటిది కాదు, అంతటియశ్రద్ధగా జూచుమంటివనునిపురోక్తి, ఇందు మాకోడలుగాదొ, అనుప్రయోగమునకు "నూ. అన్యేప్యర్థవిశేషే య్యు రంతే శ్రుతిమనోహరాః" అథ. ఉదా "మ. తొలి దేవేంద్రుఁడు మాకులఃకుఁడొరలే" దో మేము నాలోమురా, యలయంకస్థితి గాంచలేదొ స్వరవిద్యలో మున్ను మావారికి, క్షులచే బాణిని నేర్వఁడో యనికులఃస్థానప్రతిష్ఠలోత్రిభం, గులభూషించెడు నాఁగఁ గోళ్ళు గలయంఃగూఢాక్ష ధరా మండలికా" తా. క. 'నూ. సంబంధంబున యున్నదన్నచ్చబ్రములకుం గొన్నియెడలఁ హుత్వంబగు." ప్రో. వ్యా. లోకోక్త్యంతరము. 'దేహసుఖముపురాకృతమే కాక నేడురాబోనే, అనుటనుగూర్చి "పాత్రం నైవ యదా శరీరవిటపే దోషవసంతస్యకిం, నోలూకోఽప్యవలోకతే యది దివా నూర్యస్యకిందూషణం, వర్షానైవపతంతి చాతకముఖే మేఘస్యకిందూషణం, యత్పూర్వం విధి నా లలాటలిఖితం తస్మాజ్జితం కఃక్షుమః" చాణి. అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. సామాన్యం వా విశేషా వాతదన్యేన సమర్థతేయత్ర సోఽర్థాంతరన్యాసఃసాధర్మ్యే శేతరేణ వా" కా. ప్ర.

తా॥ నాకు శరీరసౌఖ్యమిపుడెక్కడనుండివచ్చును. పురాతనజన్మమునఁ జేసికొనినపాపఫల మనుభవించి తీవలయును. గదా! కానిమ్మో ఈలోకమున నావంటివారెందఱులేరు. మాకోడలు నావలె సౌఖ్యమునుభవించఁ గోటటికమునకు వచ్చినది కాదు. పొరుగుమంచము నామంచమువంటిదిగాదు.

క॥ ఆలోగని చేతోధృతి, చేలింపక మిమ్ముఁ గూడి డ చెప్పితినిదియుకో
జాలింపక కై శికజిత, రోలంబకదంబయే న డ రుంధతిఁ గానన్. 57.

అ॥ కైశిక.....దంబ కైశికజిత-తలవెండ్రుకలసమాహముచేత జయించబడిన, రోలంబక దంబ-తుమ్మెదలయొక్క సమాహముగలదానా, ఏన్-నేను, అరుంధతికా-కానకా - అరుంధతి నక్షత్రమునాకుఁగనఁబడుటలేదు, అనఁగా నాజుమాసములకు మరణమురానున్నవారికరుంధతినక్షత్రము కనుపించదుకనుక నేను గోలఁదిదినములలోనే చనిపోవునని నూచింపఁజేయుట. ఆలోకా-అమర ణించుకాలమునకులోగడనే, కని-చూచి, చేతోధృతి-నామనమ్మనఁగలదైర్యమును, 'ని. ధృతి ధారణ దైర్యయోః" అ. చేలింపకకా-తగ్గించుకొనక, అదియున్-అమాత్రపుమాటయును, జాలింపక-నిలుపు కొనక, మిమ్మున్కూడి-మితోఁగలిసి, చెప్పితిన్-అంటిని, నేను భర్తృవియోగదుఃఖమునఁ గన్పెక్కించు

చుంటి నీక నాటుమాసములలో మరణమాసము మైయున్న దని తెలియజేయుటచే నీది మృతి యను సంచారిభావము. ఉ. “క. కఠపెటిగిరాఁడు కాఁగిఁట, నలమఁడు నిరసావసీంద్రుఁడనివగఁ వజ్రమీ, చెలులును జలుకయు నెవ్వత, వలనగునో యనుచుఁ గొంతఁవగఁచెద నాత్మన్” నరస. నాయక ప్రోషితభర్తృక. “ప్రోషితే మలినా కృతా” ప్రతా. నేనరుంధతిఁగాన ననుటచే మరణహేత్వస్థ కము గాన గావ్యలింగము “క. హేతువు వాక్యార్థంబై, యాతతజిన్నార్థితోఁ బరదార్థబునునై, భ్యాతిఁగనఁగావ్యలింగం, బైతగునక్కఱులయందుఁనదియెట్లున్నన్” నరస. “కావ్యలింగం హేతో ర్వాక్యపదార్థతా” కా. ప్ర.

తా॥ అత్తగారూ నా కరుంధతీనక్షత్ర మగపడుటలేదు. నేను మృతినొందనున్న యాయల్ప కాలములోనే నాకుఁగలప్రేమను విడువఁజాలక మీతోఁ జెప్పుచున్నాను.

తే॥ ఇంతనాఁడు కరగ్రహ + వంతురాలి, జేసి తోడ్కొనివచ్చితి + చెప్పినట్లు
చేయుచుంటిని గోట్రంబు+మీయనుజ్ఞ, నలుపునాకేయెడలనైనఁ+దెలుపఁగలరె. 58.

అ॥ ఇంతనాఁడు-బాల్యమునందే, హస్తసంజ్ఞాపూర్వకముగాఁ దనవయస్సును తెలుపుట. కర గ్రహవంతురాలిన-పాణిగ్రహణమయినదానిని గా, చేసి-చేసికొని, తోడ్కొనివచ్చితి - తెంటఁబెట్టు కొనివచ్చియుంటిని. మీయనుజ్ఞన్-మీయొక్క సెలవుచొప్పున, గోట్రంబున్-కోటటికమును, ఉదా. “నీ॥ వైవాహికక్రియాఁవ్యసనంబుకొన్నెంట్లు, గొన్నెంట్లుకోడండ్రఁతోట్రములును” విష్ణువు. చెప్పినట్లు-చెప్పినప్రకారముననే, చేయుచుంటిన్-ఆచరించుచున్నానుగదా, నాకున్ + నాకు, ఏయెడలనైన-ఎందునయినప్పటికిని, ఏవిధముగానైనను, నలుపు-మలినమును, అనఁగాఁగళింకముననుట, తెలుపఁగలరె-కనఁజఱచఁగలుగుదురా, ఇదిలోకోక్త్యలంకారము. ఇందు ‘తోడ్కొనివచ్చితి’ అను ప్రయోగమునకు “నూ. క్వచి ద్యువర్ణకే చాపికేచి త్తస్య స్థితిం జగుః” అధ. ఉదా. “ఉ. చేసితి జన్మముల్ తపము” స్యా మ.

తా॥ చిన్నతనముననే పెండ్లిచేసి కోటటికమునకుఁ దీసికొనివచ్చితివి. నాటునుండి మీయానతి చొప్పున జవదాటక ప్రవర్తించుచుంటిని. నాయం దేమయిన నలుపుజూపఁగలరా !

క॥ ఒకతెవలె నాడియాడిం, చుకొనుట నేయిరుగుపొరుగు + చూచెనొకో యు
వ్వుకుఁ జప్పుకుఁ గాననుఁజూ, చుక నడువఁగవలెఁ గులీన + శుకనల్లావల్. 59.

అ॥ ఒకతెవలెన్-ఒకదానిమాదిరిగా, ఇఁట ‘ఒకతె’ అనుటకు. “నూ. ఎవ్వరితాడులయందలి రివర్ణంబునకు లోపంబు విభావనగు. ప్రా. వ్యా. ఉదా. ‘క. నీ. కరసాకిక నాత్మతైవవారుంగలరే, రక్తి. ఆడి-ఒకరినొకమాటయని, ఆడించుకొనుటన్-మరలననిపించుకొనుటచేత, ఉప్పుకున్ చప్పుకున్ కాన్-ఉప్పుచప్పునగా-అనఁగా నిష్ఠములేనిస్వభావముతో ననుట, ఏయిరుగు-ఏయొక్క-మనయింటి ప్రక్కనున్నవారుగాని, ఉదా. “క. ఇరుచెవియెఱుంగకయుండన్” ఉ. హరివం. పొరుగు-ఏయొక్క-ఎదుటింటివారుగాని, ఉ. “గీ. కరుణింపారనిమ్ము నీపొరుగునందు” కాశీ. చూచెనొకో-ఎవ్వరైననుజూచియున్నారా, కులీనకుకనల్లావల్. కులీన-మంచిసంగమునందుఁబుట్టిన. “ప. అగ్రహారో కులీన

స్వామి, ఆ. శుకసల్లాపర్-చిలుకపలుకుటవంటి యశక్తమధురస్వరముతో విహితముగా సంభాషించుకొను స్త్రీలందఱును, ననునచూచుక-నాప్రవర్తనమునే మార్గముగా లక్ష్యముంచి, ఉదా. “క. తోరెక్కుక నీవుత్తుడు” “ఉ. దేక్షిన్, బట్టకకచ్చి యిడ్చి సిగఁబట్టివధి పఁగఁబూనుకంఠు” భాగ. “సీ. కొంగవల్పురకుఁగఁగులఁబట్టుక జచ్చి, లఁటఁగుట్టిన వెజ్జానరయువారు” అము. నడువఁగన్ + వలెన్ - సంచరించువలయును. అనఁగా నావలెనే నడుచుకొనవలెనట.

తా. ఒకదానివలె నొకఁనొకమఱియని యనించుకొనటం జూచి యిరుగుపొరుగువారెవ్వరైన నన్ను వెక్కుసముగాఁ జూచియున్నారా? సత్కృతప్రసూత లగుయువకులు నాయుడుగుబాడల ననుసరించి నడువవలయును సుమా.

క॥ నను నేనె పొగడికొనఁగాఁ, జన దింఠియకాని మగఁడు + సంసారనివర్తనం జేసి యిట్లు తీరిగిన, మనమునఁ గోరింప కెట్టి + మగనా లుండన్. 60.

అ॥ ననునేనె-నాయంకటనేనేనన్న. పొగడికొనఁగాన్ - స్తుతించుకొనట, చనదు-చెల్లదు, ఇంతియకాని-ఇంతమాత్రమేకాని, అనఁగా నిజమనుజెప్పకొనట తప్పుగాదనట. మగఁడు-భర్త, సంసారనివర్తనన్ + చేసి-కాపురమునఁజేరిచెట్టి, ఇంట ‘నివర్తన’ అనటకు “నూ. చరిత్రాదుఃఖమువర్ణలోపము విభాషనగు. బా. వ్యా. ట్ట-ఈవిధముగా, తీరిగినక-సంచరించుచున్నట్లయిన, ఎట్టి మగనాలు-ఏలాటియిల్లాలయినను, మనమునక-తనమనస్సులో, కోరింపక, ఉండన్ - ఉండఁగలుగును, లోకములో మగఁడు సంచరించు నదియిట్లు తీరగుచున్నఁ గని యేయిల్లాలయినను గోపపడక యూరకుండఁగలదా? అనుటచే నర్థాఽఽన్యసాఁకారము. “తే. వహి వికేషంబుచేత సామాన్యమును బ్రసక్తసామాన్యమున వికేషము నవధి, తమగ నర్థాఽఽన్యసామాన్యమవరుచుండు, నెలమి రెండువిధంబులైయెట్లున్న” తా. సం. ఉదా. “గుణానా మేవ దారాత్మాత్, ధుధి ర్భ్యో / యజ్భ్యతే, అనఁ జాతకజన్మఁ డి, సుఖింస్వపితి గార్గలిః” తా. ప్ర.

తా॥ నన్ను నేనేస్తుతించుకొనట యొప్పుదనుకొందము. ఇంతేకాని లోకమలో భర్త సంసారమును విడిచి యీతీరునసంచరించుచున్నపుఁ డెటువంటిగృహస్థురాలయినఁ గోపపడకుండునా?

వ॥ అని యనేకప్రకారంబుల విలపించి. 61.

అ॥ అని-ఇట్లు, అనేకప్రకారంబులన్-పలువిధములుగా, విలపించి - తలఁచుకొనివిచారపడి,

క॥ కలకంఠకంఠి మదిలో, పలిదుఃఖం బాఁపలేక + బాష్పజలంబుల్ జలజల జలప్రవహింపఁగ, వలవల నత్తచేస నమ్ర + వక్త్రాంబుజ యై. 62.

అ॥ కలకంఠకంఠి-కొఱవంటికంఠస్వరముగలదయిన యాకొడలు, ఉదా. “ప. ఒక్క కలకంఠకంఠి” శృం. నై. మదిలోపలిదుఃఖంబున్ - తనహృదయమునందుఁగలకోకమును, ‘ని. దుఃఖై నోవ్యసనేవ్యభుమ్’ యా. అపలేక-అటకాయించనేరక, బాష్పజలంబుల్ - కన్నీరు, జలజల-జలజలమని, జల-అశ్రువులయొక్క-ధార, ప్రవహింపవలెన-పాలుచుండఁగా, ఉదా. ద్వీ. కన్నుల జలజల

కాటమనీరు" హరి. అత్తదెనన్ - తనయత్తగారివైపునకు, నమ్రవక్త్రాంబుజయై. నమ్ర-వంచినట్టి వక్త్ర)+అంబుజయై-ముఖకమలముగలిగియై, అనఁగాబద్ధమవంటి ముఖముగలిగియైయునుట. వల వలన్-మిక్కిలిధ్వనియగునట్లుగా, ఇది దుఃఖమునకు విశేషణము. ఉదా. "నీ. తగుమనిద్దంపుటంద్రపు మోము కళదప్పె, వలవల కన్నీరువడువకమ్మ" అనిరు. పైచనమునందలి 'యేడ్చుచున్న' నను క్రియతోనన్వయము. ఇందు జలజల-వలవల, అనుప్రయోగముతో 'నూ. కాంతికబ్బాదికబ్బా స్తుద్వి రుక్తా స్ఫులి'నైక 'కే, సాధారణా న్దదన్యే చత్రైదిత్యౌ భూరి వర్తతే" అధ. ఆకోడలు తన మనస్సులోనిదుఃఖము నాఁపఁజాలక యత్తగారిమందు మొగమువంచి వలవలయేడ్చెను. అనుటచే నిందుఁ గరుణాత్మకవియోగశృంగారము పెప్పఁబడినది. "క. వనిత పరోక్షంబునఁబడి, యేను బ్రియునిపరోక్షమునఁబయోజాక్షియు రో, దనమొనరించుట వర్ణిం, చినఁ గరుణాత్మకవియోగ శృంగార మగున్" నరస. "నాధిగచ్ఛతి చాభీష్టవిప్రలంభ స్తథోచ్చతే" అను కాశ్మీరచనముననుసరించి విప్రలంభయని తెలియవలెను. రోకమనుసంచారిభావముకూడఁ గన్పట్టుచున్నది. "క. పీఠజన విరహాకృధచే, నతిశయమై జనుకమానసాఁభోజమునన్, బ్రతిదిము నొడముదఃఖం, బలిభూమి వహింప రోకఁనుగు నెట్లన్నన్" కా. సం.

తా|| కోయిలవంటికొంకస్వరముగల దయినయాకోడలు తనమనోదుఃఖమును చారింపఁజాలక తనయత్తగారిప్రాంతః దలవంచి కన్నీటిధార వెల్లువయగునట్లు వలవల యేడ్చుసాగెను.

—* అత్తకోడలి దుఃఖోపశమనమునకుఁ బ్రయత్నించుట *

వ. జనమనోరంజన ఖంజన వరాంజనమిశద్బాష్పధారాప్రకల్పితా నల్పసారంగ మదవత్త్ర) భంగవృద్ధయంగమ కపోలంబుగా నేడ్చుచున్న నవ్యధూరత్నంబుంగాంచి నమంచిత చేలాంచలంబునఁ గన్నీరుదుడిచి నముదాత్త కృపాయత్తచిత్తమైన యత్త యిట్లనియె.

63

అ|| జనమ.....లంబుగాన్. జనమనోరంజన - ప్రజలమనస్సున కనురాగమునుగలిగించు నట్టి, ఖంజన - కాటుకపిట్టవలె, వరాంజన - శ్రేష్ఠమయిన కాటుకతో, మిశ్ర - కూడుచున్న, బాష్పధారా - కన్నీటివలదలచేత, ప్రకల్పిత - కల్పించఁబడిన. అనన్వ - అధికమయిన, సారంగ మద - కస్తూరియొక్క, పత్త్ర - మకరికాపత్త్రములు, 'ని. పత్త్రం పలాశంభదనదంకంపర్ణంచదః పుమాన్" ఆ. భంగ - చెడునట్లు, వృద్ధయంగమ - మదికింపును గలిగించునట్టి, కపోలంబుగాన్ - చెక్కిల్లుకాఁగా, ఏడ్చుచున్న - దుఃఖించుమండఁగా, అవ్యధూరత్నంబున్ - అశ్రేష్ఠరాలయిన కోడలిని, కాంచి - చూచి, సమంచితచేలాంచలంబునన్. సమంచిత - ఒప్పుచున్న, చేలాంచలంబు నన్ - కోకయొక్కపైఁటకొంగున - మైజాటున, కన్నీరుదుడిచి - అశ్రువులనుదోలఁగించి, సముదాత్తకృపాయత్తచిత్త - సముదాత్త-ధారాళమయిన, కృపాయత్త-దయకుస్వాధీనమైయున్న, చిత్త-మనస్సుగలిగి, విషయత్త - ఆయనట్టి యామెయొక్కయత్త, ఇట్లు+అనియెన్ - ఈవిధముగాఁ బలికెను. - తత్త్వమాజప్రకారముగా వలించెనా, ఇచట 'అత్తయిట్లనియెన్' ఖంజన - నూ.

ఒక్క-నో విశేషణంబులును విశేష్యంబులును. ప్రా. వ్యా. ఇందు 'అనియేన్' అనుటకు "నూ. ఇతవీవ పరస్పస్పాన్య దిద్భవే న్నాంత కా త్పరే" అథ. 'గంజన-ఖంజన. అంజన—కల్పితానన్ద-సారంగమదపత్త్ర) భృంగహృదయంగమ - కాంచినమంచితచేలాంచల - ఉదాత్తకృపాయత్తచిత్తయైనయత్త" ఇవియును ప్రాసాలంకారము. 'ఖంజనవరాంజనము' ఉపమాంకారము.

తా|| కాటుకపిట్టవలె నల్లనివర్ణముగల కాటుకకంటినీరు ప్రవహించుటచేఁ జెక్కులయందలి కన్దూరిమకరి కాపత్తములు మాయించుండ లోకులమనంబులకు జాలికలుగునట్లు దుఃఖించుకోడలిం జూచి యత్త మిగులదయగలది యై తనపైఁటచెఱంగుతో నశ్రువులందుడిచి యిట్లు చెప్పఁబూసెను.

క|| ఓయమ్మ యేల యేడ్చెద, వో యుజ్జ్వలబాష్పధార + లుట్టివడఁక శో
కాయత్తచిత్తనీరజ, వై యెఱుంగుదు నీమనోవ్యథ + థాగతి తల్లీ. 64.

అ|| ఓయమ్మ - ఓయమ్మయీ, ఇచట యదాగమంబగుటకు 'నూ. సుధిలేనినోట స్వరంబు కంటేఁ బొందైన స్వరంబునకు యదాగమంబగు' బా. వ్యా. ఉజ్జ్వలబాష్పధారలు - ప్రకాశించుచున్న కన్నీటిశెల్లువలు, ఉట్టివడఁక - అకస్మాత్తుగా సంభవించునట్లు, శోకాయత్తచిత్తనీరజవు. శోకాయత్త - దుఃఖమునకధీనమయిన, చిత్తనీరజవు - పద్మమువంటిమనస్సుగలదానవు, ఐ - అయి, ఏలయేడ్చెదవో - ఎందుకువిలిపించుచున్నావు, నీమనోవ్యథా - ఆగతి - నీకువిచారముసంభవించిన తెఱంగునంతయును, 'ని. పీడా బాధా వ్యథా దుఃఖం' అ. ఎఱుంగుదు - తెలిసికొనియేయున్నాను, తల్లీ - ఇదిప్రేమనుపెలియఁజేయు సంబోధనము, 'అయత్తచిత్త, అనుప్రాసాలంకారము 'చిత్తనీరజ' ఉపమాంకారము.

తా|| అమ్మయీ! ఇట్లు మనోవ్యాకులముచేతఁ గన్నీరుశెల్లువయగున స్థేలయేడ్చెదవు: నీవిచారము నంతయు నేనెఱుంగుదును.

తే|| ఏమి నేయుదు మదిలోన + నెన్నఁడైన, మఱచియుండెడిదాననా + మగువ వాని
కర్మకాళలమెట్లుకాఁ + గలదోకాని, యాణిముత్యముమసిబొగ్గె + యయ్యెనేడు రిం.

అ|| మగువ - ఓచిన్నదానా, మదిలోనన్ - నామనస్సునందు, ఎన్నఁడైనన్ - ఎప్పుడైనను, మఱచియుండెడిదాననా - వానినిదిచి పరాకుతోనుండియెఱుంగుదునా, ఏమిచేయుదున్ - ఇప్పుడు నేనేమిచేయఁగలదానను, వానికర్మకాళలము - అతనిపూర్వజన్మముయొక్కఫలపరిపాకము, అనఁగాఁ బ్రారబ్ధమును నిప్పుడనుభవించుచున్నాఁడు. ఆగామి సంచితము లెట్లున్నవో యనుట. ఆగామి యనఁగా రానున్నకర్మఫలపరిపాకము, సంచితమనఁగాఁ గూడఁబెట్టఁబడిన కర్మఫలరాశి. ఎట్లుకాఁగలదో - ఏవిధముగాఁ బరిణమించుటకు సిద్ధమైయుండెనో. కాని - నాకుఁపెలియఁబడుటలేదుగాని, అణిముత్యము - స్వచ్ఛమైన గుండ్రనిముత్యము, నేఁడు - ఈదినమున, మసిబొగ్గె - కాలినల్లఁబడిన బొగ్గుగాఁజే, ఆయ్యెన్ - ఆయెను, ఉదా "నీమసిబొగ్గు బోనాననసలు గొల్పినకన్ను, కొడుపుచేఁ దాటించునెడపడద" శ్రీదా. 'కర్మకాళలమెట్లు కాఁగలదో, అనుటకు కాన్త్రువిహితకర్మముల నాచరింపునివానికి మోక్షములేదని తెలియుచున్నది. "యత్కాన్త్రవిధి మత్స్యజ్వకర్తతే కామ

కారణః' న స సిద్ధిమవాప్నోతి న సుఖం న పరాంగతిమ్' భగ. శాస్త్రవిధి నతిక్రమించి యిష్ట ప్రకారము వర్తించెడిపురుషుండు పరలోక హేతు వైనసిద్ధిని గాని, సుఖమును గాని, ఉత్తమగతిని గాని, పొందఁడు, ఉదా "ఉ॥ ఎవ్వఁడు మీదెఱుంగకయి భేష్సుముఖైకరతింజరింపఁగా, నవ్యవంశ హాని క్రతః హానియశోధనహానిపుట్టుచు, నవ్వెడగమృదువ్యపకుఁ జయ్యవివేకిచెడున్ జగంబునన్, నవ్వఁగఁబాలు రారవకుఁ నంబజఁజాలును నిందపాలునై" స్వా. మ. "అ. ఆకుమీఁదివ్రాతఁడుం దటికలుకయే, చేతిలోనివ్రాతఁఁ జెప్పవచ్చు, దోలుక్రిందివ్రాతఁదొడ్డవాఁడెఱుంగును, విశ్వ" శే.

“నేతా యశ్య బృహస్పతిః ప్రహరణం వజ్రం శురా సైనికాః

స్వగ్ధో దుర్గ మనుగ్రహః ఖలు హరే రై రాకణో వారణః

ఇత్యాశ్చర్యబలాన్నితోఽపి బలభి ద్భగ్నః పరై స్సంగరే

తద్వ్యక్తం నను దైవమేవ శరణం ధిక్ ధిక్ వృథా పోరుషమ్" భర్తృ.

‘చ॥ గురుండుగురుండు వాలుశతఁ ఁ కోటి సుపయ్యలు వాహినీపతుర్

సు రభవనఁబుగోట వధుఁ నూదనుండున్ సయిదోడు దందిది

కృ-రిపతి గాఁగ నొప్పబఁతఁ ఘాతీయరాతులకోడె నాజిలో

శరణముదైవమే పురుషఁ శక్తినిరర్థక మెన్నిభంగులన్.”

ఇందులఱిముత్యము మసిబొగ్గ యయ్యెననుటచేఁ బర్యాయోక్త్యలంకారము. “ఏకం క్రమేణానేకస్మిన్ పర్యాయః” కా. ప్ర. ఉదా “బింబోష్ఠీ తవ రాగస్తే తస్య పూర్వమదృశ్యత, అధునాహృదయేఽప్యేవ మృగకా బాహీలక్ష్యతే” నవ సా. చ.

తా॥ అమ్మాయీ! వాని నెన్నఁడునువిడిచియుండి యెఱుంగను. వాని! పురాకృతకర్మఫలపరి పాక మెటులఁబరిణమింపనున్నదో కాని యిదివఱకు సమస్తవిధముల నెన్నఁదగిన మగుణసంకల్పి కలవాఁడే. నేటికిట్టిదుష్ప్రివర్తనమానకుఁ దలయొగ్గి మంచిముత్యము మసిబొగ్గయిన ట్లయినాఁడు నేనేమిసేయఁగలను.

క॥ ఓనాతి వారకాంతా, ధీనగుణాతురుని మగుడఁ ద్రిప్ప నవశ్యం

బైవం గానిమ్ము నమ, స్తానునయాలావసరణిఁ నాతనిఁ దేర్తున్.

66.

అ॥ ఓనాతి-ఓపాలఁతీ, వారకాంతాధీనగుణాతురునిక. వారకాంతా-బోగముదానికి, అధీన-లోఁబడిన, “ని॥ అధీనోనిష్ఠు ఆయత్తోఽస్వచ్ఛందోగృహ్యతోఽప్యశా” అ. గుణ-అభ్యాసముచేత, ‘గుణఅభ్యాసే’ ధాత్వర్థము. అతురుక-అశగఁవానిని, మగుడక-మరత, త్రిప్పన్-తెనుకకుమరల్చుటను, అవశ్యంబు తప్పకచేయవలసినపని, వివక-అయినప్పటికిని, కానిమ్ము-అటులనేయుండనిమ్ము, అతనిన్-నీయొక్కభర్తను, సమస్తానునయాలావసరణిక, సమస్త-అన్ని విధములయిన, అనునయ-మంచి మాటయొక్క, అలావ-సమృద్ధియగు సంభాషణములతోఁగూడిన, సరణిక-పద్ధతిచేత, తేర్తుక-స్వస్థతతోఁడించెదను-గృహమున నెమ్మదిగా నుండునట్లొనర్చెదను, నేక్యాలోలుఁడుమున్నగు దుష్ప్రి వర్తనముగఁబాఁచితోను, రాజా మొదలగు గొప్పవారితోను, సంభాషించుట చాల యొక్తియొక్కయు గను, త్రాగయాకతగన, ఉండవలయును. “అ. హీనజనులతోఁడనించుతోడను, బహుజనులతో

తోడఁబ్రభువుతోడఁ, బ్రాజ్ఞజనులతోడఁబ్రహ్మజ్ఞుతోడను, వైపుచెలిసిపలుకఁవలయు నేను? నే. ఈపద్యమున 'విసంగానిమ్ము, అనుప్రయోగమునగుచు "నూ. పునర్నిర్ధారణాద్యధ్యాత్వాది దిష్టా నవర్ణకాత్" అథ. ఇచట నీతులుబోధించియు విభజింపఁగల ననుసంశయమునకు "యావన్నయావన ప్రాప్తః శిక్ష్యతేతావదాత్మజః, వ్యతీతకాలేకదారే కర్షణైః కింకరివ్యతే" హరిసు.

తా|| ఓయతివా! వెలవెలందులకు లోబడినచిత్రముగలవానిని మరల్చుట ముఖ్యకర్తవ్యము. అయిన నటుండనిమ్ము. తగినన్ని మంచిమటలతో నాతనికి మదినిలకడయగునట్లుంజేసెదను.

ప|| అనియూరడించి పలుకుచున్నంత. 67.

అ|| అని-ఇట్లువచించి, ఊరిడించి-కాంతిపఱచి, ఓదార్చి, పలుకుచున్నంతక-మాటాడుచున్న సమయమున,

—: సూర్యాస్తమయవర్ణనము :—

ఉ|| సంగతి నిష్ఠ నేతము + సల్పంగ నెన్నటికజ్ఞానో నుతిం
చంగల దేవతాపదవి + సాధునమన్మరణీయభావముక
భంగుర మైనయాతపము + వాయుఁ ద్రయీమయుఁ డయ్యయో దివా
సంగమజాతపాతకము + చాలక వారుణిశేగ భూవరా. 68.

అ|| భూవరా - ఓరాజా, క్రయీమయుఁడు - మంచిబుద్ధిగల శ్రీతోఁగూడినవాఁడు, 'ని. క్రయీత్రితేద్యాంత్రితయే, పురంద్ర్యాంకుమతావపి, విశ్వ. మూడుస్వరూపములతోఁగూడిన సూర్యుఁ డనిభావము, అనఁగా నుదయమున బ్రహ్మస్వరూపము, మధ్యాహ్నమున మహేశ్వరస్వరూపము, సాయంకాలమునవిష్ణుస్వరూపము, కలవాడు. సంగతిక-జ్ఞానముచేత, బాల్యాద్యవస్థాత్రయముయొక్క యనిభావము. "ని.గతిస్తుగమనే మార్గే దకాయాం బుద్ధ్యపాయయోః" నానా.సం+గతిః"సంగతి యగును. "ని.ఉపస్థానంతుసంగతిః"యా. నిష్ఠక-నిశ్చలత్వముతో, ఏకపముసల్పంగక-ఎటువంటియు త్కృష్టమైనతపస్సునజేయఁగా, తపోలోకమునుసృష్టించఁగాననిభావము. అనఁగానీలోకములన్నియు సూర్యునివలననే పుట్టుచుండు ననుకాస్త్రువుచన మిచ్చుటగ్రాహ్యము. 'ని తపశ్చాంద్రాయణాదా స్యా ద్ధర్మలోకాంతరేకేపిచ"విశ్వ. ప్రపంచమునఁ గలదేవతోటికిఁ దాపముగలిగించఁగా ననియుఁ జెప్ప వచ్చును. ఎన్నటికిక-ఎంతకాలమునకు, నుతించంగలదేవతాపదవి - స్త్రీత్రయచేయఁదగినదేవత్వమని యెడి యున్నతస్థితియును, దేవతలలో నైశ్వర్యమనిభావము. ఇచట 'నుతించంగల, అనుప్రయోగము నకు "నూ. భవతి క్రియపదానాం త్రివిధానా మిందుగాగమః" అనుబంధప్రార్థనయో చ్ఛావ్యతిరే కాదికేచ చోప సాస్యత్, శబ్దచిం. అని సూత్రీకరించియు నిచటఁ గొందఱు వర్ణవ్యవధానముచేత నున్నానుబంధకము తరమగునపు డిందుగాగమ సంధియగు చువర్ణంబునకుఁ బాదేశంబులేదని వక్కాఁ జింతురు. ఉదా. 'పోషించుచున్నాఁడు-నుతించుచున్నాఁడు- జయించుచున్నాఁడు' ఇత్యాదులు. "నూ. యథా ప్రసిద్ధి ధాతునాం ప్రయోగ స్సమ్మతో భవేత్, ఏవోపపదభాజ స్సుప్తి, సాధవో భ్యాదయః క్రియాః" అథ. ప్రాథన్యకరణమునను "నూ. కవిక్రయేతరప్రయోగంబులం గొన్ని

యెడల నస్పృత్యయాదుల పరంబులగునపుడు పకారంబించుకృతారంబునకేని గానఁబడదు” ఉదా.
 “క. ఎవ్వారినిబో, రించనితఱ మొక్కటియుఁ దఱింపఁగవశమే, కళా. ‘క. ఊ, హించనొకనాల్గు
 గడియల, సంచారమువలయు, కళా. సాధునమస్కరణీయభావము - సజ్జనులచేత నమస్కరింపఁ
 దగినస్వభావమును, యోగ్యమును నమస్కారములను బొందుచుండువాఁడనిభావము. ‘సాధుః
 సవర్థో నిపుణో వా, కాక కా. అబ్జెనో-లభించియుండెనో, భంగురము-నశించునట్టిస్వభావముగలది,
 వివయాతపము-అయినట్టి యాయొక్కతపస్సు, ఆతపమనఁగా నెండ అది నిత్యమును నశించునట్టి స్వభా
 వముగలది కావున సాయంసమయమున నెండయేమియులేకొండ. పాయక - వదలిపోవునట్లు,
 అయ్యయో-ఇదిసంతాపమును దెలియఁజేయును, దివాసంగమజాతపాతకము దివాసంగమ-పగటియందు
 వ్యభిచరించినందువలన, ‘దివాయాం సంగమం దివాసంగమం, పగటితోఁగూడియుండినందున నని
 భావము. జాత-సంభవించిన, పాతకము-పాపము. అధఃపతనమని భావము. చాతక-సరిపోయెనని
 తృప్తిపడక, ఇంకను బాపమును సంపాదించుకొనవలయునని యనుట. ఆపరయామద్వయముపూర్తికాక
 యనిభావము. వారుణీక-కల్లుత్రాగుటకు-మద్యపానమునకు, పడమఱిదిక్కున కనిభావము. ‘ని.
 వారుణీగండ దూర్వాయాం ప్రతిది సురయోరపి” విశ్వ. ఇచట సురతాసక్తుల మద్యపానముచేయు
 చుండు రనుటకు “తాలక్షీరపితామృతామలగుడోన్మత్తాస్థి కాలావ్యయా, దార్వింద్రద్రుమమౌర
 శేఃకుకదభీగుడ్గు ప్రసూనైర్యుతం, ఇత్థంచేన్మధుపుష్పభంగ్యుపచితం పుష్పద్రుమాలాపుతం, త్వాధేన
 స్ఫోదీపనం రితిఘృత్యం స్వామకీతంధుః” మది. మద్యమువలనఁబలికుండగుననుటకు “వేదత్రయ
 మయోయఃస్యాత్ సోఽపిహిసఃక్షణాద్భువత్ స్వస్వైవరుచ్యా పీతాయాం వారుణ్యాంసత్పభా
 చ్యుతః, దేవాశ్చభూమిదేవాశ్చ నిత్యమప్యమృతాకాః హియంతేస్వాధికారాత్తే యోసేవంతేనవా
 సవం” నూ. సం. ఇంచు ‘వాతుణీకీగన్’ అనుప్రయోగమున ద్వితీయకు షష్ఠీచెప్పబడినది. “నూ.
 షష్ఠీస్థానికంబగు కువర్ణకం బొక్కొక్కచో ద్వితీయాదివిభక్తులకు మాటుగాఁ దత్తదర్థంబులం జూప
 ట్టెడిని” ప్రా. వ్యా. ‘త్రయీసుయండు’ అను శబ్దముచేల్లేమలంకారమును, “క్షేషః స వాక్ష్యే
 ఏఃస్మిన్ యత్రాణేకార్థకా భవత్” కా. ప్ర. మఱియుఁబ్రస్తుతార్థప్రతిపాదకవాక్యమున క్షేష
 సామర్థ్యముచేత నప్రస్తుతమయిన కావ్యకథ నిందునూచింపఁజేయుటచేత సమాసాక్రమలంకారము.
 “పరోక్తి ర్భేదకైః శ్లిష్టైః సమాసోక్తిః” కా. ప్ర. ముక్కుతిమృతార్యండు నిట్లే వర్ణించినాఁడు
 “చ. ఇనుదెసఁజూడ నోడితతః లెత్తక నిటఁదదీయబింబముం, గని వగ జక్కవరో మొగ మొ +
 గంబులునూచుచునుండి మూర్చకెం, దినదెసఁ జూడలేక జలః దేవత చోయనికన్నుమోడ్చి నా,
 వనరుహములో ముడింగి సహః వాసులదుఃఖము వెయ్యురోర్పురే” పారి. ఇచట నిరంకుశునియొక్క
 శిశ్యాలంపటత్వమును దొలఁగింపనున్న తల్లిప్రయత్నము పైతము నిషఫితమై మరలనుదయముననే
 గణికాంగనయింటికిఁ జనఁగ్రుత్తుహలఁడగుట యిందుభ్యవించుచున్నది. ఇంకను మంచిబుద్ధిగల
 శ్రీమతోఁగూడినవాఁడయినయితఁడు జ్ఞానముచే దృఢబుద్ధితో నేలాటిక్రేష్టమగు తపస్సుచేయఁగా
 గణింపఁదగినభూదేవత్వ మనునున్నతథీతియు, సజ్జననమస్కార ప్రాప్త్యావర్యం, లభించియుండెనో
 యట్టికాశ్వతమయిన తపస్సంతయు నశించునట్లుకలూ పగటివృత్తిచారమున సంపాదించికొనినసాపము
 చాతక మదఁసావమున కరిగెనుగా ! అనునర్థముచేత. కబ్బకై మూలాల్లంకారద్వనియ్యును.

తా|| ఓరాజా! త్రిమూర్త్యాత్మకుఁ డగుసూర్యుఁడు బాల్యాద్యవసాత్రయముయొక్క నిశ్చయ త్వమతోఁబ్రపంచమునఁ గలజీవకోటిని దపింపఁజేయుచు స్తోత్రార్హతగల దేవతాప్రభుత్వమును యోగ్యమయిననమస్కాములను స్వీకరింపఁదగిన స్వభావమును గలిగియుండెనో యట్టిక్షణభంగుర మగు నెండయంతయుఁ బోవునట్లు పగటితోఁగూడుటవలని యథోగమనము పూర్తిగాక పశ్చిమదిక్కున కరిగెను.

—: సంధ్యాకాలవర్ణనము :—

మ|| అపు డంభోజహితుండు కృష్ణుఁ డనఁగా ♦ నాకాశపుంజేతుబం
డవయిన్ వేడుక నెక్కి జాటుకొనుచుం ♦ డన్ సాంధ్యరాగంపుహే
మపుఁజేలల్ దిగజాట వక్త్రములకుం ♦ బైఁ జాటుగా నంధకా
రపుసీలాంబరముల్ ధరించిరి నమ ♦ గ్రవీడ దిగ్గోపికల్.

69.

అ|| అపుడు - ఆసమయమున, ఆంభోజహితుండు - కమలములకుమిత్రుఁడయిన సూర్యుఁడు, కృష్ణుఁడు + అనఁగా - కృష్ణుఁడననట్లుగా, ఆకాశపుంజేతుబంధవయిన్ - ఆకాశమనెడి చిని కినరాతిమీఁద, అనఁగా నానిజాటుచున్నతాతిమీఁద ననుట. వేడుక - అభిలాషతో, ఎక్కి - ఆరోపించి, జాటుకొనుచుండఁ - క్రిందికిదిగుచుండఁగా, సాంధ్యరాగంపుహేమపుఁజేలల్ - సంధ్యా కాలపుటరుణచ్ఛాయ యనుకమ బంగారపుఁజీరలు, దిగఁ - జాట - ఊడిక్రిందఁబడుచుండఁగా ఇచట 'చేల, చేలము' అను రెండురూపములకలవు. "ని. చేలం వస్త్రీ బహుచ్ఛేదే త్రిపుత్వత్వమ నిందయోః" అ, విశ్వకోశము, నానార్థరత్నమాల, మేదినికోశము, ధనంజయనిఘంటువుకూడ నిట్లే చెప్పుచున్నవి. కాని 'ని. చేలా. అ. నీ. చేలం. అ. న. వస్త్రము. శ. రూ. ర. 'చేలము - చేల. వస్త్రము' శ. చం. 'చేల. అ. స్త్రీ. చేలము' నూ. అం. ని. దిగ్గోపికల్ - దిక్కులనెడి గొల్లజన రాండ్రు. సమగ్రవీడఁ - నిండాఱిసిగ్గుతో, వక్త్రములకు - తమముగముత, పైక - మీఁద, చాటుగా - ముటుగుపడునట్లు, అగోచరమగునట్లు, ఆంధకారపుసీలాంబరముల్ - చీకటియనెడి నల్లనికోకలు, 'ని. అంబరం వ్యోమ్ని వాసః' అ. ధరించిరి - కట్టుకొనిరి, సూర్యుడుసాయం కాలము విష్ణుస్వరూపుఁడని ప్రసిద్ధికనుక నతనినిగృహ్నిగను దిశలను గోపికలనుగా వర్ణించెను. పద్యమం తయు సావయవరూపకాలంకారము, "మ. ఆల సందేహముమాడ్కిఁగాక యుపమేయం బెన్ను నచ్చిన్నమై, యలఘూత్రేక్షయనా నభిన్నమతిజం ♦ బైయుండఁకాలోప మిం, పఠరంగాఁ బ్రకృ తోపయోగి పరిణా ♦ మారోప్యతృత్యంబుఁగా, కలయాలోపిత మిందు రంజనముసేయిన్ రూపకంబై తగున్" కా. సం. 'ఆంభోజహితుండు కృష్ణుఁడనఁగా' ఉత్త్రేక్షితంకారము. 'సంభావనమథో త్రేక్షః ప్రకృతస్యసమేతనయత్' కా. ప్ర. "మనస్వీ కంకే ధ్రువం ప్రాయో నూన మిత్యేవమా దిభిః, ఉత్త్రేక్షావ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృకః" కావ్యాద.

తా|| ఆసమయమున సూర్యుఁడనెడికృష్ణుఁ డాకాశమనెడి జారుబంధమీఁద వినోదముగానెక్కి క్రిందికి జారుచుండఁగా సుజకాలపుకౌజాయమునెడి తమపనిఁడిగోక లాసిపుకమిపైఁ బడుచుం

జఁగాఁ క్కలనాడి గోడికాఁగఁలు నిఁదారిఁగిగ్గతోఁ ననుమము లగపడకుండునట్లు చీకటి యనెడి నల్లచీరలను గట్టుకొనిరి.

—: చంద్రోదయవర్ణనము :—

చ॥ భిదురిదిశాయశోద దివి ♦ వేటికృష్ణున కుగ్గువెట్టుచో
నుదరములో జగఁబుల న ♦ మున్నతిఁ గాంచి పరిభ్రమించి చే
వదలిన జాటిబోరగిల ♦ వ్రాలినమేలిమిగిన్నెవోలె సా
ముదయముఁ జెంది యున్నశశి ♦ యొల్కినపాలును బోలె వెన్నెలల్. 70.

ఆ॥ భిదురిదిశాయశోద - ఇంద్రునిదిశయనెడియశోదాదేవి, కృష్ణకృష్ణునకు - అకాశ మనెడి కృష్ణునకు, ఉగ్గు+వెట్టుచో - ఉగ్గుఁబలుత్రాగించెడిసమయమున, ఉదరముతో జగం బులగమున్నతిఁ - ఉదరములోఁ - తనగర్భమునందుఁగల, జగఁబులగమున్నతిఁ - లోకముల యొక్క యతిశయమును, కాంచి - కీక్షించి, పరిభ్రమించి - మిక్కిలిభ్రాంతిసోఁదినదై, చేవదలి నఁ - తనచేదినండిజఁదఁగఁగా, జాటి - క్రిందఁగడి, బోరగిలఁ - బోర్లపడునట్లు, వ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలెఁ - క్రిందికిఁగినత్రేవయిన గిన్నెయొయనట్లు, సాముదయముఁ+చెంది - సగమువెలువడి, సాము+ఉదయము - సాముదయము, చక్రనియుదయముననియుఁజెప్పరచ్చును గాని యథోఽదమునకే తెన్నువెల్లివిరియునుగనుక సగమువెలువడియునుటయేయొప్పు. ఉన్నకళి-ఉండి నట్టి చంద్రుఁడు, ఒల్కి నపాలునుబోలెఁ - చిందునట్లుచేసినక్షీరమువలె, వెన్నెల - చంద్రికలు, ఒప్పుచుండెను. అధ్యాపకము, 'భిదురిదిశాయశోదదివివేటికృష్ణున కుగ్గువెట్టుచో' రూపకాంతా రము. "తద్రూపకమభేదోయ ఉపమావోపమేయోః, అతిసామ్యుదభేదః, సమస్తవస్తువిషయం శ్రౌతాలతోపితాయదా" ఉదా "జ్యోతిశ్చిత్త చక్షుఃకథల విభ్రతీవారకన్తీ, న్యంతర్ధాన వ్యసనరసికా రాత్రికాపాలికియం, ద్వీపద్వీపం ద్రుమతి దభతీ చంద్రముద్రాకపాలే, న్యస్తం సిద్ధాం జనపరిపమళం లాంఛనస్య ఛలేన" కా. ప్ర. శ్రీకృష్ణుఁడు తాను మన్నుతినలేదని నోరుతెరిచి తల్లికి విశ్వముంజూపినకథ "యద్యేవం తర్హి వ్యాదేహీ క్యుక్త్యః స భగవాన్ హరిః, వ్యాదత్రా వ్యాహుతైశ్చర్యః క్షీదామనుజజాతః, సా తత్ర దదృశే విశ్వం జగత్స్థాన్ముచ ఖండికః, సాద్రిద్వీ పాగ్నిభూగోళం సవాయ్యగ్నిందుతారకమ్" జ్యోతిశ్చక్రం జ్వలత్రేజో విచరాణి రసాతలం, వైకారి కాణింద్రియాణి మనోమాత్రా గుణాశ్రయః" ఏతద్విచిత్రం సహజీవకాల, స్వభావకర్మాకయింగ భేదం, మానోస్తనా వీక్ష్య విచారితాన్త్య, ప్రజంసహత్యాన మవాప శంకామ్" సం. భాగ. 'బోర గిలవ్రాలిన మేలిమిగిన్నెవోలె సాముదయముఁచెంది యున్నశశియొల్కినపాలునుబోలె' గుణిస్వరూ పోత్త్రేక్షాంతా రము. "క. ఉపమేయముఁ గలిగిన, యుపమానగుణక్రియాది + యోగముచే నా, యుపమానమె యనితలంచిన, నపు డది యొత్త్రేక్ష యయ్యెనదియును భరణిఁ" నరస. "సంభా వన మథోత్త్రేక్ష ప్రకృతస్య సమేన యో" కా. ప్ర.

తా|| తూర్పుదిశయనెడియశోద యాకసమనెడి బాలకృష్ణున కుగ్గురబాలు త్రాగించునప్పు డతనికుక్షియందుఁ గలలోకముఃశిల్లను జూచి మిగులభ్రాంతిఁజెంది తనహస్తమునందుండిన యుక్త గిన్నెను జూపిచెనో యనునట్లు సగముదయించిన చంద్రుఁడును, అగిన్నె బోరగిలుటవలన నందుఁ గలపాలు భూమిపై విస్తరించెనో యనునట్లు వెన్నెలలును, ప్రకాశించుచుండెను.

తే|| జారచోరప్రవర్తన + జరగదయ్యె, మండలస్ఫూర్తిదిశల్లె + నిండుకొనియెఁ
గానరా దయ్యెఁబ్రతిపక్ష + గౌరవంబు, రాజధర్మంబుతత్ప్రకా + రంబకాదె.71.

అ|| జారచోరప్రవర్తన. జార - వ్యభిచారులయొక్కయు, చోర - దొంగలయొక్కయు. ప్రవర్తన - సంచారము, ఇచట 'ప్రవర్తన' అనుటకు 'నూ. చంద్రాదులకు ము వర్ణలోపము విభాష నగు' బా. వ్యా. జరగదయ్యె - సాగకుండెను, మండలస్ఫూర్తి - దేశముయొక్కసమృద్ధి. పింబము యొక్కప్రకాశమని భావము. "ని. స్యాన్తంండలం ద్వాదశరాజకేచ, దేశేచలిం దేశకదంబకేచ" విశ్వ. దిశల్లె - దిక్కులన్నియును, నిండుకొనియె - పూర్ణిభవించెను, ప్రతిపక్షగౌరవంబు - శత్రువులయొక్క ఘనత, కృష్ణపక్షముయొక్క గొప్పతనమనిభావము. "ని. ప్రతిపత్తినిధావీపా లక్షణాదా ప్రయోగతః" విశ్వ. కానరాదయ్యె - అనపడకుండెను, అనఁగా 'చంద్రుఁడొక పక్షమునమాత్రమే ఘనబింబముగా గనఁబడుననుట. రాజధర్మంబు - రాజులయొక్క న్యాయము, చంద్రునియొక్క స్వభావమనిభావము. 'ని. రాజాన్యకేలతాభేదే పతేక్షత్రియచంద్రయోః" "ధర్మశ్రీభిజ్ఞాతచారే స్వభావోపమయోఃక్రతే" నానా. తత్ప్రకారంబకాదె - అదియేవిధము గదా, ఇచట, జారచోరప్రవర్తనములు చీకటియందు జరుగుననుటకు "వాణిశ్యేనగతః కమేగృహ పతిర్వారాపినశ్రూయతే, ప్రాతస్తజ్జననీప్రసూనతనయా జామాతృగేహంగతా, బాలాహంసవయావనా నికకథం స్థాతవ్యమేకాకినీ, సాయంసంప్రతి వర్తతేపథిః హేస్థానాంతరం గమ్యతామ్" శృం. తి. నాచెనిమిటి న్యాపారమునకై వెళ్ళినాడు. ఎప్పుడువచ్చునో వారయైన చెలియలేదు. ఈవేశయుదయ ముననే మాయత్త తనకూతురుప్రసవించినదని యల్లునియింటికిబోయినది. నేనుచిన్నదాన నీయింటిలో నొంటరిగానుండలేను. ఇప్పుడేమూర్ఖాస్తమయమయినదికనుక నోబాటసారి యిరాత్రి యిక్కడ కయించుము. 'యామిశ్యేషా బహులజలదైగ్ధభీమాంధకారా, నిదాంయాతోమమపతిర సౌక్షేకితః కర్మదుఃఖైః, బాలాచాహంఖలు ఖలభయాత్ప్రాప్తగాఢప్రకమామ్, గ్రామశ్శిరైరయము పనాతః పాంధనిద్రాంజహీతి" శృం. తి. ఈరాత్రి బాగుగామబ్బుపట్టి గాఢాంధకారమైయున్నది. ఈయనే నామగఁడు. కర్మవశమునవ్యాధిగ్రస్తుడై పడియుండినిద్రించుచున్నాడు, నేనుచిన్నదానను. ఈగ్రామమున దొంగలభయముకద్దు. నాకుఁజాల భయముగానున్నది. కనుక నీచేయి యిక్కడపండు కొనుము. 'వ్యభిచారులకును, దొంగలకును అడుగుసాగకుండెను. మండలసమృద్ధి యెల్లెడలనిండెను. విశోధులగౌరవ మగుపడుటలేదు. రాజధర్మమున నిదియేకదా' ఇందుచంద్రునకు రాజధర్మంబు నారోపించుటచే క్షేమించారము. "క. ప్రకృతము లప్రకృతంబులు, ప్రకృతా ప్రకృతములు శబ్ద పాటవమాత్ర, ప్రకటితసామ్యముఁ జెందిన, నకలంకత శ్లేషమయ్యె" నరస. "శ్లేషః స నాశ్యే ఫిక్ స్మిక్ యత్రానేకార్థతా భవత్" కా. ప్ర. ఉదా "ఉదయయంతే నికృతినిర్మలం నితాకుదతే

తరాం, నయతి నిధనం నిద్రాముద్రాం ప్రవర్తయతి క్రియాః, రచయితరాం వైరారాచారప్రవర్తనకర్త
నం, బలబల లసత్తేజఃపుంజో విభాతి విభాకరః” శ్లో.

తా|| వెన్నెలలు పచ్చనిగానుండుటచే దొంగతనములు, అంతుతనములు సాగఁజూతు. చంద్ర
బింబము సంపూర్ణముగాఁ బ్రకాశించుచుండెను. చీకటియగుపడుటలేదు.

—: చంద్రికావర్ణనము :—

సీ|| గగనసిద్ధుఁడు భస్మ + కక్షపాలికఁ గ్రుమ్మ, రింప వెల్వడుభస్మ + రేణు మనఁగ
రాజు విభావరీ + రమణిపైఁ గరనాడి, కలఁ జిమ్మినతుమార + జల మనంగ
యామినీగణికాంబు + జాన్య దిగ్భిత్తులఁ, జల్లినవచూర్ణ + నలల మనఁగఁ
గమనీయసితపక్ష + ఘనసారతరునిశా, త్వణ్ణాతకర్పూర + వార మనఁగఁ

తే|| గాసె నమృతాశనాశన + కాశకేశ, కాశలోకేశవేల్లిత + కేశపాశ
కాశదేశవిలేశయా + ధీశనుప్ర, కాశసంకాశకాముది + యాశలందు. 72.

అ|| గగనసిద్ధుఁడు - ఆకాశమనెడియోగీశ్వరుఁడు, ‘ని. నభోంతరిక్షంగగనం’ అ. భస్మకక్ష
పాలిక - విభూతితోఁగూడినకకపాలను, సన్యాసులు చంకనుంచుకొనునట్టియొకవిధమయిననంచిన,
గ్రుమ్మరింప - బోరగిలునట్లువంచఁగా, వెల్వడుభస్మరేణువు. బయటఁబడిన బూడిదయొక్కనూత్న
రూపమో, అనఁగ - అనునట్లుగాను, రాజు - చంద్రుఁడు, విభావరీమణిపై - రాత్రియనెడి
సుందరియైనస్త్రీమీఁద, ‘ని. విభావరీతమస్విశ్యా’ అ. కరనాడికల - కిరణములనెడి గొట్టుము
లతో, చిమ్మినతుమారజలము - చిందునట్లుచేసినమంచునీతో, ‘ని. అవశ్యామస్తునీచారస్తుసానసం
హిమం’ అ. అనఁగ - అనునట్లుగాను, యామినీగణికాంబుజాన్య-రాత్రియనెడివేశ్వర్యమువతి, ‘ని.
రజనీయామినీతమి’ అ. దిగ్భిత్తుల - దిశలనెడిగోడలయందు, జల్లినవచూర్ణసతిశము - ప్రోక్షించిన
నూతనమయినసున్నముతోఁగూడినజలమో, అనఁగ - అనునట్లుగాను, కమనీయ.....వారము.
కమనీయ - ఇందైన, సితపక్ష - శుక్లపక్షమనెడి, ఘనసార - కర్పూరముయొక్క, తరు - వృక్ష
మున, “ని. వృక్షోమహీరుహఃకాభి విటపీపాదపస్తయః” అ. నిశా - రాత్రియనెడి, త్వణ్ - పట్ట
వలన, “ని. త్వణ్స్త్రీ వల్కలంవల్కలమస్త్రీయాం” అ. జాత - పుట్టఁబడిన. కర్పూర - కవురము
యొక్క, వార - సముదాయమో, అనఁగ - అనుకొనునట్లుగాను, చెట్టుబంకయని యూహించు
నట్లును, అమృతా.....కాముది. అమృతాశన - దేవతలకు, ఆశన - భోజనమయినటువంటి,
కల్పవృక్షమనకుఁగల - కాశ - శోభయొక్కయును, ప్రకాశముయొక్కయును, కాశ్ - ధాతువు
నుండి యుత్పన్నమయినది, కః - సముద్రమయొక్కయును, అనఁగాఁ బాతకదలియొక్కయును.
‘ని. శోబ్రహ్మోత్పానలారాగ్ని చిత్తధీయమకేకీషు, విష్ణుహతకల్పైజ్జా సితవర్ణవసాద్యుతో” నానా.
తాళ - శివునిదైన, కం - శిరస్సునఁగల, ‘ని. కంవారిణిచమూరని’ అ. ఆశ - స్వర్గమునటనును,
“ని. ఆభశంక్షితే కాప్తేత్రేయసీమంగళే, కీర్తాశక్రాయుధేవృణే పరోక్షేచలిసింగకః శమవ్యయంచ
సాభ్యాశ్చే” నానా. ‘ని. ఆత్మసీమాయామభిశ్యాస్తే త్రియామోగీశ్వరభూషణః’ విశ్వ. ఇచట సీశ్వ

రుండన్నిలోకములందుఁ దనకరీరమునుగనఁజుచుచున్నాఁడను పురాణకథనూహింపవలెను. లోకేశ-
దిక్పాలరచేత, వేల్లిత - చుట్టుకొనఁబడిన, కేశపాళ - తలవెండ్రుకలతోప్పయొక్కయు, “ని.
పాళః కచాంతే సఁహృద్యః కర్ణాంతే శోభనార్థకః” విశ్వ. శివుఁడు వ్యోమకేశుఁడనిపురాణ
ప్రసిద్ధియే “ని. వ్యోమకేశో భవో భీమః” అ. “కా. అకాశోజ్జ్వల కేశపాశుఁడు త్రికూలాంకుండు”
చం. వి. కాశిదేశ - పూచినతెల్లఁడీయొక్కయు, శశదీప్యమయొక్కయు, విలేశయ - సర్పము
లకు, “నూ. తత్పురుషేకృతిఁహుళమ్, ఇతిఁహుళగ్రహణాత్ అలుక్ భవతి విలేశయః చితకయః”
సిద్ధాం. అధీశ - ప్రభుఁడయిన, కేశుఁడయొక్కయు, సుప్రకాశ - తెన్నెనలేజమునకు, సంకాశ -
సమానవయిన, ఇదివిశేష్యలింగము. ఇదియొకపదమున కుత్తరపదవయినపుడే సదృశార్థమునిచ్చును.
గాని ప్రత్యేకముగా సమానార్థమియ్యదు. “ని. క్షురుత్తరపదే త్వమీ నిభసంకాశ నీకాశ ప్రతి
కాశోపమాదయః” అ. ఉదా “చంద్రనిభః-లక్ష్మీసంకాశ-పద్మనీకాశం-సూర్యప్రతికాశం-సూర్య
ప్రతికాశః-విష్ణుపవనః” ఇత్యాదయ. కాముది - వెన్నెల, ‘కుమదానా మియంకాముదీ తద్వికాస
హేతుత్వాత్’ వృత్తి. కలఁజలు పుష్పించుటకు హేతువైనది. “కామేదంతే జనాయస్మాత్ తేనాసా
కాముదీ మతా” భవి. అకలఁదక - అన్నిఁకల్కయందు, కాక - ప్రకాశించెను, ఈపద్యము
యొక్క శైలిపాదములునాటగు సంతానప్రాసమును, ఎత్తుగీతియందు వృత్తనుప్రాసమును చెప్పఁ
బడినవి. “తే. ఒక్కపల్లఁబు కడదాఁజునద్దరింఁ, బరగుజ్జుఁభుల వృత్తను ప్రాస మయ్యె”నరస.
ఇందు రూపకాలంకారమునకు నత్రేయాలంకారమునకు నంగాంగీభావసంకరము. “క. అసిజిహ్వ
భయదంబై, యగవవహఃవిశేషహఃయై నైయి, వ్యసుధ భవద్భుజదండము, పాసఁగుఁ ఘటి
మాడ్చి నోఁభూవరసరసా” కా.సం. “అకాంక్షిజపా మాత్ర న్యంగాఁగిత్వంతుసంకరః” కా.ప్ర.

తా|| అకాశమనెడిసన్యాసి తనచంకనున్నబూడిదసంచని గ్రుమ్మరింపఁగాఁ గ్రిందఁబడిన
తెల్లని బూడిదయోనునట్లును, చంద్రుఁడు రాత్రియనెడియందకత్రేమిఁడఁ గిరణములనెడి కరము
లతోఁ జిమ్మినమంచువీరో యనునట్లును, రాత్రియనెడికశ్యే దిశలనెడిగోడలయందుఁ గ్రొత్తనున్నము
వోఁగలిపి చల్లినతెల్లనిజలమో యనునట్లును, శుక్లపక్షమనెడి కర్పూరవృక్షమునందు రాత్రియనెడి
పట్టవలనఁ బుట్టినకప్పురపురాసులో యనునట్లును, కల్పవృక్షము యొక్కయు, క్షీరసముద్రము
యొక్కయు, దిక్పాలరనుసైతము మట్టడించియున్న శివునిజటాజూటముయొక్కయు, గుళదీప్యమ
యొక్కయు, సర్పరాజగు కేశునియొక్కయు, బ్రకాశముతో సమానమయినవెన్నెల సమస్త
దిక్కులయందుఁ బ్రకాశించినది.

ప|| ఆనమయంబున.

73.

అ|| అనమయంబునక - అట్టికాలమున.

—: నిరంకుశుని వేశ్యావాటికాసంచారము :—

సీ|| తుదిగోళ్ళ నున్నఁగా ♦ దువ్వీకీలించిన, సిగజాజివిరులు వా ♦ సిగధరించి
శమనీయనానఁడై ♦ గన్తురినామంబు, దీరుగాఁ గొనగోర ♦ గీటి దిద్ది

చలువ దీర్చిననన్న ♦ వలిపెదోవతిమీఁద, నపరంజిమొలత్రాడు ♦ హవణపటచి
జంగాళముగ మేన ♦ జాళువాబంగారు, వ్రాతచందురకావి ♦ వలువ గప్పి

తే॥ కలితకర్పూరకాశ్మీర ♦ గంధసార, ఘుమఘుమామోదవిభవంబు ♦ గుబ్బతిలగ
గొడుగుపావాలుదొడిగిమఁక్కువఁజరించు, విశ్రతనయుండువెలయాండ్రఁపిఘులందు.

అ॥ విశ్రతనయుండు - ఆబ్రాహ్మణకుమారుండు, తుదిగోళ్ళతో - నఖాగ్రములతో, గోళ్ళ
యొక్కచివరలతో. నున్నఁగాదువి - నునుపుతమనట్లుగాఁ దనతలనుదువ్వకొని, కీలించినసిగ్గ -
తగిలించినకేళబంధమునందు, అమర్చినజాట్టుముడియందు, జాజివలు - జాజీపువ్వులు, వాసిగ్గ -
అధికముగా, ధరించి-తాల్చి, కనునీయనానపైక - నుండరమయినముక్కుమీఁద, అనఁగా భ్రూము
ధ్యమున ననుట. కస్తూరినామంబు - కస్తూరితిలకమును, తీరుగా - చక్కఁగా, కొనగోరక -
గోటియొక్కచివరతో, గీటిపిద్ది - గోఁకిపవరించి, చలువదీర్చిన + నన్న వలిపెదోవతిమీఁద -
పరిశుభ్రముగానుదికి మదతగాఁబెట్టిన నాజెమయిననస్త్రముపైన, అపరంజి మొలత్రాడు - చొక్కపు
బంగారుతోఁజేయఁబడిన కటిసూత్రము, హవణపటచి - ప్రకాశముగానలంకరించి, ఉదా “సీ. ధవ
ళంబువినిచొక్క ♦ హవణపెల్చెడులీల” విజ. జంగాళముగ - నిడువాటుగా, ఉదా “చ.
పాలసినవచ్చియొనికతోలుపచ్చడంబు జంగాళంబుగావైచుకొని” భీమే. మేన - ఒడలియందు,
జాళువాబంగారువ్రాతచందుర కావినలున. జాళువాబంగారు - అపరంజియొక్క, వ్రాత - లేఖ
నముగఁ, చిత్తరువువ్రాయఁబడిన, చందుర కావి - సిందూరవర్ణముగఁ, చందురము + కావి-చందుర
కావి, వలువగప్పి - ఉత్తరీయమునుజేసికొని, కలిత.....వంబు. కలిత - పొందఁబడిన, కర్పూర -
కర్పూరముయొక్కయు, కాశ్మీర - కుంకుమపువ్వుయొక్కయు, గంధసార - చందనముయొక్కయు
మంచిగందముయొక్కయు. “ని. గంధసారోమలయజోభద్రక్రిచందనోఽస్త్రీయాం” అ. ఘుమ
ఘుమ - ఘుమఘుమయనెడి సువాసతోఁగూడిన, ఆమోద - పరిమళముయొక్క, “ని. విమర్దోత్తేపరి
మళోగంధేజనమనోహరే, ఆమోదస్సౌతినిహారి” అ. విభవంబు - సంపద, గుబ్బతిలగ - అధి
కముకాఁగా, గొడుగు-ఛత్రమును, పావాలు - పాదుకలను, తొడిగి - తొడుగుకొని, మక్కువ -
ప్రేమతో, నెయ్యాండ్రపిఘులందు - వేళ్ళయొక్కబజాటులయందు, చరించు - తిరుగుచుండును,
పద్మమంతయుస్వభావోక్త్యలంకారము. “స్వభావోక్తి రసా చారు యథావ ద్వస్తువర్ణనమ్” ప్రతా.
ఇందు నాయకునియొక్క శృంగారప్రాధాన్యత యుగ్గడించఁబడినది.

తా॥ అనిరంకుశుండు దనకిరోజములను మునిగోళ్ళతో నున్నగాదువి కీలుముడివేసి దానిపై
జాజీపువ్వులుధరించి కనుబొమలసంధునఁ జక్కఁగానుగమదపంకముతోఁ దిలకమును గొన
గోటితోఁదీర్చిపెట్టి చలువచేసిన నన్నదోవతిమీఁద పసిఁడికటిసూత్రమును జక్కపఱచి, బంగారు
జలతారుతోఁ జిత్తరువువ్రాయఁబడిన చందుర కావినుపుటి బుజమున నొల్లెవాటుగావైచుకొని మంచి
గందమును గర్పూరమును కుంకుమపువ్వును గలిపి మేననెల్ల నలఁదికొని ఘుమఘుమయను పరిమ
ళము వ్యాపించఁగా గొడుగువట్టి పాదుకలదొడిగి పదుపుఁజేడియొ బజాటులయందు దసురాగముతోఁ
దిరుగుచుండును.

మ॥ ఒకలీలావతిఁ గాఁగిలించి యపురా ♦ యోరీ యటన్నన్ గికా
కికగా నవ్వును హారమేడదిలతాం ♦ గీ యటంచు వక్షోజపా
లికపై వ్రాయు నఖాంక మొక్కతెకుఁ గే ♦ లిం జూలికం బుష్పచూ
లికఁ జుట్టం జనుఁ గానకుండ నొకప్రా ♦ లేయాంశు బింబాన్మకున్. 75.

అ॥ ఒకలీలావతిఁ - శృంగారచేష్టలఁగల యొక కామకురాలిని, కాఁగిలించి - ఆలింగనము చేసి, ఇదిః పుఁగిలించునకురూపాంతరము. ఆయువతి. ఇదియధ్యాహారము. అపురాయోరీ - తగుదు పురా, మిక్కిలియొప్పుర్యపడుట, అటన్నఁ - ఇట్లుపలుకఁగా, కికాకికగానవ్వును - కింకలనవ్వును, ఇదికికకికయొక్కరూపాంతరము ఉదా“వ. మిగులొదగాఁ గికాకిక నగుచు” కళా. ఒక్కతె కుఁ - ఇంకొకదానికి, లతాంగీ - ఓపువ్వుబోఁడీ, హామేడది. ఈపుష్పచూల యొక్కడిది, అంచుఁ - అనిపల్కుచు, వక్షోజపాలికపైఁ - స్తనములమీఁద, నఖాంకముఁ - గోటియొక్క గుఱుకును, వ్రాయుఁ - లిఖించును, ఇచటనఖాంకమునుగూర్చి “స్తనే నఖక్షతం ప్రోక్షం ఇఖనేపి క్వచి ద్భవేత్” కామ. నఖక్షతార్థప్రదేశము లేవియునఁగా. “నఖాఘాతః ప్రదాతవ్యో. యథాస్థానానికర్మణు, పార్వయోః స్తనయో వైచైర ఊరా వైర నితంబకే” కక్షస్థలే చ కర్ణాంతే కపాలే బాహుమూలకే” కామ. ఒకప్రాలేయాంశుబింబాన్మకుఁ - చంద్రబింబమువంటి మొగము గలయొకవిలాసినికి, కేలిక - విలాసముతో, కానకుండఁ - తానుండిచేసినట్లాజవ్వనికిఁచెలియకుండ, చూలికఁ - కొప్పున, పుష్పమాలికఁ - పూలసరమును, చుట్టక చనుక - చుట్టఁబోవును, ఇందు నిరంకుశుని దక్షిణపాయకునిగ వర్ణింపఁబడియున్నది. “తుల్యైవ నేకత్ర దక్షిణః” ప్రతా. పలువురు శ్రీమయిందు సమానముగానుండువాఁడు. “చ. చెలఁగు బహుప్రియాసదృశకిలుండు దక్షిణుండు” సరస. ఇందు హానిత మనుశృంగారచేష్టఁచెప్పఁబడినది. “అకస్మికం తు హానితం యావనాదివికార జమి” ప్రతా, ఇందుఁబెకలీలావతిఁగాఁగిలించి, అని చెప్పఁబడియున్నందున నాలింగనమునుగూర్చి పరిశీలింప నది నాలుగువిధములనితెలియుచున్నది. ఒకరి కెదురుగాఁబోయి యన్యపదేశముతో మేను కుమేను దాకించుట స్పష్టకము. ఒకరు ప్రత్యేకముగాఁబోయి యొకరి నాలింగన మొనర్చుట విధ కము. ఉత్సవాదులయందును అంధ కారమునందును ఒకరినొకరుతానుట స్పష్టకము. గోడ మొదలైన వానిని రాచుకొనుట పీడనము.

“యద్యోషిదసమ్మఖ మాగతాయా, అన్యపదేశాద్ర్యజతోనరస్య
గాత్రేణ గాత్రం ఘటతే రతజ్ఞా, ఆలింగనం స్పష్టక మేత దాచుః”
“యద్భృష్టాపి కించన చంచితాక్షం, స్థిరోపవిష్టం పురుషం స్తనాభ్యాం
నితంబినీ విద్యతి తాం చ గాఢం, గృహ్లాత్మసా విధక ముద్యతే తత్”
“యత్రోత్సవాదా తిమిరే ఘనే వా, యదిచ్ఛతో స్యా చ్చిర మంగసంగం
తత్ స్పష్టకం తత్పునరేన కుడ్యే, నిపీడనా త్పీడనసంజ్ఞా కా స్యాత్”
“భావప్రబోధార్థ మజాతరత్యా, కృతుర్విధోక్తా పరిరంభలీలా”

నుతియు. విటునియొక్కయుపాయములలో మొదటిదియగుసాను మనుపేదగల మానాపనయనోపా
యము వివరింపఁబడినది. “సామాన్య భేదేన దానేన నక్కుపేక్షా రసాంతరైః, భూనాపనయనం

తాసా ముపాయై వృద్ధి రాచరేత్” సాహి. చిం. పెద్దనార్యుండును “ఉ. పక్కున జేసరంజన దుఃపాయములం దగునిచ్చకంబులం, జిక్కగఁజేసి దాని సోచిత్తముఁబట్టి నుఖంపఁగాఁ దగుట” అనినాడు ‘కేలింజారిక’ అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఒకశృంగారనాయిక నాలింగమొనర్చు నది యారా యనినంతనే పకపకనవ్వును. మఱియొక యౌజవ్యుని కెమరేగి నీకీప్రాబంధయొక్కడి దని స్తనగ్రహణమొనర్చును. వేటొకయందగతైన జేరి యాచిక్షకుఁ డెలియఁగాకుండఁ గొప్పన విరసరముఁ జాట్టనుంకించును.

మ॥ శుకవాణీ యొకయేకతం బనుచుఁ ద + త్రోత్రంబులోఁ బంచసాయకమృతంబు నముచ్చరింప నిటుతా + ల్కంచుక నముద్దీపిత భృక్వటీకంబుగ తొమ్మువట్టి తొలగం + ద్రోయంగ నాయంగనల్ నకులుక నవ్విరి మోసపోయి తని హ + నవ్యాస మేపారగన్.

76.

అ॥ శుకవాణీ-ఓచిలుకపలుకులవంటిపలుకులుగదానా, ఒకయేకతంబు-ఒక్కరహస్యముగలదు, అనుచుక-ఇట్లు చెప్పచు, శత్ + త్రోత్రంబులో-అవిడయొక్క చెవిలో, పంచసాయకమంత్రంబుక-సంభోగరహస్యమును, సముచ్చరింక-ప్రసంగింపఁగా, ఇచట రతిలక్షణము వర్ణింపఁబడినది. “విభావైరనుభావైశ్చ, సాత్వికైరవ్యభిచారిభిః, నీతాఽదస్యరస్యశ్చ, రతిఃశృంగారఉచ్యతే” రతిననఁగా నిచ్చావిశేషము. “యూనో రనోన్యవిషయ, స్థాయిసీచ్ఛా రతిస్సస్మృతాః, భావం మనోగతం సాక్షాత్. స్వహేతుం వ్యంజ్యయంతి యే, తేఽనుభవా ఇతి ఖ్యాతాః, భృక్వటీకేనస్మితాదయః, తే చతుర్థాచిత్రగాత్ర, వాగ్దుష్ట్యారంభసంభవాః” రసా. సు. ఇటు తాత్పర్యంబుక- ఇంతటనిదానించుమనుచు, సముద్దీపితభ్రుకుటీకంబుగక, సముద్దీపిత - మిక్కిలిప్రకాశించఁబడిన, భ్రుకుటీకంబుగక-శకుబాహుముడిచినదికాఁగా, ‘ని. భ్రుకుటీచ్ఛాక్రటిస్త్రియాం’ అ. తొమ్మువట్టి - సాలిండ్లబట్టికొని, తొలగక + ద్రోయంగక-ఒకప్రక్కకుఁ దొలగఁగునట్లునెట్టిజేయఁగా, ఆయంగనల్-అందగత్రెలయిన యావేశ్యలును, శకులక-చారియొక్క నేపీతురాండ్రును, మోసపోయితి-మోసపోయితిగదా, ఇచట ‘మోసపోతి’ అనుటకు “మా. క్వచి ద్వవర్ణకే చాపి, కేచి త్రస్య స్థితిం జగుః” అధ. ఉదా. “క. ఏమిటికే కృష్ణుఁ జూడనేగిరి రాధా” భాగ. “ఉ. చేసితి జన్మముల్ తపము” స్వా. మ. అని-ఈప్రకారముగా, హాసవ్యాసము-నవ్వుయొక్కవిస్తారము, ఏపారగన్-అతిశయించఁగా, నవ్విరి-పరిహాసముచేసిరి, అనురాగయుక్తముగానవ్విరనుట. స్వభావోక్త్యలంకారమును. హాసితమనశృంగారచేష్యమును. ఉదా. “చ. కెరలి ప్రియుండు మోవిపయఁగెంపులు నింపుట పారవశ్యత, త్వరత నెఱుంగలేక పిదప న్నిలువద్దముచూచి సిగ్గనం, దరుణి చెలు ల్లినుం గొనినఁదా రిక నేనునియాడుకొందులో, వరుని నటంచు జిల్కకు నవారణముద్దులు పెట్టు సారవణ” కా. సం. “గీ॥ ఒకరహస్యము డెలిపెదగు విదయనుచు, చేల నను దఁగిరేచిఁపీనులకడ, మోము గదియించి నామోముఁమూర్కొనికెనఁ, గొప్పవట్టి పెదవిజేనఁగ్రోలినాడు” అం. అమ. ‘ద్రోయంగనాయంగనల్’ ఇత్యాదు లనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ మంజువాణీ: ఒకరహస్యలోచనశలి దనుచు వాచిటకత్తెచెవిలో రతివాంఛాప్రసంగముజేసు నది యిక్కడఁబాలురె మ్మని మోగమును జిట్టించఁగాఁ బాలిండ్లనంటి యొకదెసకునెట్టిజెన నాతలిరుంబోఁడులును వారిహేతు రాండ్రును. వంచించఁబడితివిగదా యని పక్కుననవ్విరి.

క॥ ఈరీతి దుష్టివారవి, హారంబున సర్ధరాత్రు ♦ మగుదాఁక బ్రమో.

దాహాఁగి దిరిగి నిజవే, శ్వారత్నముకడకు నిదుర ♦ కరిగెడు బుద్ధిన్. 77.

అ॥ ఈరీతిక-ఈతీతగా, దుష్టివారవిహారంబునక, దుష్టివార - అడ్డుపటుపనలవిగాని, విహారంబునక-సంచారముతో, అర్ధరాత్రము + అగుదాఁక - నడుచేయియగువఱకు, 'అర్ధరాత్రేర్ధరాత్రః, అర్ధంనపుంసకమ్, ఇత్యేకదేశసమాసః, సర్వైకదేశసంఖ్యాక పుణ్యాచ్చరాత్రేః ఇతిసమాసాంతోఽచ్చుత్పయః, రాత్రాహ్మహేపుంసిఇతినియమాత్పుంస్త్వమ్ ప్రమాద + అరూఢి-సంతోషముతోఁగూడిన నిశ్చయముతో, తీరిగి-సంచరించి, నిజవేశ్వరత్నముకడకు - శ్రేష్ఠురాలయిన తన సంబంధముయిన బోగముదాని దగ్గఱకు, రత్నకబ్బమునకు 'ని. జాతౌజాతౌయమక్కుప్తౌ, తద్రత్నమితి కథ్యతే' యా.నిదురకు-నిద్రించుటకు, అరిగెడుబుద్ధి - హించలంపుతో, 'ఈరీతి దుష్టివారవిహారము' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అతఁ డీతీయన యథేచ్ఛగా నిశీధమగువఱకు ద్రిమ్మరి తరయుంపుడుకత్తె యగు చంపక గంధియంట శయనింపఁదలంచినవాఁడై.

—: నిరంకుశుఁడు భోజనార్థమింటికివచ్చుట :—

ఉ॥ రాజముఖివయోధర వి ♦ రాజితకుంకుమగంధలేప వి

భ్రాజిత మైనదేహముఁ బ్ర ♦ భాసురకాంచన చిత్రితాంచల

భ్రాజితశాటిఁ గప్పకొని ♦ పాదము లల్లన నేల మోపుచుక

భోజన మాచరించుటకు ♦ భూసురనూనుఁడు వచ్చె నింటికిన్. 78.

అ॥ భూసురనూనుఁడు-బ్రాహ్మణునికొడుకయిర యానిరంకుశుఁడు, రాజము.....జితము. రాజముఖి-చంద్రునివంటి ముఖముగలదయిన యా నేశ్వయొక్క, ఇచట రాజముఖి శబ్దమునకు. "నూ. స్వాంగాచ్చపసర్జనాదసంయోగోపధానాత్ ఇతిజీవ" ఉపసర్జనాత్మకంశిఖాస్వాంగంత్రిధా. ఉదా. చంద్రముఖి-చంద్రముఖా, ఇత్యాదులు సిద్ధాం. "అద్రదేశ్యంగంహరతిపనః కింస్విదిత్యున్మఖిభిః" మేఘ. పయోధర-స్తనములయందు, విరాజిత-ప్రకాశించఁబడిన, కుంకుమగంధ-కుంకుమపువ్వుయొక్క పరిమళముతో. లేప-పూయఁబడి, విభ్రాజితము-ఒప్పుచున్నది, పినదేహముక-అయినట్టి తనయొక్క శరీరమును, ఇచట 'నూ. విశేష్యమాత్రే శ్రీ తా స్వాష్ట్య జ్ఞా స్వాతాంతు భేదకే' అధ. ప్రభా.....కాటిక, ప్రభాసుర-మిక్కిలిప్రకాశమయిన, కాంచన-బుగారముతో, చిత్రిత - చిత్రరూపు వ్రాయఁబడిన, చిత్రలేఖనము రచింపఁబడిన, అంచల - కొంగులతో, భ్రాజిత - ప్రకాశించఁబడిన, శాటిక - ఉత్తరీయముతో, కప్పకొని-ఒడలేమియునగపడకుండునట్లు చాచినయుచేసికొని, పాదములు-అడుగులు, అల్లననేలమోపుచుక - మెల్లఁగా భూమియందానునట్లు నడచుచు, భోజనము + అచరించుటకుక-అన్నమునుదినుటకు, ఇంటికిక-తనగృహమునకు, వచ్చెక-చేరెను, స్వభావోక్త్యలంకారము. "క. సహృదయన్సృదయంగమమై, మహినున్నది యాన్నయట్లు ♦ నూటల కేటల్, బహుశంబులుగాఁ జెప్పిన, మహితోక్తియై జాతియయ్యె" నరస.

తా|| అనిరంతుశుండు వెలయులియొక్క సనమయించుదలి కుంకుమపూచావియంటిన తనమే నొరులకగపడకుండునట్లు బంగారుజలతాయతో జీత్రువువ్రాయబడిన దుప్పటిఁ గప్పుకొని యడుగులచప్పుడు కాకుండ మెల్లఁగానడచుచు నోగిరమారగింపనింటికైతెంచెను.

వ|| అప్పుడు.

79.

ఆ|| అప్పుడు-అసమయమున,

క|| తడవాయె నేమిసేయుదు, నెడవాయనినఖులతోడ * నెందున్నాడో

కొడు కాకలిఁ గొని నంచుక, మిడుకుదయోపేత మాత * మృదువాగ్జాతన్. 80.

అ|| తడవాయె-అసమయమున, ఏమిచేయుదు-నేనేమిచేయఁగలదానను, ఎడ+పాయని నఖులతోడక-ఎప్పుడును దనతోడువదలని స్నేహితులతోఁగూడి, ఎందున్నాడో-ఎక్కడనుండెనో కదా, కొడుకు - నాబిడ్డఁడు, అకలిఁగొనెక - అఁగొనియుండెను, తుప్పిడితుండెయుండెను, అంచుక-ఇట్లుపలకుచు, మిడుకుదయోపేతక - పరితపించుచున్నటువంటి దయతోఁగూడినదానిని, ఇచట 'మిడుకు' అనుటకు ఉదాహరణ. నడుకుచు నపశబ్దంబున, దొడుకుచు బురుడునకుఁగవిరతులైయు గట్టక, నడుకుచుముందఁజూచుక. మిడుకుచుగర్వింపుచుకవి * మెత్తురెనుకవుతో" కవిస. మృదు వాగ్జాతక - మెత్తనివయిన వాక్కులయొక్క సముదాయముగదానిని, మాతక - తనయొక్కతల్లిని, 'చేరఁజనుదెంచి, యనుపైపద్యమునందలి వాక్యముతోనన్వయము. 'తడవాయె-నెడవాయని-కొడుకు మిడుకు-దయోపేతక-మాతక-మృదువాగ్జాతక, అనుపాసాలంకారము.

తా|| నాబిడ్డఁడు ఇలికాండ్రతోఁ గలిసి యెన్నోటనుండెనో యింతదనుక రాఁడయ్యె నేనేమిసేతును. అకలిచే నెంతసోలియుండెనోకదా! అని వ్యాకలపడుచున్న తల్లిచెంతకు.

తే|| చేరఁజనుదెంచివరమల * జ్జితుండు వోలె,నమ్రవాదనాబ్జుండై యున్న * నందనునకు నన్న పానాదు హాసఁగినోయ్యముననొక్క, యున్న మితశీతమందుఁగూర్చుండఁజేసిరి 81

అ|| చేరక-సమీపించునట్లు, చనుదెంచి-వచ్చి, పరమలజ్జితుండువోలెక-అధికమయిన సిగ్గు గలవానివలె, నమ్ర+వదన+అబ్జుండు-వంచినముఖపద్మముగలవాఁడు, వి+ఉన్ననందనునకుక-అయి యుండిన తనకుమారునకు, అన్న+పాన+అమలు-భుజించునవియును (తాగునవియును మున్నగునవి, ఒసఁగి-ఇడి, నెయ్యమునక-ప్రేమతో, ఒక్క+ఉన్న మితశీతమందుక - ఒకయెత్తయిన పీటమీఁద కూర్చుండక+చేసి-అసీనుడగునట్లొచ్చి, మీఁదిపద్యముతోనన్వయము. 'నమ్రవదనాబ్జుండు, ఉపమా, లంకారము. 'పరమలజ్జితుండువోలెక, ఉత్ప్రేక్షలంకారము.

తా|| వచ్చి మిగులసిగ్గుగలవానివలె దలవంచికొని యున్న పుత్తొనకు భోజనమిడి పేరిమితో నొకయెత్తయినపీటమీఁదఁ గూర్చుండఁజెట్టి,

క|| నుతు వైదికధర్మనను, న్వితుఁ జేయం గోరి చేరి * నిపుణతఁ బలికె

శతధృతి నతిగతినతియుత, మతి యైనతదీయజనని * మనుజాధీశా.

82.

అ॥ మనబాధికా-ఓరాజా, శతధృతిగణిత - బ్రహ్మయొక్క భార్యయగు సరస్వతివలె, అతియంతమతి-మిక్కిలికూడిన బుద్ధిగలది, ఇనశీయఁజని - అయినట్టి యానిర కనుకయొక్కతల్లి, సుతుక-తనకొడుకును, వైదికధర్మసమన్వితక-వేదవిహితచారముతోఁగూడినవానినిగా, చేయకొరి-చేయుటకడేఁగినదై, చేరి-అరినినిఁమీపించి, నిపుణక-నేర్పితో, పరికెక-ఇట్లుచెప్పెను, ఇందు 'సుతుక-వైదికధర్మసమన్వితక' అనుప్రాసాలంకారము. 'శతధృతిగణితగతియంతమతి' వృత్తనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! బ్రహ్మదేవునిభార్య యగుసరస్వతితో సమానమయిన బుద్ధిగల యతనితల్లి సుతుని వైదికాచారసంపన్నునిగా, జేయఁదలచి యతనినిఁమీపించి నేర్పుగలమాటతోనిట్లనియెను.

—: తల్లి కమారునకు నీతులుబోధించుట :—

నీ॥ వృద్ధానసారఁబు + విడిచి కొంచెపుఁగాని, నీతులున్నకొంటి + వేతనూజ గ్రామణ్యవిభవంబుఁ + గాడఁచుఁ జూడఁపుఁ, గానుల కాశించి + తేనుతుండ విప్రధర్మంబెల్ల + వీటిఁబుచ్చి విరాళి, పోకలఁ బోనేర్చి + తే కమార కులముగోదావరిఁ + గలిపి వేశ్యాసంగ, మానచే గావించి + తే సుపుత్ర

తే॥ వేదశాస్త్రప్రసంగంబుఁవీడకొల్పి, పడుచుఁగూఁతల గూయఁబొల్పడితే తనయ యింట నెన్నఁడులేనియీఁహీనవిద్య, యెన్నఁడు భ్యాసమాయెరాఁకన్నతండ్రి. రిరి.

అ॥ తనూజ-ఓకొడుకా, వృద్ధానసారఁబుక-కెద్దవఁజనుఁగొనినదచటను, విడిచి-వదలి పెట్టి, కొంచెపుఁగానినీతులు-అల్పయొక్క నడవడికలు. కైకొంటివే-ఆభ్యసించితివా, సుతుండ-పుత్రు, గ్రామణ్యవిభవంబుక-గ్రామ ధిపత్యముయొక్క సంపదను, కాదంచుక - కూడదనుకొని, జూడఁపుఁగానులకుక-జూడమాడఁగావచ్చిన రాగిడబ్బులకు, ఆశించితే-కొరికవడితివా, కమార-తనయుఁడా, విప్రధర్మంబెల్లక-బ్రాహ్మణాచారమంతయును, వీటిఁబుచ్చి - వీటిఁబోవఁజేసి -అనగా బాత్రిగాఁబోఁగొట్టియనుట, విరాళిపోకలక-వలపుతోఁగూడిన నడవడికతో, ఉదా "చ. మెలఁతు కరంగవల్లభుని + మీఁదివిరాళిఁబ్రయఁబుతోడనె, చెల్లలులవదించ పల్కు-చెవిఁ జేప్పదు" పర, వి. పోనేర్చితే-తిరుగుటనేర్చుకొంటివా, సుపుత్ర-కుమారా, కులముక-మనవంశమును, గోదావరిఁ గలిపి-గోదావరిలోఁగలియునట్లుగాఁజేసి, అనగా నిర్మూలముగాఁజేసియనుట. గృహమును నాశ మొనర్చికొనియనియును జెప్పవచ్చును. "వి. కులంకుశ్యేగజేదేహే, గోహేజనపదేనృయే" హేమ. ఉదా. "వనకఁబుష్పితలేషునః" రఘు, వేశ్యాసంగము - బోగమారాఁడ్రపాందు, అనచేక-కొరికతో, కావించితే-చేసితివా, తనయ-కొమరుఁడా, వేదశాస్త్రప్రసంగంబుక-వేదములనుగూర్చియు శాస్త్రములనుగూర్చియు మాట్లాడుటను, వీడుకొల్పి-పోఁగొట్టి పడుచుఁగూఁతలు-భార్యపుఁజెడ్డ మాటలు, ఉదా. "ద్వి. పడుచుఁజేతలుమానిపావృత్తిశ్వరుఁడు" రాజశే. కూయక - వాగుటకు, అక్క-అలేనిమాటలు మాట్లాడుటకు, పొల్పడితే - అలాయపడితివా, కన్నతండ్రి-నాయనా, ఇది పేరునుదెలియఁజేయునుమిలుగు. ఇంటక-మనకుటుంబమున, అనగాఁబూర్వమునుండి మనవంశమున

ననుట. ఇచట 'ఇంట' అనుటకు 'నూ. బౌద్ధవిశిష్టకనామ్నా, మత్స్యసాత్వప్రమాత్మతీయాశ్వాసమ్. ఎన్నడుకొ-ఇదివలెకెప్పుడును, లేనియాపి-నవిద్య - లేనట్టియానీచవయినతెలివి, ఎన్నడుకొ-అభ్యాసము+అయెరా - ఎప్పుడుపట్టుపడెనురా, ఇచట సుతునివృత్తినిచముగా భావించుటనుగూర్చి "ఏకావశేణసంతుప్తః, పట్కర్మనిరత స్సదా, ఋతుకాలేఽభిగామీచ, సప్రళో ద్విజ ఉచ్యతే" చాణ. కతక బ్రాహ్మణధర్మ వ్యతిరేకమని తెలియవలయును.

తా॥ అబ్బాయీ! పెద్దలనుసరించి ప్రవర్తించుట మాని నీచధర్మముల గ్రహించితివి. గ్రామాధిపత్యమున లభించుసంఘదనువదలి జూదపుఁగాసుల కిచ్చుగించితివి. బ్రాహ్మణధర్మముల నన్నింటినిరూపుమాపి వ్యభిచారపునడక కలవడితివి. వనశంశమును నేలఁగలిపి పడుపుఁగఁజైలసాం దాఁచితివి. వేదకాస్త్రపురాణాది ప్రసంగమును వదలి పలువకూఁతలుగూయ నేర్పుకొంటివి. మన యింట నేనాఁడు లేని యానీచవృత్తి యెప్పుడుపట్టువడినదిరా.

శా॥ లేరా భోగపరాయణుల్ జగతిలో ♦ లీలావినోదంబుగాఁ
బోరా వేశ్యలయిండ్లకున్ వివిధసం ♦ భోగార్థులై గుట్టుతో
రారా వైదికధర్మమార్గపథిక ♦ ప్రావీణ్యముం జూపరా
యేరా తండ్రి పరిత్యజితురటరా ♦ యారీతి సత్కర్మముల్. 84.

అ॥ ఏరాతండ్రి - ఏమిరానాయనా, ఇదిప్రియముతోఁబోవచుటను దెలియఁజేయును, జగతి లోన్ - ఈప్రపంచమునందు, భోగపరాయణుల్ - సంభోగమునం దాసక్తిగలవారు, లేరా - లేక పోలేదుగదా, ఈస్నాదుగదాయనుట. వివిధసంభోగార్థులు. వివిధ - నానావిధములయిన, సఁభోగ- సంయోగములను. అర్థులు - కోరినవారు, అపేక్షించినవారు. ఐ - అయి, అనఁగా జౌళితిబంధ ములయంద పేక్షగలవారైయునుట. వేశ్యలయిండ్లకున్ - వెలయొంద్రనివాసములకు, లీలావినో దంబుగాఁ - శృంగారచేష్టలతోఁ గాలయాపనమునీయుటకు- స్త్రీపురుష పరిహాసములతోఁబ్రొద్దు పుచ్చుకొనుటకు, పోరా - వెళ్ళుచుండుటలేదా, పోవుచున్నారకదాయనుట. గుట్టుతోఁ - ఇతరులకుఁదెలియనీయఁజుండునట్టి స్వభావముతో, రారా - వచ్చుచుండుటలేదా-వచ్చుచుండురుగదా, వైదికధర్మమార్గపథికప్రావీణ్యముక. వైదికధర్మ - వేదసమృతమయినయూచారముయొక్క, మార్గ - పద్ధతియందు, పథిక - నడచుచున్నటువంటి, ప్రావీణ్యముక - నేర్పును, చూపరా - కనఁబఱచుటలేదా, ఈరీతిక - ఈతీరుగా, సత్కర్మముల్ - విధివిహితకార్యములను-మంచిపనులను, పరి త్యజింతురటరా - చొత్తిగావదిచిపెట్టువారుందురా, ఆర్థాంతరన్యాసాంతరము. "సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్యేన సమర్థ్యతే, యత్ర సోఽర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణ వా" కా.ప్ర.

తా॥ బాబూ! ఈలోకమున వేశ్యలయందు వాంఛగలపురుషు లలేకులున్నారగదా! వారందఱును గణికాఁగనలతో నర్థసంభాషణలు మున్నగువానితోఁ బ్రొద్దుపుచ్చుకొని రహస్యముగాఁ దమయిండ్లకు వచ్చి తామువేదసమృతమయిన యూచారమును దపకత్రవర్తించుచున్న ట్లగపడుట లేదా? నీవలె వైదికధర్మముల నన్నిటి వర్జించి నిల్లప్పుడుభోగమబజాలులలోనే తిరుగుచున్నారా?

క॥ కొదలం బొందనిబహునం, పదలన్ నీతోడివారు ♦ బ్రతుకఁగ నయ్యో
మధనాతురుండ వైతివి, చదివినదోషంబొ కాక ♦ జన్మఫలంబో, 85.

అ॥ నీతోడివారు - నీతోహితముగానుండువారు, కొదలక - లోతక్కువలను, పొందని బహుసంపదలక - చెందనిమిక్కిలియైశ్వర్యములతో, బ్రతుకగక - జీవించుచుండగా, మదనాతురుండవు - కామాతురుండవు-వ్యభిచారివి, వితివి - అయియుంటివి, అయ్యో - మిక్కిలి కనికరముతోఁబలుకుట, ఇది చదివినదోషంబో - సమస్తకాస్త్రముల నామూలాగ్రముగాఁజదివిన శేరమయియుండునా, కాక - అటులఁగానిపక్షమున, జన్మఫలంబో - నీవుపుట్టిననాటి కాలదోషవిశేషమైయుండునా, ఇందు నీతోడివారు నీవలెఁజదువకుండియుఁ దఱుగనిసంఘటనతోనుండ నీవు సంపూర్ణపాండిత్యముగఁబాఁడవయ్యు వేశ్యాలోలుండవగుట నీచదివినదోషమా' అనునప్పుడు లేకాలంకారము. "లేక శ్వాస్త్యర్థోషగుణయో గ్గుణదోషత్యక్షునమ్, అఖిలేషు విహంగేషు హస్త స్వచ్ఛందచారిషు, శుకపఁజరబంధస్తే వధురాజాం గిరాం ఫలమ్" కుక. 'మదనాతురుండవైతివి' అనుటచే నీచవృత్తిగలవాఁడవయితివని భావము. "ద్విపేంద్రోఽపికులాఢ్యోఽపి కామచారిభవత్సదా, నిత్యం నిమజ్జన్నపృథ్వా నాస్త్రఃశుద్ధోభవత్ఫలం" నూ. సం.

తా॥ ఓరీ! నీచెలికాండ్రందఱు సధికైశ్వర్యములతోనుండి బ్రాహ్మణధర్మఁబు నిర్వర్తించుచుండ నీవిట్లు గణికాంగవాధీనుడవగుట నీయొక్కపాండిత్యాతిశయమువలని దోషమా? లేక జన్మకాలదోషమా?

క॥ నందను నిన్నుఁ గనుంగొను, నందనుకను నెదురుచూచు ♦ నకట సముద్రుం డిందునకుఁ బోలె జవకుం, డిందునకా నీమహత్త్వ ♦ మేమననేర్తున్. 86.

అ॥ జనకుండు-నీకఁడ్రీ, నందనుక-నుతుండవైనవానిని, "ని. ఉద్యహస్తయఃప్రాతోహరణో నందనోఽగ్భకః" ధనం. నిన్ను-నిన్ను, కనుంగొనునందనుకక-చూచునంతపర్యంతము, సముద్రుండు - సాగరుండు, ఇందునకుకపోలెక-చంద్రునకువలె, ఎదురు+చూచుక-నిరీక్షించుచుండును-నీరాక కెదురుచూచుచుండును. ఇంచునకా-ఇట్లుప్రవర్తించుటకేనా, నీమహత్త్వముక-నీయొక్క-ప్రభావమును, ఏమి+అననేర్చుక - ఏలాటిదని పొగడఁగలుగుదును, ఇంచునకుప్రవమును సముద్రుండనుటకు "నూ. భవేదమహతోఽన్యర్థ విశేషేమహదాకృతిః" ఆధ. ఉదా. "నీ. ఘనులఁగొండలపాలుఁ గాఁజేసిన గొఱంత, విషమగోత్రులనంటువృజినమెల్ల" వసు. ఈపద్యమున ద్విపాసమును, 'నందను నిన్ను... నందనుక-ఇంచునకు.....డిందునకా' ఇవియమకాలంకారమును, సముద్రుండు చంద్రునిరాక కెదురుచూచినట్లు నీరాక కెదురుచూచుచుండు ననుటచే నుపమాంకారము వాక్యగతశ్రౌతి. ఉదా "స్వప్నేఽపి సమరేషు త్యాగవిజయశీ) ర్షయంచతి, ప్రభావప్రభవం కాంతం స్వాధీన పతికాయభా" కా. ప్ర.

తా॥ మీతఁడ్రీ నీపింటికివచ్చునంతవఱకుఁ జంద్రోదయమున కెదురుచూచు సముద్రునివలె నీకై వేచియుండుట నీవిట్లుప్రవర్తించుటకేనా! నిశ్చయననచ్చును.

మ॥ కొడుకులు సర్వవిద్యల న ♦ కుంతితు లై నభలుందు శాస్త్రముల్ దడయ కువన్యసించి వసు ♦ ధాతలనాథులచేత గుట్టుముల్ గొడుగులు గాంచి సర్వగుణ ♦ కోవిదు లై విహరింప సంపదన్ బాడ వగునట్టిగోహినులె ♦ పుణ్యశరీరలు గా కుమారకా, 87.

అ॥ కుమార కా - ఓరిపుత్త్ర కా, ప్రపంచమున - కొడుకులు - సుతులు, సర్వవిద్యలకు - సమస్త మయినవిద్యలయందు, అకుంతితులై - మొక్కవోవనివారై, సభలందు - నేడకాస్త్రపురాణాదులు చెలిసిచవారి సన్నిధానమున, - బహుసంఖ్యగలిగి భగ్గవిచక్షణతోగూడిన జనసమూహములో, 'ని. సమజ్యాపరివర్ణాస్త్రీ సభాసమితిసంపదః, ఆస్థానశ్రీబహుస్థానం శ్రీనిపుంసకయోఃసదః' అ. ఇనుట 'సభలందు' అనుటకు "నూ. వివాలువర్ణంనోసంధిర్మిత్రతన్నయోస్తుః" అధ. గభనుగూర్చి "సభా కల్పతరుం వందే వేదకాఖోపదీశితం కాస్త్రపుష్పసమాయుక్తం విద్యద్రభుఃకోభిష్మ" అనిచెప్పఁ బడియున్నది. కాస్త్రముల్ - సమస్తకాస్త్రీయలను, తడయక - అలస్యముచేయక, ఉపన్యసించి - విస్తరించిచెప్పి, వసుధాతలనాధులచేత - బుడమికిఁబతులైన రాజులచేత, గుఱ్ఱముల్ - అశ్వము లను, గొడుగులు - ఛత్రములను, కాంచి - పొంది, సర్వగుణకొందివలై - సమస్తగుణములయందు నగ్రగణ్యులై, విహరింపఁగ సంచరించఁగా, సంపదక - విశ్వరూపులచేత, పాదపు - అధికయము, అగునట్టిగోహనులై - అయిరటువంటి గృహస్థులందఱై, పుణ్యగిరిలుగా - పుణ్యాంగనలుగదా, ఈపద్య మున 'వసుధాతలనాధులచేత గుఱ్ఱముల్ గొడుగులుగాంచి' యనుచోట ద్వితీయకుఁ బ్రథమసేవఁ బడుటకు "నూ. కొన్నియొడల నజడంబు ద్వితీయకుఁ బ్రథమ కానంబడియెడి" ప్రా.వ్యా. ఉదా, "చ. అనిలజనంబునం బలము నమృదనాగమెర్చి" భార. లోకమునందుఁ దమసుతులు విద్యాపరి పూర్ణులై రాజసభలలో సన్మానములంది సంపద్యులై యుండఁగాఁ జూచి సంతోషించుచున్నట్టి తల్లరై పుణ్యశ్రీనిగదా, అనుటచే నప్రస్తుతప్రశంసాలంకారము. "అప్రస్తుతప్రశంసా స్యాత్సా యత్ర ప్రస్తుతాశ్రయా" కవ. "అప్రస్తుతప్రశంసాయా సా నైవ ప్రస్తుతాశ్రయా, కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్తుల్యే తుల్యస్యై వేది పంచభా" కా.ప్ర. ఉదా "సుహృద్వధూ బాష్యజలప్రమాదనం, కఠోతి వైరప్రతియాశనేన యః, స ఏవ పూజ్యః సపుమాణ సనీతిమాణ, సుదీపితం తస్య సభాజనం శియః" గాథా "వరం వుధ్యత్వవాదోఽసి యోషిత్పు రుషయో స్తయో, యాభ్యాం లాలనలుభాభ్యాం నవిసీతః స్వయం నుతః" వారి. సు.

తా॥ తండ్రి! ప్రపంచమునఁ గుమారులు విద్యాపరిపూర్ణులై రాజసభలలో విద్యాగోష్ఠినొన రించి వారలచే వస్తువాచానాది పారితోషికముల నంది బుద్ధివిశేషముతో నైశ్వర్యయుక్తులైయుండు టంజూచి మోదమందునట్టివారై పుణ్యశ్రీనిగదా.

క॥ ధారుణి నేమియు నెఱుంగని, వారల కొకరీతిగా "నవశ్యంపితురా చార" మని నీవె చదివి కు, మారా జనకానుచరణః + మఱవం దగునే. 88.

అ॥ కుమారా - ఓరిబిడ్డా, ధారుణిక - ఈపుడమియందు, ఏమియుక - కొంచెమైనను ఎఱుంగనివారలకుక - తెలియనివారికి, ఒకరీతిగాక - ఒకవిధముగా, నీవెచదివి - నీవుకొన్నిభర్మ కాస్త్రీములు మొదలయినవానినిజిదివి, అవశ్యంపితురాచారం - తండ్రియొక్క యాచారము తప్పక యాచరించదగినది, అని - చెప్పి, అట్టిసీతేమఱల ఇది యధ్యానారము. జనకానుచరణ - తండ్రి యొక్క నడతననుసరించినడచుట, 'జనకానుచరణ' పాఠాం. మఱవందగునే - మఱపుఁజెందుట యోగ్యమా, 'అవశ్యంపితురాచార' మనునది పద్యచుట్టమునఁబ్రయోగింపఁబడుటచే లోకోక్త్యు లంకారము. ఏమియు నెఱుంగనివారలకునైతము నీవు కాస్త్రీములనుజిదివి చెప్పుచున్నావుకదా. నీకే యిందుప్రవృత్తనముతగునా అను... భర్మము.

“పశ్యన్నపి ప్రస్థతి శృణ్వన్నపినబుద్ధ్యతి, పశ్యన్నపి న జానాతి దేవమాయావిమోహితః”
 “తన్నినజ్జజ్జగదిదం గంభీరే కాలసాగరే, మృశ్యరోగజరాగ్రామై ర్నకశ్చిదపిబుద్ధ్యతే”
 “ప్రతిక్షణమయం కాలః క్షీయమాణోనలక్ష్యతే. అమృతంభ ఇవాపృష్ఠస్థావిక్షణ్ణోనవిభావ్యతే” సంగర.
 అట్టిసీతే ధర్మవిరుద్ధముగఁ బ్రవర్తించితికేని ప్రజలందఱు నిన్నుఁజూచి దుష్ప్రవర్తనులగుదురనుటకు
 “యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదే వేతరో జనః, స యత్ప్రమాణం కరుతే లోక స్తదనువర్తతే” భగ.
 ఉత్తమపురుషుఁ డేకర్మ నాచరించునో యాకర్మమునే జ్ఞానహితుఁ డాచరించును. అజ్ఞానవంతుఁ
 డేని బ్రహ్మణముగానొప్పుకొనునో దానినే పాపరులు ననుసరింతురు, ఇచట ‘ఆవశ్యంపిమరా
 చార’ మని యెల్లరకుఁజెప్పుచు నీవేయటలాచరింపలేకు టివి, అనుటచే విశేషోక్త్యుతంకారము
 “క. పెక్కులో, కారణములయ్యుం గార్యము. చీరకయుండుట మహిమి + శేషోక్తియగుకొనరస.
 “విశేషోక్తి రఖండేషు కాఁడేషు ఫలావచః” ఉదా “ని ద్రా ని వృ త్తా వుదితే ద్యురత్నే సఖి
 జనే ద్వారపదం పరాప్తే, క్షణీకృతాక్షేపరనే భుజంగే, చచాత నాలింగతోఽంగనా సా” కావ్ర,
 తా॥ లోకమున విద్యాగంధమెఱుంగని మూఁడులునయితముతాద్రుషపడికచొప్పున నడువ
 వలయుననెడినీతిని నీవు చదివిబోధించుచు విద్యాధికఁడ వయిననీ విట్లుప్రవర్తించుట యుక్తమా.

క॥ చక్కనిది కాదో మది పెం, పెక్కినయదికాదో కులస + మీహిత కాదో
 యక్కట యిన్నిగుణంబులఁ, జొక్కట మగునతిని విడువఁ + జూతురెతండ్రీ. 89.

అ॥ తండ్రీనాయనా, చక్కనిదికాదో-అందముగలదికాదా, మదిపెంపెక్కినయదికాదో-
 బుద్ధివిశేషముగలదికాదా, కులసమీహిత కాదో - పంశముచేతఁగోరఁబడునది కాదా - మంచిన-శమునఁ
 బుట్టియుండలేదా, అక్కట-అయ్యో, ఇదిసంతాపమును తెలియఁజేయును ఇన్నిగుణంబులక-ఇన్ని
 గడ్డుణములచేత, చొక్కటము-పరిశుద్ధతగలది, ఉదా. “ఎ. గీ, పలుకుఁజెలిచొక్కటపుఁబాటఁపట్టి”
 చంద్రా. అగునతిని-అయినటువంటిభార్యను, ఇచట ‘చొక్కటమగునతిని’ అనుట ‘నూ. క్వనిజే
 కత్వమిష్టం స్వాదప్రాణిస్త్రీవిశేషణే, సిద్ధమ్యంతస్త్రీసమయోస్తస్త్విశేష్యకయోస్తథా’ అధ. విడువకా
 చాతుర-వదలిపెట్టుటకుఁబ్రయత్నింతురా, ఈపద్యమున ‘చక్కనిది కాదో’ అనుప్రయోగమునుగూర్చి
 “నూ. ఏదోతొవ్వతికే కాదపి సంపాదనప్రకృతియాణాంస్తః” నన్న. ఇందుఁగల యపిశబ్దమువలన
 సంజీవాప్రకృత్యర్థములయందు వర్తించును. ఇందు నాయకయొక్కకులసౌందర్యగుణశీలాద్యత్కర్ష
 వర్ణింపఁబడినది. అకటా! ఇన్నిగుణములయందుఁ బరిశుద్ధమైన సతివిమలయన్నింతురే, అనుటచేత
 నర్థాంతరన్యాసాలంకారమును, భార్యనువిడచుటనుగూర్చి ధర్మకాస్త్రములం దిట్లు చెప్పఁబడియున్నది
 “పతివ్రతాంసాధుశీలం, కులీనాంవిసయాన్వితాం, శ్రీయంత్యజంతియేర్జేసా, వైయతరణ్యాంపతంతితే”
 సంగర. మంచితమనఁబుట్టినదియు, విసయముతోఁగూడినదియు, సత్పువర్తనఁగలదియు, నగుపతివ్ర
 తుల ద్వేషించి యెవ్వరువిడిచిపెట్టుదురో వావైతరణియును నరకమునందుండెడి యేటిలోఁబడుదురు,
 మఱియు “బుతున్నా తాంతుయోభార్యాం. స్వస్థపన్నాభిగచ్ఛతి, బాలగోఘ్నాఃరాధేన, యుజ్యతేనా
 త్రసంశయః” పరా. “సత్కులం భూషణం పుంసః, సద్భార్యాకులభూషణం, సత్పుత్రభూషణా
 భార్యాపుత్రాసన్మతిభూషణాః” హరి. సు.

తా॥ అబ్బాయి! నీభార్య సౌందర్యవతిగాదా! ప్రజ్ఞా విశేషముకలది కాదా! సత్కుల
 పనుకాదా! అయ్యో! ఇట్టి భార్యను విడువనువోగింతురా?

బ్రాతప్రతియందొకపద్యము కనఁచుచున్నది.

క॥ పులకండముచవిగాదని, వెలిమిడిభుజియించునట్టి * పిఱిడికరణిక్
కులకాంతానుభుమైల్లక, వెలజవ్వని సెవ్వడనుభ * విందుగుమారా.

క॥ రతి గద యాకృతి మతి భా, రతిగద హైమవతి గద ని * రంతరసమనం
భృతిఁ బతియందు రతి నరుం, ధతి గద యిన్నియును గలవు * తావకసతికిన్. 90.

అ॥ ఆకృతిక్-రూపమునందు, రతిగద-రతీదేవివంటిదిగదా, మతిక్-బుద్ధియందు, భారతిగద-
సరస్వతీదేవితో సమానమయినదిగదా, నిరంతర-నిల్లఁపూడును, సమసం
భృతిక్-ఓర్పునందు, హైమవతిగద-పార్వతీదేవికి పాటియైనదిగదా, పతియందుక్-పెనిమిటియందు,
రతిక్-అనురాగమున, అరుంధతిగద-అరుంధతివలెనుండునదిగదా, తావకసతికిక్-సీయొక్క-కులాంగ
నకు, ఇన్నియును-ఈచెప్పినలక్షణములన్నియును, కలవు-ఉన్నవి, ఇందు. రతి, కృతి, ఇట్లు తకా
రము పలుమారుఁచప్పరింపఁబడుటచే వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము, రతిగదయాకృతిక్, ఇత్యాదు లుప
మాంకారము. ఇచట నాయొక్క సర్వోత్కర్షవర్ణనంపఁబడినది. మఱియు నత్రయే తనకొడలిని
తనకంటె నధికురాలినిగ వర్ణించినది.

తా॥ సీభార్య చక్క-దనమున రతీదేవివలెను, బుద్ధియందు సరస్వతివలెను, ఓర్పునందుఁ
బార్వతివలెను, అనురాగమున నరుంధతివలెను బ్రకాశించుచున్నది.

—: అతనిని వధూగృహంబున కనుపుట :—

వ॥ అనిపలికి నిజపచన రచనాంగీకారహృదయుండునుం బోలె నవ్వారాంగనా
ధ్యానపరాధీనమానసుం డై ప్రత్యుత్తరం బీకయున్నకుమారు నున్నతాకారు వేమాఱు
గారవించుచు నమంచిత కాంచనచిత్రితాంచలుబు లగుచేలంబులు గట్టుకొన నిచ్చి
యమంధరగంధబంధురసౌగంధిక ధురంధరచికురబంధురుం జేసి గడంబువూసి వధూ
గృహంబునకుం దోడ్కొనిపోయి యిట్లనియె.

91.

అ॥ అనిపలికి-ఇట్లుచెప్పి, నిజ.....బోలెన్-నిజ-తనయొక్క, వచనరచన-మాటయొక్క
కూర్పును, అంగీకారహృదయుండునుక్-పోలెన్-సమృద్ధించినమనస్సుగలవానివలె, ఇచట-హృద
యుండునుంబోలెన్-అనుటకునూ. వధూంతుమలమీదపోలెనెపోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వకంబులు
విభావనఁగఁబ్రావృత్తి. సమిధవ్యవహుండుంబోలెన్ హరివం. అవ్వారాం....సుండు. అవ్వారాం
గనా-అందగతైలయినయావేశ్యలయొక్క, ధ్యాన-స్మరణమునందు, అనంగమనస్సునిల్చియాలోచించుట
యందునుట, పరాధీన-పరతంత్రునియన, 'ని.పరతంత్రుఁపరాధీనఁపరవాన్నాధవానఁ' అ. మానసుండు-మన
స్సుగలవాఁడు ఐ-అయి, ప్రత్యుత్తరంబు-ప్రతివాక్యము, సమాధానము, ఈక-చెప్పక, ఉన్నకుమారుక్-
ఉండినట్టితనయొక్కనుతుని-ఉన్నతాకారుక్-అతిశయించిన చక్క-దనముగలవానిని, వేమాఱు-
పలుమాఱు-మాటిమాటికిని, గారవించుచుక్-ప్రేమనుజూపుచు, సమం.....బులు, సమంచిత-
ఓర్పుచున్న, కాంచన-సువర్ణముచేత, చిత్రిత-చిత్రరూపువ్రాయఁబడిన, అంచలంబులు-అంచులుగలవి,
'ని.చిత్రం లిఖితరూపం సాధ్య, దాదేభ్యుంతు ప్రయత్నః, నిర్మితోత్తమచిత్రం' శబ్దా. అగుచేలంబులు-
అయినట్టిదోవతులు, కట్టుకొనక్-ధరించుటకు, ఇచ్చి-ఒసంగినదై, అమం.....ధురుక్, అమం

ధర-కిప్పుడుగా వ్యాపించుటవంటి, గంధ-వాసనతో, బంధు-మ్యమైన, సౌగంధిక-కొంచె మెఱుపుగలిగి వాసనగల కలవపూవుయొక్క, ధురంధర-భారమునువహించిన, బరువునుమోయుచున్న, చితురబంధుర-తలవెండ్రుకలయొక్క మనోహరమైనవానిని, 'ని. చితురం కుంతలో వాఱః, కచః కేక క్విరోరుహః, అ. చేసి-ఒవరించి, గండంబుత్రాసి - చండనమునులేపనముచేసి, వధూగృహంబు నకుక - తనకోడలియొక్క శయనగృహములోనికి, 'ని. వధూ మ్ముషే నవోధా శ్రీ, విశ్వ. తోడ్కొనిపోయి-వెంటబెట్టుకొనివెళ్ళి, ఇట్లనియొక, ఈప్రకారముగాఁబలికెను, 'వచనరచన-అచిత కాంచన, అనుప్రాసాలంకారము. 'అంగవాధ్యానపరాధీనమానస - కుమారునున్నతాకారుజేమాణు- అనుంధరగంధంబురసౌగంధి కధురంధరచితురబంధుయందేసి, వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఈగతి బోధించుచున్నతల్లిసీతులను సమ్మతించినవానివలె నుంపుడుకత్తెయగు చండక గంధిపై గల యానక్రితో మాటుపల్కక యున్నకుమారుని మిక్కిలిగారవించి పసిడిగరిగించువలన ధరింపఁజేసి తావికొలుపుచున్నచెంగువపువ్వుల నతనితలయందు ముడిచి తనకోడలి యొక్క శయన గృహమునకు వెంటనిడుకొనిపోయి యిట్లు వచింపనుద్యమించె.

క|| ఇదిమొదలు వారకాంతా, నదనవ్యాపారచింతః ♦ జాలించి సన

మృదగతి సంసారస్థితి, వదలక చరియింపవయ్య ♦ వైదికమణి వై.

92.

అ|| ఇదిమొదలు - ఈదినముమొదలుకొని, వార.....చింతక, వారకాంతా - వేశ్యల యొక్క, నదన-ఇండ్లయందు, వ్యాపారచింతక-ప్రవర్తించుటయగు విచారమును, జాలించి-నిలుపు దలచేసి, సనమృదగతిక-సంతోషముతోఁగూడిన పద్ధతితో, సంసారస్థితి-కుటుంబముయొక్క నిత కడను, అబద్ధితోఁగూడియుండుటను, వదలక - విడిచిపెట్టక, వైదికమణివై - వేదసమ్మతమైన ధర్మములశాచరించువారలలో శ్రేష్ఠుడవై, చరియింపవయ్య-మెలఁగము, ఇది ప్రార్థనార్థకము. "నూ. ఆర్యాదికబ్రయుక్తస్సన్యై, దసంబంధార్థబోధనే" అథ.

తా|| నేటినుండి రోజలందులయిండ్లకేగుట మాని వైదికాచారముతోఁ బ్రవర్తించుచుఁ గాఁపురమునేయుండుము.

తే|| అనుచు జనయ్యత్రి సీతివా ♦ కవ్యప్రసన్న, హృదయుఁ జేసితిసుతునంచు ♦ నేగెనతఁడు ప్రొద్దువోయినదనితలారదులకువెఱచి,యొకవిధంబున నారాత్రియుండఁదలఁచె. 93.

అ|| జనయ్యత్రి-తనయొక్కతల్లి, అనుచుక-ఇట్లువచించుచు, సుతుక-కొడుకయిననిరంకుశుని, సీతివాకవ్యప్రసన్నహృదయుక-సీతివాకవ్య-ధర్మవచనముచేత, ప్రసన్నహృదయుక - సంతృప్తమైన మనస్సుగలవానినిగా, చేసితిక-ఒవరించితిని, అంచుక-ఈప్రకారముగానుకొనుచు, ఏగె-అవ లికిఁబోయెను, అతఁడు-అనిరంకుశుఁడు, ప్రొద్దు + పోయినది-కాలముగడచినది, అని-ఇట్లుదలంచి, తలారలకుక-రాత్రి కావలికాచుదొరతనపు బంటులకు, వెఱచి-భయపడి, ఒకవిధంబునక - ఏదోయొక రీతిగా-ఇష్టములేకయనుట, ఆరాత్రి-ఆరేయి, ఉండక-తలఁచెక - అయింటిలోనేయుండుటకు నిశ్చయించెను. ఈపద్యమున 'అంచుక' అనుటకు "నూ. శత్రుభూతకృష్ణోః, శబ్దవిరి. 'జనయ్యత్రి, అనుకబ్ధమునఁగూర్చి "నూ. శ్రీలింగంబులెల్లస్వస్వనియతఁబులగు శ్రీప్రత్యయంబులర గూడియంచుటబ్రహ్మంబు" బా. వ్యా.

తా|| ఈవిధముగాఁ జెప్పి కొడుకును సఁసారమునం దిచ్చగలవానినిగాఁ జేసితినిగదా యది సంతసించుచుఁ దనహందీరమున కరిగెను. నిరంకుశుఁడును దశమదిలో నిప్పటికర్థరాత్రవయినది. వీధి కేసినచోఁ దలారివాఁడు పట్టుకొందురేమో యనుభయముచే నారాత్రి యెట్లో కాముగడుప నిశ్చయించుకొనెను.

ప|| అంత.

94.

అ|| అంతః-అంతట.

—♦ నిరంకుశునిభార్య శయ్యదాపునకు వచ్చుట ♦—

మ|| జలకం బాడి మణుంగు గట్టి వరభూ ♦ మానఁఘముల్ దాల్చి చెం
గలువల్ కొప్పునఁగీలుకొల్చి రతికాం ♦ తుం జేర నేతెంచె ద
త్కులకాంతామణి వారసారసముఖి ♦ దుర్వార మారావహా
త్కులికాఘూర్ణిత మానసుఁడయికడుం ♦ దాపించుప్రాణేశ్వరున్.

95.

అ|| తత్కులకాంతామణి-శ్రేష్ఠురాలయిన యానిరంకుశునియొక్క భార్య. జలకంబు-అడి-
స్సినముచేసి, మణుంగుగట్టి-పరిశుభ్రముగానుడికి మడతపెట్టిన చీరధరించి, వరభూషణసంఘముల్-
శ్రేష్ఠమైనయాభరణములయొక్క సముదాయమును, తాల్చి-ధరించినదై, చెంగలువల్ - ఎఱ్ఱకలవ
పూలను, కొప్పునఁ-కేకబంధము, కీలుకొల్చి-తగిలించి-గ్రుచ్చి, రతికాంక్ష-సంభోగమునందలి
వాంఛతో, వార.....నుండు, వారసారసముఖి-పద్మమువంటి ముఖముగల యాశేశ్యకొఱకు,
దుర్వార-వారింపనలిగినది, మారావహ-మన్మథుఁడుప్రవేశించుటచేత, ఉత్కులికా-గొప్పతరంగ
ములవలె, 'ని. తరంగే భంగ వీచ్యార్య త్కులికా మహాతివ్విహ, అహ ద్యల్లాల కల్లోలాః'
హేమ. ఘూర్ణిత-తిరుగుడుపడిన, మానసుఁడు-చునన్ముగలవాఁడు, ఉత్కులిక యనగా గోరినవస్తు
వును బొందుటకుఁ గాలివిలంబనము నోర్వఁజాలక తహతహపడుట 'ని. ఉత్కులతోత్కులికే సమే,
అ. "ని. కథితోత్కులికతోత్కులతాపేలాసలిలవీచిషు, మే. ఆయి-ఆగుచు, కడుక - లెస్సగా,
దాపించుప్రాణేశ్వరుఁ - వ్యాకులపడుచున్న తనయొక్క భర్తను, చేర-చేరించెను-సమీపమునకు
వచ్చెను, ఇచట శ్రీలకలంకారము నాలుగువిధము లనిచెప్పఁబడుచున్నది. "కచధార్యం దేహధార్యం,
పరిధేయం విలేపనమ్, చతుర్థా భూషణం ప్రామాస, శ్రీదా చన్య శ్చ వైకికమ్" రసాక, కచ
ధార్యము కురులయిందు ధరించుకొనునది. దేహధార్యము శేహమునందు ధరించుకొనునది. పరిధేయము
ఆచ్ఛాదించుకొనునది వస్త్రము. విలేపనము పూసికొనునది. పరిరాకడకు సంతోషించి వస్త్రభూష
ణాద్యలంకృతయై సంభోగ కాంక్షతో నేతెంచినదని చెప్పటచే నిందు వాసకసజ్జికలక్షణ మగు
పడుచున్నది. "ప్రియాగమన వేళాయాం. మండయంతి మహాత్ముః, శతీగృహం తజాత్మానం,
సా స్యాద్యాసకసజ్జికా" వ్రతా. ఇచట "జలకంబాడి మణుంగుగట్టి వరభూషణసంఘముల్ దాల్చి
చెంగలువల్ కొప్పునఁగీలుకొల్చి రతి కాంక్షుంజేరనేతెంచె" నని బహుక్రియలతోఁ దత్కులకాంతా
మణి యనునొక కర్తృకారమునకు నన్వయముగలుగుచేత కారకదీపకాలంకారము. "క, కారకదీపక
మగునొక, కారకముం జెందు పెక్కుక్రమికలులచేక" అలలి సా. సం. శృంగారచేష్టలు నాలుగు
అవిదీప్తివియనభావ, భావతి, విలాసవి, భ్రమణములు అదియిల్లినభునుశృంగారచేష్టయిందుఁగన్పట్టుచున్నది.

“క. చిట్టనిజక్రియ నంగన. కట్టెదురం జూచియంగకంబులమీదకై, బుట్టించినయొయ్యారము, చిట్టడుట యది విలాసచిహ్నంబయ్యె” కావ్యా. మా. ‘రతికాంతంజేరనేతెంచె, ననుటచేత నభిలాషయనునన్మథావస్థయు వర్ణింపఁబడినది. “క. కళయటకు మన్ను గోరిక. యిలనభిలాపంబు” కా. సం. మహ్నటాచార్యుఁడను విప్రబ్రహ్మగా వివరించి అభిలాపవిహమా, ఈర్ష్య, ప్రవాసము, కాపము, అనునైదువిధములు విశదీకరించెయ్యండెను. అభిలాషకీయదాహరణముఁ జూపించియుండెను, “సేమాద్వార ప్రణయస్పృశః పరిచయదద్ధార గోఽయా, స్తతామగ్నదృశోనిగ్గవధుర శ్చేష్టా భవేయ్యర్థయి. యాస్మంజేఃకరిణ్య బహ్మకః జవళపః రోధీ క్షణా, దాశసాపకశ్చిత్తా స్వపి భజత్యానందసాంద్రోలయః” మాల. మా. పటియ ‘వరిసారవఖీ..... ప్రాణేశ్వరకై’ అనుటచే నాయకునకఁ జిత్రయననవస్థ చెప్పఁబడినది. ‘వెష్టనశ్శగమాద్యధం చీతకూన్యత్వతాప కృత్’ ప్రతా. ఇందు నిరంకుశునిపత్ని పరియఁదఁ గోరికతోఁ నిమిషించిన దనటనగూర్చి ‘నిమంత్రణోత్సవా విప్రా గవోః కత్తుణోత్సవాః కత్తుత్సవాయ తా భార్యా, అహం కృష్ణః క్షోత్సవః’ చాణి. ‘ఉక్కులిక ఘూర్ణితమాః సుఁడు, అఁగా నల్కరికి సంచారిభవమని యన్వయము “శంకానూయాభయఁగ్లాని, రవ్యధిష్ఠితాన్మృతిర్భయః, ఔత్సక్యవిస్మయావేగా, క్షిణోన్మాదోన్మదాస్తథా, విహోజితతాద్రావితాచాపఁమృతిః’ ఇతిభావాః ప్రయోక్తవాన్, శృంగారేశ్యభిచారిణః, ఈశంకనూయది సంచారిభావమున దఁగంగదృశములై వనస్సును జలింపఁజేయుచుండును. ‘వజ్రంశ్చనివజ్రః కల్లోలాస్తేదధార్ణవే, తస్యోత్కర్షం వితన్వంతి, యాంతితద్రూతావపి’ కథాస్థాయినిర్మగా, ఉక్తగార్వకీచారిణః. పువ్యఁశ్చస్వయినఁస్యాశ్చ తత్రయాంతిరసాత్మతామ్;

తా|| అనిరంకుశునిభార్య స్నానమాచరించి శుభ్రవైసవస్త్రమునుధరించి నవరత్నకలిత సువర్ణభరణముల దాల్చి చెంగలవలతోఁ గేశంధమును బ్రకశింఁజేయుచు సంభోగాభిలాషతో ధనాంగనాస్వాధీనమానసం దైకలగుఁడువోయున్న మగనిచెతకుఁ జేరెను.

—: నిరంకుశుఁడనాదరముతోనుండుట :—

క|| చనుదెంచి యతనిమోమునఁ, గనికర మొకకొంత యయినఁ + గానక యపుడ వ్వనజాతనయన సాధ్వన, మును సిగ్గును మానుషంబు + ముప్పిరి గొనఁగన్. 96.
అ|| అవ్వనజాతనయన - పద్మచులవంటి కన్నులుగలదయిన యానిరంకుశునిభార్య, చనుదెంచి - వచ్చి, అతనిమోమునక - తననాభునియొక్కసుఖమునందు, గనికరము - దయ, ఒకకొంతయయినక - ఇంచుకయైనను, కానక - కనఁబడకుండుటచే, అపుడు - అసమయమున, సాధ్వనమును-భయమును, సిగ్గును-లజ్జయును, మానుషంబుక - మర్యాదయును, -తనకవమానమునుగల్గుటను గూర్చిన యాలోచనయును, ముప్పిరిగొనఁగక - మూఁడుపురులుగాఁజాట్టుకొనఁగా, అనఁగా నివి యన్నియు నేకీభావముఁజేందఁగాననుట, ఇందుముప్పిరియనుటకు “నూ. ద్విగోరమిక్రితాయాంతు ప్రాయ ఏకత్వమిష్వతే, మిక్రితాయాంబహుత్వంసాన్య తన్యతాపిక్వచిద్భవేత్” అథ. సంభోగాభిలాషతోవచ్చి యతనిమోమునఁ గనికరమును గానకవిచారప్రస్తుతాలయినదనుటచే విషదాలంకారము. “ఇష్టమాణ విరుద్ధార్థ సంప్రాప్తిభవిషదనమ్ దీపముద్యోయద్వావన్నిర్వాణస్తాదేవకః” చంద్రా,

తా|| అతనిసమీపించి కనికరము లేనివానినిగాఁ జెలిసికొని భయలజ్ఞానమానంబు అంతరంగంబున నిండఁగా.

—: భార్యతాంబూలమీయఁబోఁగా విముఖుడగుట :—

మ|| అలివేణీమణి సిగ్గుచేత నతవ * క్రాంభోజ యై రెండుచే
తుల బాగా లొనఁగంగఁ బోయినఁ గృపా * దూరీకృతుం డై ఘన
జ్వలనజ్వాలకరాళ మైనయొకని * శ్వాసంబుఁ గావించి య
వ్వలిమో మయ్యె దుచింతుచే కలనతుల్ * వారాంగనాభోక్తకున్. 97,

అ|| అలివేణీమణి - తుమ్మెదలవలె నల్లనిజడగలిగి శ్రేష్ఠురాలయిన యతనిగృహిణి, సిగ్గుచేత - అజ్ఞతో, నతవ క్రాంభోజయై. నత - వంచుకొనఁబడిన, వక్త్ర - ముఖమనెడి, అంభోజయై - కమలముగలదియై, రెండుచేతుల - తనయొక్క రెండుహస్తములతో, బాగాలు - వక్కుపొడిసి. ఒనఁగంగఁగఁ + పోయినఁ - ఇయ్యఁబోఁగా, కృపాదూరీకృతుండై, కృపా - దయను, దూరీకృతుండు + వి - దూరముగాఁజేయఁబడినవాడై, ఘన.....సంబుక. ఘన - గొప్పనియగు, జ్వలన - అగ్నిహోత్రముయొక్క; జ్వల - చుటవలె, ఈశ్వాకజ్జము పుం శ్రీ లింగములయందుఁగలదు. 'ని. వహ్నిర్వయోర్జ్వాకీలా' అ. కరాళ - భయంకరమయిన, ఒకనిశ్వాసంబుక - ఒకనిట్టూర్పును, ఇదిమక్కిలి విసుగుజెందినప్పుడు కనఁబడుచునది. కావించి - కలిగించి, ఆనఁగా నొకనిట్టూర్పును విడిచియిడుట. అవ్వలిమోము + అయ్యె - వెనఁమొగమునుబెట్టెను, వారాంగనాభోక్తకు - కలయాండ్రతోఁగూడి సుఖించువానికి, కలనతుల్ - సంసారశ్రీలు, కల శ్రీలు, దుచింతుచే - హితవుగానుండురా, ఇద్దరు కారనుట. ఇందు 'బాగములు' అనుపదమును 'బాగాలు' అని ప్రయోగించుటకు "నూ. అసంబుద్ధాభవేద్వాపు రశ్రీయాంలాప్తివర్ణకే, ప్రాయశోచైకృతపదే లోపాద్విర్భుజ్జమారతః" అధ ఉదా. 'క. కర్పూరంబుతోడిబాగా, లీరాదోయాకునుడిచిఁబయిరాదొచెలి' కళా. ఇందు 'దుచింతుచేతులనతుల్' వారాంగనాభోక్తకు, అనుటచే అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. 'క. భాషింపఁగ సామాన్యవి, కేషమలర్థాంతరాఖ్య + చెన్నువహించుక, క్షిప్రధిపతినహిమింగుక, భాషాపతివ్రాణుదాటు + వశమెవ్వరికి' అలం. సా. సం. 'సామాన్యంవావిశేషవా, తదశ్యేన సమర్థతే, యత్రసోఽర్థాం తరవ్యాసః, సాధర్మ్యణేతరేణవా' కా. ప్ర. 'అలివేణీమణిసిగ్గుచేత నతవక్త్రాంభోజయై, అనుటచేత 'చకిత' మనుశృంగారచేష్టవర్ణింపఁబడినది. 'క. అలకుట చకితమునవ్వును, నలకుటవానితంబురతుల + నశిసమృద్ధో, జ్వలసౌఖ్యము కుట్టమితము, లలనకుఁ జపఁతికతూహ + లంబెట్లన్నన్' కా. సం. మఱియు 'కృపాదూరీకృతుండై.....యవ్వలిమోముయ్యె, ననుటచేత, బలిగిగర్వాతిశయముచేత నిష్టవస్తువునందయినను గలిగెడు ననాదరభావమును నాయకునియొక్క బిబ్బోకచేష్టగాఁ జెలియఁదగినది. 'మనాకప్రియకథాలాపే, బిబ్బోకోఽనాదరక్రియా' ప్రతా. ఇందు నాయకునియొక్క ఘనజ్వలనజ్వాలకరాళమైన నిశ్వాసము తనహృదయ పరితాపమును తెలియొక్కుచున్నదికనుక నిచట శంకయనుసంచారిభావము 'అనిష్టాభ్యాగమోత్పత్తి, శంకారోపాది కారణమ్' "హర్షస్త్రిస్తావాప్తేర్వనః ప్రసాదోఽత్రుగద్గదాకరః, ఉపాయాభావశాస్త్రతు విషాదః సత్త్వసంతుయః, నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసహృత్తాప, సహాయాశ్వేషణాదికృతో' సా.ద. నిరంకుశు

నకుఁ దల్లి యెన్నియో సీతలబోధించినను దనదుర్గణమును విడువఁజాలకుండుటనుగూర్చి “నదుర్జనః సాధువశాముపైతి, బహు ప్రకారైరపికిత్త్యుమాణః, అమూలసిక్తః పయసాఘృతేన, ననింబవృక్షో మధురత్వమీతి” చాణ.

తా॥ అతనిభార్య సిగ్గుతోఁ దలవంచికొని దోయిటఁ దాంబూలమందీయఁబూనిన నతఁడు దయమాని యొకపెద్దనిట్టార్పివిడిచి పెడమొగము పెట్టెనుగదా! తెలయాండ్ర పొందుగోరువారి కిట్లాండ్రెవ్వరుగుదురా?

సీ॥ లేదువోగృహిణిపై + మోదంబు లోకాప, వాదంబునకు నైన + వణఁకనలదె
కాదువో సఁసార + కాంక్ష మేనికి దాని, వినయనంభృతి కైన + వెఱవవలదె
యీదువో దయ్య మా + యిభకుంభకుచపొందు, జననియానతి కైన + జడియవలదె
రాదువో మనసు వా + రవధూవిలగ్న మై, కలకాంత యని యైన + గొంకవలదె

తే॥ కారుణికభావమాత్రవి + దూరదుర్గి, వారహృదయాబ్జుఁ డైయాప + యోరుహాక్షి
వీడెమీయంగఁబోయిన + విరసముద్ర, నవలిమోమయ్యెనతనినే + మనఁగవచ్చు. 98.

అ॥ గృహిణిపైక-గృహస్థురాలయిన భార్యమీఁద, మోదంబు-సంతోషము, లేదుపో-లేదుగదా, లోకాపవాదంబునకుఁ-జనులయొక్కయపనిందకు, వినక - అయినను, వణఁకనలదె-కంపము నొందకలదా, సఁసారకాంక్ష-కాఁపురముమీఁదితోరిక, మేనికి-తనకు, కాదుపో-కూడదు గదా. దానివివయసంభృతికిఁ-అవిడయొక్క నమ్రతతోఁగూడిన కలయికకు, వినక-అయినను, తెఱవవలదె-భయపడవలదా, దయ్యము-చైవము, అయిభకుంభకుచపొందు - ఏనుఁగుకుంభస్థలమునఁటి స్థనములగలదయిన యాయిల్లలియొక్క-కూడికను, “ఉదా. చ. మదగజరాజకుంభముల + మచ్చరి కించుచురోజకుంభములో” శృం. నై. ఈదుపో-ఇయ్యలేదుగదా, జననియానతికిఁ - తనతల్లియొక్క యాజ్ఞకయినను, జడియవలదె-జంకవద్దా, వనస్సు-హృదయము, వారవధూవిలగ్నమై - వేశ్యాశ్రీయందు మిక్కిలి తగలొగ్గిననై, ‘ని. భుజివ్యలంజికా రూపాజీవా వారవధూఃపునః’ హేమ. రాదుపో-రాదుగదా, కలకాంత-పాణిగ్రహణమొనర్చుకొనఁబడినది, అనియైనక-అనునట్టికనికరము తోవయినను, కొంకవలదె-భీతిఁజెందవలదా, కారుణిక.....బుఁడు, కారుణిక - దయతోఁ గూడిన, భావమాత్ర-స్వభావమయినను, “ని. భావో లీలా క్రియాచేష్టా, భూత్యభిప్రాయజంతుభూయా. “భావ స్సత్రా స్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మను” అ. విదూర-మిక్కిలిదూరముగాఁ జేయఁ బడి, దుర్గివార-అడ్డనింపవలదిగాని, హృదయాబ్జుఁడు-పద్మమువంటి మనస్సుగలనాఁడు, వి-అయి, అపయోరుహాక్షి-కనులముఖవంటి నేత్రములగలదయిన యకనిభార్య, వీడెము - తాంబూలమును, ఈయంగక-పోయినక - ఇచ్చుటకు దగ్గజనుఁబోఁగా, విరసముద్రక - చైవ్యముమనెడి మాన మోద్రతో, అనఁగా విరద్ధస్వభావముతోననుట, జనలిమోక్షయ్యొక - పరాజ్ఞుభాండయ్యెను-పెడ జూముపెట్టెను, అతనిక - అయొక్కనిధంక్షనుని, ఏమనఁగవచ్చుక - ఇట్లు ప్రవర్తించుటనుగూర్చి యేమనిచెప్పవచ్చును. ఈపద్యమున ‘లేదువో’ ఇట్లు నాలుగుపాదములయందొక జెప్పఁబడుటనుగూర్చి “నూ. అశ్వత్థర్థవిశేషేన్య, రంకే శ్రుతిమనోహరాః, అభ. ఉదా. “ఉ. యాయు క్తి-మనెందు నుంగలర + యొప్పురుజోభృతరాక్షిసంవడులో” భార. ఇదట. ప. భారమునకు తకరాజేకమయిభంధ

లకు 'నూ. పరుషాణాంగసతదవాస్సుయః, పవార్హ్యంత్వే' నన్న. వీడెము. ఇది వీడియమయొక్క రూపాంతరము. ఈ ప్రయోగమునుగూర్చి "నూ. ఇయాంత్వే కుత్రచిత్ స్వా షత్వం యశ్చాసి తద్భవే, లఘు స్సోఽపి చ సంయుక్త ఇతి కేసాచి దీరణా" అధ. ఈ నీసపాదములు నాలుగును బాదాదియందుద్విప్రాసముగను, అంత్యానుప్రాసముగను జెప్పబడినవి. ప్రథమపాదమున ననుప్రాసముకలదు. ఇందుఁగారణములెన్నియాయుండియును గార్యమభావమగుటచే విశేషోక్త్యంతంకారము. "విశేషోక్తి రఖండేషు, కారణేషు ఫలావగః" కా. ప్ర. ఉదా. "నిద్రానివృత్తా వృద్ధితేద్య రత్నే, నఖిజనే ద్వారపదం పరాప్తే, శ్లధీకృతాశ్లేషరసే భుజంగే, చచాల నాలింగనతోఽంగనా సా"

తా|| ఇల్లాగిపైఁ బ్రేమలేకున్నను లోకులు నిందితురనియైన భయపడవలయునుగదా ! కాఁపు రమానం దిచ్చలేకున్నను భార్యయొక్కనప్రతుకయినను జంకవలయునుగదా ! పరమేష్ఠి యాసతి పొందుఁ గూర్చుకున్నను దనతల్లియొక్కయాజ్ఞ ననుసరించియైన మెలఁగవలయునుగదా ! వెలయాల్లిపై నున్నచిత్తముమరలకున్నను అగ్నిపాక్షిగా వివాహపైనపత్ని యనియైనను వెలపుఁజూపవలయును గదా ! తనకులాంగన తాంబూలమియఁబోఁగా నించుకయైన జాలిలేక మొగముట్రప్పెను. అట్టి దుష్పథచారి శేమనవలయును.

క|| తమకంబు లేక కారు, బ్యముఁ జూప కతఁడు కులాంగ + నావరపీక్షా విముఖత్వ మిట్లు చూపిన, గుమగుమమని శోకవహ్ని + గుబ్బతిలంగన్. 99.

అ|| అతఁడు-అనిరంకుశుఁడు, తమకంబులేక-తగులచులేక, కారుబ్యముక-చూపక-దయను గనఁజలచక, కులాంగనావరపీక్షావిముఖత్వము, కులాంగనా-కుల స్త్రీయయిన తనభార్యకు, అపర-వృత్తిరేకమయిన, జేలయిన, పీక్షా, -దృష్టిచేత, విమ ఖత్వము-పరాబృథము - పెడచూపు, ఇట్లు-ఈ ప్రకారముగా, చూపినక-అగపలచఁగా, గుమగుమమని-గుమగుమమనెడిధ్వనితో, అనఁగా నెన్ని మండునప్పుడు గుమగుమమనిధ్వనికలిగినట్లునుట. 'ని, గుమగుమ, అగ్ని మండుటయందనుకరణము, నూ. అం. ని. శోకవహ్ని-అగ్నిమంటిమఃఖము, గుబ్బతిలంగక-అతిశయించఁగా, ఇందు గుమగుమమమశబ్ద మున ముగాగమంబగుటకు 'నూ. ధ్వన్యనుకరణశబ్దముల కనుభావువుపరంబగుచోఁ గొన్నియెడల ముగాగమంబగు' ప్రా. వ్యా. ఉదా. "కనకనను" రామా. ఇందు 'శోకవహ్ని' ఉపమాంతంకారము. ఇచట నాయికయొక్క శోకమును సంచారిభావము చెప్పఁబడినది. "ఇష్టజనవియోగాదివాఽత్మని దుఃఖాతిభూమిఃశోకః" ప్రతా.

తా|| అనిరంకుశుఁడు భార్యయందలి వృత్తిరేకచిత్తముతోఁ బ్రేమను గనఁజలచక పెడమొగము జెట్టియుండుటఁజూచి యాయిల్లాలు దనమనంబున దుఃఖానలమతిశయించఁగా.

—: భార్య విచారపడి వ్యాకులముతో నిద్రించుట :—

మ|| అకటా ! యితకుఁదెచ్చెనే యనుచు న + త్యావన్న యై జాలవల్లికలో వీడియ ముంచి పంచశరకే + లీవాంఘ చాలించి చం. ఎకగంధినో దనలోన మెచ్చుకొనుచు + బద్ధావనం దిట్టుచు స్వికలం బై నమనంబుతో నిదురఁజెం + దౌ దత్సవివాన్ధులిన్.

అ॥ అకటా-అయ్యో, ఇంతకు-ఇట్టినితికి, తెచ్చినే-తెచ్చిపెట్టెనుగదా, అనుచు-ఇట్లు తలంచుచు, అత్యాపన్నయై - మిక్కిలికష్టమునొందినదై, జాలవల్లికలోక - చిత్రపుపనిచేసిన తమ పాకులపల్లములోపలనే, తాంబూలపాత్రములోనే, ఇచట, జాల + పల్లిక-జాలవల్లిక అగును. “నూ, అచ్చికసమాసంబులదఱచుగవల్లలోపాగమాదేశవికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియెడి” ప్రా. వ్యా. ఉదా. “నీ. జాలవల్లికలముత్యాలజాలీలుపెక్” వింజామరలుపట్టి వేళ్ళుసురటి” రసిక. వీడియముంచి-తాంబూలమునుబడవైచి, పంచశరకేళీవాంఛ-సంభోగమునందలి కోరిక, “ని. ద్రవకేళిపరీహాసః. శ్రీ డాఖేలాచనర్చన” అ. చాలించి-మానుకొని, చంపకగంధిక-చంపకగంధియనుకేరుగల బోగముదానిని, తనలోకి-నయొక్క-మనస్సులో, మెచ్చుకొనుచు-క్లాఘించుచు, పద్మాసనుక-తె మరపువ్వు పీటగాఁగల బ్రహ్మదేవుని, తిట్టుచు-తూలనాడుచు, వికలంబు-విచ్ఛేదమునొందినది-కలఁతఁజెందినది, ఐనమనంబుతో-అయినట్టిహృదయముతో, తత్సమీప స్థలిక-అతనియొక్క-సమీపమున-అతనికిదగ్గఱగా, నిమరక + చెంచెక-నిద్రించెను, ఈపద్యమున“వీడి యము” అని ప్రయోగించుటకు “నూ. ఏదనాచనామ్న మన్యతరస్యామియస్తానాం” శబ్దచి. ఉదా. “క. వీడియముక్తాత్తలైతగ” కవిక. ఇచట ‘చంపకగంధిందవలోన మెచ్చుకొనుచు’ అనుటచే వ్యాజస్వత్యలంకారము. “వ్యాజస్వతిర్ముఖేనిబదా, స్తుతిర్వాదాధిరన్యథా” కా. ప్ర. ‘పద్మాసనుం దిట్టుచుక, అనుటచేత బ్రహ్మనునిందించుటకు హేతువు కనఁబడుచున్నందునఁ గావ్యలింగము. “కావ్యలింగం. హేతోర్వాక్యపదార్థతా” కా. ప్ర. ఇందునాయక య ధీరగావర్ణింపఁబడినది. వ్యంగ్యముగాఁ గోపప్రకాశముచేయు నాయకయే యధీర, అమర్షణ మనుసంచారిభావమును జెప్పఁ బడినది. “అమర్షః సాపరాధేషు చేతః ప్రజ్వలనం మతమ్” ప్రతా.

తా॥ అయ్యో! ఎంతటికష్టముసంభవించె ననిదుఃఖించుచు బలైరమునఁ జాంబూలమునుంచి సంభోగాభిలాష మాని తనపతి నిట్లుసంసారవృత్తిరేకునిగాఁ జేసి తనకులోబఱచుకొనిన చంపకగంధి యొక్క చాతుర్యమును క్లాఘించుచు సతిపతుల కిట్లువియోగమును గూర్చిన బ్రహ్మదేవుని దూషించుచుఁ గలఁతనొందిమనంబుతో నతనిదాపున నిదురించెను.

—:నిరంకుశుండు పరితపించుట :—

మ॥ తేలఁకుం దల్లడమందుఁ దాల్చివదలుం ♦ దాపించుఁ గోపించు నీ
తులువల్లించినతల్లిమీఁద విధికిన్ ♦ దుర్వారు లెవ్వారనుకొ
దలయూఁచుం దనబుద్ధిహీనతకు నా ♦ ధాత్రీసురుం డప్పు డా
వెలయానిన్ వలయాలిమత్కరయుగన్ ♦ వీక్షింపఁగా లేమికిన్. 101.

అ॥ అధాత్రీసురుండు-అబ్రాహ్మణుండు, అప్పుడు-అకాలమున, వలయాలిమత్కరయుగక, వలయ చుట్టుకొనుచున్న, అలిమత్-తుమ్మెదలుగల, కరయుగక-హస్తములయొక్క-జంటగల దానిని, అవెలయాలిక-అబోగముదానిని, వీక్షింపక + కాక + లేమికి - చూచుటలేనందువలన, చూడవలెగాకున్నందున, తలఁచుక-చలించును, ఉదా “క. అప్పురుసునబాణాసురుఁ, దప్పటికప్ప టికిఁ దలఁకే, నధికభయమునకొ” ఉ. హరివం. తల్లడము + అందుక-వ్యాకులపడును, ఉదా. “ఉ.

తాపించుకొ-జ్వరముచే గాఁగును, నీతులు-మంచిమాటలు, వల్లించినతల్లిమీఁదన్ - చెప్పినమాటలనే మరలమరలజెప్పిన తనయొక్కజననిపై, ఉదా “మ వల్లించు శ్రీరామనా, మనుభామాధురిసాధురీతి” పాం. మా. కోపించున్-క్రోధమునువహించును, విధికి-బ్రహ్మవ్రాతకు, దుర్వారులు-అలవిగాని వారలు, ఎవ్వారు-అనుకొ-ఎవరుకలరనుకొనును, తనబుద్ధిహీనతకుకొ-తనయొక్కమతిబ్రష్టత్వమునకు, తలయూచుకొ-కిరఃకంపమొనరించును, కారకదీపకాలంకారము. “క్రమికైకగతానాం తు. గుమ్మః కారకదీపకమ్, గచ్ఛత్యాగచ్ఛతి పునఃపాఞః పశ్యతి పృచ్ఛతి” కవ. “సకృద్వృత్తిస్తు ధర్మస్య ప్రకృతాప్రకృతాత్మనాం, సైవ క్రియాను బహ్విషు కారకస్యేతి దీపకమ్” కా. ప్ర. ఉదా. “ఖద్యతి కూఱి తేల్లితి, విచలతి నిమిషతి విరూఢయతి తిర్యక్, అంతర్నందతి మంచితుమిచ్ఛతినవపరిణయావధూః శయనే” ధ్వన్యా. ఇందునాయనునికిఁ జింతమునుచేప్వ చెప్పఁబడినది. “ఇష్టానభిగమాత్ ధ్యానం, చింతాశూన్యత్వతాపకృత్” ప్రతా. ఈకవి నీతకనుపించనిసమయమున రామునిచేతఁగూడఁ గుడియెఁడుగునిట్టిపనులే చేయించినాఁడు “కన్నులనశ్రులుఁగ్రమ్మఁగవగచుకొ, జౌరావిధివశంపుని తలయూచుకొ, ఏటికిఁబ్రాణములిఁకననితలచుకొ, క్రమ్మరసామ్ములం రొమ్ముననొత్తుకొ, ఏగతిసోరుతుఁనిఁకననిపలుకుకొ, బాపురె విధియనిఁఫాలముముట్టుకొ” సుగ్రీ. వసుచరిత్రమువను, చ.ఉసురనుఁ గన్ను మెడ్చుఁదలఁయూచుఁ దలంచునగుంజెనుర్చున * దైవజగనుంగొనుంబొరలుఁలేచునడంతుఁజలింప కుండువో, ప్రకవసుగంధియంచుఁ బువ్రుఁపాన్పునవ్రాలు నృపాలపుంగవుం, డసమకరప్రవీరనిశితాశుగ దుర్దినధూయమానుఁడై” అనియున్నాఁడు. ఇచట నిరంకుశుఁడు నీతులుబోధించినతల్లిపైఁ గోపించు నచటనుగూర్చి “అభానాయాచకఃశత్రు ర్మూర్ఖాణాంబోధకోరిపుః, బారశ్రీణాం పతిశ్శత్రుః చోరాణాంచఁద్రమారిపుః” చాణ. ‘తాపించుకొ - కోపించుకొ-తలయాలికవలయాలి, అను ప్రాసాలంకారము.

తా|| అనిరంకుశుఁడు నిజవేళను జూడరలనుపడకపోవుటచేఁ దాపమునుజెందును, బుద్ధినిలుకడ లేకుండును, మిక్కిలివ్యాకులపడును, హింసాకృతములుబోధించినతల్లిపై నాగ్రహముఁజూపును, బ్రహ్మ వ్రాతకెదురులే దనుకొనును, పెందలకడనే యోగిరమరగించి పోఁజాలనయితిని గదా యనితనబుద్ధి లోపమునకు కిరఃకంప మొనరించును.

కల|| వాఁడానాలుగుగడియలు, నేఁడాదిగఁ గడపిసూర్యుఁ * డిఁకఁ దూర్పునకుకొ

రాఁడో యనితలపోయఁగ, మూఁడవజా మయ్యె నంత * మోద మెలర్చక. 102.

అ|| వాఁడు-అనిరంకుశుఁడు, ఇది తచ్చబ్రతుకనుక ‘తదిదమార్గబ్, అనుకైకృతచంద్రికా నూత్రముచే వకారాగమును నూ. “భవేత్తదాదిశబ్దభ్యోడుష్యైరస్తుభవేన్నచోత్, జనస్థానేతదత్ర స్యాత్, క్వచిదత్వంభవేల్లులే” అభ, అనాలుగుగడియలు - అకొఁతదికాతమును, ఏఁడాదిగకొ-ఒక సంవత్సరమైనట్లుగా, ఉదా. “క. ఏఁడాదిచటకొ, నిలువును” ఉ. రా. కడపి-కాతమును వెళ్ళుఁ బుచ్చి, సూర్యుఁడు-భాస్కరుఁడు, ఇఁకకొ-ఇఁకమీదట, తూర్పునకుకొ-తూర్పుదిక్కునకు, రాఁడో-రాఁడుకాఁబోలును, అని-ఇట్లని, తలఁపోయఁగకొ-అలోచించుకొనుచుండఁగా, మూఁడవజాము- తృతీయయామము, ఇచట మూఁడుకట్ట మునిల్పించుకనుని శ్రీ. బ. నీతారామాచార్యులుగారు తమకట్ట రత్నాకరమునవచించియుండిరి. కాని “క. మూఁడవజామాలిమెప్పుయి” అను భారతప్రయోగమును. “ఉ. ము, మూఁడుకట్టంబులేయి” అను జైమినిభూతప్రయోగమును, జూచియుండఁగని తలఁపవల

యును. శ్రీ సూర్యారాయాంధ్రనిఘంటువునందుగూడ నిరంకుశోపాఖ్యాన పద్యమును భారత జైమినీ భారతపద్యములను జూపియున్నారు. అయ్యె-అయిపోయెను, కడచిపోయెను, ఆనగా వేకువజామయ్యెననుట. 'ని. నికానిశీధినీరాత్రి శ్రీయమాక్షణదాక్షిణి' అ. రాత్రియందలి ప్రథమ యామముచేష్ట కాలమును, అంత్యయామమువిబోధ కాలమును, అగుటచే నిరంకుయామములందు సగము దివససమానము, కావున రాత్రికిఁద్రియామ. అనుపేయవచ్చినది. ఇచటనిరంకుశుఁ డింకనూర్యుఁ డుదయింపఁడని విలపించుచుండఁగ నింతలో వేకువజామయ్యెననుటచే సమాధ్యంతికారము 'సమాధిః కార్యసౌకర్యం కారణాంతరస్మి ధేః ఉత్కంఠితా చ కలటా. జగమాస్తం చ భానుమాన్' చంద్రా. "సమాధిః సుకరం కార్యం. కారణాంతరయోగతః" కా.ప్ర. ఉదా. మాన మస్యా నిరాకర్తం పాదయో శ్చ పతిష్యతః, ఉపకారయ దిష్ట్యేద, ముద్గర్థం ఘనగర్జితం" కావ్యాద. వఱియు వ్రాతప్రతియందు, "మూఁడోజామయ్యె, ననియేయున్నది. దానిఁజూచియే శ్రీ. అ. అదిభట్టనారాయణదాసుగారు తమగేయకవిత్వమున "లేజవ్యనంపునందు- నా ల్లోజాముక్తాంప్రాస్తుజేగిననందు" అని ప్రయోగించిరి.

తా|| అతఁ డాశోఁడి కాలము నొకసంవత్సరముగాఁ దలఁచి యింక నూరోద్దయము కాదు సుమా! అని విచారపడుచుండఁగా వేకువజామయ్యెను.

శా|| పాయంజొచ్చె విలాసినీసురతసా ♦ భాగ్యంబుచేఁ దారకల్
మేయంజొచ్చె జకోరపంక్తులు గడుం ♦ బ్రేమక శరచ్చంద్రికల్
దూయంజొచ్చె మరుఁడు లేజగురుగు ♦ త్తుల్ జంక నుంకింపుచుక
గూయంజొచ్చె దృతీయయామకృకవా ♦ కుల్ కొక్కొరోకోధ్వనిక. 103.

అ|| విలాసినీసురతసాభాగ్యంబుచేక, విలాసినీ - కావముగఁజ్రీయొక్క, సురత-సంభోగమువలన, సాభాగ్యంబుచేక-సమృద్ధిచేత; తారకల్-చుక్కలు, నక్షత్రములు, పాయక చొచ్చె-తొలగనారంభించెను; జకోరపంక్తులు-జెన్నెలపులుఁగులయొక్కవరుగులు, కడుక-లేస్సయిన, బ్రేమక-పేరిమితో. శరత్-చంద్రికల్-ప్రకాశించుచున్న జెన్నెలను, మేయక+చొచ్చె-భుజించుటకునారంభించెను, మరుఁడు-మన్మథుఁడు, లేజగురుగుత్తుల్-లేతచిగురుటాకులయొక్కగుచ్చములను, చంకక-తనయొక్కబాహుమూలమున, ఉంకింపుచుక-లేస్సగాఁబూనెను - అధికముగావహించుచు, తూయక+చొచ్చెక తూపులుగాఁజేయఁబూనెను, బాణములుగా నొనర్చునారంభించెను, దృతీయయామకృకవాకుల్-మూడవజామునఁగూయుకొళ్ళు, "ని. కృకవాకుస్తామ్రచూడః, కుక్కుటశ్చరణాయుధః" అ. కొక్కొరోకోధ్వనిక - కొక్కొరోకోయినెడుకబ్బములతో, కూయక+చొచ్చెన్-కూయనారంభించెను, ఉదా. "ఉ. కొక్కొరో, కోయినెఱుఁడేయతఁడు" శృం. వై. "ఉ. మ్రాసెఁకొక్కొరో, కోయినెకుక్కుటన్నురదఃకుంఠితకంఠకకోరనాదముల్" విక్ర. ఈ పద్యమునఁ ద్రిపాసముచెప్పఁబడినది. స్వభావోక్త్యంతికారము. "స్వభావోక్తిరసా చాదయధావద్యస్తుభర్తనమ్" ప్రతా.

తా|| కామినీసమాహముయొక్క సంభోగాతిశయములచేత నక్షత్రము లేడఁబాయుచుండెను.

మూలమున వహించి సంధించుచున్నాఁడు. తెల్లవారుజామునఁ గూయుకోళ్ళు కొక్కిరియని ధ్వనిచేయుచున్నవి.

చ॥ వనరుహబాంధవుండు పగవాఁ డరుదేగలఁ డింకఁ బోద మా
వనమున కన్నసాధుజన వాక్యము లొక్కచోర మార్తితో
విని తమిదీట వెక్కనము వెన్నెలముద్ద భుజింపఁబోయి గొం

తునఁ బడవేసికొన్న హిమ డ తోయ మొసంగిరి నెయ్యలయ్యెడక. 104.

అ॥ వనరుహబాంధవుండు - కమలకుంజాట్టచుయిన నూర్వఁడు, పగవాఁడు - మనకువిరోధి, అరుదేగలఁడు - అరుచెంచఁగలఁడు - రాబోవుచున్నాఁడు, ఇంకక - ఇంతటితో, అవనమునకుక - అజలమునకు, అయరణ్యమునకనిభావము. 'ని. వనం కానన నీరయోః. నానా. పోదము - పోవుదము, "నూ. భాషేయమమితాత్ర దేశ్యావిత్రస్యభావయుక్, తచ్చిత్రతాతుద్రవ్యవ్యా పూజ్యపాదనుభాషితైః" అని యధర్వణాచార్యులు. అన్నసాధుజనవాక్యములు - అనినట్టిసజ్జనులయొక్క పలుకులు - అనినట్టినుంచి వారియొక్క మాటలు. 'ని. జనస్సమూహేలోకేఽపి. నానా. ఒకచోరము - ఒకచక్రవాకపక్షి, విని - అకర్ణించినదై. అలకించినదై, అర్థితోక - దుఃఖముతో, తమిదీటక - కోరికదీరుటలుగా, వెక్కనము - నిత్యుట్టమయిన, వెన్నెలముద్దక - చంద్రికయను కలశమును, భుజింపఁబోయి - తినుటకుఁబోయి, గొంతునక - గొంతులో, పడవేసికొన్నక - పడునట్లువైచుకొనఁగా అయ్యెడక - అసమయమున, నెయ్యలు - స్నేహితులు, హిమతోయము - మంచుచిందువులనెడినీళ్ళను, ఒసంగిరి - ఇచ్చిరి. ఈపద్యమున 'నెయ్యఁడు' అనుప్రయోగమునుగూర్చి "నూ. కేచిత్తువైకృతాఃకభ్దాః, పుంసీచాన్యత్రనఁగతాః" అథ. పద్యమంతయును రూపకాలంకారము. 'తద్రూపకమభేదో యోజాపమానో పమేయయోః అతి సామ్యాదభేదః, త్రాతాంతోపతాయా" కా. ప్ర. ఇచట చకోరములు వెన్నెలముద్దను దినుటకవి సమయసిద్ధము. 'జ్యోత్స్నాపేయాచకోరైర్జలధరసమయే మానసంయాతిహంసాః, ఇత్యుద్యున్నేయ మన్యతోకవిసమయకతం సత్కృషీనాంద్రబంధే" సా. ద. 'వనరుహబాంధవుండు పగవాఁడరుదేగలఁ డింకఁబోదమా, వనమునకు. ఇది క్లేషాలంకారము. 'నెయ్యలయ్యెడక' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ మనకు క్రతువగు కమలబాంధవుండు రానున్నాఁడు మనమింక వనమునకేగవలయునునుమా! అను సద్వాక్యమును వేరొకచాతకము విని దుఃఖముతో నీవెన్నెలను గోరికదీటఁ దినిపోవుదమని మ్రొంగ నది కుత్తుకజాఱకుండిన యపాయస్థితిలోఁ దనహితులు మంచనెడిజలమును దెచ్చియిచ్చిరి.

ఉ॥ అప్పుడు విప్రనూనుఁడు రఁ యంబునఁ బానుపు డిగ్గి వేడ్కతోఁ

జెప్పుకు మింక నొక్కదరిఁ డ జేరెద నంచుఁ దలంచువేళ లా

గొప్పఁగ ధాతచేలము న డ మున్నతలీల మునుంగువెట్టి నీ

ర్గప్పిననిప్పుచందమున డ రాజనిభానన నిద్రవోవఁగన్.

105.

అ॥ అప్పుడు - ఆయనను, విప్రనూనుఁడు, అబ్రాహ్మణునికుమారుఁడు, రయంబునక - కిక్కుముగా, పానుపుడిగ్గి - కయ్యనండిదిగి, వేడ్కతో - కుతూహలముతో, ఇంకన్ + చెప్పుకుము - ఇంకఁ జెప్పఁచోకుము - ఇంకవీలుచిక్కినదిలెప్పునట, ఒక్కదరిక - ఏదోయొకజైపునకు, చేరెదక - పోగలను, అంచుక - ఇట్లునుకొన్నాఁడు, ఇచట 'అనుచు' అనుటసభ్యము 'అంచు' అని ప్రయోగించుటకు "న్యా.

శత్రుత్వతూతిశ్చిన్తోః” ‘తస్యస్యాచ్చపూర్ణజిందరసి’ నన్న. తలంచువేళకే-అలోచించునట్టి నమయమున, రాజనిభానన-చంద్రునితో నమాననయన మభిముగల యోగ్యుహిణి, ఇచట నిశబ్దమునకు ‘ని నిభోవ్యాజనదృశ్యతోః’ విశ్వ. ‘ని. స్యుర త్రరపదేత్వమి. నిభసంక శనీః శ, ప్రతీకాశోపమాదయః. అ. ఉదా. ‘చంద్రనిభః, లక్ష్మీరంకాశా, పద్మినీకాశం, మూర్త్యప్రతీక శః, విష్ణూపమానః, ఇత్యోదులు. ధౌతచేలముక-ఉదికినవస్త్రమును, లాగొప్పంగక-ఇచ్చువచ్చినట్లు-ఇష్టానుసారముగా, మునుంగు వెట్టి-నిండారంగప్పుకొని, నీర్లప్పినసిప్పుచందమునక-బూడిదగప్పిన యగ్నిహోత్రహవలె, నీలు+కప్పిన-నీర్లప్పిన-అగును. ఇది నిగుణయొక్క రూపాంతరము. ఉదా. “అ మ ణుకొన్నవారి నీలుచేయము, భార. ఇచట సంధినిగూర్చి “నూ. నలదాదేరంతరుతశ్చ” నన్న. నిద్రవోవంగక-నిదుంచుచుండగా, ఇచట ‘నీర్లప్పినసిప్పుచందమున రాజనిభాననిద్రవోవంగన్, అనుటచేత నుపమాలంకారము. ‘సాధర్మ్యముపమా’ కా. ప్ర. ‘అంచుచందంచు-కప్పినసిప్పు, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| అయ్యొడ నిరంకుశుడు వేటవజ్రావయ్య నింక నెచ్చటికైనబోవచ్చు నని యూహించి తన శయ్యనుండి దిగి చంద్రబింబమువంటి మోముగలకనతి నసిగప్పినిప్పువలె నిద్రించుచుండగా.

—: నిరంకుశుడు నళియాభరణముల వాడించి వేశ్యయై టిక్కేగుట:—

శా|| ఔరా దైవము దెచ్చిపెట్టె ననుచున్ ♦ సామోదచిత్రాబ్జుడై
చేరంబోయి మునుంగుదీసి కడువై ♦ చిత్రంబు మీఱన్ దురా
చారాగ్రేసరుఁ డాధరాసురుఁడు కాం ♦ క్షన్ నల్లపూసాదిగా
నారామామణిసామ్మ నాచుకొని వే ♦ శ్యావాటికే కేగె న్నృపా. 106

అ|| నృపా - ఓరాజా, దురాచార + అగ్రేందుడు - చెడ్డనడకయందు వర్తించువారిలో మొదటివాడు, “ని. పురోగాగ్రేసర ప్రస్థాగతః సరపురస్సరాః” అ. అయిన. ఆధరాసురుఁడు - అబ్రాహ్మణుఁడు, అభూమియందుండెడి రాక్షసుఁడని భావము, ఔరా - ప్రళంసార్థకము, ఉదా “కా....ఔరాయంతసౌఖ్యప్రదం, లైకన్పట్టిన దీప్తలబు” ఉదా. దైవము - దేవుడు, తెచ్చిపెట్టెక - నాకుసంప్రాప్తించునట్లుచేసెను, అచుక - ఇట్లుకలంచుచు, సామోదచిత్రాబ్జుడై - సామోద - సంతోషముతోఁగూడిన, చిత్ర+అబ్జుడు - పద్మమువంటి మనస్సుగలవాడు, ఐ - అయి, చేరకపోయి - తనయొక్క భార్యను సమీపించి. మునుంగుక+తీసి - అమెకప్పుకొనిన మునుంగును తొలగించి, కడువైచిత్రంబు - లెన్నైన విచిత్రవృత్తావహము, మీఱక - అతిశయించగా, కాంక్షక - ఆశతో, ఆరామామణిసామ్మక - అభార్యయొక్క నగలను, నల్లపూస+అదిగా - నల్లపూసలుమొదలుగా-నల్లపూసలతో సహితముగాననుట, ఇచట ‘నల్లపూసాదిగా’ ననుటకుదా “వ. నిశపురోహితుండయిన ధౌమ్యుండాదిగా వశేకవిద్యనృహీసుర నివహంబుతో” భార. నాచుకొని - అపహరించి, ఉదా. “శి. భల్లువఁడందఱుమీటివైంధవ, ప్రాణమువాచి కోలు నర ♦ సాత తలంపంగ మర్త్యకృత్యమే” భార. వేశ్యావాటికక - బోగమురాండుండెడి యిండ్లవరుసకు, ఏగక - పోయెను, ఈపద్యమునక ప్రథమపాదమున స్వరప్రధానయతి నెప్పుడబడినది, ‘ధురాచారాగ్రేసరుఁడాధరాసురుఁడు’ అనుకల్పమునందలి భూనికాచారమున శ్లోకమున

రమును, 'చిత్రాబుడు' ఉపమాంకారమును, 'మిత్రాదురాచార - అగ్రేసరుడాధరాసురుడు' అనుప్రాసాలంకారమును.

తా|| ఓరాజా! దుష్పథచారి యగునానిరంభుశుడు తనలో నాహా భగవానుఁ డీదినమున నాకు భనసహాయమొనర్చి ననింఁజెప్పించుచుఁ దనభార్యచెంతక్షేమి యాయుండునుఖి కన్పెట్టిన యున్న వస్త్రమును తొలగించి మెడలోనున్న సాములను నల్లపూసలతోఁగూడ నపహరించి జలయాంధ్రయిండ్లవరుస కరిగెను.

—: ప్రాతస్సంధ్యాకాలవర్ణనము :—

శా|| నీడాంతంబులనుండి పక్షులు మెడల్ ♦ నిక్కించి నల్లిక్కులన్
జూడన్ దుమ్మెదగాణ పాడఁ దెలిమిం ♦ చుం గూడ నబ్జేక్షణల్
మేడన్ నిద్దరమంపు వీడఁ గమనుల్ ♦ మిసాంకుతోఁ గూడఁ గ్రీ
డాలంబమ్ములు వీడనాడఁ దమితో ♦ డం 'దెల్లవాతె న్నృపా. 107.

అ|| నృపా - ఓరాజా, పక్షులు - పిట్టలు. నీడ+అంతంబుల - గూండ్లయొక్కచివరలను, "ని. కులాయోనీడమస్త్రీయాం" అ.వృత్తి. 'నీయతేత్యణాదికమత్రేటిసీడం. త్యణాదులు దీని యందుంచబడును. ఉండి మెడల్ నిక్కించి - అట్టులనుజూచి, నల్లిక్కులక - నాలుగుదిశనను, చూడక - చూచుచుండగా. తుమ్మెదగాణ - తుమ్మెదయనుగానమచేసెడి స్త్రీ-తుమ్మెదయను పాటకత్తె. పాడక - సంగీతమునుబాడగా, తెలిమించుక - తెలుపుయొక్క యధికమును, జూడక - కలియఁగా, అబ్జేక్షణల్ - కమలములవంటి కన్నులుగల స్త్రీలు, మేడక - హర్ష్యము నందు, ఇచట 'మేడ' దేశ్యము "నూ వ్యతిరిక్తాస్సంప్రదాయతోవేద్యాః" నన్న. నిద్దరమంపు వీడక - నిద్రయొక్కచుట్టు వదలిపోఁగానే, కమనుల్ - ఇచ్చగలవాండ్రు-అనఁగాగాముకులనట. "ని. కమనః కామకే కామే" విశ్వ. మిసాంకుతోక - మనస్థునితో, కూడక - కలియఁగా, అనఁగా వలపుకాండ్రు కనిపింపకపోఁగాననుట, క్రీడాలంబమ్ములు - రతికేరియొక్కపట్టు, వీడ నాడక - విడిపోఁగొట్టఁగా, తమితోడక - మోహముతో, తెల్లవాతెక - ప్రభాతకాల మయ్యెను, అనఁగా సుదయమయ్యెననుట. ఈపద్యమయొక్క చాలగవపాదమున నభేదప్రాసము చెప్పుబడినందులకు "గ్రీ. పెద్దలాకును దవకు న + భేద మగుట, అశలకు నభేదమట్లున + గలుగు కతన, క్షీణిని మూడవసరళంబు + యతులఁ బ్రాస, ములను లఘులఘులకార + ములకులియచు" అన్న. "రలయో ర్లడయో సైవ్య ల్లగయోశ్చసయోరశి, వటయో ర్మణయో శ్చ" కే నవిసర్గా విఠర్ల యోఃసవిదుకావిందుకయోఃస్యైవభేదేనకల్పనమ్"భోజ. ఉదా."తోటకము. తాలిమిందూలిన+తాపన పత్తుల్, (వీడవనఁబున+జీడ్కోజాక) మగ్గుపు.(చ.చిలుకలగూయునో చెవుల+స్థిలలవోవగ నంబు నెన్నఁడు, న్నెడలఁడు నందనోపవన + వీధులకై' శృం. నై."చూడక-పాడక-వీడక - కూడక-అడక-తోడక" ఇట్లు చెప్పుటచేత సంత్యామప్రాసాలంకారమును, స్వభావోక్త్యలంకార మును. 'తుమ్మెదగాణపాడ' ఇచటరూపకాలంకారమును, 'కమనుల్ మిసాంకుతోఁగూడ' ఉపమా లంకారము. 'తమన్వే శ్శృణుబధ్నాతి తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి, తన్వైవానకరో తీసి శబ్దాః సాదృశ్య వాచకాః, ఉపమాయా మితే ప్రోక్తాః కవీనాం బుద్ధిపూజ్యదాః" కావ్యాద. పిల్లలకనిన పిల్లల పిల్లనియున్నాడు. ఇది శైలికిమాత్రమే యుపమానింపఁబడుచున్నది.

“స్వైరం కైరవకోరకాన్ విదళయన్ యూనాం మనఃభేదయన్,
అంభోజాని నిమిలయన్ మృగదృశాం మానం సమున్ములయన్
జ్యోత్సానం కందళయన్ దిశోధవళయన్ భోధి మద్వేలయన్,
కోకా నామలయన్ తమఃకలళయన్ నిందిన్ సముజ్జ్వంభితే” సం. చిల్ల.

తా|| ఓరాజా! పక్షులు గూండ్లనుండి మెడలనుజాచి నాలుగుజైపులఁ జూచుచున్నవి, తుమ్మెదలు గానముచేయుచున్నవి. దళలెల్లను దెల్లవడినవి. మేడలయందు శయనించిన కామినులకు నిత్రవత్తువీడుచున్నది. ప్రియురాండ్రయొక్కయుఁ బ్రియులయొక్కయుఁ గలయొకపట్టు విడిపోయినవి. కామకులప్పుడే స్వప్నానములకుఁజేరిరి. కాంతలకు మోహముండియు నింతలోనే తెల్లవారివదిగదా!

క. తమి తీతై రమణరమణుల, తమతీతైన్ సాంధ్యరాగఁ ధారాళరుచున్

గమిగూడె రథాంగవిహం, గమి గూడెం బ్రాణనాథుఁ గాధప్రేమన్. 109.

అ|| తమితీతై - చీకటి పోయెను, వృత్త. “తామ్యంజివిరహిణః ఆశ్రేతితమి” ర మణరమణులకుమితీరై - కామకులయొక్కయు కామినులయొక్కయు మోహము పూర్తియైయ్యెను, సాంధ్యరాగధారాళరుచున్ - సంధ్యాకాలపు జెట్టనికాంతియొక్క యడ్డపాలులేని కాంతులు, గమిగూడె - గుంపుగాఁగలిగెను, బ్రాణనాథుగాధప్రేమన్ - పతియొక్క యధికమయినప్రేమా ముచేత, రథాంగవిహంగమి - ఆంధుచక్రవాకపక్షి, కూడె - పతితోఁగలిగెను, “తెల్లవారగనే రాత్రియొక్కయు జారిణీజారులయొక్కయుఁ దమినకించెను, చక్రవాకపక్షులును సంధ్యాకాలపు టిరుణకాంతులునుగూడెను” యిది తుల్యయోగితాళంకారము. “వర్ణ్యానామితరేషింవా ధర్మైక్యం తుల్యయోగితా, సువచన్తి సరోజాని సైరిణీవదనానిచ” కవ. “నియతానాం సకృద్ధర్మః సాపు నస్తుత్యయోగితా” కా, ప్ర. ‘తమితీతై రమణరమణుల తమితీతై - గమిగూడె రథాంగవిహంగమి గూడె’ పదయనుకాళంకారమును.

తా|| చీకటివంతయు నకించెను. సతిపతుల మోహమడంగెను. అరుణోదయపు కాంతి యెల్లెడనిండెను. జక్కవలు జతగూడెను.

— సూర్యోదయవర్ణనము —

సీ|| బటువుగా నాకాశఁ బొద్ధచూడఁమణి, పెట్టినకుంకుమఁ బూట్టనంగ
సమయవర్తకనులేఁ శ్వరదిశావివణిలం, బిత మైసలత్తుకఁ బిళ్ళయనంగ
నఖిలజగత్ప్రాణఁ హరణకాంక్షుఁ బురారి, కెంగేలఁ బట్టినఁ కేడె మనంగ
బహుచిహంగమకులాఁ స్పదవిష్ణుపదవట, ప్రథమదిక్పాఖ్యాఁ ఫలమనంగ
తే|| వాసవాశాధరాధరఁ వ్యానమాని, వల్లభుఁడు ‘నదైవంకేశఁ వాత్సరం, బ
టుంచునెత్తినహస్తారుఁ బాజ్ఞమనంగ, భానుఁ డుదయించె దేదీప్యఁ నూనుడగుచు 109

అ|| ఆకాశబొద్ధచూడఁమణి. ఆకాశ - అంతరిక్షమనెడి, బొద్ధచూడఁమణి - బుద్ధునిచేఁ గల్పించఁబడిన మతస్తులలో శ్రేష్ఠుఁడయినవాఁడు, బటువుగా - గుండ్రముగాను పెద్దదిగాను, పెట్టినకుంకుమబొట్టు - మొగమునందుఁబెట్టుకొనిన యెట్టనికుంకుమబొట్టు, అనంగ - అనునట్లు గాను, సమయ....చిత్రము, సమయ - కాలమనెడి. వర్తక - వర్తకము చేయువానియొక్క.

జేరముచేసెడివానియొక్క, సురేశ్వరదికావిపణి - తూర్పుదిక్కునెడిఅంగభృషీధియందు, అంబికము -
 ప్రేలాడఁగట్టినది. వివలత్తుకవిశృ - అయినట్టి అక్కతోఁగుండ్రముగాఁ చేయఁబడిన యొకవస్తువు,
 అనంగఁ - అనుకొనునట్లుగాను, పురాని - దానవులయొక్క-ముఁడుపట్టణములను నాశనముచేసిన
 శివుడు. అఖిల.....కాంక్షఁ. అఖిల - సమస్తమయిన, జగత్ - లోకములయొక్క; ప్రాణ
 వారణ - ప్రాణములను నాశమొనర్చుటయందు, కాంక్షఁ - కోరికతో, కంగేళఁ - ఎఱ్ఱనికాంతి
 గల తనయొక్కచేతితో, పట్టినకేడెము - ధరించినదాలువాలు, అనంగఁ - అనితలంచునట్లును,
 బహు.....ఫలము. బహు - అనేకమయిన. వివాంగమ - పక్షులయొక్క, అనేకులయిన భేచ
 రులయొక్కయని భావము. కుల - సముదాయమునకు, అప్పద - స్థానమయిన, విష్ణుపద - ఆకాశ
 మనెడి, కట - మట్టిచెట్టుయొక్క, 'ని విశ్వుష్ణుపదంవాతు పుంస్యాకాశవిహాయినీ' అ. భ్రమ
 దిక్ - తూర్పుదిశయందుండెడి, కాళ - కొమ్మయొక్క, అగ్ర - చివరనున్న, ఫలము - పండు
 అనంగఁ - అనియుపాించునట్లును, వాస.....భుండు. వాసవాకా - తూర్పుదిశయందలి, ధరా
 ధర - పర్యతమనెడి, వ్యాస - వ్యాసుఁడనుపేరుగల, మానివల్లభుండు - మహర్షులలో శ్రేష్ఠుఁడైన
 వాఁడు, 'నదైవంకేశవాత్సరం' విష్ణువుకంటె నితరమయినదేవుఁడులేఁడు, అటంచుక - అనిచెప్పవ,
 ఎత్తినహస్తారణాబ్జము - మీఁదికెట్లైన యొట్టదామరవంటి చేయియో, అనంగఁ - అనునట్లును,
 ఇచట వ్యాసమహర్షి కాశీక్షేత్రముననిలిచి విష్ణువుకంటె భగవంతుఁడింకొకఁడులేఁడని తనకుడిచేతిని
 బైకెత్తగా భృంగీశ్వరుఁ డాహస్తమును స్తభింపఁజేసినందున నాచేయిక్రిందికిరాక యట్లెయుండఁగా
 శివస్తుతియొనర్చినంత నాహస్త మెప్పటివలెకచ్చెనని కొన్నిపురాణములయందుఁ జెప్పఁబడియున్నది.
 "కా. కాశీకవ్యాసుండు చంద్రకేళునిధి + క్కారించి విష్ణుఁడ లో, కేశుండంచు వచింపఁగా
 నతని యాక్షేపంబువారించియుక, క్లగంబొప్ప భుజద్యయిన్నిలిపి కి + క్షింపకామదింబూనునందీశుం
 డిచ్చు సమస్త కామ్యములు" చిరి. వ్యాసునిహస్తముతోఁబోల్పుటకుదా "వహ్నిస్సులింగఇదభానర
 యంచకాస్తి" వా, నూ. చెన్నపురప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకబాండాగారమున వ్యాసభుజస్తంభము అని
 యొకగ్రంథమేకలదు. తక్కుర్త రొచ్చి పీఠభద్రకవి. భానుండు - సూర్యుడు! దేవీప్రమానుండు -
 మిక్కిలిప్రకాశించుచున్నవాఁడు, అగుచుక - అయి, ఉదయించెక - పుట్టెను, అనంగాబ్రాహ్మ
 వొడిచెననుట, ఇచట వ్యాసునిహస్తము స్తంభింపఁబడినట్లే సూర్యుఁడాకాశముననుండెనని యుప
 మానము గ్రహింపవలయును. ఈపద్య మంత్యానుప్రాసముతోఁ చెప్పఁబడినది. ఆకాశబౌద్ధ
 చూడామణి, ఇత్యాదులు రూపకాలంకారమును, 'కుంకుమబొట్టనంగ' ఇత్యాదు లుత్పేక్షాలంకా
 రమును అగుటచే అంగాంగిభావసంకరము. "క. అనీజహ్యభయందలై, యసమమహాబల విశేష
 హరియునై యి, వ్యసుధభవమృజదండము, పాసంగున్ ఫణిమాడ్కినో బాభూవరసరసా" కా. సం.
 "అవిక్రాంతిజానెమాత్మ న్యంగాంగిత్యంతుసంకరః" కా. ప్ర.

తా|| ఆకాశమనెడి బౌద్ధసన్యాసి తనముఖమునందు గొప్పగాఁబెట్టుకొనిన కుంకుమబొట్టను
 నట్లును, కాలమనెడివర్తకుడు తూర్పుదిక్కునెడి దుకాణమునందు ప్రేలాఁగట్టిన అక్కవిశృయో
 యనునట్లును, ఈశ్వరుండు చతుర్దశభువనములను నాశమొనర్చుటాని తనచేతఁబట్టుకొనిన దాలు
 కలెను, ఆకాశమనెడిమట్టిచెట్టుయొక్క తూర్పుకొమ్మచివర నున్నఫలమొనగలు, ఉదయపర్వత
 మనెడి వ్యాసమహర్షి 'నదైవంకేశవాత్సర' మని యెత్తినకుడిహస్తవాయనంగను, సూర్యుండు
 మిక్కిలి ప్రకాశముతో నుదయించెను.

వ|| ఇట్లు సూర్యోదయం బయ్యె నంతకు మున్న యన్నామమాత్ర బ్రాహ్మణ కలాప కోకిలాలాప దురాపస్వాపసమాప సమయసమూహోక్తాశేషభూషా విశేష వర్జితప్రతీకయై సామ్యుపోవుటకు నొకిత చింతలేక యతనివివేకహీనతకు దుఃఖంపు చుండె నిట నతండును బ్రకటితవిటర్కూటహాటకసంఘాట సముచ్చాటన నిరాఘాటంబైనవేళవాటంబు చేరి యందుఁ బ్రకల్పితమోహం బగుచంపకగంధి గేహంబు చొరంబడిపోవు సమయంబున.

110.

అ|| ఇట్లు - ఈవిధముగా, సూర్యోదయంబు + అయ్యెన్ - ప్రాద్దువొడిచెను, అంతకుమున్న - అవేశకుముందుగానే, అన్నామ. ప్రతీకయై, అన్నామమాత్ర - అయ్యెక్కపేరునకు మాత్రము, బ్రాహ్మణ - విప్రుఁడుగా, కలాప - భూషణమయిన, కోకిల + అలాప - కోయిల వంటి నిఁడుగాఁగలమాటలచేత, దురాప + స్వాప - పొందఁగూడనినిద్రయొక్క, సమాపసమయ - కడపటికాలమన, సమాలోకిత - చూడఁబడిన, అశేష - సమస్తమయిన, భూషావిశేష - ఆభరణములయొక్కభేదములను, అనఁగా ననేకవిధములగు సామ్యులననుట, వర్జిత + ప్రతీకయై - విడువఁబడిన యవయవములుగలదియై, సామ్యు + పోవుటకును - తనమేనఁగల సగలన్నియుఁబోయినందులకు, ఒకిత - కొంచెమయినను, చింతలేక - విచారపడక, అతనివివేకహీనతకు - అపెనిమిటిదయిన తెలివితక్కువనుగూర్చి, దుఃఖంపుచుండెన్ - ఏడ్చుచుండెను. ఇట్లు - ఇక్కడ, అతండును - అనిరంకుశుఁడును, ప్రకటిత ఘాటంబుః ప్రకటిత - ప్రసిద్ధికెక్కిన, విటర్కూట వలపు కాండ్రసముదాయముయొక్క, 'ని. ఝాటము - సమూహము' క. చం. హాటక - బంగారమనేడి, సంఘాట - అరణ్యమును, 'ని. ఝాటోనికుంజే కాంతారే' విశ్వ. సముచ్చాటన - వేళ్ళతోఁ బెట్టుకుటయందు, నిరాఘాటంబు - అడ్డులేనిది, ఐనవేళవాటంబు - అయిఁబట్టివేశ్యావాటిక, 'ని. వేశోవేశ్యాజనసహక్రయః' అ. చేరి - పొంది, ఆందున్ - అయిండ్లవరుసలో, ప్రకల్పిత. మోహంబు - కల్పించఁబడినమరులుగలది, అగుచంపకగంధిగేహంబు - అయినట్టిచంపకగంధియొక్క యిల్లు, చొరఁబడి - ప్రవేశించి, పోవుచుండుంబునిన్ - పోవుచున్న కాలమున, 'ఇందు 'కలాప కోకిలాలాప దురాప స్వాప సమాప - ప్రకటిత విటర్కూట హాటక సంఘాట సముచ్చాటన నిరాఘాటంబు' ఇవి వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. 'అశేషభూషావిశేష - నిరాఘాటంబైనవేళవాటంబు - మోహంబగు చంపకగంధిగేహంబు' ఇత్యాదు లనుప్రాసాలంకారము. 'హాటక సంఘాట సముచ్చాటన' మనుటచేత నిరవశమయిన కాలంకారము, 'నిరంగంకు శుద్ధం' కా.ప్ర. 'క. అవయవమాత్రంబుననే, కవిమతి విక్రాంతిమైనఁగననిరవయవం, బవనినిదికేవలంబును, ద్వివిధతమాలికయునయ్యె' నరస.

తా|| ఈవిధముగా ప్రాద్దువొడిచెను. అంతకుఁబూర్వముననే బ్రాహ్మణుఁడను పేరుతోఁమాత్రము సంపదించుచున్న యానిరంకుశుని వ్యతిరేకప్రసంగములచేతఁ గట్టముగనిదించి మేలుకాంచినవెంటనే తనమేనఁగల సగలన్నియు సంగ్రహించినట్లుగ్రహించి యిందుల కిందుకయైనను విచారపడక యాతని వివేకకూన్యతకు మిగుల విలపించుచుండెను. ఇచట నిరంకుశుఁడగు మిండలధనునంకయు మొదలంటఁ గుళ్ళగించుటయందు ముందంజగల అంజలవీధి కేతించి యిందుంపుడుకడై యిగు చంపకగంధి యింటం జొచ్చిన.

—: నిరంకుశుఁడు వేశ్యనుజేరఁబోవుట :—

ఉ॥ నిద్దుర మేలుకాంచి రమణీయతఁ ♦ బూర్ణసూధామరీచికి
బెద్దటికంబు దెచ్చు తన ♦ మెచ్చులమోము నిషేచనక్రియం
దద్దయు గారవిచి వ్రమ ♦ దంబున నద్దముఁ జూచి నామముం
దిద్దుచు నున్నయున్నమిత ♦ దీప్రకుంచం గని చేరఁబోవఁగన్.

111.

అ॥ నిద్దున్ - నిద్రనుండి, మేలు కాంచి - మేలుకొనినచే, రమణీయతఁ - ౨. పిదమ చేత, పూర్ణ సూధామరీచిక - అమృతకరణములుగలవాడయిన నిండుచంద్రునకు, పెద్దటికంబు - చృద్ధత్వమున, ముగ్ధతనమున, తెచ్చు తన మెచ్చులమోము - తేగలిగినటువంటి తనయొక్క మనోహరమయిన ముఖమున, నిషేచనక్రియ - సీత్యోగముగలుగుటచేత, తద్దయు - ఆత్మంతముగా, గారవించి - గొప్పతనముగలుగునట్లుచేసి, వ్రమదంబున - సంతోషముతో, 'ని. మత్ప్రితిః ప్రమదోహర్షః ప్రమోదాపాదసంపృదాః' అ. అద్దము - దర్పణమును, చూచి - పీఠించి, నామము - బొట్టును, దిద్దుచు - చక్కఁగా సరించుకొనుచు, ఉన్న + ఉన్నమితదీప్రకుచ - ఉండినటువంటి ఉన్నతస్వముతో నొప్పుచున్నదానిని, కని - చూచి, చేర - పోవఁగ - సమీపించుబోగా, ఈపద్యమున 'నిద్దుర' అను ప్రయోగమునకు 'నూ. తద్భవేసుస్కృతీయేస్య, రాదేశాద్భాస్తదన్యతః, స్వాద్వర్ణస్యత్యత్యయశ్చ. క్షత్రచిత్తేఽవిరహృతః' అథ. ఉదా. "ఉ. నిద్దురమేలుకొమ్మరజానీకరవంశవంశస" కృ. వై. 'చ. పీఠిచెప్పనిద్దురచ నుమున్న గాఁడెలిసి' రా. పాం. 'పెద్దటికము' అనుటకు 'నూ. అన్యేచ బహవోదేశ్య, వర్ణక ఆర్థభేదకాః, క్వచిదంత్యస్యలోపస్సాత్. క్వచిద్వర్ణాగమోమతః' అథ. 'పూర్ణసూధామరీచికి బెద్దటికంబుదెచ్చు తనమెచ్చులమోము' అనుటచే నుపమాంశకారమని దండి మతము. "స్ఫురతేజయతిద్యౌష్టి. ద్రువ్యాతిప్రగర్జతి, ఆక్రోశత్వవజానాతి. కదర్థయతినిందతి, తస్య చానుకరోతీతి శబ్దాఃసాదృశ్యరాచకాః, ఉపమాయామిమేప్రోక్తాః. కపీనాంబుద్ధి సౌఖ్యదాః" కావ్యాద ఇచట నుపమాంశకారమయిన చంద్రునికంటె ముఖము నతిశయకాంతిగలదానినిగా వర్ణించుటచే అనంబంధసంబంధాతి కయోక్త్యలంకారము. "నిగీర్వాణ్యరసానంతం ప్రకృతస్యసమేనయత్, ప్రస్తుతస్యయదన్యత్వం, యద్యద్ధోక్తచకల్పనమ్, కాగ్యకారణయోగ్యశ్చ పార్వాపర్యవిపర్యయః, విక్షేయాతికయోక్తిఃసా" కా. ప్ర. ఉదా. "రాకాయామకలంకంచేః దమృతాంశోర్భవేద్యపుః, తస్యాముఖంతదాసామ్యపరాభవమ వాప్నుయాత్" దద. కొందరుదీనినే విరోధాలంకారముగ నిర్ణయించిరి. "ఉపమానాద్యదన్యత్య. వ్యతిరేకస్సవీరవః, హేతోర్వరుక్తావనక్రీనా. త్రయేసామ్యే నివేదితే, శబ్దార్థాభ్యామధాక్షిప్తే, శ్లేష్టతద్యత్త్రిరష్టవః" కా. ప్ర. ఉదా. 'ఇయం నునయనా దానీ కృతతామరసాక్రియా, ఆననేనాకలంకేన. నిందతీంచుం కలంకినమ్' ఉద్భ. అభరణాదుల నేమియుఁ జెప్పక ప్రత్యేకముఖవర్ణనమే చెప్పఁబడుటచేత నిందు మాధుర్యచేష్ట వర్ణింపఁబడియున్నది. "అథూషణేపి రమ్యత్వం. మాధుర్యమితి కథ్యతే" ప్రతా.

తా॥ నిద్రలేచి పుష్పమనాఁటిచంద్రుని దిరస్కరించునట్టి తనముఖమును గడిగి కొని యద్దముఁ జూచుచుఁ విశకమునుదిద్దుకొనుచున్న యాగర్జునుబ్బలాడిని గాంచి దాయంబోఁగా.

—: వేశ్యప్రశ్నించుట :—

మత్త॥ మత్తకోకిలనాడ విప్రుకు ♦ మారమన్మథుతోడ వే
పోత్తరంబుగ నిట్లు వల్లెన ♦ ముజ్జ్వలస్థితి నోరి నక
జిత్తజాశుగపాలిపాలుగ ♦ జేసి యన్యవిలాసినిక
దత్తరంబుగ బోయి కూడితి ♦ దాని కేమని పల్కికక.

112.

అ॥ మత్తకోకిలనాడ మదించినకోయిలవంటి కంతధ్వనిగలదయిన యా వేశ్య. ఇచట. కోయిల
ధ్వనినిగూర్చి 'మయూరచాతకచ్చాగ, క్రాంచకోకిలదర్శరా, గజశ్చసప్తషడ్జాదీక. క్రమాదుచ్చార
యంత్యమి' 'పికాకూజతిపంచమమ్' సం. ర "ంచమయగీతిః" సం. చిల్ల. విప్రుకుమార
మన్మథుతోడక-మన్మథునివంటిచక్కనివాడయిన యా బ్రాహ్మణునుతునితో, వేపోత్తరంబుగక-
వత్తభూషణాద్యలంకారములయొక్క యతిశయముతో, 'ముజ్జ్వలస్థితిక-మిక్కిలిప్రకాశించుచున్నట్టి
యునికిచేత, ఇట్లు-ఈవిధముగా, చెప్పబోవువిధముగా, పల్కిక-వచించెను, ఓరి శృంగారావేశ
ముననుండి స్నేహముతోఁబిలుచుట. 'నూ. ఓరియోని మైత్రియందుంగలవు' బా. వ్యా. అధ్యక్షా
చార్యులును 'నూ. సీచతాయాంరిసీస్యాతాం శ్వచిన్మైత్రియం కచ్చుతిః' అని వచించియుండెను.
నక-నన్ను, చిత్తజాశుగపాలిపాలుగక. చిత్తజ-చన్మథునిజైన, అశుగ-బాణములయొక్క, పాలి-వరు
గలకు, పాలుగక-వశమగునట్లుగా, లోబడునట్లుగా, చేసి-కలిగించి, అన్యవిలాసినిక-మఱియొక
శృంగారనాయికను, తత్తరంబుగక-త్యరితముగా, ఇది తువ్రాశబ్దభవమని కొందఱుండురుగాని తర
శబ్దభవము ఇచటఁ గొందఱు కకటరేఖమగునందురుగాని, తత్తఱము. తత్తరము ఈ రెండురూపము
లునుగలవు. 'నూ. యథాకాస్త్రం యథాశక్తి, యథాశోత్రానురంజనం. యథాప్రసిద్ధిసర్వత్ర
శబ్దానాంకల్పనామతా' అధ. పోయి-వెల్చి, కూడితి-సంగముచేసితివి, దానికిక- ఆనెరయనకు
ఏమని-ఏమిసమాధానముచెప్పెదనో, ఇచట 'ఏమని' అని సంధిచేయుటకు. 'నూ. ప్రాయస్తుస్యా
త్కిమాదికన్యేతః' నన్న. పల్కికక-ఇంకఁజెప్పుము. ఈపద్యమున 'పల్కికక, అనుప్రయోగము
నకు 'నూ. ప్రార్థనార్థమురేకత్యే, కథ్యతేమధ్యమార్థకః, విభాషాంతంవదం త్యేకేవప్రపాదేతుకదాచన'
అని యధర్మణాచార్యులు వచించియుండినను 'నూ. మధ్యమపురుషమువర్ణంబున కచ్చుపరంబగునపు
డును గొన్నియొడల లోపంబు మాపట్టెడి' ప్రా. వ్యా. ఉదా. "అడిచెనిడుపంచెము" కళా. 'భవ
చ్చిత్తేప్పితంబెద్దిచెప్పనినక' మార్కం. కవిమత్తకోకిలయను శబ్దమును సార్థకముచేయును మత్త
కోకిలా వృత్తమును తెప్పినాడు. ఇందు వేశ్యప్రార్థనగావుననే నిర్భయముగా సంభాషింపఁగలిగినది.
"ఉదయద్యౌవనామృతా, అజ్ఞావిజితమన్మథా, లజ్జామన్మథమధ్యస్థా. మధ్యమేదితయోవనా, స్మరమండికృత
ప్రీడా. ప్రాధానంపుర్యయోవనా" మఱియు ఖండితనాయికగా వర్ణింపఁబడినది. "నీశ్వాన్యత్రనికాం
ప్రారత రాగతేప్రాణనల్లభే, అన్యాసంభోగచిహ్నేస్తు కుపితాఖండితామతా" ప్రతా. మఱియు
"జ్ఞాతేనన్యాసంగవికృతే. ఖండితేర్వాకషాయతా" దళ. "నీ. విభృండవ్యసతిఁజెంది ♦ వేకువ
రొంగుండు, నలలఖండిత" మధ్యధీరగావర్ణింపఁబడినది. "తే. తప్పగలభర్త్రమాలసోత్రాప్రసఫడితి,
గేరడములాడు సతిమధ్యధీర" ఉదా. "మామునభుర్మకీకరస ♦ మాచాముగానఁగనయ్యెనిప్పుడా,
రామవిహారశ్రీని భారంపడినాడవొనన్ను బానియో, రేమదనాస్త్రఘాతము ♦ వేగితినియెరుఁగెట్లుఁ

తా॥ కోయిలవంటికంతస్వరముతో వికసాంపయినపలుకులుగల యాచంపకగంధి యందగాఁ
డగునిరంకుశునితో నోయీ! ఈరేయ్యనన్న మరులుకొలిపి యింకొకవిటకత్తెదాపుచేరి దానిం గలిసి
నచ్చితివి. అందుల కిపు జేమిసమాధాన మిచ్చెదవు?

—: నిరంకుశుఁ డాపెతో నారాత్రికధ చెప్పట :—

క॥ ఆమాట వివిధమాయా, స్తోమపుఁబలుమూట గాఁగఁ జూడక వాఁ డా
యామద్వయప్రవర్తన, కోమలి కెఱిగించెఁ బూస * గుచ్చినరీతిన్. 113.

అ॥ వాఁడు-నిరంకుశుఁడనెడి బ్రాహ్మణుఁడు, ఆమాట - ఆచంపకగంధియొక్క-పలుకు
వివిధ-మూట, వివిధ-నానావిధములయిన, మాయ-కటముయొక్క-, స్తోమపుఁబలుమూట - సమా
హమతోఁగూడిన యధికమయినబహువు, కాఁగఁ - అయియుండఁగా, చూడక - అందలియర్థమును
చెలిసికొనక, కోమలికొ-అబోగముదానికీ, ఆయామద్వయప్రవర్తన - గతించినరాత్రియందలి రెండు
జాములలో జరిగిన యావృత్తాంతముకయును, పూసగుచ్చినరీతికొ-చారమున వరుసగాఁబూసలుగుచ్చి
నట్లగుడుదిగుడులేకండ, సక్రమముగాననుట. ఎఱిగించెఁ తెలియఁజేసెను, చెప్పెను, 'ఆవేశ్యయొక్క
కటపాక్కులను చెలిసికొనలేకపోయెననుటకు 'భోగదూర్వాంకురాకాండీ శ్వప్రధాతమచింతయకొ,
మనోహరిణికోబ్రహ్మకొ, దూరంచపరిధావతి' యో. వా. ఇచట నిరంకుశుఁడు తనకుండనభార్యకు
జరిగినకథయంతయుఁజెప్పిననుటనుగూర్చి 'అర్థవాళంపునస్తాపా . గృహిణీచరితానిచ, సీతవాక్యం
చాపమానం. మతిమాన్మప్రకాశయేతో' చాణ ఇట్లు వచింపఁబడియుఁడుటచే దుప్పివర్తనులకిట్టి
గుణములుండునని చెలియఁదగినది. ఇచటఁబూసగుచ్చినట్లునుటలో సర్ధరమణీయముగలదు. ఇట్టి
ప్రయోగములను జూచియే కాఁబోలునాధునికులును బ్రయోగించుచుండుిరి. "చ. అని తనకన్న స్వప్న
మినుఁజుంతయుపీడక పూసగుచ్చిన, ట్లనఁకుడుభార్యకున్ వినిచే రాజ సం. ఆవేశ్య మాయకులోబడి
నందున రానున్న గతిగానలేకపోయెను. "మాంసలబ్ధోయథామతోస్త్రి, లోహకంకునపశ్యతి. నుఖులుబ్ధి
స్తథా దేహీయమభాధానపశ్యతి" గరు. "అజానంచూహాత్మ్యోంతకు శలభాదీపదమానే. సమీనోఽ
ప్రజ్ఞానాద్వడిశయంతమక్మాకుపిశితం, విజానంతోఽప్యేతేవయమిచావిపజ్జాలకుటిలా, న్నమంచామః
కామానచాహగహనోమోహమహిమాం" భర్తృ. మిడుతయజ్ఞానమున నగ్నిలోఁబడి నశించుచున్నది.
చేఁపమోసపోయి యెరకై నోయచాపి చచ్చుచున్నది. అందుకొంత సబబున్నదికాని మానవులు
తెలిసియుఁచెలియనివారై దుఃఖభూయిష్టమయిన శ్రీ సంపర్కమును విడువలేక చిక్కులపడు
చున్నారు. 'ఆమాట వివిధమాయాస్తోమపుఁబలుమూట, అనుప్రాసాలంకారము. 'కోమలికెఱిగించెఁ
బూసగుచ్చినరీతికొ, ఉపమాంకారము.

తా॥ నిరంకుశుఁ డాతెలియాలిపలుకులయందలి కటమును చెలిసికొనలేక గతించిన రాత్రి
యందు జరిగిన వృత్తాంతముతయు నాపెతో వరుసగాఁజెప్పెను.

మ॥ అదియు విశ్వసించినదియు బోలెఁ దదీయవచనంబుల నాకర్ణించి నిరంతర
సౌఖ్యాంబుధి నతనించేల్పుచుఁ జిత్తంబుఁడుల్పుచుఁ గొన్నిదినంబులు గడపినంతట 114.

అ॥ అదియుకొ-ఆవేశ్యయు, తదీయవచనంబుకొ-నిరంకుశునియొక్క-వాక్యములను, విశ్వ
సించినదియొకభోలేకొ-నమ్మినదానికలె. అకనిన్-ఆవిప్రసి, నిరంతరసౌఖ్యాంబుధికొ - ముక్తిగని

నుభవమేది సముద్రమునందు, తేల్చుచున్-తెప్పరలెడేలిండును-ఓలూడి-చును, చిత్తఁబున్-చున
 క్కును, తుల్పుచున్-వేగిరపెట్టుచు, కొన్నినినబులు-కొంతకాలము, కడపిన-కంతలన్-దాటి
 పోవునట్లు చేసినపిమ్మట, ఇచట నిరంతరసౌఖ్యాంబుధిసతనిచ్చెను, నమటవేత నివయనూప
 రూపకాలంకారము. “తద్రూపకమభేసోయ ఉపమానోపమేయయోః, అతిసామ్యాదభేదః, ‘నిరం
 గంతుశుద్ధమ్’ కా. ప్ర.

తా|| అవలయమును వానిమాటలునమ్మినదానివలెకట్టించి పూర్వమునకన్న మిగులసౌఖ్యము
 నొడఁగూర్చుచు గొన్నిదినంబులు గడిచినతరువాత.

అం: వేశ్యయొక్క ధనాకర్షణచతురియ :—

నీ|| దేవాదులకు (మొక్క + తీట దాయెనటంచు, జెల్లెంపుచును దాని + తల్లికొంత
 యేరి కెద్దులుదూఁగ + మేమింక నిడుమంచు, దమకించి దానిసో + దరుఁడు కొంత
 యంగడి సేమేమొ + యమ్ముచున్నా రంచు, గండ్రలై గానిచె + ల్లెండ్రు కొంత
 యన్న రాదాయెఁగా + వన్నెచీర యటంచు, వానిదెల్పుచు దాని + వదినకొంత
 తే|| యక్కతోడు సుమీ నాకు + ముక్కలైన, జేసి తెప్పించుమని దాని + దానికొంత
 మెల్లమెల్లనఁ జేతినా + మెల్ల నిట్లు, గుల్లగుట్టగఁ దిని తల్ల + డిల్లఁజేయ. 115.

అ|| దానితల్లి - అబోగముదానియొక్కతల్లి, దేవాదులకు - వేల్పులుమొదలయినవానికి,
 మొక్క-అపత్క-అనునఁబెట్టినదండను, తీటదాయెన్-ఇప్పటికిని నీళ్ళకొనలేకపోతిమి, అటంచున్-
 అనిచెప్పుచు, కెల్లెంపుచును-అమొక్కబడితీర్చుపనిని జరిగి యును, కొంత-కొంతధనమును, దానిసోద
 రుఁడు-అవేశ్యకుఁడోడఁబుట్టినవాఁడు, ఏము-మేము, ఇచట ‘ఏము’ అనుటకు ‘నూ. నీమీసేమేమాట్లు
 అకులోపంబు విభాషనగు’ ప్రా. వ్యా. ఇంకన్-ఇంకమీఁదట, ఏరికిన్-సర్వావయములుగలనాగలికి
 అనఁగానన్నిటితోఁగూడినదనుట. ఎద్దులు-ఎడ్లనుగొనుటకు, తూఁగము-తూఁగలేము, ఒకపస్తువును
 దులయించుచు దానితోనింకొకపస్తువును గరిచూచుటకై రెడకవైపున నుంతురు. అదియే తూఁచుట.
 అధనమును భరించలేనుటయే తూఁగలేముట “నూ. లోకోక్తివాంధవేద్యోగోయదిస్యాచ్ఛృతి
 రంజనమ్” అధ. ఉదా. “నీ. అండజాధీశనీయాకారలేఖతో, దులఁదూఁగలేవువస్తువులు జగతి”
 శృం. వై. ఇడునుంచున్-ఇమ్మనియడుగుచు, తమకించి, త్వరితపడి, కొంత - నుటికొంతద్రవ్యమును,
 దానిచెల్లెండ్రు - అబోగముదానికొడరువారఁబుట్టిన యాఁడువాండ్రు, అంగడిన్ - సరకులమ్మెడు
 కొట్టులో, ఏమేమొ-ఏవేనోపస్తువులను, అమ్ముచున్నారనిక్రయించుచున్నారని, అంచున్ - అనిపలు
 టిమ, గండ్రలై-గడుసుతనముగలవారై, కొంత-ఒకకొంతసామ్మను, దానివదిన - అయింపుడుకత్తె
 యొక్కయన్న పెండ్లాము, అన్న-ఓయన్నయ్యా, వన్నెచీ-రంగులకోక, రాదాయెఁగా - రాకపోయెను
 గదా, అటంచున్ - ఇట్లుచెప్పుచు, వానిన్ - బంధుశ్యపురహసను, తెల్పుచున్ - తెలియఁజేయుచు,
 కొంత-కొంతొక్కమును, దానిదాసి-అలిపయొద్ద నూడి గముచేయునది, నాకున్-నాకు, ముక్క
 లైన-వాసాభరణముయినను, చేసి తెప్పించుచు - చేయించి తెప్పించుచు, అక్కతోడుసుమీ-మా
 అక్కయ్యతోడుసుమా, శపథపూర్వకముగాఁబలుకుట, అని-ఇట్లని, కొంత - కొన్నిరూకలను, మెల్ల
 మెల్లనన్-చల్లచల్లగా, చేతినా మెల్లన్-ఆతనిచేతఁగలొక్కమంతయును, ఇట్లు-తల్లివారముగా,

గుల్లగుట్టగన్ - తుద్రశంఖములగుట్టగా, అనఁగా ధనమునుగవ్వలగుట్టలఁ జాలకనగాజూచియునుట. గుల్లయునుటకు “ని. తుద్రశంఖముదనరారు, గుల్లయనఁగ” అం. భా. తిని-మింగివేసి-కర్చుపెట్టి, ధనమునుదృఢీకారభావముతో వెచ్చించియునుట, తల్లడిల్లఁజేయన్ - అతని వ్యాకులపడునట్లుచేయఁగా, తపద్యమున ‘గండ్రలై’ అనుటకునా “కా. తండ్రీ నాకుననుగ్రహింపఁగదైఃక్యంబందుఁ బ్రార్థించినన్, గండ్రల్లానటులాడి” స్వా. మ. ‘చెల్లెండ్రు’ అనుటకు ‘నూ. నిత్యందారాదేశ్యస్వార్థలయోయశాత్రప్రసః’ శబ్దచిం. ‘తల్లడిల్లఁజేయన్’ అనుప్రయోగమున నూ, యథాశాస్త్రంయథాశక్తి, యథాశ్రోతానురంజనం, యథాప్రసిద్ధిర్యత్ర, శబ్దానాంకల్పనామతా అధ. ఇందు సీసపాదములు ‘బాలుగు సంత్యానుప్రాసములగున, గీతపద్య తృప్తీయచతుర్థపాదములయిం దనుప్రాసముగను, శెప్పినాడు. ఇచట వేళక్కటంబములొనివారెల్ల నిరంకుశునిద్రవ్యమంతయుహరించి బాధించియునుటను గూర్చి “అగ్ని రావః శ్రీయోమూర్తః, కర్పిరాజకులానిచ, నిత్యంయశ్చేనసేవ్యాని, సద్యఃప్రాణిహరానిషట్” చాణ. అగ్నియును, జలమును, శ్రీలును, మూర్ధుఁడును, సర్పమును, శ్రీత్రియులును వీరిని బహుజాగ్రతగాసేవించిననేతప్ప కీఘముగా మరణముఁగలిగి-తురు. “అత్యాసన్నావినాకాయాదూరసానఘలప్రదాః, సేవ్యంత మధ్యభాగేన, రాజవహ్నిగురుశ్రీయః” చాణ. రాజా, అగ్ని. గురువు, శ్రీ. యీనలుగురు మిక్కిలి సమీపముననున్నవారిని జంపుదురు. సేవించువారిని బ్రతుకసేయుకండఁ జావనీయుకండ మధ్యస్థితిలోనుంతురు. దూరముగానున్నవారిఁ బ్రయోజనము గలిగి-తురు. ‘దానీమానధనంహంతి, హంతేశ్యాధనాధికమ్’ ఇచట వేళధనమును హరించునదియేకనుక నాచిడసేయు ధనాకర్షణసంబంధమైన వినిధమార్గములను వర్ణించియుండుటచేత వ్యభావోక్త్యలంకారము. “వ్యభావోక్తిస్తు డింభాజేః స్వక్రియాయావర్ణనమ్” కా. ప్ర. దీనినిజూచియే కాఁబోలు నొకకవి యిట్లు వ్రాసియున్నాడు. “క. పండుగలని గుడిలోపలి, దండుగలని కొండలయ్యోదానుకృంచున్. మిండలమిత్తిమీటారులు, తెండోయని వోచకున్న దినములుగలనే” బహు. చ.

తా॥ దానితల్లియగు వృద్ధవేళ్య దేవుళ్ళమొక్కఁలతీర్చుచున్నా ననిశంకపబ్బుకు, బావా! ఎడ్డనగునుట కీయేడుతూఁగలేను వైకమేమయిననున్నచో సర్దుమని దానియన్నయును, అంగడిలో నీప్రాద్దు వింశగలపస్తువులఁ జూచితిని వానిఁజేపతియును రొక్కమిమ్మనిదాఁచెల్లెండ్రును, అన్నగారూ! రంగుచీరకొనుటకు రూకలనొడగు మనిదానివదిసెయును, బావగారూ! నాకు ముక్కకు బులాకీ చేయించిపెట్టెదవా లేదా! అని యూడిగము చేయునదియును, మెల్లమెల్లఁగా నతనిద్రవ్యమంతయు గవ్వలరాసినివాడినట్లు కొలఁదిదినములలోనే కర్చుపెట్టి యతనిని గలఁతనొండఁజేసిరి.

సీ॥ అత్తవారిచ్చిన ♦ యవరంజిగంటీలు, సంశయింపక వేగఁ ♦ జదువఁ బెట్టఁ
దండ్రీ చేయించిన ♦ దర్బాంగులీయకం, బావృత్తి గాఁగఁ దా ♦ నమ్ముకొనియె
మేనమామ ప్రియంబు ♦ తోనొనంగినపైఁడి, మొల్లత్రాడుఁబ్రాతయ ♦ ప్వలకుఁగట్టె
జనని చేయించిన ♦ జాళువాతాయెతుల్, వడ్డీలెక్కుకుఁ జిందు ♦ వందుఁజేసె

తే॥ దులసిపోఁగులు మొదలుగాఁ ♦ గలుఁగువెట్టి చిక్కు-బాకీలు పిదప ని ♦ శ్చేషపఱచె
బ్రతిదినము దానినంసార ♦ బాధలెల్ల, నెత్తుకెత్తుగఁగడపె ♦ దుర్వృత్తి నతఁడు.

అ॥ ఆతఁడు - అనిరంకుశుఁడు, దుర్వృత్తిన్ - చెడునడకచేత, అత్తవారు - తనయత్తమామలు, ఇచ్చిన - అపరంజిగంటీలు - ఓసంగిన శ్రేష్ఠమయిననువర్ణ హస్తాభరణములు, ఇదిదేశ్య

శబ్దము. ఈశబ్దమునకుఁ జాలనిఘంటువులు పోఁగలని యర్థముచెప్పుచున్నది. కాని కవిముదగులనియే చెప్పినాఁడు. ఈపదము పోఁగలకేయర్థమైయుండినచో నెత్తుగీతమందు “మఱిసిపోఁగలు మొదలుగాఁ గలుఁగుజెట్టి” యనఁడు. అంద్రవాచస్పత్యముననైతము గంటిలు-జేవి కర్ణజేష్ఠనము చూ. భూషణము. అనియేయున్నది. ఇందను శబ్దమేధుఃపడినఁగాని తదర్థము భువపదలేదు. పశ్చిమజేశమున నీ శబ్దముచ్చటచ్చట వినియున్నాను. సంకయింపక - సందేహపడక, వేగన్ - శీఘ్రముగా, చదువఁ జెట్టెన్ - ఇచ్చితేసెను, చదువఁజెట్టుటయనఁగా శుభకార్యములయందు బంధువులులోనగువారు పరారముగానొసంగెడు వస్త్రాదులును దనుపేరును బుచ్చుకొనువారి కగుచుట్టరికమును తెలియునట్లు పురోహితునివలన మంత్రపూర్వకముగాఁ జెప్పించియుచ్చట. ఇదికొన్నిచోట్ల నాచారమైయున్నది కనుక నావిధముగా నిచ్చెననిపరిహాసపూర్వకముగాఁ బలుకుట. తండ్రి - తనయొక్క జనకుఁడు, చేయించినదర్శింగుగీతుకంబు - చేయించిపెట్టిన దర్శముడిగల బంగారపుటు-గరమును, తాను - తనంతటతానే, అవృత్తి + కాఁగన్ - ఒకతడవయిపోయి, రెండవతడవరాఁగానే - అనఁగాదాని వెంటనేయునుట, అచ్చుకొనియెన్ - విక్రయించుకొనెను, మేనమాను - తనతల్లియొక్క తోఁబుట్టువు, ప్రియంబుతోన్ - ప్రేమతో, ఒసంగినవైడిమొలత్రాడున్ - ఇచ్చినసువర్ణకటినుాత్రమును, ప్రాంతయప్పులకున్ - పూర్వపుభాకీలకు, కట్టెన్ - చెల్లఁగట్టెను, జనని - తనతల్లి, చేయించి బాగువాతాయెతుల్ - చేయించికట్టిన బంగారుతాయెతులను, వడ్డీలెక్కకున్ - వడ్డీతాబూకుభాకీకి, చిందువందుజేసెన్ - చెదరఁగొట్టెను, చిందువందనుటకుదా “వ. అందందముందటంగంతుకొను మణిమయస్థందనంబులం జిందువందుజేసియు” జై. భా. పదపన్ - తరువాత, తులసిపోఁగలు - తనయొక్క కర్ణాభరణములు, అనఁగాతులసికాయలవలె జేయఁబడినబంగారపుచెవి పోఁగలు, మొదలుగాన్ - మొదలయినవన్నియును, కలుఁగుజెట్టి - బొక్కజెట్టి, చిక్కుబాకీలు - సంకటముగఁబయ్యెను, నిశ్శేషపరిశేష్ - మిగులులేకుండజేసెను, అనఁగాఁబూర్తిగాఁదీర్చివేసెను. ప్రతిజ్ఞమున్ - నిత్యమును, దానిసంసారబాధలెల్లన్ - అవేళయొక్కకుటుంబసంబంధమైన కష్టముల నన్నింటిని, ఎత్తుకెత్తుగన్ - దానియారంభమునకంటె యధికముగా, కడపెన్ - జరుగునట్లుచేసెను. ఇందు ‘ఎత్తుకెత్తుగన్’ అనుప్రయోగమునకు “నూ. సంధిస్తుద్రుతపూర్వస్య ప్రాయశోనభవేదిత్య” అధ. స్వభావోక్త్యంతరము. “స్వభావోక్తిరసాచారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్” ప్రతా.

తా|| అనిరంకుశుఁడు తనమామగారు తనవివాహకాలమునఁజదివించిన బంగారుమురుగుల నావిడకేచదివించెను. రెండవతూరి తండ్రిచేయించిన దర్శముడియుంగరము నమ్ముకొనెను. మేనమామచేయించిపెట్టిన సువర్ణకటినుాత్రమును బురాతనయునములకుఁగట్టెను. తనతల్లి చేయించికట్టిన కనకపుఁదాయెతులు వడ్డీలక్రిందజనుకట్టెను. తుదకు జెవియన్న తులసిపోఁగలుసయితము కర్చుజెట్టి చిక్కుబాకీలు పూర్తిపరిష్కారము చేసెను. ఇట్లు దినదినము మితిమించిన కర్చుతో దాని కుటుంబమును బోషించుచువచ్చెను.

—: వేశ్యకుగర్భముగుట :—

క|| ఈతీర్థున వారపయో, బాతముఖిన్ దుర్నివార • సంభోగకళా

అ॥ ఈతిరునన్ - ఈప్రకారముగా, వారపయోజితముఖన్ - పద్మమువంటిముఖముగలయోజితము, దుర్జి . . . తురిన్. దుర్జివార - నివారించునవిగాని, సంభోగ - సంపర్కమునందలి, కళా - విద్యయొక్క, చాతురిన్ - నేర్పుచేత, రాత్రిందివములు - రేయింబగళ్లు, అహోరాత్రములు, పాతరలాడించి - నడింపజేసి, ఇచట 'పాతరలాడించి' యనుటకు "నూ. కేచిత్తుణిచమిచ్చుంతి ధాతోరేవాన్నతాగమాత్" అథ. ఉదా "క. ప్రితిన్ గోపవలందలు, గీతఃబులువాడదరుల + కిందనునగుచున్, జేతులత్రిప్పుచుజెడజెడ, పాతరలాడెను యశోద + పాపందవనిన్" భాగ. గర్భవతిన్ - కడుపులోఁబిండముకలదానినిగా, "ని గర్భఃకుష్మిన్దజః" "గర్భోఽపవరశ్చైగ్నానులేపవనసంకటే, కుక్షీకుష్మిన్దజంతోచ" యా. ఒనరించెన్ - చేసెను, ఇందు 'రాత్రిందివములు' అనుచోట బింద్యాగమనునపుడా "కా. తల్లిందండులునన్నుఁగానని మన + స్తాపఁబునంబొక్కఁగా" ఇతట నిరంకుశుఁడు సామాన్యవిటులవలెఁగాక 'దుర్జివారసంభోగకళాచాతురిరాత్రిందివములు, పాతరలాడించి' అనుటచేత నతిశయోక్త్యలంకారము. "నిగ్ర్యాధ్యవసానంతుప్రకృత్యసమేనయత్, ప్రస్తుతస్యయదస్యస్యం యదథోక్తాచకల్పనమ్, కార్యకారణయోర్యచ్చ పౌర్యాపర్యవిపర్యయః, విజ్ఞేయాతిశయోక్తిసా" కా. ప్ర. ఉదా 'ఆర్యత్ సామమర్యం అన్యైవచకాఽపివర్తనచ్ఛాయా. క్యామాసామాన్య ప్రజాపతేఃరేఖైవచనభవతి' ఇటవేళ్ళ యోవనమధ్యస్థకనుక క్యామాశబ్దమున కర్థమిట్లుచెప్పఁబడినది. 'క్యామా-శీతోష్ణకాలే ఉష్ణశీతాహోదశవాన్మీయం కాంతా' సంభోగ కాలమునుగూర్చి యిట్లుచెప్పఁబడియున్నది. "మాపోదకవటచ్చాయా తాంబూలంతరుణీకుచా. శీతకాలేభవేదుష్ట ముష్టకాలేచశీతలమ్" చాణ.

లూ॥ అనిరంకుశుఁడు తానభ్యసించిన కొక్కొకాదికాత్రములయొక్క నేర్పుతో నాచంపక గంధిని రేయింబవళ్ళు గలయొకచే గర్భవతినిగాజేసెను.

—: వేళ్ళమాతకు నిరంకుశుఁడు భయపడుట :—

మ॥ ఒకనాఁ డాధరణీసుపర్వుఁడు తదీ + యోదగ్రగేహగ్రవే
దికపై నొక్కఁడు పట్టితెచ్చినగతిన్ + దీనత్వ మేవార స
వ్యకపోలంబున హస్తపద్మమిడి న + మ్రాస్యాంబుజం దై కకా
పిక లైనట్టిమనంబుతోఁ గృపణతా + భీతిన్ విచారింపఁగన్. 118.

అ॥ అధరణీసుపర్వుఁడు - అపుడమిశేలుపు, ఒకనాఁడు - ఒకదినమున, తదీ . . . కపైన్. తదీయ - అబోగముదానిదైన, ఉదగ్ర - ఉన్నతమైన, ఎత్తయిన, "ని. ఉచ్చప్రాఁశూన్నోదగ్రోచ్చితాస్తుంగేఽదః" అ. 'గేహగ్ర - ఇంటిమందున్న, వేదికపైన - అరుఁగుమీఁద, ఒక్కఁడు పట్టితెచ్చినగతిన్ - ఒకఁడుపట్టుకొనివచ్చి 'హర్షుండఁబెట్టిన నేరస్తునివలె, దీనత్వము - బీదతనము, ఏవారన్ - అతిశయించఁగా, సవ్యకపోలంబునన్ - ఎడమచెక్కిలియొందు, 'ని. వామకఠోరేసవ్యంస్యాత్' అ. 'సవ్యంవామప్రతిపయోః' విశ్వ. 'ని. గండో కపోలో తక్పరా' అ. హస్తపద్మమున్ - కమలమువంటిచేదిని, ఇడి - ఉంచినవాడై, కకాపికలు - చెల్లాచెదరు, యథావిధిం, వివర్జితమనంబుతోన్ - అయియున్నమనస్సుతోఁబూడినవాడై, ఉదా "చ. పోలుపుగరంగధామునకుఁ బువ్వులతోఁబుడొనర్చి లొంగివా. కలిగినపాతకంబులుక + కాపికగావివసాది" విశ్ర. కృపణతా

భీతిన్ - బీదతనమువలనిధయముచేత, విచారింపఁగన్ - అలోచించుచుండఁగా, ఇందు 'హస్తపద్మము - అస్యాంబుజము' ఉపమానింకారము. పద్యమంతయు 'స్వభావోక్తియే, 'ఉదగ్రగేహగ్ర' అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఒకదినమున నానిరంకుశుఁ డావేశ్యవాకిటనున్న యెత్తయినయరుఁగుమీఁదఁ దనయెడను చేయి చెక్కిటఁజేర్చి తప్పుచేసినశేరస్థుని బట్టుకవచ్చి కూర్చుండఁబెట్టినప్పుడు తలవంచికొనినట్లు కూర్చొని విచారించుచుండఁగా.

సీ|| కీలుగుఱ్ఱపుఁగాళ్ళు ♦ పోలికి హతశేష, దంతద్వయంబు న ♦ రత్నము సలుపఁ
గల్గబాసలచేతఁ ♦ తెల్లవాటిసచేతు, లతివిపాకసితాబ్జ ♦ మనుకరింపఁ
గునుమాస్త్రితమటంపు ♦ గొడుపులోయనవ్రేలుఁజన్నులునాభిపా ♦ ర్వములఁదనర
గుమిడికంబులరీతిఁ ♦ గొనలువంగినబొమల్, పగఁజాటు కన్నుల ♦ పై నటింప

తే|| రుబ్బువిడియంపుఁబలుకుంపు ♦ రులు చలింప, నింటిబిడ్డలపైఁ బెట్టి ♦ కంటనంబు
లాడుచున్న వచ్చె విటనమూ ♦ హావిలంఘ్య, మాననానావచోర్పుల్లి ♦ దానితల్లి.

అ|| విటర్పుల్లి. విటనమూహ - జారపురుషులసమదామునకు, అవిలంఘ్యమాన - దాటనలవిగానివగుమన్న, నానావచః - పలువిధములయినమాటలయందు, ర్పుల్లి - కీమరాయి, అయినదానితల్లి - అవేశ్యహత, హతశేషదంతద్వయంబు - ఊపిపోగామిగిలిన ముందలిరెండుపండ్లు, 'ని. రదనాదకనాదంతరదాః' అ. కీలుగుఱ్ఱపుఁగాళ్ళపోలికిన్ - కీలుగుఱ్ఱపుఁగాళ్ళవలె, కీలుగుఱ్ఱ మనఁగా పగటివేషములవాండ్రును నుతికొందఱును కట్టితోగుఱ్ఱమునుచేయించి దానిముందు కాళ్ళాడు నట్లు కీళ్ళుపెట్టింతురు. అదియోకీలుగుఱ్ఱము. నరత్నము - నాట్యము, చలుపన్ - చేయఁగా, కల్ల బాసలచేతన్ - బూటకపుఁజ్రమాణముచేత, తెల్లవాటిసచేతులు - తెల్లగానయినహస్తములు. అతి విపాకసితాబ్జమున్. అతివిపాక - మిక్కిలిపండి రాలిపోవుటకుసిద్ధమయిన, సితాబ్జమున్ - తెల్ల తామరపువ్వున. అనుకరింపన్ - పోలియుండఁగా, కునుమాస్త్రితమటంపుఁగొడుపులో - చన్నుభుని తప్పెటయొక్క వాయింఁచెడినన్ననికొయ్యలేమో, 'ని. నీ. తమ్మటంబఁగఁగు దమటాబనంగను, దమటాభిధానింబు ♦ దనరుమండు' అం. భా. 'కొడుపు' అనుటకుదా 'నీ. మసిబొట్టుబోనాని ♦ నసలుకొల్పినకన్ను, కొడుపుచేదాటిచునెడపడడఁ'క్రిడా. అనన్ - అనునట్లుగా, వ్రేలంఁజన్నులు - వ్రేలాడునట్టిస్తనములు, నాభిపార్శ్వములన్ - బొడ్డుయొక్కప్రక్కలను, తనరన్ - ఒప్పుఁగా, గుమిడికంబులరీతిన్ - గుమ్మటమూతవలె, ఈపదముదేశ్యము. మననిఘంటువులయందులేవు. కొనలు వంగినబొమల్ - చివరలువంగినకనుబొమలు, పగఁజాటుకన్నులపైన్ - శోపమునువెలిఁబుచ్చునట్టివ్రే ముతమీఁద, నటింపన్ - వర్తించఁగా, రుబ్బువిడియంపుఁబలుకుంపురులు. రుబ్బు - టోటిలోవేసి పొత్రముతోరుబ్బుచున్నట్లుగా, బోసికొటిలోనుంచి యటునిటు మెదుపుచున్నయనుట. విడియంపుఁ బలుకుంపురులు - తొంబూతముయొక్క యధికమయినకుంపరలు. అనగాశీకరములు, కుంపురులనుట కుదా "నీ. కనుకులైతమ్మిపైఁ ♦ గ్రమ్మనుంచునుబోలి, 'పొగమునఁజేసుట కుం ♦ పురులెఱర్పు' యయ. చలింపన్ - నీచుచుండఁగా, ఇంటిబిడ్డలపైఁబెట్టి - తనగృహమునఁగఱి పిల్లలమీఁదఁ బెట్టి, అనఁగాదనపిల్లలనుకొన్నట్లుగాననుట. కంటనంబులు - శోపోద్రేకములగుమాటలను, అదే

చును - మాట్లాడుచు, వచ్చెన్ - అచ్చటికిఁజేరను, ఇందు 'రబ్బువిడియంపుఁబలుతుంపురులు' అనునొంటఁబువర్ణము వచ్చినందున 'మానాధికరణ్యేతు బహుత్వాధేపరేఽపిచ, ముఖ్యోర్భవతాం పుంస్వఖ్యా వాదేశావత్రఁర్వదా' అథ. 'నూ. మోస్తువిభక్త్యేకవచనేపుంపు' శబ్ద. కంటసమ్మలనుటకు 'ని. గీ. కంటసమ్మరాగనువిశ్రా + పమ్మచెఁగు' అం. భా. ఉదా 'ద్వి. కంటకంబులనొచ్చి + కన్నీగుచెచ్చి, కంటంబులఁజిక్కి + కఱకుఁజిక్కి' ద్వి మా. 'కీలుగుజ్జపుగాళ్ళ పోలికి హితశేషదంతద్వయంబు నర్తనమునలుప' ఇత్యాదులు 'త్రేక్షాలంకారము. "సంభావనమథో త్రేక్షా ప్రకృతస్యసమేయత్" కా. ప్ర. ఉదా "లింపతీవతమోఽంగాని వర్షతీవాంజనంనభ, అసత్పురుషసేవేవ దృష్టిర్విఫలతాఁగతా" 'నానావహ్నిర్ని' ఉపమాలంకారము. 'ర్నిర్నిదానితల్లి' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ కోడెకాండ్రకుఁ దిరస్కరింపఁబడినాని వివిధ కార్యములయందుఁ గీచురాయివంటిది యైనయాజరభి తనయాజిపోయినదంతములలో శేషించినముందఁజీరెండుపండ్లును గీలుగుజ్జపుఁగాళ్ళ వలెఁ గదలుచుండఁగను, అసత్యప్రమాణములచేత నెండినవేమో యనునట్లు పరువుదప్పిన తెలిదమ్మి వలె నున్నకరులును. మృశండు వచ్చునప్పుడు మంచుగావాయించు తప్పెటలనుమ్రోగించెడు కజ్జలవలె నాభికిరువైపుఁచెలాడుస్తనములును; గుమ్మెటమూతలవలె వంగినకనుబొమలు కోపమును చెలియఁజేయుచున్నకన్నులపైఁ బడుచు డగను. నోటిలోఁజన్నతాంబూలము తోటిలోఁజేసినప్పినట్లు త్రిప్పుచుండఁగాఁ దుప్పరలు తెలికికచ్చుచుండఁగను, తనయింటిపిల్లలను దిట్టుచున్నదానివారెఁ గోప పూరితమగు ప్రసంగములతో నటకువచ్చెను.

వ॥ అయ్యవసరంబున.

120.

అ॥ అయ్యవసరంబున్-అనఁచయ్యున,

తే॥ అధికతరరోషభీషణ + వ్యాఘ్రిజూచి, బెగడినలుదిక్కులకుఁబోవుఁమృగమువోలె నందడింపుచు వచ్చునా + జరలఁ జూచి, ధావణీదేవతనయుండు + తల్లడిల్లి. 121.

అ॥ నందడింపుచున్-ఎవఁడు లేక నిండుగాధ్యనిచేయుచు, ఉదా. "ఎ. గీ. నందడించుచుఁ బుష్పపంచయమునలికి" కళా.వచ్చురాజుతిన్ - తనఁమీఁపమునకుఁజేరుచున్న యాముపలిబోగము దానిని, ధారణిదేవతనయుండు-బ్రాహ్మణుడుఁడయిన యానిరంకుశుండు, చూచి-వీక్షించి. అధిక తరరోషభీషణవ్యాఘ్రిన్. అధికతర - ఎక్కువయైన, రోష-కోపముతో, భీషణ - భయంకరముయిన, వ్యాఘ్రిన్-అఁడుపెద్దపులిని, చూచి-కనుఁగొని, బెగడి-భయపడి, నలుదిక్కులకున్-నాలుగువైపులట్లు, పోవుమృగమువోలెన్-పాటిపోవుచున్నటువంటి లేడియాయనునట్లు, తల్లడిల్లి-మిక్కిలి కఠఁకతపడిన మనస్సుగలవాఁడై, ఇచట 'తల్లడిల్లి' యనుపదమునకుదా. "ఎ. గీ. వచ్చెనకులుఁడమితఃపానీనీపద మాతిఁ, దల్లడిల్లుచుండఁధఃశీతలము" భార. 'అధికతర.....మృగమువోలె, అనుటచేనుత్పేక్షా లంకారము. "మనశ్శృంగేంద్రువంప్రాచూ, నూనమిత్యేవమాదిభిః, ఉత్పేక్షావ్యజ్ఞతేకదై, రివ కబ్జోఽపితాదృకః" కావ్యాద. కవిసౌర్వభౌముండు నిట్టవర్ణించినాఁడు"చ. మదనకిరాతక్రితరః మార్గణపంక్తులకాత్మనెంతయన్, గదిసినభీతిఁబల్లనమృగంబులువారధూప్రచేకముల్, కుదురుగఁజేరి గుబ్బుచనుఁగొండఁచాటునదాఁగరాఁగడ, త్వదనునందు లెబ్బులుఁచాడ్చున నేత్యోక్తలుఁబం

ద్రోగిన్” రాజశే. ఇందు భయమునుభావమునూచితము. “రాద్రసందర్శనాదిభి రనర్థాశంకనం భయమ్” ప్ర. తా.

తా|| మిగులఁగోపముతో నల్లరిచేయుచువచ్చుచున్నచునుసలిసి జూచి యానిరంకుశుఁడు భయం కరమైన యాఁడుపెద్దపులిని జూచి బెదరి పర్వతమున్న లేడివలె దల్లడిల్లెను.

క|| వచ్చె గద విటులపాలటి, చిచ్చుపిడు గింకనేమి + నేయుదు ననుచుఁ
టిచ్చవడి యంతలో ధృతి, దెచ్చుక రక్షకుఁడు నాకు + దేవుఁడె యనుచుఁ. 122.

అ|| విటులపాలటిచిచ్చుపిడుగు - కృభిచారపాలఁబడియున్న యగ్నిమయమైన పిడుగు, ఉదా. ‘త. చిచ్చుపిడుగులవడిఁదొరఁగుఁచాడుననంబరపిఠినుగ్రమై’ భార. వచ్చెఁగద-వచ్చెను గదా, ఇంకన్-ఇంకమీఁద, ఏమిచేయుచున్ - నేనేమిసేయఁగలవాఁడను, అనుచున్-ఇట్లుకలంచుచు, టిచ్చవడి-నిశ్చేష్టితుఁడై-చేవలదక్కినవాఁడై, టిచ్చ+పడు-టిచ్చవడు ఉదా. ‘క. టిచ్చవడియు భయబాములు, వచ్చెరువుగఁజెత్రయాపుఁట్లుండ.’ భార. అంతలోన్ - అకాలములోపల, ధృతి బెచ్చుక-ధైర్యమునవలించి, నాకున్-నాకు, రక్షకుఁడు-కాపాడునట్టివాఁడు, దేవుఁడె-భగవంతుఁడై, భగవంతుఁడుదప్ప నితరులెవ్వరులేరనుట, అనుచున్-ఈవిధముగాఁదలంచుచు, ఈదృశ్యున ‘ధృతి బెచ్చుక, అనుప్రయోగమునకుదా. “క. తోలెకు-కనీపుత్తుఁడు’ భాగ. ‘విటులపాలటిచిచ్చుపిడుగు’ ఉపమాంశకారము.

తా|| మిండగిండ్రపాలటి యగ్నిమయమగు పిడుగువంటి యాపృథ్వవేశ్య సమీపించినదిగదా! ఇప్పుడేమిసేయుదును. దీనిపాలటినుండి నన్నరక్షించువారెవరు? అని నిశ్చేష్టితుఁడై పిదప ధైర్యము నవలించి,

సీ|| అల్లంతటనె రాఁగ + నావలికంతలో, దాటలేనైతి నె + చొచ్చితి కైన
మునుమున్న తెలిసి యీ + ముదివరాకమునకై, కొంచురా లేనైతిఁ + గోకవాక
మోసపోయితి దీని + ముంతపాటునకైనఁ, జేకూర్ప లేనైతి + రూకరుట్ర
దాసీజనులకైనఁ + దగఁజెప్పి యూరలే, డనిపించలేనైతి + హవుఁబదప్పి
తే|| తోలుతనేబొంకినట్టిబొం + కులు నహస్రసంఖ్యలవియెల్లఁదలఁచిరో + నముననేఁడు
వచ్చుచున్నది మాటల + వశముగాదు, భూలిదర్శన మేమైన + దొరకదయ్యె. 123.

అ|| అల్లంతటనె-అకనుపడునంతదూరమునకు, అల్ల+అంతటనె-అల్లంతటనె, అగును. ‘అల్ల’ యనునది తచ్చబ్రాథకమును, ప్రసిద్ధాథకమును, అగును. రాఁగన్-వచ్చినప్పుడే, అవలికంతలోన్-అవతలిసందులోనుండి, ఏచొచ్చితికైనన్-ఏప్రదేశమునకైనను, దాటలేనైతిన్-కడచిపోఁజాలనయితిని గదా, ఇంటు ‘విలిట్’ అనుటకు “నూ. భూగమిక్రియయారంతే ఘటకాఖ్యానముచ్యతే” అభ. మును మున్న-మొట్టమొదటనే, తెలిసి-ఎఱిగియుండి, ఈముదివరాకమునకై - అనానుకురాతయిన యీ ముదుసలిదానికి, గోకవాక-గోకయైననుమఁతెదయినను, కొంచురాలేనైతిన్ - కొనియిచ్చుచువచ్చిన వాఁడనుగాకపోతినిగదా, మోసపోయితిన్-వంచింపఁబడితిని, దీనిముంతపాటునకైనన్-ఈవిడయొక్క-

కల్లుముంతకొఱకుఁజేయుఁద్రయత్నము నకయినను, ముంత + పాటు - ముంతపాటు అగును. ముంతయనఁ గాఁదోడై వెలవఁజేయుచుఁటిపాత్రము, రూకరుట్ర - డబ్బుగాని యింక నేదయిననుగాని, చేహర్పలేనైతిన్ - చేతిలోఁబడఁజేసినవాఁడను గాకపోతినినుమా, దానీజనులకైనన్ - ఊడిగవుఁబొలఁతులకయినను, తగఁ జెప్ప - యుక్తమగునట్లుగాఁజెప్పి, మావులుదప్పి - ఈవేషముతోలేకుండ, ఇచట 'మావులు - మావులు' అని రెండురూపములుకలవు ఊర్లేడనిపించలేనైతిన్ - గ్రామమునందులేడని చెప్పించకపోతినిగదా, నేన్ - నేను, తొలుతిన్ - మొదట, బొంకనట్టిబొంకులు - అడినట్టియబద్ధములు, సహస్రసంఖ్యలు - వేలకు వేలు, మితిలేవనుట, నేడు - ఈదినమున, అవియెల్లన్ - వానినన్నింటిని, ఇచట సఁధినిగూర్చి 'నూ. అన్ - చిత్తవ్రతిల్లోపో, బహుళంస్యాత్ప్రయోగతః' ఆధ. 'నూ. తద్వత్తదాదిజస్య' కల్పచిం. తలచి - జ్ఞాపకమునకుఁబెచ్చుకొని, కోసమునన్ - కోపముతో, వచ్చుచున్నది - సమీపమునకుఁజేరుచున్నది, మాటలవశముగాదు - నాపలుకులకెంతమాత్రములోఁబడదు, భూభిదర్శనము - దుమ్మునుజూచుట, ఏమైనన్ + దొరకయ్యె - ఏమాత్రమయినను తిలించకుండెనుగదా, అనఁగాదానికన్నులలో దుమ్ము కొట్టియైననుబోవుటకు పిలులేకుండెనుగదాయనుట. ఈపద్యమున 'మోసపోయితిన్' అనుటకుదా. 'ఉ. మాయపుం, జొక్కు - లునీవునిక్క - ముగఁజూచివనంబున మోసపోయితిన్' భార. అలం. స్వభావోక్తి.

తా|| అది యంతదూరమునన్నప్పట్టే యవతలిసందులోనుంచి యెఱచిక్రైకఁ బోకుంటిని. ఈ సంగతి ముందుగానే తెలిసికొని యాయనామకరాలి కొకకొకయైనఁ గొనకపోతిని. ఈయవమానము రాకుండుటకు దానికల్లుముంతకర్చుకయిన డబ్బియైనైతిని. ఇచ్చటిదానీలకైనఁ జెప్పి మాటువేషముతో నుండి గ్రామమునలేఁ దనిపించకపోతిని. మొదట నేనాడినయబద్ధములు వేసవేలుగలవు. అవియన్నియు జ్ఞప్తికిఁబెచ్చుకొని కోపముతో నిటకువచ్చుచున్నది. గుప్పెడుదుమ్మయినను గనపడలేదుగదా !

ప|| అని యనేకప్రకారంబుల వితర్కించి, 124.

అ|| అని - ఇట్లుని, అనేకప్రకారంబులన్ - బహువిధములుగా. వితర్కించి - ఊహించినవాఁడె.

—: ఆపె నిరంకుశుని దరిద్రతనుగనిపెట్టుట :—

మ|| ధగఁజీనాథ దరిద్రతాపిశునవ + శ్రున్నార్తి నాభారతీ
 వరవంశోత్తమసూతి చింతిలఁగ న + వ్యారాంగనామాత దు
 ర్భరపాండిత్యముఁ జూపి దీనదశకున్ + రాబోలు నీయయ్య "జే
 పరమేశ్వ" యనిపింపఁగా వలదె వి + ప్రస్వామి సంఘన్ మదిన్. 125.

అ|| ధగఁజీనాథ - ఓరాజా, ఇభారతీవరవంశోత్తమసూతి, అ - అయొక్క, భారతీవర - బ్రహ్మ దేవునియొక్క, వంశ - కులమునందు, ఉత్తమసూతి - శ్రేష్ఠుఁడుగాజన్మించిన యానిరంకుశుఁడు. దరిద్రతా పిశునవశ్రున్నార్తిన్, దరిద్రతా - లేమిచేత, పిశున - నీచమైన, వశ్రున్నార్తిన్ - వశ్రుములయొక్క పరి పూర్ణతచేత, చింతిలఁగ - విచారపడఁగా, అవ్యారాంగనామాత - అబోగముదానియొక్కతల్లి, దుర్భర పాండిత్యమున్ - భరింపఁజాలనిగాని విద్యాచాతుర్యమును, చూపి - కనఁబఱచి, మదిన్ - దానియొక్క మనస్సునందు, ఈయయ్య - ఈతఁడు, దీనదశకున్ - దరిద్రావస్థకు, రాబోలున్ - రాదగినప్పుడును.

విప్రస్వామిన్ - బ్రాహ్మణులలో నధికండయినవానిని, జేప మేళ - ఓడేవుండ నీకునవస్కారము, సమస్తమునుగోలుపోయి యింకొకదారిఁబట్టఁబూనునప్పుడననది. ఉదా. “క. క్షీదేవమాణ్యతివి, స్త్రికుండైచేనోయిమెడ్చితేయనుచునను, స్కృతులరఁజేసికివ్యస, హితుండై తనయాశ్రమమునఁ కేలెంచెనపా” శేష. అనిపింపఁగావలెనె - అనునట్లుగాఁజేయవద్దా, అంచున్ - ఈప్రకారముగానను కొనుచు, ఈపద్యమున ‘ఈయయ్య’ అనుప్రయోగమునకుదా. “క. ఈయయ్యఁబట్టితెచ్చుట” కథా. ఇచట నిరంకుశుడు చింతించినాడనుటకు “ఈర్ష్యఘృణీకృంతుష్టః, క్రోధనోనిత్యశః కిత్తః, మాభా గ్యోభజీవీచ, వదైతేనిత్యదుఃఖితాః” అనుశాస్త్రానుసారముగ ననంతుష్టమనస్కుడు చింతించును. తేళ్యమాత నిరంకుశుని వెడలఁగొట్టఁదలంచుటనుగూర్చి “యత్రోదకంశత్రవసంతిహసా, వదైవ శుష్కంఽపివర్జయంతి, సహంఽతులేననశేణభావ్యం. పునస్త్యజంతః పునరాశ్రయంతః” చాణ. లోకోక్త్యలంకారము. ఇచట తేళ్య నిరంకుశుని ‘జేప మేళా’. అనిపింపవలెననుట పుష్పభ్రవరస్వా యనుని తెలియవలయును.

తా|| ఓధర్మపాలనృపతి! కడు బీదతనమితోఁ జనిగినగుడ్డలను ధరించియున్న యాబ్రాహ్మణ కుమారుడు విచారపడుచుండఁగా నావృద్ధవేళ్య తనమా యావిద్యలయొక్క నేర్పుతోఁగనిపెట్టి యాతఁడు దరిద్రావస్థనొందియుండనోపు నీక నిఁటినుండి జేప మేళా! అనిపింపవలయునుగదా యని తలంచెను.

వ|| చిరంతనన్నేహ మొక్కింత తలఁచి యాజగజంత యిట్లనియె. 126.

అ|| ఆజగజంత - ప్రపంచమునకెల్ల ధూర్జరాలయిన చూవృద్ధవేళ్య, జగము + జ త, గయ్యాళి. “ని. నీ.గట్టివాజంతతాఁగగయాళియఁగను,ధూయో మెలిభద్రోఁచుచుండు” అం.భా. సాంబనిఘంటువునఁగూడ నిట్లేయున్నది. చిరంతనన్నేహమక - పురాతనపుమైత్రిని, ‘ని. పురాణ ప్రతనప్రత్న పురాతనవిరంతనాః’ అ. ఒక్కింతతఁచి - కొంచెముజ్ఞాపకమునకుఁ దెచ్చుకొని, ఇట్లని యెక - ఈవిధముగాఁబలికెను. చెప్పఁబోవురీతిగాఁబలికెనట

—: వేళ్యమాత నిరంకుశునకు నీతులుబోధించుట :—

క|| ఒకపండువ పబ్బంబున, నొకయూటట మైనవేళ + నొక్కొకతటి వే డుకతనము గాక యిటునలె, నకలము వర్ణించినడువఁ + జనునాయోయీ. 127.

అ|| ఓయీ - ఓపండుమనఁడా, ఇదివఁసఁబుద్ధి ఒకపండువ పబ్బంబునన్ - ఒకానొక సంతోషముతోఁగూడిన యుత్సవదినమునను, అతిథి గావచ్చినప్పుడును, ఒకయూరటమైనవేళక - ఒకస్థిమితముగానున్న సమయమునను - ఏదోఒకానొకసమయముననుట. వేడుకతనముగాక - కోరిక కలిగినప్పుడురాదగునుగాని, ఇటువలెన్ - ఈవిధముగా, సకలమున్ - అన్నిటిని, వర్ణించి-విడిచి పెట్టి, వేడువఁజనునా - సంఘరించుటచెల్లునా - లోకులుమెత్తురాయుట.

తా|| ఓయీ! ఒకసంక్రాంతివంటి పర్వదినముననో, ఒకవిందుగానో, ఒకనెమ్మదిగానున్న సమయముననో వేడుకగా మాయండ్లకువచ్చుటపాడిగాని యిట్లన్నిటినివిడిచి. సంఘరింపఁదగునా.

సీ॥ కడుచిన్నప్రాయము ♦ పృథ తాళిగట్టిన, కులమునిల్లా లెంత ♦ కుండవలయుఁ
పుట్టిని ల్లనిపెట్టు ♦ పోత లాశించిన, యక్కసెల్లెండ్రెంత ♦ యడవలయుఁ
దనయుండు మాకు ము♦ప్పున కందుననియున్న, తలిదండ్రులెంతచింతిలగవలయు
నందటిండ్లకు నాన ♦ యైయుండునీతఁడని, నిక్కబందుగులెంత ♦ పొక్కవలయుఁ

దే॥ జల్లెగాఁ జేతికాసెల్ల ♦ డుల్లి లొల్లె, గాఁడ వై యికనైన నీ ♦ కాపురంబు
బ్రతుకుపని విచారింప కీ ♦ పనికిజొరగఁ, బడినవానికెక్కడి ♦ భారబుద్ధి. 128.

అ॥ కడుచిన్నప్రాయముపృథ - మిక్కిలిచిన్నతనమునందే, తాళి - తాలిబొట్టును, కట్టిన
కులమునిల్లాలు - మెడలోగట్టిన నీజాతియందుద్భవించిన గేస్తురాలు, ఎంతకుండవలయు - ఎంత
దుఃఖపడవలెను, పుట్టినిల్లు - మేముజన్మించినగృహము, అని - అనుకొని, పెట్టుపోతలు -
భుజించుపదార్థములనుపెట్టుట, పానముచేయుపదార్థములను పోయుటమొదలగునవి ఆశించియక్క
సెల్లెండ్రు - ఆశపడియున్ననీతువులను చెల్లెండ్రును, ఎంతయడవలయు - ఎంతగావిలపించ
వలెను. కనయుండు - కొడుకు, మాకు - మాకు, ముప్పునకు - ముఁలితనమునకప్పుకాలమున,
అందు - అక్కఱకురాగలందు, అని - ఇట్లుకలంచి, ఉన్నతలిదండ్రులు - ఉన్నతల్లియును,
తండ్రీయును, ఎంతచింతిలగవలయు - ఎంతగాశోకించవలయును, ఇకఁడు - ఈచిన్నవాఁడు,
ఆందటిండ్లకు - మాయందటిగృహములకు, అసయై - ఆశగానున్నవాడై, మేముండరమాశించి
యొన్నామునుట, ఉడు - ఉండఁగలదు, అని - ఇట్లుపోచి, నిక్కుబాదుగులు - గర్వియ
నట్టిబుట్టుములు ఎంతపొక్కవలయు - మనస్సులో నెంతదుఃఖపడవలెను, చల్లగా - మెల్లగా
చేతికాసెల్లె - చేతనున్నరొక్కమంతయును, డుల్లి - చేజారి, అంతయునుబోయియునుట. 'ని.
కాసు.త.ధనము శచం' 'కాసు.త.దుగ్గానిలో 10 వ పాలు. మా, అం. ని. ఉదా 'ద్వి. మరగి
చొచ్చియిట్లుమత్తపోవనము, సురుగకచొచ్చి కాసుగనన్నగోనక' ద్వి. మా. ఇచట ధనమనియే
కవిభావము. 'డుల్లి' అనుటకుదా "గీ, 'తుప్పుకుల్లిననొప్పొడుతోయజాస్త్రు', చికిలనిద్దంపుకైదువు
చెలుపుదోచు' హంస. లొల్లెగాఁడవై - మిగులబీదవాడవై, 'లొల్లెగాఁడు. చా. విజ మా.
బీదవాడు, ముప్పింపడు' అం. వా ఇకనైనక ఇకమీఁదటనైనను, నీకాపురంబు - నీయొక్క
సంసారము, బ్రతుకుపని - జీవించునట్టికార్యమును, విచారింపక - ఆలోచించుకొనక, ఈపనికి -
ఈతృణిచారకార్యమునకు, చొరగఁబడినవానికి - చొచ్చినట్టివాడవైననీకు, ఎక్కడిభారబుద్ధి-
ఘనమయినబుద్ధియొక్కడగలదు - అనగా నల్పబుద్ధిగలవాడవనుట, ఇచట నిరంకుశమున వేళ్ళనీకులు
బోధించుటనుగూర్చి 'వేళలనుపిఖలవచనఁదహతినితరాంచూనసం, సుతత్వవిదాం, కేళవసుపి సుజన
వాళ్ళం మలయజగవత్ ప్రమాదయతి' చాణ.

తా॥ బాల్యముననే వివాహముచేసికొనిన నీభార్యయును, పుట్టినిల్లని వస్త్రాభరణముల కపి
క్షించుతోబుట్టువులును, వృద్ధాప్యమున మమ్ముబోషింపఁగలఁ డనుకొనిన జననీజనకులును, మా
కుటుంబములకన్నింటికి నితఁడొక్కఁడే యాధారమని కాంక్షించిన బంధువులును, దుఃఖించునట్లు
మెల్లమెల్లగాఁ జేతఁగఁగోక్కమంతయుఁ బరాధీనమై దరిద్రుడవైతిమిగదా ! ఇంతటితో

కలివికెచ్చుకొని కటుంబమునుబోషించుకొనక యిట్లువ్యభిచారిగా గంచరించువానికి మంచిబుద్ధి యెట్లువచ్చును.

సీ॥ గుటి తప్పిపోవు ముం ♦ దఱివిచారము లేదు, సాపడికడుగు మ ♦ చ్చరము వుట్టు నగరివారు హసించు ♦ రగడౌను బిన్నపె ♦ ద్దలకఁజుల్గన తలి ♦ దండు లోర్వ రిటికి నేగియు ♦ నెవరుమెచ్చరు లేని, గర్వంబుదొట్టుఁ జే ♦ కాను డుల్లు నొడ లోడుగాఁజొచ్చు ♦ నొడువులపాలగు, సందులుదూఱు వి ♦ శ్వాసమెడలుఁ

డే॥ జిన్నపనిగాదు లంజర్కమన్నవినుము, ప్రజలు మీరొకటైన మాపయికివచ్చుఁ బడుచండవు నీవు మాబిడ్డపనరుమొగ్గ, మొక్కెదము రాకు నీ విదిమొదలుచేసి.

అ॥ అంజర్కమన్నక-వ్యభిచారమనఁగా, చిన్నపనిగాదు-కొఁది కార్యముగాదు, వినుము- నేఁజెప్పుచున్నదాని నాకర్ణిపుము. గుటితప్పిపోవుక- చైవభక్తిమొదలగువానియందు అత్యవసరము తొలగిపోవుచు, ముందఱివిచారములేదు - రాఁగలకష్టముఖముల నాలోచించుటయుండదు, సాపడి కడుగుక- భుజించుటకన్నమునైతము దొరకకుండును, ఇచట 'ఉడుగు' అనుపదప్రయోగమున కుదా "ఉ. ఉత్పలగంధినన్నుడిగి యొడ్లకుబంపుము" భార. మచ్చరమువుట్టుక - పక్షలమేలుజూచి యొర్వలేనికనముకలుగును, నగరివారుహసించుట - పురజనులెల్లనవ్వునురు, అగడౌను - నిందలు వుట్టును, పిన్నపెద్దలకున్ - బాలరకు వృద్ధులకును, చుక్కన - మిక్కిలితేలికయగును, తలిదండ్రు లోర్వయ - తల్లియును తండ్రీయునుసహించరు, ఇంటికినేగియుక - ఇంటికిఁబోయినప్పుడును, ఎవరు మెచ్చరు - ఎవరుతలకొచ్చేయరు, లేనిగర్వంబుదొట్టుక - ఏన్నుడును లేనియహంకారముకూడును, చేకానుడుల్లుక - తనిచేకఁగలసామ్రాంతుయును కర్చుకగును, హస్తగతధనమంతయు వ్యయింపగును, ఒడలు - మేను, ఓడుగాఁజొచ్చుక - పటుత్వముతోఁగ నారంభించును, నొడువులపాలగుక - పరులయొక్కమాటలకు లోబడవలసినవచ్చును, సందులుదూఱుక - గొందులలోఁ జొరఁబడుట యగును, విశ్వాసమెడలుక - నమ్మకమంతయునుబోవును, ప్రజలుక - లోకులును, మీరుక - మీకుటుంబమును, ఒకటైనక - ఏకమయినయెడల, మాపయికివచ్చుక - ఈశేరము మామీఁదఁ బడును, పడుచండవునీవు - నిన్నుఁజూడఁగాఁబ్రాయపువాడవు, ఇచట 'పడుచండవు' అనుటకు 'నూ. కేఱిత్తుకైకృతాకబ్దా దాదిత్యేనైవసాధవః" అధ. మాబిడ్డ - మాపిల్ల, పసరుమొగ్గ - లేత మొగ్గ, లేఁబ్రాయముగఁబది. కనుక ఇదిమొదలుచేసి - ఈదినముమొదలుకొని, నీవు-నీవుమాత్రము, రాకు - రాకుము, మొక్కెదము - నీకుననుస్కరించుచున్నాము, అనఁగానీకు ననుస్కారముచేయు దును మాయొంటికిరావలదనుట ఈపద్యమున 'మాపిల్లపసరుమొగ్గ' ఇచట "నూ. లోకోక్తిసాం భవేద్యోగో యదిస్యాచ్ఛృతిరంజనమ్" అధ. 'ఇందుమొక్కెదమురాకు' అనునొంటఁబ్రార్థనార్థక మగునేకవచనమున ముకారములోపించుటనుగూర్చి 'నూ. ప్రార్థనార్థమురేక త్యే కధ్యతేమధ్యమార్థకః, విభాసాంతంబదంత్యేకే నప్రాణేతుకదాచన" అధ. ఉదా "ఉ. తోయజేతూణననుగృప తోడఁజూడు" "ననుంగృపఁజూడుభారత్రి" 'మాబిడ్డపసరుమొగ్గ' ఉపమాంతరము. 'మొక్కె

దమరాక్షసీవిదిమొదలుచేసి, అనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారము. “వ్యాజస్తుతిత్కథే నిందాస్తుతి ర్వాహుభీరన్యథా” కా. ప్ర.

తా! ఓయీ! వ్యభిచారము సులభమనియొచితివేమో చెప్పుచున్నానునును. గత్కగ్ధ మలయందు తక్ష్యమండదు. రానున్నకష్టసుఖములను చెలిసికొనలేడు. అన్నచునకుఁ గణకగును, పరులమేలుచూచి యోర్వలేకుండును. పౌరులందఱు నవ్రవచుందురు. నిందలువచ్చును. పిన్నపెద్దలు చులకనగాఁజూతురు. తలిదండ్రులు కోపింతురు. ఇంటసెవ్వరును మర్యాదగాఁజూడరు. అజ్ఞానము వృద్ధియగును. చేతఁగలవి త్రమోడును. శరీరపాటవముదప్పును. మాటలుపడవలసివచ్చును. సందుల యందు దిరుగవలసివచ్చును. నచ్చుకముపోవును. మీయింటఁగలవారును గ్రామములోనివారును గలసిరేని యీసేరము మామయింబడును. కనుక నీవునడుచువాఁడవు, మాపిల్లలేతది. నీకొకదండము గాని యిదిసుత మాయింటికిరాకుము.

—: వేశ్యమాత నిరంకుశుని నిందించుట :—

క॥ అనరాదుగాక నీవొక, మనుజుడవా దుర్విదగ్ధ + మార్గమే మార్గం
బని విప్రమార్గ ముద్యా, పనసేతురె నిన్నువంటి + బ్రాహ్మణకుఁజూర్. 130.

అ॥ అనరాదుగాక - మేమనఁగూడదుగాని, నీవు + ఒకమనుజుడవా - నీవొక మనుష్యుం డవేనా, నిన్నువంటి బ్రాహ్మణకుఁజూర్ - బ్రాహ్మణజాతియందుబుట్టిన నీవంటివారు, దుర్విదగ్ధ మార్గమే - చెడ్డతనమునందు నేర్పరితనముగలపద్ధతియే, మార్గంబని - దారియనుకొని, విప్రమార్గముకా - బ్రాహ్మణపద్ధతిని, ఉద్యాపన - అంతమును, అనఁగానుపవాసాదివ్రతనియనుచుఁయొక్క కడపటుఁ జేయుపనికలెననుట. చేతుర - ఇట్లుచేయుచురా, ఇట్లుచేయఁగూడదనుటకు “అ. సంధ్యవార్చనేమి + జపమునేయఁగ నేమి, వేదశాస్త్రమెఱిగి + తెలియనేమి, పడఁతిఁగవయువాఁడు + బాపండుగాఁ డయ్యు” విశ్వ. వేమ. ఇచట వేశ్యమాతనీకులుబోధించుచున్నట్లే యొకపడుచు నిందించుచున్నది. “పి శతమపిఖిలవచనం దహతినితరాఁ మానసం, కుతత్త్వవిదాం పరుషమపినుజనవాక్యం మతయజ రసవత్ప్రమోదయతి” “నీవంటిబ్రాహ్మణులిట్లు కులధర్మములవదలి ప్రవర్తించుచురా” అనుటచేత నర్థాంతరన్యాసాలంకారము. “సామాన్యంవాచికేహేవా తదన్యేనసమర్థతే, యత్రసోఽర్థాంతర న్వాసః సాధర్మ్యజేతరేణవా”

తా॥ వ్యభిచారవృత్తివలన సామ్యుగడించెడి మేమెట్టిధర్మంబులను జెప్పఁగూడదు కాని నీవొక మనుష్యుడవేనా? దుర్వృత్తియందుఁ జరించుటయే మంచిమార్గముగా నెంచినివంటివారు బ్రాహ్మణ ధర్మములనన్నిటిని బోఁగొట్టుకొందురా!

డే॥ జపతపంబులుగావు శాస్త్రములుగావు, వేదములుగావు సత్క్రియావిధులుగావు వైదికపుబాఁప లేడ భూవరకుమార, యోగ్యసాభాగ్య లగువారయవతు లేడ.

అ॥ జపతపంబులుగావు - భక్తితోఁపంక్రముల నశేకపర్యాయములు చదువుటయును, కష్టమైన భేదస్థులుచేయుటయునుగావు. శాస్త్రములుగావు - అఱిశాస్త్రములను చదువుట చెప్పట కాదు.

వేదములుగావు - వేదముయొక్క సంహితపదక్రమములను తెలిసికొనుటకాదు, సత్త్రియావిధులుగావు - యజ్ఞాదిసత్కర్మములయొక్క నియమములుగావు, వైదికపురాణలేద - పురోహితవృత్తిచే జీవించు బాఁపనవాండ్రెక్కడ, భూప.....గ్యలు. భూవరకుమార - రాజపుత్రులను, యోగ్యతగిన, సౌభాగ్యులు - అధికభోగాంశగలవారు - స్వభావముచే సుందరమయినవారు, 'సుహృద్భృగనిఁద్యంతే' సిద్ధాంత. పూర్వపదస్యచేత్కుభయపదవృద్ధిః సౌభాగ్యం సుభగత్వం. 'ని. సుందరేంద్రకభోగాంశే దుర్దినేతరవాసరే, తురీయాంశేక్రిమతిచ సుభగః' శబ్దా. ఇచట రాజకుమారులు, సుభగ + అసత్తులని భావము. కానుకాస్త్రమునందును, "అశ్వత్థదళసంకాశం గుర్యంగూఢమణిపథం, యస్యానాసుభగానారీ" అనిచెప్పబడియున్నది. అగువారయువతులేద. అయినట్టి యావనపువేళ్యలెక్కడ, మీరల్లులు మేముత్రములము. కనుక మీకునుమాకు నెంతోవ్యత్యాసముకలదనుట. ఇందు వైదికపురాణలేద భూవరకుమారయోగ్యసౌభాగ్యులగు వారయువతులేద. అనుటచేవిరూపఘటనాంతికారము. ఉదా "హయగజారూఢులైయులరు రాజన్యపుం, గవులేదకవులేదకంబుకంటి" నరస. దీనినే విషయాలంకారమని కొందలు "విషమనివర్ణ్యతేయత్ర ఘటనాంతరమహాపయో, క్షేయంశిరీషమృద్యంగీ క్వతాదృబ్బదనజ్యః" కువ. శ్రీహర్షపండితుని కావ్యమునందెయ్యోకముకించిద్యేదముగఁగన్పట్టుచున్నది. "శిరీషదశిమృద్యంగీ క్షేయమానుతలోచనాఅయంక్వచకుకూలాగ్నికర్కశోపదనావలః" మఱియు 'వైదికపురాణలేద' అనుటకు నసరాధస్తవముననిట్లు నెప్పబడియున్నది. "పూరోహిత్యం రజనిచరితం గ్రామణిత్వం నియోగం, మారాపత్యంవ్యావృత్తచనంసాక్షివాదః పరాన్నం, బ్రహ్మద్యేషం ఖలజనరతిః ప్రాణినాం నిర్దయత్వం, మాభూద్దేవో మనుషసుపతేజస్తజస్తాంతరేషు" తానిరంతకోపాఖ్యానమునుజూచియేకాఁబోలు నొకానొకవిషయబట్టించినాడు.

ఉ॥ ఎక్కువచెచ్చితక్కువగ + నింటికడకా బెరకమ్మజూమటో,
వక్తలనాకు అమ్మబుధ + వారపుసంతకు జట్టిగట్టుటో,
లెక్కలసంపుటంబుబ్రబ + లించుటో, కోమటివారిపిన్న వా
లెక్కడ? లంజచేరమది + యెక్కడ? నెక్కడికెక్కడక్కటా!" బహు. చ,

ఈపద్యమునందు సుభగకల్పమునకునుకూలమయిన యొగయోగ్యముగలదు, శ్రీకృష్ణదేవరాయలు సభలోఁగర్లహీనయగు నొకవేళ్యనాట్యముచేయుచుండ రామలింగకవి యాపెనుజూచియుట్లుపలికెను, "దుర్యోధనసభామధ్యే కర్లహీనననోభతే" అనునంతలో నావేళ్య "భగదత్తప్రయోగేన కర్ణేన కింప్రయోజనమ్" అనెనట. ఈప్రశ్నితరములయందు చెండర్థములుకలవు. దుర్యోధనసభయందుఁ గర్ణుఁడులేకున్న బ్రకాశములేదు. కర్ణకల్పమువాడుటకన్న భగదత్తుఁడనుటశ్రేష్ఠముగదా! అనిసమాధానము. మహావీరుఁడన్న యీసభలోఁజేవులేనిదానవు నాట్యముసేయుటభాగుగలేదనిప్రశ్నము. వేళ్యభగమునొసంగినుఖింపఁజేయునుగాని చెవిపల్లనేమిప్రయోజనమని సమాధానము.

తా॥ ఓబ్రాహ్మణకుమారుడా! జారత్వమనఁగా జపము, తపము, వేదకాస్త్రపఠనము, కర్మమూలనాచరించుట, పురోహితము మున్నగువానినంటిదికాదు. బ్రాహ్మణులనుజేయించి యాతండుతమలతో జీవించెడిబాఁపలెక్కడ? రాజకుమారులకుదగినలేదబ్రాహ్మణులెక్కని బోగమువారెక్కడ?

క॥ పావ మనినిన్ను నీతిక, భాపండితవాక్యనరణి + లాలించితిఁ గా
కోపిన్నవాడ విటదు, ర్వాపార మడంప లంజ + వారికి బనియే. 185

అ॥ ఓపిన్నవాండ - ఓపడుచువాండ, పాపము + అని - నీయందుజాలికలిగి, అయ్యో పాపము చెడిపోవుచున్నాండేయని, నిన్ను - నిన్ను, నీతికళాపండితవాక్యసరణి, నీతికళా - నీతియనువిద్యయందు, పండితవాక్యసరణి - పక్వమునమాటలయొక్కవరుసలచేత, మృదువయిన వాక్యములతో, లాలించితి - మిక్కిలియనురాగయుక్తముగాఁజెప్పితిని, కాక - అటులగాని యెడల, విటదుర్వ్యాపారము - వ్యభిచారములయొక్క చెడ్డనడతను, అడంపక - తగ్గించుటకు, లంజవారిక - బోగమువారికి, పనియే - అవసరము, ఇందు 'పిన్నవాండ' అనుటకు "నూ, కేచిత్తైకృతాశ్చబ్దా దాదిత్యేవైవసాధనః" అధ. అధాంతరన్యాసాలంకారము.

తా॥ ఓప్రాయపువాండ! ఏదో నీపైదయదలంచి క్రేస్తములగు నీకులనుబోధించితిని. కాని వ్యభిచారమును మానుట బోగమువారి కేమియవసరము.

జే॥ అనుచు నయభాషణము లాడి యాపలిక్కి, మంచిమాటల నడగఁజేయుటతో కఠినతరవాక్యములచేతఁగాని చక్క, గాదు "లాటిపిటశూల రోకండ్లఁగాని".

అ॥ అపలిక్కి - ముసలిది, "ని. వృద్ధాపలిక్కి" అ. అనుచు - ఇట్లుపలుకుచు, నయ భాషణములు - నీతితోఁగూడినపలుకులు, అడి - చెప్పి, ఈమార్గఁబోతు - సోమరియైన యానిరతి కునుడు, మాలుగు + పోతు - చూడగుఁబోతు. ఇదా "క. మాలికవచ్చియాడవరి + గోయముఁ గూరుకుఁజెందఁజొచ్చెనే, మాలుగుఁబోతు" చెప్ప. పు మంచిమాటలక - ఇష్టమయినవాక్యముల చేత, ఆరుగఁడు - పోఁడు, కఠినవాక్యములచేతక - గట్టివియైనమాటలతో, కాని - కష్ట. "నూ. క్వచిదర్థవిశేషేచరూఢో విక్రాంతిరుచ్యతే" అధ. లాటిపిటశూల - ఒంటెయొక్క శూలసోమ్మి, ఇచట 'లాటిపిట-లాటిపిట్ట-లాటిపిట-లాటిపిట్ట' అనునాలుగు రూపములకలపు, రోకండ్లక - రోకండ్లపోట్లతోఁగాని, చక్కగాదు - చక్కఁబడనేరదు: ఇచట "చక్క-చక్కన" అనిరెండు రూపములకలపు. ఈపద్యమున 'కఠినతరవాక్యములతోఁగానిచక్కగాదు' అనుచోట విశేషణము లక్షకముగుటకు "నూ. విశేషణంబులు కొన్నియెడల విశేష్యలక్షకంబులగు" [కా. వ్యా. ఉవా 'వ బెట్టిదంబులంగాని చక్కఁబడఁడు' భార. 'రోకండ్లక' అనిప్రయోగించుటకు "నూ, కౌఠ విధక్తి కలి నామిల్లుగృహుకంఠైవదుశ్చస్యతే" నన్న. ఇందు వేశ్యయొక్క కఠినవాక్యములనుగూర్చి "రాజావేశ్యాయుక్తాన్ని శ్చోరోబాలకయావచకాః, పరదుఃఖింపజానంతి అన్నమోగ్రామకం టకః"వాణి. 'కాదులాటిపిటశూలరోకండ్లఁగాని' అనునది లోకోక్త్యలంకారము. 'లాటిపిట్టశూల రోకలిపోటుతోఁగానిపోడు. పరుషవాక్కులతోఁగాని యితఁడుపోడు' అనుటచేఁబ్రతిపస్తాపమా లంకారము. "క. వేశ్యేతివాక్యయుగమునఁ, బర్విససాధర్మ్యముమరఁ బ్రఖ్యాతంబై, యర్వింప్రతి వస్తాపము" కా.సం. "ప్రతిపస్తాపమాతుసా. సామాన్యస్యద్విరేకస్య యత్రవాక్యద్వయేసిద్ధిః" కా.ప్ర.

తా॥ ఇట్లు నీకులగఁజూచి యావృద్ధవేశ్య యాసోమరి కఠినభాషణములచేడప్పు మంచిమాటల చేతఁబోడు. లాటిపిట్టకువచ్చినశూల రోకలిపోట్లచేతనే కాని పోదు.

వ॥ అని విచారించి యిట్లనియె.

184

అ॥ అని - ఈప్రకారముగా, విచారించి-అలోచించి, ఇట్లనియె - ఈవిధముగాఁజెప్పెను.

క॥ మా కేమి నీవుపోయిన, పోకలఁ బోకుండఁజేయఁ ♦ బొందువలసెనా
తేకచనుదేకు రూకలు, కోకలు నిష్ఫలములైన ♦ గొడవలుతగునే.

135.

అ॥ నీవుపోయినపోకలక - నీవునడచెకునడకలను, పోకుండఁజేయక - నడువనీయకుండ
నడ్డగించుటకు, మాకేమి - మాకెందులకు, - మాకవసరములేదనుట. ఇచటబహువచనప్రయోగమును
గూర్చి “నూ. సంబంధంబున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దలకుం గొన్నియెడల బహుత్వంబగు” ప్రా. వ్యా.
నిష్ఫలములు - ప్రయోజనములేనివి, ఐనగొడవలు - అయినట్టి యొకరిప్రమేయముతోఁగూడినప్రసం
గములు, ‘ని. గొడవ-కుతకలము’ అం, దీ. ఉదా “వ. ఇట్లు తమకువలయునెడఁ బడఁతులగొడవ
తడవని తమయొడయొడు తమ్ముమిగులఁగూడినూడియుండమికి” హంస శ్లోకగునే, యోగ్యమా, ఒకరి
గతి మాకెందులకనుట పొందువలసెనా - నీకుమాతోన్నహము కావలసియుండినట్లయిన, రూకలు
కోకలు - రూపాయలను చీలను, తేక - తెచ్చియీయక, చనుదేకు - రాకుము, ఇందు ‘పొందు
వలసెనా-గొడవలతగునే’ అనుటకు “నూ. అచ్చకుష్కంధవేత్తాప్రణీ స్థితంప్రశ్నాదివాచకం.
తత్రావిచ్ఛేదేర్ధ్వ ఏవోతావుభయాత్మికా” అధ. ఇచట వేళ్ళపొందు వలసిననాఁ గోకలురూకలు
తేక చనుదేకు, అనుటకు “క. కొక్కొక్కమెల్లఁజూచినఁ, జక్కనివాఁడైన రాజుఁచంద్రుండైనన్,
మిక్కిలికొక్కములీయక, చిక్కదురావారకాంత” సుమ. ఈపద్యమున ‘తేకచనుదేకు రూకలు
కోకలు’ అనుటచే వృత్త్యనుప్రసాసాలంకారము.

తా॥ నీవుప్రవర్తించు ప్రవర్తనకుమీద వలదనిమేమెందులకు నిరోధించెదము? వ్యర్థప్రసంగ
ముతోఁ బనిలేదుగాని మాపొందుఁగోరితివేని కోకలురూకలుమున్నగునవి తీసికొనిరమ్ము. అటులఁ
గూడిని నీవిచ్చటికిరాకుము.

తే॥ చదువుకొన్నాడె వటుమీఁదఁసరసముద్ర, కొంత యామీఁదభూసురకులవరుండ
వయ్యయో నీవెఱుంగవోయర్థమీక, యూరకేపిల్చునే లంజువారిపడుచు. 136.

అ॥ చదువుకొన్నాడెవు - వేదకాస్త్రపురాణాదుల నభ్యసించినవాడెవు, అటుమీఁదక -
అదైన, సరసముద్ర - రసయుక్తమయినచిహ్నము, - రసికుఁడవుగానగపడుచుండుట, కొంత-కొంత
గూడు, అమీఁద - దానిమీఁద, భూసురకులవరుండవు - బ్రాహ్మణజాతియందు శ్రేష్ఠుడవు,
అయ్యయో - ఇదిమిక్కిలికనికరముతోఁ బలుకుటను చెలియఁజేయును, నీవెఱుంగవో - నీకుఁచెలి
యదా, లంజువారిపడుచు - సానివారివాయకురాలు, అర్థమీక - ధనమొసంగనిదీ, ఊరకేపిల్చునే-
వృథాగారమృనిపిలుచునా, ఇందు ‘ఊరకే పిల్చునేలంజువారిపడుచు’ అర్థాంతరవ్యాసాలంకారము.
‘చదువుకొన్నాడెవు. అటుమీఁదసరసముద్ర’ ఇట్లుచెప్పటచే సముచ్చయాలంకారము. “తత్త్విద్ధి
హేతావేకస్మిన్ యత్రాన్యత్తత్కరంభవేత్, సముచ్చయోఽసా” కా.ప్ర. ఉదా “మతమనులినం
భద్రామూర్తిఃశ్రుతికాలినీ, భజబలమలంస్పృతఃక్షీర్ణ, ప్రభుత్వమఖండితమ్, ప్రకృతిసుభగాప్యేతే
భావాఅమీభిరయంజనో, వ్రజతిసుతరాం దర్పంరాజంస్త ఏవతవాంతుకాః” ర. గం. ఇంతగొప్పవాఁ
డవు నీ కీ మాత్రముచెలియదాయనుటచే వ్యాజ్యస్తుత్యాలంకారమును. “వ్యాజ్యస్తుతిర్మథేనందా స్తుతిర్వా
యాభీరస్యథా” కా.ప్ర. ఈపద్యమునుజూచి యొకకవియిట్లుప్రాసించెను. “తే. జోకపదియైదు

లిక్ష్మణగోకయొకటి, కాకయుండిఁగోకమేకలేకపోయె, యాకదప్రైసనీకలెఁగాకవట్టి, రాకలకుఁ బిల్చినా గణిఁ కాకులంబు" బహు. చ.

తా॥ చదువుకొనినవాడవు, రసికుడవు, బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుడవు అయియుండిన నీ కింత మాత్రము తెలియదా? బోగమువారి నాయకురాలు డబ్బునొసఁగనిదే రమ్మనిపించునా?

క॥ ఇచ్చకపుమాట లాడుచు, వచ్చెదు మూన్నాళ్ళనుండి + వదలవు నేడున్
“బచ్చపయికంబు గుట్టుము, చచ్చినదాఁకనె” యటన్న సామెత వినవే? 187.

అ॥ మూన్నాళ్ళనుండి - ఇప్పటికి మూడుదినములనుండి. ఇచట ‘మూన్నాళ్ళ’నుటకు ‘నూ. కొన్ని యెడలనవర్ణంబుపరంబగునపుడు పూర్వపవాంత్యడకారంబున కారంబగు’ ప్రా.వ్యా. ఇచ్చకపు మాటలు - ప్రియవచనముల, అడుదుక - చెప్పుచు, వచ్చెదు - వచ్చుచున్నావు, నేడుక - ఈదినమునఁగూడ, వదలవు - విడిచిపోయినవాడవు కాదు. పచ్చపయికంబుగుట్టుముచచ్చినదాఁకనె - పచ్చనికురాయి కరీడుగుట్టుముచచ్చిపోవునట్లే, అనఁగా బూర్వ మొకఁడు గుట్టుమునకుఁదలమీఁదబెట్టి కొనుపచ్చకురాయి నమ్మియుండెను. అదికొనినవాఁడాతెల యెన్నాళ్ళకునిచ్చియుండలేదు. ఇట్లు బహుకాలముగఁదలమీకుడ కాగుట్టుమేచచ్చెను. అప్పుడతఁడు నాపచ్చకరీడుమ్మనియడుగఁగా నీవచ్చ కురాయిగుట్టుమతోనేపోయినది పొమ్మనివాడట. అటన్నసామెతవినవే - ఇట్లుచెప్పుకొనెడు లోకోక్తినివినియుండలేదా, అనఁగా నీవిచ్చినసొమ్మంతయు మాపిల్లనీడగ్గఱనున్నప్పుడే చెల్లుపోయిన దనుట. వేళ్ళయిట్లనుటకు “ఆ. కలిమిగలిగినేరిఁ కామునిగాఁజూచు, లేమిచేతఁజిక్కిలేవలేని, మద నంతనానిఁమాఁగాఁజూతురు” వేమ. ఇందు ‘ఇచ్చకము’ అనుటకుదా “ఉ. ఎ.ట్లిచ్చకమయ్యెనీకునివి” కళా. “వ. ఆహుడిచ్చకులగుచు బ్రాహ్మణులుకొందఱు” అను ‘వచ్చెదు’ అనుటకు “మా క్వచి ద్యువర్ణకేచాపి కేలిత్రస్యస్థిఁజగుః” అథ. ‘పయికము’ ఇదిపైకమునకు రెండవరూపము. ఉదా “నీ పరవర్తకుల కల్లంసరకులిక్పదనని, తివిరైకముఁగొనిఁత్రిప్పచుండు” భళ్ళా. ‘ని. పైకము-పయికము’ క. చం. ‘పచ్చపయికంబుగుట్టుముచచ్చినదాఁకనె’ అనుటచే లోకోక్త్యంతకారము.

తా॥ ఇప్పటికి మూడుదినములనుండి తీయనిమాటలుచెప్పుచు వచ్చుచుంటివి. కాని డబ్బును మాత్రము తెచ్చుటలేదు. ఈవేళను గదలకుంటివి. ‘పచ్చపయికముగుట్టుము చచ్చినదాఁకనె’ ఇను లోకోక్తిని నీవువినియుంటివిగదా!

దే॥ మాట లింక వేయు నేటికి + నేటిరాత్రి, చీరపుత్తెంచె నుడిగాల + వారిచేత నూరియేలిక రాజుకు + మారుఁ డల్ల, పెద్ద చొక్కట్లపోవుల + పిల్లఁవాడు. 188.

అ॥ ఇంక - ఇంకమీఁదట, మాటలు - నీతోడి ప్రసంగములు, వేయుక - అనేకములు, ఏటికి - ఎందుకు, ఇచట ‘మాటలింక వేయునేటికి’ అనుటకు ‘నూ. లోకోక్తి నాంధ్రవేదోగో యోస్యాప్రస్థిరంబనమ్’ అథ. నేటిరాత్రి - ఈరేయివడకు, ఊరియేలిక రాజుకుమారుడు - ఈపట్టణమునుబాలించెడి రాజునకుఁగొడుగు, అల్ల - అయొక్క, ప్రసిద్ధిని తెలియఁజేయుట, ఉదా అల్లనాడు. పెద్దచొక్కట్లపోవుల పిల్లవాడు - నాథుగుముత్యములు చదరముగాఁగట్టి వేయఁబడినచెని

పోగులుగలకుట్టడు. ఇచట 'వక్రకట్టులకు - చాకట్టులు, చాకట్లు' అని రూపములుకలవు. ఇదిగాల వారిచేతకా - సేవకురాండ్రచేత, - దాసీలచేత, చీరపుత్తైచేత - కోకనుబంపించినాడు. ఇచట ద్వితీయకుఁ బ్రథమచెప్పబడినది. "నూ. ఇతరత్రచర్చితీయాతస్యాః ప్రథమాచజడపదానాంస్యాత్మో నస్తు. 'పెద్దచాకట్టుపోవులపిల్లవాడు' అనుప్రయోగమనకు "నూ. స్వాదాభిరబహుక్రిహిః ప్రథ మాంతప్రయోగతః" అధ. ఉదా 'మత్యాలః మృదులదాడి' ఇత్యాదులు "నేటికినేటిరాత్రి" అనుప్రాసాంతరము.

తా|| పెక్కుమాటలతోఁ జనిలేదుగాని యీకట్టజమునేలుచున్న రాజుకొడు కాపెద్దముత్యము పోగులబ్బాయి యప్పుడేదాసీలచేతఁ జేరనుంపినాడు. అతఁడీరాత్రిచడకకడవును. కావున నీవు వచ్చినను వర్ధముగాఁబోవలసినవాడవే.

—: వేశ్యమాత కూతురింగొట్టబోవుట :—

ప|| అని యితైఱంగునఁ గనరెత్తి విటులపాలిటిమిత్తి మర్కంబులెత్తి పలు కుము నత్తఱిం దత్తరంబున గృహయత్తచిత్రమై శత్రుల్లుచిత్రఁకూతుం గని బత్తి వడక యోసీ మొగమోటకతై వై వట్టిజత్తులునేయరిత్తముడికాండ్ర హుజిత్తని పించక విత్తహాని చేసితి వనిబెత్తంబుతీసికొని మొత్తఁ బోయిన. 189.

అ|| అని - ఇట్లని. ఇతైఱంగునకా - ఈవిధముగా, కనరెత్తి - ఇష్టములేనితనము నారంభించి, విటులపాలిటిమిత్తి - వ్యభిచారపురుషులకు అభించినవృత్త్యచేత, అయిన యావృద్ధవేశ్య. మర్కంబులెత్తి - రహస్యములనుజయింఁపెట్టి - నెపథ లవెతకి, లలుకువకా - మాట్లాడుచు, అత్తఱికా - అనుమయమున, తత్తరంబుగకా - కీఘ్రముగా, కృపాయత్తచిత్ర - దయకుస్వాధీనమయిన మనస్సుగలదై, తత్తరిల్లుచిత్రఁకూతుకా - చలించుచున్నటువంటి ప్రాధమ్యగుణమారైన, 'తత్తరిల్లు' అనుటకు 'నూ. యథాకాత్మం యథాశక్తి యథాశ్రోదానురంజనం యథాపసిద్ధి సర్వత్ర శబ్దావాంకల్ప నామతా' అధ. కని - చూచి, బత్తివడక - ప్రేమయుంచక, ఓసీ - ఇంపిదనంబుద్ధి, మొగమోటకతైవై - ముఖప్రీతిగలదానవై - దాక్షిణ్యులుగలదానవై, వట్టిజత్తులు - బొత్తిగామాయలు, చేయురిత్తముడికాండ్రకా - కొంగునడబ్బులేనివారలను, ఇచట జత్తులనుటకుదా "ఉ. అత్తలమామలకామగుల, నన్నలఁ దమ్ములఁ దల్లిదండ్రులకా, జత్తులచుద్దువెట్టుచును + జీటికిమాటికి నన్నైకేరఁగా నత్తురు" దశా. చ. హుజిత్త విపించక - మోసముచేసినదనుకొనునట్లుచేయక, ఏదోవిధముగావెసలఁగొట్టకయనుట, హుజిత్తశబ్దము హిందూస్థానీపదమునుండి రాఁబడినదగును. హిందీలోమాత్రము 'హుజిత్' అనికలదు. కాని యీ 'హుజిత్'కు కలహమునిచ్చెప్పఁబడియున్నది. 'హూత్ - హుజిత్' ఇవి మోసమునకును మాయకును అర్థమునిచ్చుచున్నవి. 'జిత్తు' పదముకూడ మోసమునకును మాయకును అర్థముకలదియైయున్నది. ఈపదప్రయోగమునుగూర్చి 'నూ. అహోమనుస్యదేశీయం యత్త దేవప్రయుజ్యతే' అధ. విత్తహాని - ధననష్టమును, చేసితివి - కలిగించితివి, అని - ఇట్లుపలికి, ఇచట 'చేసితివని' సంధిహర్పుటకు 'నిత్యమనుత్తమపురుషస్త్రియాస్త్రితః' నస్తు. బెత్తంబుతీసికొని - భిక

సన్ననికట్టను దీసికొని, మొత్తంబోయినట్ - కొట్టుబూసగా. ఇచటద్వితీయకుఁ బ్రథమచెప్పుటచేసి. “నూ. ఇకరక్తచద్వితియా తస్యాఃప్రథమాచజడపదానాంస్యాత్” శబ్దచింత. ఇందు ‘కూతుకా’ అనునొక రువర్ణకము రామింగూర్చి “నూ. ఏకత్వేచభవేద్ద్యౌరు స్తథాతాచభవేత్కృద్విత్” అభ. ఈవచనమంతయు ననుపాసాంతంకారము. తే“ఓకటిరెండునమాండునైయొలయువ్రాలు, వద్యమున నచ్చటచ్చటఁబరంగునేని, కృత్వనప్రాకవననిది + పక్షిఁజ్జ, అలికిరితలకల్ల వి + లాసమగుచు” కావ్యా. చూ, (విటులపాలిటిమిత్తి) ఉపమాలంకారము. ఇచటఁజంపగఁగియొక్క యుదారగుణమును నూచింపఁజేసి నాఁడు.

తా॥ కోడె కాండ్రకమిత్తియగు నాజుబి యట్లు కిగట ముటలతోను, మగ్గుముతోను వదరు చుండనయ్యెడఁ గనికరముతోఁ గదలుచున్న జవరాఁగుకూతుఁగిని దయమాని యోసీ మొగమోట ముచేమోసగాండ్రగువిటుల మాయచేసి : వెళ్ళఁగొట్టక డబ్బునవ్వపెట్టుచుంటి వని యొకసన్నని కట్టితోఁ గొట్టఁబోఁగా.

— : వేశ్యమాతకు భయపడి నిరంకుశుఁడు పారిపోవుట: —

క॥ ఈపాటు కదలకున్నన్, గోపంబున నన్నుఁ గూడఁ + గొట్టును దీనిన్
దూపాడువంగలనే “యాశ్వాపరమందుఁఖి” మనుచుఁ + జయ్యన నరిగెన్. 140.

ఆ॥ అనిరంకుశుఁడు-అధ్యాహారము-ఈపాటు. కదలకున్న - ఇదేవిధముగాఁగదలకుండినట్లయిన, కోపంబునక - క్రోధముతో, నన్నుఁగూడక - నన్నునైతము, కొట్టును - కొట్టఁగలదు, దీనిక - ఈమనులిదానిని, తూపాడువంగలనే - తూతూయనియుమియఁగలుగుదునా, అనఁగా దీనియొక్కకోపమునకుఁ దగినంతటిపరాభవమును జేయఁగలనాయనట. ఉదా “వ, భూపాడిచిరి?” మారివం. ‘అశ్వాపరమందుఁఖి’ : ఆశ్వాధికదుఃఖమును గలిగించును. అనుచుక - ఇట్లుతలంచుచు, చయ్యనక - శీఘ్రముగా, అరిగెక - పోయెను, ఇచట మకారమునకుద్విత్వము వికల్పముగాని నిత్యముకాదు. “అహమాదీనాఁద్విత్వమ్” నన్న. ఉదా ‘దాసోహమనియె’ “నూ. అంతగవ్య హలోద్విత్వం భవేదనుకృతేపరే తత్రోతోఽభ్యుత్సే నిత్వంసస్యతత్కృద్విత్వ్యతే” అభ. లాకోక్త్యలంకారము.

తా॥ అనిరంకుశుఁడు నేనికఁ గదలకుండినట్లయిన నన్నుఁగూడఁ గొట్టుటనిక్కము. దీని కోపమాను తగ్గింప నాతగముగాదు. ఆశచేతనే మిక్కిలిదుఃఖముసంభవించుచు గదా! యని తలంచుచు శీఘ్రముగాఁ బోయెను.

— : రాజుప్రశ్నించుట : —

క॥ అనినవిని వదనకమలం, బున లేనగవంతురింప + భూనాయకుఁ డో
మునినాథ, విప్రుఁ డెచటకీ, జనియెం దుద నేమిచేసె + నకలముఁ జెప్పుచూ. 141.

అ|| అనినక - అమనీండుఁడ్లుచెప్పఁగా, భూవాంతుఁడు - అధర్మశిరుఁడురాజు, విని - ఆకర్ణించి, వదనకమలంబునక - తామరపువ్వువంటిమొగమువందు, లేఁగవు - లేకనవ్వు, చిటు నవ్వు, అంకురింపక - పొడకుఁగా, ఓనునినాథ - ఋషులకుఁబ్రభుఁడనైన యోపులహుఁడా, నిప్రుఁడు - అబ్రాహ్మణుఁడు, ఎచటికిక - ఎక్కడికి, చనియెక - పోయెను, తుడక - కడ పట, ఏమిచేసెక - ఏమిచేసినాఁడు, సకలముక - ఈవృత్తాంతమంతయును, చెపుమా - అన తిమ్మ, ఈపద్యమున 'చనియొందుద' అనుటకు "నూ. పరమేంద్రులశ్రవణతీకాత్పరశాస్త్రి స్వప్నాంతం చలించుస్వాంత" నన్న. ఇచటరాజునకు హాసముచెప్పఁబడినది. "వికృతిదర్శనాదిజన్యో మనో వికారోహః" ప్రతా. లేనగవునుగూర్చి 'శ్రేష్ఠానాంస్థితహసితే' అనికావ్యము. 'వదనకమలంబు' ఉపమాంశకారము.

తా|| పులహుఁ డిట్లుచెప్పఁగా ధర్మశిలస్వపాఁడు విని చిటునవ్వుతో నోమహర్షిశ్రేష్ఠుఁడా! అబ్రాహ్మరసుకుఁ డెచ్చటికేగనో, తదుపరియతఁడేమిచేసెనో యావృత్తాంతమంతయు నానతిమ్మనెను.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

మ|| బహుళాపుత్రీ నిశాకళత్ర మునిశం ♦ పావిగ్రహభోగం
గ్రహవాంఛా గురుకామినీరతికళా ♦ ప్రారభ్యమాణాఘ దు
ర్వహతా నిర్మథనార్థ దున్యహతః ♦ ప్రాబల్యసాఫల్య కృ
న్మహానీమైందవ సత్కళాభరణర ♦ మృగ్మంథసోమేశ్వరా. 142.

అ|| బహుళా.....సోమేశ్వరా. బహు - విస్తారముగా, "ని బహుస్సాద్విపులే త్యాది సంఖ్యాయాం చత్రిలింగకః" నానా. లః - ఖండింపఁబడిన, "ని. లఃఖండితేత్రిస్వరాశే" నానా. అపుత్రీ - వంధ్యాత్వముగల, నిశా - రాత్రియు, కళత్ర - భార్యగలిగినట్టియు, ముని - అత్రిమనియొక్క, శంపా - తేజస్సుతోఁగూడిన, విగ్రహ - శరీరముగలిగి, అభోగ - చిత్త పరిపూర్ణత్వముతో - నిండారినమనస్సుతో, సంగ్రహవాంఛా - స్వీకరించుటయందలిభోగచేత, గురు కామినీ - విద్యనుపజేరించిన గురువును బృహస్పతిభార్యయైన తారయొక్క, రతికళా - సంభోగ విద్యవలన, ప్రారభ్యమాణ - అంభించుచున్న. అఘ - పాపముయొక్క, దుర్వహతా - అవి గానిభారము, నిర్మథనార్థ - విశేషముగాఁద్రచ్చుటకొఱకు, నున్యహతః - ఓరువరానితపస్సుచేత, ప్రాబల్యసాఫల్య - మిక్కిలిఫలప్రాప్తమునదిగా, కృత్ - చేయుచున్న, మహానీయ - గొప్పని యైన, విందవసత్కళా - చంద్రునియొక్క ప్రకాశించుచున్న యంశమే, ఒప్పుచున్నచంద్ర కళయే, అభరణ - శిరోభూషణముగాఁగలిగి, రమ్య - మనోహరముగానున్న, స్మంథసోమేశ్వరా - శంధుకూరియందుఁగల సోమేశ్వరస్వామి, ఇదియాశ్వాసాంతమనఁగృతిపతికిసంబోధనము. ఇచటఁ జంద్రుఁడు కాపముననుభవించుటయు నదిపరిహారముగుటయునుగూర్చి శివరాత్రిమహోత్సవ మున "క,కళియా, మానినిఁగలయ బృహస్పతి, పూనికకపియించె త్నముఁబొందుడువనమక" తే|| కాపముఁజంఁగిరి ♦ చంద్రుండు కాశేరి, తీరమునకునరిగి ♦ దేవదేవు, శివునిఁగూర్చి తపమునయే

నాశేఽప్ర + త్యక్షమగుచుఁపల్కెఁబాదరమున” క. శివరాత్రివ్రతమునడుపుచు, శివనింబూజింపు
కొర్కి + చేహరుదా, శివుఁడను నేనేనిన్ను, శివలీలఁజూపించాల్సి యిద్దముచంద్రా” శేష. గురు
పత్నిసంగము దోషముచున్నట్లు యిట్లుచెప్పఁబడియున్నది; “బ్రహ్మచార్యానురాపానం స్త్రీయం
గుర్వంగనాగమః, మహాస్త్రపాతకాన్యామౌ సత్సంయోగశ్చపంచమమ్” మను. సంతానవతియగు
రాత్రియే భార్యగాఁగలవాఁడును, బ్రహ్మలేజన్ముతోఁగూడిన యాకారముగలవాఁడును, ఎవతెగని
కామినీసంభోగమువలన అభించినపాపభారమును నిశ్చేషముగాభిన్నపరమటకై దుస్తరమగుతపస్సు
చేసి సఫలీకృతమనోరథుఁడైనబాలించుచుని శిరసావహించినవాడా! అనుటలోఁ గథానాయకుని
కింకఁగలుపరహితమగుననియు, సంతానప్రాప్తుండగుననియు, పరమేశ్వరానుగ్రహమువలన మోక్ష
ప్రాప్తుఁడు కాఁగలఁడనియు ధ్వనించుచున్నది. ‘బహుశాపుత్ర’ అనుటలో నిరంతరసంభోగలాభన
యగు రంభకఁగల వంధ్యత్వమును, అట్టిరంభాసంభోగము కథానాయకునకును నూచించుచున్నది.
ఇందుఁబ్రకృతార్థప్రతిపాదకవాక్యమున శ్లేషసామర్థ్యముచేత నప్రకృతమయిన కావ్యార్థమును స్ఫురిం
బఁజేయుటచే నమాసోక్త్యంతరము. “పరోక్తిర్భద్రకైశ్చిప్తైః సమాసోక్తిః” కా. ప్ర.

తా|| నిస్సంతానదోషమును బోగొట్టఁబడిన రాత్రియనుకళక్రముగలవాఁడును, అత్రిమహర్షి
యొక్క లేజన్ముతోఁగూడిన మనోహరమయినవాఁడును, విద్యనుపదేశించిన గురువగు బృహస్పతి
భార్యయైనతారనుగూడినందున సంప్రాప్తమయిన పాపభారము నామూలముగాఁబోగొట్టుకొనుటకై
సహింపరానితపస్సుచేసి సఫలతనిందియున్న లేఁ జందురునిఁదలయందుఁజచ్చిన యోకంనుకూరి
సోమేశ్వరస్వామీ!

చ|| హతనుమబాణ బాణదను + జావనథాంగణవాస వాసవా
ర్చితపదపద్మ పద్మభవ + శీర్షవిఘాతనిదాన దానవ
క్షతి కృతిదక్ష దక్షమఖ + సంహృతికర్మధురీణ రీణ దు
ష్కృత పరితాప తాపన స + మృద్ధికళాలసమానమానసా. 14శి.

అ|| హతనుమబాణ - చంపఁబడినమన్మథుఁడుగలవాఁడా, బాణ.....వాస. బాణదనుజ -
బాణాగురునిదయిన, అవనథ - ఇంటియొక్క, అంగణ - ముంగిలియందు, వాస - నివాసముగల
వాఁడా, వాగవార్చితపదపద్మ - ఇంద్రునిచేతఁబూజింపఁబడిన కమలములవంటి సాదములుగల
వాఁడాఁ పద్మ.....నిదాన. పద్మభవ - బ్రహ్మయొక్క, శీర్ష - శిరస్సును, విఘాత - కొట్టుటకు,
నిదాన - కారణమయినవాఁడా, దానవక్షతికృతిదక్ష. దానవ - రాక్షసులయొక్క, క్షతికృతి -
నాశనముచేయుటయందు, దక్ష - సమర్థుడైనవాఁడా, దక్షమఖసంహృతికర్మధురీణ. దక్షమఖ -
దక్షునియజ్ఞముయొక్క, సంహృతికర్మ - సంహారకార్యమునందు, చంపునట్టిపనియందు, ధురీణ -
భారమునుసహించినవాఁడా, రీణదుష్కృతపరితాప. రీణ - జాతిన, ?ని. సృన్మంరీణంక్షుతం
స్మృతమ్” అ. దుష్కృత - పాపములయొక్క, పరితాప - కాలబృతగలవాఁడా, తాపన.....
...మానసా. తాపన - ఋషితయొక్క, సమృద్ధి - అభివృద్ధికొలఁకయిన, కళా - విద్యచేత,
అనమాన - ప్రకాశించుచున్న, మానసా - మనస్సుగలిగినయోసోమేశ్వరస్వామీ, ఇందునామసో
దమున ఋత్యసంబంధములి సెప్పఁబడినది. “లే. సారక్షిగాదుల మడితట్రు / నుడులకల్లు, జుల్య

మిత్రంబులగు నమ్మ + లెనయనైదు, జెల్లువాయలును స్వగ మైత్రిఁజేందునవుడు, జెయునవి ఋత్వ సంబంధ + కళులనంగ" అప్పు. ఉదా "అ. ఇనతనూభవుండు + పృషదశ్వసుతునేసి, ఋభునదీ సుతుండు + కృష్ణునేసి, నేమిచెప్పనవుడు + దృఢశక్తిశబ్దుఁడు, హీనబలునిఁజేసి + వృష్టికులుని" ముక్తపదగ్రస్తాంశారము.

ఉత్సాహవృత్తము: దందశూకభూష మోహ + దాహకాజగత్త్రియీ
కందసంశ్రితాచలేంద్ర + కందరాపరాక్రమా
స్పందితారి సంస్తువత్సు + పర్వపర్వతాగ్నిది
కందుకూరిపట్టణ ప్ర + కాండమండనోదయా.

144.

అ|| అందశూకభూష - సర్వములే యాభరణములుగాఁగలవాఁడా, మోహదాహకా - కామమునుదహించునట్టివాఁడా, అనఁగా మన్మథునిఁజంపినవాఁడాయనిభావము. జగత్త్రియీకంద- ఈమాఁడులోకములకు మూలమయినవాఁడా, సంశ్రితాచలేంద్రకందరా. సంశ్రిత - అశ్రయింపఁ బడిన, అచలేంద్ర - పర్వతరాజమయిన హిమవంతముయొక్క, కందరా - గుహగలవాఁడా, పరాదయా. పరాక్రమ - శౌర్యమునకు, ఆస్పందిత - స్థానముగాఁజేయఁబడిన, ఆరి-శత్రు వులచేత, సంస్తువత్ - ప్రోతముచేయఁబడుచున్న, సుపర్వపర్వత - దేవతలకునివాసమయినమహా మేరువునకు, 'ని. రత్నసానుస్సారాయ' అ. అగ్నిదిక్ - అగ్నేయదిశయందుఁగల, కందుకూరి పట్టణ - కందుకూరిపట్టణమును, ప్రకాండ-శ్రేష్ఠమయినపురమునకు, "ని. ప్రకాండముద్భవశ్లో" అ. మండన - భూషణముగా, ఉదయా - అవతారముగలిగినట్టి యోసోమేశ్వరస్వామి, కందుకూరు శ్రీశైలమున కాగ్నేయముననున్నది. అచటివారు శ్రీశైలస్థలగ్నేయప్రదేశే. అనిసంకల్పనమునఁ జెప్పిజూపుచుందురు. కవివర్ణించినది మహామేరువునకు 'మేకోర్దక్షిణదిగ్భాగ' అనియెల్లరముచెప్పు కొనుచున్నాము. కాని మహామేరువు భూమికిమధ్యనున్నదని కాశ్మీరప్రసిద్ధికమక నాగ్నేయమనినను సమంజసమేయగును. 'ఇందుఁమోహదాహకా - సుపర్వపర్వత:- ప్రకాండమండన' యిది యనుప్రాసాలంకారము.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కాళీవరప్రసాదలబ్ధ లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవితత్వద్వధారేయ, పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిమాత్రేయ, గురువరాచార్యపదారవింద మిళిందాయ మాగమానసాశ్రేయ, పండితస్తున్యేతరాజేయ, నకలవిద్యజ్ఞనవిధేయ, రుద్రయనామధేయ ప్రణీతంబయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబను మహాప్రబంధంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము.

అ|| ప్రథమాశ్వాసమునఁబోలె నెఱుంగునది.

ఇది శ్రీమద్దాయశ్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ పుత్రప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అమాభూషణ గోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా శంకటశివార్యపాత్ర, లక్ష్మణా శోభిశ్వర సుధీమణిత్ర, శిల్పవాస్తు జ్యోతికాస్త్రాగ్నివివిధవిద్యాప్రపీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాశాఖ దేత్యాది విరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, ముద్రహృద్యాభిధాన, విరచితంజైననిరంకుశోపాఖ్యాన ముధాకరంగిణీవాణ్యాఖ్యానమున ద్వితీయాశ్వాసము.

శ్రీ రస్తు
నిరంకుశోపాఖ్యానము

— ❁ —
సుధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యానసమేతము
— ❁ —

తృ తి యా శ్వా స ము

క॥ శ్రీతస్త్విధవసాయక, వీతనయాపేక్షదత్తు ♦ వినిహతిపునరు

ద్భూతివిధాయక కటకీ, భూతభుజంగేశ కంద ♦ పురసోమేశా, 1.

అ॥ శ్రీతస్త్విధవసాయక. శ్రీతస్త్వి - లక్ష్మీదేవియనెడి సౌందర్యవతికి, ధవ - నాథుడైనవిష్ణుజే, సాయక - బాణముగాఁగలవాఁడా, వీత.....యక, వీత-పోయిన, నయ-నీతియందు, అపేక్ష-కోరికగల, దత్తు-దత్తుడనెడిబ్రహ్మయొక్క, వినిహతి-చావునకును, పునః-మరల, 'ని. పునరప్రథమే భేదే' అ. ఉద్భూతి-పుట్టుటకును, విధాయక-విధించినట్టివాఁడా, అజ్ఞాపించినట్టివాఁడా, కటకీభూతభుజంగేశ, కటకీ భూత-కింకణముగానయిన, భుజంగేశ-సర్పములకురాజయిన శేషుఁడుగలిగినవాఁడా, కందపురసోమేశా-ఓకందుకూరిసోమేశ్వరస్వామి, అని యాశ్వాసారంభమునందుఁ గృపతికి సూచోధనము. ఇందుసోమేశ్వరస్వామియొక్క హస్తగతుఁడు విష్ణువనియు, నతనియధీనమున లక్ష్మీ కలదనియు, జెప్పటచేత సుధాతరంగిణీకారము 'ఉదాత్తం వస్తుతః సుపత్ మహతాం చోపలక్షణమ్' కా.ప్ర. ఇష్టజేవతానందోభవ మగుటచేఁబరికరాలంకారమును 'విశేషజైర్యత్సాక్షాత్తై రుక్తిః పరికరస్తు సః' కా. ప్ర.

తా॥ లక్ష్మీపతియే బ్రాణముగాఁ గలవాఁడవును, న్యాయమును దప్పిన దత్తునిఁ జూపియును మరల బ్రతికించినవాఁడవును, బాములకురాజగు శేషుఁడే కంకణముగాఁ గలవాఁడవును, అగు కందుకూరి సోమేశ్వరస్వామి,

గీ॥ అవధరింపుము తత్త్వవి ♦ ద్యావివేక, దళితకామాదిరిపువర్గ ♦ కలహుఁడైన పులహుఁడిట్లు పలికెనా ♦ భూవరేణ్య, శేఖరునితోడవాక్యవై ♦ చిత్రమెఱుఁగు. 2

అ॥ అవధరింపుము- వినుము, తత్త్వ.....కలహుఁడు, తత్త్వవిద్యా - వేదాంకశాస్త్రమునకు దలి, వివేక-జ్ఞానముచేత, దళిత-భేదించబడిన, కామాదిరిపువర్గ-కాములుమొదలగు నరిషద్వర్గముయొక్క అనఁగాఁగాను క్రోధ లాభ మోహ మదమాత్సర్యములయొక్కయగుట, కలహుఁడు - పరస్పరవివాదము గలహుఁడు, విస-అయినట్టి, పులహుఁడు - పులహుడను పేరుగల బ్రహ్మ, ఆ భూవరేణ్య శేఖరునితోడ-రాజులలోశ్రేష్ఠుఁడగు నాధర్మశీలునకు, వాక్యవైచిత్రమెఱుఁగన్, వాక్య - మాటలబాహుళ్యము, చిత్ర-చోద్యము, మెఱుఁగన్-బిప్పుఁగా, ఇట్లని-ఈ చెప్పుటోపురీతిగా, పలికెన్-చెప్పెను.

తా|| వేదాంతవిజ్ఞానసంపన్నతవలనఁ గామక్రోధలోభమోహమదమత్సరములను నరికి ద్వర్జమును గెలిచినవాఁడగు పులమహర్షి శ్రేష్ఠుఁడగు ధర్మశీలనృపాలుని కిట్లు చెప్ప మొదలిగెను.

—; నిరంకుశుఁ డరణ్యమున కేఁగుట :—

ఉ|| వింటివె ధారుణీరమణఁ ♦ విప్రకుమారకుఁ డప్రబుద్ధినా
కంటకురాలు వల్కిన-వి ♦ కారపుమాటల దుఃఖితాత్ముఁడై
యింటికి నైతముం జనక ♦ యీశ్వరసంఘటనంబై తోడుగా
వెంటనహాయసంపదలు ♦ వేడక పోయె నరణ్యభూమికిఁ.

3.

అ|| ధారుణీరమణ-టరాజా, వింటివె. ఆకర్ణించితివా, విప్రకుమారకుఁడు - బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, ఆకంటకురాలు - ఆకతమరాలు, అనఁగా ముల్లువలెబాధించునది, ఇచట 'కంటకురాలు' అనుటకు 'నూ. దారాధేతఉదపిరః' నన్న. నూ. అజ్ఞులారాలు శబ్దేన, సమానాగ్ధకతాదుది, సమానస్తత్రచోద్ర సాస్త్రిదేస ఏవక్వవిద్యవేత్' అధ. అప్రబుద్ధిన్-అవివేకముతో, పల్కిన-అనిన, వికారపుమాటలకా-అసహ్యమైన వాక్యములచేత, ఇచట 'కంటకురాలుపల్కిన' అనుటకు 'నూ. పరుషావాస్వరూపేణ ప్రధమాంతోపరిస్థితాః కాకాసంబోధనేచాపి హ్యశ్యయేకర్మధారయే, అచేతనార్ధకే శబ్దః ఇతి శృంగారభూషణః, అధ. దుఃఖితాత్ముఁడు; దుఃఖిత-కష్టమునొందిన, ఆత్ముఁడు. మనస్సుగలవాఁడు, 'వి. ఆత్మాజీవే ధృతాదేహే స్వభావే పరమాత్మని' వై. వి - అగుచు, ఇంటికి నైతముకా - తన గృహమునకుఁగూడ, ఉదా. 'ఉ. మేమునైతమున్ వాచినవారి యట్ల గరు ♦ వంబుఁ గన్గొనుచుంటిమివ్విభుకే' వి. పు. చనక - పోకుండి, ఈశ్వరసంఘటనంబై భగవంతునివలనఁ గూర్చఁబడినదియే, పురాకృతకర్మఫలప్రారబ్ధమే "కర్మాయత్తం ఫలం పుంసాం, బుద్ధిః కర్మానుసారజీ, తథాపి సుధియాచార్యః, సువిచార్యైవ కుర్వతే, అనువచనము ననుసరించి. యీతఁ డరణ్యమునకుఁ బోయి యచటఁ గల పాడుగుడియం దీశ్వరునితో జూదమాడి భగవద్దర్శనము నందవలసినట్లదృష్టముండుటచేతనే నిరంకుశుఁడేకాకియై యడవికేఁగెనని భావము. తోడుగాన్ -తనకు సహాయముకాఁగా 'శ్లో. సుకృతం దుష్కృతం చైవ, గచ్ఛంతే మరుగచ్ఛతి." అని కాస్త్రప్రసిద్ధి కనుక తనపాపపుణ్య ఫలములే తనకుతోడగను, వెంటన్-తనవెంటి, సహాయసంపదలు-రక్షణకుపయుక్త మగు మనుష్యసాధనాదినమృదులు, వేడక-ఎవ్వరిని బ్రార్థించక, ఇది ద్రుతప్రకృతికముకాదు 'నూ. ఆకప్రత్యయా తావ్యయంబుకళయ' ప్రా. వ్యా. అరణ్యభూమికిన్-అడవిప్రదేశమునకు, పోయెకా-వెళ్ళెను. ఇచట వేడకపోయెకా, అనుటకు 'నూ. భూగమిత్రియయారంతే ఫలకాఖ్యానముచ్యతే, అధ. 'జాతస్య హి ద్రువో మృత్యుర్ధృవం జన్మ మృతస్య చ. తస్మాదపరిహార్యైకే నత్వం శోచితుః' మ్మసి' అని భాగ. ఉత్పత్తియగుపదార్థమునకు నాశము సిద్ధము. అట్లే నాశము బొందిన వస్తువునకు ఉత్పత్తియు సిద్ధము. కాబట్టి బరిహసింప శక్యముగాకుండెడి జన మరణముల విషయమై శోకింపఁ దగదు. దేహంతరాజ్ఞికర్మమే దైవము. 'త్వమేవ కర్మ దైవాఖ్యం, విద్ధి దేహంతరాజ్ఞితమ్' యత్యస్య. పు. దాని బలమెట్టిదన "దైవాధీనం జగత్సర్వం. జన్మకర్మ కుభాకుభం. సంయోగాశ్చ వియోగాశ్చ. నచదైవాత్మరం బలమ్ బ్ర. వై. పు. ఇంచు 'కంటకురాలు' అనుటకు 'నూ. దారాధేత

శోకిలంబు - పెంటికోయిలలును పోతుకోయిలలును గలదియును, కాద్ర.....కంబు. కాద్ర
 వేయ-నాగుచాములయొక్కయు, 'ని.నాగాకాద్రవేయాః, అ. మయూరికా-నెమిళ్ళయొక్కయు,
 'ని. మయూరోబ్బణో బ్బణీ, శుక్లాపాంగః శిఖావలః, యా. సముత్క్రట-అధికమైన, కంఠఘోష-
 కంఠధ్వనిచేత, అర్త-దుఃఖముఁజెందిన, మూషికామూషకంబు - పెంటిపోతు తెలుకలుకలదియును
 కరటి.....రంబు, కరటి-ఏనుగులయొక్కయు, కంఠీరవికా-సింహములయొక్కయు, 'ని. సింహో
 మృగేంద్రః పంచాన్యః హర్యక్షః కేసరీహరిః, కంఠీరవోగజరిపుః' అ. కిర్క-కఠినమైన, స్వర-
 కంఠధ్వనిచేత, వ్యాకుల - మిక్కిలి కలఁతనొందఁబడిన, 'ని. విహస్తవ్యాకులౌసమే' అ.నూకరీనూక
 రంబు - ఆడుపంతులును మగపంతులును గలదియును 'ని. వరాహానూకరోఘ్నప్తిః కోలఃపోత్రీకిరిః
 కిటిః' అ. కరి.....సరంబు, కరివైరి సింహములయొక్కయు, భేరుండికా - గండభేరుండముల
 యొక్కయు, గండభేరుండమనఁగా మూడుకన్నులుగల్గి, యేనుఁగున, సింహమును శరభమృగమును
 పైతము ముక్కునబట్టికొనిపోవునంతటి గొప్పపక్షి, కనుకనే గండభేరుండవీరుద, ఇత్యాదులు ప్రయో
 గింపఁబడియున్నవి. కొన్నినిఘంటువులయందు దేనుఁగును దినెడిపక్షియనియే యున్నది. 'ని.గండభేరుండము
 రెండుతలలు, మూడుకన్నులుగలపక్షి విశేషము. సంస్కృతనిఘంటువులందు భేరుండ శబ్దమేకాని
 యీశబ్దము కనఁబడదు.' నూ. ఆం. ని. ఉదా. వజ్రతుండం, వజ్రసఖం వజ్రపక్షం మహాబలం,
 గండభేరుండ వదనంద్విశీర్షం భీమవిక్రమం, జ్వాలాకరాళవదనం, త్రినేత్రంశత్రునాశనం, ఆనేకకోటిశర
 భానో, భక్షయంతముహూర్తచూః, ఏవంబ్యాయే నృహవిష్టుం, గండభేరుండరూపిణం' మం. కా కొందరు
 కవులు మృగముగానే వర్ణించినారు. ఉదా. 'వ మరియు సింహ ఋష్య శార్దూల గండభేరుండ
 భల్లాక వరా హాది మృగంబుల సఖుండ పరాక్రమంబున ఖండించి' రక్తాం, భయంకర జంతువులలో
 నిది గొప్పది యగుటచే నీకవి మృగమేయని తలంచెనేమో? ఆభినయదర్శణమునందును 'అధ. పక్షి
 భేదహస్తా నిరూప్యం తే. అని చెప్పవచ్చు 'అందు గండభేరుండహస్తలక్షణమును 'గండభేరుండకాఖ్యస్య
 వినియోగః ప్రక్షీర్ణితః, ఇది గండభేరుండపక్షియందు వినియోగింపబడును. ఆంధ్రీవాచస్పత్యమున
 గండభేరుండము. సం. వి. ఆ. పుం. రూ. భేరుండము. ఒకానొకపక్షి 'పక్షివిశేషమనిచెప్పవచ్చునన్నరు
 గాని ప్రయోగములయందు మృగపర్యాయములతోజేర్చి చెప్పఁబడియున్నది.' కఠోర-కఠినమైన,
 ఆక్రంద - బొబ్బలు పెట్టుటవలన, 'ని. ఆరాచేరుదితేత్రాతర్యాక్రందో దారుణేరణే' అ. కాతర-వ్యస
 నముచేత వ్యాకులపడిన, 'ని. అధికేకాతరః' అని ఆ. కాసరీకాసరంబు-ఎనుములు ఎనుబోతులును
 గలదియును, 'ని. బులాఝామహిషావాహ, ద్విపత్కా-సరసైరిభాః' అ. కురు.....కలితము,
 కురువక-ఎఱ్ఱగోరంట చెట్లతోడను, అశోక - అశోకవృక్షములతోడను, వకుళ - పొగడచెట్లతోడను,
 తక్కిల - తక్కిల వృక్షములతోడను, కేతికీ - మొగలిచెట్లతోడను, కురంట్క -
 పచ్చములు పెద్దగోరంటచెట్లతోను, కుటజ - కొడిసెమ్రాకులతోను, కంకేళి - రక్తాశోక
 వృక్షములతోను, కతక - చిల్లచెట్లతోను, క్రముక-ఎఱ్ఱలాద్దుగ చెట్లతోను - పోక
 చెట్లతోను, తిలక-తిలకపుమ్రాకులతోను, కాంచన-నాగకేసరపుచెట్లతోను, కదంబ-కడపచెట్లతోను,
 కలితము-కూడుకొనినదైన, అవఁగా దట్టమైనదనుట. ఆకాననంబు-ఆయరణ్యమును. ఇవట ద్వితీ
 యక్షుఁ బఠనముచెప్పఁబడినది. 'నూ. ఇతరత్ర-చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రభుమాచ జడపదానాం స్వాత్;
 అనిభవన్. ఈపద్యమునఁగవికానన మనఁగాఁ గకారముఖముగలదియును నర్థమును బ్రతిపాదించి-పద్యము

గకారభూయిష్ఠముగ జెప్పినాడు. ఇంచంత్యానుప్రాసాలంకారమును, మఱియు ప్రపంచమునఁ దన వైరికిఁజైరి హితుఁ డగుట న్యాయము. ఇందుఁ గోకిలముల కట్లుగాక తమవిరోధికి విరోధివైతము శత్రువయ్యెను. మఱియు శోకిలకాండము, ఇట్లు పోతు పెంటి జంటలుగాఁ జెప్పటలో రతివాఁ ఛా పరు లగుఁగ్రంథానిరంతుకులయొక్క ప్రేమసంభాషణమునయనున నారమనిచూపుచేతను, వాక్కుల చేతను నిరువురికిఁ గష్టములు సంభవింపవచ్చు క్లింమయాచితము. విరోధికంఁకె బలమైనవానిని జూపు టచే స్వర్ణాభిపతి యగునింద్రుఁడుగూడ ద్వేషమునుచనియు ధ్వనించుచున్నది.

తా॥ అందుఁ గాకులును గుడ్డగూఁబలును జూచుచుండుటవలన భయపడి నిండియున్న కోయి లలగుంపులును, నాగుఁబాములయొక్కలునును, నెనిశ్యకూతలు నలకయించుటవలన దుఃఖిపడు చున్న యెలకలమొత్తములును, నేనుఁగుల ఘోరకారములును, సింహములగర్జనములును వినఁబడినందునఁ గల్లాలపడుచున్న యడవిపండుల మాఁకలును, సింహములగర్జనములును గండభేదండు పడులబొబ్బలును నిండుటవలన భయపడియున్న నెనుములు నెనుబోతులదండును, ఎర్రగోరంటలును, అశోక వృక్షములును, పొగడలును, తక్కిలములును, మొగిలిచెల్లును, పచ్చపెద్దగోరంటలును, కొడిసెలును, ఎర్రనియశోకవృక్షములును, చిల్లచెల్లును, నాగకేసరములు, ఎర్రలాద్దుగులును, తిలకపుచెల్లును, మున్నగువానితో దట్టమైయున్న యాయవని.

—♦ అచట శిథిలదేవాలయమును గాంచుట ♦—

వ॥ నిరంకుశతరంబుగాఁ జొరంబడిపోవునెడ దురాలోకనిరాలోక శౌకపైక కాకాతిరేక రేఖాకిమ్మిరితాకార ప్రాకారంబును, నిజభుజాదండ కోదండపాండిత్య సవత్తాక్రమనిష్పత్తాక్రమోత్తీపలలపచనవ్యత్యుకపుల్కిదనాదోహదందహ్యమాన నానామహిమపురీషకరీ షోల్లసితభసితస్త్రోచగృహకట్టిమంబును, బ్రకటపటవిటపి ఝూట పటలవేల్లిత ఝిల్లికా ఝుంకార ప్రతిఘానసంఘాన చంగరంగమంటపంబును, విశీర్ణ ద్వారదాతుతురంగ కళేబర చరద్వహగోధికాగృహమేధి కల్పితానల్ప సౌఖ్యగృ సూచక శకునాతిథ్య నిరంతరాళంబును, సమందానందచల దుందుగు చుచుందరీ బృంద సందీపితాగ్ధటీ నిర్భరగర్భగృహంబును, నగునొక్కచాచుగుడింగాంచి, సమందితయానం బునఁగొబ్బునఁజేరంబోయిగుబ్బుతిలు గబ్బెలపురెట్ట గబ్బడనునుబ్బినీక తదంతరంబునం గూర్చుండి బధశ్రమ సమాపనావసరంబును,

6.

అ॥ నిరంకుశతరంబుగాన్ - ఇచ్చవచ్చినట్లుగా, యధేచ్ఛముగా, చొరంబడి - ప్రవేశించి, పోవునెడన్ - వెళ్లుచున్న సమయంబున, దురా.....ప్రాకారంబును. దురాలోక - చూడకకృముగాక - అనఁగాఁ గ్రిక్కిరిసి యున్నతమైయున్న మాకులవలనఁ జూచుటకు వలనుపడక యనుట, కష్టతరమైన దృశుల చేతను అనియఁజెప్పవచ్చును. 'ని. దురశోభన దుఃఖిగౌఁ' నానా 'ని. అలొకోజయ శబ్దఃస్యాత్, హలా. ఉచ్చారితజయశబ్దము. నిరాలోక - చూచుటలేని, శౌక - చిలుకలసమాహామయొక్కయు, పైక - కోయిలలగుంపుయొక్కయు, కాక - కాకులయొక్కయు, అతిరేక - మిక్కిలి హెచ్చైన, 'ని. అతిక్ష్మ

స్వమధికః, అని అ. శేఖాపంక్తులుగల, కిమ్మిడిత - చిత్రవర్ణములు గలదిగాఁజేయఁబడిన, ఆకార-
 స్వరూపముగల, ప్రాకారమును - చుట్టుగోడకలదియును, ప్రహరీకలదియును. నిజ.....
 మంబును, నిజ-తమవైన, భుజాచంద-దండమువంటిబాహువులయొక్క, కోదండపాండిత్య-విలువిద్యా
 నిపుణతచేత, సపత్నాకృత-ఆకులతోసహితముగా, హింసింపబడినట్టియు-అనఁగా జీల్పఁబడినట్టియు,
 ని. కృతం యుగేఽపి పర్యాప్తే విహితే హింసితే పతే, అనివిశ్వ నిష్పత్నాకృత-ఆకులులేకుండఁ
 హింసింపఁబడినట్టియు, అనఁగా బాణముశరీరమునఁజొచ్చునపుడు సపత్నామనియు, బయటవెడలునప్పుడు
 నిష్పత్నామనియుభావము. ఇచట సపత్నానిష్పత్నాశబ్దములనుగూర్చి నూ. సపత్నా నిష్పత్నాదతివ్యధనే
 సిద్ధాంతం, సపత్నా త్కగోతిమగ్రమ్. సపుంఖశరప్రవేశే సత్పత్నం కరోతీత్యర్థః నిష్పత్నాః కరోతి సపుం
 ఖస్యశరస్యాపకపార్యేనిర్గమనా నిష్పత్నం కరోతీత్యర్థః అతివ్యధనే కిం. సపత్నం నిష్పత్నం
 వా కగోతిభూతలమ్. వ్యా. స. పత్నాఇతి సపత్రశబ్దాత్ నిష్పత్నాశబ్దాచ్చ అతివ్యధనే డాజిత్యర్థః.
 వ్యగతాడనే చతుర్థాంతః అతిక్రమ్యవేదః అతివ్యధనమ్ లక్ష్యేకరాః పతంత్యనేనేతిపత్నం శరాణాం
 పుంఖగతోబర్హః భూతలమితి పుంఖసర్వంతం పుంఖవర్జంవాశర ప్రవేశనేన సపత్నం నిష్పత్నం వా
 భూతలమ్ కరోతీత్యర్థః. మఱియు 'నూ. సహస్య పః సంజ్ఞాయాం' 'రథం సపత్నం సధురం నిరస్తం
 దృష్ట్వాసోపేన దశాననేన' రావ. పోత్రీపలల-అడవిపండులయొక్క మాంసమును, 'ని. సికితంతర
 సం మాంసం పలలంక్రవ్యమామిషం' అ. పచన-పాకముచేయుటయందు, అనఁగా వండుటయందు,
 పరుగుత్తుక-మిక్కిలియిష్టముగాఁ ప్రవేశించుటగల, పులింద-చెంచులయొక్క, సందోహ-సమూహ
 ముచేత, 'ని. శేదాః కిరాత శబర పులిందాన్లేచ్చజాతయః' అ. దందహ్యమాన-దహనముగుచున్న, మండు
 చున్న ఇచట 'దందహ్యమాన' శబ్దమునుగూర్చి నూ. జపజభదహదశభజ్జపశాం చ. సిద్ధాంత. ఉదా.
 'రంరమ్యతేస్మప్రమాదాసమేతోదందహ్యమానప్రతిపక్షచేతా' రావ. నానామహిషపురీష-అనేకమయిన
 ఎనుబోతులయొక్క పేడవలని, 'ని. పురీషంగూడవర్చస్కం' అ. 'ని. నానానోభయార్థయోః
 అని అ. కరీషః ఏవపిడకలయొక్క, 'ని. తత్తుశుక్లంకరీషోఽస్త్రీ' అ. ఉల్లసిత-ప్రకాశింపఁబడిన,
 భసిత-బూడిదయొక్క, స్త్రీమ-సమూహముగల, గృహస్థప్రేమంబును. ఆలయమునకుముందుగల తాతికట్ట
 డపు నేలయును, ప్రకట.....పంబును. ప్రకట-ప్రసిద్ధమైన, పటవిటపి - మొరటచెట్లయొక్క
 ఝూట-సమూహమునకు, పటల-ఆకులచేగ పుబడిన వైభాగమున, వేల్లిత-చుట్టుకొనఁబడిన, ఝిల్లికా -
 కీచురాయిపిట్టలయొక్క, ఝుకార-ఝుమ్మనెడిరొదవలని, ప్రవిధ్యాన-మాటుప్రమోతతో, సంధాన-
 కూడుచున్న, చంగ-చక్కినిదైచ, రంగమంటపంబును-నాట్యమండపమును, విశిర్ణ.....శంబును-
 విశిర్ణ-శిథిలమైన-ప్రాంతమైన, ద్వారదారు-ద్వారిబంధపుకొయ్యయందలి, తురంగకశేబర-గుర్రముల
 యొడలిమీఁద, చరత్-తిరుగుచున్న, ప్రాకుచున్నయనుట, గృహగోధికా-బల్లియనెడి, 'ని. సరటః
 కృకలాసఃస్యామృతలీగృహగోధికా' అ, గృహమేధి-గృహస్థునివలన, ఉదా 'నీ. కలకులనున్నతంః
 గేటిజున్నగృహమేధి' స్వా. మ. కల్పిత-చేయఁబడిన, అనల్ప-అధికమైన, సౌభాగ్యనూచక-ధనధాన్యాది
 సమృద్ధిని గనఁబఱచుచున్న, అదృష్టమును దెలియఁజేయుచున్న, శకున-శుభశకునముయొక్క, అతిభ్య-
 అతిభిభక్తితోఁగూడిన. 'ని. క్రమాదాతిభ్యాతిభేయేఅతిభ్యర్చేత్రసాధుని' అ. నిరంతరాళంబును-నలు
 ప్రక్కలుగలదియును, అమండ.....హంబును, అమంద-వడియైన, ఆనంద-సంతోషముతో,
 చలత్-కదలుచున్న, ఉందురు-ఎలుకలయొక్కయు, 'ని. ఉందురు రూప్సికోఽప్యాఖుః అని అ.
 వ్య. ఉందయంతిముఖస్ఫుప్తః వ స్త్విత్తుంధురుః, తనముఖముచేతముట్టబడినచస్తువులను ద్రవంపఁజేయు,

నని, 'ని చుచుందరీ గంధమాషీ అని. ఆ బృంద-సమాహమువలన. సంక్షిప్త - ప్రకాశించబడిన ఆచ్ఛతీ-కోలాహల-ధ్వనియొక్క, నిర్భర - ఆఠికయముగల, గర్భగృహంబును - కేవలనిగద్యాలయమును, అగు-ఆయినట్టి ఒక్క పాడుగుడిన్ - ఒకహస్తదేవాలయమును, - ఒకపాడుబడినగుడిని, కాంచి-చూచి, సమంచితయానంబునన్. సమంచిత-విప్లవమును, యాచంబునక-నిడకతో, గొప్పనన్-శీఘ్రముగా, చేరకబోయి-సమీపించి, దగ్గరకుబోయి, గుబ్బతిలుగప్పిలపురెట్టగబ్బు, గుబ్బతిలు-ఆఠికయించుచున్న, గప్పిలపురెట్టగబ్బు - గప్పిలపునులముయొక్క చెడువాసవలన, తనున్-కదించున, ఉబ్బినన్ - సంతోషముతో నతిశయింపనీయక, అనంగా నిష్ఠమేమియులేక యరుట, తదంతరంబునన్-తత్-ఆదేవాలయముయొక్క, అంతరంబునక-లోపల 'ని. స్థానాశ్రీయావ్యతాదర్శ్య రంధ్రాంతర్యేభూచాంతరం' కాశ్వ. కూర్చుండి-అశీనుడై, పథశ్రమసమాపనావసరంబునక. పథశ్రమ-మార్గాయాశము-దాసదచినబడలిక, సమాపన-తీతిన-సమాప్తి-జేదిన, అవసరంబునక-అట్టికాలమున, అనంగా మార్గాయాసముతీతినతోడనే యనుట, 'నిరంకుశ తరంబుగా జొరంబడి-మరాలొకనిరాలొక శౌకమైన కాకాతిరక - పులింద సందోహదందహ్యమాననానా మహిషపురిచకరీ-ప్రకటపట విటపిర్ముటపటల-అనుందానంద చలదుందురు చుచుందరీబృందసంక్షిప్త-ఆచ్ఛతీనిర్భగర్భ, వృత్త్యను ప్రాసాలంకారము. "ఏకద్విప్రభృతీ నాంతు. వ్యంజనానాయథాభవేత్, పునరుక్తిరసానామ వృత్త్యను ప్రాసవిషయతే" ప్ర. తా. 'ఆకార ప్రాకారంబును-భూదండకోదండ-సప్తాగ్రీకృత- నిష్పత్తాగ్రీకృత - ఉల్లసితభృతీ - వేల్లితబ్బిల్లికా, ధ్యానసంధాన-చంగరంగ-గృహగోధికాగృహమేధి-కల్పితానల్ప-అను ప్రాసాలంకారము, 'వర్ణసామ్య మనుప్రాసః' కా ప్ర. 'రంబును-మంబును, పంబును-శంబును-హంబును' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| స్వేచ్ఛగాఁ బ్రవేశించి పోవుచున్న సమయమునఁ బ్రాకారముననున్న చిలుకలగుంపులును గోయిలలబారులును గాకులమాఁకలును గ్రీక్కిరిసిపాడవైయున్న మాకులవలనఁ గనుపించక ధ్వనులు మాత్రము వినబడుచున్నవి. చెంచువాండ్రు పొదలమాటున నున్నయడవిపండులను గుర్తించి నేర్పుతో బాణములను వేయఁగా నానిశరీరములు చీల్చబడి మాంసశకలములు కొన్ని చెల్ల యాకులతోను గొన్ని యథాస్థిగాను వెలుపలకు వచ్చి కువ్వలై పడఁగా దానిని మిదైలొనికిఁ దెచ్చి యెనుబోతుల పేడ యెండిన యేరుపిడకలతో వండికొనిన బూడిదగుట్టలే విభూతిపండ్లుగానున్నవి, నాట్యమంటపముయొక్క పైభాగమున గొప్ప మొరటచెట్లయాకులు క్రమ్ముకొనియుండఁగా నందు నిండియున్న కీచురాయిపిట్టలయొక్క యుమ్మనెడివొదవలన మాటుమోత మోయుచుఁజక్కఁగానున్నది. శిథిలమైన ద్వారబంధపుకొయ్యలపైఁ జీత్రింపఁబడియున్న గుర్రములమీఁద బ్రాకుచున్నబల్లలే గహణులుగా నలుదిశలనుండి యదృష్టమునఁ దెలియఁజేయునట్టి శుభనూచకముల నాతిధ్యముగా నొసంగుచున్నవి. గర్భాలయమునందు లెక్కకుమించిన యెలుకలును చుంచెలుకలును మిక్కిలి యుల్లాసముతోఁ గిచకిచ యనుధ్వమలఁ జేయుచుఁ దిరుగుచున్నవి. అట్టి పాడువడిన గుడిం గని తొందరగానందుఁ జేరఁబోయి మితిమించిన గప్పిలపురెట్టగబ్బువలన నిష్టముగాక కొంతనేపు గుడివెలుపలనే కూర్చుండి మార్గాయాసముఁ దీర్చుకొనిన తరువాతః

—; నిరంకుశుఁడు శివలింగమును జూడమాడఁగోరుట ;—

క|| జననాథ ధానుశీసుర, తనయుఁడు తనయెదుట వినుట ♦ తరకాంతలకున్
గని యగు లింగముఁగని యిట్లనిపలికెన్ దైవఘటన ♦ కనుకూలముగఁ. 7.

అ॥ జననాథ-ఓయిరాజా, ధారుణీమరతనముఁడు-బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుఁడు, తనయెదుటకొ-తనసమక్షమున-తనమ్రాల, విచిత్రకాంతులకుఁగని, విచిత్ర-స్వచ్ఛమైన, కాంతులకుఁ-దీప్తులకు, గని-ఉత్పాదనసాము-నిధియనుట, అగు-అయిచట్టి, లింగముకొ-శివునిబూజించుటకు మాటుగాఁజేయఁబడినమూర్తిని, ఇచట 'ఏమలతనకాంతులకుఁగని యగు లింగముగని' అని ప్రయోగించుటకు, నూ. విభాషయానుసంతంస్యావత్త్రపక్ష్మినిశేషణమ్, భావ్యగ్ధవ్యవధానేతు, భేద్యస్య నిఖిలంభనేత్' అను, కని-అవలోకించి, దైవభటులకుఁ-పురాకృత కర్మఫలమునకు, 'ని. దైవం దిష్టంభాగధేయం భాగ్యం స్త్రీనియతిష్ఠిః' అ. అనుకూలముగకొ-సరిపడునట్లుగా, ఇట్లని-ఈవిధముగా, పలికెకొ-వచించెను-చెప్పబోవుపతిగాఁ బలికెననుట. 'శ్లో. బుద్ధిఃకర్మానుసారిణీ, అని సీతి శాస్త్రవచనము. మానవుఁడేసలముననుభవింపవలసి యున్నాఁడో యట్టికార్యములకే బుద్ధి దారితీయుచుండును కనుకనే యాతనికిట్టి బుద్ధిపుట్టినదని భావము. 'తాదృశీజాయతేబుద్ధిర్వ్యవసాయోఽపితాదృశః, సహాయస్తాదృశా ఏవ యాదృశీభవిశ్యతా' చాణ. 'గని యగు లింగముగని' యమకాలంకారము.

తా॥ ఓరాజా! ఆబ్రాహ్మణయువకుఁడు తనయెదుటకొ బ్రకాశం మచున్న శివలింగముఁజూచి తనయదృష్టమున కనుకూలముగా నిట్లుపలికెను.

మ॥ జగదాశ్చర్యకరప్రభావ మగునీ ♦ సర్వజ్ఞవిఖ్యాతి యే
 నుఁగు దిన్నట్టివెలంగకాయగతి నిం ♦ దున్ లోన లోపై బయల్
 సొగసై యుండెడివో విశుద్ధతరమో ♦ చూడంగ నాతోడుతక
 సొగలాలాడెదవే నవేందునుమన ♦ స్సోత్స్వినీజూటకా. 8

అ॥ నవేందునుమన స్సోత్స్వినీజూటకా, నవ-నూతనమైన, ఇందు - చంద్రుఁడును, బాలచంద్రుఁడును, నుమనః+స్రోతస్వినీ - ఆకాశగంగయును, జూటకా - జటాజూటమునందుఁగలయో శివుఁడా, ఇచట జూటశబ్దమునకు, 'ని. జూటః పు, జూటం, అ. న. గుండ్రముగాఁదలకుఁజాటికజడలగుంపు' శ.యా. పాఠాంతరము "నవేందు కుసుమస్తోతవ్య జూటాంచితా" నెలబాలుఁడను పూవుచేత పూజింపఁదగిన సిగముడిగలవాఁడా అనియర్థము. "స్తుతిపూజాయాం" అని ధాత్వర్థము. జగదాశ్చర్యకరప్రభావము. జగత్, ఈమాడులోకములకు, ఆశ్చర్యకర - చోద్యమును గలిగించునటువంటి, ప్రభావము-సామర్థ్యముగలది-మాహాత్మ్యముగలది, అగు-అయిచట్టి, నీ-నీయొక్క, సర్వజ్ఞవిఖ్యాతి-సమస్తమును దెలిసినవాఁడను ప్రసిద్ధి-అందఱికిఁదెలిసినపేరు, 'ని. కృతానురేతాః సర్వజ్ఞో ధూర్జటిర్నిలలోహితః' అ. ఏనుఁగుదిన్నట్టివెలంగకాయగతికొ - ఏనుఁగుమ్రుంగిన వెలంగకాయవలె, అనఁగా నేనుఁగు వెలంగ కాయలుదినఁగా దానిగర్భమున నవి లోపలగుజ్జలేకుండ జీర్ణమైనట్టి డొల్లలేమలముగాఁ బడునుగనుక నటులనే యగు నేమాయనుట, ఎందుకొ-ఏవిద్యయందైనను, లోనకొ - లోపల, లోపై-హీనమై, అనఁగానంతరమున నేమియులేకయనుట, బయల్ సొగసై-బహిర్భాగమురమ్యమై - వెలుపలఁ జక్కఁదనముగలదియై, ఉండెడివో - ఉండునటువంటిదేమో, విశుద్ధతరమో - అటులఁగాక పరిశుద్ధమైనదియో, చూడంగకొ-పరీక్షించుటకు, తెలిసికొనుటకు - నాతోడుతకొ - నాతోఁగూడి, ఇచట

‘తోడుతన, అనిప్రయోగించుటకు నూ. ఒకానొకచోచోడకుచోడుతనని రూపాంతరమునుగలదు. అయిననుదానికివలెనీకితర కార్యముగలుగుదు’ ప్రా. వ్యా. ఉదా. ‘చ. పగతురచేతిలోబడక ప్రాణముతోడుతన్నవాడచే’ భాగ. సాగటాలాడెవజేఈజాదపు పాచికలతో నాడగలుగుదువా, ఈపద్యమున ‘సాగటాలు’అనుటపేసాగపు+అటలు+సాగటాలు) అగుచు ఉదా. ‘క. తగవంద తొక్కెమొగమై, సాగటాలాడు దమటంచుఁకుదతులుపల్కె’ అని చ. ము. ఇందుద్వితీయపాదమున ‘చిందుయతి నెప్పుడడిచె. ‘ఏయగు.....లోనలోకైబయిల్ సాగలైయందెడిచో, అనుట చేతునుపమాలంకారము ‘ని. సాధర్మ్యమునమాడే’ కా. ప్ర. ‘నవేందు నుమనస్సొత్తస్థిసేజాటకా, గంగను శిరమునధరించితివి గురుపత్ని సంగివు దోషియును చంద్రునిధరించితివి. అనియన్యము కాననీవు గూడ జూదమున కన్పండైచవాడ వనిసారస్వము.

తా|| జటాజూటమున బాలచంద్రుని, దేవరదిని ధరించిన యోశంకరుడా! ఈమూడు లోకములయందు నచ్చెరువు గలిగించుటవంటి నీగొప్పతన మేనుగను మ్రింగిన వెలగవండుపల లోపల నేమియు లేక వెలుపలకు మాత్రమే డాంబికముగా నొప్పచున్నకో, లేక స్పష్టమైన సామర్థ్యము గలవో, చూడవలసి యున్నదికాన నాతో జూదమాడుము.

సీ|| గిరిసార్వభౌముకూఁ + తురునన్నిధానఁబు,రచదు మేలములాడు + నట్లు గాదు
కైలాసశృంగశృంగ + గారచందనవాటి,నల్లన నడయాడు + నట్లు గాదు
వెలిగిబ్బు నాకాశ + విధిఁ బోడె బుగా,నవలీ + నెక్కెను + నట్లు గాదు
తొలివేలుపులమూఁక + దురములో గోంపు,లాడి తాండవమాడు + నట్లుగాదు
గీ|| మానితద్యుతవిద్యోత + మానకీర్తి,మన్నరాగ్రణి నైనట్టి + నన్నుఁ గూడి
జూదమాడుట సింధురా + సురవిజేత,యూర వెక్కిరితన మన్న + నంటిఁ గాని. 9

అ|| సింధురాసురవిజేత - గజాసురుని సంహరించిన యాయూశ్వరుడా, గిరిసార్వభౌముకూఁ తురు సన్నిధానంబునందుకొ, గిరిసార్వభౌముకూఁతురు పర్వతములకుఁ బ్రభువగు హిమవంతునికుమార్తె యగు పార్వతీదేవియొక్క, సన్నిధానంబునందుకొ-సమీపమున, మేలములాడునట్లుగాదు-పరిపోషము లాడుటవలెఁగాదు, ఇ.దు.మేలములనుటకుడా-ఉ. ఉల్లమునందు నెక్కిటికీమానుట మీథులమందుఁ గంటిమం, చల్లన-మేలమాడు నఫలాత్మజ, అని స్వా. మ. కైలాస శృంగశృంగగార చందనవాటికొ, కైలాసశృంగ-వెండికొండ శిఖరముయొక్క, శృంగగార-అలంకారమయిన, చందనవాటికొ-గంధపు మ్రాకులతోఁగూడిన తోటయందు, అల్లనకొ-మెల్లఁగా, నడయాడునట్లుగాదు - తిరుగుటవలెఁగాదు, ఇందు-‘నడయాడు’ ప్రయోగమున కుదా. ‘క. గడకట్టిర యోవపగిది, నడయాడుఁగ్రియాభియుత్పన్న డట నిష్క్రియఁడై, అని శివ. సా. వెలిగిబ్బున్ - తెల్లనియెద్దును, ఆకాశవిధి - గగనమార్గమున, పోడెంబుడాకొ - బిప్పినముగా, ఇది-పోలెముయొక్క - రూపాంతరము. - అవలీలకొ-మలభముగా, ఎక్కెడునట్లుగాదు-అటఁపొంచుచేతిగాఁగాదు - ఎక్కుటవలెఁగాదు. తొలివేలుపులమూఁకకొ-దాన్త పులసమూహమును, దురములోకొ-యద్ధమునందు, గోరింపులాడి-విజృంభింపఁజేసికొని-పైకొగిరినట్లు చేసికొని. (గోరింపులనఁగాఁ బుట్టు వెంటనెడి బాలక్రిడా విశేషము)తాండవమాడునట్లుగాదు-మీథులమందు

దోచక చిందులువ్రొక్కుటవలెగాదు - నాట్యముచేయుచుండెడువిధమునగాదు, మాని.....
గ్రణిక-మానిత - గౌరవింపఁదగిన, ద్యుత-జూదమునందు, 'ని. ద్యుతో-2 (ప్రియాభక్షనస్థి-
కైతవం పణిభక్తిపీ అ. విద్యోతమాన-ప్రకాశించుచున్న, కీర్తిమత్ - కీర్తిమంతుడనైన-అనగా
జూదమునందుఁ బ్రఖ్యాతిగలవాడనైనయనుట. నరాగ్రణిక - మనుష్యులలో ముఖ్యుడను, వివర్తి-
అయినట్టి, సన్ను-నన్ను, కూడి-కలిసి. నాతోజతయై, జూదమాడుట - పాచికలపందెమునాడుట.
ఇదియసాధ్యమునుమాయనుట, ఔం-నాతోనే పందమాడగలవాయనుట - ఇదియాశ్చర్యార్థకము.
'వక్రసితనము-అతిశయముచేత, అన్నన్-అనినప్పటికిని, అంటింగాని-అనియున్నాననుకొనుము, 'నీవాడు
నాటలన్నియు గొప్పవిగావునాతో జూదమాడుటయేగొప్ప' అనుటచే ప్రతిపేధాలంకారము, 'ప్రతి
పేధఃప్రసిద్ధస్య, నిషేధస్యానువర్ణనమ్, నమ్యాతమేతత్కీర్తవ, కీర్తనంనితైశ్శరైః' అని చందాగ్.

తా|| గజాసురునిఁ బంపిన యోఃపుండ్రా మంచుకొండకూతు రగుపార్వతీదేవి సమీపమునఁబరి
హసము లాడుటవలెననియు, 'వెండికొండయొక్క శిఖరమున నలంకారమయిన గండపువ్వుకులతో
నిండిన తోటయందు మెల్లగాఁ దిరుగుటవంటిదే యనియుఁ మింటఁబరుగెత్తు తెల్లనియాఁబోతుమీఁద
సులభముగా నెక్కుటవంటిదే కదా యనియుఁ, బోయన రా కాసిమూ కల రచ్చగొట్టుకొని దరదో-
చక చిందులు వ్రొక్కుటవలెనే యనియుఁ, దలంచుచుంటి వేమో జూదమునందు గొప్పపేరు పొందిన
పందెగాఁడ నయిన నాతో జతగాఁ బందెము నొడ్డుట నుమా! బడాయి. గొట్టుచుంటి ననిన నను
కొనుము. ఇది సులభముకాదు! అసాధ్యకార్యము.

లయగ్రాహి

ఓచరమభాగ్యభృతః ఖేచరదురోదర కః ఖాచతురశేఖరుఁడః నైచిరతరేచ్ఛ
బ్రాచిఁ గలప్రోడల నః వాచిఁ గలజాణలఁబః తీచిఁ గలతల్జులనుః దీచిఁ గలప్రజ్ఞా
నూచకులనన్వహముః జూచిచిఁ గ రాబ్జమునఁ జూచికలుముట్టి చనఁ జూచిన మహాత్మున్
నీచరణ మాన వలఁ యాచలపరీతనిఖిలాచల మెఱుంగమిముఁ జూచుకొను టింకన్. 10.

అ|| ఓచరమభాగ్యభృతఖేచర. చరమ-కడపటిదియైన-చివరదియైన, భాగ్య - శుభరూపముగు
పద్మప్తమును, 'ని. భాగ్యంశుభాత్మకవిధాన్యాచ్ఛభాశుభకర్మణి' అని వి. భృత-భరింపఁబడిన-అనగా
దేవతలందఱు సంతృప్తకాయుండఁగాలమృత్యువును జయింపఁజాలకుండఁగా నద్మప్తవంతుడవగుటచేతనే
కాలమృత్యువును జయింపఁగలిగివనిభావము. ఖేచర - ఆకాశమునఁదిరుగునట్టియోపరమేష్వరుఁడా,
ఇచట సంబోధ్య వాచకంబునకుమందు క్రియాంత్యవిశేషణముండుటనుగూర్చి 'నూ. ఓశబ్దం.
బాశ్చ-చో సంబోధ్యవాచకంబునకు ముందికతశబ్దవ్యవహితం బయికానంబడియెడి' ప్రా. వ్యా
ఉదా. ఓవినువీధినున్న ఖచోత్తములార' వీర. దురోదరకఖాచతుర శేఖరుడ౯-దురోదర - జూద
మనెడి, 'ని. దురోదరోద్యుతకారే, పణేద్యుతేదురోదరం' అ. కఖా-విద్యయందు, 'ని. కలాన్యా
న్మూలవిప్లవౌ శిల్పదావంశమాత్రకే, షోడశాంశేచచంద్రస్య కలనాకాలమానయోః, అని మే.
శేఖరుడ౯-క్రేష్టుడను, వి-అయియుండి, చిరతరేచ్ఛ - బహుకాలముగలకోరికతో, ప్రాచిక్-
తూర్పుదిశయందు, 'ప్రాక్షి'భమం అంచత్యన్యాంవిరితిప్రాచీ, అని వ్యు. ప్రథమమున నూర్చుండ

దిక్కుననువయించును' అంచుగతిపూజయోః' అని ధాత్య. కల-ఉంచిన. ప్రోడలక-వివేకముగల వారిని, అవాచిక-దక్షిణదేశమున, అవాగంచతి దక్షిణాయ నేనాస్యాంరవితిత్యవాచీ' అని వ్యు. కల-ఉన్నటువంటి, జాణలక-నేర్పుగలపురుషులను, ప్రతీచిక-పరిమళిదిశయందు, ప్రతిపశ్చాద్వివేకసావ సానే అస్యామంచతి సూక్ష్మాస్తవేతీతిప్రతీచీ' అని వ్యు. కల-కలిగిన, త్జలలక-అపంచమునెరింగిన వారలను, ఉచీచిక-ఉత్తరదిక్కునందు, ఉత్ ఊర్వమంచత్యస్యామత్తరాయణేన రవితిత్యవేచీ' అని వ్యు. కల-జతపడిన, ప్రజ్ఞాసూచకులక-బుద్ధియొక్క సూక్ష్మముగలవారిని - అనగా నొకరికి నేర్పునటువంటి తెలివిగలవారిననుట, ని. 'సూచకస్వీపసప్రజ్ఞే, బోధకేపిశునేపని, అని మే. అన్వ హముక-అనుదినమును-యెల్లప్పుడును, చూచితిక-పరీక్షించుచునేయుంటిని, నీచరణమాన-నీపాదముల యొక్కయాజ్ఞ-అనగా నీపాదములేసాక్షియని శపథపూర్వకముగాఁబలుకుట, కరాజ్ఞమునక-పద్మము వంటి హస్తమున, పాచికలుముట్టి-పాచికలనుఁబట్టుకొని, చనక-మరలిపోవుటకు, చూచిన-అలోచించిన-ప్రయత్నపడిన, మహాత్ముక-గొప్పవానిని, వలయాచలపరీత నిఖిలాచలము. వలయాచల - చక్ర వాళపర్వమువలన, పరీత-చట్టుకొనఁబడిన, నిఖిల-సమస్తమయిన, అచలము-భూప్రదేశము - అనగా వంతెనుగలవారిననుట, ఎఱుంగక-చూచియుండలేదు, ఇంకిక-ఇంకను, మిమ్ముక-తమరినిమాత్రము చూచుకొనుట-కనుఁగొనుట-అనగాఁదమరినొక్కరిఁ జూచివెళ్ళుటయే యనుట, ఈ వృత్తమునకు లేక్షణము. 'ఇంబలరగా భజనఁనంబులతుదక భజనంబులు భకారమునఁ డంబడలయగ్రాహిం బరఁగఁజెప్పుగలఁకంటిదేయట్లు యగఁజంబు కృతిమీదఁవఁపంబరహితాన్తీ' అనినుల. ఇందు మేమ్ముకఅనుటకు సూ. 'పూజ్యతయందొక్కచో నామతదేతద్యుష్మదస్త్యచ్చజ్జంబుల యేకవచనంబు నకుఁ బహువచనంబగు' అని ప్రో. వ్యా. ఉదా. 'అ. మహితాత్మవిారమృహినుఁడ' అని శశా.

తా|| కాలమృత్యువును గెలిచిన యదృష్టము గలయోకివుఁడా నేను జూదమునెడి విద్యయందు నేర్పుగలవాఁడనై నిరంతరమును నాలుగుదిక్కులయందుఁ గలజూదగాండ్రతో నాడుచుంటిని గాని నీపాదసాక్షిగాఁ జెప్పుచున్నాను. చక్రవాళపర్వతమునకు లోవలయమునఁ గలభూమియం దింతపఱకు నాతోఁ బందెమునకు వచ్చి పాచికలు చేతఁబట్టుకొని యోడక తిరిగిపోయినబంటును మాత్రముచూచి యెఱుంగను. ఇంకఁ దమరినొక్కరిని జూచుకొనుటయే కొదవ.

గీ|| వట్టిమాటలు గావెంత * వార్తినైన, గెలుచురర్తకి నాపాలఁ * గల దటంచు

అవనిసురకనూభవుఁడుచేలఁ చలమున, ముడియగట్టిన సాగటాలు*విడిచివలికె. 11.

అ|| వట్టిమాటలుగావు-ఇవివర్ణపువాక్యములుగావు. అబద్ధములుగావు, ఎంతవారిక-ఎటువంటి గొప్పవారినిఁబు నక-అయినప్పటికిని, గెలుచునర్తకి-జయించునట్టి, నటనమునేయుశక్తి, ని. నర్తకి లాసికేనమే అ. నాపాలక-నాపక్షమున, కలదు-ఉన్నది, అటంచుక - అనిపలుకుచు, అవనిమర తనూభవుండు-బ్రాహ్మణమఠుండగు నానిరంకుకుండు, చేలాంచలమునక - తనయుత్తరీయపుకొంగున, ముడియగట్టినసాగటాలు - ముడివేసినపాచికలు. విడిచి-విప్పి, పలికెక - ఈచెప్పుబోవు రీతిగావధిం చెను. 'నేనెంతవారిని జూదమునగెలుతును' అతిశయోక్యలంకారము.

తా|| ఇవి పట్టిమాట లనుకొనుచున్నావేమో దెంత యుక్తిగా నాడఁగలవారి నైనను జయించుకత్తి నాయందుఁ గలదు. అనిపల్కుచుఁ దనయుత్తరీయపు కొంగున నున్న పాచికలమాట విప్పి యిట్లుపలికెను.

సీ|| వేళంబుగా నభోఁ + వీధి దువాళించు, గిబ్బి కేళకినా + కృత్తిచాన
రింగులువారఁ దీ + ర్చినవేయిచుంగుల, తలపాగకా దేవ + తావరేణ్య
బిడుదురాకాసులఁ + రిమాన్చుమువ్వఁక, పట్టిసకా వనో + భవవిరామ
నలకారిచిన్ని వె + న్నెలగాయపసిపూప, జాబిల్లికా నైల + జామనోజ్ఞ
గీ|| పసిమిపసిదిండి వలువకా + ఫాలనేత్ర, వెండినిండాదుకొండకా + విశ్వభర్త
లోకసామ్రాజ్యమహిమకా + లోకవంద్య, యొప్పపన్నిదమిందులో + నొకటికైన 1 2.

అ|| కృత్తిచాన - పులితోలు వస్త్రముగాఁ గలయోశివుఁడా, వేళంబుగా - శీఘ్రముగా, సభోపిశిక్ - ఆకాశమార్గమున, దువాళించు - వేగమునంతవేరయు సమముగాఁ బాటుచున్నటువంటి, గిబ్బి కేళకినా - నీయొక్క వ్యవధివాహనమునకా, ఇచట 'లేళకి' అనుటకు నూ. నైకవర్ణణదేశ్యఽపి, ప్రాసోదేశ్యేతువాక్యవితే, తద్భవస్యాపిశబ్దస్యదీప్తుతత్త్వంచిద్భవేత్' అధ. శబ్దచింతామణియందును 'ద్విర్ధాణాంప్రాస్వస్యాత్, సచదేశ్యపదే నచైకవర్ణఽపి' అనియున్నాడు. దేవతావరేణ్య - దేవతలలో శ్రేష్ఠమైనవాఁడా, రింగులువారక - వస్త్రపుగుచ్చెళ్ళవలెఁ గనుపడుచుండగా, ఉ.దా. "ఉ. రింగులవల్లెవాటు సవరించి" అని సారం. తీర్చినవేయిచుంగుల తలపాగకా - చక్కఁగాఁజాట్టబడిన సహస్రకోణములుగల నీయొక్క శిరోవేష్టనమునకా - పదిమాటుకుచ్చెలుగలిగి నీతలయందుఁ జాట్టుకొనఁబడియుండెడి పాగాకా, ఉ.దా. 'సీ. చుక్కలదొరయొకించుక నిక్కశిరసునఁ, బదిమాటుచుంగుల పాగఁజాట్టి' వాల్మీ. చ. మనోభవవిరామ - మన్మథునిశ్రమఁజెందించినఁడా, బిరుదురాకాసులకా - కూరులయనదానవులను - దిట్టలైనరక్కసులను, పరిమాన్చుమువ్వఁకపట్టిసకా - చంపునట్టి మూఁడువంకలు గలదియైన నీకూలమునకా, ఇది పట్టసశబ్దభవము. అని ఆం. ప. సా. 'పట్టిసము. అని. శ. చం. 'పట్టిసము' అని ఆం. దీ. సంస్కృతమున పట్టస, పట్టసముఅను రెండురూపములునుకలవు. నైలజామనోజ్ఞ - షార్దూతీదేవికి మనోహరమైనవాడా, వలకారిచిన్ని వెన్నెల - వలసించునటువంటి, ముచ్చటయిన లేతవెన్నెలను, కాయుపసిపూప జాబిల్లికా - వ్యాపింపఁజేయుచట్టి, లేతపూచిండివంటి చందమామకా, ఇచట 'పసి. పూప - జాబిల్లి' ఈ మూఁడుపదములు దేశ్యములు. ఫాలనేత్ర - నొసటఁ గన్నుగలవాఁడా, పసిమిపసిదిండివలువకా - పనుపుపచ్చరంగుల పెద్దపులిచర్మముయొక్క; వస్త్రమునకా, విశ్వభర్త - సమస్తమును భరించునట్టివాఁడా, వెండినిండాదుకొండకా - నీవు కాఁపురముండెడు రజతముయొక్క సమృద్ధి గలకైలాసపర్వతమునకా, లోకవంద్య - మూఁడులోకములయందుఁ గల వారివలన స్తుతింపఁదగినవాఁడా, లోకసామ్రాజ్యమహిమకా - ఈలోకములను బాలించునట్టి నీయొక్క ఘోషోత్సాహమునకా, ఇందులోకా - ఈచెప్పుఁబడిన వానిలో ఒకఁడైనకా - ఏలోయొక దానికైనను - పన్నిదము - పందెమును, ఒప్పు - అంగీకరించుము, ఇచ్చుచుడుము. ఇచట 'ఒప్పు' అనుటకు నూ. ప్రాథనాథేమురేక త్యేకధృతే మధ్యమార్థకః, విభాషాంతం వచంత్యేకే, నప్రాణేతుకదాచన' అధ. అటట స్వభావోక్తి. ఈ పద్యాంతమున ద్రుతములోపించుటకు' నూ. వాక్యావసానగన్ధస్యాన్ని. లోకోశ ప్రాయశోఽత్రహి' అధ.

తా|| ఓశంకరడా! పంచెమున్నునున్నాను. ఆకాశమునఁ బరుగెత్తునీవాగువ మగుబసవనికా; నేయిచెఱఁగులతో మడతలుగాఁజుట్టిన నీతలపాగా యగుపాములఁజేసికా; పోరాటమున గడుసమలైన రక్కసులఁ దునుమాడు నీమువ్వెనవారునకా; మనస్సునకించిన వెన్నెలగాయుచు నీతలయందున్న లేజందమామకా; పనుపువన్నెతో నొప్పనున్న నీదోవతియగు పులితోలునకా; నీవు కాఁపురమున్న వెండికిందకా; ఈమాఁడులొకముల నేలుచున్న నీయొక్కదొరతనమునకా; ఇందులో నేదియైనను పరే పంచెము నొప్పకొనుము.

—: నిరలక శుచి పన్నిదపువస్తునిర్ణయము: —

క. ఏలావలవనినడి నీ,చేలాయుధవాహనములు + చేసిన మాకున్
వాలాయముగావించెద,ఫాలాఁబక లంజలంజ + పన్నిదమునకన్.

13

అ|| ఫాలాఁబకా - నుదుటగన్నగలయోయీశ్వరుడా, నీనీయొక్క, చేలాయుధవాహనములు.చేల.వస్తువులును, ఆయుధ.కత్తియును, వాహనములు.గుట్టముమొదలగునవి, చేకొనకొనటకు, మాకున్.చుముబోటివాండ్రకు, ఏలా.ఎందుకు.అక్కఱలేదనుట, ఉదా. “ఏలాయీమాటలబని, పాలామీవరుడనీ ప్రభావముకంటే కాలుని పభావమును నీ, తైలొక్కంబెఱుఁగుఁకలదు + తగుపరిపలుకులోకాశీ” వలవనినడి - కోరికలేని, యీ వ్యర్థమైనమాటల సందడి, (నీయాయుధములవలనను వస్తువులవలనను వాహనములవలనను మా కేమియు నుపయోగములేదు కావున నిన్నుగెలిచినను నిప్పుయొడవమేయగును) అంతకంటె లంజలంజ పన్నిదములకుఁ.నీవైనను నేనయినను బోగముదానినొసంగునట్టి పంచెమనకు, వాలాయము.మిక్కిలి, కావించెదక. కలుఁగజేయుచున్నాను. ఉద్యమించుచున్నాను, ఈపద్యమున “నీచేలాయుధవాహనములు, అనితెలుఁగునఁగల యుష్మచ్ఛబ్దమును సంస్కృతశబ్దసమాసమునఁగూర్చుటకు. ‘మూ. సమాస యుగ్మవేరాద్య అత్మాదిగవిభక్తిగః, అనిఅథ. మఱియు అన్యచ్ఛబ్దమునకు ‘మాకున్’ అను బహువచన ప్రయోగమునుగూర్చి నూ. ‘సంబంధంబున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు గొన్నియెడల బహుత్వంబగు, అనిప్రొ. వ్యా. ఉదా.మాయత్తప్పభ్యే సమానపుఠాదేవి.అనిభార.

తా|| నొకటనేత్రముగల యొకపుఁడా!నీపులితోలు మేముకట్టుకొనునదిగాదు.నీయాయుధమును దీసికొనుటకు నేనెచ్చటను యుద్ధము చేయువాడను గాదు. నీతలపాగాను జుట్టుకొనుటకు మాకేగారడిమంత్రములు రావు. నీయొద్దునెక్కుటకు నే నాకాశసంచాదని గాను. నీవెండికింద యెచ్చినను నేను మోసి తెచ్చుకొనలేను. నీబాబిల్లి చల్లదనమును భరింప నా కన్ని నేత్రము లేదు. కనుకఁ గోరికలేని యీవస్తువులను విడిచి గెలిచినవారికి నోడినవా లొకవేళ్య నిచ్చునట్లుపన్నిదములనొడ్డుకుందము.

చ. అని పలికి యమ్మహాదేవునివలనఁ బ్రతిపచనంబు గానక యిట్లుచియ

14

అ|| అని.ఈప్రకారముగా, పలికి.సంభాషించి, అమ్మహాదేవునివలనఁ.అపరమేశ్వరునివలన, ప్రతిపచనంబు.ప్రత్యుత్తరము.అనిపదములు, అమ్మహాదేవునివలనఁగాక.ఇదివ్యతిరేకత్వాద్ధికము. ఇట్లు.భావము.అనిపలికిగా, అనియెడ.వచ్చించును.

౧. పూనిన నోటను నేవుదు, నీనికి మాటిడక యున్నది యె నయమనుచు
మానము దాల్చి గట్టు బోనీడు నిరంకుశుడు భుజగవిభూషా.

15

అ|| భుజగవిభూషా-పాములేసాములుగాఁగల యోకిపురా, పూనినకా-ప్రయత్నించినట్లయిన, ఓటమి-ఓడిపోవుట, తప్పుదు-తొలగదు-నిశ్చయమనుట, కనుక, దీనిక్రిత-ఈవాక్యమునకు, మాటిడక-సమాధానమియ్యక, ఉన్నదియే-ఉండుటయే, నయమనుచుకా-ప్రయత్నించినట్లయిన, మానము-మాట్లాడకుండుట, తాల్చిక-వహించినప్పటికిని-అనగా నీవు పలుకకుండినప్పటికిననుట, నిరంకుశుడు-నిరంకుశుడను శేరుగలయజ్ఞాదరి, గుట్టునకా-ఈరహస్యమును బయలుగానీయకుండ, పోనీడు-పోనీయఁడు-అనగానీనివిడుచుట యసాధ్యమనుట,

తా|| ఓకంకరుడా! నీజూదమున కారంభించితినేని తప్పుక యోడుదు ననుసందియముతో పలుకకయుండినను-నేనుమాత్రము నిన్నువిడువను.

౨. తగ దింతటి సర్వజ్ఞుడగనాడుము లేక నన్ను దీక్షింప దీక్ష

“జగబిరుదు ముండమొట్టయు”, దగవే నీ వెఱుంగవే ను భాకిరణధరా.

16.

అ|| సుధాకిరణధరా - అమృతకిరణములుగల చంద్రుని ధరించినవాడా, ఇంతటి సర్వజ్ఞుడ-సమస్తమును తెలిసినవాడ ననెడి యంతగొప్పకీర్తిని, దిగనాడుము - విడుపుము, లేక - అట్లులఁగానిపక్షమున, దీక్ష - ఈజూదమునందు, నన్నుకా - నన్ను, దీక్షింపము - ఎదుర్కొనుము, ఇచ్చట నన్ను దీక్షింపమనగా నాతో నెదిరించుమనస్థమునఁ దృతీయవద్వితీయ చెప్పబడినది. ఇది దీక్షింపటకు రూపాంతరము. ఉదా. చ. ధృతిఁ దను దేవదానవులుఁదీక్షింపలేరనియన్న, అనిరామా జగ బిరుదు ముండమొట్టయుకా, ఈలోకమున కంతటికిని నేనే మొదలకాడ ననుకూలలాంఛనమును, చెనిమిటిలేని యాఁడుదానియొక్క దుఃఖారావమును, తగవే - చెల్లునా, అనగా నీరంటినిగూర్చి విచారించువారెవరుండురు. అనగా గర్త యొకఁడైనచో నప్పుడే విమర్శించును. కాని మితిలేని యీ ప్రపంచము యొక్క మొత్తముమీఁదిపని యగుటచే నెవ్వరును విచారింపఁ బూరవనుట, ఉదా “కట్టా ధాయల పంచనుండదగవే, కారవ్యవంకాగ్రణీ, భార. నీవెఱుంగవే - ఇది నీకుఁ తెలిసినదియే కదా, (కనుక లేనిపోని బిరుదులు పెట్టికొని యూరకుండుటకంటె బుడెమునకు నిలువబడిన నాయెదుట నీసర్వజ్ఞత్వమునఁ జూపి నీప్రఖ్యాతిని నిలుపుకొనుము.) ఇందు జగబిరుదు ముండమొట్టయు, అనుటచే లోకోక్త్యలంకారము.

తా|| ఓసాంబమూర్తి! నేను సమస్తమును తెలిసినవాడ ననెడి యంత గొప్పవీరును వదలి వేయము. అటులఁగానిచో నీపంచమున నాతో నెదిరించుము. ఇంతవఱకు ముండమొట్ట నాలకించువారెవరు లేనట్లు నీబిరుదునుగూర్చి పరిశీలించినవారెవరును లేరు. ఇప్పుడు నామోల నీ సామర్థ్యమునఁ గనఁబఱచి నీప్రతిష్ఠను నిలిపికొనుము.

౩|| అన్నివిషయముల నూ టాడఁగ నున్న యాత్రి, గట్టిపూసిన నీయందఁగలిగి నేని, దాని కొకయుక్తి మునుమున్నె తలఁచిపాడ, మినుకవచ్చు నెదిటలిఖాఁకునుమమండుట 17.

అ|| ఎన్ని విధములకా - ఎన్ని కీతులచేతను, ఇచట 'ఎన్ని' అనుటకు 'సూ. అమహాదగ్ధంబున భిన్న వస్తుసముగాయం బర్థమగుచో' నేకవచనంబువనంతాయల తకారంబునకు ద్విరుక్తనివర్ణంబగు ప్రా. వ్యా. మాటాడకున్నా - పలుకకుడిచప్పటికిని, అట్టి - అటువంటి, గట్టిపూనికి - దృఢమైన ప్రయత్నము, ఇచట పూనికి, అనుటకు 'సూ. అజన్యజన్యభేదేన శబ్దాన్యస్త్వికృతౌమతాః. జన్యాంత గతపఞ్చానాం. భూయసే స్వాద్విచిత్రతా' అధ. శ్రవణాదులకునికి వర్ణకంబగు. వినికి - కోరి. పూనికి. ఇత్యాదులు. నీయందుకా - నీమనస్సులో, కలిగినేని - చిహ్నమిట్లయిన, దానికికా - ఆకార్యమునకు, ఒకయుక్తికా - ఒక్కసదుపాయమును, మునుమున్నె - మొట్టమొదటనే, తలచిందాడకా - ఆలోచించియున్నాను, విటకిఖా - కునుమమెదుటకా - వ్యభిచారపురుషులలో శ్రేష్ఠుడనగు నామందర, మినుకవచ్చునె - తప్పిపోవీలుండునా - అనగాఁడప్పించుకొనలేవనుట, 'ని. మినుకుకదలు' : శ. ౬.

తా|| ఎన్ని విధములచేతను నీవు పలుకుటలేదు. అయినను గట్టిగా నీ వాడఁడలఁచితివేని దాని కొకసదుపాయమును మొట్టమొదటనే యాలోచించితిని. బారులలో నధికుడ నగు నాయెదుటనా తప్పించుకొనుప్రయత్నము.

—: నిరంకుశుఁ డుభయపక్షమునా నాడఁబూనుట :—

క|| నీయెత్తు నేనె యాడెద, నీయెడలకా బొంకలేక + నీవిద్యకుఁ బ్రా లేయాద్రి నుతాడేవిత, నాయక నెత్తుంబు కార + ణం బెఱుగుదువా. 18

అ|| ప్రాలేయాద్రినుతా తేవితనాయక - ప్రాలేయాద్రి - మంచుకొండయొక్క, నుతా - కూఁతురయిన పార్వతీదేవియొక్క, తేవిత నాయక - పతియైనవాఁడా, నీయెడలకా - నీయందు, బొంకలేక - అసత్యమాడక, నీయెత్తుకా - నీవాడవలసిన పాచికలయెత్తుమగుడ, ఉదా "ఉ. తమ్ములయెత్తుచిత్రచరితమ్ము" అని వసు; నేనె + యాడెదకా - నీకుఁగట్టములేకుండ నేనే యాడగలను, నీవిద్యకుకా - నీకుఁగల విద్యయొక్క యతిశయమునకు, నెత్తుంబు - ఈపందెమే, కారణము - హేతువు - అనగా నన్ను జయించితివేని సర్వజ్ఞుఁడవేయనుట, ఎఱుగుదువా - తెలిసికొనుచున్నావా.

తా|| ఓ యమాపతీ! అబద్ధము లేకుండ నీయెత్తుగూడ నేనే యాడుదును. నీవు సర్వజ్ఞుఁడవైనదికానిది యీపందెమే చెప్పను. సర్వజ్ఞుఁడవైనచో గెలుకువు. లేకున్న నోడుదువు.

క|| అని పాళి శైలకన్యా, స్తనపాళీనామకేలి + తామరసరసా. యనలోలుపాళియెదుటం, బొనరించె విరించిమక + భూషణ మధిపా. 19

అ|| అధిపా - ఓరాజా, విరించివంశభూషణము - బ్రాహ్మణకులమునఁ బ్రకాశించుచున్న వాడగు నా నిరంకుశుఁడు, అని - ఇట్లని, పాళికా - అచ్చట, ని 'పాళిః కర్ణలతాగ్రజ్ఞకౌ. పంక్తావంకప్రదేశయోః, అనివి. పాళిః కర్ణలతాయాంస్యాత్ప్రదేశే పంక్తివిహ్నయోః. ఆజు శైలకన్యాస్తనపాళీ నామకేలితామరసాయనలోలు పాళియెదుటకా. శైలకన్యా - పార్వతీదేవివైన, స్తనపాళీ - కుచప్రదేశములయందు, నామ - ప్రసిద్ధిగల, కేలి - విహారమనెడు, తామరసరసాయన

పద్మములతోఁ జేయఁబడిన శ్రేష్ఠమైన యాపదమునందు, లోలుప - అసక్తిగల, ఆలి - తుమ్మెద
యైన యాశివునియొక్క, ఎమటా - సమత్వమును, పొనరించె - చక్కఁబఱచెను. అనఁగా పాద
మాడుట కనుకూలముగని స్థాప్రదేశమును సరిచేసెనుట, ఇచట 'అనిపాళి - స్తవపాళి - శేలి - పాలి,
ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. తామరిన రసాయనలోలుపాళి, ఉపమాలంకారము.

మ॥ ధృతి పెం పొందఁగ సారెసారె వయిసా + రైజూచుచు న్నారెవో
పుతటిం బోవుచు జోడుగట్టుకొని జి + వ్వుల్మీట జోడించుచు
జత బారా పది దచ్చి యిత్తిగ తిగా + చౌవంచ తీవంచ బొ
కితినానర్తకి యంచు నాడె నుభయాం + గీకార మేపారంగన్.

20

అ॥ ధృతి పెంపొందఁగ - ధైర్యమతిశయించగా, సారెసారె - పాచికను - బాచికను,
వయిసారె - మీఁదిసాగటాలకాయను. చూచుచు - కనిపెట్టుచు. పరిశీలించుచు, సారెపోవు
తటి - పాచికపోవునయమున, పోవుచు - పెంటబోవుచు - అనఁగా నొకపాచికముండును
బోవుచుండ రెండవదాని ననుసరించుచునుట, జోడుగట్టుకొని - జతకాయలు గూడినప్పుడు, తివ్వు
ల్మీట - పాచికలు పైకెగ వేయునప్పుడు ధ్వని యధికమగునట్లుగా, ఉదా 'సీ. బడి వాయకిల నగః.
ప్రతతితో తివ్వన, నెగసినట్లయితోఁచు + మగువలార్, అనివను. జోడించుచు - జతస్థేయ్యుచు,
జత - రెండు, బారా - పదిరెండు, పది. దచ్చి - ఎనిమిది, దంటి + చవుకము - దచ్చియును.
ఇత్తిగ - అటు, ఇరు + తిగ - ఇత్తిగ యగును. తిగా - మూడు, చౌవంచ - అయిదు, ఉదా.
'సీ. కంకణంబులు మ్రోయఁగాదుగ చౌత్రి చౌ. వంచంచుఁబండుమరొకవైచువారు'. చమర 'క.
అత్తివంచతిగ. యుచుగ, పత్తాదచ్చాక వంచచౌవంచీరె, దిత్తిగయిద్దగ బ్రద్దలు, చిత్తంబునదల్లచి
నట్లు చేతికిఁదెచ్చుక'. హరివం. తీవంచ - నాలుగు, బొంకితినానర్తకి - ఓ పాచికలాటయందుఁ
గలశక్తి అబద్ధమేమైనాడుచుంటినా, అంచు - ఇట్లు పలుకుచు, ఉభయాంగీకారము - ఇరువురి
యాటలయందలి సమ్మతిని, ఏపారంగ - అధికముకాఁగా, ఆడె - ఆడెను, ఈపద్యమున బ్రథమ
చరణమున ఋవ్యడిసెప్పఁబడినది. 'క. ఇత్తైత్వంబుల వొలంగక, ఋత్వంబును ఋవళి యనగ.
రేఫముతో మి, త్రత్వంబు నెఱపు నెట్టిమ, హత్వ మె యట్లనగుఁ గాదులందున్న పుడుక, అనిఅప్ప.
స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తిరసాచారు, యథావద్వస్తువర్ణనం' ప్రతా.

తా॥ ధైర్యముతో మాటిమాటికిఁ బైకాయల జూచుచు నొకటితో మఱియొకటి పెంటాడు
నట్లు పాచికల నడుపుచు నొక్కొక్కప్పుడు ఇంట యగుచుండ తివ్వమును ధ్వనులతో సాడుచు నిట్లుభ
యాలయాట నొక్కడే యాడుచుండెను.

క॥ ఈరీతి నక్షవిద్యా, పారీణత మెఱయ నుభయ + పక్షజయోపే

తామూఢచిత్తుండై ధీ, గౌరవ మెనగంగ నాడె + గా దైవగతి.

21.

అ॥ ఈరీతి - ఈప్రకారముగా. అక్షవిద్యాపారీణత - జాదనునువిద్యుతుండుఁడగుచుట
సేర్పిననెట్లు, మెఱయ - ప్రకాశించఁగా. ఉభయపక్ష జయోపేక్షామూఢచిత్తుండై, ఉభయపక్ష - ఇరు
వైపులయొక్క - ఇరుపండుములయొక్క, జయోపేక్ష - గెలుపనిచ్చిగించుటయందు, అక్షాఢ - శ్రీర

పడిన, చిత్తుడు — మనస్సుగలవాడను, వి అగును, కీ నారవము — బుద్ధియొక్క యధాకము, ఎసంగం గణ — ఒప్పవట్టు, అవంగా — జూదమాడుచుండగా, దైవగతిక — ఆదృష్టవశమున — దైవయోగము వలన, ని. దైవం దిష్టంభాగధ్యయం, భాగ్యం స్త్రీయతిష్ఠిగః అ. అలం. సమాధి.

తా|| అతఁ డిట్లు జూదముచేచు సామర్థ్యముకలఁగ నైతితేపుల గెలువవలయు ననుకాంక్షతో నాడుచుండఁగాఁ దన యదృష్టవశమున.

—: నిరంకుశులయ్యాట గెలుచుట :—

క|| తనయాట గెలువ లక్ష్యే, తనయాటవిదహను, బూచి ♦ ధరణీసురుఁ డిట్లు మానవతీరత్నము, ననుమానములేక యొసంగు ♦ మా నిపుణతమా. 22.

అ|| తనయాటగెలువక — తనయొక్క పంచముగెలువఁగా, ధరణీసురుఁడు — అబ్రాహ్మణుఁడు, లక్ష్యే తనయాటవిదహనుక, లక్ష్యే తనయ — లక్ష్యే చేసికొనుకను మర్మధుఁడనెడి, అటవి. అరణ్యమును, దహనుక — దగ్ధమొనర్చినవాడయిన యాశంకరుని, చూచి — పీక్షించి, ఇట్లుక — ఈవిధముగాఁ బలికను, నిపుణతమా — సామర్థ్యముగలవారిలో శ్రేష్ఠుడయినవాడూ, అనుమానములేక — సందేహపడక, మానవతీరత్నముక — అభిమానముగల స్త్రీలలో శ్రేష్ఠమయినదానిని, ఒసంగుమా — ఇమ్ము, ఈపద్యమున నాలుగవపాదమునఁ బుత్రయతి సెప్పబడినది. ఉ.నా. క. రఘుపతి, యనుజన్మునిఁజూచి సేమ ♦ మా జనపతికిక. అని రామా. 'తనయాట గెలువలక్ష్యే తనయాటవి — ట్లుమానవతీరత్నముననుమానము' యనుకాలంకారమును 'లక్ష్యే తనయాటవిదహనుడు' రూపకాలంకారమును 'ఒసంగుమా నిపుణతమా' అంత్యానుప్రసాసాలంకారమును, ఇచట నిరంకుశుఁడు శివునితో జూదమాడి యొక్కకాంత నిమ్మనుట 'గుడోపలన్దాయము' అనఁగా దెల్లమునుగొట్టినరాతికి నవియుంటున్నట్లు వేశ్యాసంభాషణ దోషమతినిని వీడలేదనిభావము.

తా|| తనయాట గెలుపొందఁగానే శివునిఁ జూచి యానిరంకుశుఁ డిట్లు పలిక. ఇంక సంశయింపక యొకయువతి నిమ్ము.

—: నిరంకుశుఁ డా లింగముతో నాకు వేశ్యనిమ్మని కలహించుట:—

క|| మును లంజలంజ పన్నిద, మని యాడితిఁ గాని యిట్టి ♦ దట్టిది యని యాడినవాడఁ గాను గద నా, మనసునుమీ వారయువతి ♦ మన్మథమథనా. 23

అ|| మన్మథమథనా — మన్మథునిఁ జూపిన యో యీశ్వరుఁడూ, మును — మొదటనే, లంజలంజ పన్నిదము — మన యిరువురిలో నెవరు గెలిచినను గెలిచినవారికి వేశ్యనిమ్మనట్టి పంచమే, అన్యచెప్పి, అడితిక — జూదము నాడియుంటిని, కాని — అంతేకాని, నూ. 'కొన్ని యెడలం గాని క్రియాపూర్వకంబు పూర్వ విరుద్ధోత్తరార్థకం బగు' అని ప్రా. వ్యా. ఇట్టిదట్టిది యని — ఇటువంటిది యటువంటిది యని నిశ్చయించి, అడినవాడక — అడినవాడను, కానుగద — ఇది నీకుఁదెలియును

గదా యనుట, వారయువతి - యావనపు బోగముది, నా మనసునుమీ - నాకు నిష్టముగలదానిని జెప్పచున్నాను నుమా, ఇచ్చట మనస్సు, శబ్దము, నూ. సాన్తాదపయః ప్రభృతేస్థానః' నన్న. అను నూత్రముచేమననుఅయినది. నూ. 'మనః ప్రభృతుల సహకారమునకు లోపద్విత్వములువై కల్పికముగనగు' బా. వ్యా. ఉదా "చ...ఒండుచో, నిరవయియొండకుండటం జూపియతివర్షము లాశ్రయించె" శృం. నై. "ఉ. నీయాన నుమీ ననుం జెనకి యాబడివెట్టిన నవ్వు వారలకా" పారి.

తా|| 2. మదనాంతకుఁడా! నేను మొదట బోగముది బోగముది, యని చెప్పి పండెము నాడితిని గాని యిటువంటి రూపముగలది, యీలాటి గుణముగలది, యింత వయస్సుగలది, యని నిర్ణయించు కొనలేదుగదా. ఆవేశ్యను గోరుట నాయుష్ట మైయున్నది. కనుక నిష్పడు చెప్పచున్నాను.

సీ॥ అలకాధిపతి సూనుఁ డమరవేశ్యలలోన, మేలెంచి పొందు నే డలోలనయనఁ బ్రభవగరంబులోనఁ డ బ్రాణంబు లుంకువ, గానిచ్చి పోదు రే డ కలికితోడఁ గ్రతుకౌత్రముల దేవ డ గణముల సంతోష, పఱచి కాంక్షింతు రే డ పద్మనయనఁ గతినంపు తపములు డ గట్టిపెట్టి మునీంద్ర, కోటి యాశింతు రే డ కువలయాక్షిఁ

గీ॥ ద్రిభువనాశ్చర్య సౌందర్య డ రేఖచుచ, లాలతాంగుల కేయింతి డ మేలుబంతి యాదురావ పరీరంభ డ సంకయుగ్మ, రామణీయక జితరంభ డ రంభఁ దెమ్ము. 24

అ॥ అలకాధిపతి సూనుఁడు - కుజేరుని కుమారుడగు నలకాబరుఁడు, అమర వేశ్యలలోనక - దేవతావేశ్యలలో, మేలెంచి - యోగ్యమైనదని తలంచి, ఏలోలనయనక - చంచలమైన చూపులు గల యేస్త్రీని, పొందుక - సంభోగించునో, ప్రభవగరంబులోనక - యుద్ధభూమియందు, ప్రాణంబులు - తమ యనువులను, ఉంకువగాక - కన్యాశుల్కముగా. ఓలిసామ్మగా, ఇచ్చి - ఒసంగి, ఏకలికితోడక - మనోజ్ఞురాలైన యేస్త్రీతోగూడ, పోదురు - కలియదురో, ఉదా "పరాప్సరః సహస్రాణిశూరమాయోధ సేవతం, త్వరితాన్యభిధానంతిమమభర్తాభవేతిచ" అగ్నిపు. క్రతుకౌత్రములన్ యజ్ఞకార్య ప్రకార విచారములయందు, దేవగణములకదేవతలయొక్క సమూహమును, సంతోష పఱచి - ఆనందము గలవారినిగాజేసి, ఏపద్మనయనక - కమలములవంటి కన్నులు గలదయిన యేస్త్రీని, కాంక్షింతురు - ఆశపడుదురో, మునీంద్రకోటి - యశిశ్వరులయొక్క సమూహము, కతినంపు తపములు - కష్టతరమైన తపస్సులు, కట్టిపెట్టి - మూటగట్టి యొకమూలవైచి - అనగా బొత్తుగా విడిచి యనుట, ఏకువలయాక్షిక - కలువపువ్వులవంటి కన్నులు గలిగిన యేచక్రనిదానిని, ఆశింతురు - ఇచ్చగింతురో, త్రిభువ.....గులకుక - త్రిభువన - మూడులాకములకు, ఆశ్చర్య - అద్భుతిమును గలిగించునట్టి, సౌందర్యరేఖ - చక్కఁదనమునఁ దీరిన, చంచలాలతా - మెఱుపుతీగె వంటి, అంగులకుక - శరీరముగలవారిలో, ఏయింతి - ఏయాఁడుది, మేలుబంతి - శ్రేష్ఠురాలో, ఆ - అయొక్క, దురాపపరీరంభక. దురాప - పొందనలవిగాని, పరీరంభక - ఆలింగనము గలిగినట్టిదానిని, అంకయుగ్మ రామణీయ కజితరంభక. అంకయుగ్మ - తొడల ముందటిభాగము యొక్క, రామణీయక - మనోహరమువలన, జిత - జయించఁబడిన, రంభక - అరఁటిచెట్టు గల బానీని. ఇటు రామణీయకశబ్దమునకు 'నూ. యోపధానాద్ధురాపోత్తమాద్యౌతో, ద్వంద్వ మసౌజ్ఞాద్

భ్యశ్చ' సిద్ధాం. "భటస్య దృష్ట్యావపుషః సురాంగనా, స్థితాచింత్యోమని రామణీయకమ్" రావ. సులక్షణమైన యూరపులను వర్ణించుటలో మహాకవి కాళిదాసు "నాకేంద్ర హస్తాస్త్యచికర్మ శత్యా, దేకాంతకైత్యా త్నదశీవిశేషాః, లద్ధ్యాపిషిణా క పరికాహిరూపం జాతాస్తమాగ్నోరుప మానబాహ్యోః" కుమా. రంభక - రంభయనుమేగుల పోయగు, తెమ్ము - తెచ్చియిమ్ము, ఇందు శతి సంపుటపములు, అను ప్రయోగమునకు "నూ. సామానాధి కనిశ్యేకు, బహుత్వాధ్యేపరేషిచ, ముభ్యో ర్భవేతాం పుంప్యాఖ్యా వాదేశావత్ర సన్వదా" అగ. 'ఇచట నిండుకుండు రంభశోరుటకు'నాదీషు రంభా పురుషేషువిష్ణుః' అని యీ యిరువురియొక్క లోకోత్తర సౌందర్యము సిద్ధాంతీకరించబడి యున్నది. ఇచట నాధునికులుకొందఱు కవులు శిన్నభావమున జూపుచుండిరి.

- సీ. ఊర్వశి రంభ తి ♦ లోత్తమ శశరేఖ, హరిణి చంద్రకళయ ♦ సంగలతిక
మదనమోహినివపు ♦ స్మృతి కాంతిమతి శుభా, ననకశానిధి వరూ ♦ ధినిఘృతాచి
మేనక పంచాశ్వ ♦ మేధిని రాజనూ, యార్ధినిక్రతుశుల్క ♦ తీర్థ శుల్క
జలపద కర్పూర ♦ తిలక లీలావతి, దారు సంజీవని ♦ దానశుల్క.
గీ. ముని మనోహర భాన్య మా ♦ లిని సమీచి, భుంజికస్థలప్రమోచ ♦ మంజుహూష
చారునామ చకోరాక్షి ♦ సౌరభేయి, హేమమొదలైన యచ్చర ♦ లేమలధిప. కకు. వి.

అయినను రంభకే జగదేక సౌందర్యము నిర్ణయింపబడినది.

"క. అంభోజాక్షులోపల, రంభయె కడుచక్కనిదిగ, రాగంబులలో
గాంభీర్యమైనరాగము, కాంభోజియె కుండవరపు కవిచాడప్పా" క. చా.

తా|| దేవలోకమున ధనసంపన్నుఁడను; సౌందర్యవంతుఁడునగు నలకూబరుఁడు శ్రేష్ఠురాలని పొందునదియు, యుద్ధమునఁ బ్రాణముల నప్పించిర వీరులఁ గూడునదియు, దేవతలకు సంకుప్తికర మగు యజ్ఞము లాచరించినవారలఁ గలియునదియు, మునులందఱును గర్వతరమగు తపస్సులు చాలించి యాశించునదియు, మూఁడులోకముల కచ్చెరువు గలిగించుకట్టి చక్కఁదనముతో నందఱింకంటె మిన్న యైనదియు, సామాన్యులకు లభింపనిదియు, నరఁటిబోదలవంటి తొడలు గలదియు, నగు రంభనిమ్ము.

క|| విన్నావో వి వో నీతి న, చున్నాను లికిగించుఁగ ♦ వొప్పనివి ధుక
బన్నిదమును మఱియేవో, యన్నాచుచుమీ మదావ ♦ శాసుభిదీ. 25

అ|| మదావశాసుభిదీ - గజాసురుని సంహరించిన యోహరుఁడా, విన్నావో, వినవో - ఈ సామెతను నీవు వినియున్నావో వినియుండలేదో, ఇచట విన్నావో వినవో, అనుటకు 'నూ. వీదో తావ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థన పకా క్రియాణాం స్తః' శబ్దచిం. ధరక - భూమియందు, నీతిసమున్నతులు - న్యాయమునం దధికులైనవారు, అడిగించుకొనఁగ - నాకీయవలసిన దిమ్మని యుడిగించు కొనుటకు, ఒప్పునివి - కూడనివి, పన్నిదమును - పంచెపుసొమ్మును, మఱియేవో - ఇది పెద్దపాది యెద్దుటఁ జెప్పుఁగూడనిది కాని యెల్లరకుఁ దెలిసినదియేయనుట, అనఁగాఁ బంచెపుకాసును బడుపు కాసును నడిగించుకొనినచో నెవ్వరైన వినినఁ బరువుపోవును. కనుక నీ రెండును ఒరులకుఁ దెలియు కుండు గుట్టుగానే యీయవలయు నను లోకోక్తి, అన్నాచుచుమీ-ఇట్లు పెద్దలు చెప్పఁచుదురున్నట్లు

తా|| ఓ గజాసురవైకి! ప్రపంచమున ధర్మముల నెఱింగినవెద్దలు ‘పంచపు కానులును బడుపు కానులును నితరులు విచిత్రుడిగిం మహానక శుక్లుగా నీయనరె, ననిన సామెత నీవు విన్నావో విచలేదో.

ధృవకోకిల. తగునె వన్నిద మీక యీగతీఁ ♦ దస్పమానము చాల్పఁగాఁ
గదపు నీకును నాకుఁ బెద్దల ♦ దండఁ బెట్టెదఁ జండి నై
గగనకేశ యటంచుఁ జందుర ♦ కావినేలు గళఁబురక
బొగడదండ యొనరై నావట ♦ భూసురాగ్రణి దిట్ట యై.

26

అ|| గగనకేశ — ఆకాశమేజవగాఁగల యో శంకరుఁడా, పన్నిదమీక నీవొప్పుకొనిన పంచె మును జెల్లించక, ఈగతి — ఈవిధముగా, తప్పు — తప్పించుకొనునట్టి, మానముక — మాటాడకుండు నటువంటి స్వభావమును, తాల్పఁగక — వహించుట, తగునె — నీకుఁజెల్లునా, నీకును నాకుక — మన యిద్దరికినిగల, తగవుక — వివాదమును, చండిన్ — మూర్ఖపుఁబట్టుగలవాడను, ని. “సీ. చండి పోతు గరాను మొండికట్టె” ఆం. సం. ఉదా. “చ.వెండియును ♦ జండితనంబున వచ్చివచ్చి, పోరెడు మొనలు” భార. “చండిపోతు — మూర్ఖపుఁబట్టుదల గలవాడు” శ. ర. ఐ — ఆగుచు, పెద్దల దండక — తెలిసినవారి సమీపమున, పెట్టెదక — ఉంచఁబోవుచున్నాను. అటంచుక — ఇట్లుపలు కుచు, ఆ — ఆయొక్క, విటభూసురాగ్రణి — జారుడైన యాబ్రాహ్మణోత్తముఁడు, దిట్టయై — దైర్యముగలవాడై, చందుర కావినేలుగళంబురక — చంద్రకావి వలువదాల్చిన యాశివునియొక్క కంఠమునందు, పొగడదండ — పొగడపువ్వులయొక్క సరమును, ఒనర్చెక — కల్పించెను — గ్రుచ్చి వైచెను, ఈధృవకోకిల వృత్తమునకు లక్షణము. “శుభవిలాస ముకుంద కేశవ ♦ శూలిధవ్య విరామ ముక, నభర సంబులు జాగముల్ దగు ♦ నవ్యమై ధృవకోకిలక” అనినుల. దీనినే తరళవృత్త మందురు. “జలజలొచనుఁ గైటభాంతకు ♦ శంఖచక్రగదాధరుక, గలశబాది మునీంద్ర సేవితఁ ♦ గాళియాంతకు నమృతుక, బలుకుచోఁ దరళంబు లందుల ♦ భాను విశ్రమపద్ధతిక, గలియ నభ్రస జాగముల్ సమ ♦ కట్టి చెప్పదు రుత్తముల్” అని అప్ప.

తా. ఓ యీశ్వరుఁడా! నీవు మొదట సమృద్ధించి యిప్పుడు పంచెమును జెల్లించక తప్పించు కొనఁబూని మాటాడకుండుట తగునా. మన యిరువురికి గల జగదమును పెద్దలయెదుటఁ బెట్టెదను. ఇట్లునుచు నాబ్రాహ్మణుఁడు శివునిమెఱలో నొక పొగడపువ్వులదండను వేసెను.

గీ|| తాము గనిపించ కుండి గం ♦ ధర్మయక్ష, భుజగకిన్నర ముఖ్యులు ♦ పొగడ దండఁ
బొగడదండయుఁ బోలె న ♦ వ్పగడదండ, కాలకంధసుమేడ కలఁ ♦ కారమయ్యె. 27

అ|| గంధర్వ యక్షభుజగ కిన్నరముఖ్యులు. గంధర్వ — గంధర్వులును, యక్ష — యక్షులును, భుజగ — పన్నగులును, కిన్నర — కిన్నరులును, మొదలగు, ముఖ్యులు — ప్రధానమయినవారు, తాము — వారందఱును, దండక — సమీపమున, కనిపించకుండి — అదృశ్యముగనుండి — చాటుననుండి, పొగడక — స్తుతించఁగా, పొగడదండయుక — వసుశఘ్నంబులయొక్క హారమును, అప్పుగడ — ఋణము యొక్క యధికమునకు, దండ — సమీపమును, పోలెక — పోలికగా — అనఁగా ఋణాధికముయొక్క

చేరువనలెననుట, కాలకంఠరు మెదకుక - నల్లని కంఠముగలవాడయిన యా హనుని కంఠమునకు, అలంకారమయ్యెక - అభరణముగానుండెను. అనగా నల్లని మెడయందు దెల్లనిపువ్వులదండ జేయఁ గానే శృంగారముగా నుండెనుట, పాదంబయ్యెభోక నప్పుడనుట, అనుటచే ననుప్రాసాలంకారమును, ఉత్తేక్షయును.

తా|| అట్టియెడ గంధర్వులు యక్షులు పన్నగులు కిన్నరలు మొదలగువా రందఱుచద్యక్యముగా నుండి-స్తుతింపుగా నల్లని మెడయం దాపూలదండ తెల్లగాఁ బ్రకాశించుచుండెను. అది యాశివుఁ డప్పుడు చేరువ ను డిన టగుపడెను.

వ|| ఇవ్విధంబున నవ్విప్రకుమారుండు పుష్పకోదండ జయవిరాజితం బరాజితం జేసి యిట్లనియె.

28.

అ|| అవ్విప్రకుమారుండు - బ్రాహ్మణుని కొడుకైన యా నిరంకుశుండు, ఇవ్విధంబునక - ఈరీతిగా, పుష్పకోదండ జయవిరాజితుక - పుష్పకోదండ - పువ్వులే బాణములుగాఁగల మన్మథుని, జయ - గలిచినవాడై, విరాజితుక - బ్రకాశించుచున్నవాడైన యా శివుని, పరాజితుక - ఓడి పోఁగొట్టిబడిన వానినిగా, చేసి - ఒనఁగించి - అనగా జూదమున నోడించునుట, ఇట్లనియెక, ఈరీతిగాఁబలికెను - అనగాఁ దెప్పుబోవువిధముగా నదించెనుట, ఇచట 'విరాజితం బరాజితం జేసి' యనుచోట ననుప్రాసాలంకారము.

—: నిరంకుశుండు శివునిదూషించుట:—

సీ. తగ వంటిమా నీకుఁ ♦ దగ వెక్కడిది భక్తి, పారీణినిల్లాలిఁ ♦ ఒట్టినావు
తెగు వంటిమా నీకుఁ ♦ దెగు వెక్కడిని వెండి, కొండ యుండఁగ భిక్ష ♦ గోరినావు
గుఱు తంటిమా నీకుఁ ♦ గుఱు తెక్కడిది భక్తి, సంబిడి గుంటెన ♦ నడచినావు
బిరు దంటిమా నీకుఁ ♦ బిరు దెక్కడిది పాండు, నృపకుమారునకుఁ గ్రిం ♦ దుపడినావు
గీ. దొరతనం బంటిమానీకుఁ ♦ దొరతనంబు, గలదె బాణునివాకిలిఁ ♦ గాచినావు
నిన్ను నర్హజ్ఞుఁ డని కొల్చు ♦ నిర్జగాళి, నెన్ను బుద్ధియకాక నీ ♦ వేమినేతు. 29

అ|| తగవు అంటిమా - న్యాయముగలదనుకొందుమా, భక్తిపారీణినిల్లాలిక - భక్తియందు సంపూర్ణుడయిన భక్త్యాచారాజయొక్క భార్యను, పట్టినావు - గ్రహించినావు, నీకుక - నీకు, తగవు ఎక్కడిది - న్యాయమెక్కడగలదు - అనగా నీయొద్ద న్యాయమేలేదనుట, తెగువంటిమా - ఔదార్యము కలదనుకొందుమా, వెండికొండ - ధనపుకొండరజతాచలము, ఉండఁగక - కలిగినపు టికిని, భిక్ష - తిరిపేమును, గోరినావు - ఆనెంచినావు, నీకుక - తెగువ ఎక్కడిది - నీయొద్ద ఔదార్యమెక్కడగలదు - దాతృత్వమే లేదనుట, గుఱుతు అంటిమా - ఒకనిర్ణయము కలదను కొందుమా, భక్తిసంబిడిక - భక్తుడైనయొడయనంబికి, గుంటెనక - లంజను పట్టునికె దార్పణప్రకారమున, నడచినావు - ప్రవర్తించియున్నావు, అనగా నొడయనంబియును సాతడు మిఱుమిండ్లనైనాదె

వలన వెలివెట్టబడి సాకారుడైన వాల్మీకేశ్వరుని గోచి వెనుక చెంగునుబట్టికొని దొంగతనముగా లంజయుంటికి బోయినట్లు బహుపురాణమునందు గలదు. నీకుఁ + గుఱుకు + ఎక్కడిది - నీకునియును. మెక్కడ గలదు, నీయొద్ద నియును ములేదనుట, భిరుదు + అంటిమా - పొరుషము కలదనుకొందుమా. పాండునృపకుమారునకుఁ - పాండురాజుకొడుకైన యర్జునునకు, - క్రిందుపడినావు అగ్రపక్షికుండైన యున్నావు, నీకుఁ + భిరుదు + ఎక్కడిది - నీకుఁజారుష మొకటికలదా, నీయందుఁజారుషచిహ్న మే లేదనుట, దొరతనంబు + అంటిమా - ప్రభుత్వము కలదనుకొందుమా, బాణునివాకిలిన్ - బాణా సురుని యింటిముంగిట, కాచినావు - కావలియుంటివి, అనఁగా ద్వారపాలకుండవైతివనుట, నీకున్ + దొరతనంబు + కలదె - నీకు నధికారత్వ మొకటియున్నదా, నీకు రాచటికమేలేదనుట, నిన్నుఁ - ఇట్టివాడవైననిన్ను, సర్వజ్ఞుఁడు - సమస్తమును దెలిసినవాఁడు - అన్నియుఁజెరిగినవాఁడు, అని - ఇటుతలంచి, కొల్లు - సేవించుచున్నట్టి, నిర్జరాల్గిన్ - దేవతలయొక్క సమాహుయు, ఎన్నుట - గణించుట, అంతియకాక - అంతమాత్రమేకాని, నీవేమిసేతు - నీవేమిసేయుదువు, ఈపద్యమున 'నీవేమిసేతు' అని ప్రయోగించుటకు 'మూ. క్వచిత్ప్రవర్ణకేచాపి కేచిత్ప్రసిద్ధింజగుః' అని యధర్వణాచార్యులు.

మఱియు 'నీకుఁడగవెక్కడిది' ఇత్యాదులు. సప్తమికి పశ్చిమచెప్పబడినది. నూ. పశ్చిమానికంబున కువర్ణకంబొక్కొక్కగో ద్వితీయాది విభక్తులకు మాఱుగాఁడర్తదర్థంబులం జూపఁపెడినది, అని ప్రో. వ్యా. ఉదా "కోమలీనీకమరక్త" అనిభార. పద్యమంతయును వ్యాజనుత్కలంకారము. 'నిందయావాచ్యయాత్ర స్తుతిరేవాఽగమ్యతే, స్తుత్యావాగమ్యతేనిందా, వ్యాజనుత్కలసామతా' అని. ప్రతా

తా|| ఓ శంకరుఁడా! నీవు న్యాయము కలవాడ వనుకొందునా భక్తియం దధికుడైన భల్లాణ రాజ భార్యనే గ్రహించినావు. కనుక నీకు న్యాయములేదు గదా! వితరణము కలదనుకొందునా ధన పర్యతము దాపుననుండియుఁ జాలక లిచ్చమెత్తుచున్నావు. కావున నీయందు దాతృత్వములేదు గదా! నియును కలదని యూహించునా భక్తుడయిన యొడయనంబికిఁ గుంటెనవృత్తితోఁ దిరిగినావు. కాబట్టి యెంతటి నీచకార్యము నైనఁ జేయువాడవగుటచే నీకు నియునులేదు గదా! పొరుషమున్న దని తలఁచునా యర్జునునితోనే పోరాడలేక క్రిందఁబడినావు. కాన నీయందుఁ జారుషము లేదుగదా! అధికారము కలదనుకొందునా నీవే బాణాసురుని వాకిటఁ గావలియున్నావు. కనుక నీకు దొరతనము లేదుగదా! ఇంతటి యబ్బుడవైన నిన్ను సమస్తమును దెలిసినవాఁడని సేవించుచున్న దేవతలనుమాత్ర మందరమునఁ జూచుచుండువు. ఇంతకంటె నీవేమిచేయగలవు.

గీ. నీమహాదైవ్యవృత్తికి నీకు నార్య భాగ్యసంపన్న గుణధుర్య భార్య యొక్క చట్టుకూతురు గలుగఁనీజాము వేగె, గాని లేకున్న మఱి చెప్పఁగలదెనిన్ను. విధి

అ|| నీ. నీయొక్క మహా + దైవ్యవృత్తికిన్ - దరిద్రపు నడతకు, నీకున్ - నీకు. అర్య - పూజ్యురాలును, భాగ్యసంపన్న - అద్భుతముయొక్క సమృద్ధిగలదియును. గుణధుర్య - మంచిబుద్ధి యొక్క భారమును వహించుచున్నదియును. అయిన భార్య - ఇల్లలు, ... ఒక్క చట్టుకూతురు - హిమవంతుని కూడురగు లోకపార్యతీదేవి, కలుగన్ - ఉండుటచేత, ఈజామువేగన్ - ఇంతవఱకుఁ

దేవునివలెనది. ఎలాగోతుభోదయమయినది. కాని - అంతమాత్రమే కాని, మఱి - ఇంకను, లేకున్నా - అటులగాకున్నా, ఆ మెయ్యే లేకుండినట్లయిన, నిన్ను - ఇట్టివాడవగు నిన్ను, చెప్పిన - చెప్పకొనుటకు, కలదె - వీలుగలదా - సిగ్గులేదుమయ్యెడివో యనుట. ఇంక “నీమహాదేవ్య...బామువేగెకా” అనుటచే నిందారూపమయినట్లుతి. కనుక వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా|| నీ దరిద్రప్రవర్తనమునకు సంపూర్ణమగు సదృష్టపంతురాలయిన పార్వతీదేవి యుండుట వలన నింతవఱకేలాగో కాలము గడచినది. లేకుండిన నీయునికిఁ జెప్పవలెనా.

క. నీ గూబజంకెలకు ను, ద్వేగపడం గునుమళరుండె + విటపింహలండు వే
వేగఁ గమలాక్షిఁ దెచ్చెద, వో గరువతనంబు వాసి + పో నంచెదవో. 31

అ|| నీ గూబజంకెలకున్ - నీయొక్క - గుడ్లగూబవంటి దెదరింపులకు, ఇది జంకెనయొక్క - రూపాంతరము. ఉదా ‘క. హంకారముబునదల్పులు, జంకెలు’ అనిభార. ఉద్వేగపడక - భయపడుటకు, నీ ‘ఉద్వేగస్థిమితే క్షణే భయమందరగామిని’ అనివి. విటపింహుడు - కాముకులలో నధిక్షుడైన యీ నిరంకుశుఁడు, కునుమళరుండె - మృదుఁడాయేమి, నీ చూపులకు భయపడి దుఃఖించుటకు మన్మథుఁడనుగాననుట, వేవేగక - అతీ శీఘ్రముగా, కమలాక్షిక - వేళ్లను, తెచ్చెదవో - తెప్పించి యిత్తువో, గరువతనంబు - నీయొక్క గౌరవప్రవర్తనమును, వాసి - తొలగించుకొని, పోక - పోవుటకు, ఎంచెదవో - తలంచుచున్నావో, ఇచటం‘తెచ్చెదవో - ఎంచెదవో’ అనుటకు నూ. “అచ్చతుష్టంభావేత్పాణి స్థితప్రక్షాదివాచకం. దత్తాదిచ్చభవేద్దీర్ఘ వీదోతాపుభయాత్మకా” అథ. నిన్నుజూచి భయపడుటకు నేను మృదుఁడనుకాదు, అనుటచే నిందచేతస్తుతి యగుపడుచున్నందున వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా|| గుడ్లగూబవంటి నీదెదరింపులకు భయపడుటకు మృదుఁడనుకొనుచున్నావేమి? నీకు జారపుడుపలతో శ్రేష్ఠుడైన నగు నిరంకుశుఁడను నుమా! శీఘ్రముగా వెలయాలినిత్తువో లేక నీ గొప్ప తనమును బోగొట్టుకొనియెదవో చూచెదను.

క. బరిదప్పి తప్పుచేతలక, బారలకయివుడోడినట్టి + పాలతుంకఁ దే నీ
యలచేతఁ బండ్లు వచ్చినఁ, గఱతువుగా కిక్కుకార్కు + క ప్రతిపక్షా. 32

అ|| ఇట్లు కార్కుకప్రతిపక్షా - ఇట్లుకార్కుక - చెఱుకునిల్లుగలవాడగు మన్మథునికు, ప్రతిపక్షా - శత్రువైన యోశంకకుఁడా, బరిదప్పి - పండ్లుబూడి, బరియనఁగా బాఱురాడుకొనునప్పుడు గీయు వలయాకారపు రేఖ. తప్పుచేతలక - తొలగించుకొనునట్టి పనులతో, బారలక - అటునిటు కదలక, ఇపుడు - ఈసమయమున, ఓడినట్టి - పన్నిదమున నోడినటువంటి, పాలతుంకక - స్త్రీని, ఇచట ‘పాలతి’ శబ్దమును ‘పాలతుక’ అని ప్రయోగించుటకు ‘నూ నామ్మకవర్ణకస్యాన్యోత్. స్వర్ణరేన్యాదుత్పమసి పరేతస్మిన్’ నన్న. తే - తెచ్చియిచ్చు, నీయలచేతక - కరతలమును, పండ్లు విచ్చినక - తంతములు పుట్టినప్పుడు, కఱతువునక - కఱకుదువుగాని - నీకార్కుకీకయిములను

దరువాతఁ జూచెదనుగాని నాకియవలసిన దానినిట్లున్నటు, ఈపద్యమున రేఫద్యము మైత్రితోఁ బ్రాసము చెప్పఁబడినది. ప్రసమా. 79 వ పద్యమునఁ జూచెదను.

తా|| ఓ మృదనాంతకా! నీవు న్యాయమునిక్రమించి పోఁజూడక యీ యోడిరపందమునిమ్ము. నీ పరాక్రమమున్నఁ దరువాతఁ జూచెదను.

చ. అని యహిమేషభూరుహాను ♦ మాసమదామలలామ నాసనా
ఖని యగుపార్వతీధవుని ♦ కంఠమునం దగిలించినట్టి కాం
చనమణి రుచ్యమాన నిజ ♦ శాటి చెఱుగులు గూడఁ బట్టి నీ
పనియన నెంత వేగిరమ ♦ పన్నిద మిమ్మని తీయ నయ్యెడన్.

33

అ|| అని - ఇట్లుపలికి, అని మే.....ఖని. అని మేషభూరుహ - దేవతా వృక్షమగు పారిజాతముయొక్క, ము - పువ్వులవలన, అసమ - సమానములేని - అధికమైనయనుట, దామలలామ - శ్రేష్ఠమైన మాలికయొక్క, వాసనా - పరిమళమునకు, ఖని - పుట్టుకకుఁ గారణమగు గనియైన ఇది శివుని కంఠమునకు విశేషము. అగు - అయినట్టి, పార్వతీధవుని కంఠమునకా - హైమవతి నాభుడగు శివునియొక్క మెడయందు, తగిలించినట్టి - పొందించియున్న, కాంచనమణి - చ్యవమాన నిజశాటి చెఱుగులు. కాంచన - బంగారుమువలెను, మణి - రత్నములవలెను, రుచ్యమాన - మనోహరమగుచున్న, నిజశాటి - తన యుత్తరీయముయొక్క, చెఱుగులు - కొంగులు, కూడక - కలియున్నట్లు, పట్టి - పట్టికొని, నీపనియనెంత - నానుఁగోపముపచ్చెనేని నీపనియనఁగా నేపాటి, వేగిరమ - దబ్బున. పన్నిదము - పదిదేవులవస్తువును, ఇమ్మని - ఈయవలసినదని, తీయక - మరల నాయుత్తరీయమును దీసికొనఁగా, అయ్యెడకా - ఆసమయమున, ఇందు 'కాంచనమణి రుచ్యమాననిజ శాటిచెఱుగులు, అనువిశేషముతోఁ గూడిన సమాసమునుగూర్చి, 'మూ. విశేషణసమాసోఽపి. కృచి దిష్టాభివేస్త్యుమ్? అనియును. మూ. 'అనిందితానాంభాషాణాశ్లేషో యోగశ్చ సమ్మతః' అనియును సభర్తృణవాక్యములు, మూ. 'సంస్కృతవైకృతశబ్దైర్మిత్ర సమాసవివక్షియః' అనినన్న 'అని యని మేష' యనుకాలంకారము. 'సమాసమదామలలామ, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఇట్లు వచ్చించుచు బారిజాతపువ్వులయొక్క వాసనలతో నొప్పుచున్న యాశివుని కంఠమునఁ దగిలించిన తన యుత్తరీయపు కొంగులు కలియఁ బట్టుకొని నీపనియనఁగా నెంత వడిగా నా పందెపు వస్తువు నిమ్మని మరల నాయుత్తరీయమును దీసికొనఁగా.

ఉ. సత్యవచోవిశేషవరి ♦ వక్త్రండు గావున నోడియుండియో
యత్యధికుండు దేవుడను ♦ నంజలి దాప్త్యముఁ జూచి మెచ్చియో
భృత్యుండు పిఁడు మాధ్యమునఁ ♦ బేళలుఁ డంచు ననుగ్రహించియో
మృత్యుమదాపనాంత యుర ♦ రీకృతభూనుర ధూర్తమార్గుఁ డై.

34

అ|| మృత్యుమదాపనాంత - మృత్యువును జయించిన యాయాశ్వరుండు, ఇచట 'హంత' అనుటకు 'నూ. ఋకారాంతములు అకారాంతములై శ్రీసమములుగానగు' బావ్యా. సత్యవచో విశేష

పరిపక్వము. సత్యవచః - నిజమైన మాటలయొక్క, విశేష - అతీతమునందు, పరిపక్వము - అసక్తికలవాడు, కావున - కాబట్టి, ఓడియండియో - తాను గెలువక పోవుటచేతనూ, దేవుడు. ఈశ్వరుడు, అత్యధికండు - మిక్కిలి గొప్పవాడు, అను - ఇట్లుతలంచునట్టి, అంజలి దాప్తమునా - దోసిలాగిన దాప్తస్వమును, చూచి - పీడించి, మెచ్చియో - అనుగ్రహించియో, వీడు - ఈనిరంకుశుడు, భృత్యుడు - నాయొక్కబంటు, చాశ్వమున - అవివేకమునందు, శేకలుడు - నేర్పరి, అనగా మిక్కిలి యవివేకమునట, అంచు - అనుకొనుచు, అనుగ్రహించియో - దయగలిగియో, ఉర్రేకకృత భూసురపూర్తమాన్యుడు. ఉర్రేకకృత - అంగీకరింపబడిన 'ని. ఉర్రేకకృతముర్రేకకృత మంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం' అని అ. భూసుర - బ్రాహ్మణనియొక్క, పూర్తమార్గుడు - జూదమాడెడు పద్ధతిగలవాడు. 'ని. పూర్వోక్షదేవీకీర్తనోక్ష భూర్మూర్తకృతస్సమా' అని అ. వ్యభిచారపథము గలవాడనియుఁ జెప్పువచ్చును. 'ని. పూర్తంతుఖిల్లలవశే భుక్తురే నావిప్రీతిషు' అని మే. ఐ - అగుచు, ఈపద్యమున నాబుగవపాదమున ఋషిసెప్పబడినది. 'క. ఇత్యైత్వంబులఁ దొలగక, ఋత్వంబును ఋషియవగఁ రేఫముతోమి, త్రత్వంబు సెఱపునెట్టిను, మాత్వమె యట్లనగుగాను' లందున్నపుడుకా, అని అప్పు.

తా|| ఆ మృత్యుంజయు డు సత్యవచనాభిలాషుఁ డగుటచేత నోడిసందుననో, పరిపేక్షరుడు గొప్పవాడని యూహించి దాప్తస్వమును జూపుచు దోసిలాగ్గుటను గాంచి మెచ్చియో, నా దాసుఁ డగువీడు మిక్కిలి యవివేక యని దయగలిగియో, యతని పూర్తమార్గమును సమ్మతించి.

—: ఈశ్వరుడు దేవగణముతోఁ బ్రశ్నోక్తమగుట :—

సీ. నిబ్బరంబునవచ్చి ♦ నిలిచినయూఁకున, వెలిగిబ్బ యిరుగెలం ♦ కులకు దాట.
గమనవేగంబున ♦ బ్రమసి కేయూరంపు, దండశూకములు వ ♦ క్త్రములు తెలువ
నెగసి చివ్వునఁ గ్రుంకు ♦ గగనవాహినివేళ, మున జటాజూటంబు ♦ వెనుక కొరగ
జాటి హస్తరతోడ ♦ నన్నిగుడ్డాంతమై. బెళబెళ బసిదిండి ♦ వలువ మెలయఁ

గీ. అంభ మనచూలి గళ ♦ పర్వతేంద్ర; కన్యకాబాహువల్లరీ ♦ గాఢవేష్ట
నప్రదీపితాశ్రితకల్ప ♦ నగమనంగ, సంభ్రమతవచ్చి హరుఁడుసా ♦ తూత్కరించె నిశ

అ|| నిబ్బరంబునకా - అతిశీఘ్రముగా, నిబ్బరమనగా వేగమునంతమేరయు సమముగాఁ బోయెడు నశ్వధారావిశేషము. దీనినే ప్లుతమందును ని "నిబ్బరము - అశ్వగతి విశేషము" శ. చం. వచ్చి - అరుదెంచి, నిలిచిన యూఁకునకా - నిలబడిన యూపునలన, వెలిగిబ్బ - తెల్లనియాబోతు, ఇరుకెలంకులకుకా - ఉభయపార్శ్వములకు, దాటకా - లంఘించఁగా, గమనవేగంబునకా - నడచుచున్నవడివలన, బ్రమ - గిరగిరఁదిరిగి, కేయూరంపు దండశూకములు - బాహువురులైన పాములు, భుజకీర్తులుగానున్న సర్పములు, వక్త్రములు తెలువకా - పడగలువిప్పఁగా, ఎగసి - వెకిలేచి, చివ్వునకా - శీఘ్రముగా, క్రుంకు - దిగఁబడువటువంటి, గగనవాహిని - ఆకాశ గంగయొక్క, ప్రేక్షమునకా - భారమువలన, జటాజూటంబు - జడలయొక్కముడి, వెనుకకుకా - పశ్చాత్తాగమునకు,

ఒరగక - వ్రాలగా. బాటి - క్రిందికి, హస్తసహజ సన్నిహితము. హస్తసహజ - తామర
పువ్వువంటి చేతివలన, సన్నిహితము - అడ్డగింపబడిన మంచుభాగము, వి-అయి, దేశదేశ -
దేశముదేశమునుచు గన్ములు మిటుమిట్టుకొనెడి కాంతితో, పసిడివలన - పులితోలువస్త్రము,
మేఱయక - ప్రకాశించగా, పతన - గము. పరసభయ - పడుదునేమాయను భీతివలన, సమా
లింగక - కాగలింపుటగలవైన, పవిత్రేంద్రకన్యకా - పవిత్రరాజైన హిమవత్పుత్రకన్యకు పార్వతి
యొక్క, బాహువల్లరీ - తీగలవంటి భుజములచేత, గాఢవేష్టన - అకముగాఁ బట్టుకొనబడి,
ప్రవీణిత - ప్రకాశించుచున్న, ఆశ్రీతకల్పగము - అనంగి - ప్రాపుచేరవారికి గల్పవృక్షమో
యనునట్లు, హరుడు - పుష్పవరుడు, సంధ్రమతిక - తొట్టుపాటుతో, వచ్చి, ఆగతుడై,
సాక్షాత్కరించెక - ప్రత్యక్షమయ్యెను, - ఎదుటగనబడెను, ఇచ్చట కల్పనగము అనుటకు 'సూ.
లింగభేదోభవేద్వై. ఆహాపేయదివారుచి' అథ. ఈపద్యమున 'నిబ్బరంబునక' అను ప్రయోగంబున
కుడా 'క. హరి చూచి వెడలగువదన, పుష్ప ప్రహరణమువచ్చి * పక్షింద్రుని ని, బ్బరముగఁ దాకి
వదంకక' అని హరిచం, 'కలంకులు' అనుటకు 'శ్లో. శేషించి న్నవ్వంతకబ్బానాం కుస్మాన్తి
ద్దుస్సాన్ధిబంధుకః' అని యధర్వచాచార్యులును 'మూ. న్నన్నన్నముః కుష్ణో ర్భూవచనే' అని
నన్నయభట్టను, దెప్పియుండిరి. మఱియు, 'పవిత్రేంద్రకన్యకా బాహువల్లరీగాఢవేష్టన ప్రవీణితాకృత
కల్పనగము' ఉత్తేషాలంకారమును, పద్యచురయును స్వభావోక్త్యలంకారమును. ఇట్లే గరుడ
పురాణాటికాకారుఁ డగుకౌనిసరామసుధ తన యిష్టదేవతాధ్యానమున 'లక్ష్మీలతాసమాశ్లేషం, కాన్తుభ
స్తబకోజ్జ్వలం, స్వర్గావస్థపలదం హరింకల్పద్రుమంసుమః' అనియున్నాడు. యీరంజిలో రుద్రకవి
పద్యమే సమంజసముగా నున్నది. గమనవేగంబున బ్రమసి శేయారంభు దందకూకములు వస్త్రములు
దెలువ, అనునప్పడఁ పోతనామాత్యుఁడు జ్ఞప్తికి వచ్చుచున్నాఁడు.

సీ॥ కుష్మించియొగసిన * కుండలంబులకాంతి, గగనభాగంజెల్లె * గమ్మి కొనఁగ
నుజికిననోర్వక * యుడలంబులలోనున్న, బగములువ్రేలుక * బగఱికదలఁ
జక్రంబుఁజేపట్టి * చనుదెంచురయమునఁ, బైన్నపచ్చని * పటముజాఱ
నమ్మితినాలావు * నగుబాటునేయకు, మన్నింపుమని * క్రిడిపఱిడిగియఁ

గీ॥ గరికిలంఘించునింహంబు * కరణిమెరసి, నేడుభీష్మునిఁ జంపుదు * నిన్నఁగాతు
విడుపుమర్జనయంచుమ * ద్విశిఖవృష్టిఁ, దెరలి చనుదెంచుదేవుండు * దిక్కునాకు. భాగ.

తా॥ నూటిగా రివ్వనవచ్చిన యూపువలనఁ గాలూని నిలువలేక తనతెల్లయెద్దలునిటు దూకు
చుండెను. భుజములయందు బాహుపురులవలెనున్న పాములు పఱుగెత్తుచున్న వడివలన నుడిదిరిగి
పడగలువిప్పినవి. చివ్వునలేచి క్రిందికి దిగుచున్న యాకాశగంగయొక్క బరువువలన జటాజాటము
వెనుకొరగుచున్నది. మొలనున్న పులితోలు వలువ జాఱుచుండఁగా హస్తముతోఁబట్టికొనబడికన్ను
లకు మిటుమిట్టు కొలిపెడికాంతితో నొప్పచున్నది. క్రిందబడుదునేమో యనుభయముతో బార్వతీ
జేచి చెండుచేతులతో గట్టిగాఁబట్టుకొనియుండ నండగొనినవారలకుఁ గల్పతరహో యనునట్టికన్యకుడు
ప్రత్యక్షమయ్యెను.

- సీ. ఎంతదూరము వోవు ♦ నీశ్వరుం డని శౌరి, విహగేంద్రుం బోడెంబు ♦ వెడల విమవ
నచ్యుతుం డెచటికో ♦ యరుగుచున్నా డని, బిమ్మ కెక్కల తేజా ♦ బిరువుపోల
నజా డుత వెడలిపో ♦ యెఁ జూని మఁచు ను శ్రీమద్రై గావతంబుం గాం ♦ లాడిపఱవ
నిండ్రుం దూరకపోవు ♦ నెవటికో యగుచున్నా, పొట్టేటి వారునాం ♦ బురు గవల్లు
- గీ. వాండె శుచి యందు మమదైత్యులకుఁ బురాశ్రయ, వాహనంబులు బోడింపఁ వారిఁగూడఁ
బవనపాలస్త్య దిక్పతుల్ జవనయాధి, బరంగుణమసాహిణను లనిఁ బురముచూప గిరి

అ॥ శౌరి - విష్ణువు, ఈశ్వరండు - శివుడు, ఎంతదూరముపోవుక - ఎంతోదూరము వెళ్తున్నా, అని - ఇట్లుతలంచి, విహగేంద్రుక - పక్షిగాలముఁ గలుగ్తుంతుని, పోడెంబు - పేగరముగా, వెడలక - బిరుదుదేవతగా, విమవ - కడిచిపెట్టెగా, బిమ్మ - బ్రాహ్మ, అచ్యుతుండు - విష్ణువు, ఎక్కడికో - ఎచ్చటికో, అరుగుచున్నాడు - పోవుచుండెను, అని - ఇట్లని, తెక్కలతేజక - తనహంసనావాహనమును, పరువునొలక - కీషముగా నడులించగా, మరేంద్రుండు - ఇంద్రుండు, అజాడు - బ్రహ్మదేవుండు, అంరవెకలిపోయెక - అంతరూ ముడైత్యు, చువీ - చూచుమా; అంచుక - అనిపల్కుచు, విరావతంబుక - తనవెల్లటేరుండు, అని. 'విరావతోఽశ్రమాతం గైరా వకాధ్రముదల్లభా.' అ. కాలాడిపఱవక - కారుగవలున్ను నడిగా నడిపించగా - పఱుగిత్తిం చుగా, ఇచట 'కాలాడిపఱవ' అనుటకు నూ. 'లోకోక్తీనాంధవేద్యోగోయనిస్యాప్రచ్ఛతిరంజనమ్' అథ. వహి - అగ్నిహోత్రుడు, ఇంద్రుడు - సురపతి, ధారకపోవుక - ఎవ్వరితో నేమియుఁ జెప్పకయే యరుగుచున్నాడు, ఎచటికో - ఎక్కడికైయుండునో, అని - ఇట్లుపించి, పొట్టేటి వారువంబును - తనతగరుతేజిని, కదల్చుక - చలింపఁజేయుగా, యమదైత్యవరుంబులు - యముండును నిగ్ధతియను వరుణదేవుండును, వాండె - ఆపోవుచున్నయతడే, శుచియంచుక - అగ్నిహోత్రుం డనుచు, ఆత్మవాహనంబులు - తమతమ యశ్వములను, జోడింపక - జతచేయగా, వారిక - ఆముందుపోవువారందరిని, కూడక - కలియుచున్నగా, పవనపాలస్త్య వికృతుల్ - వాయుదేవుండును, కుచేరుండును, మొదలగు దిక్పాలకులు, జవనయాధి - వేగముచందలి సంపూర్ణమయిన ప్రజ్ఞచేత, ని. 'జవనోదేశభేదేస్యా, ద్వేగవేగాత్కావ్యయోః, జవన్యోషధిభేదేస్యా, ద్వాచ్యవద్వేగినిస్త్వతః' అని విశ్వ. పరగు - వర్తించుచున్నటువ టి, తమసాహిణముల నిభ్రువము - వారివారి గుఱ్ఱముల యొక్క యతిశయవేగమును, చూపక - కనఁబఱచుచగా, ఇందు 'విరావతంబు గాలాడిపఱవక' అనుటకు నూ. 'లోకోక్తీనాంధవేద్యోగోయనిస్యాప్రచ్ఛతిరంజనమ్' అని అథ.

తా॥ ఈశ్వరుని ప్రయాణమును జూచి విష్ణువును, శిష్ణువును జూచి బ్రహ్మయును, బ్రహ్మను జూచి యింద్రుండును విభవ వరుసగా దిక్పాలకులందఱును నిట్లుదేవతాగణమంతయును గలిసి తమతమ వారువములతో నడిగా.

వ. చేరవచ్చిరప్పుడు.

అ॥ చేరక - సమీపించునట్లు, వచ్చిరి - అందఱునేతెంచిరి, అప్పుడు - అట్టికాలమున

—: నిరంకుశుడు శివునిజూచి భయపడుట :—

క. గజగజ వడకుడు భూసురుఁ, డజగవధరుఁ జూచి సాధ్వఁ సావేశమునన్

భజనంబు మఱచి యుండిన, రజనీకరమాళి సాదఁ రముగాఁ బలికెన్.

38

అ|| భూసురుడు — ఆ బ్రాహ్మణుడు, అజగవధరుఁ — పినాకమనుపేరుగల భనుమ్మను భరించినట్టి యాశంకరుని, చూచి — విశ్రించి, సాధ్వసావేశమునన్ — భయమువలన నొడలెఱుంగక పోవుటచేత. గజగజవడకుడు, గజగజయరునివడకుటయందునుకరణము. ఉదా. “సీ. కడుభయం బువవాడుఁ గజగజమేను. వడకుడైననంబునఁవానపుకెరఁగి” నవ. “గీ. వానఁదడియుచు గజగజవడఁ కుచున్న, నుతసతీమాని పుత్రులఁ జూచినగచి” ద్వి. హరి. అధర్వణాచార్యులును ‘మూ. కాంతి శబ్దాది శబ్దాన్తు, ద్విరుక్తాస్పృంతినైకకే, సాధారణాస్తదన్యేచ, వైచిత్ర్యంభూతివర్తితే’ అని యున్నారు. భజనంబుఁ — నేమించుటను, మఱచి — విస్మృతించెంచి, ఉండెను — ఉండఁగా, రజనీ కరమాళి — చంద్రునిశిరస్సున భరించిన యాశంకరుడు, సాదరముగాఁ — ఆదరముతోఁగూడిన యాదై, పలికెన్ — ఇట్లుపఱచెను — చెప్పుబోవుకొనిగా నుడివెనట.

తా|| ఇట్లు సాక్షాత్కరించిన యాశ్వరునిఁ జూచి యాబ్రాహ్మణుఁడు భయపడి వణకుచు నేమిపడుండుటఁ గని యాతనియందు సాదరముతో నిట్లు పలికెను.

—: శివుఁడు నిరంకుశుని భయముఁదీర్చుట :—

ఉ. ఓడకు మోయి భూసురుఁ డ్లోత్తమ నెత్తెమునందు నీకు నే

నోడితి నీవు గల్పితి న డ్మున్నతి నన్నతిరోవవృత్తి నీ

వాడిన యంతవట్టు సహ డ్జార్థమ యర్థమహాభిలాషి నై

యోషిన పన్నిదం బిడక డ్ముండిన మంచునిగాఁ దలంపరే.

39

అ|| ఓడభూసురులలోత్తమ — బ్రాహ్మణవంశమున శ్రేష్ఠుడవగు నోనిరంకుశుఁడూ, ఓడకుము — భయపడకుము, నేత్తెమునందుఁ — జూదమున, నీకుఁ — నీచేత, నేను, ఓడితిక — పండెమునందు గలువలేకపోతిని, నీవుగల్పితివి — నీజేజుచుచితివి, నీవు, సమున్నతిక — అధికముగా, అతిసోష వృత్తిక — మిక్కిలి కోపముతోఁగూడిన నడవడికచేత, అర్థమహాభిలాషివి — నీకు రావలసినవస్తువు నందెక్కువ కాంక్షగలవాడవు, ఏ — అగును, నన్ను, ఆడియంతవట్టు — అనినంతవఱకు, సహ జార్థము — స్వభావసిద్ధమయిన న్యాయమే, ఓడినపన్నిదంబు — ఓడినపండెమును, ఇతరయుండినక — నీసీయకుండినట్లయిన, మంచునిగాఁ — నపుంసకునితో సమానముగా — అనఁగాఁ బాయవహీనునిగా ననుట, పండెపుసామ్మ నీయలేనివాఁడఁడుదానితో సమానముగదా. తలంపరే — లోకులెంచరా — కావున నీపండెమునిచ్చెదననుట, ఇందు ‘నేత్రము’ అను ప్రయోగమునకుదా “శా. సోశాడోష్ఠయు నేత్రముక మొదలుగా డ్జూదంబునీవాడున, వేళ్ళక” అని జై. భా. ఓయి అనునది సంబోధనము. ‘మూ. ఓయిఁకావ్యమంత్రణించ వికృతాస్యాత్’ అనినన్న. మరియు ‘నీకు నేనొడితిక’ అనుటభా

ద్వితీయకు పక్షిచెప్పబడినది. “నూ. పక్షిసానికింబగు కువర్ణకం బొక్కొకనో ద్వితీయా విభక్త్యుకు మాటుగాఁ దత్తదర్శంబులం జూపట్టెడి” అని ప్రా. వ్యా. ఈపద్యమున నాలుగు పాదములందును “కులోత్తమనెత్తమ — మున్నతినన్నతి — బాధమయ్యమ — యుండినపండుని” ఇవి యనుప్రాసాలంకారము. ‘ఓడిన పన్నిదంబిడకయుండిన పండునిగాఁడలంపకే’ అర్థాంతరన్యాయసాలంకారము. ‘ఓడకుమాయి భూసురకులోత్తమ నెత్తమునందునీకు నేనోడితి’ వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

తా|| ఓబ్రాహ్మణుడా! భయపడకుము. జూదమున నీచే నన్ను గెలిచితివిగదా! నీకు రావలసిన పందెపుసొమ్మును గుఱించి కోపముతో నన్నాడినమాట అన్నియు సహజమే. న్యాయసమ్మతము కూడను. కనుక నొడినపందెము నీయలేకుంటినేని నన్ను నపుంసకునిగా భావించుదుగాని పురుషునిగా నెంచుదుగదా.

క. అరిపురము లభ్రచరములు, గిరికార్యుకకలనఁ గలనఁ గెలిచిననన్నుఁ

ధర నాటపాట గెలిచిన, నిరుపమసాహసికమణికిఁ నీకుం జడుజే.

40

అ|| అభ్రచరములు — ఆకాశమున విహరించుచున్నట్టివైన, అరిపురములు — శత్రువులగు దానవులయొక్క మూఁడుపట్టణములు, దానవులు సురలవలనోడిమయ్యని బ్రాధ్వింపనతండుగగనపథమున విహరించునట్లు మూఁడుపట్టణములను నువర్ణజతలోహములతో నిర్మించి యవి యొరులకుఁ గనబడకుండునట్లు చేసెను. అప్పుడు దానవులు దేవకులకలవిగాకపోఁగా నీశ్వరుడు పట్టణముల ధ్వంసమొనర్చెను. గిరికార్యుకకలనఁ — మహామేరువును విల్లుగా గ్రహించుటవలన, కలనఁ — యుద్ధమున, గెలిచిననన్నుఁ — జయించినట్టి, — నాయంతవానిని — ఇంతటివాఁడవైననన్ను, ధరఁ — ఈభూడమి యందు, అటపాటన్ — సులభముగా, గెలిచిన — జయించినట్టి, నిరుపమసాహసికమణికిఁ, నిరుపమ — అసమానమైన, సాహసికమణికిఁ — సాహసయుగలవానిలో శ్రేష్ఠుడకు, నీకుఁ — (అంతటివాఁడవైన) నీకుఁగూడ, ఇచట నీకుఁ, అనుటకు ‘నూ. మధ్యమపురమ సర్వనామములగు నీమీలకుఁదెక్కి ఇ ఈ వికారాంతములపక్షివికవచనములందుకివర్ణకమువచ్చును. నీమీలకుకువర్ణకమువచ్చును. ప్రా. వ్యా. ‘నీకుంజడు పే’ అనుచోట బిందువు వచ్చుటకు ‘నూ, బిందుప్రవచంతితంక్వచిత్కేచిత్’ నన్న. జడుజే — భయము కలదా, ‘నేను త్రిపురములను గెలిచితిని నీవు నన్ను గెలిచితివి’ అనుఉత్తరోత్తరోత్కర్షణ చేసారాలంకారమును ‘ఉత్తరోత్తరముత్కర్షణోభవేత్సారః పరావధిః’ కా. ప్ర. ‘యుద్ధముచేసి దానవులనుగెల్చిన నన్ను సులభముగా గెల్చిన సమర్థుడవు నీకేమిభయము’ ఇందు వ్యాజస్తుత్యలంకారమును. ‘కలన గలన — అటపాట, అనుప్రాసాలంకారమును.

తా|| అనురులపట్టణముల మూఁడింటిని గెలుచుటకు నేను మహాయుద్ధముజేసితిని. అట్టి నన్ను నీపహారిహాసముగ జయించితివిగదా నీకేమిభయము.

—: నిరంకుశుఁడు శివునకు దండప్రణామములొనర్చుట :—

క. అని భయముఁ దీర్చు దీర్చు మ, దనహాతకు నరతకుం బఁ దంబునఁ బ్రహరించిన యాధ్వరావరాంతకు, మునుకొని దండప్రణామఁ ములు చేసి తగ్గఁ.

41

అ|| అని. ఇట్లు సంభాషించుచు, భయముకొన నీతిని, తీర్పుకొ తీర్పుకొ - తొలగించుచుగా తొలగించుచుగా, మహాహంతకుకొ - మచ్చగుని సంహరించినవానిని, అంతకుకొ - యముని, పదయు నకొ - కారిచేత, ప్రహరించుకొ - అన్యరాసరాతకుకొ - తన్నియజ్ఞమునకు చెంతయముండయన వానిని, అనగా దక్షస్వర్ధ్వసియన శుకమునకు ఇవల కిపునకు యమునిదన్నినట్లు. పురాణ ప్రసిద్ధి. మునుకొని - మునుగానికొని, దుశప్రశాసుము - క్షత్తువలెసాగిలబడి చేయుచున్నారములు. 'ని. దండోఽస్త్రీవసుహింసా నేనా లగు దేవు శాసనేరాజ్ఞాం. దండే హావవిశేషే వ్యూహే రవిపాగ్న్యగే పురి' నానా. ఇనియే సాష్టాంగమస్కారము. 'క. కరయుగమును జరణంబులు యుగము లొటస్థంబు, మన్నతభుజము, సరిగరణి మోకిమొక్కిన. బయవడి సాష్టాంగ మంద్రు పరమమనీంద్రు' తగక - ఒప్పుచుగా, చేసి - ఆచరించినాడే. ఇందు హంతకు - అంతకు - రాంతకు - అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఇట్లేశ్వరుడు చనువుగా మాటలాడుచు భయమును తొలగించుచుగా సాష్టాంగమస్కారము లానరించి,

గీ. పూలనేసినవాని ని ♦ య్యులపఱచి, తాలనేసినవాని హే ♦ రాశమైన
లీల గుణిచితివి దయా ♦ శీల నీకు, జాలనపరాధి నంచు నా ♦ కేల వెజన. 42

అ|| దయాశీల - కృపతోఁగూడిన స్వభావముగల యోగిశ్వరుఁడా, పూలనేసినవానికొ - మృత్యువైన పుష్పభాణములు ప్రయోగించిన మచ్చగుని, నిర్ములపఱచి - నాశముచేసి, తాలనేసిన వానికొ - కఠినమైనరాశ్యతోఁ బూరించినవానిని - అనగా సాంఖ్యతొందడను భక్తుడు నిత్య మును ముప్పొద్దు మూ దురాలయ శివలింగమువై వేయుటయే పూజయని యొకవ్రతమును నిర్ణయించు కొనెను. అటులఁ గొన్ని నాళ్లు వైచి విచుకుఁ జెంది చిన్నచిన్నవి పెక్కురాళ్లు వేయుటకంటె బెద్ద తాయి యొక్కటియే వేయుట శ్రేష్ఠమని కొందఱయి నైవఁగా నాశివలింగమునండి యాశ్వరుడు ప్రత్యక్షమైనట్లు బసవపురాణమునఁ కథగలదు. ఇచట 'పూలు-తాలు' అనుపద్యంఁత్యాక్షరములొప్పించుటకు 'నూ. వర్ణస్యాంత్యస్యలోపస్యాన్తో, లులయోః ప్రాయశః క్వచిత్' అథ. హేరాశమైన - ఆధికమైన, లీలకొ - క్రితతో, కరుణించితివి, దయతోకాపాడితివి. నీకుకొ - అట్టిదయనుయ్యడైననిన్నుఁ జూచి, చాలనపరాధిరంచుకొ - ఎక్కువగా నేరముచేసినని పలుకుచు, వెజనకొ - భయపడుట, నాకేల - నాకెందునకు, దయామయుడవగు నీయెదుట నాకేమిభయముగలదనుట, ఈపద్యమున నాలుగు చరణములకును ప్రాసమతియె చెప్పబడినది. వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము. అలం - విరోధా భాసము. 'క. ఆమరవిరోధంబాభా, సముగాగవిరోధమయ్యె' జని నరస. 'ఆభాశత్యైవిరోధస్య విరోధాభాస ఉచ్యతే' అని చంద్రా. దీనినే విరోధాలంకారమందురు. 'ఆభాసత్యై విరోధస్య విరోధాలంకృతివృత్తా' అని ప్రతా. ఉదా 'ఆనందమమందమిమంకువలయదలలోచనే దదాసిత్వం, విరహస్తయైవ జనితస్తాపయతిరాం శరీరంఘే' దుద్ర.

తా|| స్వామీ! నీకుఁ గోపమువచ్చె నేని పూలనేసినవానినైన బూడిదనేతువు. దయాగరి గానేని తాలనేసినవానినైన మిక్కిలి దయతోఁ గాపాడుదువు. అట్టి సీమాల నాకేమిభయము.

—: నిరంకుశుడు మోక్షమిచ్చునుట :—

ఉ. ఓపరమాశ్వు నన్ను గుఱి నోన్న శ యున్నతగుండు పేల ల
క్షీపతి నేవ్యరూప మగుఱి మీజగదశ్చరమాక్షి గ టి నా
పాపము లోప మయ్యెడ కడుఱి బ్రాహ్మచర్యుడ నైతి నిం నీ
శ్రీపదపరజాతముఱి జేరసవే శ్చర వే నాచుకుఱి,

43

అ|| ఓపరమాశ్వు - పరబ్రహ్మస్వరూపుడైన యోశంకరుడా, సన్నతగుణోన్నత - సన్నత - బాగ్దండగిని, గుణ - సత్వాదిగుణములచేత, కొండతీర్థరుండు తమోగుణ ప్రధానుడందురు కాని 'అంతస్సత్వంబహిస్తమః, అని శాస్త్రప్రసిద్ధము. ఉన్నత - ఆశీశయమైనవాడా, లక్ష్మీపతిసేవ్య మానము - శ్రీమన్నారాయణునిచే గొలువబడుచున్నది, అగు - అయిచట్టి, మీ - మీయొక్క, జగదద్భుతమూర్తిక - జగత్ - ఈమాండులోకములకు, అద్భుత - ఆశ్చర్యకరమైన, మూర్తిక - స్వరూపమును, కంటిన్ - చూచితిని, నాపాపము - నేజేసినదుష్కృతమంతయు. లోపమయ్యెడ - అదృశ్యమయ్యెడ - కనబడకుండబోయెను, కడున్ - లెస్సగా, పాత్రచరిత్రుడక - యోగ్య మయిన ప్రవర్తనముగలవాడను, ఐతిక - అయియుంటిని, ఉన్నతలంపులేల - ఇదివఱకు నాకుఁ గలకోరిక లెందునకు - ఆకృతలేదనుట, ఇంకన్ ఇకమీఁదట, కృపన్ - కనికరముతో, జేగన్ - శీఘ్రముగా, నీ - నీయొక్క, శ్రీ - సంపత్కరమైన, పదపంకజాతములన్ - తామరపువ్వులవంటి పాదముల సన్నిధియందు, చేరుపవే - చేరనిమ్ము, నావుడున్ - అనిరంకుశుఁడైట్లనగా, వైపద్యముతో నన్వయము. ఇందు 'శ్రీ పదపంకజాతములు' ఉపమాలంకారమును. 'సన్నతగుణోన్నత యున్నత - పాపములొపము - పాత్రచరిత్ర - చేరుపవేకృపవే' అనుప్రాసాలంకారమును.

తా|| ఓపరమేశ్వరుడా! ఈమాండులోకముల కచ్చెగువుగలిగించుచు శ్రీమన్నారాయణుచే బూజంపబడుచున్న మీస్వరూపమును గాంచితిని. నాపాపమంతయు నశించెను. మిక్కిలి యోగ్యుడ నయితిని. ఇంక నన్ను నీపాదసన్నిధికిం జేర్చుకొనుము. అని నిరంకుశుడు పలుకగా.

—: శివుడు నీవు కోఁనవేశ్యనే యిచ్చెదననుట :—

తా. ఓహో నిల్వు పయోరుహసకులీఁ నోత్తంస సత్కాహత
వ్యాహరంబులు వల్క సాగితివి బాఁ గాయెం జుమీ నీవరా
రోహరత్నము నీవు గైకొనక కోఁ యుల్కిఱుగా ముక్తికాం
తాహారాశనుఖంబు గోరెదపు జాఁ దం బాడినే దీనికిన్.

44

అ|| ఓహో - ఇది యాశ్చర్యార్థకము ఉదా "ఓహో విస్మయమంచునే మనసులోఁ నూహింప నశ్మానిభూ, యోహంకారముచేసినకా" వరా. పు. పయోరుహసకులీనోత్తంస. పయోరుహసన - బ్రహ్మజేవునిదైన, కులీన్ - శ్రేష్ఠమయినజాతియందు, 'ని. అభిజాతః కులీన్సప్యత్' అ. ఉత్తంస - శిరోభూషణమైనవాడా, "ని. పుం సున్వత్సంసానతం సౌద్యోకర్ణపూరేచశేఖరే" అ. నిల్వు-అంతట

నాగుము, సత్యాహతవ్యాహారంబులు. సత్య - నిజమును, ఆహత - కొట్టివేయఁబడిన, వ్యాహారంబులు - వాక్కులు, 'ని. వ్యాహారక్షేపితం భాషితం వచనం వచః' అని అ. పల్కసాగితివి - వచించనారంభించితివి, బాగాయెంచుమీ - చక్కఁగానున్నదిమహా, నీ - నీయొక్క, వరాహోహరత్నముకా, వరాహోహ - ఉపనిసంతమును జేసెడి యుత్తమస్త్రీలలో, రత్నముకా - శ్రేష్ఠమైనదానిని, 'ని. వరాహోహమత్తకాశిన్యత్తమావరవర్ణినీ' అని అ.వరఃశ్రేష్ఠః ఆహోహానితంబోఽస్యాః. మంచనితఁబములుకలది అనివ్వు. 'రత్నంశ్రేష్ఠమణావపి' అని నిఘంటువాక్యము. నీవు కైకొనక - తీసికొనక, కోర్కుల్ - కోరికలు, మీఱఁగాక - అతీతయించఁగా, ముక్తికాంతాహారాశనుఖంబు. ముక్తికాంతా - మోక్షమనెడమనోహహరమైన స్త్రీ యొక్క, 'హారాశ - అధికమైన, సుఖంబు - అనందమును, కోరెదవు - అభిలాషపడుచున్నావు, ఇచట తద్ధర్మార్థకప్రయోగమును గూర్చి 'నూ. తద్ధర్మార్థకవిశేషణం బసహాయతం ద్రికాలవాచియగు' ప్రావ్యా. దీనికేకా - నీవిప్పుడు కోరినముక్తికాంతకీఱకు, జూదంబాడితే - సాగటాలపందెము నాడియుండలేదుగదా, ఈపద్యమున 'నిల్వ' అనుచోట ముకారములోపించుటనుకూర్చి 'నూ. ప్రార్థనార్థములేక త్వేకధ్యతేమధ్యమార్థకః విభాషాంతం వదంత్యేకే సప్రాణేతుకదాచన' అధ.

తా|| బౌరా బ్రాహ్మణుడా! ఇంక నిలువుము. అబద్ధము లాడెదవేమి! నీవుకోరినది జేశ్యనుగాని ముక్తికాంతను గాదు. అట్టి మోక్షాపేక్ష గలవాడవు జూదమేల యాడితివి.

ఉ. ఆడితి మున్ను బొంక నని + యక్షుచిచ్ఛణవృత్తి నేల బొం

కాడెద వాడకాడకు న + లాసనవంశపయోధిచంద్ర నే

నోడినయంతె కాక మఱి + యున్నపదార్థము లీయ నేర్తునో

పాడియె నీకు వేడె సరి + పన్నిదగాండ్రు హసింప నియ్యెడక.

45

అ|| నలాసనవంశపయోధిచంద్ర. నలాసన - కమలమే పీఠముగాఁగల బ్రహ్మయొక్క. 2. 'నలక. పోటగళే రాజ్ఞి పితృదేవే కపీశ్వరే, సఖీ మనన్విలాయాంతు కమలే తు నళం మతం' అని వి. తృణంబుజేనలంనాకు రాజ్ఞినావేతునస్త్రీయాం, శబ్దా. వంశ - కులమనెడు, పయోధి - సముద్రమునకు, చంద్ర - చంద్రుడవైన. యోనిరంకుకుడా, మున్ను-లొలుతనే, బొంకనని - అసత్యమాడనని, అక్షుచిచ్ఛణవృత్తికా. అక్ష - జూదమునాడుటయందు, చిచ్ఛణ - నేర్పరితనముగల, వృత్తికా - వ్యాపారముచేత, ఆడితి - ఆడియుంటివి, అడకాడకుకా - క్రమక్రమముగా, ఏలబొంకాడెదవు. అబద్ధమాడుచున్నా వెందులకు, 'బొంకాడెదవాడకాడకు' అనుటకు నూ. మధ్యమపురుష. ఇకారమునకు సంధినిత్యము. బా. వ్యా. ఇచట 'అడెదవు' అనుటకు నూ. భావిక్రియానుయస్యస్యాదేత్వమేవ ప్రయోగతః, డుడ్డాదివల్లేభూతార్థే, చాపితద్వద్భవేత్సిదా' అధ. మఱి - మఱియును, నేను. ఓడినయంతెకాక - ఓడిపోయినమాత్రమే కాకుండ, ఉన్నపదార్థములు - నాకుఁగలవన్నపులన్నియు, ఈయనేర్తుకా + ఓ-ఈయగలిగియున్నాను. ఇది నిశ్చయార్థకము 'నూ. ఏదోతావ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థన పరే క్రియాణాంధ్రః' నన్న. సరిపన్నిదగాండు - సమానులైన జూదకులు, హసింకుకా - నవ్వునట్లు, ఇయ్యెడక - ఈమయమున, వేడెకా - ప్రార్థించుటకు, పాడియె - నీకుధర్మమా, ఈపద్యమున 'ఆడితి? అనుటలో 'ని' లోపించినందుకు స్లో. భూతేతయార్వికల్పత్వ, మితికేచిత్ బభావ, తే, అని.

యశ్చోక్తిః ఉదా 'ఉ. చేరితి జన్మముల్ తపము' అనిస్యా. మ. 'అక్షవిచక్షణ. ఆడద వాడ కాడకు' అనుప్రాసాలంకారమును 'వంశపయోధిచంద్ర' ఉపమాలంకారమును.

తా|| ఓయీ! నీవు మొదట జూదమారంభించుచు నబద్ధము లాడనని పలికితివి గదా? ఇప్పుడేల యబద్ధములకుఁ బాల్పడుచున్నావు? నే నోడిసిది సత్యమే. అందువలన నీ కియ్యవలసినదాని నిత్తును. అంతే కాని నీ విప్లవయోక్త్రొత్తని కావలెనని కోరఁదగునా? సరిపన్నిదగాండ్రీడి వనిన నెవ్వరా?

వ. అని యనేకప్రకారంబుల నాతఁడతో మేలమాడి యిట్లనియె.

46

అ|| అని - ఈప్రకారముగా, అనేకప్రకారంబులక - పలుభంగులుగా, ఆతనితోక - అనిరంకుమనితో, మేలమాడి - పరిహాసపచనము లుచ్చరించి, ఇట్లనియెక - ఈరీతిగా వచించెను.

ఉ. భూసురవంశపావన య ధీ పూర్వతరంబునుగాదు ముక్తికాం
తానుఖ మేల కోరెదవు ధీ దానికి నందియ మింక మాను మా
దానుడ వీవు నాదివిజ ధీ తామరసాక్షి గ్రహించి మానసో
ల్లాసము నొంది మమ్ముఁ ద ధీ లంచుచు నుండఁగఁ గొన్నినాళ్లకున్.

47

అ|| భూసుర వంశపావన - బ్రాహ్మణకులమునఁ బవిత్రుడవైన యోనిరంకుకుడా, ముక్తి కాంతానుఖము - మోక్షకు నెడి కాంతవలని యానందము, అపూర్వతరంబునుగాదు - నూతనముగా శక్యమగునదికాదు, ఏలకోరెదవు - ఎందుల కక్షేపించెదవు. నీకోరిక యిప్పుడు నెఱవేఱదనుట, దాని కిక - నీవు కాంక్షించిన మోక్షమునకు, నందియము - అనుమానము, ఇంకక - ఇకమీఁద, మామమా - విడువుము, అనఁగా నింకొకప్పుడిచ్చెదననుట, ఈవు - నీవు, దానుడవు - నాయొక్క భృత్యుడవు, ఆదివిజతామరసాక్షిక - ఆదేవతాస్త్రీని, గ్రహించి - కైకొని, మానసోల్లాసముక - మనస్సున సంతోషముచు, బంది - బొంది, మమ్ములక - మాయుభయలను, అనఁగా బాధ్యతీపరమే శ్వరలననుట, దలంచుచుక - స్మరించుచు, ఉండఁగక - ఉండినట్లయిన, కొన్నినాళ్లకుక - కొంత కాలమునకు, ఇందు సందియము, అనుప్రయోగమునకు 'మా. ఇయాంతాస్సాధవశ్యబ్దాః క్ష్యభిడే దంతవాపివా' అని యధర్వ.

తా|| ఓనిరంకుకుడా! ముక్తికాంతా నుఖము నీ విప్పుడు కోరినంతనే నచ్చునదికాదు. కాని నీవు నాదానుడ వగుటచే నీరంభతో నుభించుచు మమ్ము దలంచుచుండుము. తరువాత నేనే యిచ్చెదను.

—: నిరంకుకుడు శివుని స్తుతించుట :—

క|| అని పలికిన విని భూసుర, తనయుడు సాష్టాంగ మెరఁగి ధీ తగ నిట్లనియె

—న్నినుఁ గనినయంత ముక్తికి, ననుమానమె తెలియఁ జాలఁ నైతిక జడతక. 48

అ॥ అని పలికినా - ఇట్లు వచించగా, విని - ఆకర్షించి, భూసుర తనయఁడు - బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుఁడు, తగ్గ - ఒప్పువట్లు, సాష్టాంగము - చేతులు కాళ్ళు తొమ్ము నొసలు భుజములు నేల నానించి చేయవట్టి నమస్కారము, ఎరిగి - నమస్కరించి, ఇట్లనియె - ఈప్రకారముగాఁ బలికెను, నినుక - నిన్ను, కనినయంతక - దర్శించిరతోడనే - చూచినవెంటనే, ముక్తిక - మోక్షమునకు, అనుమానమె - సందేహముకలదా, జడతక - నాయొక్క యజ్ఞానము వలన. నాయొక్క తెలివితేమవలన, తెలియక - తెలిసికొనుటకు, చాలనైతిక - సముద్రుఁ గాకుంటిని, 'ఐతికజడతక' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఇట్లానతిచ్చిన విని యాబ్రాహ్మణ కుమారుఁడు సాష్టాంగనమస్కార మొనరించి యిట్లు పలికెను. స్వామి! భవద్దర్శన మొనరెనుక మోక్షమునకు సంశయింపఁ బనియున్నదా? నాయొక్క యజ్ఞానమువలన గ్రహించలేకపోతిని గాని!

మ॥ అపరాధంబులు పెక్కు చేసితి మహాః * హంకారకామక్రియా

విపులాంభోనిధిగ్రంథులెట్టి జడతా * వేశంబున నిమ్ము ది

వ్యవభోద్వృత్తినిఁ గొల్పనైతిని మనో * వాక్కాయకర్మంబులం

జవలాత్ము న్ననుఁ బ్రోవ మీదయయ కా * సాక్షాత్కృతాక్షేక్షణం. 49

అ॥ అపరాధంబులు - నేరములు, పెక్కుచేరితి - అనేకము చేసియుంటిని, మహాహంకార కామక్రియా విపులాంభోనిధిక. మహా - ఎక్కువైన, అహంకార - గర్వముతోఁగూడిన, కామ క్రియా - స్త్రీపూంభోగమునెను, విపులాంభోనిధిక - విస్తారమైన సమద్రమునందు, గ్రంథులెట్టి - మునుకవేసి - మునిగి, జడతావేశంబునక - అజ్ఞానమువలన నొడలెటుంగకపోవుటచేత, నిమ్ముక - పరబ్రహ్మస్వరూపులైన మిమ్ములను, దివ్యవభోద్వృత్తినిక - దివ్యవభ - మంచిమార్గమున, ఉద్వృత్తి నిక - ఉన్నతమైన నడవడితో, కొల్పనైతిని - నేవించినవాడను గాకుంటిని, మనోవాక్కాయ కర్మంబులక - మనః - మనస్సు యొక్కయు, వాక్ - మాటలయొక్కయు, కాయ - శరీరము యొక్కయు, కర్మంబులక - చేతలవలన, చవలాత్ముక - చలించునట్టి మనస్సు గలవాడను, అయిన నన్నుక - నన్ను, సాక్షాత్కృతాక్షేక్షణం. సాక్షాత్ - నాకంటియెదుట, ప్రత్యక్ష ముగా, 'ని. సాక్షాత్ప్రేక్షురుల్యయోః' అని అ. కటాక్ష - కడకంటియొక్క, ఈక్షణం - చూపు వలన, ప్రోవక - రక్షించుటకు, మీదయయకా - మీయొక్కకరుణయేకదా, ఇచట 'మీదయ యకా' అనుటకు నూ. అకానిత్యాభ్యంతరంబున 'ప్రా. వ్యా. శ్రీశంకరాచార్య కృతాపరాధ ప్రసము ననునిట్లై "ప్రాధోహం యావనస్థో విషయవిమధతైః పంచభిర్మర్మసంధా, చప్తేనప్తే వివేకఙ్గుతథన యవతి స్వాదుసాభ్యేనిదణ్ణః, తైవేచింతా విహీనామమహృదయహితా మానగర్వాధిరూఢం క్షంతవ్యోమేఽపరాధ క్షిపతపశవ భో శ్రీమహాదేవశంభో" అనినాఁడు 'సాక్షాత్కృతాక్షేక్షణం' అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ అపరాధము లెన్నియో చేసితిని, అహంకారమువలనఁ గామాదురుడ నైప్రవర్తిం చుచు నైమఱచి పరబ్రహ్మస్వరూపుడ వగునిన్ను నేవింపకుంటిని. నామనోవాక్కాయ కర్మముల

యందు స్థితి త్వము లేదు. ఇట్టివాడ నగునన్నుఁ బ్రోవ మీయనుగ్రహముతోఁ గూడిన క్రేగంటి చూపుగాక జేర్చుకొనిలేదు.

మ. నిలువం జాలను నీకివాఖ్య మదిగో * నిక్కంబుగా నీకథల్
పలుకం జాలను వాక్కులకే వెలయ నీ * పాదాబ్జసంసేవనల్
గెలువం జాలను దేహకర్మముల దు * మృత్యాత్మకృడక్ నామన
శ్చలనంబు ద్విలగించి ప్రోవవె శివా * సద్భక్తరక్షాచణా.

50

అ॥ సద్భక్తిరక్షాచణా. సద్భక్త - క్రేమలయినభక్తులను, రక్షా - కాపాడుటయందు, చణా - శేష్గుణవాఁడా, శివా - ఓశంకరుఁడా, నీ - నీయొక్క, శివాఖ్య - ఆనందకరమైన నామమును - శుభకరమైననామమును, మదిలోక - నామనన్నున, నిలువంజాలను - ఉంచుటకు సమర్థుఁడనుగాను, నీకథల్ - నీయొక్క పూర్వవృత్తాంతములు, నిక్కంబుగా - యథార్థముగా, వాక్కులక - మాటలతో, పలుకంజాలను - చెప్పటకు శక్తిగలవాడనుగాను, వెలయక - ప్రకాశించుగా, నీపాదాబ్జసంసేవనల్ - తామరపువ్వులవంటివైన నీపాదములను మిక్కిలి భక్తితో ననుసరించుటయందు. గెలువంజాలను - జయించగలవాడనుగాను, దేహకర్మములక - నాచేతులు మొదలగువానితోఁజేసెను పనులయందు, దుష్కృత్యాత్మకృడక్ - పాపముతోఁగూడినవాడను, నామనశ్చలనంబుక - నాహృదయముయొక్క చలించెడుస్వభావమును, తొలగించి - ఆవలికిఁబోఁజేసి, ప్రోవవె - రక్షించుము, పురాతనకపులును శివమహిమను వర్ణనాతీతముగనే తలంచి "అనిత గిరిసమంస్యాశ్శృంగం సింధుపాత్రే, సురితమశాఖాలేఖనీపత్రముక్త్య్, లిఖితయది గృహీత్వా కాంచనగ్వకాలం, తదపితవగుణానామికపాఠం నయాతి" మ. స్తో.

తా॥ భక్తులను రక్షించుటయందు శేషరితనముగల యోశంకరుఁడా! శుభకరమైన నీనామమును నామనన్నున నుంచుకొనఁ జాలను. నీకథలను నిజముగాఁ జెప్పులేను. నీపాదసేవ దృఢముగాఁ జేయలేను. నాయంతరింద్రియబాహ్యేంద్రియములు పాపకార్యములఁ జేయునవి. కనుక నామనన్ను చలింపకుండునట్లునర్చి నన్ను రక్షించుము.

ఉ॥ దేవ మహానుభావ జగ * తీధరకార్మక దుర్భవాపహః
మావరరోప భక్తజన * మానససారసలోక బాంధవా
గోవరవాహ ద్విసయ * కుంతితకాననదాపచాపకా
ప్రోవగదయ్య మృత్యుహర * మూర్ఖుని నన్నొకకాశ్యపీచుగుక.

51

అ॥ దేవ - ఓపరమేశ్వరుఁడా, మహానుభావ - అధికమైన ప్రభావముగలవాఁడా, 'వి. అనుభావః ప్రభావేస్యాన్నిశ్చయేభావబోధతే' మే. జగతీధరకార్మక - మహామేధుషర్వతోమే విజ్ఞుగాఁగలవాఁడా, దుర్భవాపహః - దుః - దుఃఖకరమైన, వి. 'దుష్పాత్యత్కృష్టనిషేధయోః' అని వి. భవ - సంసారబంధమును, వి. 'భవః క్షేమేశసంసారే సత్తాయాం ప్రాప్తి జన్మనోః' అని మే. అపహః - తొలగించునట్టివాఁడా, మావరరోప - విష్ణుమూర్తియే భావముగాఁగలవాఁడా, భక్తజనమున

అంకబాంధవా. భక్తజన — నేవించువారి సమాహముయొక్క, మానస సారస — మనస్సనేడి, పద్మములకు, అంకబాంధవా — సూర్యుడవైనవాడా, గోవరవాహ — శ్రేష్ఠుడైన వృషభమేవాహ సముగాఁగలవాడా, దుర్వినయకుంతికాననదాపావకా. దుర్వినయ — చెడ్డధర్మములవలని, కుంతికానన — మాంద్యత్వము నేడి, ఆరణ్యమునకు. నికుంతో కన్యత్యమార్థయోః అని వి. దాపాపకా — కారుచిచ్చయినవాడా, మృత్యుహర — మృత్యుదేవతను సంహరించినట్టివాడా, ఒకకాశ్యపీసురుక్ — ఒక్కబ్రాహ్మణుడను, అయిన నన్నుక్ — నన్ను, ప్రోవఁగదయ్య — రక్షించఁగదయ్యా, ఇందు 'ప్రోవఁగదయ్య' అనుటకు 'మూ. ప్రార్థనార్థేనవేన్నాంతాత్మరేత్యర్థ విశేషదః' అని అధ. 'నన్నొక కాశ్యపీసురుక్' అనుటలో నొకశబ్దముల్పార్థమును సూచించినది. 'ఒకశబ్దంబొకచో న్నార్థకంబగు' అని ప్రా. వ్యా. ఉదా 'మ. ఒకమున్నులుగదల్చితెచ్చిన లలా ధీ టోగ్రాక్షుచాపంబు' అని భాగ. వెండియు. 'ప్రోవఁగదయ్య' అనుటకు 'మూ. ఆర్యాదిశబ్దో యుక్త స్సన్య. దసంబంధాన్బోధనే' అనియును. ఇందు నాలవపాదమునఁ బోలికయతి నెఱుఁబడినది. 'క. పోలుం బుపుబుభులకు మఱి, పోలికయతి కీల ముల్ల ధీ మున కెన యనఁగా, కీలం బుల్లం బనఁగా, భూలోకం బనునలోక ధీ మున కెన యనఁగా' అని అనం. దీనినే చక్కటియతి యని చెప్పుబడియున్నది. 'క. అక్కుళముగఁ బుపుబుభులకుఁ, జక్కటియతి యయ్యశృంగ ధీ సహితమకారం. బక్కుమలశేవ్యరాదుల, మ్రొక్కుల యైకొను సమస్త ధీ భువనాధీశ' అని అనం. ఇదియే ముకారయతి యందురు. 'క. హెచ్చరికను బుపుబుభులకు, నచ్చపుమోక్షిమ్మలే ను ధీ హాకవులాదిక్. మెచ్చులుగ నిలిపిరచ్చట, నచ్చటను ముకార యైకటంచును బృతులక్' అని అప్ప. ఇచట నిరంకుశుడు శంకరుని ప్రార్థించుటనుగూర్చి 'ఆయు ర్నశ్యతి పశ్యతాం ప్రతిదినం యాతిక్షయం యౌవనం, ప్రత్యాయాంతిగతాః పునర్నదివసాఃకాలా జగద్భుక్షకః, లక్ష్మీతోయతరంగభంగచపలా విద్యుచ్చలంకీవితం, తస్మాన్మాం కరుణాకరం కరుణ యా త్వం రక్షరక్షాధునా, క్షంతవ్యోమేఽపరాధశ్చివ శివ శివ భో శ్రీమహాదేవశంభో' ఇట్లుశంకరా చార్యుడపరాధ స్తవమున పఠించినాడు, "భక్తజన మానససారసలోకబాంధవా — దుర్వినయకుంతికానన దాపాపకా" రూపకాలంకారము.

సీ॥ ప్రణవస్మృత్యభిరామ ధీరామాసహితవామ, వామాహిరాడ్దామ ధీరామాసహితవామ

రజనీచరీరీట ధీరామాసహితవామ, గగనగంగాజూట ధీరామాసహితవామ

యచరచరాధార ధీరామాసహితవామ, నీరధితూణీర ధీరామాసహితవామ

దురితాధ్రవాతుల ధీరామాసహితవామ, నాగాజినదుకుల ధీరామాసహితవామ

గీ॥ దళితభవస్యేయాదిమ ధీరామాసహితవామ, హితజనశరణ్య సర్వలోకైకమాన్య

నిరుపమాగణ్య విస్ఫుటా ధీరామాసహితవామ, హితజనశరణ్య సర్వలోకైకమాన్య 52

అ॥ ప్రణవస్మృత్యభిరామ. ప్రణవస్మృతి — ఓంకారధ్వనితోఁగూడిన నాట్యమువలన; ని 'స్మృతిః క్రిమానర్తనేచ' అనివి. "స్మృతి — సం. వి. ఇ. స్త్రీ.నర్తనము — నాట్యము" నూ. ఆం. ని. అభి రామ — మనోహరమైనవాడా, రామాసహితవామ. రామా — గౌరియనేడు స్త్రీతో, సహిత వామ — కూడుకొనిన. ఎడమప్రక్కఁగలవాడా, వామాహిరాడ్దామ. వామ — నుందరమైన, ని 'హమం సవ్యే ప్రతివేచ. ద్రవిణేచాతిసుందరే, పయోధ రేహరేకామే విద్యాద్వామపిచ స్త్రీయాం' అని

రాట్ - సప్తములకు రాజగు శేషుడే, వామ - హారముగాఁగలవాఁడా, సామకామ - సామజేదము నందభిలాషగలవాఁడా, రజనీచరకిరీట - చంద్రుడే మకుటముగాఁగలవాఁడా, రసజాసనకఱోట. రసజ - పద్మమే, ని 'రసాంగంధర సేజలే' అనిమే. రసమనఁగా జలముకకుక జలమునందుబుట్టినది యనుట, ఆసన - పీఠముగాఁగల బ్రహ్మదేవునియొక్క, కఱోట - తలపుఁజెగలవాఁడా గగనంగా జూట. గగనంగా - ఆకాశగంగయే, జూట - జడముడియుందుగలవాఁడా, నిగమఘోట - జేద ములే గుఱ్ఱములుగాఁగలవాఁడా, అచరచరాధార. అచర - వృక్షపర్వతములకును, చర - శుశుప్త పశుపక్ష్యాదులకును, ఆధార - మూలమైనవాఁడా, అచలాధరాగార. అచలాధర - వెండికొండయే, అగార - నివాసముగాఁగలవాఁడా, నీరధితూడిక - సముద్రమేయుమ్మలపాదిగాఁగలవాఁడా. నిగమ సార - శ్రుతులయందు, నీకరమైనవాఁడా - శ్రుతులయందు శ్రేష్ఠమైనవాఁడా, దురితాభవా తూల - దురిత + అభ్ర-పాపములనెదు మేఘములకు, వాతూల - వాయువులయొక్క సమాహ మైనవాఁడా, కరదృతాసమశూల. కరదృత - హస్తమున ధరించబడినప్పట్టికొనబడిన, అసమశూల - సమానహితమైన శూలముగలవాఁడా, నాగాజినమశూల. నాగాజిన - ఏచఁగుయొక్క చర్మమే - గజానుపనియొక్క చర్మమే, దుశూల - సన్ననివస్త్రముగాఁగలవాఁడా, నయవిశాల - నీతియందు విస్తారమయినవాఁడా - నీతియందధికుడైనవాఁడా, దధితభవస్తైర్య. దధిత - భేరించబడిన, భవస్తైర్య - సంసారబంధమునెడి సేనగలవాఁడా, 'ని. భవః సత్తాప్తిజన్మను రుద్రేశ్రేయసిసంసారే' హై. ఆదిమధ్యాంతకూన్య. ఆరి - మొదలును, మధ్య - నడుమును. అంత - చివర యును, శూన్య - లేనివాఁడా, హితజనశరణ్య - హిత - ఇష్టులైన, జనసమాహ మునకు, ని 'జనస్సమాహే లోకేఽపి' అని నానా. శరణ్య - శరణాగతులు చొచ్చు దగినవాఁడా, సర్వలోకైకమాన్య. సర్వలోక - సమస్తభువనములచేత సమస్తజన్మములచేత, మాన్య - కొనియాడఁదగినవాఁడా, నిరుపమాగణ్య. నిరుపమ - సమానములేని, అగణ్య - గణింపనలవిగాని వాఁడా, విఘ్నటానేకపుణ్య. విఘ్నట - స్ఫుట్టమైన, అనేకపుణ్య - చాల నుత్కృతములుగలవాఁడా, సత్కృపానన్య - మంచియునుండధికుడైనవాఁడా, దీనరక్షావదాన్య. దీన - దరిద్రులను, రక్షా - కాపాడుటయందు, వదాన్య - దాశ్శీత్యముగలవాఁడా, ఈసీసపద్యపు ప్రతిపాదమునను నాలుగంత్య ప్రాసములు గలుగఁజెప్పటయేకాక యెత్తుగీతియందును నెనిమిదంత్యనియమములను గల్పించి చెప్పి నాఁడు. ఈపద్యలక్షణమప్పకవీయమునఁ గనఁబడదుగాని వసుచరిత్రమున మాత్రము 'సీ. లలనాజనా పాంగ * వలనావసదనంగ, తులనాభికాభంగ * దోః ప్రసంగ' మనుపద్యము కాన్పించుచున్నది. అయినను గీతమున నిట్టి నియమములేదు.

క॥ జయజయ శర్వ సదాశివ, జయజయ రతిరాజవిజయ * జయజయ మృత్యుం

జయ జయ మాం జయపాలా, జయశీలా సకలభక్త * జనతాలోలా .

౧౩

అ॥ శర్వ - ఓయీశ్వరుఁడా, సదాశివ - ఎల్లప్పుడు శుభములుగలవాఁడా, రతిరాజవిజయ - మన్మథుని గెలిచినవాఁడా, మృత్యుంజయ - మృత్యువును గెలిచినవాఁడా, మాం - నన్ను, జయ పాలా - ఓటమిలేకుండునట్లు కాపాడునట్టివాఁడా, జయశీలా - అంతటనుగెలుచునట్లువంటి మంచి నడతగలవాఁడా, సకలభక్తజనతాలోలా - సకలసమస్తమైన భక్త వేదించువారియొక్క, జనతా - సమాహమునందు, లోలా - ఆసక్తిగలవాఁడా, జయ - సర్వోత్కృష్టుడవుగా నుండువుగాక.

ఇచట జయశబ్దము పలుమాలు పయోగించుటనుగూర్చి “నూ. జయపదంబనుకరణవిహితంబు తఱచుగ నగు” ప్రా. వ్యా. ఉదా. “జయపూతనామూత జయదైత్యదమన. దమనిమ్ము జీవితగానమ్మునాకు” హరివం. కవిసార్వభౌములును ‘క. జయజయ పురదైత్యాంతక, జయజయ శృంగారలోల, సదమలకీలా, జయజయ నాకాశిపమత, జయజయ లోకాధినాథ, జయపరమేశా’ రాజ. ‘సీ. జయభూర్భువస్వ శ్రీజగదేశనాయక, జయనర్వదేవతా, సార్వభౌమ’ శృం. వై.

ప॥ అని యనేకప్రకారంబుల నుతించుచుఁ గరతల కమలాంజలీబంధప్రసిద్ధ ధా నాన క దేవీప్రమానమానసుఁ డైయున్న యవ్వప్రకుమారుఁ బల్కాటు గార వాష్టాంబగుట్లుగా నభయం బొసంగి పదఁపడి యమరలోక సాంద్రతరంగిణీద్రవద్రుం డగునిద్రు నిస్తంద్రత నాలోకించి విరించి ప్రముఖాంచితపదపంకజం డగుశంకరు డిట్లనియె.

54

అ॥ అని - ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులక - బహువిధములుగా, నుతించుచుక - స్తోత్రము నేయుచు, కర.....మానసుండు, కరతలకమల - అశుచేతులనెడి తామరపువ్వులను, అంజలీ బద్ధ - దోసిలిగాఁగట్టుటయందు, ప్రసిద్ధ - ప్రఖ్యాతిగలుగునట్లు, సిద్ధాంత - నిర్ణయించఁబడిన, అనంద - సంతోషముతో, దేవీప్రమాన - మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, మానసుండు - మనస్సుకల వాఁడు, ఐయున్న - అయియుండినట్టి, అవ్వప్రకుమారుక - ఆబ్రాహ్మణయువకుని, పల్కాటు - అనేకసారులు, గారవించి - ప్రేమనుగవఁబఱచి, తదాహ్లాదంబు - అందువలని సంతోషము, అను నట్లుగాక - అనువిధమున, అభయంబు - రక్షించుటకయిన నమ్మకము, ఒసంగి - ఇచ్చి, పదఁపడి - తరువాత, అమర.....చంద్రుడు. అమరలోక + సాంద్ర + తరంగిణీ + ఇంద్ర - దేవతాసమాహమనెడి దట్టమైన శ్రేష్ఠమైనయలలకు, చంద్రుండు - చంద్రునివంటివాఁడు, అగు ఇంద్రున్ - అయినట్టి దేవతలకు రాజమునవానిని, నిస్తంద్రున్ - నిశ్చలముగ, చలించకుండ, ఆలోకించి - చూచి, విరించిప్రముఖాంచిత పాదపంకజండు. విరించిప్రముఖ - బ్రహ్మదేవుఁడు మొదలగువారితో, అంచిత - ఒప్పుచున్న, పాదపంకజండు - తామరపువ్వులవంటి యడుగులుగలవాఁడు, అగుశంకరుండు. అయినట్టి ఈశ్వరుండు, ఇట్లనియెన్ - ఈప్రకారముగాఁబలికెను. అలం. ఉపమ. స్వభావోక్తియు.

తా॥ ఇట్లు బహువిధముల స్తోత్రమునేయుచు సంజలిబద్ధుడై తదేకధ్యానముతో నున్న యా బ్రాహ్మణయువకునియందు మాటిమాటికిఁ బ్రేమనుఁ గనుపఱచుచు నభయమొసంగి తరువాత నింద్రుని వైపుచూచి యిట్లుచెప్పెను.

—: శివుఁడొందునితో రంభనుబంప నాజ్ఞయొనుగుట :—

క॥ వినుము సురేశ్వర భూసుర, తనయున కిపుడేను మెచ్చి * తగనిచ్చితిరం భను దానికి సోవిస్కూ, వనజాననకులవరేణ్య * వర్ధను నెనయిన్.

55

అ॥ సురేశ్వర - దేవతలకు రాజువగు నోయింద్రుఁడా, వినుము - అకర్షింపుము, ఇపుడు - ఉపమయమున, ఏను - నేను, మెచ్చి - అనుగ్రహించి, తగవ్ - ఒప్పునట్లు, భూసురతనయునకున్ -

అబ్రాహ్మణుని రోమానునకు, రంభను - రంభయను నప్పరసను, ఇచ్చితిన్ - ఒసంగితిని, కనుక ఆ పనిజానుకులవశ్యా పర్థసున్. వినిజానుకుల - బ్రాహ్మణవంశమున, పరేణ్య - శ్రేష్ఠముగా, పర్థసున్ - పృథ్విచొందుచున్నవాడయిన యానిరంతుకుని, ఎనయన్ - కూడుటకు, దానికెన్ - అదేవశేషకు, సెలవిమ్ము - అనుష్ఠయింపగుంము,

తా|| ఓ నిత్యలోకాధిపతీ! ఈబ్రాహ్మణకుమారునిమెచ్చి యిటనికి రంభ నొసంగితిని. కనుక నీవు దానికి సెలవిచ్చి వానిజేరి బంపుము.

గీ|| అనిన విని పాకశాసనుఁ డామహేశుఁ, జేరి దండప్రణామము ధేసి పిదప

నూరుజితరంభ కఠివఁక్షోజకుంభ, హానితకఠికుంభ యగురంభఁ కనియెఁగాంచి. 56

అ|| అనిన - ఇట్లువచింపఁగా, విని - ఆకర్ణించి, పాకశాసనుఁడు - ఇంద్రుఁడు, ఆమహేశున్ - పరమేశ్వరుని, చేరి - సమీపించి, దండప్రణామముల్ - సాష్టాంగనమస్కారములు, చేసి - ఆచరించి, పిదపన్ - అటుపిమ్మట, కాంచి - ఆవిడనుజూచి, ఊరుజితరంభ, ఊరు - తొడల వలన, జిత - జయించఁబడిన, రంభ - అరటిచెట్టుగలదియును, కఠివఁ.....కుంభ, కఠివ - గట్టివి యైన, క్షోజకుంభ - స్తవములనెడి కుండలచేత, హానిత - పరిహాసముచేయఁబడిన, కఠికుంభ - ఏరుగుకుంభస్థలముగలదియును, అగురంభకున్ - అయినట్టి రంభతో, అనియెన్ - ఇట్లుచెప్పెను, ఇందురంభకున్ + అనియెన్ అనుటలో దృతీయకుపష్టి చెప్పఁబడినది. 'నూ. పక్షిస్థానికంబగు కువర్జం బొక్కొకచో ద్వితీయాది విభక్తులకుమాటుగాఁ దత్తదర్థకబులంబుపట్టెడి' ప్రా. వా. ఇచట రంభ శబ్దమునకు ఊరుజితరంభ, పక్షోజకుంభ - కఠికుంభ ఇత్యాదిశబ్దయుక్తిచేత అంత్యానుప్రాసాలంకారము. ఊరుజితరంభ - హానితకఠికుంభ - అనుటచే వ్యతిరేకాలంకారము, 'ఉపమా నా ద్య దన్యస్య వ్యతిరేకః స ఏవసః, హేతోర్ రుక్తా వసుక్తీనాం, త్రయే సామ్యే నివేదితే. శబ్దార్థభ్యా మధాక్షిప్తే క్లిప్తే తద్వత్ప్రిరప్తసః' కా. ప్ర. ఉదా 'ఇయంసునయనా దానీకృతతామరషక్రియా ఆననేనా కలంకేన నిందతీందుం కలంకితమ్' ఉద్భ. దీనినే యుపమాలంకారముగ నన్వయింపవచ్చును 'తమ న్యేత్యనుబధ్నాతి. తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి. తస్యైవానుకరోతీతి శబ్దః సాదృశ్యవాచకః' అనిదండి. 'రంభ - కుంభ కుంభరంభ' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఈశ్వరుఁ డిట్లు చెప్పఁగా విని యాయంద్రుఁడు సాష్టాంగనమస్కృతు లొనరించి పిమ్మట రంభను పిలచి యావిడతో నిట్లనియె.

—: ఇంద్రుఁడు రంభకాజ్ఞయిచ్చుట :—

క1 ఓనాతి యీమహీసుర, సూనునకు నభీష్టకామ + మరతక్రీడా

నూనముఖ మొనఁగి రమ్మన, నానలినాక్తియును మంచి + దని మొక్కి తగన్. 57

అ|| ఓనాతి - ఓరంభా, ఈమహీసురసూనుకున్ .: ఈబ్రాహ్మణకుమారునకు, అభీ... .. నుఖము. అభీష్ట - ప్రీతిమైన, కామ - కోరికగల, మరతక్రీడా - రతిశిలయందు - శుభాశయము

నందు అనూన - తక్కువగాని - సంపూర్ణమయిన శుఖము - ఆనందము, ఒసంగి - ఇచ్చి, రిమ్ము - తిరిగిరమ్ము, అనన్ - ఇట్లునుడువఁగా, ఆలినాక్షియును - ఆయొక్క రంభయును, మంచిదని - చిత్తమాలాగే చేయుదునని; మొక్కి - నమస్కరించి, తగన్ - ఒప్పవట్లు, నైవచనముతో నన్వయము.

తా|| ఓరంభా! ఈబ్రాహ్మణుని యిష్టముఁ దీర్చి సంతోషపఱచిరమ్ము. అనఁగాఁ జిత్తమాలాగే చేయుదునని నమస్కరించి.

—: రంభా నిరంకుశుల విహారము —

ప|| అటనుండె. మహేశ్వరుండును నిఖిలామరసమేతంబుగా సంశ్లఘానంబునేసె నన్ముహీసురసూనుండును నాదివిష్నూరీరత్నంబు నవలోకించి చేరం జనుడెంచి విన్నుట ప్రాథాలింగసం బాసరించి పునఃకృతపరీరంభణంబు న్వలయు వెలయుచుండిర య్యిరపుర.

58

అ|| అటనుండెన్ - అక్కడనేయుండెను, మహేశ్వరుండును - ఆపరిమేశ్వరుండును, నిఖిలామరసమేతంబుగాన్ - సమస్తమైన దేవతలతోఁగూడినవాడై, అంతిద్ధానంబునేసెన్ - అదృశ్యుఁడయ్యెను - మఱుఁగుపడెను, అన్ముహీసురసూనుండును - ఆబ్రాహ్మణపుత్రుఁడగు నిరంకుశుండును, అదివిష్నూరీరత్నంబున్ - దేవతేశ్వరలలో శ్రేష్ఠురాలయిన యారంభను, అవలోకించి - చూచి, చేరన్ - కలియనట్లు, చనుడెంచి - వచ్చి, విన్నుట ప్రాథాలింగసంబు - విన్నుట - స్పష్టమైన, ప్రాథ - నేర్పుగల, ఆలింగసంబు - కాఁగిలింపుట, ఒసరించి - చేసి, పునఃకృతపరీరంభణంబున్. పునఃకృత - మరలజేయఁబడిన, పరీరంభణంబున్ - ఆలింగనమును, వెలయున్ - ఒప్పుఁగా, వెలయుచుండిరి - ప్రకాశించుచుండిరి, అయ్యిరపుర - అయిదటను,

తా|| అచ్చటనే యుండెను. ఈశ్వరుండు దేవతలతోఁగూడ నదృశ్యుఁడయ్యెను. ఆబ్రాహ్మణుఁడారంభను సమీపించి యాలింగన మొనర్చుచును నాయిదటను,

సీ|| చందనమాలూఁ * మఃదాకేసర, లిందుకాశోకమా * కందకుంద

కేసరీవకుళకం * కేళికానచనీప, తాలహింతాలజా * తీలవంగ

ఘనసారకీదళికా * క్రముకామలకనింబ, జంబీరబదరీర * సాలసాల

ప్రముఖపుష్పితలన * త్ఫలితవల్లవితవి, స్తారభూమిరుహ * తతుల వెలయు

గీ|| నట్టి తత్కాననమునఁడు * చవ్యకీర, రవములుప్పొంగ నిందింది * రములు మెలఁగఁ గోకిలలుగూయమృగముల * మూఁకడాయ, మరుఁడునుమశరములనిరు * పురనునేయరీరి

అ|| చందన - గంధపుమాఁకులయొక్కయు, మాలూర - మారేడుచెట్లయొక్కయు, మందార - పారిజాతములయొక్కయు, కేసర - పొన్నచెట్లయొక్కయు, పున్నాగచెట్లయొక్కయు, నిఁఅభకేసరేవకుళః * అని అ. ఇందువలనఁ బొగడచెట్టున కర్థమయినను ముందరి వకుళశబ్దముచే నీయన్వయము సరికాదు. తిందుక - తుమ్మికెట్లయొక్కయు, అశోక - అశోకవృక్షములయొక్కయు, మూకంద - మామిడిచెట్లయొక్కయు; కుంద - మొల్లలయొక్కయు, కేరకీ - మొగలిచెట్లయొక్కయు, వకుళ -

పొగడచెట్లయొక్కయు, కంఠాకారక్తాశోకవృక్షములయొక్కయు, అనగా నెఱ్ఱని పువ్వులువూయు చట్టి యశోకమనుట. చవనీప నూతనమైన కడిమిచెట్లయొక్కయు, తాల - తాడిచెట్లయొక్కయు, హింతాల - ఈత చెట్లయొక్కయు, జాతీ - జాడిచెట్లయొక్కయు, లవంగ - దేవకుసుమవృక్షముల యొక్కయు, ఘనశాకవదళకా - కర్నూపు టవంటులయొక్కయు, క్రమక - ఎఱ్ఱలూదగుచెట్ల యొక్కయు, అయిలక - ఈ శింక చెట్లయొక్కయు, నింబ - వేంపచెట్లయొక్కయు, ఒంబీర - నిమ్మచెట్ల యొక్కయు, బనారీ - తేనె చెట్లయొక్కయు, సాల - తిమ్మమామిడిచెట్లయొక్కయు, సాల - మద్ది చెట్లయొక్కయు, ఏపెలనియు నెప్పుడున్ను. ప్రముఖములైన, పుష్పిత-పూయబడినవియు, లసత్ - బిప్పుచున్న, ఫలిత-పండినవియు, కాచినవియు, పల్లవిత-విగ్నినవియు, విస్తార - విరివియైన, భూమియహ తకులన్ - చెట్లయొక్క - సమూహములచేత, వెలయుట - ప్రకాశించుచున్నటువంటి, తత్కాననము సంపన్న - అయిదమియుండున, సవ్యకీరవములుబాంగన్. నవ్య - క్రొత్తవియైన, కీరవములు, తిల కలయొక్కపలుకులు, ఉప్పాంగన్ - అధికముకాగా, ఇందిందిములు - తుమ్మెదలు, మెలగన్ - సంచరించగా, కోకిలలు - కోయిలలు, కూయన్ - కూపెట్టగా, మృగములమాంక - లేళ్ళయొక్క గుఱపు, డామన్ - సమీపించగా, మరుడు - మృగముడు, సుమశరములన్ - పుష్పబాణములతో, ఇరువురను - అయిదజేని, ఏయన్ - వేయగా, అనగా బుష్పబాణములను బ్రయోగించగాననుట, 'కందమంద - తాలహింతాల జాతీల' అనుప్రాసాలంకారము. 'కూయ. డామ. ఏయ' అంత్యాను ప్రాసాలంకారము.

తా|| చిగిర్చినవియు, బూచినవియు, బండినవియునగు వివిధవృక్షములతో నొప్పుచున్న యదవియుండు జిలుకలపలుకులును, గోయిలలకూతలును, లేళ్ళగుంపుల సంచారమును, తుమ్మెదల ఘంకారములును, గలిగి యాయురువును గామాద్రేకులయిరి.

—: రంభానిరంకుశుల సంభోగవర్ణనము :—

క|| ఉపననమునఁ బోలె విహా, రవరవశు లగుచును దిరిగి * రయమతి నతిర

త్యుచరతి నమరతి మతి మతి, నిపుణతఁ బెరఁగొనిరి చెలుగునేర్పులకొలదిన్. 60

అ|| ఉపననమునఁబోలెన్ - ఊరదాపునఁగల తోటయందో యనునట్లు, విహార పరవశులు - తిరుగుటవలన మైమఱచినవారు, అగుచును - అయి, తిరిగి - సంచరించి, రయమతి - త్వరితము తోఁగూడిన బుద్ధితో, అతిరతి - గాఢమైన సంభోగమును, ఉపరతి - కొనరి చేయుచట్టి మరత మును, సమరతి - సమానముగాఁ జేయు సంగమమును, మతిమతి - ఉభయులప్రజ్వలయొక్క, నిపు ణత - సమర్థతతో, చెలుగు - బిప్పుచున్న, నేర్పులకొలదిన్ - ఉభయులకు సామర్థ్యములు గలిగినవలెను, పెరఁగొనిరి - చుట్టుకొనిరి. ఇందు 'అతిరతి ఉపరతి' చెప్పుటచేత, 'కాంతి' అను గుణము తెలియఁబడుచున్నది. "అత్యుజ్వలస్య బంధస్య. కావ్యే కాంతిరీత్యక్ష" అని లక్షణము. ఇచట రంభానిరంకుశులయొక్క మోహోపేక్షమునుగూర్చి యిచ్చుచు యుదాహరణము. పరస్పర రూప రేఖా విలాసాదులచేతఁ గలిగిన యనురాగము పెనవై చికినియొండి సాంగత్యములభింపక యుత్కంఠా వేశులై యొకానొక యొకాంత్రవదేశమున మిలితమైన కామినీకాముకులయొక్క చేష్టల నిట్లు వర్ణించిరి.

“కాంతే దృష్టిపథం గతే నయరయోరాసి ద్వికాసోమహాః, ప్రాప్తే నిర్జనమాలయం పులకితాబాతా తమస్సుభ్రువః, వక్షోజ గ్రహహోతుకే సమభవత్సర్వాంగక పోదయః, కంఠాలింగన తత్పురేవిగళితా. నీవీద్యధాపిస్వయం” పుష్ప. సుభోగము. “అమకూలే నిషేజేతే యత్రాన్యోన్యం విలాసినా, దర్శన స్వర్ణనాదీని సంభోగోఽయముదాహృతిః” ఉపరతినిగూర్చి. “ఈషత్కంపపయోధరం గురుకట్టి ప్రాథం ప్రహరామ్భతం స్విద్యతాఫల మనేకహాస్యసంసం సంకధ్య పాదవ్యధమ్. వారంవారమురః ప్రపాత సుభగం సందశ్యమానాధరం. కించిద్దత్త నితంబదేశ నఖరంధన్వీరితంసేవతే” కాన్డక. ‘వల్లత్కుచంవ్యాకులకేశపాశం. స్విద్యన్ముఖం స్వీకృతమందహాసం. పుణ్యాతిరేకాత్పురుషాలభంతే. పుంభావమంభోరుహలోచనానాం’ కాన్డక. రయమతి - నతిరత్నపరతి. సమరతిమతిమతి, అలం., వృత్త్యనుప్రాసమును.

తా|| ఉపవనమునఁ దిరిగివట్లు తిరిగి మోహపరవశులై స్వేచ్ఛగాఁగూడిరి.

వ|| ఇట్లుగణ్య పుణ్యలావణ్యతరకరకంకణ యుణత్కార నినాదంబు లెనఁగం గౌగిలించుచు నిబ్బలికనుబ్బి గొబ్బునగుబ్బటిల్లు గబ్బిగుబ్బల నురంబునం బారయ నులుముచుఁ గఁధరా వరీరంభణంబుల మొగఁబు మొగఁబునం జేర్చుచుఁ దిరిస్కృత కిసలయ, లింబాధర నరన మృదులనన్దాధురీ ధురీణామృతంబు లొలుక మదనకదన దాహంబు దీర్చుచుఁ దడధరసుధారనంబు గ్రోలుచు రదనక్షతంబులు గావి.చుచు నంతకంతకు నెక్కుడై నిశితాంతదురంతలతాంతమార్గణ గణాగణితాగ్నికీల యుద్ధతి నొలముంప హుచ్చుచి బిట్టాదవ్రతమకమ్మునఁ గ్రమ్ముకొను బిగిచన్మిట్టల దట్టంబున దిట్టంబుగ బెట్టెనయఁ బిక్కిరిలమణిఖచిత మహారజితకంచుకం బవియ నట్టిపమ నిట్టూర్పులుల్లసిల్లఁ బయఃపారావారాంతరచలన్మధరధరంబుతెఱుం గెఱింగించుమురు పునఁ బెనంగుచుఁ గుచమండలనఖక్షతార్థ చంద్రోదయంబు లుప్పొంగ, మందస్మిత చంద్రికలు వెలుంగ, స్వేదకణితారకామండలంబు వెలయ, నేత్రకువలయంబులు ప్రకాశింపఁ, జిహ్వురాకశయ్యం బవ్వళించి యించుక నిదురించి మేలుకాంచి హస్తారుణోదయ కిసలయంబులఁ గలితాలకాంధకారంబులు దొలంగ న్నవరింప, రసతోషణంబుల ముఖ కమలంబులు వికసింపఁ, గంచుకోత్తరీయోదయరాగంబులు చక్కఁగాఁగఁ, గుచకోకం బులుడాఁగ, స్వేదకణనఖక్షతతారకాంబులు గ్రుంక, మానసానందామృతానసనిషేచ నానంతర నిటలతట పూర్వదిగ్ధృత కుంకుమవర్తుల తిలకాబ్జ బాంధవోదయా నంతరంబున.

అ|| ఇట్లు - ఈప్రకారముగా, అగణ్య.....దంబులు. అగణ్య - గణింప శక్యము గాని, పుణ్య - పవిత్రములయి, లావణ్యతర - సౌందర్యముతోఁగూడిన, కర - హస్తములయొక్క, కంకణ - ఆభరణములవలని, యుణయుణత్కార - యుణయుణయని చేయఁబడుచున్న, నినాదంబులు - ధ్వనులు, ఎనగక - ఓప్పుగా, కాగిలించుచుక - ఆలింగనమొనర్చుచు, ఇబ్బలికక - రెట్టించుచు, ఉబ్బక - అతిశయించఁగా, గొబ్బునక - శీఘ్రముగా, గుబ్బటిల్లు - ఉప్పొంగుచున్న, గబ్బిగుబ్బ

లక - బటువైన స్తనములను, ఉరంబులక - తొమ్మి తో. పొరయక - కూడఁగా,
 నులుముచుక - చుగ్గునేయును. కంధరశబ్దము మేఘమున కర్ణము కనుక మేఘములు కలియునప్పు
 దులుముచున్నవనియే భావము. కంధరాపరీరంభణంబులక - కంధరా - కంఠ
 ములయొక్క, పరీరంభణంబులక - ఒకరినొకరు చెందుచేతులతోఁ జెప్పవైచి కొనుట
 వలన, ఉభయుల భుజాంతగాలింగములవలన, మొగంబుమొగంబునం జేప్పుచుక - ఒకరిమోము
 నొకరిమోమునఁ దాకించుచు, తిరస్కృత.....తంబులు. తిరస్కృత - అవమానింఁబడిన, కిస
 లయ - చిగురాకులును, బింబ - దొండపండునుగల, అధర - క్రిందపెదవియొక్క, సరస - ప్రేమ
 యుక్తమైన, రసవంతములైన, మృదు - కోమలమైన, లసత్ - ఒప్పుచున్న, మాఘరీ - మాఘర్య
 మును, ధురీణ - వహించుచున్న, ఆమృతంబులు సుధారసములు, ఒలుకక - చిందఁగా, మదనకదన
 దాహంబు - సంభోగము చేయుటవలని దప్పిని, తీర్పుచుక - లేకుండునట్లుసేయుచు, తదధరస్సుధా
 రసంబు. తదధర - ఆరంభయొక్క క్రిందపెదవులవలన, సుధారసంబు - ఆమృతరసమును, క్రోలు
 చుక - పానముసేయుచు, ఆకభవించుచు, రదనక్షతంబులు - మురిపంటి గాయములు, కావించుచుక.
 కలుగఁజేయుచు, అంతకంతకుక - క్రమక్రమముగా, ఎక్కువై - అధికమై. నికతాంత.....
 కీలలు. నికత - సానఁదెట్టఁబడిన, అంత - చివరలుగల, దురంత - అంతములేని, లతాంతమార్గణ -
 పుష్పబాణములయొక్క - పూవుటలుగులయొక్క, గణ - సమాహముచేత, అగణిత - ఎంచనలవి
 గాని, అగ్నికీలలు - అగ్నిజ్వాలలు, ఉద్ధతిక - దుడుకుతనముతో, సహింపనలవిగానిస్వభావముతో,
 ఒలయింపక - వ్యాపించఁగా, హుమ్మని - హుంకారముచేసి, బిట్టాదవు - అతిశయించునట్టి, తమ
 కమ్మునక - తగులముతో, క్రమ్ముకొను - వ్యాపించిన, కవిరిన, బిగినన్నిట్టలక - గట్టివియైన యను
 గొండలను, దట్టంబునక - తఱచుగా, దిట్టంబుగక - గట్టిగా, జెట్టెయక - దుస్సహమగునట్లు,
 పిక్కటిలక - నిండి యగ్నికమగునట్లు, మణిఖచిత మహారజతకంచుకంబు. మణిఖచిత - రత్నములు
 కూర్చఁబడిన, మహారజత - సువర్ణముయొక్క, కంచుకంబు - అవిక - అవియక - చీలికలుకాఁగా,
 అపయక. అనియు యాపముగలదు. ఉట్టిపడు - అకస్మాత్తుగా సంభవించు, నిట్టూర్పులు - దీర్ఘ
 శ్వాసములు, ఉల్లసిల్లక - ప్రకాశించఁగా, పయః.....తేజంగు. పయఃపారావార - క్షీర
 సముద్రముయొక్క, 'ని. పయఃక్షీరేచనీరేచ' హే. అతర - నడుమ, చలత్ - కదలుచున్న, మండర
 భగంబుతేజంగు - మందర పర్వతముయొక్క విభమును, ఎఱింగించు - తెలియఁజేయునట్టి, మురుపు
 శక - సంతోషాతిశయముతో, పెనంగుచుక - ఒకరినొకరు చుట్టికొనుచు, కుచ.....యంబులు.
 కుచమండల - స్తనప్రదేశములయందు, సఖత్వత - గోళ్ళగాయములనెడు, అర్ధచంద్రోదయంబులు -
 అర్ధచంద్రాకారములయొక్క యుత్పత్తులు, ఉపాంగక - అతిశయించఁగా, మందస్త్రిత చంద్రికలు -
 చిలువవృద్ధిలనెడు వెన్నెలలు వెలుంగక - ప్రకాశించఁగా, స్వేదకణతాగికా మండలంబు. స్వేద
 కణ - సూక్ష్మమైన చెనుటవిందువులనెడు, తాగికామండలంబు - సత్త్రములయొక్క సమాహము,
 వెలయక - ఒప్పుఁగా, నేత్రకువలయంబులు - కన్నులనెడు కలువపువ్వులు, ప్రకాశించక - ఒప్పు
 చుండఁగా, ఉపవృత్తసమాసము. చివురాకుశయ్యక - చిగురుటాకుల పావప్రమీద, ధవ్వలింపి - పరుండి,
 ఇంచుకనిద్రుంచి - కొంచెముసేపువిశ్రమించి, మేలుకాంచి - మేలుకొని, హస్తాదురదయకిసలయంబులక.
 హస్త - చేతులనెడు, అగుహావయ - సూర్యోదయకాలపు, కిసలయంబులక - చిగురుటాకులను,
 కలితాలకాంధకారంబులు. కలిత - పొందఁబడిన, అలకా - ముంగురులనెడు, అంధకారంబులు -

చీకట్లు, తొలంగె - ఆవలికిపోవుటలు, సవరింపజే - చక్కబెడుముకొనగా, రసతోషణంబులకా - అనురాగములవలని సంతోషములతో, ముఖకమలంబులు - ముఖగులనెడు తామరపువ్వులు, వికసింపజే - ప్రకాశించుచుగా, ఉపమితసమాసము. కంచుకో - త్తక్రియోదయరాగంబులు, కంచుక - అతిక్యాయు, ఉత్తరీయ - పైనెత్తము యొక్కయు, ఉదయరాగంబులు - నూనోవ్విదయకాలము నంటి యెఱునికాంతులు, చక్కగాఁగన్ - చక్కబడఁగా, కుచకోకంబులు - కుచ - స్తనములనెడు, కోకంబులు - చక్రవాకపక్షులు - జక్కపవీట్లు, డాఁగజే - ముఱుగుపడఁగా, స్వేదకణనఖక్షతతారి కాజ్ఞంబులు. స్వేదకణ - చెరుటబిందువులనువట్టియు, నఖక్షత - గోశృగాదుములనువట్టియు, 'ని. పునర్భవః కరమహాసఖాః - స్త్రీపభుజో - స్త్రీయామ్' అ. తానకాజ్ఞంబులు - ముక్కులునుజుండ్రుండును, కుంకన్ - అస్తమించఁగా - కనుపడకుండబోగా మానసా.....రంబుక - మానస - మనస్సునందుఁ గలిగిన, ఆనంద - సంతోషమునెను, అమృత - అమృతముచేత, జలముచేత, ఆనన - ముఖమును, నిషేచన - కడుగుకొనిన, అనంతర - పిమ్మట, నిటలతట - నొసటిప్రదేశమునెడు పూర్వగిక్ - తూర్పుదిశయందు, ధృత - ధరించబడిన, కుంకుమ - కుంకుమయొక్క, వర్తుల - గుండ్రపైన, తిలక - బొట్టనెను, అబ్జబాంధవ - నూర్పువియొక్క, ఉదయ - ఉదయించినకాలమునకు, ఆనంతరంబుకా - తరువాత. ఇట్టిసంభోగమును బురుషులుకనుదురు. భవభూతియు 'మూక్తాభూతా మిందుబింబ మజనిచ్చాక్షేర్ణతారంసభః, స్మారం చాప మపేతనాపల మధూ దిందీవరే ముగ్రితే' వ్యాలీకలకంకమందరజితం. మందానిలై ర్మృదితం, నిడున్నస్తబకాచ చంపకలతాసాఽభున్నజానే తతః' అని వర్ణించాడు, "స్విన్నం మండలమైందవం విలులితం స్రగ్భారనద్ధం తమః, ప్రాగేవ ప్రథమానకైతకశిఖా లీలాయితం మస్మితం, కాంతం కుండలతాండవం, కువలయద్వంద్వం తిరోమిలితం, శీతం విద్రుమసీ త్కృతం సహితతో జానే కిమాసీ దితి" కా? 'ఇట్లుగణ్యపూర్వః : లావణ్య - నిబ్బలికనుబ్బగిల్లునగుబ్బిటిల్లు గల్పిగుబ్బల ఇత్యాదులు వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము "ఒకటి రెండు మూడుపై యెల్లయు వ్రాలు, పద్యమున నచ్చటచ్చట బరగు నేని' వృత్త్యనుప్రాస మన నది విస్తరిల్లు 'లలితోకులకెల్ల విలాసమగును' కావ్య. మా. ఇం దలంకారము స్వభావోక్తియు "మనశిచిత మహారజతకంచుకం బవియ" అనుచోట స్వభావోక్తియు, 'పయఃపారావారాంతర చలవృంధరధరంబుతేఱంగెఱింగించు మురువున" అనుచోట ఉపమాంకారమును, 'కుచము డలనఖక్షతార్థ చున్ద్రోచయంబులు పొప్పంగ' అనుచోట నుండి యంత్యమువఱకు సావయవరూపకమును, సంభోగావస్థయు వర్ణింపఁబడినది. "అనుకూలే నిషేనేతే యతాస్యాన్యం విలాసివా. దగ్ధసృష్టవాదీని' సా సంభోగ ఉదాహరణః" ఉదా "కూన్యం నానగృహం విలాక్యశయనాదుత్థాయ కించిచ్చవైర్నిద్రాన్యాజ ముపాదతస్య నుభిరం నిర్వర్ణ్య పత్యుర్మృఖం వికల్పిం పరిమంబ్బ జాతపులకా మాలోక్యగండఫలీం. లజ్జానమముఖీ క్షణేనా హాసతా బాలాచిగం, చుంబితా" అమరు. ఇచట "రంభప్రాశగా వర్ణింపఁబడినది. స్మరమందీకృత బ్రీడా, ప్రాధా సంపూర్ణయావనా" అని లక్షణము.

తా|| ఈవిధముగా గణింపఁదరముగాని పవిత్రములైన సౌందర్యముతోఁగూడిన, హస్తాభరణముల యొక్క రుణములధ్వను లతిశయించుచుండఁగా నాలింగనమొనర్చుచు, నినునుడింపుగానుబ్బి వెంటనే యుప్పొంగుచున్న బటువైన స్తనముల సురమునఁగలియు గ్గునేయును నొకరినొకరు చెందుచేతులతోఁ బైసజ్జెచికొని యొకరిమోముననొకరిమోము చాకించుచుఁ జివురాకులను దొండ్లపండును నపమానించునట్టి

యథామంగలం ద్రేమతో గూడిన మృదుమధుర సుధారసము లాబుక్కుచుండ, నాదివిజకాంతకు సంభోగ జనితపిపాస వీర్చుచు, నాపెయొక్క యథాగామ్యతమును బాసము సేయుచు బలునొక్కులునల్లుచు, గ్రనుక్రమముగా వృద్ధిపొందిన మన్మథశరపరంపరలచే న్నొందరముగాని వేడిమిని సహింపఁజాలని స్వభావముతో హామ్యుచు నధిక మగువిహమముతో గలిసినదృఢమయిన స్తవదుర్గములు మిక్కిలి గట్టిగా దుస్సహకరముగఁ జెంపొందుకట్లును, రత్నఘటిత మగు బంగరుఁజవిక చినుఁగునట్లును, నాక స్మిక దీర్ఘశ్వాసములునెలయఁ, బాలకడలివడుమఁ జలించుచున్న మందరాచలవిభావముఁ దెలియఁజేయు చున్న సంతోసాధిక్యముతో నొకరినొకఁడు దెవదొనుచు, స్తవప్రదేశములయందలి నఖచిహ్నుముల నెడు యర్థచంద్రాకారము బుష్పాంగగను, జిఱుచప్పుల నెడు వెన్నెలలు ప్రకాశించఁగను, జిఱుచెయట లనెడు నక్షత్రములు వెలుంగగను, గన్నుల నెడు కలువలు ప్రకాశించఁగను, రేతయాకులపాన్ముమీఁద బయిండి కొందెమునేపు విక్రమించి మేరుకొని హస్తముల నెడు ప్రాతఃకాలపు చిగురుటాకులచే మంగు రులనెడు చీకట్లు తొలఁగఁజక్కఁపఁచుకొనఁగను, బ్రేమాధికయమువలనఁ గలిగినసంతోషములచే ముఖముల నెడుపద్మములు వికాసమును పొందఁగాను, జవికయొక్కయుఁ దైవస్త్రయొక్కయు నెఱ్ఱనికాంతులు ఋజుత్వముఁ జూపఁగను. స్తవముల నెడు జక్కివపిట్టలు నాఁగఁగాను, జెమటచుక్క లనెడు చుక్కలును, గోళ్యగాయములనెడు చంద్రుఁడును, నస్తమించఁగాను, మనస్సంతోషము నెడు జలములచే ముఖప్రక్షాళనముఁ గావించినతరుపరి ఫాలతలను నెడు తూర్పుదిక్కున గరించినగుండ్రని కుంకుమబొట్టనెడు నూనోదయ మయినతరువాత.

—: రంభ నిరంకుశుని స్లాఘించుట :—

క॥ ఆనుదతి ముదమెలర్ప మ, మహీసురసుతుఁ గొఁగిలించి * హితమతిఁ బలికె
న్నే నతి పుణ్యవతియొ నీ, తోసురతముచిరత్తి మెనయుఁ * దొంటిఫలమునక. 62

అ॥ ఆనుదతి - అదేవవేశ్య, ముదమెలర్పక - సంతోషముతిశయించునట్లు, మహీసురసుతుక - బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానిరంకుశుని, కొఁగిలించి - ఆలింగనమొనర్చి, హితమతిక - ఇష్టముగల బుద్ధితో, పలికెక - ఇట్లనెను, తొంటిఫలమునక - పూర్వపుణ్యపాఫల్యమున, నీతోక - నీతోడి, నురతముక - సంభోగమును, నిరతముక - ఎవతెగకుండ, ఎవయక - పొందుటకు, ఏసతి - ఏయొక్కఁడ్రీ, పుణ్యవతియొ - పుణ్యవంతురాలొకదా, అదృష్టవంతురాలొకదా, ఈపద్యమున పలికెన్నేసతి అనుచోట ద్రుతమునకు ద్విత్వమువచ్చుటకు 'నూ. కొన్నియెడలఁబ్రాహ్మణిక ప్రయోగంబులందు దృతంబున కచ్చుపరంబునచో ద్విత్వంబు చూపఁబైతి' ప్రా. వ్యా. ఉదా. మ. ఘన చక్రాయుధ నిఘ్నరక్షతగళద్రక్షాస్య సర్వాంగుని, న్ననుభూతాద్రుతిమ ప్రగల్భ పరివారాంతరితో ధ్వజకమాకా ఉ. హరి. 'మ. తరుశీకాతకటాక్ష వీక్షలకొనక' దాహ్నిచ్చ చ్చోట్టుంబలే' న్నురు శోభానిభవాకరంబులగును * నోహంకురస్థానముక, పరగున్ కళా. అగర్భణాచార్యులుకూడ 'నూ. నోవాద్విత్వో క్వచ్చిద్విష్టంభర ప్రాజ్ఞేసంగతే' అనియున్నాడు. ఉదా. 'మదీయభాషణమెన్న ధూన్యేని యుమోఘంబుగాదు, ఆతని ధేన్యత క్షిన్నరదగ, ఇత్యాదులచార్యప్రయోగములు హిత మతి, ఏసతి పుణ్యవతి, నురతము నిరతము' అపుప్రాసాలంకారము. ఇందుస్మృతియను శృంగార భావము చెప్పుబడినది. క. స్మృతియగుఁ బూర్వానుభవస్మృతి అని కావ్యా. సం. పూర్వానుభూత

విషయజ్ఞానం. స్మృతిరుదాహృతా, అని ప్రతా. ఉ. 'క. నాటిపరిరంభసౌఖ్యము, నేటిబలెంబాయ దాత్మనిండితీలంచుకొక, బోటివృసింహునిబాహుని, పాటలనుగుంఘలెంతభాగ్యాధికలా' అని కావ్యా, సం. ముదమును ఉదా. క. అలులైకింకుక శిఖిలొండెలగుచు మున్నెంతతపము, జేసెనొ చెలిజే నలిగనసింహుని యురమున, జెలువగు చెంగల్వడండచేరుచగలిగె, కావ్యా. సం.

తా|| ఆరంభ శంతోషముతో నిరంకుశుని గవుగించుకొని ఓబ్రాహ్మణుండా నీతో నెల్ల ప్పడును గలసియుండునట్టి స్త్రీ యెంతటిపుణ్యవంతురాలొకదా యనెను.

క|| ఈతీరున సురతనయు, చేతను దనియంగ నెఱుంగఁ జెప్పెడిదేమీ రాతిపగలై పగలే, రాతియై వెలయుచుండఁ రతిపగఃశ్శశః. 63

అ|| ఈతీరునక - ఇంతచక్కగా, సురతనయులచేతను - నలకూబరుడు మొదలగు దేవ లోక యావనులవలన, సురత + చయు - సురతమునందు నిపుఁబలెనవారివలనను, అనిభావము. తనియంగక ఎఱుగక - తృప్తికొందియెఱుగను, రతిపరవశతక - సంభోగేచ్ఛవలన మైమరచుట చేత, రాతిరి గలై - రాత్రియేపగలుగను, పగలేరాతియై - పగలేరాత్రిగను, అగుచు వెలయు చుండె - ప్రకాశించుచున్నది, చెప్పెడిదేమీ - ఇంకఁ నేనుజెప్పుచలసినదేమున్నది.

తా|| నేనెల్లప్పుడును సురతనయులసంభోగము ననుభవించుదాననే. అయిన నింతటిత్వప్తిగా నెన్నఁడు ననుభవించి యెఱుంగను. సంభోగపరవశత్వమున రాత్రియైనది పగలైనది విశదపడకయుఁ దెనుగదా! ఇంక నేమిచెప్పువలయును.

క|| మనసిజకేళికి భూసుర, తనయా నీసాటిరారు ఁ తలపఁగనేలా యరరాదు గాని దాసులు, వినుమా నలకూబరాది ఁ విజయవిశాలుర్. 64

అ|| భూసురతనయా - ఓబ్రాహ్మణునికుమారుండా, వినుమా - నేఁజెప్పవచనమునాలించుము, నలకూబరాది విజయవిశాలుర్, నలకూబరాది - నలకూబరుండు మొదలగు, విజయవిశాలుర్ - గెలుపు వలననొప్పించుండెడివారు, వినుము + ఆలకూబరాది అనియును, విశ + మానలకూబరాది అనియును బదచ్ఛేదముఁజేయవచ్చును. మనసిజకేళికి - సంభోగమునందు, నీసాటిరారు - నీతోసమానులు కారు. తలపఁగనేలా - అలాచించవలసినపనిలేదు, అనరాదుగాని - నేననఁగూడదుగాని, దాసులు - నీకుబండ్లునుమా, ఈపద్యమునవిశాలుర్, అనిప్రయోగించుటకు 'నూ, బహువచనలు వర్ణమునకుఉకార లోపమువైకలితము'బా.వ్యా. నూ.లాన్తాత్తు రకా తయోః క్రమేన ద్దః అని శబ్ద. చిం.బుద్ధికాలులు బుద్ధికాలులన్, మృదుతాలులు, మృదుతాలులక అనియే యుండ్వలయును గాని యిత్యాదిశబ్దములకు మాత్ర మీనూత్రము వర్తింపదు. ఉదా. 'క. తనకనిపెట్టిన మణిపుము, కనకొన్నతపీతమునఁ బ్రకాశంబునని,ల్పినయొడఁ దోచిరినారద, మునిప్రముఖులంతరిక్షముననుజ్జలులై, మ. చెలులుంజాట్లు నిన్దృశ్యులునుచోఁజింబ్రాణముల్ డాపకు,జ్జలులై' 'క. యనునుక్కవమొప్పుజేసిరిగణితబలులై' భార. శ్రీకేదం వేంకటరాయకాశ్రిగారు శృంగారనవనవ్యాఖ్యయందును 'దానవిద్యారహస్యము'లై శ్లోక గినుబుద్ధికాలులు (190 పు) అనియే వ్రాసిరి. ప్రతీష్ఠాలలకారము. 'అతిప' ఉపమానస్య ప్రతిష్ఠ భూ

మేయతా తస్యైవ యది వా కల్యాణిరస్కారనిబంధనమ్” కా. ప్ర. ఉదా. లావణ్యకసిస్రప్రతాప గరిమణ్యగ్రేసరే త్యాగినాం, దేవ త్వయ్యవసీభరక్షమభుజే నిష్పాదితే వేధసా, ఇందుఃకేః ఘటితః కిమేషవిహితః పూషాకి ముత్పాదితం, చింతారత్నమక్షిముతైవ కి మమి సృష్టాః కులచ్ఛాభృతః, ఖండ దివ్యపురుషులలో లోకోత్తరసుందరీ లగు నలకూబరాదులను పచించుటచే లోకమున నెవ్వరును నీరుసాటిరాగలవారు లే రనుర్థముచే, నిర్ధాపత్రియు క. ‘పరుసః కానాకషస్తుపుః గిరికొనశ్చైస్త్వంత రంబుః కిముత్యానాం, స్ఫురితంచై చనుదేరగ, ధరినిర్ధాపత్రి యయ్యో’ కావ్యా. పం. ఈయస్త్వముచేతనే శాయికకు గర్వ మనుసంచారిభావము గోచరించుచున్నది. గర్వము. క. ప్రతియే కలంకాంకితునకు, సతియగురూపిణీయు నతనిసతి యగు రితియం, బహుస్ససింహునిఁ జెందిన, యతిధన్యుఁ. నాకుననుచుఁ సంగననన్వేక. కావ్యా. పం.

తా|| ఓవిప్రతనయుఁడా దేవలోకమునఁ గల నలకూబరాది యతావనులు సంభోగమునందు నీతో సమానలుకారు, నీకు బంటుగుదురు.

క|| అని దివిజకాంత భూసుర, తనయునిఁ గీర్తించుచుండఁ * దా మోహితయై
విను నుగుఁడా వీవు గావున, ననుఁ బొగడితి వనుచు ననియె * నయముగనతఁడుక. 65

అ|| అని-ఇట్లు, దివిజకాంత-దేవశేష్య, తాక-తాను, మోహితయై-మరుగులదియగుచు, భూసురతనయునిక - ఆబ్రాహ్మణకుమారుని, కీర్తించుచుండెక - పొగడుచుండెను, అతఁడుక - ఆయొక్క-ఆబ్రాహ్మణుఁడును, నయముగన్-చక్కఁగా, విను - ఓనుందరి నేఁడెప్పుదాని నాకర్ణింపుము, ఈవు-నీవు, నుగుణవు-మంచిబుద్ధిమంతురాలవు, కావునన్-కాఁబట్టి, నన్నున్-నన్ను, పొగడితివి- క్లాఘించితివి, అనుచుననియెన్-అనిపలికెను, ఈపద్యమున ‘ఈవు’ అని ప్రయోగించుటకు ‘మూ. క్వచిదన్యన్యచాన్యస్యాన్యి ల్లోపా దీర్ఘశ్చకుత్రచిత్’ అని యధ. ‘మూ. ప్రథమాయామేదన్మదః’ అనినన్న.

తా|| రంభ యిట్లు మోహపరవశయై యానిరంకుశునిఁ బొగడుచుండ నతఁడును దివిజకాంతతో నీవు మంచిబుద్ధిమంతురాలవగుటచేతనే నన్ను మెచ్చుచుంటివనెను.

క|| అవు డాద్విజాఁడును దివిష, చ్చపలాయతనయనఁ గూడి * చనుదేఱఁగనా
విపులారణ్యముచెంగట, నుపమాశూన్యమగుపురము * నొక్కఁడుగాంచెక. 66

అ|| అవుడు - ఆసమయమున, ఆద్విజాఁడును - ఆబ్రాహ్మణుఁడును, దివిష-చ్ఛపలాయతన యనన్-నలించుచున్న వికాలమైనకన్నులుగల యాదేవతాస్త్రీని, కూడి - కలసి. చనుదేఱఁగక - రాఁగా, అ - ఆయొక్క, విపులారణ్యముచెంగటక - విస్తారమయినయడవియొక్క సమీపమున, ఉపమాశూన్యము-సమానములేనిది, అగుపురముక - అయినట్టిపట్టణమును, ఒక్కఁడు - ఒకదానిని, కాంచెన్ - చూచెను, ఈపద్యమున ‘ఒక్కఁడు’ అని యమహాశ్శబ్దమునకు మహద్భక్తశబ్దమును ప్రయోగించుటకు ‘మూ. విశేషణానాం మహతో ధృక్స్యా దభ్యయథాపిచ, క్వచి ధృక్స్యాత్రశేషాన్విధ విశేషణ మి హోచ్చ్యతే’ అని యధ. ఉదా. ‘వ్యాఘ్రముక్కుండుసనుడెంచె’ వనముల స’ ఇత్యాదులు.

తా|| అయ్యెడ నాబ్రాహ్మణుండును రంభయునుఁ గలసి యావన సమీపమునఁ గలయొక పట్టణమునుఁ జూచి.

—: రుథానిరంకుశులొకపట్టణముననుండుట :—

ప|| కాంచి తత్పట్టణంబు చేరం జనుదెంచి.

67

అ|| కాంచి - కనుగొని, తత్పట్టణంబు - ఆపురమును, చేరన్ - పొందునట్లు, జనుదెంచినట్టి,

క|| ఆచ్చట ముఖులై వారు, యచ్చురరాడ్లోగ మెరుము + సతులప్రాధికారము
బచ్చవిలుకానికేళు, నిచ్చమెయిన్ జరపుచుండి + రిరవురు వెలయు.

68

అ|| ఆచ్చట - ఆప్రదేశమున, 'ఆచ్చట' యనునది నిత్యైకపదము. "నూ. దేశ్యమునందక్కడాదులు నిత్యైకపదనాంతములు" ప్రా. వ్యా. వారు - ఆనిరంకుశుండును రంభయును ముఖులై - ఆనందముగలవారై, వియచ్చురరాడ్లోగము - ఇంద్రుని పంటి ముఖమును, ఎనయక - పొందఁగా, ఇరువురుక - ఆయిద్దఱును, ఇచట ఇరువురు అనుటకు "నూ. ఆదేశశ్చపురూరుచ్చ సదిరమద్దత్తు : మాత్సరః" ఆధ. వెలయక - ప్రకాశించునట్లు, సతులప్రాధికారము - అసమానమైన శత్రుత్వో, పచ్చవిలుకానికేళులక - సంభోగములయందు, ఇచ్చమెయిన్ - ఇష్టమువచ్చినట్లు, ఇచట 'మెయిన్' అనుటకు "నూ. జడపదంబుమీదితోడకు మెయిమైలువికల్పంబునను" ప్రా. వ్యా. మయి అను రూపముకూడ కలదు. "ఉదా. ఆందలుగూడి మోసలకుఁ నర్థమెయింబనుదెంచి" నిర్వ. జరపుచుండిరి - కాలమును గడపుచుండిరి.

తా|| ఆచ్చట నాయురువు రానందముతో నింద్రభోగముగా సంభోగించుచు స్వేచ్ఛగాఁ గాలమును గడపుతుండిరి.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

చ|| ఘనఘన నవ్యనవ్య శితి + కంధకకంధర దానదానవే
ధనధన తప్తతప్తకృత + తారక తారక ధామధామవా
రణ రణరంగ రంగదరి + దశదశదశదశ దారుదారుకా
వనవనధీనధీనవృష + వాహన వాహన సోమశేఖరా.

69

అ|| ఘన - గొప్పవాఁడ, ఘనఘన - అధికలచేత స్తుతింపఁదగినవాఁడ, ని 'నవనవవ్యే పుష్కాన్తుతో' అనిమే. నవ్యశితికంధర. నవ్య - వర్ణింపఁదగిన, శితికంధర - నలుపుతోఁగూడిన కంఠముగలవాఁడ, ని 'శితిఃకృష్టేశితిర్భుజే' విశ్వ. 'శితిర్ధవశనిలయోః' నానా. 'శితిరభ్యర్థేనాసి తాసిరయోస్త్రీఘో' మే. కంధరకంఠమునకు ని 'కంధరాఃపారివాహిసాన్య. స్త్రీవాయూచుషికంధరాః' విశ్వంకంధరదాన - మేఘమువలె దాతృత్వముగలవాఁడ, ని 'దానంగజమదేత్యాగే' పాతనచ్చేద కుద్ధిభో' అనివి. 'దానవేధనధనతప్త' దాన - మదముతోఁగూడిన గజాసురుని, 'వేధన - బాధించుట

యినెడి, ధరి - ధరిముతోఁగూడిన, తస్త - దర్బముగలవాఁడా, నితహావద్యంతరేదర్మే కస్తూర్యామప్యహంకృతో అనిమే. తస్తకృతతారక, తస్త - తపంపఁబడినవానినిగా, కృత - చేయ బడినకీ, తారక - తారకానుమిడు గలవాఁడా, తారకధామధామ. తారక - వెండితోఁగూడిన, నితాహాముక్తాదిసంకుభే. తలజేసెదచాక్రకే, తారంచరజలే-త్తుచ్చస్వరే-ప్యన్యవదీరితం, ఋషాక్షిమధ్యయోస్తారా. సుగ్రీవగురుమాపత్నీః, బుద్ధదేవ్యాంమతతారా అనివి. ధామ - ప్రకాశముగల, కైలాసమే. మతీయు వెండికంఠానముయిన కైలాసమే యనియుఁ జెప్పినాము. విధామజన్మప్రభాస్థాన, ప్రభావసుఖసద్మిను అనినానా. వారణంబింగంగం దరిరాజిత. వారిణ - నివారించుటగల, నివారణంతు నిషేధేన్యా. ద్వారణాప్యంతరేజే అనివిశ్వ. రణరంగ - యుద్ధభూమియందలి, రంగత్ - ఒప్పుచున్న, అరి - శత్రువులతోడి, రాజిత - ప్రకాశించఁబడినవాఁడా, ఇచ్చట అరిరాజి - శత్రువులయొక్క సమాహముతో, తరాజిత - కోపముతోఁగూడి ప్రకాశించఁబడినవాఁడా, అనియుఁజెప్పవచ్చును, నితకట్టః పురిసంఫోగే నిశ్చయేతోపపుచ్చయోః అని నానా. రాజితదాయదాయ కావనవన. రాజిత - ఒప్పుచున్న, దాయ - దేవదాయవృక్షములుగల, నియకావన - దాయకామిద్యమే, పని - పురిసమీపముగల తోటగాఁగలవాఁడా, నివనర సప్తంసకే నిరనివాసాలయకావనే అనిమే. పనిసంకే - బుద్ధిగలవానిలో, ఇహ ప్రభువులైనవాంకని, అనితాబుద్ధివిశేషముగలవారికిని, పని - స్వాప్నముగానివాఁడా, పృథువాహన - పృథుభీమ వాహనముగాఁగలవాఁడా, వాహన సోమశేఖరా. వాహన - వహించఁబడిన - అనగా ధరించఁబడినయనుట. నివహనాద్యధ్వంసభస్మంధే వాహేగంధవహేపిచ అనిమే. సోమ - చంద్రుడే. శేఖరా - సిగయందుఁ బువ్వులదండగాఁగల యో సోమేశ్వరస్వామి, అనియాశ్వాసాంతమునందుఁ గృత్రిత, సంబోధనము. అలం - పదయమకము. ఇనియేకేకానుప్రాసము. 'గే. అందనుప్రాసభేదంబు * తైస శబ్ది, భవదలంకారమును మున్ను * బ్రస్తుతింతు, నడర నెక లేక రెండు రెం * దక్షుచంబు, తనయు నియమంబు చేక మా * నెట్ల టన్న' ఇదా. 'పంచ. స్ఫురత్కృపాబలవ్రతాప * భూక్షి ధగ్య భూభరా, ర్పిరంగ దానబుద్ధి వైఖి * ర్హస్విరిహస్విధా, హున్వయిరినిర్వి * వాసలున్నలున్రమా, గురున్దురున్దయింతు వౌడ * గున్న్వసింహాహురా' అని నరస. 'భవేదవ్యవహాసేన ద్వయోర్వ్యం జనయుగ్రయోః. ఆపృత్తిర్వ్రతసంబుధ్ శ్చేకానుప్రాసఇవ్యతే' అని పతా.

మా॥ గగనపుర జిగీషా * కాలక్షాతాన్నతోమా

నిగమచర సువేషా * నేకపుణ్యవ్రభామా

అగణితఫణిభూమా * హార్యచాపామనీషా

విగళనకలదోషా * విన్ముటానన్యపోషా.

అ॥ గగనపురజిగీషా - గగన - ఆకాశమునందుగల, పుర - దానవులవైన మూడుపట్టణము లను, జిగీషా - జిహ్వావచ్చగలవాఁడా, హార్య మొకప్పుడు దేవతలకు నూడి యనునట్లు మయుని శరణుఁజొచ్చిత. మయుడు వారికి మూడుపట్టణములను వేటువేటబంఁగారుతోను, వెండితోను, యనుము తోనుచేసి యవి యదృశ్యముగా సంచరించునట్లొనర్చి యిచ్చెను. అనురు లాపట్టణములచేఁ బోయి దేవాదులను జాధించుచుండఁగా వారిప్రార్థనచే శివుడు ఆమూడుపట్టణములను దహించివేచెను

కాలకూటాన్నతోషా. కాలకూట - కాలకూటమనుచేరుగల విషమే, అన్న - భోజనముగాఁగలిగి తోషా - సంతోషించుటగలవాఁడా, దేవతలును దానవులును సముద్రమును మగించునప్పుడు కాలకూటమనియు, హాలాహలమనియుఁ జెప్పఁబడు మహావిషమందుదయించఁగా దానిని శివుఁడు మ్రింగి నందున శివునకు విషహంసము కలవాఁడను ప్రసిద్ధికలిగినది. నిగమచరుసువేషా. నిగమ - వేదములయందు, చర - సంచరించునట్టి, సువేషా - మంచిరూపములు ధరించినట్టివాఁడా, అ సేక పుష్కలప్రభాషా. అ సేక పుష్కలముతోఁగూడిన, ప్రభాషా - మంచిమాటలుగలవాఁడా, అగణిత ఫణిఫాసా. అగణిత ఎంచకక్యముగాని, ఫణిఫాసా - పాములే సాములు గాఁగలవాఁడా, అహంబ్రహ్మసామనీషా. అహంబ్రహ్మసహమేరువనెడి పర్యవేషే, చాపా - విల్లుగాఁలగలవాఁడా, మనీషా - సంపూర్ణమయిన ప్రజ్ఞగలవాఁడా, విగతసకలదోషా. విగత - పోగొట్టఁబడిన, సకల - సమస్తమయిన, దోషా - పాపములుగలవాఁడా, విస్ఫుటానన్యపోషా. విస్ఫుట - స్పష్టమైన, అన్య - అధికమైన, పోషా - రక్షించుటగలవాఁడా, ఈవృత్తమునకు లక్షణము. “నవమయమయతంత్రై, నాగవిశ్రాంతయై యిట్లుపమగుణమాలిఁగ్నాహ్వయంబయ్యెఁదాత్రిన్” అలం. ఈపద్యమున సంత్యప్రాసము సెప్పఁబడినది.

క॥ మోహజ్వర భైషజ్యస, మిహితక్తై లాసరాజ్య • మేదుర తేజా
జేహీయమానదానవ, బాహాధార్ణ్య త్రివిధ • పాలకపూజ్యా.

71

అ॥ మోహ..... తేజా. మోహజ్వర - అజ్ఞానమునెడు వ్యాధి, భైషజ్య - ఔషధముగా, సమీహిత - కోరఁబడిన, కైలాసరాజ్య - కైలాసమునెడు దేశమున, మేదుర - చిక్కమైన - దట్టమైన, తేజా - ప్రకాశముగలవాఁడా, నిత్యేంద్రప్రభావేషిష్టావ. నిత్యేంద్రప్రభావేషి - అనిత. దీనికి నజుతమునుహలంతమునును చెందురూపములు కలవు. ఈ సా. “అనంతా శ్చైవ్యుని శీః” అనిపము. జేహీయ.....జ్య. జేహీయమాన - హరించుచున్న, దానవ - రాక్షసులయొక్క, బాహా - భుజబలముయొక్క, ధార్ణ్య - దిట్టతనముతోఁగూడిన, జ్య - మిహితనాదగలవాఁడా, త్రివిధపాలక పూజ్యా. త్రివిధ - స్వర్గమునకు, పాలక - కాపాడునట్టి యుద్ధునిచేత, పూజ్యా - అర్చనఁ దగినవాఁడా.

గద్యము. ఇదిశ్రీమత్కాళీవరప్రసాద లబ్ధలబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవిత్వతత్త్వధౌరేయ, పెదలింగవ్యాఖ్యకర్తార్థవర్ణనపూర్ణియాత్రేయ, గురువరాచార్యవదావిద మిళిందాయ మానమానసాశ్రేయ, పండితమ్మన్యేతరాజేయ, సకలవిద్యజ్ఞనవిధేయ, గద్యయనామధేయ ప్రణీతంబయిన సింఠకుశోపాఖ్యానంబను మహాప్రబంధంబునందు తృతీయాశ్వాసము.

అ॥ ప్రథమాశ్వాసమునఁబోలె నెఱుంగునది.

ఇది శ్రీమద్దాయతీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అమాభూనస గోత్ర పవిత్ర, అచ్చమాంబా వేంకటాచార్యపాత్ర, లక్ష్మ్యాంబా కోటిశ్వర సుఖీమణిపుత్ర, శిల్పవాస్తు తోత్తిశ్యాస్తాది వివిధవిద్యాప్రణి, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాకోవిదేశ్యాది బిరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యభిదాన, విరచితంబైన సింఠకుశోపాఖ్యాన ముధాతరంగిణీ వ్యాఖ్యానమున తృతీయాశ్వాసము.

శ్రీరమ

నిరంకుశోపాఖ్యానము

సువాతరింగిణీవ్యాఖ్యానసమేతము

చతుర్థాశ్వాసము

శ్రీరమణీకవచీయవ, రీరంభన్నీహవిస్సు ♦ రితసాయక ని
ద్వారితసుమనస్సాయక, భూరికృపావేశ కంద ♦ పురసోమేశా.

1

అ॥ శ్రీరమ.....సాయక, శ్రీరమణీ - లక్ష్మీదేవియొక్క, రమణీయ - నుందరమైన, పరీ
రంభ - ఆలింగనముతోఁగూడిన, 'ని. పరంభః. సరీరంభః. అ. పు. కాగలి' క. రూ. ర. న్నేహ-
ప్రేమచేత, విస్ఫురిత - చలించుబడిన విష్ణువే, సాయక - బాణముగా గలవాడా, నిర్దాశితసుమనస్సా-
యక. నిర్దాశిత - చక్కఁగాభేంపఁబడిన, 'ని. దాశితేభిన్నభేదినా' అ. సుమనః + సాయక - పుష్ప-
ములే బాణములుగాఁగల మన్మథుడుగలవాడా, 'ని. శ్రీయః సుమనఃపుష్పం. ప్రనూనం కుసుమమ్
సుసుమ్' అ. 'కరేభద్రేచసాయకః' అ. భూరికృపావేశ-భూరి - విస్తారమయిన, కృపా-దయతోఁ
గూడిన, ఆవేశ - మైమఱచుటకలవాడా, కందపురసోమేశా - కందుకూరనుపట్టణమునఁగల యో-
సోమేశ్వరస్వామీ, అని యాశ్వాసాదియందుఁ గృతిపతికి సంబోధనము. ఇందు లక్ష్మీదేవియందనురా-
గముగల విష్ణువు శివునకు హస్తగతుఁడై యుండెననుటచేత పరికరాలంకారము. "క. సాకూతములై
సఫలత, చేకొన్న విశేషణములు, చెలఁగఁబడికరం, దైకృతుల వెలయుచుండు" కా. సం. 'రమణీ
రమణీయ' యను కాలంకారము. 'సాయక-సాయక-వేశ-సోమేశా' అంత్యానుప్రాసాలంకారము.

అ॥ సంపన్నైక్తయగు లక్ష్మీదేవియొక్క యాలింగనమునందిచ్చుగల విష్ణుమూర్తియే బాణ-
ముగాఁగలవాడవును, మన్మథుని సంహరించినవాడవును, అధిక దయామయుడవును, అయిన యో-
కందుకూసోమేశ్వరస్వామీ.

తే॥ అవధరింపుము తత్త్వవి ♦ ద్యావివేశ, దధితకామాదిదిభవగ్ధ ♦ కలహలుఁడైవ
పురహలుఁ డిల్లనివలె, నాభూవర్యో, శేఖరునికోడ వాక్యైఁదిత్రిమెఱయి. 2

అ॥ అవధరింపుము - వినుము, తత్త్వ.....హుండు. తత్త్వవిద్యా - వేదాంతశాస్త్రము
నందలి, వివేశ - జ్ఞానముచేత, దధిత - భేరించఁబడిన, కామాది - కామముమొదలగు, రిభువగ్ధ -
అరిమడ్చునట్లుఁబడుటకై, అనఁగాఁ గామ క్రోధ భోధ మోహ మదమత్సరములయొక్క యనుట, కల
హలు - సవస్థ వివాదముగలవాఁడు, 'ని. అశ్రీయంసమగ్గానీకగణాః కలహవిగ్ధహా' అ,

బస పులహుడు - అయినటువంటి పులహుడను నామధేయగునెలబ్రహ్మ, ఆ భువరేణ్యశేఖరుని తోడ - రాజులలో శ్రేష్ఠుడయిన గూఢగ్రంథినితో, వంశ్యవైచిత్రమెఱచుకొని. వాక్య-మాటల యొక్క, వైచిత్ర్యము, మోక్షము - ప్రకాశించుగా, ఇట్లని - ఈమొదలెప్పడుమగ్గుముగా, పత్నీ - నెప్పను, భూమి కలహుడు - పులహుడు, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| వేదాంతవిద్యా భాసస్సమృద్ధిచేతఁ గామగ్రోధ భోధమోహ మదమత్సరములను సరిపడ్వర్ణమును జయించినవాడయిన పులహుడు శ్రేష్ఠుడయిన గూఢగ్రంథినిఁ బొందుచు కీర్తిగముగాఁ జెప్పు నాంభించెను.

క|| ఆరీతి నతఁడు దివిష, న్నారీతిలకంబుతోడ • సనపుగ సురతా
పారవ్యాపారశ్రీ, పారగభావసునత్రాంతి • పశి నర్తియచు.

3

అ|| అతఁడు - ఆనిరంకుశుఁడు, ఆరీతిన్ - ఆప్రకారముగా, దివిషన్నారీతిలకంబుతోడ - దీవిషన్నారీ - దేవతాశ్రీలలో, తిలకంబుతోడ - ప్రకాశించుచున్నట్టి గూఢభతోఁగూడి, తిలకముశ్రేష్ఠవాచకము. అనుపుగ, తగినట్లుగా, సురతా.....మున, సురత - సంభోగము యొక్క, ఆపార - ఆవలిదరిలేని - అంతయులేని, వ్యాపార - ప్రవర్తనముయొక్క, ప్రసంపదయొక్క పారగ - ఆవలిదరిఁజేద పంచించునట్టి, కుదముట్టనడచునట్టి, భావమున - అభిప్రాయముతోని, భావ. సత్యాభిభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మను' అ. భాంతిపడి - భ్రమించినవాడై, వర్తియచు - ప్రవర్తించుచు, ఇందు 'ఆపారవ్యాపారశ్రీపారగ' అని రేఫము పలుమారు చర్చింపఁబడుటచేత వృత్త్యను ప్రాసాలంకారము.

తా|| ఆ నిరంకుశుడొకముగా సురకాంతతోఁ గలసి యెవతెగని సంభోగవాంఛతోఁగూడిన భ్రమగలవాడై ప్రవర్తించుచు.

చ|| ఒక్కనాడు తనతోఁ గ్రీడింపఁదిదివంబున నుండి వచ్చిన నయ్యచ్చరలేమ
యందానురు విలాసార్థంబుగఁ బురుగు వెడలి.

4

అ|| ఒక్కనాడు - ఒకదినమున, తనతోడ - తనతోఁగూడి, గ్రీడింప - విహరించుటకు, త్రిదివంబుననుండి - దేవలోకమునుండి, ఇచట నవర్ణకమునుగూర్చి "నూ. ఉండిపదంబు పంచెనుచో వలనకందువర్ణకములు నవర్ణకంబునగు" ప్రా. వ్యా. ఉ.దా. 'క. సవస్కుమాడుడు మహికిం, జనుజుంజె బ్రహ్మలోకిం, బుశనుండి భాన చచ్చి + అయ్యచ్చరేమయి' - ఏతెంచిన - యో యస్యతోరగనయశః, తానును - ఆనిరంకుశుడను, విలాసార్థంబుగ - శ్రీపురుషులయొక్క శృంగారచేష్టల నిమిత్తము, 'ని. విలాసార్థార్థదేస్యా. క్లియామసిపుంస్యయమ్' మే. 'అగ్ధభిభేదై వస్తు ప్రయోజనవివృత్తిమ్' అ. పురంబువెడలి - ఆపట్టణమునుండి బయలుదేలి,

—: రంభానిరక్షశులు ద్యావనమునకుఁ జేరుట :—

సీ॥ సరసీగుహనవీన • తరసీధురసపాన, భసలసుందరగాన • భాసమాన
మనమానసమాకార • లసమానఫలవాగ, నసమాదరకమార • సమదక్షిర
మహాదరణదార • పవనాలసవిహార, భవనాగవిస్ఫార • భవ్యహార
మవమానలవదూర • పవమానసంచార, భవమాంద్యవిస్తార • ఫణివిహార

తే॥ మంచితవిహంగమురాజు • మాంసచంసు, దళితఫలసారజలపూర • మిళితఫలిత
కలిశఘనశాలినవశాలి • ఖండమండ, లావరణదీప్యమానము • ద్యావ మొకటి. 5

అ॥ సరసీ.....మానము. సరసీగుహ — తామరపువ్వులయొక్క, సవీనతర — నూతనమయిన, క్రొత్తదియైన, సీధురస — మధ్యమును, 'ని, మధ్యాసహమాధవతో. మనుమాన్వీకమద్యయోః, మైరేయ మాసవఃసీధు. శ్రేదకోజగలఃసహ' అ మధ్యాసవః-మాధవకః-మధు-మాన్వీక. ఇవి మధుకపుష్పి ద్భవమద్యమునకును, మైరేయ-అసవః-సీధుః. ఇవి యిత్తుకాకాదిజన్యమద్యమునకును, మేదకః-జగలః-ఇవి సురాకల్పమునకును, అర్థములు. ఇచట 'సీధుః-శీధుః' అని రెండురూపములు కలవు. 'ని. మదిరా మధుమైరేయం శీధుఃకాదంబరీత్విరా' ధనం. పాన — ఆస్వాదించుచున్న, భసల — కుమ్మెదల యొక్క, సుందరగాన — చక్కనిసంగీతముచేత, భాసమానము — ప్రకాశించుచున్నదానిని, అసమా... కీరము. అసమాన — సమానములేని, సహకార — మిక్కిలి పరిమళముగల తీయమామిడిచెట్లయందు 'ని. సహకారో-తిసారభః' అ. లసమాన — ఒప్పుచున్న, ఫలవార — పండ్లయొక్క సమాహము చేత, ససమాదర — సన్మానముతో సహితమయిన, కుమార — ఎలప్రాయముగల, స్థూదక్షిరము — సంతోషముతోఁగూడిన చిరుకలుగలదానిని, "ని. ముత్ప్రీతిః ప్రమదోహర్షః ప్రహేదాహేదస మ్మదాః" అ. అవ...హారము. అవనాదరణ — అడవియందు గౌరవింపఁబడనిదయిన, అనఁగా నతిశ యింపనిదైనయగుట. దార — చీల్చుచుండెడు, 'ద్యూ. విదారణే, భాత్వ, పవన — వాయువువలన, అలస — మాంద్యముతోఁగూడిన స్వభావముతో, వినోర — సంచరించుచున్నవారికి, భవన — ఇండ్లు గాఁగల, 'ని. భవనాగారమందీరమ్' అ. అగ — వృక్షములయొక్క, పుష్ట. నగచ్ఛతీత్యగః. 'ని. కైల వృక్షానగావగౌ' అ. విస్ఫార — విశాలమయిన, భవ్య — శుభకరమయినట్టి, హారము- సుసూహర మయినదానిని, పుష్ట. 'హ్రీయతే చిత్తమనేవహారః' అవ.....వినోరము. అవమాన — తిరస్కరింపఁ బడి, లవ — లేకములైన, తునకలయిన, దూర — దవ్వుగల, పవమాన — వాయువులయొక్క, 'ని. నభస్వద్వాత పవన పవమాన ప్రభంజనాః, అ. సంచార — తిరుగుటవలన, భవ — పుట్టిన, 'ని. భవ స్సత్తాద్రదగర్భ ప్రాప్తిసంసారజన్యమ' నానా. మాంద్య — జడత్వముచేత, విస్తార — ఎక్కువయైన, ఫణి — సర్పములయొక్క, 'ని. కుండలీ గూఢపాశ్చక్షుశ్రవణాః కాకోదరఃఫణి' అ. వినోరము — సంచారముగలదానిని, 'ని. విహో-భ్రమణేస్కంధే లీలాయాంసుగతాలయే'. మే. అంచిత — ఒప్పు చున్న, విహంగమము — పక్షులుగలిగినదానిని, 'ని. ఖగేవిహంగ విహంగ విహంగమ విహాయసః' అ. రాజ...మానము, రాజహంస — ఎఱ్ఱనికాళ్లును. మాత్రయునుగలిగి తెల్లగానుండెడు రాయంచల యొక్క, "ని. రాజహంసస్తుతేచంచు చరణైర్లోహితైస్సితాః" అ. చంచు — ముక్కులచేత, "ని. చంచుస్తోతీరుభేష్ఠీయా" అ. దళిత — భేదించబడిన, ఫల — పండ్లయొక్క, సారజల-ధనమునెట్టి

నీటియొక్క, “ని. సాగోబలేస్థిగాంశేచ పణ్డ్యైపుంశిజలేనానే” మే. పూగ - పృవాహ ములతో, మిళిత - కూడిననై, ఫలిత - ఫలకీయ్యు, “ని. ప్రతిజ్ఞా విశ్వదాకాశా” నానా. కలిత - పొందబడిన, “ని. కలితం విరాతాప్తయో” విశ్వభువనాలి గొప్పతనముతో వ్యాపించు, నవజాతి - నూతనమయినవని గాఢ్యముగల, భూక - సగపాఠ్యుల - అభ్యగౌరవ్యుల, పుంసల - నేలను యొక్క, అనంగాజతుకప్రమైవ భూమియొక్క ముగట. అనునా కల్పితోగ్రుంటియున్న నీర్మణాశాసన బాగుగాబ్రకాశించుచున్నదానిని, ఉద్యానము - ఊరి రామ్రామంకి సగలజలలనెక్కి గోగోష్ఠమున తోట. “ని. పుమానాకీర్తన ఉద్యానం గాఢా సాగ్రాదానవశోతి. ఇనట సంద్యాయనమహాస్ఫుర్ణము కనుకముపుత్ర్యమునువచ్చింది. మ. “స్వాదమహతాం విధిక్రమోపయు” శబ్దవి. ఒకటి. ఒక దానిని, ఇచట ద్విత్వీయమయినను దేవులమొకట “మ. భూత్యచ ద్విత్వీయకాతస్యా. ప్రభమాచజడ పదానాంస్యాతో నన్న. “మ. క్విచిదవ్య పథక్త్యగ్నే ప్రసంగంః ప్రవృత్తయే” అథ. ఈసేవద్యపు ప్రతిపాదమునను నాగుంత్యదానములు గలుగఁజేప్పినాడు. ఎత్తుగీతయందు “మిళితఫలితకలిత” వృత్త్యులప్రాసాలంకారము. “భువకాలినదరాలి - ఫలసానజలపూర - దీప్యమానముర్యానము, ఇవి యప్రప్రాసాలంకారము.

తా|| తామరపువ్వులనుండి యప్పుడే వెళుచున్న మద్యమును బానమునీయుచున్న తుమ్మెదల యొక్క మాఘద్యములగు పాటలచేత నొప్పిదమైనదియును, సాటిలేని యధికపరిమళముగల తియ్య మామిడిచెట్లయందలి ఫలములను భుజించుచు సంతోషముతోనున్న చిలుకలగుంపులు గలదియును పృథ్వామలతోదట్టమయిన నానియుదెక్కువగాఁ జొరకకయముగాక భేదించుకొనుచు వచ్చుచుండెడు వాయువులవలని మందగమనముతోఁ దత్ప్రేక్షకమున సంచరించువారలకు గృహమువలెనుండి యానంద మును గలిగించుచున్న గొప్పపృథ్వామలతో రమ్యమైనదియును, దుఃఖమునుండి చిన్నచిన్ననివాచచ్చు యున్న చల్లనిగాఢ్యుల వనసలయొక్క గమనమువలన నేర్పడిన మాంద్యభావముచేత నతీయించిన త్రాచుబాములయొక్క విహారము కలదియును, మధురఫలములు గల వృక్షములపైనుండిన రాజ హంసలు పరిపక్వములయిన ఫలములను దను ముక్కులతోఁబొడుచుచుండగా స్రవించి వాగులైపాటు చుండెడు నీటివలనఁ దమకుఁదామె వృద్ధియై పండినవడ్లు గలిగి చుట్టను గట్టుతోనున్న పల్లభిభూషు సగపాటు గలదియును, అయి యలరారుచున్న భోగ్యమయిన యొక గ్రామసనివాసవనమును.

తే|| చూచి యచ్చోటిమహిమకుఁ ♦ జోద్యబడుచు,
ముమ్మరంబుగఁబూఁదేనె ♦ మునుచు గురియ
నచ్చతర గుచ్చములమీఁద ♦ నభులు గ్రమ్మె,
దెప్పరంబగులేదీఁగె ♦ చప్పరమున.

అ|| చూచి - కనుగొని, ఇచట “రెండుపద్యములను గలిపి యన్వయించుటకు “మ. పద్యంబు లకుఁ గలకరిబగు” ప్రా. వ్యా. “మ. కృచిక్కులక సంబంధోఽప్యుత్తరాహితకృష్ణవేత్, అగ్ని హారస్య సంయోగ. స్వత్రనైవ మఖావహా” అథ. ఉగా “తానొకపండువెచ్చెన్” “ఈని పచ్చెడు” భారి, అచ్చోటిమహిమకు - అప్రదేశమునందలి గొప్పతనమునకు, జోద్యపడుచు - అశ్రర్యమును కెందుచు, ఇచట “చోద్యపడుచు” అనుటకు “మ. ఆదంతసానక జేగు తల్లికేరీదకు

లోపకా వర్ణకస్యాత్రకధితౌ క్వచిత్సుకవిసమ్మతేః' అగ. ముమ్మరంబుగఁ - అధికముగా, పూఁదేసె. పుష్పములయందుఁగల మగురరసముయొక్క, ఇచట 'పూఁదేసె' అనుటకు 'సూ, శబ్దానామాదిభాగేషు నూతనత్వాదిబోధకాః ఏకద్వివర్ణశబ్దాస్సున్య రర్థశబ్దేఽపిచక్యవిత' అగ. మునురు - ఎడతెగని వర్ణము, కురియఁ - వర్ణించఁగా, అచ్చతు - తెల్లనివయః, గుచ్చములమీదఁ - పూగుత్తులపైన, అళులు - తుమ్మెదలు, క్రమ్మక - వ్యాపింపఁగా, దెప్పురంబు - ఆకళ్యము, అగులేదీగ - అయి నట్టి లేతతీగలయొక్క, చప్పురమునఁ - చలిపందియందు, ఇందు 'అచ్చ గుచ్చ' అనుప్రాసాలంకారము. 'పూఁదేసెముసురుగురియ' ననుటచే నతీశయోక్తియలంకారము.

తా|| చూచి యచ్చటఁ గలవిశేషముల కచ్చెరువందుచు నెడతెగక కురియుచున్న పూఁదేసె సోఁలకు పైఁపఁ బాలక తెల్లని పూగుత్తులమీద వ్యాపించిన తుమ్మెదలతో నతీశయించియున్న యొక లేతతీగెలుగల చలిపందియందు.

—: రంభా నిరంకుశుల సురతకేళీవర్ణనము :—

సీ|| వదనచత్వరి విస్మృత్యరంజనో, స్నిగ్రతాదికూలఁ ధముద్రుజంబుఁ
గనకకంకణరూపఁ తామరముత్యాత, పంచాంశుప్రియం ధభావుకంబు
మధురాధిరోష్ఠనఁ మంతాన్నివీడన, ధృత్యానుకంపామి ధతంపచంబు
నజ్జూహూర్వర ధత్యోన్నత్య పునరుప, క్రమణయాచ్ఛావహో ధభ్రంలిహంబు

తే|| గాఁగ సురతంబు నల్పియఁకకమలముఖయు, నామహేసురసూనందుఁ సంతఁ బాల
నలసి పలయుతదివ్యాంబుఁరాసృతాంగు, లగుచుండమచేతలకుఁదామెఁనగుచునండి. 7

అ|| వదన...బంబుక. వదన - ముఖముయొక్క, చత్వర - ముంగిలియందు, "ని. చత్వరం స్థండితేంగేకే" విశ్వ. విస్మృత్యర - ప్రసరించుచున్న, "ని. విస్మృత్యరో విస్మయః ప్రసాదిత విసారిణి" అ. రస - అమృతమును, "ని. శృంగారముఖ్యమధురాది సువర్ణతేతో, నిర్వాస రాగ గరళ ద్రవ పారదేషు, ఆస్వాదనధ్వని సుధాంబుగసాఖ్యాధాతు, ప్విష్టో రసోఽధరసనా ధరణీ రసా స్వాత్" నానా. జ్ఞ - తెలియజేయఁజేయునట్టి, ఆరవ - రతీకాలమునందు గొంతునఁ గలిగెడు గుబగుబ యను ధ్వనివలన, ఉన్నిద్రతా - మేలుకొనియుండుట, జాగరూకత గలిగియుండుట. ఇచట 'ఉన్నిద్రతా' అనుటకు 'సూ. త్వతలో ధ్మణవచనస్య, సిద్ధాం. వ్యా. శుక్లాయాభావః శుక్లత్వం. శుక్లతా. త్వ లో రితి, త్వప్రత్యయే త్రల్పత్వయే చ పరే గుహాపసర్జనద్రవ్యవాచినః పువత్త్వం వక్తవ్య మిత్యర్థః. దిక్కులముద్రుజంబుక - దిశలయొక్క దరులనొరయునదియును, అనఁగా దిగంతముల వలకు వినికిడి గల కరతధ్వని యనుట. కూలముద్రుజ మనునది యేకపదము 'కూల ముద్రుజ తీతి కూలముద్రుజః' 'సూ. ఉది కూలే రణ వహోః' ఇతిఖచో 'ఆరుద్ధిష్' దిత్యాది నానుమాగమః. 'ఉదా. కుర్వకా సరిద్వారినకూలముద్రుజమ్' రావ. "సరితాం కూలముద్రుజాః" రఘు. "దిక్కులముద్రుజాటోపాః" ప్రతా. కనకకంకణంకంకణం సువర్ణమంతుమైన హస్తాభరణములయొక్క, రుణాత్కార - రుణరూపాయనెడి ధ్వని చేయుచు సముత్పత్తయైనట్లుచున్న, సం + ఉత్ + పాక్ - సమస్తములను అని తెలియపలెను. పంచాంశు - పాఞ్చములయొక్క, ప్రియంభావుకంబుక - ఇష్టమును గల

చున్నదియును, అనగా నొండుపలపై హస్తములుంచబడుచున్నయట నిజ.....చంబుకా.
 నుభుర - తియ్యనైన, అధోష్ట - క్రిందిపెదవియొక్క, సమంతాత్ - అంతయును, నివీడన - బాధ
 ప్పె - చున్న, అనగా నధగామృతపానము నేయుచున్నయట, కౌర్ధత్య - దుడితుతనముచేతను, అతి
 శయముచేతను, అనుకంపా - దయచేతను, మితంపచంబుకా - మితగాపక్ష్యమైననట్టియును, ఇచట
 'మితంపచ' శబ్దముచూర్చి నూ. పరిమాణేపచః' 'మితనభేచ' సిద్ధాంతం. "ఉదా. ద్రోణంపచాస్తత
 మితంపచానా" రావ. అజ్ఞ.....లిహంబుకా. అజ్ఞాత - అల్పముగాఁ దెలియఁబడిన, "తత్సా
 ద్యశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తవల్పతా, అప్రశస్తి ర్విరోధశ్చ సజ్ఞాః పట్టుకీర్తితాః" పూర్వరతి -
 ప్రథమసంభోగముయొక్క, దౌన్నత్య - అధికముచేత, అనగా ముదటికలయిక బొత్తిగాఁ దెలియ
 కుండుటచే ననియర్థము. పునరుపక్రమణ - మరల నారంభించుటకు, యచ్చా - అడుగుటయనెడు,
 వచో-వాక్యములయొక్క, అద్రంలిహంబుకా - ఆకాశము నాస్వాదించుట కిలిగినట్టియును, అనగాఁ
 బురస్సంగమునకుఁ బ్రార్థించుచున్న మాటలయొక్కధ్వని యాకాశము నంటుచున్నదనట. కాంగకా -
 అగునట్లుగా, సురతంబునల్పి - సంపర్కముచేసి, అక్కమలముఖియొక - పద్మమువంటిముఖము గల
 దయిన యారంభయును, ఇచట 'అక్కమలముఖి' అనుట 'నూ. ఇదమదసేతద్యతచ్చబ్దాశ్చద్వాస్త
 రాన్వయే బహుళంప్రాన్వంప్రపద్య దీర్ఘాద్విత్వముపర్యక్షరస్యజనయంతి" నన్న. "హేమ్యరేఖాన్వివా
 ద్విత్వయ్యుక్తస్యహలౌమతః, ఋకారంచవిముచ్యస్యా. త్రాణానాంద్విత్వసంగతి" అధ. ఆమహీ
 సుర తనయుండుకా - బ్రాహ్మణునిశోడుకయిన యానిరంకుశుఁడును, అంతకా - అంతట, చాలకా +
 అలసి - ఎక్కువగా బడలినవారై, వల.....గులు. వలయిత - చుట్టును జుట్టఁబడిన, దివ్యాంబర -
 మనోహరమయిన వస్త్రములచేత, ఆవృత - ఆవరింపఁబడిన, చుట్టుకొనఁబడిన, అంగులు - కరీరము
 గలవారు, అగుచుకా - అయి, తమచేతలకుకా - అయియువురు చేసినపనులకు, తామె - వారంతట
 వారె, నగుచునుండి - నవ్వుకొనుచునుండి, ఇందు 'వదన...జంబు' 'పునరుప...లిహంబు' అనుక్త
 విషయస్వరూపిత్వేక్ష. "క. ఫలతను హేతుత వస్తుత, నలరెడు సంభావనంబు లగు నుత్తేక్షలో,
 తొలిరెండును సదసద్విషయ, యబు కధితాకధితవిషయః యంతిమయు నగుకా" అలం. సా. సం. ఈపద్య
 మంత్యానుప్రాసముతోఁ జెప్పఁబడినది. ఉదాత్తాల కారమును. "ఉదాత్తం వస్తుతః సంపత్, మహతాం
 చోపలక్షణమ్" కా. ప్ర. ఉత్సాహభావమును. క. అతున్నతలొక్కొత్తర, కృత్యంబులు నేయ
 వేడి + కృతకృత్య విలకా, నిత్యముఁ దలఁచుప్రయత్నం, బత్వంతోత్సాహ మయ్యె" కా. సం.
 "వదన...జంబు" ఇత్యాదులచే సంభోగావస్థ వర్ణింపఁబడియున్నది. "అనుమానే నిషేవేతే. యత్రా
 న్యోన్యం విలాసిసా, దర్శనస్పర్శనాదీని స సంభోగఉదాహృతః" ఉదా. త్వం ముగ్ధాక్షి వినైవ కంచు
 లికయా ధత్సే మనోహరిణీం, లక్ష్మీ మిత్యభిధాయని ప్రియతమే తద్వీటికాసంస్పృశి, శయోపాంత
 నిబిష్టస్మృతముఖీనేత్రోత్సవానందితో, నిర్భాతః శనకై రలికవచనోపన్యాస మాలీజనః" అమరు.
 "గాథాలింగన పీడన స్తనతలంపిష్టవృత్తిచోఽస్తలం, సందస్తాధరముక్తసీత్యైర మభిభ్రాంతభ్రున్వత్క
 త్కరం, చాటుప్రాయనచో విచిత్రమణితం ఘాతైర్దైత్యావీత, వేద్యానాంభృతిధానువున్నధనుమ
 ప్రాప్నోతి ధన్యోరతమ్" శృం. తి. రంభానిరంకుశులు సంభోగముచే నలనియుండి రమణముగా
 "హుతస్థగర. ఒకనాఁ డామ్రాంకురౌఘం బురుకునుమకుండుగోదరక్షోణితల్ప, ప్రకరంబై కాంక్ష
 చేమున్నకులఁ బదరెపైఁ బ్రాణివాటింబిట్ట, యెడొట్టక బట్టి విర్రాంకురమునీరొత్త
 మున్నట్టయ్యానా, యికలం గందర్బు డోటంబెఱిగితిమివీఁపెననానందితి" అమరు. మణిమణి

“ఈవత్సంపపయోధరంగుకటి ప్రౌఢ ప్రహారాద్భుతం, స్విద్యత్ఫలమనేక హస్తసరసం సంకర్షణాదవ్యసం, వార్ధవవారిముః ప్రపాతసుభగం సందలశ్యామానాధరం, కించిద్దత్తనితంబుధే శనిఖం నిమోహితం నేచణే” శ్లో. ఈపద్యము పెద్దనామాత్యుని “సీ. సహనానఖంపచస్తనదస్త పరింభ” ము పద్యముపై నుండిలేదని యుద్ధనిక. శ్రీనాథుని “సీ. పతిపాడిఫల్లపః ప్యతినీవిబంధని, ప్రిగ్ని బాహుస్తాః సమిహుభాభిః ఆనునగ్రము నుసరించితే బుక్కినకివియును, పద్మన్విగానును, అంద్రబిల్వశాచుతాఢికి పులును బుక్కికి సీసములు రెచ్చించియుండును లోకివిరితిము. ఇందుద్భవతీ యాశ్వాసమున 61 వ పద్యములు ప్రాచీనముడ యాకవి యుండెడి రసవత్తనముగా వ్రాయఁగలిగినది. మనకు దెలిసియేయున్నది.

తా|| ముఖమునుండి వ్యాపించుచున్న యమృతమును దలియఁజేయుచున్న రతికాలమున గోతునఁగలిగెడు గుబగుబద్ధనివలన జాగరూకత వహించియున్న దిగంతములు గలదియును, కాంచన మయము లగు హస్తాధరణములయొక్క యుదయూణమునెడు ధ్వనులతో నొండొరులపై బడుచున్న హస్తములవలన నేర్పూమును బుట్టింపుచున్నదియును, తీయని యధరామృతపానము నెక్కవగాఁ జేయుటవలనఁ గనికరముతోఁ గూడి మిక్కిలిపక్వమైన మోవిగలఁగయును, ప్రథమసంభోగాతిశయము బాగుగాఁ దలియకయుండుటచేత మరల నారంభించుటకుఁ బ్రార్థించుచున్న పలుకులయొక్కధ్వని యాకాశము నంటుచున్నదియును, అయిర సంభోగమునుజేసి యారంభయును నిరంకుశుండును జాలక్రమ నొంది యందమైన తమవస్త్రములను మెలచుటకుఁ జాట్టుకొని యాయురువును చేసినపనులకుఁ దమలోఁ దామే నవ్వుకొనుచుండిరి.

ఉ|| జాచినకుంతలంబులు పొ + సంగగదుప్రచుఁ జల్వవయ్యెదన్
దోరపుఘృబిందువులు + దూలగ వీవుచువీడియంపుఁ గ
య్యపువాసనల్ దిశలఁ + బొల్పడ నించి మనోభవాహారో
దారకళావిశారదుడఁ + నౌచువు గాయని తన్ను మెచ్చుచోన్

అ|| జాచినకుంతలంబులు — ముడివీడినతలవెండ్రుకలు, “ని. చికురఃకుంతలోవాతీః కచఃకేశః శిరోమహః” అను. పాసంగగక — ఒప్పునట్లుగా, దుప్రచుక — నున్నఁగాదువిగోళింపుచు, “చత్వ పయ్యెదన్” — ధాతవస్త్రముయొక్క మైజాఱున, తోరపుఘృబిందువులు — అధికమయిన నెమట బొట్టు, “ని. ఘృష్ణానిదాఘఃస్వేదః” అ. తూలగక — చలింపునట్లు, వీవుచున్ — విసరికొనుచు, అనఁగాఁజెనుటయాఱునట్లు విసరికొనుచునటు, వీడియంపుఁ గరూర్పువువాసనలో — తాంబూలఘ్న యొక్క కష్టరముతోఁగూడిన పరిమళము, ఇచట “వీడియంపుఁగరూర్పు” అనుచోట్ల బుగాగమమును గూర్చి “నూ. సామానాధికరణ్యేతు + బహుత్వాధేపరేపిత, ముబోర్భవేతాం పుంప్యాఖ్యావాదే కావ్రసర్వదా” అధ. దిశలక — దిక్కులయందు, పొల్పడక — వ్యాపింపఁగా, నించి — నిండింపుఁ జేసి, మనో.....దపు. మనోభవ + అహన — మన్మథునియొక్క సంగరమునందు — సంభోగము నందు, ఉదార — అధికమయిన, “ని. ఉదారోదాత్మరుహతో” అ. ఉదా. “ఉదారమతయః” పు. బిల్వ. “ఉదారకీర్తే” కిరా. కళా — విద్యయందు, “ని కలా స్యా స్మూలై వృద్ధాశిల్పదా వంక

మాత్రకే మే. వికారమండపు - శేష్యుని, యోమపుగా - అయియున్నావునుమా, అని - ఇట్లుపలుకుచు, తన్నుకొ - అరనిని, మెచ్చుచోకొ - క్లాసుమమర్న సమయమున, ఇందు మొదటిపాదమున 'జూర' అనుపదము తనముగా నున్నది కొందఱు దీనిని శకటరేసముగా వాడుచున్నను ఈగ్రంథకర్త చెందుకూపములతో నిష్పాత్తమున బ్రయోగించిన ట్లాగుంపవలసి యున్నది. (స్తి 21.63యా) 'ని. జూరు - పలాయితుండవు, ముడివేడు. కాలైసను మాటై సుగూని నీళ్ళుజూరు' ఆం. దీ. 'జూరు... పలాయితుండవు' ఆం. దీ. అంద్రపదపాతజాతము యున్నను నిఘంటువులము దీక్షుడూకూపములు కన్పట్టుచున్నవి. 'ని. జూరు (క్షుణ్ణము) గోళము, జూరుట. పలాయితునుట. సదలిపోవుట, 'జూరుముడి. శేకబంధవిశేషము' ఆం. ప. పా. 'ని. జూరు. పలాయితుండవు. ముడివేడు' కు. ప. పా. ఉదా. 'వ. జూరు కొప్పులు నొరంగువిగుట్టులతో' పు. వ్యా. జూరు.....గును, జూరుకొప్పులు నొరంగు - జూరునిగలవల్లముడి రాలుచున్న, చతు. 21. 'మ. తల్లలమాత్రంగులు వ్రాక తుంపుటలుగా జూరుకొ' పను. వ్యా. తుంపుటలుగాజూరుకొ - శీతములుగా జూరును, మంచోయుంకొ - పొరుమా యమనట్లుగా జూరునని సంబంధము. (పను. 91 పు) మఱియు నాచగపపాదములు 'ఉదా' శబ్దమునందలి 'ఆ, వర్ణమునకును 'సో' వర్ణమునకును యతి దేవుడవ్వించి. దీనిని నిత్యముగా నయియుండును. తే. పదము విభజించి చెప్పుచో * ప్పదనియిరయ, సన్యకల్పమున గొని నిర్ది. గూంబుడివ్వ, సవిచరు నిత్యసమాసమై * యతులఁ గృతుల, నాటి సునిరుప్పుర * ల్లమునితో' మల. ఈపద్యమున 'మెచ్చుచోకొ' అనుటకుదా. 'మ. వింటుచోనానుపాదంబుకొ, నొలగండ్లొచ లతొంగి' పాద. 'సే. దేవిఁ గాఁ ద్రీతితోచిని నొగొచిత, సనియన్నచోపభావ్యుల నిట్లు, పాడి తువిట్లుమాఁపాదించి' భార. స్వభావోక్త్యలుకాము 'స్వభావోక్త్యదాయమభావవస్తువర్ణనమే' ప్రతే.

తా|| సంభోగకాలమున ముడివడినశోభములకు జక్కగా మచ్చుకొనును నుదికననే పర్యుదతో నొడలిచెప్పుటచుక్క లాటునట్లు వివరికొనుచు, తాంబూలముయొక్క సువాసన దిశలయందంతటను వ్యాపింపగా నతనితో సురతవిద్యయందు జాతుర్యముగలవాడవు నీతో నెవ్వరు సరిరారని పొగడుచున్న సమయమున.

—: నిరంకుశుఁడు నారదునింగాంచి రంభతోఁబ్రశ్నించుట :—

వి|| యథేచ్ఛగా నభోమార్గంబునం జనునారదుంగాంచి యాచిగురుఁబోడి కతం డీట్లనియె.

అ|| యథేచ్ఛగాక - ఇష్టమువచ్చినట్లుగా, 'యథాసాదృశ్య, ఇత్యవ్యయభావ' 'ని. ఇచ్ఛా కాక్షాస్పృహేహాత్యద్వాంఛాలిప్సానునోరభ' అ. నభోమార్గంబునకొ - ఆకాశపథమున, చను నారదుకొ - పోవుచున్న నారదుఁ డను మహర్షిని, కాంచి - చూచి, అతండు - అనీరంకుశుఁడు, ఆచిగురుఁబోడికికొ - ఆదేవశ్యతో, ఇవట 'చిగురుఁబోడి' అనుటకు 'నూ. తల్లిధుఁబోడికిఁజ్ఞాదు లుపమాన పూర్వపదకర్తృధారయంబులు' ప్రా. వ్యా. ఉదా 'ను. చిగురుఁబోడి యులుంఁగ్గోళ్ళోళ్ళా ఇట్లనియెకొ - ఈచెప్పఁబోవుతీరున బలికెను, ఇందు 'ఆచిగురుఁబోడికలెండిట్లనియె' అనుచోట వర్ణింప క్తియగుటకు 'నూ. వస్త్రీస్థానికంబగు కువర్ణకంబాకొకచో ద్వితీయాది విభక్తులకుమాటుగా: దత్తదర్శంబులం జూపట్టి' ప్రా. వ్యా. ఉదా 'అంగపతికదిరించెనో' కళా.

నీ|| కారుణ్యసమృద్ధిఁ ♦ గమనీయతమయస్మి, చిగిరించె నా జటా ♦ శ్రీ దలిన్
 సమృతఘనీభావఁ ♦ మనఁగ నొప్పవిభూతి, ధవళితాఁగమరీచి ♦ దివిఁ జెలంగ
 మాస్తాంబుజంబుపై ♦ నామమట్టుదపరం, పర నాఁగ రుద్రాక్ష ♦ మాల దనర
 సమదంబితానఁదఁజుగి ఘూర్ణిలుమాశ్రి, మారుతాహతిచేతఁ ♦ మహామోముఁ
 లే, బ్రకటతేజో విశేషంబు ♦ బాలనూర్య, నృప్తిగావింప నయకనా ♦ తుష్టి గాఁగ
 నరుగుదెంచుచున్నవాఁ ♦ దభ్రవీగి, నీరఁ డెవ్వఁడు నివిజపూఁ యేడువదన. 10

అ|| నివిజపూర్ణేదువదన ... నిండుచందురునివంటి మోముగల యోదేవలోకకాంతా, కారుణ్య
 సమృద్ధిఁ, దగ్ధావసముయొక్క వర్షముచేత, దయ మనెను జలముచేత ననియుఁజెప్పవచ్చును. ఇచట
 'కారుణ్యస' మనుటకుగా. "నీ. కరుణావసముసాంగి తొంగెనుదాపున, శశిరేఖసమృతఁబుజాలు
 వాట" భార. రసశబ్దమునుగూర్చి 'ని. శృంగారాదౌకమాయాదా ♦ శృంఖలాదౌచవిషేషరే, నిర్వాసే
 పారదేరాగేవీర్యేచరసఇన్యతే' ధరం. "గుణేరాగేద్రవేరసః" యాద. కమనీయతమయస్మి - ఇంచైన
 దండమవంటిదేహము, అనఁగా. గట్టవంటిమేరము. చిగిరించెనాక - పల్లవించెనేమో యనునట్లు
 జటాశ్రీ - జడలయొక్కసంపద, తలిగ్ధ - అశిశయించ గా, అమృతఘనీభావము - నుదయొక్క
 గడ్డకట్టుట, అనఁగ - అనునట్లుగా, ఇచట అమృతశబ్దమునుగూర్చి 'ని. పీయూష మమృతం నుధా'
 అ. ఒప్పవిభూతి - ప్రకాశించుచున్న భస్మముచేత, ధవళిత - తెల్లనయియున్న, అంగమరీచి - శరీ
 రముయొక్కకాంతి, దివిఁ - ఆకాశమనందు, చెలంగ - ఒప్పుగా, మాస్తాంబుజంబుపైక - తామర
 పూవునంటిచేతిమీద, అనుమట్టుదపరంపర - వర్తించుచున్న తుమ్మెరలయొక్క పరంపరయో
 నాఁగ - అనునట్లు, రుద్రాక్షమాల - రుద్రాక్షలతోఁ గూడినజపమాలిక, తనరక - ప్రకాశిం
 పఁగా, సమదంబితానందజలగి, సముదంచిత - ఒప్పుచున్న, అరందజలగి - సంతోష మనెడుసము
 ద్రము, ఘూర్ణిలుమాశ్రి - ధ్వనిచేయుటవలె, అన గా సముద్రపుమోరవలె ననుట. మారుతాహతి
 చేత - వాయుపులయొక్క తాకుడుచేత, మహతి - నూలుకంట్రులు గలదయిన తనయొక్కవీణ,
 'ని. వీణాభేదేపిమహతీ' అ. మోముక - మోగుచుండఁగా, ఇచట నారదునివీణ మహతీయనుటకు
 'ని. విశ్వావసోఽస్తు ఐహతి. తుబుకోఽస్తు కలవతీ, మహతీ నారదస్య స్వాకో, సరస్వత్యాస్తు
 కచ్చవీ' వైజ. ప్రకట తేజోవిశేషంబు. ప్రకట - స్పష్టమయిన, తేజోవిశేషంబు - చీప్తియొక్క
 యంతియము, బాలనూర్యసమృద్ధిగావింపక. బాలనూర్య .. ఉదయించుచున్నట్లే నూర్యునియొక్క,
 నృప్తి - పురుషుని కావింపక. కరుణ చేయ గా, నయకనామృత. నయక - కన్నులకు, పంతుష్టి -
 ఆనందము, కాఁగ - కరుణఁగా, అభ్రవీగి - ఆకాశమార్గమున, 'ని. ద్యౌనివాద్వేత్తీయో
 మభ్రంశ్యోనుపుష్కరమంబరమ్' అ. అరుగుదెంచుచున్నవాఁడు - మమృతఘనీభావము, తుమ్మె
 డెవ్వఁడు - ఈపురుషుఁడెవరైయుండును, ఇచట 'ఈతఁడు' విశేషము ఉద్దేశ్యము 'ఎవ్వఁడు'
 వీర్ధ్యము. 'నూ. ఉద్దేశ్యవిధేయభిన్నంబు వివరంబు' బ్రా. వ్యా. 'ప్రకటతేజోవిశేషంబు బాధ
 నూర్యసమృద్ధిగావింప' ఉపమానికారము. పద్మమంతయు నుత్పన్నమాలంకారము. "సంభావనమగ్ని
 త్పన్నాపకకృత్స్వసేనయత్" కా. ప్ర. 'ఆనందజలగి. మాస్తాంబుజము' రూపకాలంకారము.
 'మృత్యుయస్మి' అనుపాసాలంకారము.

తా|| దేవకాంతా! కరుణసముద్రో నిండా యొప్పునున్న కజ్జవంటిగట్టియొకలు చిగిరిందిన దేహ యనునట్లు ప్రకాశించుచున్న జడలతోను, నీలవర్ణముగా నున్నయాకాశమునం దచ్యుతము గడ్డగట్టినదేహ యనునట్లు పుష్పమున్న మేరక గలవిగూతయొక్క తెల్లనికాంతితోను, తామరపువ్వుపాటి చేతియందుఁ దుమ్మెదలవరుసలేమాయనునట్లలరాచుచున్న రుద్రాక్షమాలతోను, సంతోషమునెను సముద్రముయొక్కరొదయేమో యనుచున్న గాంధీలగా కుడువలన ప్రాగుచున్న నూలుతీగెలుగల వీణయొక్కధ్వనితోను, తనయొక్క సుష్టమైన మహాప్రకాశమునకు బాలనూర్వక దువయించు చుండఁగాఁ జూచువారలకు గన్నులపండువు గావించుచు నంబుకేళిం జనుచున్న గూ మహానుభావుఁ డెవరై యుండునో కదా.

— రంభ నిరంకుశునకు సై గఁజేయుట :—

శ్లో. అని యడిగినభూసురుకుఁ, గనునన్నయొచ్చి దేవ • కాంతామణియక
మునికుంజరుం డెత్తి గెను, దమరంభగ నశని విద్ర • శనుకాతునిగక. 11

అ|| అని. ఇట్లు, అడిగినభూసురుకుకే - ప్రశ్నించిన యాబ్రాహ్మణునితో, ఇచట భూసుర దురుటకు “నూ. సురశబ్దమునిత్యముగా ననురశబ్దము నైకత్వికముగా స్త్రీసముంబులగు”. బా. వ్యా. భూసురుడుకుక - అనిప్రయోగించుటకు “నూ. పక్షిస్థానంబగు కువర్ణకంబాక్కొకచో శ్వశ్రియా విభక్తులకు మాటుగాఁ దత్తదగ్గంబులం జూపట్టెడి” ప్రా. వ్యా. దేవకాంతామణియక - చక్కని దయన యారంభ, ఇచట సముచ్చయమునుగూర్చి “నూ. సర్వనాచుంబులకును గళలగునన్యయంబుల కును గడపల సముచ్చయార్థవిశేష పాదపూరణంబులయందును శబ్దంబురక్షయగున. కళలపరమహిత శబ్దంబులమీఁద నయ్యదియు వర్ణపూర్వకంబుగ విభాషనగు. మఱియు నవిశేషపక్షియందు యొక్క లోపించినపుడు లాగమాంతటహంవచనంబుమీ. దను సముచ్చయమునం జూపట్టెడు” ప్రా. వ్యా. కు సన్న+బసర్పక - కనుపైఁ జేసెను, మునికుంజరుండుక - మునులలో శ్రేష్ఠుడయిన నాచుడుకు గూడ, “ని. స్యురత్తర పదే వ్యాఘ్ర పుంగవ గ్నభకుంబరా. సింహ క్కూట నాగావ్యా, పుని శ్రేష్ఠగోచరా.” అ. తనుక - అవిడను, రంభగక - రంభయియును, అశనిక - అ యువకుని, విద్రతస్థుజాతునిగక - బ్రాహ్మణునికుమారుఁ డనియు, ఎచింగెను - తెలిసికొనెను, “వి రంభా! భూమునియెవ్వ రనుచుడు నాపెకనుగొనెను” అనుచే నుద్ఘాటంకాము. “క. ఈక్షితి, దలపోయ ననం, లక్షితమాత్మార్థకాశ • ప్రసాదనై, చక్షుశ్చయ నూత్నం బు” కా. లం. పు. ౧౧. రూపగు నూత్నము పాహ్వాన్, జూపనానూతచేష్ఠ • నభివర్ణింపక, ఆసద్భవయన నే గనఁ బొందుటచేసెనలఁ గప్పిప్రాధిపత్యిక” అయి. నా. పు. “కృతోఽపి లక్షితః మాన్వేఽప్యశ్శి శ్చస్త్రీ ప్రకాశ్యతే, భర్తృణా ఏచి స్వత్ర తత్సాక్ష్యం పరిచక్షతే” కా. పు. ఉదా. “సంకేత కాలమనం, విటం జూహ్య విద్యయా. నూస్తేనే వ్యాసానూతం పి న్యం నిమిలితమ్” భృహ్య నిరంకుశుడనందముతో నీసుమా నుఁడెవని గోభనడుచుచుండ గనే గూతఁడు మనకపకారం నొస రించు నారదుండునుమా! అని నైగఁజేయుట. వినుమాలంకారభేదము, సుష్టుకుటి ప్రభాతనూర్వకము. శ్రేష్ఠాకర్షిత్వవస్తునిపుర్యాం, కులగంహృత్సంగంకామూనికా నూ, గుర్గ్వికామేఽగచ్ఛనూ

కుష్మాందాత్, గత్వాగత్వాపుష్పపుష్పాన్ప్రభాతకమ్. ఇతః కౌన్తి నమ్రపులకమ్మకొని సుంకము నెల్లించునండ రాత్రిపూట బయలుదేరి తప్పవోనను బోగాబోగా దెల్లనానసరికి సుంకము నెల్లించు కొనుగృహమునకేరెనట.

తా|| ఇట్లు ప్రశ్నించినతోడనే యాంభ నిరంకుశునకు గ పైగ జేసెను. నాదనుహ్మరి యప్పుడే యాపె గంభయనియు, నీతఁడు బ్రాహ్మణును, దనియు తెలికొనెను.

ఉ|| భూసురపుఃగవుః ధుమునిః పుంగవుః గన్గోని యీశః డెవ్వఁడో
కా సురకాంత యఁచుఁ బలుః శం గనుగీతై స్సనానన్మోసే
చ్చాసముదీర్గతః విజితన యమియః దేలిసే ప్రోక్ష్యచా
భ్యాసుల సంతతోక్తిచా హాసుల వారా మర్మకగ్మయేత్.

12

కవి. పూర్వపద్యాభిప్రాయమునే మరలఁజెప్పుచున్నాఁడు.

అ|| భూసురపుంగవుండు - బ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుఁ డయ్యుననిరంకుశుండు. మునిపుంగవుఁ - ముని శ్రేష్ఠుఁ డగునారదుని, కన్గోని - చూచి, ఇచట 'కన్గోని' అనుటకు "నూ. క్రి"యయా ఉపసారస్సాత్. పుంగు గుండుమగతఃకన్మకన్మూత్రా మన్మూత్త్రోభయమృత్తి" అన. ఇందు ఉ కారలోపమునుగూర్చి 'గీ. కాంతవ్యవచనుగవ కార్త్యుపురు, కొనుమెబుపురి' అపు. 'నూ కన్మచిష్టవేత్సమానేపసి ప్రామాత్యస్య సంకుత్తి' అన, సగకాంత - దేవతా స్త్రీలలోఁజక్కని దానా, ఈతఁడెవ్వఁడోకా - ఈమహనీయుఁ డెవ్వఁడో తెలియదుగానా, అందుక - ఇట్లు, పలుకక - మాట్లాడఁగా, స్సనానగోపనేచ్చాసముదీర్గతః, స్సనాన - తన పేరును, గోపన - దాఁచుటయందు, ఇచ్చా - అభిలాషయొక్క, సముదీర్గతః - ఉచ్చాత్రభావముచేత కనుగీతై - కనుపైఁజేసెను, దివిజసంయమియః - దేవమనీ యగునారదుండును, రతోత్సవాభ్యాసులక - రతోత్సవ - సంభో గమువలని సంతోషముయొక్క, అభ్యాసులక - వామకగర్జివర్జినారి, సంతతోక్తి పరిహాసుక - సంతత - ఎకతెగని, ఉక్తి - పురుకులతోఁచూపిన, పరిహాసుక - వత్సలవారిని, వారల మృ కగ్మయేత్ - వారియొక్క రహస్యమొనఁపము, అనగా నెవ్వరికి దెలియకుండ నీయిరువురుచాటుగా, జేసినపనులన్నియుననుట; తెలిసెక - ఎఱింగెను, ఈపద్యమున 'ఈడెవ్వఁడోకా సురకాంత' అనుటకు దాఁచు.....మేనిజిత్తువోఁగడిగొనంగ. వచ్చెననికా శివుకాదలయేటఁ బాదముల్, తేజబడ నోలలాడును, అనితై. భా. ఓంభా! ఈతఁడెవ్వఁ డనుచుండ పైఁజేయుట గనిపెట్టినవారదుండుభయ మున్నతస్త్వములనుగూడ గుర్తించెనుటచేత. నూహ్మలంకారము భ్యాసులకహాసుక - మృ కగ్మయేత్. - అంత్యానుపాసలంకారము.

తా|| నిరంకుశుఁ డామునివలెఘృణిం గాంచినతోడనే యాంభా ఈమహనీయు డెవ్వఁడని యడుగుచున్నంతలోనే తన పేరాశం యని వినకుండునట్లు చేయు నభిలషించినదై యాతనికిపైఁజేసెను. బ్ర.దేవమోగూడ వింశంభోకవిను క్తిచిహ్నములను - విడతెగని పరిహాసవాక్యములనుకట్టుగాఁ - జేసికొను చున్న సందర్భానికిఁబ్రతికూల సమస్తమును గ్రహించెను.

1. "పుష్ప" మార్పడుండు తోసమనేతరున.

అ|| అవును - ఆసమయమున, నారదుండు ఆనారదమహర్షి, తనమనంబున - తనయొక్క మనస్సుతో.

— నారదుఁ డీచెరంభమున గ్రహించుట :—

క|| ఇది నాటమి యీతని, మనఃక్రీడావిశేషము మధురమగునా సుపద వీడిరాదు నిర్దర, నదనమునకు ధాత్రివిడిచి సతమున నారా.

14

అ|| ఇది - ఈమధురశ్రీ, నాటమి - అపరిమళి, ఇందు - ధాత్రివిడిచి కామమందియనుట. సతమున - ఎల్లప్పుడును, ఈని - ఈరాత్రునయొక్క, మనః..... సదమదనక్రీడా - సంపర్కముయొక్క, విశేష - అధికమైన, మధుర - శీఘ్రము, గూఢపుష్క - గుణాతిశయమున, వీడి - పరిత్యజించి వదలిపెట్టి, ధాత్రివిడిచి - ఈమహాకమునవదలి, నిర్దరనదమునకు - దేవలోకమునకు, గాదు - వచ్చునట్టి స్వగౌరవములనికాదు, నారా, అపరాధకము. అనగా దేవలోకమున సౌఖ్యమనుభవించుచుండెడు రంభ మానవలోకమునండి గాఢాలనుడుట కచ్చెరువందుట. ఈపద్యమున నాటమి, యనుప్రయోగమునకు 'మా. పశ్చిమాద్భాషిత్వద్దేవు సప్తమ్యాధి విభక్తయః క్వచిన్నిత్యాః క్వచిన్విన్య న్యు రహో తాసాం ప్రకారిణా' అధ.

తా|| ఈచె యింద్రు ధాత్రివిడిచి మెలగు నిత్యము నీరనితో సుగంధములల జేరి మన్న మిక్కుటమైన తీరివదలి యీ సుగంధములుండి స్వర్గమున సైగము గా గాఢమైనది. యని యాశ్చర్యపడెను.

ఉ|| కింధీనమండనీ యితని ముఖోభవ కేళిలోలయై దుఃఖమున్న నె శ యింక ముగ్ధానూషిత గాక మా కయో దుడ ముంగరాదె వెనక దామరు వాడువు వచ్చి కై నవో న్దండత చూడదనె తాపనముఖ్యులతోడ దుష్టత!

15

అ|| ముఖోభవకేళిలోలయై - సుఖోగమునందాసక్తిగలది, 'ని. ద్రవ్యకేళిపరీహసః క్రీడాభీరాచనగృహ' అను మనఃక్రీడాయాః రామాశ్రః ఇతియొక్క - ఈవిప్రునిదగ్గఱ, ఉండినమండనీ - ఉండినమంశనిమ్మ, ఉండినశుభ్రదమకొందముగాని, దుండగము - పూర్వత్వము, అన్ననెత - అనగానెతలోనన్నది, అనగా పూర్వలక్షణ మినియేకదా యనుట, ఇక - ఇప్పుటికైతనము, దుర్దానూషితగాక, దుర్దా - చెడుబుద్ధిచేత, నూషిత - నిందింపబడినది, కాక - అటువలెగాకొంద, మాకు - మావంటినుహ్నులకు, ఇచట 'మాకు' అనుటకు 'మా. స్యాత్కృష్ణాశ్చక్రవర్తివత్సానాం మహాతాంబహుతామతా' అధ. ఉదా మాకెన్నంగలమాంబు గూఢక, వదనమంగరాదె - ఈమహానమస్కార మనియొక నవగూఢదా, అయో - మిక్కిలికరుణచేత బలుకుట, పాపము వీరికిగల్గుములు సుభవింపమన్నవిగదా యనుట, వెనక - శిశ్రువుగ, తామరు - అవిరక్షణమునా. ధాతు - అతఁడును, వచ్చి - నన్ను సమాపించి, తాపనముఖ్యులతోడ - ఋషిలతో బ్రధానమైన మావంటి వారినుడుట, దుష్టత - దుగ్మార్గముగ, కైతవోద్దండత. కైతవ - కపటముయొక్క, ఉద్దండత -

క్రూరత్వమును, చూపఁగాక - కనపఱచుట, తగునె - చెల్లువా, చెల్లదనుట, ఇందు 'ఉండిననుండనీ' అనుప్రయోగమునకు 'నూ. ప్రాథవామలం దప్రత్యయాంతక్రియలమీ దియిమ్మ కీకారంబు విభాష నగు' ప్రాథవ్యా. ఉదా. 'మ. మునిధన్మంబులకెల్లద ప్పని జఁబుక నవ్విసక నవ్విసీ' కళా. 'నూ. పురర్నిరారణాద్యగ్రాత్స్వచిచ్ఛేదవర్ణకాత్' అధ. 'ఉండిననుండనీ - గాకమాకయో... ిలా'లయై, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| భోగలాలనయై యితనిచెంతనుండినమానె. దుర్మార్గమనిన నిరయేకదా! ఇంతిటపైనను దుష్కర్మిగలది యచులొకనిండను బొందక మాచుటిపమాన్వలను ననుస్మరింపగూడదా! పాపము వీనిగతి యేమి కానున్నచో అదియును వాడును పచ్చిపమాన్వల మగు మావంటివారియందుట తమ చెడుమిచ్చ విడచుమగునట్లు కపటకృత్యములతోఁ బ్రపంకింపఁ దగునా.

—: నారదుఁడు దేవలోకమున కేగుట :—

శా|| కానీ దీనికిఁగా నొక నొకప్రసంగం బింద్రునొద్దక వచో
నూనప్రాథమిక జెప్పి కొంతకలహం + బు బెచఁ జోటుండఁగా
నానాభూములకేగ నేటికి వృథా + నాకంబుచేరఁజనం
గా నెట్టిప్పుడె నేళయ.చు జఁయె + న్నతూహలాభ్యున్నతిక.

16

అ|| కానీ - అయినచుగానిమ్ము. సరేమంచిదిలే. బెదంతులును దెలియజేయును. 'ని. గీ. కాని కానీయనంగ వికల్పమునకు, నెదుటి వాగ్విరుద్ధమునకు' ఆం. ప. ని. 'నూ. ప్రాథవామలయందు ఇమ్ము నకు ఈవిభాషనగు' బా. వ్యా. ఉదా. ద్వి "అనందుకులకాంతయరుడెంచి కాంచి, కాని కానీ పోదు గాని లెమ్మునుచు, నొకపైనతనకేలకొకకోలఁబూని, తఱుచుచి త్తరము తోత్తరమురెట్టింప" అష్ట దీనికి గాక - ఇందునిమిత్తమై, ఇంద్రునొద్దక - ఇంద్రుని సమీపమున, ఒకానొకప్రసంగంబుయేదియో యొకప్రస్తావన, వదానూనప్రాథమిక - వచో - వాక్కులయొక్క, నూన - నిశ్చయమైన, 'ని. నూన మవశ్యం నిశ్చయే ద్వయం' అను. ప్రాథమిక - నేర్పుతో, ఈప్రాథమికబిమ్ముచుగూర్చి ద్వి. 4 వ పద్యమునఁ జెప్పబడియున్నది. చెప్పి - బోధించి, కొంతకలహంబుక - కొంతకయ్యమును, పెంచక - వృద్ధిచేయుటకు, చోటుండఁగాక - తావుండఁగా - తగినసమపాయముండగా, నానాభూములకు - అనేకస్థలములకు, 'ని. నానానేశోభయార్థమో' అని. అ. ఏగ నేటికిక - పోవుటయెందులకు, వృథా - వృథము, 'ని. వృథానిరర్థకావిధ్యో' అను. ఇచట నవ్యయప్రయోగమునగూర్చి 'నూ. ప్రత్యయార్థావ్యయస్యాపి ప్రయోగః కుత్రచిద్భవేత్' అధ. దీర్ఘాంతముచుగూర్చి 'నూ అవ్యయస్యే తరస్యాపి ప్రయోగో విష్ణుశర్మణా కథితస్తద్భవస్యాపి దీర్ఘాంతత్వం క్వచిద్భవేత్' అధ. నాకంబు చేరక - స్వర్గంబునకు సమీపించుటకు, చేరంగాక - పోవుటకు, ఇట్టిప్పుడె - ఇటువలెనేనుయ్య ముననీ, నేళ - మంచియదను, ఉచితసమయము, అంచుక - అనుకొనుచు, కాతూహల - కోరిక యొక్క, అభ్యున్నతిక - అలెకయముతో, చనియెక - పోయెను, ఈపద్యమున ఇట్టిప్పుడె అని ప్రయోగించుటకు నూ. 'కుత్రచిత్ సంస్కృతీయాఽపి ప్రాజోష్యత చ్యుతోభవేత్' అధ. 'ఇప్రత్యయంతావ్యయంబునకు సంధియఁ జూపఁబడి' ప్రావ్యా. ఉదా. 'మ. తెలు చిట్లంబుధి నాధనందనంబు

దోష్ట్యంబు సాలించి యుండలు పాఠంగ' నిర్వ. చ. 'ప్రేయముల్ సెప్పిన నన్నుగైకొనక' దోష్ట్యం చిట్లు బాల్పత్వ దుష్టయ్యలంబుల నూరకుండితిమి' జ్ఞ. భా. పృథ్వా యశస్రయోమునకు' నూ. అష్ట యశ్యేతరస్యాపి ప్రయోగో విష్ణుశక్తిజాకృత స్పర్శవస్యాపి ద్భూతశ్శం క్వచిద్యతే' అధ. ఉదా..... 'నీకు నిది చేసినదేమి వృథా శమితులే' నా. మ. ఇందు నిర్వీయపాదమున సమాసాత్ మైన 'జ్ఞాకారమునకును విశ్రమస్థానమున గల బకారముపైనున్న ఈ కారమునందు ఖంఠయతే' దప్ప ఒడి యున్నది. ఉదా, భాంబుపద్మపమునందు భువులకు నిమ్ముగి కేనుటయు బ్రనున్నయు, అని. కావ్యా చూ, 'కానీవీనికిగా నో కానోక' అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| కానిమ్ము యిందునిమిత్తమే యాసురపతితో నేదయో యొక ప్రస్తావన పశంబుల నా సేప్పకొలది విశేషకరంచి కొంతగవులు బెంచుటకు ఎప్పుడుగిదా వివిధప్రదేశములఁ ద్రెమ్ము పెరి నిచ్చయోజనము. దేవలోకమున నిందునిస్థభకు బోవనిదియు మంచితరుణము. అని తనలోఁ దానూహించుకొనుచు గాంక్షతో నేగను.

ప|| అ.త సక్రాంతాతిలకం బాతనితో నిట్లనియె, 17

అ|| అంత - అంతట, అక్రాంతాతిలకంబు - చక్కనిదై యొప్పునున్న యాంధ్ర, అతని తోక - అనిరంకుకునితో, ఇట్లనియె - ఈ దెప్పఁబోవువిధముగాఁ బలికెను. ఇందు 'అంతినక్రాంత' అనుపాద్రసము.

—: రంభ పీచారపదుట :—

ఉ|| ఎక్కడివాడ. పోయి యొక * యంతయెటుంగవు బుద్ధికాశలం బెక్కడికేగె నాలుకప * యున్నువుగింజయు నాననట్టి బె...
ల్లకూరి నారదుం డతఁడు * దై వతమార్గమునందు నేగఁగా
నక్కట నన్నుఁ దోర్చినితి * వాతఁడువిన్న ననర్థ మొందదే. 18

అ|| ఓయి - ఓ బ్రాహ్మణుడా, ఎక్కడివాడవు - ఎక్కడినుండివచ్చితివి, ఒకయొక యెటుంగవు - కొంచెమైనను దెలిసికొనలేవు, బుద్ధికాశలంబు - మతియొక్క నేర్పరితనము, ఎక్కడి కేగె - ఏస్థలమునకుఁబోయెను, ఏమయ్యెను, అతఁడు - అమని, నాలుకపయి - నాలుకమీఁద, రసజ్ఞతలమున, నువుగింజయు - ఒక్కనువ్వుగింజనైతము, ఒక్కతిలకపీడమైనను, నాననట్టి - నాను నంతటికాలమైనను నిదానమును గుట్టునులేని, బత్ - అధికమైన, తక్కూరి - మోసగాఁడయిన తక్కు+అరి - తక్కురి. ఇదిటక్కూరిరూపాంతరము, నారదుండు - కలహములు పెట్టువాఁడైన నారదనుహర్షి, దైవతమార్గమునందు - దేవతలకు సుబంధమైన యాకాశపథమునందు, ఏగఁగా - పోవుచుండగా, అక్కట - అయ్యో, ఇది సంతాపార్థకము, నన్ను దోర్చినితి - నాపేరునఁబలికాచు చున్నావు, ఇచటకేర్పొనెదవు, అనియెనుండవచ్చును, శాతనిశఁ దెలియనట్లునాపేరుతోఁ బిలుచు చుంటివనుట, అతఁడువిన్న - అతగవులమారి నుని వినినట్లయిన, అనర్థ మొందదే - కడుగలగదా,

ఈపద్యమున 'సన్ను బేర్కొనితిని' అనుటకు 'నూ. వర్ణాగమోవిశేషః పురుషే వ్యక్తేషు చాపి వచనేషు' శబ్దచిం. నీవు బేర్కొనుటచే మనకుకష్టము సంభవించు నను హేతువుచే గావ్యలింగము, 'కావ్యలింగం హేతోర్వాక్య పర్యాధా' కా. ప్ర.

తా|| ఓయీ! ఎక్కిడనుండివచ్చితివి. నీకుఁ గొంచెక్షైననుదెలియదే నీమతియేమైనది? నాలుక మీఁద నువ్వుగించి నానుసంతటికాలక్షిప్తము నిదానమును గుట్టునులేని మిక్కిలి మోసగాఁ డయిన నారదుఁ డాకసముఁబోవుచుండగా నయ్యో నాపేరుతోఁబిలుచుచుంటివి. ఆతఁ డీమాట విని నిట్లయిన మనసు గట్టముగలుగదా.

క|| ఆతఁడు విన్నప్పుడె పురు, హూతుఁడు వినుటయును బుద్ధి • నూహింపు శచీ నేవిరనేని వెతయు, చేతయె కా తెలిసికొనుము • సిద్ధము గాఁగఁ. 19

అ|| బుద్ధిఁ—నీమనసునందు, ఊహింపు— తక్కించుము, ఇచట మువ్వలోపమునకు 'నూ. ప్రార్థనార్థే మురేకత్వేకభ్యయేమధ్యమార్గకః, విభాషంతంపదం త్యేతే, నప్రాజేతుకదాచన' అధ. ఆతఁడు— ఆనారదుఁడు, విన్నప్పుడె— వినినకాలముననె, పురుహూతుఁడు— ఇంద్రఁడు, వినుటయును— ఆలకించుటయును, ఇచట గ్రియాన్వయ వాక్యంబు నవ్యంగ్యమద్యోతకంబగుటకు 'నూ. క్రియాన్వయ వాక్యంబులు కొన్ని వ్యంగ్యాన్వయోత్తకంబులగు' ప్రా. వ్యా. శచీనేత— శచీదేవికి భర్తయగు నాయంద్రుఁడు, విన్నేని— ఆకర్ణించినట్లయిన, వెతయు కా. కష్టముకలుగునట్టి, ననియే కదా ఇచటను వ్యంగ్యాన్వయోత్తకముకలదు. 'చేతయకా' అనుటకు నూ. 'అకానిత్యర్థకంబగు' ప్రా. వ్యా. ఉదా. అపజయకాలక్షించి, భార. సిద్ధముగాఁగఁ— నిక్కముగా, తెలిసికొనుము— ఎఱుంగుము, ఇందు రంభయొక్క పరకీమనాయకాత్వము నెప్పఁబడినది. 'క. అన్యయనగ నన్యోధయ' అనిచంద్రా. అని నరన. అలం. అక్రమాతిశయోక్తి "అక్రమాయోక్తి సాన్న్విత్ సహస్యే హేతుకార్యయోః" అనిచంద్రా. ఈపద్యమున విషద మను భావముచెప్పఁబడినది.

తా|| ఆతఁడు వినఁగానే యింద్రునకుఁజెప్పను. ఇంద్రుని చెవిబడనేని కష్టముగలుగు పనియే కదా! రూఢిగాఁ చెలిసికొనుము.

గీ|| మనము చేసిననుకృతేనం • పద నతండు, వినక పోయిన బ్రదికితి • మనచువర్య విన్నయప్పుడె యొకకీడు • వెదకుఁ గాని, మానివెట్టినతంత్రఁబుఁ • గానలేడు. 20

అ|| అనఘవర్య— పుణ్యపురుషుడవైన యోనిరంకుశుఁడా, మనము— మనమిరువురము, ఇచట 'నూ. ఉభయాథే భవేదత్వమర్థభేదేవ్యచిన్నతతో' అధ. 'నూ. భూయఉభయాథవాచీయః కల్పిద్భవతి విత్యబహువచనః తస్యజనోముశసోల' శబ్దచిం. చేసిన నుకృతేనంపదఁ— పూర్వముచేసికొనిన, పుణ్యముయొక్క యతిశయముచేత, అతఁడు— ఆనారదుఁడు, వినకపోయినక— వినకుండవెట్లయిన, బ్రదికితిమి— నుభుముగాజీంచుదుము, విన్నయప్పుడె— వినినకాలముననె, ఒకకీడువెదకుక— బోకచేటును గలుగఁజేయుటకాలోచించును, కాని— అయినప్పటికిని, మాని— ఆఱుషి— చెట్టిశత్రుత్వం తులుక— పన్నినయొక్తిని, .ని. తంత్రంకుటుంబకృత్యేస్యాత్సిద్ధాంతే చాపధోత్తమే, పృథానేతః

వాయేచకాస్త్రభేదే పరిచ్ఛదే' మే. కానలేడు - కనుగొనజాలడు, అనగా నారదుండెంతచెప్పిన నంతయే తప్పుక జరుగుచుట, ఇందు 'మనసువృత్తమువలన నామహర్షి వివేకుడినచో' మనము బ్రతుక గలము దురదృష్టవశమున నీపలు కతనిచెవి బడినచోఁ గిష్టముతప్పుదు' అనుటచే వివాదమునసంచారి భావమువిస్ఫుప్తమగుచున్నది. "వివాదశ్చేత్సోభంగ ఉపాయాపాయచింతనైః" అనిప్రతా.

తా|| మరయుచును పూర్వపుణ్యసాఫల్యమున నతఁడు వివేకుండ 'వెల్లెనేని బ్రతుకఁగలము. వినన తోడనే యొకక్షితు గలిగించ బ్రతుక్కించుచు. అయిన నీయుపపన్నుగడల నాయుండునఁడు తెలిసి కొనలేడు.

—: ధర్మశీలుఁడు ప్రశ్నించుట :—

క|| ఆమాట విని యొకించుక, భూమిపతి నవ్వి మాని + పుంగవ కరుణా

ధాముఁ డగు నారదుచే, భూమామణి యింత యేల + భయపడియె నొకో. 21

అ|| ఆమాట—ఇట్లుచెప్పిన యాపులహునివాక్యమును, విని— ఆలకించి. భూమిపతి — పుణ్యమికిఁ బ్రతియైన యారాజు, ఒకించుకనవ్వి — చిరునవ్వునవ్వివనవాఁడై, మానిపుంగవ — పురుషశ్రేష్ఠుఁడా, కరుణాధాముఁడు — దయకునివాసమయినవాఁడు, అగు నారదునకే — అయిట్టి వారిదనునివాసమున మాత్రముననే, భూమామణి — ఆరంభ, ఇంత — ఇంతగొప్పగా, ఏలయుపడియెనొకో — ఎందునకు భీతిఁజెందెనొకదా, అనగా నాతాపమునకుఁ గోపములేదుగదా యింతలోనే యారంభ యేలభయ పడెననుట, ఇందు హాస మనుభావము చెప్పుటనది 'వికృతి దృశ్యాదిజన్మ్యు పసూవికారో హాసః' ప్రతా.

వ|| అని యిట్టి ధర్మశీలునకుఁ బూజించు డిట్లనియె.

22

అ|| అని — ఇట్లని, అడిగినధర్మశీలునకు— పుష్పించిన ధర్మశీలుండనురాజు ను, పులహుఁడు— పులహుఁడను మహ్నీ, ఇట్లనియెక — ఈప్రకారముగాఁ జెప్పెను.

—: పులహుని సమాధానము :—

నీ|| దివికాంతామణి + యపనీస్థలంబున, కరుడెంచు టవరాధ + మాన కాద?

అది యునుంగాక మో + హావేశమున మర్త్యు, ననుభవించుట నేర + మాన కాద?

ఇంత మాత్రమె చాల + కేవలము వానికి, నరుకూల యాటక + ప్పొన కాద?

అది కారణంబు + నమ రేంద్రునేవకు, వరుగమి యాగడం + జాన కాద?

తే|| చూడు మా యెన్నివిధములఁజూచినొన్న, రంభయెడ దుండగమెధరా + రమణవర్య యది యెఱిగి చేరదయ్యె + నమరమాని. కొండగానితనానక + గురువు గాన. 23

అ|| ధరారమణవర్య — రాజులలోశ్రేష్ఠుడనైనవాఁడా, దివికాంతామణి — దేవలోకమున నుండెడియావేశ్య, అపనీస్థలంబునకు — భూలోకమునకు, అరుడెంచుట — వచ్చుట, అపరాధము—

నేరము, శౌనకాద - అగునాకాదా, ఇరియొకనేరముట, అనియునుంగాక - అంతమాత్రమే కాకుండ, మోహోపేక్షమునకా - మరుగుకొనియొకలెఱుంగుడుటవలన, మర్త్యుకా - ఒకమానవునితో గూడి, అనుభవించుట - సంభోగసౌఖ్యములనుబొందుట, నేను - తప్ప, శౌనకాద - అగునాకాదా, ఇంతమాత్రమేగాలక - ఈయపరాధములేకాకుండ, ఏప్రాప్తుకా - ఎల్లప్పుడును, వానికికా - అతనికి, అనుగూలయ్యాట - ఇచ్చునుగలగుట, తప్ప - గోషము, శౌనకాద - అగునాకాదా, అనికారణముగాక - అసౌశువువలన, అమరేంద్రునేవకుకా - దేవతాప్రభువగు నింద్రునిగొలుచుటకు, అరుగమి - పోకుండుట, ఆహంబు - దుష్టత్వము, శౌనకాద - అగునాకాదా, ఇచట 'ఆగడము' అనుటకుదా. ౧౯వ. అగణితముక్తాదామాభిరామంతై ప్రేమాస్పదంబగుచుం గందగ్ధకర కంబు బిబ్బకంబునాగడమునేయు కంఠరాధారంభగ్యంబును" నార. పు. మామమా - పక్షిక్షించుచు, ఎన్నివిధములకా - ఎన్నిరీతులచేత, చాచికోన్నెన్ - పరిశీలించినను, రంభయెడన్ - అయిపుగనయందు, దుండగమె - దుష్టత్వమే, (కలదు - ఉన్నది), ఇరియధ్యాహారము: అదియెఱిగి - ఆనేరమునుజెలిసికొని, కొండెగానితనానకుగురువుగానన్. కొండెగానితనానకున్ - చాడీలుచెప్పనటువంటికాగ్యమునకు, ఇచట 'కొండెగా:తనము' అనుటకు 'నూ. తనవల్లకంబుపరంబగునిభుడు తచ్చుభార్గమునకు లోపంబు విభావనగు' ప్రా. వ్యా. ఉదా. 'క. పె. ల్లాకొన్నెతనాన' భీమ. గురువుగానన్. అధికుండైయుండెనుగనుక, అమరచానిన్ - ఆజీవర్షిని, చేరరాదయ్యెన్ - సమాపమునకు గూడరాదాయెనుగదా, ఈపద్యమంత్యానుప్రాసాలంకారము.

తా|| దివిజకాంత యింద్రునానతివోప్పనం బ్రవర్తింపక భూలోకముననే కా.పునముండుటయు, నిరంకుశుని వీడనిప్రేమతో వర్తింపటయు, సుసభకుం బోకుండుటయు, నేరములేకదా. ఆకారణముననే నాగదునిఁ జూచి యంతటిభయమును జెందినది.

తే|| భూనువర్షున కొకనాడ * పోయి కాఁగి, లిచ్చి రమ్మని పంపినా * డింతె కాని సంతతము వానితోఁ గేళిసల్పుచునుచు, బరిచెనే తన్ను లోకైక * భర్త యైన. 24

అ|| లోకైకభర్త. లోక - భువనములన్నిటికిని, ఏక - ముఖ్యమైన, 'ని. ఏకేముఖ్యాన్యతేవలా.' అ. భర్త - అధిపతియైనయింద్రుఁడు, ఐనన్ - అయిపట్టికిని, తన్నున్ - ఆరంభను, భూనువర్షుఁకున్ - పుడమిచేబుపైన యానింకుకువకు, ఒకనాడ - ఒక్కసారిమే, పోయి - అతని దగ్గరకుఁబోయి, కాఁగిలిచ్చిరమ్మ - ఆలింగనమునఁగిరమ్మ, అని - ఇట్లుచెప్పి, పంపినాడు - అంపియుండెను, ఇంతెకాని - ఈమాత్రమేకాని, సంతతముక - ఎల్లప్పుడును, వానితోడన్ - ఆభ్రాహ్మణునితో, కేళిసల్పుచునుచున్ - సంభోగించుచుచుచు, పరిచెనే - పరిపించినాఁడా.

క|| ఈమాటలు ముని దివిజ, స్వామికి విరిపించెవేరి * జననాథ యతే దేవేంద్రీకాసిందురొ యి, యామానిని యతని కంత * యలికొ జమ్మి. 25

అ|| జననాథ - ఒరాదా, ముని - ఆనాగదుఁడు, ఈమాటలు - ఇచ్చటజరిగిన సందర్భమున యంతయును, దివిజస్వామికిన్ - దేవతాప్రభువగు నింద్రునకు, విరిపించెవేరి - చెప్పినట్లయిన,

అతండు - అయిద్రుండు, ఏమనిశాసించునో - ఏవిధముగ నాజ్ఞాపించునోకదా. ఇచట 'ఏమని' అనుటకు 'నూ. ఏమ్యాదులయిత్తునకు సంధి వైకల్పికముగానను' బా. వ్యా. అని - ఇట్లుతలంచి, ఆ మానిని - ఆమానవతి, అతనికిన్ - ఆనానదును, అత - అతయనైకముగా, అలికంఘమ్మ - భయ పడెనునుమా.

—: సారదుండిద్రనభక్తజేరుట :—

వ|| ఇనియిట్లుండె నట నాదుండు చని యెదుట హాహా హూహూ ముఖ్య విఖ్యాతగాయన గేయ నవీనమాధురీ ఝరీతరంగనినదాయమాన మేకాద్యవృత్త పాత్ర విచిత్రకంకణ ఝణత్కారచామికర మేఖలాకికిణి ఘుళఘుళమాపుర కలకలధ్వనులచే సంతసించుచు సంతతవందమానత్రయస్త్రిం శత్రోక్తిదేవతా సలసేచ్యమానుండై రత్న సింహాసనంబున నాసీచుం డై యున్న సహస్రలోచనుం గాంచి నిలిచిన. 26

అ|| ఇని - ఈవృత్తంతము, ఇట్లుండెన్ - ఇటుండనిమ్ము, అట - అక్కడనుంచి, నారదుండు - ఆనారదుమహర్షిచని. పోయి, ఎదుటన్ - తనప్రమోద, హాహా.....ధ్వనులచే-హాహా..... హూహూ- హాహాహూహూవులను పేదగల, ముఖ్య - గంధర్వ ప్రముఖులలో, విఖ్యాత - ప్రసిద్ధిగల, గాయన సంగీతమును బాడుకట్టి పురుషులయొక్క, గేయ - పాట, నవీన - నూతనమైన, మాధురీ - మాధుర్య మనెడు, ఝరీ - ప్రవాహముయొక్కతరంగ - అలలతోడి, నినదాయమాన - ధ్వనించుచున్న, మేర కాది - మేరకమొదలగు, అస్సగ - దేశవేద్యలలో అస్సగ, నీళ్లనుండిలేచినవారు అనివృత్తి. “అప్పు నిర్మధనాదేవరసాత్త స్మాద్యరస్త్రియః ఉత్తేకుర్మనుజశ్రేష్ఠ తస్మాదప్సఃసోఽభవన్” పాత్ర - నాట్యమాడెడు స్త్రీయొక్క, విచిత్ర - చోద్యమైన, కంకణ - హస్తాభరణములయొక్క, ఝణఝణ త్కార - ఝణఝణయనిమ్రోగుచున్నట్టియు, చామికర - సువర్ణమయమైనమేఖలా - మొలనూలు యొక్కయు, కింకిణీ - చిఱుగంటలయొక్కయు, ఘుళఘుళ - ఘుళఘుళయనెడు, నూపుర - కాలియండల యొక్కయు, కలకలధ్వనులచేన్ - కోలాహలా రావములచేత అనఁగా బహువిధములగు నినాదములచే ననుట, సంతసించుచున్ - సంతోషపడుచు, సంతత.....మానుండై, సంతత - ఎడతెగని, వ దమాన - నమస్కరించుచున్న, త్రయస్త్రింకతోక్తి - ముప్పనిమా.డుకోట్ల, దేవతా - దేవతలచేత, సంస్థేవ మానుండై - కొలువబడుచున్నాడై, రత్నసింహాసనంబునన్ - దేవలోకమునఁగలనులులతోనిర్మింపఁ బడిన రాజసీతమునందు, సింహాసన మన గా సింహముఖమేష్టించియుండు కనకమయ మగు నున్నత పీఠము. అసీచుండై - కూర్చున్నవాడై, ఉన్న సహస్రలోచనున్ - ఉండిన, జేయకన్నులుగల యియింద్రుని, కాంచి - వీక్షించి, నిలిచినన్ - నిలఁబడఁగా, ‘ముఖ్యవిఖ్యాత-గాయనగేయ-మాధురీ ఝరీ-పాత్రవిచిత్ర-కంకణఝణఝణ ఇత్యాదులనుప్రసాలంకారము.

తా|| దీనినిట్లుండనిమ్ము. అచ్చటి ండికలహాభోజనం దరిగి తనయెదుట హాహాహూహూవు లనెడు గంధర్వప్రముఖులలోఁ బ్రసిద్ధికెక్కిన సంగీతవిద్యాధికులయొక్క గానమునందలి మాధుర్య మనెడు ప్రవాహముయొక్క అలలతోగూడి ధ్వనించుచున్న మేరక మొదలగు వివిధవేద్యలలో నర్తకి యొక్క వింతయైన హస్తాభరణములయందలి ఝణఝణ యనుమ్రోతయొక్కయు, సువరంజి మొలనూలు

యొక్కయు, జీలుగఁటలయొక్కయు ఘశఘశయనెడు కాలియందెలయొక్కయు మిశ్రితకములచేత నానందమునొందుచు ననిశము ననుస్మరించుచున్న ముప్పగిమూఁడుతోట్ల దేవతలచేఁ గొలువఁబడుచు దివ్యమణులతో రచించఁబడిన రాజశీఘ్రమునందుఁ గూర్చుండిన వేయికన్నులవానిం గాంచి నిలువఁబడఁగా.

—: ఇంద్రుఁడు నారదుని సమాచారములడుగుట :—

క॥ మునిసాధుఁ గాంచి సుగపతి, ప్రణతసమారాధనార్ఘ్యః పాద్యాదివిధు
ద్వినయమగ నొనఁగి యర్హాననమునఁ గూర్చుండ నునిచిఁ నంలిబుద్ధిక్. 27

అ॥ సుగపతి - ఆదేవతాపభువు, మునిసాధున్ - మనులలో శ్రేష్ఠుఁడగు నారదుని, కాంచి - పీక్షించి, సలలితబుద్ధిన్ - స్రవకాంచుచున్న తెలివితో, ప్రణత.....విధుల్, ప్రణత - స్తోత్రము చేయఁబడిన, సమారాధన - పూజించుటయును, అర్ఘ్య - పూజాద్రవ్యమును, పాద్య - పాదోదకమును, ఆఁ - మొదలుగాఁగల విధుల్ - విధానములను, చేయుటలను, వినయముగన్ - నీతితో, ఒసంగి - ఇచ్చి, అర్హాననమునన్, అర్హ - ఉచితమైన, ఆసనమునన్ - సీతమునందు, కూర్చుండనునిచి - ఉపవిష్టఁ డగునట్లుచేసి,

తా॥ దివస్థుతి యమ్మునిశ్రేష్ఠునిఁజూచి తనబుద్ధికుశలత వీసింపఁ బూజాద్రవ్యమును బాదోదకము నిడి తగినపీటయందు గూర్చుండఁజేసి.

క॥ మునియనుచుతిఁ దానుచితా, ననమునఁ గూర్చుండి నత్రః పంగఁబున నో
యనఘాశ్మ యెచటి కరుగుచుఁ జనుదెంచితి రిటకు నాదుఁ జన్మఘలమునన్! 28

అ॥ మునియనుచుతిన్ - ఆనారదునియొక్కసమ్మతితో, తాన్ - ఆయింద్రుఁడును, ఉచితాసనమునన్ - తనకర్నాతగల సింహాసనమున, కూర్చుండి - ఆసీనుడై, సత్రపనఁగంబున్ - మంచిప్రస్తావనతో, ఓయనఘాశ్మ - ఓపుణ్యపురుషుఁడా, ఎచటికరుగుచున్ - ఎన్నోటికి బోవుచు, నాదుజన్మఘలమునన్ - నాయొక్కజననకాల కుభప్రాప్తివలన, ఇటకున్ - ఇచ్చటికి, చనుదెంచితిరి - వచ్చితిరి, ఈ బహువచనప్రయోగమునకు “స్యాత్పూజ్యత్వ వివక్షాయాం మహతాం బహుతానతా” అని యధ. ఇచట బ్రస్తావనవశమున నారదునడుగుటయు నాతఁడు రంభయొక్క కృత్యములను జెప్పటయును యుక్తియుక్తమే ‘సూతాఃపౌరాణికాఃస్రోత్రా మాగధావంశకంసకాః, పండితస్త్యమలప్రజ్ఞాః ప్రస్తావన్సద్భోక్తయః’ అనికాస్త్రము. ‘మునియనుచుతితానుచితా’ అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ ఆసంయమిసమ్మతితోఁ దానును దనసింహాసనమునఁ గూర్చుండి మంచిప్రసంగపందర్శమున నోపుణ్యత్మా! ఎచ్చటికిఁజనుచు నాయదృష్టవశమున నిటకుదయచేసితిరి?

—: నారదుఁడు రంభనేరములఁజెప్పుట :—

క॥ ఆఁ విచి ముని దరహాపితా, ననమున సురలోకనాథః నానాదేశలం
జని భవవి జిత్రమొక్కటి, గని వచ్చితి మీకుఁ దెలుపఁ గాఁ బుగలవన్. 29

అ|| అనన్ - ఇన్లుపబుకగా, వి - ఆన్లుచి, ము - ఆనారమడు, వరహాకత - చిలు
నవ్యతోగూడిన, అనమునన్ - ముఖముతో, మరలాకనాధ - ఓవ్వగ్గాధిపతి, నానాదికలన్ -
అనేకదిక్కులకు, చని - పోయినవాడనై చిత్రము - ఆశ్చర్యము, ఒక్కటి - ఒకటి, కని - చూచి,
మీకుఁడెంపఁగాన్ - దానిని మీకుఁజెప్పటకు, పనిగలనై - కార్యముగలవాడనై, వచ్చితిన్ -
వచ్చెంచితిని, నారదుఁడు కలహములను దెబ్బవాడగుటయే కాక యింద్రుని ప్రసంగవశమయినప్రశ్న
యును పేతువేయయినది, అన. విని. మని అనుపాసాలంకాగము.

తా|| ఆర వి నారదుఁడు మదహానుతో నోత్తివిష్టపాపతీనే నన్నిదిశలయందుఁజరించి
యొకచిత్రము చూచి దానిని మీకుఁజెప్పఁ జనిగలిగి వచ్చితి.

క|| మునినాథ యేఁచిత్రము, గదఁగొంటివా యాతీయఁ + గదవే యన
న్విగవోయి నముచిసూచన, యనిమిషశఃణీలలామ + యవనీస్థలిలోక. 30

అ|| మునినాథ - ఋషి శ్రేష్ఠుఁడవగు నోనారదుఁడా, ఏమిచిత్రము - ఏమిచోద్యము, కనుఁ
గొంటివా - చూచియున్నావో, ఆతీయ గదవే - సెలవియ్యఁగదవయ్యా, అనినన్ - ఇట్లువచిం
పఁగా, నముచిసూచన - నముచియియ రాక్షసునిఁజంపిర యింద్రుడా, విగవోయి - నేఁజెప్ప
వృత్తాంతము నాకర్ణింపుము, అనిమిషశఃణీలలామ - దేవవేశ్యలలో యారవతి యగునారంభ,
అవనీస్థలిలోక - భూమియందొకచోట, ప్రైపద్యముతో నవ్వయము. ఈపద్యమున 'నానాతీయః
గదవే' అనుటకు "ప్రార్థనార్థే భవే న్నాంతాత్మదేత్సర్థ విశేషదః" అథ.

తా|| ఓమునీంద్రా నీవు కనుఁగొనిన వింతయేమో సెలవియ్యఁగా ముత్రామావియము. రంభ
యను నప్పగింపగన భూలాకమున దొకచోట.

క|| అలనాటనుండి ద్విజుని, గుఁగొని యిటు రాక యుండెఁ + గా దానికి నా
యిలవేల్చే యిలువేలుపు, బలభేదన యేమిచెప్పఁ + బనియున్న దిఁకిన్. 31

అ|| బలభేదన - బలాదుని సహించినవాఁడా, అలనాటనుండి - శివునియానతి ననుస
రించి నీపురంభ కాజ్ఞయొసంగిన దినమునుండియు, ఇచట 'అల'దేశ్యము ప్రసిద్ధిని దెబ్బపురది. 'అల్ల'
అనియు రూపముకలదు. ద్విజుని - ఆబ్రాహ్మణుని, కలగొని - లోఁగొని, ఇటు - ఇక్కడికి,
ఇదిదేశ్యము. రాకయుండెఁగా - రాకయున్నదిగదా, దానికి - అయొక్కరంభకు, అ ఇలవేల్చే -
ఆబ్రాహ్మణుండే, ఇలవేలుపు - గృహదైవము, ఇంటియందు నిశ్చయమును బూజించుదేవుఁడు ఉదా.
"శ. ప్రమదవిలాస నర్తనవిభాసుర గోపకేశోరమూర్తితో, దను కిలుకేబై సెలయుఁతాండవక్ష్మి
పదాబ్జసేవ" కళా. ఇక - ఇకమీఁద, ఈచెప్పినదానికంటెనుట, ఏమిచెప్పబడియున్నది - నేఁ
జెప్పబడిన పనియేమి కలదు, సమస్తమునీకే తెలియునుట, ఈ ద్యమున 'నాయిలవేల్చే యిలువేలుపు'
అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఓబలవైక్రి శివునాజ్ఞననుసరించి నీవు కంభకు సేవబోయిననాటనుండి యాబ్రాహ్మణుని
దేవతాసేవతోని స్వర్గమునకే రాకుండెనుగదా! దాని కతఁడే యింటిదేవతయైనవాఁడు. ఇక - నేఁజెప్ప
బడిన దేమున్నది.

క॥ సురతనయుల సంభోగము, నిరసింపగ వింటి దాని ♦ నేరంబునకై
సురనాథ నిన్నయ నలె, బరిపాలన మిట్లుచేయఁ ♦ బలపిలి వనుచుకా.

32

అ॥ సురనాథ - ఓయిండుఁడా, సురతనయులసంభోగముకా - దేవతలకుమారులైనయావనుల యొక్క సంభోగమునందు నీతిగలవారియొక్క రతికేళిని, నిరసింపఁగక - తిరస్కారముచేయఁగా, వింటికా - నేనువినియున్నాను, దానినేరంబునకు - ఆవిడయొక్క దుష్టస్వభావముకొఱకుగాను; ఇట్లు - ఈప్రకారముగ, పరిపాలనము - ఈస్వర్గమును గాపాడువట్టి కార్యమును, చేయక - చేయుటకు, పలపిలిచి - పొందించితివి, అనుచుకా - ఇట్లుపలుకుచు, నిన్నయనవలెకా - నిన్నేనిందించ వలయునునుమా, ఇచటఁ బరిపాలనాలోపము నీయదియే కాని దానివల్ల నేమి కల దనుటచే వ్యాజస్తుత్యలంకారము. “వ్యాజ మ్మత్త్యుభే నిందాస్తుతిర్వాచాశీరనృధా” కా. ప్ర. ఉదా. “క. అనను రణరంగములనీ, యసినటినటియింప గరులఃపారులకా విరులకా, వెననొసఁగు నార యెంతటి, రసికుఁడు నీవైరి యోబరాజువృసింహా” కా. సం. “హే హేలాజితబోధిసత్వ వచసాం కింవిస్తైస్తాయధే నాస్తీ త్వత్సదృశః పః పరహితాధానే గృహీతవ్రతః, తుమ్యత్వాంధజశోపకార త్నటనావైముఖ్య లబ్ధాయశో, భారప్రోద్ధమానే కఠోపి కృపయాసాహాయ్యకం యస్మదోః” పుంజ.

తా॥ ఆవిడ సంభోగవిద్యయం దారితీస దివిజకుమారులైనతము నిందింపఁగా నేను వింటిని. దాని నేమిచే యఁగలము. స్వర్గపరిపాలన మిట్లున్నందులకు నిన్నే తెగడవలయును.

గీ॥ కాన నీభోగసంపదఁ ఘనము లిదటి, సాంపు పెంపును రంభకుఁ నింపునట్ట, దనచుఁ
దోచుచున్నవోఁ మనిమి మేంద్ర, మానవులమీఁదియధికనఁ మృతముఁజూచి శిశి

అ॥ ఓయనిమిమేంద్ర - సురపతివగు నోయిండుఁడా, ఆపెకు, మానవులమీఁది - నరులపైన, అధికసమృతముకా - ఎక్కువైనయిష్టమును, చూచి - కనుగొంటిని, కానకా - కనుక, ఉదా. “నే. కానఁబద్ధహితుఁడు ఘస్రకాలంబున” వి. పు. నీభోగసంపదఘనములు, నీ - నీయొక్క, భోగ - ముఖముయొక్కయు, సంపద - కలిమియొక్కయు, ఘనములు - గొప్పతనములు, ఇచటి సాంపుపెంపు ఇచటి - ఈప్రదేశమునగల, సాంపు - యోగ్యతయొక్క, పెంపు - సమృద్ధి, రంభకుకా - దేవ దాసీయగు నాయొక్కరంభకు, ఇంపు పుట్టదనుచుకా - ఆనందము కలిగించుటకేదని, తోచుచున్నది - నాకున్నురించుచున్నది. ‘సాంపు పెంపు ఇంపు’ అనుప్రాసాలంకారము.

తా॥ దానికి మానవులమీఁది మిక్కుటమైన యనురాగమును జూచి నీభోగసంపదృద్ధిలాఠంభ శేమాత్రమును సంతోషమును గలిగించుట లేదని నాకు విదిత మగుచున్నది.

చ॥ మనసలకూబరాదు లవఁ మానము నొందెద రంచు నాడె నో

యనిమిషలోకనాథ యది ♦ యాధరణీసురపుత్రులొడ నా

దేవవచనంబులెల్లఁ బ్రక ♦ టింపను నట్టిబొట్టఁజెట్టిగా

ముగిరికు నూకు నేల వియ ♦ మాహాముగ కది దుసేనపాపము

34

అ॥ ఓమనిమిషలోకనాథ - స్వర్గాసపతివగు సోయింద్రుడడా, విను - అవసరింపుము, అది - ఆయొక్కరంభ, ధవజీశురపుత్రుతోడకా - బ్రాహ్మణునికొడుకైన యానింపుమనితో, మనలకూబ రాదులు - మనస్వర్గమునందున్న నలకూబరుడు మున్నగాఁగలవాని, అవమానముకా - పరాభవమును, బొడవదంచుకా - పొడవరనుచు, అడకా - పలికెను, ఆసినించుబుల్లెల్ల - అనియతితోఁ జెప్పిన మాటలన్నియు, స్రకటింపకా - స్పష్టపఱచుటకును, అట్టిని - ఆ గాటిని, బైటఁబెట్టఁగల - బహిరంగము చేయుటకును, మునులకుకా - ఋషులకు, మాకుకా - మాపంటివారిక, అనఁగాఋషుల మైనముమబొట్లకునుట, ఏల - ఎందుకను, అక్కఱలేదనుట, అని - అట్టిసర్వస్వ, మోహముగాక - వలపుగాక, దానిపాపమా - దానిదోషమా, అనఁగా వానియందావనకల ముకారమున నటుల జరిగినది. గాని పాపము దానినకుటవలన నేలప్రయోజనమునుట, ఇందునూఁపపాపమున పర్ణజయతి చెప్పఁబడినది. క. తమతమ యసునానికవర్ణములు విడిచి వెనుక విప్రులు నాల్గునుదమలోఁ, దమకు నర లేక నిలిచిన నమరాహిత దమవర్ణములనఁబరగుకా. అప్పు. 'ఆనిమోహముగాక దానిపాపమా' యనుటచేత అలంకారము వ్యాజనింద. 'నిదామానింద యావ్యక్తిర్వ్యాజనిందేతి గీయతేవిశేష నిందోయస్తే ప్రోకేకమేవాహుచ్చిరః' అని శున.

తా॥ ఓ స్వర్గప్రభూ విన్నావా మననలకూబరాది యావను లాబ్రాహ్మణకుమారులకు సరిరాక యవమానమును బొందుదురనెను. అది పలికినపలుకులెల్లఁ దేటపఱచుటకును బైటఁబెట్టుటకును మునుల మగు మాపంటివారికె దులకు? అదియంతయు ముకారముగాని దానినన్నందువలనఁబ్రయోజనమేమి?

— ఇంద్రుడు రంభపై నాగ్రహించుట :—

చ॥ అన విని వజ్ర మండిపడి • యౌ సపు నారద యద్ధరాత్మరా
లనిమిషలోకభోగధర • మల్బయుగాఁ దలపోయకున్న న
మృగుజుని బాయకున్నె బళి • మంచిది దానికి నేన గర్వముం
బెనిచితి నిన్నినాళ్లు నిరక • బెత్తఱికం బొకయింత కుం చెదకా.

35

అ॥ అనకా - ఇట్లుపచించఁగా, విని - ఆకర్ణించినవాడై, వజ్ర - వజ్రమే యాయుధముగా గల యాయంద్రుడు 'ని. వజ్రంత్యక్తి'కులికశస్త్రయోః మణివేధరత్నభేదే" శేషవ. 'వజ్రపాణిర్మ హేంద్రః సురగ్రామణీర్యామ నేమిర్వృషానాకనాథోహరిః' త్రి. శే. మండిపండి - శోపముయొక్క యధికముగలవాడై, నారద - ఓనారదమహర్షి, ఔనవుకా - అవునవును, నీవుబెప్పినది సత్యమే యని త్వరితముగాఁజెప్పట. ఉదా. కా. ఔనోనేవలయాల' దకా. చ. అద్ధరాత్మరాణః - దుర్మార్గురాలైన యాయొక్కరంభ, అనిమిషలోకభోగధరముకా - అనిమిషలోక - స్వర్గమునఁగల, భోగ - ఆనందముయొక్క, ధరముకా - అధికమును, అల్పముగాకా - అబుమాత్రముగా - కొంచెముగా, తలపోయకున్నకా - ఎంచుకుండినట్లయిన, అమృతముకానికా - అమానవుని, పాయకున్నె - విడువకుండునా, బళి - మెచ్చుట. మంచిది - సరియేకానిమ్ము, అనఁగా దానిపని కనుగొనియొకననితోపముతో నంగీకరించుట, దానికికా - ఆయచ్చరకు, నేన - నేనే, ఇన్నినాళ్లు - ఇంతకాలమువఱకు, గర్వముకా - అహంకారమును, ని. 'గర్వోఽభిమానోఽహంకారో చిత్తోద్రేకస్త్వయోమదః' అని అ.

‘పెనిచిత్ర’ - పుద్గితేనీతిని, ఇకక - ఇకమీదట, ‘పెద్దటికంబు - అభివృద్ధియొక్క ఘనమును, ఒక యంత - కొంచెము, కుంచెదక - తక్కువచేయుచును, ఇందు ‘జౌనపుకా’ అనుటకు ‘సూ.అద్రుతా సమజాతీవాం ద్విరుక్తావంత్యలోపితా, అన్యేహంచద్విరుక్తాన్యర్భహులౌపాగమామతాః’ అథ. దురాత్మురాలనుటకు ‘సూ. దారాధేత ఉదపిరః’ అని నన్న. ‘పెద్దటికము’ అనుటకు ‘సూ. అన్యే చ బహవో దేశ్యవక్షకాః అర్థశేవకాః క్వచి దంత్యస్య లోపస్సన్యిత్రన్యని ద్వర్ణాగమో మతా’ అథ.

తా|| ఇట్లుచెప్పగా విచి జేబునొక కనలి నారదా ఆవురవును. ఆదుర్మార్గురాలు దేవలొక సౌఖ్యాధికము నల్పముగా నెంచును నానరుని విడువకుండునా? జౌరా దానిసామానము, సరే కానిమ్ము. దాని కింతటి మనమును చెంచినది నేనే ఇక నట్టిగొప్పతనమును దగ్గించెదను.

ఉ|| ఓమునిసార్వభౌమ సరః + సోక్తుల బాపనమిండగానితో

నే మచి నిదనేసె జగః + దీడితరూప విలాసనంపదు

ద్వామశరీరులం ద్రిదశః + ధామ్యమూయల లంఘనానినే

రోప్ ‘మనసశ్శునాంఘృతమ + రోచక’ మన్యులుకాచంచునో.

36

అ|| ఓమునిసార్వభౌమ - ఋషులలోఁ జక్రవర్తివగు నోనారదుఁడా, బాపనమిండగానితో - బ్రాహ్మణుఁడయిన అంతుమగనితో, సరసోక్తుల - సుసములాడుటయందు, జగః.....రులక, జగత్ - ఈమూఁడులొకములయందు, ఈడిత - స్తుతించఁబడిన, ‘ని. ఈడితశ స్తవణాయత పతాయిత ప్రణాత పశిత పనిదాని అవగీర్ణవర్ణితాభిప్రేతేభిదాని స్తుతార్థాని. అ. రూప - చక్రఁదనముతోఁ గూడిన, విలాస - ప్రకాశముయొక్క, సుపత్ - అతిశయమున, ఉద్దామ - మదించిన, శరీరులక. తనువుగలవారిని, త్రిదశధామకుమారులక - త్రిదశధామ - దేవతలకునివాసమున స్వర్గమునఁగల, ‘సూ. సంఖ్యయావ్యయాసన్నా దూరాధిక సంఖ్యాః సంఖ్యేయే, త్రిదశపరిమాణమేషా అస్తీతి త్రిదశాః, ఇత్యాది సోబహుప్రీహిః’ ‘సూ. బహుప్రీహా సంఖ్యేయేదబబహుగణాత్’ సిద్ధాం. ఇతి త్రిసార్వమి. త్రిదశః తృతీయమైన కౌమారదశ సర్వధాకలవారనివృత్త. కుమారులక - యౌవనపురుషులను, ని. ‘కుమారో బాలస్కందే యువరాజేశ్వచారక’ విశ్వ. ఏమనినిందచేసెక - ఏమని దూషించినది. లంఘనానినేరోప్ - వ్యభిచారశ్రీలలో నధిపురాలైనదానియొక్క. జాతనమైయుండు నేమో, ‘మనసశ్శునాంఘృత మరోచకమ్’ (టక్కులయొక్క మనస్సునకు నెయ్యిరుచిదానుండదు) అన్నటుకు - అనువాద్యమును, ఆచరించునూ - నడుపునేమో, అనఁగాఁ గుక్క నేయిపనికెరాదని దుర్మార్గునగుల చెడుపదార్థములఁడినినట్లు దివ్యభోగముల నిరసించి మానవుని పొందుఁగోరుచున్నదేమో యనుట. ఇచట ‘ఆచరించునూ’ అనుటకు ‘సూ. ఏదోతౌవ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థన పరాక్రియాణారహ్నః’ నన్న. ఇందు ‘సరసోక్తులక’ అనుచోట ‘ఇతరత్రచద్వితీయాః’ అనెడు సూత్రముచేత సప్తస్వర్గమునందు ద్వితీయవచ్చినది. నాలుగవపాదమున నఖండయతి చెప్పఁబడినది. ఇందు ‘మనసశ్శునాంఘృత మరోచకమ్’ అన్నటుకు, అని సంధిజేయుటవలన మకారమయినది. ‘సూ. శబ్దానా మంత్యభాగేషు యో2 మస్వారః ప్రవృత్తయే, తస్యాచిపరతో మస్వాస్త్రీ తస్యత్రహరిశ్మయైః’ అథ. అనుటకు ‘సూ. తదాంతంబులై యనంతమై క్తంబులయినను, లం, రు, లయిత్యంబునకు లోపంబు బహుళంబుగనగు. బా. వ్యా. లోకోక్త్యలంకారము. ‘ఉద్దామశరీరులక’ ద్రిదశధామ కుమారులక’ అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఓఋషిచక్రవర్తి! బాపనమింకగానితో సరసములాడునప్పుడు ముల్లోకి మునవన్నె కక్కిన చక్కదనముగల వేలుపుకోడెగాండ్ర నేమని నిందించినది? అంకులాదులలో చొరసాగి యైన దానిజాతి తన మామకక్కుకు నేయిరుచించదనినట్లు, నివృత్తిభోగముల నిరసింపిమానపుని పొందునట్లలపించిననున్నదో.

సీ|| యజ్ఞశంత్రములందు + హవిగన్నములచేత, బుంజీభవించిన + పొట్టక్రోవు
జగదేకసౌందర్య + చాతుర్యములచేత, దుర్వారతరమై + గర్వరేఖ
సురతనూజలతోడి + సుతనూనగ్గచే, గంపభించినమహా + సందగరిమ
నిపుణతదీపించు + నృశ్యవైఖరిచేత, బెంపావహించిన + పెద్దటికము

గీ|| సరససంగీతసాహిత్య + పరిచయమును, బ్రథమఁజెందినబహుమాన + పాటవంబు
కొంత దివ్యులలోపలఁగొఱతవడఁగ, గొఱతవేయుతుఁగనుదీనిఁకొఱకుధాని. 37

అ|| యజ్ఞశంత్రములందుకా - యజ్ఞయాగములయొక్క, శంత్రములందుకా - ప్రయోగముల యందు, ఈలాగునఁజేయవలయుననెడి విధానము ననుసరించి చేయునప్పుడు, హవిగన్నములచేతకా - హోమముచేయునట్టి యోగిరముతో, పుంజీభవించిన - రాకిగాఁగూడిన, ని. 'పుంజరాకితూత్కరః కూటమస్త్రీయాం' అ. పొట్టక్రోవు - పొట్టయందుఁగలమదమును, జగ...చేతకా, జగత్ - మూడు లోకములకు, ఏక - ముఖ్యమైన, సౌందర్య-అదముతోడను, చాతుర్యములచేతకా - నేర్పుతోడను, దుర్వారతరము - వారింపవలవిగానిది, ఐగుర్వరేఖ - అయినట్టివర్షముతోఁగూడిన శరీరసౌష్ఠవమును, సురతనూజలతోడి - జేవతలకుమారులతోఁగూడి, సురతసంస్థచేకా - సంభోగసంబంధమువలన, కందభించిన - అంకురించిన, మహాసంద - అధికమయినసంతోషమయొక్క, గరిమ - గొప్పతనమును, నిపుణతకా - నేర్పుతో, దీపించు - ప్రకాశించునట్టి, నృశ్యవైఖరిచేతకా - నాట్యముయొక్క క్రతుమువలన, పెంపు - అభివృద్ధి, ఆవహించిన - ప్రవేశించినట్టి, పెద్దటికము - గౌరవమును, సరస...యమును, సరస - రసయుక్తమైన, సంగీత - పాటయందును, సాహిత్య - పాండిత్యము నందును, పరిచయమును - మాలిమియును, ప్రథమఁజెందిన - ప్రసిద్ధికెక్కిన, బహుమానపాటవంబు - గణ్యతయొక్కపటత్వమును, ఇచట ప్రశిష్యాశబ్దమునుగూర్చి 'సూ. దగ్ధతోహలాజ్ఞాస్థాః హలా ద్దగ్ధహార్యకారస్వరః స్వాత్ ఇష్టేమేయస్తు 'టీ.' భస్యజ్ఞేష్టాపః స్వాస్తిజ్ఞేమేయస్తు పృథోర్భాషః ప్రశిష్యా సిద్ధాం. "శ్లో. పృథుఃపృథుశంభృశంచైవ కృశంచదృశమేవచ పరిపూర్వంవృశంచైవ షడే తాకా రవిహస్తరేత్" అని వృత్తికానుడు. కొంత - కొంచెము, నివృల్లలోపలకా - వేల్పులలో, కొఱతవడఁగకా - తప్పురసపనుట్లుగా, దానికా - ఆయొక్కగంభను, దీనికొఱతకా - ఈనీరము నిమిత్తమున, కొఱతకా - తగ్గయినచోట - నీచస్థానమున, నేయుంతుకా - పతనయింపదను. కను- చూడుము, ఇందలి 'కొఱత' యను పదప్రయోగమునటుదా, 'క. అంతలఁ గదలం దెల్లఁగొ, అంత యెంతతయను లేక' అంటెల్ల నిగుర్, అచ్చనె. రా." (మఱియు 'కొఱతకా' అని యవ్యయించుపక్ష మున ఉదా. 'మ. విరసుండై కొఱతంబడుం గు కవి పృథ్వీభృతమీపద్మలికా' స్వా. మ. ఇల్లునవ్వయించుట

తా|| యాగవిధానములయం దగ్నిలో వేల్వబడుచున్న యగ్నమును నిమటవలనఁ గూడినపొట్ట క్రొవ్వును, మూడులోకములయందుఁ బ్రధానముగ నొప్పచున్న చక్కఁదనముతోను, నేర్పుతోను, వాఁంప నలవిగాకున్నదర్పము గల శరీరసౌష్ఠవమును, నివ్యపురుషులతోడి సంభోసంగబంధమువలనఁ జిగిరించిన యధికసంతోషముయొక్క గౌరవమును, నేర్పుగల నాట్యక్రమమునఁ జెంపొందిన గొప్ప తనమును, రసయుక్తమైన సంగీతసాహిత్యములయందలి ప్రసిద్ధియును, విస్తారమైనజ్యోతావటుత్వమును, గొంచెము నివిజాలలో డిందువడ నిండులకై దానిం గ్రిందఁ బడవేయింతును జూడుము.

౩|| అని పల్కునవనరంబున-

38

అ|| అని - ఈప్రకారముగా, పల్కు - వచించుచున్న, అవసరంబునకా - సమయమున,

—: రంభ యింద్రసభకు నేగుట .—

సీ|| మోవిపైఁ గఁపించుములువాఁడిపలునొక్క, లొగిఁ జిన్ని కెంపులఁ సొగసుఁ జూపఁ
జెక్కులపై జాతిఁ చెదఁ గుంతలములు, మకరికాపత్త్రులం ఁ పదఁ పహింప
జిగిగుబ్బచన్నలఁ జిటులుగఁధవునరు, ట్టులుఁగుపయ్యెదలోనఁ జొంగలింప
నలువొందునునుమేనిఁ నవనఖాఁకుములు, బాలేందురేఖలఁ పగ హసించ

గీ|| జాటుకొప్పున ముడిచినఁ జాజివిరుల, తావి తనతోడియచ్చుఁ తలిరుబొండ్ల
కై శ్యకల్పనూనసాఁ గంధ్య మడచ, రంభ చచుదెంచె జేవతాఁ రాజసభకు. 39

అ|| రంభ - రంభమును నాయుప్పగన, మోవిపైకా .. క్రిందపెదవిమీద, ఇచట 'మోవి' అను పదమునుగూర్చి 'నూ. అజన్య జన్యభేదేనకద్వాన్యుర్వికృతౌమతాః జన్యాంతగతవగ్గానాం భూయస్సీన్యా ద్విచిత్రతా' అన. నూ. అనుతాఁప్రీయాం సమానాం స్వస్యస్త్రీ సమస్యలోపః, స్త్రీవక్కుప్త స్త్రీ సమా' నన్న. కనిపించు .. అగపకునట్టి, ములువాఁడిపలునొక్కలు - ముల్లువంటి పదముగల దంతముల యొత్తిడివలన నణగినగుంటలు, ఒగికా - మరసగా, చిన్ని కెంపులసొగసుకా - చిన్నవియైన పద్మరాగములయొక్క సౌందర్యమును, చూపకా - కనబఱచుగా, చెక్కులపైకా - చెక్కిళ్ళ మీఁద, జాతి - నిగబడి, చెదగుకుంతములు - ప్రసరించుచున్న తలవెండ్రుకలు, మకరికాపత్త్రు సంపదపహింపకా, మకరికాపత్త్రు - చెక్కులయందలఁకారముగా లిఖించిన మకరికాపత్త్రుల యొక్క, సంపద - అతిశయమును, పహింపన్ - ధరించుగా, జిగిగుబ్బచన్నలన్ - కాంతిగలిగి గుండ్రనివైన స్తనములయందు, చిటులుగంధపునరు - తునుఁగుచున్నట్టి పరిమళముతోఁగూడిన పువ్వు మాలికలు, జిటు గుపయ్యెదలోనకా - మందమయిపయ్యెంటలూ, చెంగలింపన్ - ప్రకాశించుగా. ఇచట 'చెంగలింపకా' అనుటకుచూ "ప. కొట్టితఱచును గనగనలివయును జెంగలించు బాంగలిత్వత్రంబున నేత్రంబులకు నింపుసొంపు సంపాదించ" భీష్మ. పు. నలువొందునునుమేని - ఒప్పిదమైన నున్నని శరీరమునందఁగల్గ. ఇచట 'నునుమేని' అనుటకు 'నూ. భవేద్రాపికల్పస్య క్వచిద్యోగేనసాధుతా' అనుపదమునకుఁబ్రాంతముగానన - మాత్రపమయన, నఖ - గోళ్ళయొక్క, అంతరములు గుఱుతులు, బాలేందురేఖలపడు - బాలచంద్రునియొక్క, రేఖలవన - సన్ననియాకారములయొక్క.

కాంతిని, బాలచంద్రుడు సన్ననిగీజవలెనుండును. “ని. శేఖాస్వాదల్పకే ఛత్రస్వాభోగోల్లేఖయో రపి” విశ్వ. హాసింపక. పరిహాసముచేయంగా, ఎంతాళిచేయంగా ఇచట నునుమేని నవనఖాంకురము లనంగాగానుకాస్త్రమున నిట్లు చెప్పబడియున్నది, “సఖాసూతః ప్రగాత్యా యథాస్థానాని కర్మసు పార్శ్వయోః స్తనయో వైచ ఊకాచనితంబసి, కక్షస్థలే చ క్షణాంతే కపాశేచామూలకే” అనంగా స్తనములు. చెక్కిల్లు, చెవితమ్మెలు, బాహుమూలములు, మున్నగునవి. జాణుకోప్పునన్ . కొంచెముక్రిందికి దిగఁబడిన ధమ్మిల్లమునందు, మడిచిన జాణివిరులతావి . ధరించినగి జాతీపుచ్చముల యొక్క పరిమళము, తనతోడియచ్చరతలిరుబోండ్ల . తనతోసమానులైన పుష్పమువలె మనోజ్ఞారాం ద్రయిన యపునసలయొక్క, కైశ్యకల్పప్రమానసౌగంధ్యము కైశ్య . కొప్పులయందలి, “కేశానాం సమాహః కైశికం కైశ్యం చ” నూ. కేశాశ్వాభ్యాం యథా వన్యతరస్వామి” నీర్ధాం. పక్షే తగజే కైశ్యం కైశికం కేశానాం సమాహ ఇతివిగ్రహః కల్పప్రమాన . దేవలోకమునఁ గలకల్ప శృంగములయొక్క, సౌగంధ్యముక . నువాసనను, అడఁపక . అణఁగియుండునట్లు చేయంగా, దేవతారాజసభకుక . సురలకధిపతియగు నాయుండ్రునియొక్క సుభగ్యయనుసభకు, చనుదెంసెక . వచ్చెను, ఇందు “ములువాడి పలునొక్కులు” అనుప్రయోగములకు “నూ. ప్రసమలుగపిద్వినుల్యాః” నన్న. “నూ. అద్విత్వం చ భవే ద్విత్వందీప్తి” హ్రస్వస్య కేమచిత్” అగ. మఱియు నీసీసపద్యద్విత్వీయ పాదమున “మకరికాపత్త్ర సోపదవహిఁప” అనుచోట బిందుయతి చెప్పబడినది. “క. పనిబూని నిలుమఁ దమతమ, యనునాసికములకు బిందుయతులను వెనుకక, గనుపట్టు నాల్గునిపులును, చెను మన్నలు దాపి తమకుఁ . బిలుఁద గదియుచోన్” అప్పు. ఇచట రంభయొక్క జాణుకోప్పున నున్న జాణిపూవుల పరిమళమును గల్పుప్రమానములకంటె నెక్కువగా వర్ణించుటచేత రతికాలమునఁ గలిగిన పరిమళమతిశయిచెనని భావము. అలం. స్వభావోక్తి. “స్వభావోక్తి రసాచార యథావద్యువగ్ల నమ్” ప్రతా. మోవివై...సౌగంధుజూప . చెక్కుల...వహింప...నునుమేని...హాసింప, ఇత్యాదులుప మాలంకారము, “స్ఫుటే జయతిద్వేష్టి ద్రుహ్యతిప్రతిగర్జతి, అగ్రోశత్రువజానాతి . కకర్గయతినిందతి, తస్యచానుకరోతీతి శబ్దాఃసాదృశ్యవాచకాః, ఉపమాయామిమేప్రోక్తాః కపీనాంబుద్ధిసౌఖ్యదాః” దండి. ఇచట రంభ నిరంకుశునితోఁ గూడి విహరించి కేళిగృహమునుండి యప్పుడే బయటికి వచ్చిన లక్షణములను చెలియఁజేసినాడు. సంస్కృతమునఁగూడ నిట్టివి కలవు. “ద్విభ్రాణాంకగవల్లవేన కబరీ మేకేన పర్యాకులా, మగ్నేన స్తనమండలే నిదధతి స్రస్తం మహాబాంఛలం, ఏషాచందనభేకాంఛిత తను స్తాంబూలరక్తాధరా, నిర్యాతిప్రియమందిరా ద్రతిపతే స్నాహ్లాజ్జయస్ఫీరివ” పుష్ప, ఉద్రేఖా లంకారమును, కూచించుచి తిమ్మకవియ నుట్లెవర్ణించినాడు.

నీ. ఎదసిన జిలుఁగు ప . య్యెదతోడ ముడిపిడి, నేలజీరాడు పె . న్నెలులతోడ
గరఁగి నెమ్మొగమెల్ల . తెరయుకన్తుబోడ . దొలఁగినచెవిగూకు . దొయివోడ
గుడుగకనినుచు ని . ట్టూమ్మగాడ్పులతోడ, జూతిననెఱిబన్న . సరమవోడ
తెదతినపాపట . చేర్చుక్కజాట్టుతోఁ, బొడిపాడియెనమ . పూతతోడ
తే|| మగనిపిమ్మట నెమ్మేను . మఱచినిదుర, జెందునుకోదనిబొది . చెలవనిపుడు
చెనుతెజంగులుగడుసఁబడఁ ధోదంగ, నంచుఁగలయుంచి చచ్చుననచట్టునదలి . అచ్చుతెజా .
తా|| రంభ మోవివై . జిన్నిచ్చిన్న పద్మరాగమణుతో యనునట్లు ప్రతాపిహితమును పరిమళములతోను, చెక్కులపైఁ జెదరి మకరికాపత్త్రములవలె దీపించుచున్న కేశాశ్వాభ్యాంబుద్ధిసౌఖ్యదాః గుర్తింప

తా|| భూలోకమునఁ దనజాడలన్ని కనివచ్చి నారదమహర్షి గాంచినతోడనే యా వామ లోచనకు మనస్సునఁ బరిపరివిధముల విచారముకలిగెను.

—: ఇంద్రుఁడు రంభనుబ్రశ్నించుట :—

ఉ|| అప్పుడు వానవుండు కడు * నాగ్రహ మొప్పుగ నత్తలోదరిం దప్పక చూచి నిన్ను వను * ధామరసూతిఁ గొగిలిచ్చి నే నప్పుడ ర మృటంటి హరు * నాజ్ఞ యలంఘ్యము గానఁ గోర్కి మై నెప్పుడు వానితోడ మది * నిష్ఠము నల్పుచు నుండు మఁటినే.

42

అ|| అప్పుడు - ఆసమయమున, వానవుండు - ఇంద్రుఁడు, కడుక - రెన్నైన, ఆగ్రహము - శోపము, 'ని. ఆగ్రహలోకముగ్రహసక్తి నిర్బంధగ్రహణేవ్యథ' నానా. ఒప్పుగక - ప్రకాశించుగా, అత్తలోదరిక - ఆసురవేశ్యను, తప్పకచూచి. దృష్టిచెదరకుండజూచి. పరాకులేకుండపిక్షించి. నేను, హరునాజ్ఞయలంఘ్యముగానక. హరునాజ్ఞ-శంకరనియానతి, అలంఘ్యముగానక. దాటనలవిగాదు కనుక; నిన్నున్-నిన్ను, వసుధామరసూతిక - పుదమికివేలుపువంటివాడయినసురశర్మకుమారునకు, గొగిలిచ్చి. అలింగనమొసంగి అప్పుడ. ఆసమయముననే, రమృటంటిక - రావలయునని యాజ్ఞాపించితిని, శోర్కిమైక-శోరికతో, ఎప్పుడున్-ఎల్లప్పుడును, వానితోడన్-అవిప్రునితో, మదిన్-మనస్సున, ఇష్టము సల్పుచున్ - ప్రేమకలిగించుచు, ఉండుమంటినే - ఉండుమనిచెప్పితి నా, ఇందు 'హరునాజ్ఞ' యనుటకు 'మూ. షష్ఠ్యా ఉతోచినుమేచ' అనిశబ్దించి. ఈపద్యమున ద్వితీయపాదమున నఖండయతిసంఖ్య బడినది. "ఉ. మానుగవిక్రమాక్షరస * మన్విత్ మైస్వరమూఁడినందది, యానుగుజాక్షరంబై కొని, యైనను జెప్పగవచ్చు నీక్రియక, భానుసహస్రభాసివృషభాధిపుడన్నటులర్థయుక్తమై, పూనిన చోనఖండయతి * పొల్గునసాదికవి ప్రణీతమై, ఉదా. "ఉ. అన్నతల తిండియట్లవిను * మంతియకాదమి రాజరాజజే, మన్నగొలంతలేదు మణి * మందగముఖ్యములైన కానుకల్" భాస్క. గా. "ఉ. దక్షతలేనియింటికె బ * దార్థము వేటొకచోటునుండి వే, లక్షల వస్తువునుండిన బ * యాదనమై చను" భాస్క. శ.

తా|| అప్పు డింద్రుఁడు మిక్కిలిశోపముతో దానివంకఁజూచి నేను శివునాజ్ఞ బాటబాలక యానిరంతుకుని కాలింగన మొసంగి యప్పుడేరమ్మని యాజ్ఞాపించితిని గాని శోరికతో నిగతము వాని సేహముతో నుండుమంటినా?

క|| ఏమీ వరచామీకర, భూమీధరకటకకుంజ * పుంజుకీదా సామీచీవ్యము మానన, ధామవిహారంబు బోల * దా దుష్టమతి.

43

అ|| దుష్టమతి - ఓసిచెనుబుద్ధిగలదానా, ఏమీ - ఏమిటి, ప్రాధమును నూచించు ప్రశ్నార్థకమున, అశ్చర్యాగ్రాధకమును, ఉదా. "క. ఏమీనిక్కమె నున్నెఱుంగఁడె త్రిగ లేకుండు" భార. "క. ఏమీ యిది దేవరకను * దామెరలకు నింతవెఱుగు డలకొనికెడఁగి" నేనుగలవనమాటాడక, స్వామికి నబ్రమగుప్రొలు * వనుమతిఁ గలిగెక" ప్రభా. వర...చిన్మయము, వర...ప్రశ్నమనియ్యదు. దానికా

శర - సువర్ణమయ మైన, భూమిధర - పర్వముయొక్క, కటక - మధ్యప్రదేశముందలి, కుంజ - పాదరిండ్లయొక్క, పుంజ - సమాహమునందలి, క్రీడా - విహారముయొక్క, సామీచీన్యము, యోగ్యత, మానవభావవిహారంబు - మానవ - మనుష్యులయొక్క, భావ - ఇంద్రియందలి, విహారంబు - సంచారమును, పోలదా - పోలియుండదా. అనగా సమానముకాదాయనుట. ఇందు 'ఏమీ' అను ప్రయోగమునకు 'క. ఏమియెట్టోయేమన, నేమియనం బ్రశ్నమునకు' అని ఆం. ప.ని. 'ఏమీ' వర, చామీకర, భూమిధర' శ్రుంభ - పుంజ? అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఓనీ దుర్మార్గరాళా! ఏమిటి? శ్రేష్ఠమైన కనకపుకొండయొక్క మధ్య ప్రదేశమునగల పాదరిండ్లయందలి విహారము మనుజులయింద్రియందుఁ దిరిగినమాత్రముగ నుండదా?

—: ఇంద్రుడు రంభకు శాపమిచ్చుట :—

అ|| చంచలింప కీటి • సాహసకృత్యంబు, చేసినావు గాన • నోసి పోయి

భయదరూప మైన • పాపాణమై పుట్టు, పల్లవుఁడు వసించు • పట్టణమున. 44

అ|| ఓనీ - ఓనీరంభా, నీచసంభోధనము. చంచలింపక - ఏపాటియును భయపడక, ఇట్టి సాహసకృత్యంబు - ఇటువంటి తెగించినకార్యము, చేసినావు - ఆచరించితివి, కానక - కనుక, పోయి - నీవు తిరిగియచ్చటకేవెల్లి, పల్లవుఁడు వసించుపట్టణమునక - పల్లవుఁడు - నీఱంతుమగఁడు. వసించుపట్టణమునక - కాపురముచేయుచున్న పురమునందు, భయదరూపము - భీతినిగలిగించు నట్టి యాకారము, విసపాపాణమై - కలిగినతాయివై, పుట్టు - జన్మించుము. ఇందు 'ఓనీ' అనుసంభోధనమునకు 'నూ. నీచతాయాం రిసీస్యాతాం క్వచిన్నైత్ర్యాంచ తచ్చుతి' అథ. 'పుట్టు' అనుప్రయోగమునకు 'నూ. ప్రాథ్నాధే ముతకత్యే కభ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాషాంతం వదం త్యేకే సప్రాసేతు కదాచు' అథ. ఉదా. "గీ. తోయజేక్షణ ననుక గృప • తోడఁ జాడు" ఇచట రంభ శాప-మనుగ విండుటనుగూర్చి "ఆత్మాపరాధ వృక్షస్య ఫలాన్యేతాని దేహీనాం దారిద్ర్యరోగదుఃఖాని బంధన చ్యవసాని చ" అనియును, "స్వయం కర్మకరోత్థాత్మా స్వయం తత్ఫలమున్నుతే" అనియును, చాణ.

తా|| ఓనీ! నిర్భయముగ నింతటి సాహసకృత్యమొనరించితివి. కనుక నీవు తిరిగివెల్లి భూలోకమున నీఱంతుమగఁ డుండెడుపురమున భయంకరమైన కలవై పుట్టుము.

—: రంభ యింద్రుని బ్రార్థించుట :—

క|| అని శాప మొనంగిన య, య్యునిమివవిభుఁ జూచి రంభ • యత్కృతభయం

బున సాగి మొక్కి, కర్మణః జనకంబుగఁ బలికె నముచి • సంహరకుతోక. 45

అ|| అని - ఇట్లని, శాపమొనంగిన - కపించిటువంటి-తిట్టినటువంటి, అయ్యునిమివవిభున్ - దేవతలకుఁ బ్రభువనువాఁడయింద్రుని, చూచి - విక్షించి. రంభ, ఆదేవతేశ్వ, అత్యంతభయంజనన్ - మిక్కిలిభయముతో, సాగి మొక్కి - దండకారముగ నేలకువారి ననుస్మరించి - సాముగ నను

స్కాంధముచేసి, నముచిహ్నముతో - నముచిహ్నముదానపురికి ఎంపిన యా హస్తాతో, కరుణా జలకంబుగనో - దయనుబట్టింతువట్లుగా, పలికె - ఇట్లువదించెను, ఈచెప్పుకోవలయుగా ననెను.

తా|| అని శపించిన యాసురనాథుం గాంచి రంభ మిక్కిలిభయపడి సాగిలబడి మొక్కి యాప్రభువునకు దయవచ్చునట్లీవిధముగాఁ బలికెను.

ఉ|| ఈమహానీయశాపమున * కెయ్యది యంతము దొప్ప వయ్యమో
యాసురలోకనాథ సదః * యంబుగఁ జూడఁగదయ్య యోశచీ
వాసుద్యగీశ నాకలుష * వర్తన మెన్నకు మయ్య యోసుర
స్వామి యట్లుచు వేవగల * సన్నతి సేసిన నార్ద్రచిత్తుడై .

46

అ|| ఆసురలోకనాథ - దేవతాసంబంధమైన స్వర్ణలోకమునకు రాజువైనవాఁడా, ఈమహానీయ శాపమునకు - గొప్పదియైన యాశాపమునకు, ఎయ్యదియంతము - విమోచనమేదియో తెల్పు - తెలియఁజెప్పవైచి, అయ్యయో - అయ్యయ్యో - సంతాపార్థకము, ఓశచీవాసుద్యగీశ - శచీదేవి యనెడు మంచితత్తులుగల స్త్రీకి నాధుడవైనవాఁడా 'ని. బలారాదిశృచీపతిః' అ. సదయంబుగఁ - దయతోఁగూడినవాడవై, చూడఁగదయ్య - కనిపెట్టియుండవలదటయ్యా, ఓసురస్వామీ - దేవతల కధిపతియగునోర్రభూ, నాకలుషవర్తనము - నాయొక్క పాపపురడతను, ఎన్నకుమయ్య - గణించ వలదయ్య, అటంచుక - అనిపలుకును, నేవగల - అనేకవిధములైన మనోదుఃఖపూరితచాన ములచేత, సన్నతిచేసినక - స్తోత్రముచేయఁగా, అర్ద్రచిత్తుడై - తడిసినహృదయముగలవాడై, మెత్తబడిన మరన్నున గలవాడై. ఆనఁగాఁబార్ధసముపలన మనస్సుకరిగినయచుట, వ్యూ. అర్ద్రతే పీడ్యత్యయిత్యార్థం, ఆచీతూర్వ, తడువఁబడునది, ఈపద్యమునఁ దెల్పవయ్య యనుటకు సూ. ఆర్యా దిశబ్దో యుక్తశ్చా దసంబంధార్థబోధనే, అభ. "ప్రాశ్ననంబునంద ప్రవక్త్యయాంత్రక్రియలపూర్వగద కదపు పూర్వకంబు లన్నాదు లను ప్రయుక్తంబు లగు ప్రా. వ్యా. ఉ.నా. సుకీర్తిమకదన్న" భాగ, 'చెప్పగదయ్య' భాగ్ని, "గీ. కృపదలంపగదయ్యయోశచీపతిః" శృ. వై. ఇందు "ఆసురలోక నాథ, శచీవాసుద్యగీశ" ఇత్యాది సంబోధనలతోఁ బ్రార్థించుటచేఁ బరకరాలంకారము. "విశేషార్థ ర్థ తానూతై రుక్తిః" కా. ప్ర.

తా|| ఓదివ్యలోకాధిపతీ! యీగొప్పశాపమునకు విమోచనమేదియో యానతిమ్ము. అయ్యో నేనేమిచేయఁగలను. ఓశచీపతీ, నన్ను దయతోఁగాపాడుము. ఓదేవర్రభూ, నాకలుషవర్తనమును గణింపకుము. ఇట్లు బహువిధములు స్తుతించదయ్యగలిగి.

— ఇతి ప్రాచీన శాపవిమోచనవిధమునభిప్రాయము —

క|| ఈమహాతప్పదు నావా, కల్యణు పాపాణిత్యమొందు * మదియెన్నఁటికిం
దుమ్ములై ధరణీస్థలిబడు, నమరగ శాపమును నాటి * కంఠమునొండునా 47

అ|| రమణీ - చక్కనివానగునోరంభా, ని. 'సుందరీరమణీశామః' అని అ. నానాశబ్దము - నేననినమాట, తప్పదు - తొలగిపోదు, పాపాణిత్యము - శిలారూపమును, ఒందుము - పొందునట్టి.

రాయివికమ్మనుట, అది - ఆరాయి, ఎన్నటికిక - ఏదినమునకు, తుమరు-+వి-పిండియై, ధరణీ స్థలిక-పుడమియందు, పడుక-పడునో, నాటికిక - అదినమునకు, కాపమును - ఈకాపముగూడ, అమరంగక - ఒప్పునట్లుగా, అంతమునొందుక - నశించును, విమోచనమగును.

తా|| ఓరంభా! నావాక్యము తొలగదు. కావున శిలారూపమును దాల్చుము. అది యెప్పుడు చూర్ణమై పుడమిపై బడునో యప్పుటి కీకాపవిమోచన మగును.

—: రంభ నిరంకుశునికడకువచ్చి దుఃఖించుట :—

వ|| పొమ్ము ధరిత్రింబుట్టు మని నియోగించి కొలువుచాలించి శచీకాంతు డంతఃపురంబున కరిగె. సురగరుడోరగాదుబందఱుఁ దమతమ నివాసములకుఁ జరిగి తదీయవిద్వేషిణులగు కలభాషిణులు కొందఱు సంభృతానందలై గృహంబులకేగిరి. తదీయనఖులగు సరోజముఖులు గొందఱు వందుఱుచు వెంటనచనుదెంచి రప్పుడు రంభ దుఃఖారంభయై వారల నుగుడించి పుడమి కేతెంచి నిరంకుశునిగాంచి శోర భరం బాఁపలేక.

48

అ|| పొమ్ము - ఇకదప్పుచువెళ్ళుము, సూ. పొమ్మునిశ్చయార్థంబునందగు, అని ప్రా. వ్యా. ఉదా. “అ, ల్లునిగల్గూణగుణోత్తరంబడయకెల్లంబోరబొమ్మంచు” అనినిర్వ. ధరిత్రిక-ధూలాకమున, పుట్టుము-జన్మించుము, అనినియోగించి - అనియాజ్ఞాపించి, కొలువుచాలించి-తనయాస్థానమును నిలుపుదలచేసి, శచీకాంతుడు - శచీదేవికి సుకౌహృదకన నాయింద్రుడు, అంతఃపురంబునకుక-రాణి వాసమునకు, అరిగెక - పోయెను, సురగరుడోరగాదులు - సుర - దేవతలును, గరుడ-గరుడులును ఉరగ - పన్నగులును, ఆదురు - మొదలగువారు, అందఱుక - సమస్తమయినవారును, ఇచట ‘అందఱుక’ అనుటకు సూ. “కియదధ్వాదికాశ్వబ్దాభవంత్యర్థవిశేషదాః, భవంత్యజదవాచిత్యైర్వృతా శబ్దామనోహరాః” అథ. తమ తమనివాసంబులకుక - వారివారిగృహములకు, చనిరి-ఏగిరి, ఇచట ‘తనుతమ’ అనుటకు సూ. కర్తృబహువ్రంబురందన తనకుఁ దమతమయనగు’ ప్రా. వ్యా. తదీయ - ఆరంభయొక్క సంబంధమైన, విద్వేషిణులు - విరోధురాండ్రు, అగు కలభాషిణులు - అయిన మాధుర్యముగ మాట్లాడుట్టియచ్చరలు, కొందఱు-కొంతమంది, సంభృతానందలై. సంభృత-మిక్కిలి భరింపబడిన, ఆనందలై-సంతోషముగలవారై, గృహంబులకేగిరి-ఇంద్రకుఁబోయిరి, తతీయ-ఆరంభయొక్క-సంబంధులైన, సఖులు-స్నేహితురాండ్రు, అగు సరోజముఖులు-అయినపద్మములవంటిముఖములు గలయిప్పరసలు, కొందఱు-కొంతమంది, వందుఱుచుక - ధుఃఖపడుచు, వెంటన - ఆపెవెనువెంటనే, చనుదెంచిరి - వచ్చిరి, అప్పుడు - ఆసమయమున, రంభ - అదేవశేష్య, దుఃఖారంభయై-దుఃఖముయొక్క ఉపక్రమముగలదియై, వారలక - తనసఖురాండ్రను, మగుడించి-మరలునట్లుచేసి, అనగాఁ దిరిగి స్వర్గమునకంపియనుట, పుడమికక - ధూలాకమునకు, ఏతెంచి - వచ్చి, నిరంకుశునిక - నిరంకుశుడను పేరుగల యాబ్రాహ్మణుని, కాంచి - పిక్షించి, శోకభరంబు - దుఃఖభారమును, ఆఁపలేక - అడ్డగించుకొనఁజాలక, ఇందు ‘విద్వేషిణులు’ అనుప్రాసము. ‘రంభ దుఃఖారంభయై’ యనుకాలంకారము.

తా|| పామ్మ భూలోకమున నవతరించు మని యాజ్ఞాపించి కొలువుచాలించి పోలోమివల్ల భుండు రాణివాసంబున కేగెను. దేవతలు, గరుడులు, పన్నగులు, మున్నగువారందఱును వారి వారి గృహంబులకుఁజనిరి. తన విరోధురాండ్రగు కొందఱానందించుచు నిండ్లకుఁ బోయిరి. స్నేహితురాండ్రగు కొందఱుదుఃఖించుచు నాపె వెనువెంటనే చనువొందిరి. అయ్యెడ రంభ యేడ్పుచుఁ జెలులను దివి కంపి భూలోకమున కరుదెంచి యానిరంతుకునిఁ గని దుఃఖభారమును నిలుపఁజాలక.

చ|| జలజముఖి నవీనసును ♦ సాయకముండఱ మందరామరా

చలపరిమాణ మైనదిగి ♦ చన్ద్రప యూర్పులఁ బిచ్చలింపఁగా

సాలవక యేడ్చె గాఢతర ♦ శోకతటాకము చాల నిండి రెం

డలుఁగులఁ బాతెనోఁ యఁగఁ ♦ నశ్రుకణంబులు జాతెఁ గన్నులఁ,

49.

అ|| జలజముఖి - తామరపువ్వువంటి మొగముగలదైన యాదేవవేశ్య, చంద్రునివంటి ముఖము గలదైనయనియుఁ జెప్పవచ్చును. జలాజ్ఞాయత ఇతి జలజః అనివ్యు. జలబముఖీశబ్దః జీబంతచ్యవ్యస్తావా జలజముఖి. జలజముఖి. ఈ రెండు రూపములునుకలవు. నిరం 1. 78 చూ. 7 ఉదా. 'నిద్రాచిరేణ నయనాభిముఖీబభావ' రఘు. ఈనవీనసునుసాయకుముండఱ - నూతన మస్త్రగునివంటివాఁ డైన యీ యొక్కనిరంతుకునియొడుట - మందరామరాచలపరిమాణము. మందర - మందరపర్వతమును, అమరా చల - దేవతలకు నివాసమయిన మేరుపర్వతమును, పరిమాణము - ప్రమాణము. సమానము, ఐన దిగి చన్ద్రప - అయిన దృఢమైన స్తనద్వయము, ఊర్పులఁ - నిట్టూర్పులచేత, దీర్ఘశ్వాసములచేత, పిచ్చ లింపఁగాఁ - తల్లడిల్లఁగా, సాలవక - వెనువీయక - నిస్త్రాణపడక, ఉదా. గీ. నాతి రాయంచ గుమిగూడినదముమరువు, చెలుల గెలువఁగ జనునాఁటి♦ సాలపురలపు. విజ. ఏడ్చెన్ - దుఃఖించెను, గాఢతరశోకతటాకము. గాఢతర - అధికమైన, శోక - విచారమనెడు, తటాకము - చెలువు, చాలఁ - విస్తారముగ, నిండి - సమృద్ధియై, రెండలుఁగులఁ - నీశ్రేష్ఠుడైనపుడు పోఁగొట్టెడు రెండుతూములతో. 'ని. అబుగు, అబువు, మరిగొమ్మ, ఆర్. వా. పాతెనో - ప్రవహించుచుండె నేమో, అనఁగఁ - అనునట్లు, కన్నులఁ - నేత్రములనుండి, అశ్రుకణంబులు - కన్నీటిలిందువులు, జాతెన్ - స్రవించెను, ఇచట రంభ తన ప్రియుఁ డగపడిరంతనే తనకుఁ గల్గినకష్టమును జెప్పఁజాలక దుఃఖించెనని కవివర్ణించినాడు, కాచవిభుఁడును విత్థలరాజు నీప్రకారముగవర్ణించిరి.

ద్వీ. అంతటరంభయు♦నంభోజనరసి, దంతిచొచ్చినచొప్పు♦ తనకుఁబాటిదిన

చింతాపరంపర♦ చి త్తంబులోన, నంతకంతకుదట్ట♦ మైకడల్కానఁగఁ

దలఁకుచుఁ గొంతుచు♦ దనలోనదాని, పలుకుచుఁ బులిదారిఁ బడివడిచెడిన

హరిణిచందంబున♦ చటదొట్టుపడుచుఁ, బిరిగొన్నదురవస్థఁ బ్రియుపాలి కరిగి

యడుగులఁ బడి వేచి♦ యందందమేను, వడఁకంగ వదనంబు♦ వంచి హారములు

వెనఁగొనఁగ నయంబు♦ ప్రిదులలోఁజెరివి, కొనినపూవులుగందఁ గ్రొమ్ముడి వీడఁ

దొంగలితెప్పలఁ దోంగబాష్పములు, తుంగస్తనంబులఁ దొరుగనట్లున్నఁ

గనుఁగొని యదియేమి♦ కాంతనీ చంద, మనవుడు, ద్వి. ఉ. తా.

ఇందు 'జలజముఖీ నవీనముసాయకుముండల అనుచోట సంధినిగూర్చి 'నూ. కుత్రచిత్సం
స్మృతీయోపి ప్రాహోప్య త్రమ్యతోభవేత్' అధ. 'ఉదా. సకలకుభములు కౌరిచ్చుజనులకెపుడు.
నవీనముసాయకుండు, శోకతటాకము, ఇవి ఏకదేశవర్తిసావయవరూపకము 'క. భరనొఱయను వల్మీ
కము, సరభసగతి వెడలి నీడు + చటులాసిమదోద్ధరచర దరి ధరణి ధరం,ధర జీవానిలముగ్రోలు +
వరసింహస్యసా' నరస. 'మందరామరా చల పరిమాణమైన బిగిచన్దవ' ఉపమాలంకారము. రెండలుఁ
గులబాతెనోయనఁగ, క్రియాస్వరూపాత్మేక్ష. 'చ. ఆనఘ నృసింహనీఘనజ యానకజాత భయాన
కాదిక,ధ్వనులుగుహగృహగ్రములప్రవాలఁ బ్రితిధ్వనిమేమరంబులై,తనరె దిగంతశైలములు + తమ్మునెదు
ర్కొనువైరిశోటికిక, నినుశరణంబుజేడు మనిశేర్పునబుద్ధులు నేర్పుకైవడికా' కావ్యా. సం.సంభావః
మఖో'త్పేక్షాప్రకృతస్య సమేనయత్. కాప్ర. ఉదా. లిపతీవ తమంగాని వర్షతీవాంజనం నభన
అనత్పురుషనేవేవ దృష్టి ర్విఫలతాం గతా. మృచ్ఛ. రంభ దుఃఖించుటకుఁ గారణమేమన "పునర్విత్తం
పునర్విత్తం పునర్భార్యా పునర్మహీ ఏత్సర్వం పునర్లభ్యంనశరీరం పునఃపురః. చాణ. శ్రీనాథుని
సీ.ప్రమమలాక్షి నభీనధన్యాంబుదములకు, నవవృష్టిధారలైయవతరిల్లి,... తే.వేడియత్రులునిగుడంగ +
వెక్కివెక్కి, యేడ్వఁదొడఁగెలతాంగి పృథ్వీశుమ్రాల, మృదులపరివేదనా కరోన్మిత్రమధుర, కంఠ
కాకునికారకాకలికయలర' అనుపద్యమునుజూచి రామరాజభూషణుండు "శా. ఆజాబిల్లివెలుంగు
డాయికలదా + యన్లేకరాకానిశా, రాజశ్రీసఖమైనమోమునఁబటాగ్రంఠెత్తియెత్తియా, రాజీవానన
యేడ్వఁగిన్నరవహూ + రాజత్కరాంభోజకాం, భోజీమేళవిపంచికారవనుధా + పూరంబుతోలంబు,
గానో' అనియును, పెద్దనామ్రుండు. "ఉ. పాటుకంఠులొత్తురె కృపారహితాత్మక నీవుద్రోయని
చోటభవన్నఖాంకురము + సోకెగనుంగొనుమంచు జూపియ, ప్పాటలగంధివేదననెఁపందిడియేడ్వె,
గలస్వనంబుతో, మీటిన గల్గినబృచమ + మిట్టలనశ్రులు చిందువందఁగక" అనియును. తిమ్మ
సార్యుండు. "ఉ. ఈసునఁబుట్టి డెందమున + హెచ్చినశోకదవానలంబుచే, గాలిసియేడ్వఁ బ్రాణ
విభు + కట్టెడుటక లలితాంగి పంకజ, శ్రీసఖమైన మోముపయిఁజేల చెఱంగిడి బాలపల్లవ, గ్రాసక
షాయకంఠకలకంఠవహూకలకాకల్గిధ్వనికా" అనియును వ్రాసియుండిరి. తెనాలిరామలింగ కవి యీ
మువ్వురినిగూర్చి యిట్లు చెప్పెననివదంతి. "అల్లసాని పెద్దన యల్లనల్లయేడ్వె + ముక్కు తిమ్మనముద్దు
ముద్దుగానేడ్వె + బట్టుమూర్తి బావురుమనియేడ్వె" రుద్రకవి యీమువ్వురివరెఁగాక వేఱుఁఫక్కిని
ప్రశంసెను.

తా|| ఆకమలలలోచన నవమన్మథునివంటివాఁ డయిన నిరంకుశునిప్రేమల యందరి మేరుగిరులతో
సమానములగు స్తనములు నిట్టార్పులచేఁ దల్లడమగువల్లేడుచ్చుమండఁగా మిక్కుటమైనదుఃఖ మనెను
చెఱుపు విస్తారముగ నిండి రెండుతూములఁ బాటుచుండెనేమో యనునట్లు కన్నులనుండి బొమ్మలులు
కాటుచుండెను.

ప|| ఇవిధంబు ననివ్వటిలు నెవ్వగలనేడుచుధూమణింజూచి యుత్పండిల్లునియెడ0

అ|| ఇవిధంబునక - ఈప్రకారముగా, నివ్వటిలు - అతిశయించుచున్న, నెవ్వగలక -
బొమ్మలతోమఱియూపయిన విచారముతో, నెర + వగ - నెవ్వగ, అగుట, ఏడ్పుచున్నట్లుగా
దుఃఖించుచున్న సామాన్యస్త్రీలలా శ్రీధరాలగు సారంభను, మంచి - విడిచి, విడిచి - విడిచి

కుడు, ఇట్లునియెక - ఈచెప్పుబోవురీతిగాఁబలికెను, ఈవచనమున 'నివ్వటిలు' అని ప్రయోగించుటకు 'నూ. యథాకాస్త్రం యథాశక్తి యథాశ్రోతానురంజనం, యథాప్రసిద్ధి సర్వత్రశబ్దానాం కల్పనామతా' అథ. 'నూ. రంజయతిఘట్యా దీనాం బిందోశ్చస్యాపిలావుభౌభవతః' శబ్దచిం. 'ఇవ్విభంబున నివ్వటిలు నెవ్వగల' వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఇట్లుమించినవిచారముతో వగచుచున్న యారంభనుఁ జూచి నిరంకుశుండీరీతిగాఁబలికెను.

—: నిరంకుశుఁడు రంభలోఁబ్రశ్నించుట :—

చ. నెరయ విషాదహేతువుగఁ నీతెలిగన్నుల నశ్రుబిందువుల్

దొరఁగు తెలుంగమెన్నఁడు గుఁ తూహల కారణ బాష్పజాలముల్

గురియుటె కాని నేఁడు కనుఁ గొల్కులవెంబడి నశ్రుపూరముల్

పరఁగఁగ నేలయేడ్చెదవుఁ వారిజలోచన యేర్పిఱిపవే.

51

అ|| వారిజలోచన - తామరపువ్వులవంటి కన్నులుగలదానా, నెరయన్ - నిండునట్టి, ఉదా. 'తరళనయనాబ్జదళములు, నెరయఁగఁబైమున్నచల్లిఁ నృపసుతుఁబూజించిరి' భార. విషాద హేతువుగ - దుఃఖకారణముగా, నీతెలిగన్నులక - నీయొక్కస్వచ్ఛమయిన నేత్రములయందు, అశ్రుబిందువుల్ - కన్నీటిబొట్లు, తొరఁగుట-ప్రవించుట - బాటుట, ఎన్నఁడున్ - ఏదినమునను, ఎఱుంగము - మేముచూచియుండలేదు, తూహలకారణబాష్పజాలముక - తూహల - శోరికట, కారణ - హేతువైన, బాష్పజాలముక - కన్నీటిచుక్కలసమాహము, అనఁగా సంతోషపూరితమైనబాష్పపరంపరలనుట. కురియుటెకాని - వర్షించుటయేతప్ప, నేఁడు - ఈదినమున, కనుఁగొల్కులవెంబడి - కనుఁగొనలనుండి - నేత్రాంతములనుండి, ఇచట 'శొలికి' బహువచనమున 'శొలుకులు' అగును 'నూ. ఇదుపోత్తమోత్తమానాం బహువచనఉపోత్తమేతకద్భవతి' శబ్దచిం. ఆ 'శొలుకులు' 'నూ. నలదాదేరంతయతశ్చ' 'అశ్రోసాంచ ప్రయోగమపితానాం' అనునన్నయభట్టియనూత్రములచే'శొల్కులు' అయినవి. అశ్రుపూరముల్ - కన్నీటియొక్కప్రవాహములు, పరఁగఁగన్ - పాటుచుండఁగా, ప్రవహించఁగా, ఏలయేడ్చెదవు - ఎందులకువిలపించుచున్నావో, ఇచట 'వఱదలుగట్టనేడ్చెదవు' అనిపాఠాంతరము. అగ్గము రెంటునుసమానమే. కవిరేఫ శకటరేఫములకు మైత్రినిగూడఁజూపియున్నాఁడు. ఏగ్పఱింపవే - స్పష్టమగునట్లు విభజించిచెప్పుము ఈపద్యమున 'పరఁగఁగన్' అనిప్రయోగించుట కదా. 'మ. అ. స్తోత్రప్రవాహంబులై పరఁగెన్ కక్తనదుల్' భార. 'ఎఱుంగమెన్నఁడు' అనుటకు 'నూ. వ్యతిరేకక్రియయర్థత్రయబోధకంబగు' ప్రో. వ్యా. ఉదా. 'క. నలుఁగానమి వ్యసంబున' భార. 'కేవలనిరవయవరూపకాలంకారము. 'క. ఇలనీదుకీర్తిచంద్రిక, యలఘుతరన్నుర్దినలినఁ జాండకరండం, బులునిండివెల్లివిరిసె, న్నలనహుమ సమానకేల, నరసప్రపాలా' కా. సం.

తా|| ఓకమలాక్షీ! ఎల్లప్పుడు నీనయనములయందు దానందబాష్పజములు దప్పు నిండారినవిగవుతో నశ్రువులు ప్రవించుట నే నెన్నఁడును జూచియు దలేదు. నేఁడు కనుఁగొనలయందు కన్నీటిధార యేఱుపైపాటున ధ్రువమన్నా వెండలతో వివరింపుము.

చ॥ తలఁపున మాటలం గ్రియలఁ ♦ దామరసేక్షణ నిన్నె కాని యే
 పొలఁతుల నొల్ల నీనిజము ♦ సుష్పశకానఁడే యెఱుంగు మొ
 క్కలమున నున్న నేరము లొ ♦ కానొకనాఁడును జేయ వీయెడ
 నైలియుదు శోకహేతువు వి ♦ నీలశిరోజ యెఱుంగ జెప్పవే.

52

అ॥ తామరసేక్షణ - పద్మములవంటికన్నులగలయోరంభా, తలఁపునక - ఆలోచనయం
 దును, మాటలక - పలుకులయందును, క్రియలక - పనులయందును, అనఁగా మనోవాక్కా-
 యకర్మంబులయందును. నిన్నెకాని - నిన్నొక్కదానిసేతప్ప, ఏపొలఁతులక - ఏస్త్రీలకు
 ఒక్క - ఇష్టపడను, ఈనిజము - ఈచెప్పనట్టి నాయొక్కసత్యమును, పుష్పశరాసనుడే -
 పువ్వులుబాణములుగాఁగలమన్మథుడే, ఎఱుంగున్ - తెలిసికొనియున్నాఁడు, మొక్కలమున
 నున్నక - తెలియనిస్థితియందున్నప్పుడును, నేరములు - తప్పులు, ఒకానొకనాఁడును - ఏదో
 యొకప్పుడైనను, ఇచట 'ఒకానొక' యనుటకు నూ. ఒకానొకచోననిష్ఠామందొక శబ్దమునకుంబూ
 'ర్యాగమంబగు ప్రా. వ్యా. చేయవు - చేయునట్టిదానవుకాదు, ఈయెడన్ - ఈసమయమున, శోక
 హేతువు - దుఃఖమునకుఁగారణము. తెలియుదు - నాకుబోధపడుటలేదు, వినీలశిరోజ - మిక్కిలి
 నల్లనైనతలవెంట్రుకలుకలదానా, ఎఱుంగఁజెప్పవే - తెల్లమగునట్లువచించుము. యీ పద్యమున
 సంత్యపాదమునసంయుక్తయతిసెప్పబడినది. "క. వెలయఁగఁసంయుక్తాత్మర, ములలో నెద్దానినయిన
 మునుకొనివడిగా, నిలుపందగుఁబాదంబుల, నలఘుగుణాన్వితుడతఁచ యసద్యకదానా" నుల.

తా॥ ఓతమ్మికంటి నామనస్సునను వాక్కులయందును గ్రియలయందును నిన్నుదప్ప యేస్త్రీల
 నిచ్చుగింపను. ఈ సత్యము మన్మథునకే తెలియును. నీవుమఱపున నైననోదోయొక నేరమునుజేయు
 దానవుకాదు. అట్టి నీకుదుఃఖమురా గారణమేదియో గోచరింపకుండ విశదీకరింపును.

—: రంభ నిరంకుశునితోఁ దన శాపకథనుజెప్పట :—

క॥ అని యడిగిన భూనురునకు, ననిమిషవేశ్యాలలామ ♦ యాద్యంతంబున్
 వినిపించి మగుడ నేడువఁ, దనదుప్పటి మొగము దుడిచి ♦ తగ ని ట్లనియెన్. రశి

అ॥ అని-ఇట్లని, అడిగినభూనురునకుక - ప్రశ్నించిన పుడమికివేల్పువంటివాఁడయిన యా
 నిరంకుశునకు, అనిమిషవేశ్యాలలామ - దేవవేశ్యలలాగ్ శ్రేష్ఠురాలగునారంభ, ఆద్యంతంబుక -
 మొదటినుండివివరపరకును, అనఁగా జరిగినవృత్తాంతమంతయుననుట, వినిపించి - చెప్పి, మగుడన్ -
 మరల, ఏడువన్ - విలపించుచుండగా, తనదుప్పటిన్ - తనయొక్క యుత్తరీయపుచ్చెఱుగుతో,
 మొగముదుడిచి - అవిడయొక్క కన్నీరుపోవునట్లుముఖమునుదుడిచి, తగక - ఒప్పునట్లు, ఇట్లని
 యెన్ - ఈచెప్పుబోవువిధముగాఁబలికెను. స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ అని ప్రశ్నించిన నిరంకుశునితో నారంభ జరిగిన వృత్తాంత మంతయు నెఱింగించి, పుర్రు
 నిట్లనిచుండఁ దన యుత్తరీయపుచ్చెఱుగుతో ముఖమును దుడిచి యిట్లనియె.

—: నిరంకుశుడు రంభనోదాగ్నుట :—

తా|| ఇతే కదా నానాంగి మణి ♦ యేమొ చూడంచు విషాద మొందితిన్
 ఇది నేనెప్పుడెక్కి ♦ శీఘ్రము శాపవిముక్తిచేసెదన్
 అంత ననింప కీక్షణము ♦ తావను నిల్వము భీకరంబుగా
 నెంత నెప్పురంబుడ ♦ నేన యెఱుంగుదుఁ బైచిచారమున్.

54

అ|| లతాంగి — తీగవంటిశరీరముగలదానా, ఇంతేకదా — ఇంతమాత్రమేకదా, మఱియేమొ
 చూడంచుక — ఇంక నేమిగొప్పయాపదయోయనుకొనుచు, విషాదమొందితిన్ — విచారపడితిని,
 ఇప్పునికిక — ఈ టికార్యమునకు, చింతిలనేల — వగవంబనిలేదు, శీఘ్రము — వెంటనే, శాప
 విముక్తి — శాపమునుదొలగించుటను, చేసెదన్ — చేయఁగలను, అంతు — ఒకరింపక — పరిపరివిధ
 ములద్వనిచేయక, ఇప్పురంబుకడన్ — ఈపట్టణమునకుసమీపమున, ఈక్షణము — ఈసమయముననే, క్షణ
 మనఁగా గడియలోనాఅవవంతు“ని. అష్టదశనిమేషాత్పుకాష్టాత్రింశస్తుతాకలాతాస్తుత్రింశక్షణః” ఆ
 ఎంతయన్ — మిక్కిలి, భీకరంబుగాక — భయముఁగలిగించునట్లు, తావయినిల్వము — పాపాణ్య
 మును దాల్చియుండుము, పైచిచారముక — ఆమీఁదటజరుగవలసిన యాలోచనయంతయును, నేనయెఱుం
 గుదున్ — నేనేతెలిసికొనియున్నాను, ఇచటశాపవిమోచనమును వెంటనే చేయుదుననుటలో నిరం
 కుశునియొక్క సంపూర్ణసామర్థ్యము విశదమగుచున్నది. “కోఽతిభారస్సమర్థానాం, కిందూరంవ్యవ
 సాయినాం, కోవిదేశస్సవిద్యానాం, కఃపరఃప్రియనాదినామ్” ‘క. దూరమువ్యవసాయకులకు,
 భారంబునపుట్టకును, భాసురివిద్యా, పాఠగులకునువిదేశము, వైదముప్రియవాదులకును, వసుమతిఁ
 గలవే” నీ. పా. ఇచట రంభతోనిరంకుశుఁడు గఠించినదానికై వగవఁగూడదనుటనుగూర్చి “గతే
 శోకోనకర్తవ్యో భవిష్యంతైవచింతయేత్, వర్తమానేనకాలేన ప్రవర్తంతే విచక్షణాః” చాణ్,

తా|| ఓయవిదా! ఇంతమాత్రమేకదా! ఇంక నెంతగొప్పయాపదయో యని నామనస్సులోఁ
 జాలవిచారపడితిని. ఈపనికి వగవవలదు. వెంటనే నీయొక్క శాపవిమోచనము చేయఁగలను. పరి
 పరివిధముల ద్వనిచేయక యిప్పుడే యీపట్టణమునకు సమీపమున నతిభయంకర మయిన కలాహతిప
 మును దాల్చుము. ఆమీఁదట జరుగవలసిన కార్యమును నేనే చేయఁగలను.

చ|| అన విని శుక్కుహాసఁద ♦ నాంబుజ యె సురకాంత వల్క్కునో
 యనుచుచూచు నీనుహి ♦ బట్టిన యాఁగద శాపమోక్షణం
 బొనంగ నెట్లు చేసెదవా ♦ కో యొకయింత వచింపరాదె నా
 మనము విషాద మార్ప నొక ♦ మాటకు నఁటివొ లేక తథ్యమో.

కృ.

అ|| అనక — ఇట్లుపలుకఁగా, విని — ఆకర్ణించి, సురకాంత — దేవతాస్త్రిలలోఁ ఇట్లుని
 దయిన యాయపురస, శుక్కుహాసపదనాంబుజయై. శుక్కుహాస — వట్టినవృత్తోఁగూడిన, మనస్సున
 సంతోషమేమియులేక కేవలము నవృత్తోమాత్రమే యనుట. వదనాంబుజయై పద్మమువంటి ముఖము
 గలదియై, పల్కుక — ఇట్లువచింపనారంభించెను, ఓయనుపమయావ — అనమనముననే సంతోషము

గల యోనిరంకుశుఁడా, నీమహిమలు - నీమాహాత్మ్యములు, అట్టివయాగద - అటువంటివేయైనప్పటి కిన్ని కాపమోక్షణంబు - ఇంద్రునివలన సంభవించిన యీశాపమును నొలఁగింసుకార్యమును, ఒన రఁగఁ - ఒప్పవట్లుగా, ఎట్లుచేసెదవోకో - ఏప్రకారముగాగో కేసు గలుగుదువోకదా, ఒకయింత - కొంచెము, వచింపరాదె - నాకుఁజెప్పఁగూడదా, నామనము విషాదమాగ్నఁ - నామనస్సునఁగల ద్యుఃఖమును బోఁగొట్టుటకు, ఇచట నలఘురేఘములఘురేఘమగుటకు 'నూ. అలఘురేఘములుప్రాచ్ఛమ. గుచోలఘురేఘంబగు' ప్రా. వ్యా. ఒకమాటకుఁ - అంటివో - కొంచెము మాటమాత్రముగానని యున్నావో, లేక - అటులఁగాక, తథ్యమో - నిజమో, ఇందుమూఁడవపాదమునఁ గాకుస్వరయతి చెప్పఁబడినది. "గీ వరుసదీర్ఘాంతసంబుద్ధి ♦ వచనయతులు, నమరుఁగృతులందుఁగాకున్వృఃరమునహస్ర, నానుశోభితగోపకృష్టాయనంగ, నమరవందిత గోపకృష్టాయనంగోహదా. 'ఉ. వల్లభుఁడేగు దుర్లభుఁడు♦ వానిదెసందగులూఁది యిమ్మైయిక్, దల్లడమందెడేలయుచి♦తస్థితకిన్ననుఁబాపఁ జూపినక, దల్లియుబంధు లోకమును♦దండ్రీయు సేనును వారెరింగిరే, నుల్లమయిట్లునీకుఁదగునో తగదో పరికించిమాడుమా' విజ. సే. 'వదనాంబుజ' ఉపమాలంకారము.

తా|| ఈరీతిగా వచించిన విని యాయందకత్తై హృదయవికాసము లేక యూహనవ్వీ యిట్లు పలుక నారంభించెను. ఓసాటిలేని చక్కఁదనముగలవాఁడా! నీమహిమ లాలాటివే యైనను నింతగొప్ప కాపము నెట్లుతొలఁగించెదవో కొంచెము నాకుఁజెప్పము. నాద్యుఃఖము నుపశమింపఁజేయ నిట్లంటివో లేక నిక్కమా తెలిసికొనెదను.

వ|| అని పల్కిననతండు.

56

అ|| అని ఈప్రకారముగా, పల్కినక - వచింపఁగా, అతండు - అనిరంకుశుఁడు,

అ|| అతివ మాట యొకటి ♦ యస్వల నొనరి చు, చేత యే - యైఁక ♦ జెప్పచో మాటకన్నఁ జేత ♦ మట్టు గాకున్ను, జేత ననునా ♦ చెఁగ వలదె. 57

అ|| అతివ - ఓరంభా, మాటయొకటి - మాటయొకరీతిగను, అవ్వలక - అటుపిమ్మట, ఒన రించుచేత - చేయునట్టిపని, ఏదియైక - ఏదోయొకవిధముగా నయినయెడల, చెప్పనేల - వచించుట యెందులకు. మాటకన్నఁ - వాక్యమునకంటె, చేత - కార్యము, మట్టుగాకున్ను - సాధ్యము కాకుండినట్లయిన - మితిమించినపక్షమున, చేతననుసరించి - కార్యమును బట్టియే. శక్తికొలఁదిదేయవలె. చెఱఁగవలదె - వర్తించవలదె, ఆనఁగా శక్తివిమించి మోట్లాడ గూడదనుట.

తా|| ఓసాటి! చెప్పటయొకటి తదుపరి చేయనదొకటియైనఁ చెప్పఁగూడదు. చెప్పటకు నులభ ముగను జేయుట కసాధ్యముగను నుండినపక్షమున దానివనుసరించియే చెప్పవలెను.

— రంభ జిబాదూపమునుదాల్చుట :—

క|| నీవీమాటకు నందే, హవిర్భావంబు నొంద ♦ కబల కఠోర గ్రావంబై వుట్టుము. నా నా వోడియు నట్లు చేసె ♦ నాపురముకడక

అ|| ఆబల - ఓయాడుదానా, నీవు, ఈమాటకు - నేజెప్పిన యీవాక్యమునకు, సంజేహ విర్భావంబుక. సంజేహ - సంశయముయొక్క, అనుమానముయొక్క, ఆవిర్భావంబుక - కలుగుటను, ఒందకు - పొందకుము, కతోరగ్రావంబు - గట్టిరాయివి, విభుట్టుము - అయిజన్మించుము, నాక - అనగా, ఆవెలదియుక - ఆశురవేద్య, ఆపురముకడక - ఆపట్టణమునకు సమీపమున, అట్లుచేసెక - అతడు చెప్పిరవిధముగా నొనరించెను, అనగా గతినశిలారూపమును ధరించెనుట.

తా|| ఓపడతీ! నీవు సంశయంపక గట్టిరాయివగుము. నావుడు దివిజవేద్య యష్టరప్రాంతమున నొకగొప్పశిల యయ్యెను.

క|| శతతాశదఘ్న మగున, య్యతుగ్రావమ్ముఁ జూచి యష్టదు భయనం
గతులై యాశ్చర్యసమా, యతులై గజగజవదంకి యచ్చటిజనముల్.

59

అ|| అచ్చటిజనముల్ - ఆపురమునఁగల మనుష్యులు, శతతాశదఘ్నము - నూలు తాడిచెట్లు మునుంగునటువంటిది, అనగా నూలుతాడిచెట్లకంటె నెత్తయిం యచట. ఇచట దఘ్నశబ్దమునకు. “నూ. ప్రమాణేద్వయసజ్జదఘ్నక్వాత్రచః” సిద్ధాంతం. ఉదా “తత్రోదదఘ్నః క్షితిరేణురాజౌ, తతోనితేబద్వయ సశ్చభూత్వా. క్రమేణమూర్ఛాః కరికుంధమాత్రః, సమేత్యరక్తాభిహతః శకామ” రావ. ఆగు - అయినట్టి, అయ్యతులగ్రావమ్ముక - అయొక్క సమానరహితమయిన శిలను, చూచి - కనుగొని, అష్టదు - ఆసమయమున, భయసంగతులై - భీతితోఁగూడుకొనినవారై, అశ్చర్యసమాయతులై - చోద్యముయొక్క విస్తారముగలవారై, గజగజవదంకిరి - మిక్కిలి కంపమునొందిరి. ‘గతులై - యతులై’ అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| అచ్చటిపారు లానూలుతాశ్చయైత్తయిర యసమాన మగు శిలాకారముఁ జూచి భయమును నాశ్చర్యమును దోషంగా గజగజవదంక నారంభించిరి.

క|| అదిరా యౌన్నత్యభరం, బదిరా విస్తారగరిమ యీక్షింపఁగ ని
ట్లదిరా కాతన్యగుణం, బదిరాయిచి కొండ గాక యశ్శమి తలంపక.

60

అ|| యీక్షింపఁగ - చూడఁగా, యౌన్నత్యభరంబు - పొడవుయొక్క యతిశయము, అదిరా - ఆకనుపడునట్టి శిలచేరా, అదిగాక మరియొకటిలేదనుట. విస్తారగరిమ - విరివియొక్క గొప్పతనము, ‘ని. విస్తాలో విగ్రహోవ్యాసః’ అ. ఇదిరా - ఇదియేరా, ఇంతవికాలమయిన దింకొకటిలేదనుట. కాతన్యగుణంబు - కతినముతోఁగూడిన స్వభావము. అదిరా - అదియేరా, ఇంతకంటెగట్టిది వేరొకటి లేదనుట. అదిరా - దానికేతుసురా, మెచ్చుకొనుట. ఇట్లు - ఈవిధముగా, తలంపక - విచారించఁగా, ఇది - ఇన్నిలక్షణములుగలిగిరాయి, కొండగాక - ఒక పర్వతముగాక, అశ్శమి - సామాన్య శిలయగునా, కాదనుట ‘ని. పాషాణప్రస్తరగ్రావోపలాక్యానః శిలాదృవత్’ అ. ఇచట నశ్శశబ్దమునకు ‘నూ. అన్వేషంబాలుగస్తస్య, అను సూత్రముచే నకారములోపించి ‘నూ. అత్తన ఇమనస్తానాండావా’ అను సూత్రముచే ముప్రత్యయమువచ్చినది. ఈపద్యమున ద్విప్రాసమునెఱుఁపబడినది. ‘అదిరా - ఇదిరా’ ఇత్యాదులనుప్రాసాలంకారము. ఇది కొండగాక యశ్శమి’ అనుటచే తన పహ్ననాలంకారము. “ప్రకృతం యన్నిషిద్ధాన్యతో సాధ్యతే సాత్వపహ్నుతిః” తా. ప్ర.

తా|| ఇంతటి యున్నతమును విరివియును గట్టియునుగలది యొకతిప్పుగాక రాయయగునా.

సీ|| అన్యదాదులతోడ ♦ నాకృతి దాల్చిన, భాగ్యదేవతయొ యీ ♦ ప్రస్తరంబు
కాక లోకం బెల్లె ♦ గంబలింప వచ్చిన, యాదిశక్తియొ యీమ ♦ హాద్యవస్తు
బలినద్వరంధ్రంబు ♦ వెలువడి యెగసిన, యురగేంద్రుడో యీదృ ♦ ఘోపలంబు
దుస్సహానిలగతి ♦ దునిగి రాలినకాంచ, నాద్రిశృంగంబా యీ ♦ యశ్వరాజ

తే|| మీసమున్నతశిల నీర ♦ జాననాండ, నవనసంస్థాపితోజ్జ్వల ♦ స్తంభ మొక్కొ
యీభయంకరపాపాణ ♦ మిసజబాహు, దండకలిత సముద్గండ ♦ దండమొక్కొ. 61

అ|| ఈ పస్తంబు — ఈతాయి, ‘ని. పాపాణ ప్రస్తరోగ్రావోపలాశ్మాన శ్చిలాదృషత్’,
అ. అస్మాదులతోడ — నేను మొదలుగాగల వారందరితోగూడ, అకృతి — రూపమును, తాల్చిన
భాగ్యదేవతయొ — ధరించిన యదృష్టదేవతయొందునేమో, కాక — అటులగానిపక్షమున, ఈమ
హాద్యవస్తు — ఈగొప్పశిల ఇచటోద్యవస్తు, అనుటకు “నూ. ద్విత్వోత్పే సర్వహలాః ప్రాప్స్వాత్”
నన్న. లోకంబెల్లె — ప్రపంచమునంతయును, కబళింపక — మింగుటకు, వచ్చినయాదిశక్తియొ —
వచ్చినట్టి యాదిశక్తియొందునేమో, ఈదృఘోపలంబు — ఈగట్టి పాపాణము, బలినద్వరంధ్రంబు —
పాతాళలోకముయొక్క బెజ్జమును, “ని. అధోభువన పాతాళం బలినద్వరసాతలం, నాగలోకః”
అ. “ఛిద్రం నిర్వ్యధసంహారం రంధ్రంశ్వభ్రం పపాకుషీ” అ. వెలువడి — బహిర్గతమై .. బయ
టికివచ్చి, ఎగసిన — ఉరగేంద్రుడో — ఉడ్డిసముచేసిన (పైకిలేచిన) సర్పములకురాజగు శేషుడై
యుండునేమో, ఈయశ్వరాజము — ఈశ్రేష్ఠమయినశిల, “ని. రాజాప్రభావ నృపతౌ క్షత్రియేరజనీ
పతౌ, యశ్శేషప్రేతపురిస్యాద్రాగరక్త వికాముకే” మే. రాజశబ్దమున సకారము లోపించుటకు
“నూ. అగుణవతాం సర్వహలాంసోఽర్హః” నన్న. ముత్యయము వచ్చుటకు. “నూ. స్వార్థప్రధాన
భావేన్యాద్రాహ్నిఃపుంసేచేతనే” అధ. ఈసూత్రముననుసరించి పులింగమునందుమాత్రమే డుప్రత్య
యము వచ్చునుగాని నపుంసకమునందు ముప్రత్యయమే వచ్చును. ఉదా. నమ్మనిరాజుండు. నమ్మ
నిరాజనీత. నిహారాజమువేళము” దుస్సహానిలగతి — దుస్సహ — ఓరువరాని, అనిల — వా
యవుయొక్క, గతి — సంచారముచేత, అనగా బ్రబలమైనవాయుతాడనము చేతననుట. తునిగి —
తునుకర్చు, రాలిన కాంచనాద్రిశృంగంబా — క్రిందబడిన మహామేరువుయొక్క శిఖరమైయుండునేమో,
ఈసమున్నతశిల — ఈమిక్కిలి పొడవైనరాయి, నీర .. స్తంభమొక్కొ. నీరజాసనాండ —
బ్రహ్మాండమనెడు. భూగోళ భుగోళాదికమనెడు, సదన — ఇంటియందు, సంస్థాపిత — పాతిపెట్టబడిన,
ఉజ్జ్వల — ప్రకాశించుచున్న, స్తంభమొక్కొ. — కంబమైయుండునేమో, ఈభయంకర పాపాణము —
భయమును గలిగించుచున్న యీశిల, ఇన .. దండమొక్కొ. ఇనజ — నూయ్యనికుమారుడ
యిన యమునియొక్క, బాహుదండ — దండమువంటిభుజమును, కలిత — పొందబడిన, సముద్గండ ..
అత్యంత భయంకరమయిన, దండమొక్కొ. — దుడ్డుకట్టయొందునేమో, శుద్ధసంక్షేపంకాగము,
“విషయో విషయా యత్ర సాదృశ్యా త్కవిసమృతాత్, సంక్షేపాగోచరా స్యాతాం. సంక్షేపం
కృత్తి శ్చ సా” ప్రతా. “స సంక్షేపాస్తు భేదోక్త తదనంత్రా చ సంశయః” తా. ప్ర ఉదా.
“అయం నూర్తాండః కిం సఖయతురైః సప్తభిరేః, కృకాసుః కిం సర్వాః ప్రసరతి దిశో నైషనియ

తం, కృతాంతః కిం సాక్షాన్మహిషవహనో ౭సావిలి చిరం. సమాలోక్యాశ్చ త్వాం విదధతి వికల్పాన్ ప్రతిభటాః” “ఉ. ఇంద్రుడో యాయ కేంద్రుడో బ ధి లింద్రుడో పార్వణచంద్రుడో హరి, శ్చంద్రుడో రామచంద్రుడో ర ధి సాధుజప్రసరాత్ముడైననా, కేంద్రుడో యా నగేంద్రుడో మృ. కేంద్రుడో యంచు, దలంతు రాహులీ సాంద్రభుజప్రతాపరణ ధి సాహసు నోబయ నారసింహునిక” కా. సం. ‘దండకలిత సముద్బంధదండమొక్క’ యమకాలంకారము.

తా|| ఈరాయి మాయందటియొక్కయాకారములలాక్కటిగా (గాల్చియువతరించిన యదృష్టదేవత యో, ప్రపంచమును మ్రింగినేతెంచిన యాదిశక్తియో, పాతాళలోకమునుండి వైకివచ్చినశేషుడో, ప్రచండవాయుతాడనమువలన భగ్నమై భూమిమీద బడినమేరుశిఖరమో, బ్రహ్మాండ మను గృహమున స్థాపించబడినస్తంభమో, యమునిభుజమునందుండెడు భయంకరమైనదండమో,

వ|| అని యనేకప్రకారంబుల వితర్కించి యిది మహా దుర్నిమిత్తంబుగాని వేటొండు గాదనినిర్ణయించి నిజనివాసులు కరిగి రంత దైవవశంబున. 62

అ|| అని - ఇట్లని, అనేకప్రకారంబులక - పలువిధములుగా, వితర్కించి - ఊహించి, ఇది - ఈపాపాణము, మహాదుర్నిమిత్తంబు - ఎక్కువైనదృష్టహేతువునకు - మిక్కిలి చేటుగలిగించుటకు, కాని - ఏర్పడినదేకాని, వేటొండుకాదు - మఱియొకటికాదు, అని - ఈవిధముగా, నిర్ణయించి - ఆవాక్యమునే నిశ్చయముచేసి, నిజనివాసంబులకు - తమతమగృహములకు, అరిగిరి - పోయిరి, అంతక - అంతట, దైవవశంబునక - దైవయోగమువలన,

తా|| అని పలురీతుల నూహించి యిది గొప్పచేటుగలిగింపఁ బుట్టినదేకాని వేటొకటికాదని నిశ్చయించి వారివారి యింద్రుల బోయిరి. అనంతరమున విధివశంబున.

—: శత్రుందముడు శిలనుజూడవచ్చుట :—

ఉ|| సు దధీరుఁ డ స్వప్నం ధి మర్దనుఁ డాపురమేలురాజు. శత్రు దముఁ డొక్కఁగాఁడు పరి ధి తోషభరంబున మంత్రులెల్లఁ జూ: శందగ సన్న నూనక మా ధి తాత్తు మాయోత్తమమొక్కఁ డెక్కి వచ్చె ముఖీలుకొన్ని తని ధి చేరువ రా నువలంబుఁ జేరంగక. 63

అ|| మందధీరుఁడు - మందరపర్వతమువంటి ధైర్యముగలవాఁడును, అన్యన్యపమర్దనుఁడు - ఇతరరాజులను జయించుటగలవాఁడును, ఆపురమేలురాజు - అపట్టణమును బాలించునట్టివాఁడును, అయిన, శత్రుందముడు - శత్రువుల నిగ్రహించుకట్టివాఁడను సార్థకనామముగలయారాజు, ఒక్కనాఁడు - ఒకదినమున, ఒకానొక దినముననుట. మంత్రులెల్లక - తనమంత్రులందఱును, పరితోషభరంబునక - సంతోషముయొక్క భారముతో. చూడక - చూచుచుండఁగా, తగదన్నక - ఇది కూడదని చెప్పినప్పటికిని, మానక - విడువక. మాతాత్తు - అకస్మాత్తుగా - దిడుక్కున, మాయోత్తమము - శ్రేష్ఠమయినయశ్వమును, ఒక్కఁడు - ఒకదానిని, ఎక్కి - అఱిహించినవాడై, కొన్ని తురుఫీలు - కొన్నియశ్వదళములు - గుర్రపుదండు, ‘ని. తురుఫీ - తురుపు (హిం. తురఫ్) అశ్వ

దశమః' నూ. ఆం. ని. 'తురుపు - తురుఫీ - గుర్రపుదండు బ్రాణ్య. తనచేరువరాకా - తనయొక్క సమీపమునవచ్చుచుండఁగా, ఉపలంబుకా - ఆరాతిని, చేరఁగక - సమీపించునట్లుగా, వచ్చెకా - వీతెంచెను. ఇందు హయోత్తమయొక్కఁడు, అనుప్రయోగమునుగూర్చి 'నూ. విశేషనాణాం మహా తోడుప్ స్యాదుభయధాపిచ, క్వచిడ్డుక్తాత్రకేస్వాఢ విశేషణిమహోచ్చతే' అధ. 'నూ. క్వచిద మహతోపిడుప్ స్యాత్' శబ్దచిం. ఉదా. 'గీ. వ్యాఘ్ర మొక్కఁడు సనుదెంచె'వనములాస' ఇత్యాదులు. 'హరాత్తుహయోత్తమ - ఒక్కడెక్కి' అనుప్రాసాలంకారము. 'మందరధీరుడు' ఉపమాలంకారము.

తా|| మేరుపర్వతమువంటి ధైర్యము గలవాఁడును, పరరాజుల జయించినవాఁడును, నగు శత్రుండముఁ డనుసార్ధకనామధేయుఁ డగురా జాయశ్శ్రమును జూడఁ గోరి తనమంత్రులు వలదన్న వినక కొంతసైన్యమును వెంట నిడికొని శత్రులను గుట్టుము నెక్కి యచ్చటి కరుదెంచెను.

—: బ్రహ్మరాక్షసుఁడు శత్రుిందమునావేశించుట :—

క|| చనుదెంచి నయనగోచర ♦ మును వాగ్గోచరముఁ గాక ♦ భువనాద్భుతమై
తనరుబలుతాతి గనుఁగొనఁ ♦ జననాథునిమది కొకింత ♦ జహపుదయించెన్. 64

అ|| చనుదెంచి - వచ్చి, నయనగోచరమును - కన్నులకు స్పష్టముగాగనపడుటయును, వాగ్గోచరమును - చెప్పటకునలవియును, కాక - కానట్టిస్వభావముకలదియై, భువనాద్భుతము - ప్రపంచమునంతటికి నాశ్చర్యముగలిగించునట్టిది, వితనరు - అయిబిప్పచున్న, బలుతాయి - గొప్పదియైన యాశిలను, కనుగొనక - చూడఁగానే, ఇచటద్వితీయకుఁ బ్రథమసెప్పబడినది. "నూ. ఇతరత్రచ ద్వితీయాస్యాత్ ప్రథమాచజపదానాంస్యాత్" నన్న. జననాథునిమదిన్ - ఆరాజయొక్కమనస్సులో, ఒకింతజహపు - కొంచముభయము, ఉదయించెన్ - కలిగెను, ఇందు ద్వితీయపాదమున మువిధ క్రియలిసెప్పబడినది. తే. పున్నపుంసక తత్సమం ♦ బులకడవలఁ, దత్సమానాంద్రదేశ్య శబ్దములకుదలఁ, గడిసిన మకారశృంగమున్ ♦ కావ్యములను బొసఁగుమువిధ క్రియతులనఁబుపు బుభులకు' అప్పు. దీనినే పోలికయతియందురు. 'క. పోలుకా బుపు బుభులకుమతే' పోలికయతికిలముల్లమున కెనయనఁగా, శీలంబుల్లంబనఁగా, భూలోకంబమరలోక ♦ మున కెనయనఁగన్. అనం. ఇంతేకాక చక్కటి యతియనియుఁ జెప్పదురు. 'క. అక్కజముగఁ బుపు బుభులకుఁ జక్కటి గుణిగాయల్ల శృంగ ♦ సహితమకానం, బక్కచులజేశ్వరాదుల, మ్రొక్కుబుగైకొనుసమస్త ♦ భువనాధీశా' అం.

తా|| వచ్చి చూచుటకును వర్ణించుటకును నలవిగానియారాతినిఁ గనినంతనే యారా జించుక భయపడెను.

మ|| అపు డచ్చో నొకరావిచెట్టున మనో ♦ జ్ఞాకారనవత్రికి
న్విపరీతం బగుబ్రహ్మరాక్షసుఁడు ను ♦ ద్వేగానికే
న్నెసచూడామణి నావహించె నచిపుల్ ♦ నిర్మిల్లుల నూ
జపలాత్మం గసపెట్టి యుండుఁ గద య ♦ స్వాపలబ్ధి యాపదల్. 65

అ|| అపుడు - ఆసమయమున, అచ్చో - ఆప్రదేశమున 'ని. చో. దే. స్థలము. కాలము. శ. చం. ఒకరావిచెట్టునకా - ఒకయశ్వత్థవృక్షమునందు, మనోజ్ఞాకారసంపత్తికా, మనోజ్ఞ - మనస్సునకింపైన, ఆకార - రూపముయొక్క, సంపత్తికా - అధికమునకు, విపరీతంబు - విరుద్ధము - వ్యత్యాసము, అగుబ్రహ్మరాక్షసుడు - అయినట్టి యొకానొకబ్రహ్మరాక్షసుడు, సచివుల్ - మంత్రులందఱును, నిర్విణ్ణులై - వ్యసనభయములతోఁగూడిన చిత్తముననిశ్చేష్టితులై, చూడఁగాకా - వీక్షించుచుండఁగా, నృపమాదామణికా - రాజులలో శ్రేష్ఠుండయిన యాశత్రుండముని, ఉద్వేగాతిరేకంబునకా - భయముయొక్క యధికముతో. 'ని. ఉద్వేగ ఉద్భృమే. అ. ఆవహించెకా - శరీరమునందుఁ బ్రవేశించెను, ఆపదల్ - కష్టములు, 'ని. విపత్త్యాంవిపదాపదౌ' అ. అస్వాపంబులై - జాగరూకతకలవియై, 'ని. స్యాన్నిద్రాశయసంస్వాపః స్వప్నఃసంవేశఇత్యపి' అ. చపలాత్మకా - చంచలమయిన మనస్సుగలవానిని - నిలుకడలేని మతిగలవానిని, కనిపెట్టియుండుంగద - కామకొనియుండునుగదా, ఇందు 'చపలాత్మంగనిపెట్టి యుండుంగద యస్వాపంబులై యాపదల్, అనుటచేత న్నాంతరన్యాసాలంకారము. 'సామాన్యంవావిశేషోవా తదన్వేన సమర్థ్యతే, యత్రసోఽగ్ధాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణవా, కా. ప్ర.

తా|| అపు డవట నొక యశ్వత్థవృక్షమున భీకరాకారముతో నున్నయొకబ్రహ్మరాక్షసుడు మంతులందఱు నివ్వెఱపడి చూడఁగా నారాజునుసోఁకెను. ఇక్కట్లాభయములనే కనిపెట్టి యుండునుగదా.

క|| ఒకలాగున మాటలు తొక, తొక లై వెడలంగఁ జొచ్చె + దుడిదుడి నెందే
నొకఁడ చనఁ దొడఁగెఁ గన్నులు, పెకలించుక చూడ సాగె + భీతి దలిర్చుక. 66

అ|| మాటలు - ఆరాజుయొక్క పలుకులు, ఒకలాగునకా - ఒకవిధముగా, తొకతొకలై - తడబడుచున్నవై - అవ్యక్తములై, వెడలంగఁజొచ్చెకా - అతనిసోటనుండి బయలుదేరి మొదలు పెట్టెను. ఒకఁడ - తానొక్కఁడే, ఎందేకా - ఎక్కడికియినను, దుడిదుడికా - తొందరతొందరగా, ఇచట 'దుడిదుడి' యనుటకుదా, "ద్వి. అడవియేనుఁగులు నీఁరాసనీనది,కిదుడిదుడివచ్చి" రామాభ్యుచనఁదొడఁగెకా - పోవుటకు నారంభించెను, భీతి - భయము, తలిర్చుకా - చిగిరించుఁగా, అనఁగా భయముగలుగునట్లుగా ననుట, కన్నులు - నేత్రములు, పెకలించుక - పెళ్ళగించుకొని, చూడ సాగెకా - చూచుటకు మొదలిడెను, అనఁగా మిఱచుచూపులు చూడనాగంభించెనుట. ఇందు 'తొకతొకలై' అనుటకు 'నూ. కాంతిఁబ్బది శబ్దాస్తు ద్విరుక్తాస్సంతివైకాకే, సాధారణాస్తదన్వేచ, వైచిత్ర్యం భూరివర్తతే' అధ. స్వభావోక్త్యలంకారము. 'స్వభావోక్తివైడింభాదేః స్వక్రియా రూపవర్ణనమ్' కా. ప్ర.

తా|| ఆరాజునకు మాటలధోరణి యెక్కువయ్యెను చివ్వునలేచి యెక్కిడికైన నొంటరిగాఁ బోనారంభించెను. కన్నులు పెద్దవిచేసి తెప్పలార్పిక చూడ మొదలిడెను.

నీ|| స్వప్నమున నైనఁ + జాపల్య మొఱుంగని, సార్వభౌమునకుఁ జం + చలత తోఁచె
నేకాంతమున నైనఁ + హెచ్చుమాటలు లేని, మనుధేశతిలకంబు + వదరఁ జొచ్చె

బరిహానమున కై న ♦ దరహాన మొందని ♦ నరనాథుఁ డూరక ♦ నవ్వఁ బూనెఁ
దలిరాకుఁబోఁడులూ ♦ న్నను వికారము లేని, ధీఁగం డహేతువి ♦ కారుఁ డయ్యె

తే॥ నూస్యశమే కాని నాలుకఁ ♦ బొనువనట్టి, నాయకాగ్రణి డబ్బట ♦ ల్లాయ సాగెఁ
బరిఁడినమ్మాళిగలులేక ♦ వంద మిడంగ, భరముపడురాజు బరిగాళ్లఁ ♦ బటవసాగె. 67

అ॥ స్వప్నంబునందైనకా - కలలోపలనయినను, చాపల్యము - చపలత్వమును, ఎఱుంగనియట్టి
సార్వభౌమునకు - తెలియనట్టి యాచక్రవర్తికి, చంచలత - నిలుకడలేనితనము, తోఁచెకా -
స్ఫురించెను, ఏకాంతమునందైనకా - హాస్యాలోచనయందైనను, హెచ్చుమాటలు - అధికప్రసంగము,
లేనివనుధేళతిలకంబు - లేనివాఁడయిన రాజులలోఁ బ్రకాశమానుండయినయతఁడు, వదరఁజొచ్చెకా -
వ్యర్థమయినమాటలు మాటాడినారంభించెను, పరిహాసమునకైనకా - ఎగతాళికైనను, దరహాసము -
చిఱునవ్వు - ఇంచుక మైనవవ్వు, బొందనినరనాథుఁడు - బొందనివాఁడయినయారాజు, ఊరక నవ్వఁ
బూనెకా - వృథాగానవ్వుటకు మొదలుపెట్టెను, తలిరాకుఁబోఁడులూద్దను - స్త్రీలచెంతనయినను,
వికారము - మహమ్మయొక్కగాని రూపముయొక్కగాని మాటుపాటు, “ని. వికారోవికృతారోగః”
విశ్వ. లేనిధీరుండు - బొందనివాఁడయిన భ్రాతృముతోగూడినవాఁడు, అహేతువికారుండు - నిష్కా-
రణముగా వికారమునుబొందినవాఁడు, అయ్యెకా - అయ్యెను, సూన్యతమేకాని - నిజమునుబలుకుటయే
తప్ప, నాలుకఁజొనువనట్టి నాయకాగ్రణి - అబద్ధమును నాలుకయందుఁ జొప్పించనటువంటి ప్రభువు
లలో శ్రేష్ఠుఁడయినయతఁడు, చట్టాత్ - అబద్ధపుమాటలను, కూయసాగెకా - పలుకనారంభించెను,
పసిఁడిసమ్మాళిగలు - బంగారపుపాచకోద్ధు, ఇతితప్పనము. ఉదా. “సీ. అట్టిటువొడిగిన ♦ యంత్రుల
రత్నంపు, సమ్మాళిగలుసాగె ♦ బాణుచుచు” కళా. లేక - లేకుండ, పాదమిడంగకా - భూమియం
దడుగుపెట్టుటను, భరముపడురాజు - భారమనితలంచడి యాప్రభువు, బరిగాళ్లకా - రిత్తపాదములతో,
పటవసాగెకా - పొలిగోవుటకు మొదలుపెట్టెను, స్వభావోక్తిలంకారము. “స్వభావోక్తిస్తుడింభాదేః
స్వక్రియా రూపసృజనం” కా. ప్ర.

తా॥ అగాఢ కలలోపైనఁ జపలత్వ మెఱుంగకుండినను, మతినిలకడ లేనివాఁడయ్యెను,
రహస్యముపల్లవన స్ఫురప్రసంగము మోహిగనివాఁడయినను వదరఁజొత్తయ్యెను. ఎగతాళికయిన
నించుక నవ్వనివాఁ డయ్యెను వ్యర్థముగా నవ్వునందును. స్త్రీలచెంత నయినను వికారమునగ
పటవని వ్రాన్యమంటువాఁడని నిర్భయ స్త్రీయగా వికారముగలవాఁడయ్యెను. సత్యమునెత్తు యసత్యము
నెన్నడు మోహిగని వాఁడయిన నిర్భయ బాదునంటడు. సునర్థపాదుకలు లేక క్రింద నడుగిడనివాఁ
డయినను రిత్తపాదములతోఁ బొలిగోవుచుంటడు.

క॥ అప్పుడు మంత్రులు శాస్త్రము, దప్పెగదా యనుచు మెల్ల ♦ ధరణీనాథుకా
గప్పుక చని రంతోపుక, మెప్పుడు చేరెదమొ యనుచు ♦ నీష దలంకకా. 68

అ॥ అప్పుడు - అట్టిసమయమున, మంత్రులు - రాజశాస్త్రమునెఱింగినప్రధానులు; శాస్త్రము -
చేతుదగినపని, తప్పెగదాయనుచుకా - తొలగిపోయినదిగదా యనుకొనుచు, మెల్లకా - చల్లగా,

ధరణీనాథుఁ — ఆయొక్కరాజును, కప్పక — వారందఱును గ్రమ్ముకొని, అంతఃపురము — రాణి వాసమును, ఎప్పుడుచేరెదము — ఎన్నటికిఁబోగలుగుదుమోకదా, అనుమనీష — అనునట్టిమనస్సునఁ గల కోరికతోఁగూడిన. తలంకఁ — భయముతో, చనిరి — పోయిరి, ఇందు ‘కప్పక’ అనుప్రయోగ మునకుదా. “నీ. కొంగవాల్నరకునం ♦ గుళులబట్టుకజబ్బు, లంటఁగుట్టినవెజ్జ ♦ నరయువారు” అము. “క. రోదెక్కుకనీపుత్త్రుఁడు?” భాగ. ఈపద్యమున నాలుగవపాదమున నిత్యసమాసయతిసెప్పఁ బడినది. మనసః + ఈష — మనీష, అగును. “తే. పదమువిభజించి చెప్పఁజొ ♦ పుడనియదియు, నన్య శబ్దంబుఁగొని వి గ ♦ హంబుఁజెప్ప, నదియు నిత్యసమాసమై ♦ యతులఁగృతుల, నంటి సంధినిశచ్చు హంబులయినవిరతి” నుల.

తా|| ఆయెడ మంత్రులు మనము చేయఁదగిన పని యేమియు లేదుగదా యని మెల్లఁగా నా న్విపత్తిని బరిచేప్పించి రాణివాసమున కెప్పుడు చేరగలమో యనుతలంపుతో.

—; మంత్రులతని నంతఃపురంబునకుఁజేర్చుట :—

నీ|| కాలనర్పముఁ బట్టఁ ♦ గడఁగుమాంత్రికులు నా, నొడిసిన నొక్కింతఁయొషియఁబాటి వనమదేభముఁ గట్టఁ ♦ జనెడుమావతులు నా, దిగిరిన వెంటనే ♦ తిరువుగట్టి తీవ్రప్రవాహ మిఁ ♦ దెడునీతకాండ్రు నా, వెలిఁబోక కాక వెం ♦ బడిన పోయి చిచ్చార్పఁగాఁ బోవుఁచేర్వచుట్టములు నా, జాఱుకు దాఁకినఁబోక ♦ మఱియుఁగదిసి

తే|| యొకవిధంబున మంత్రులు ♦ యుక్తిచేత, బ్రహ్మరాక్షసనిర్వేశఁ భరనుదుర్ని వారబహువిధచేష్టా వి ♦ కారశూఢ, రాజవరుఁ దెచ్చి రంతఃపు ♦ రంబుఁ జేర. 69

అ|| మంత్రులు—ఆ రాజయొక్క రాజకార్య రహస్యాలోచనపరులు, కాలనర్పముఁ—ప్రళయ సర్పమును, పట్టక— పట్టుటకు, కడఁగుమాంత్రికులు — యత్నించు మంత్రవాదులతో, నాఁ — అన్నట్లుగా, ఒడిసినఁ — తప్పించుకొనఁబోఁగా, గుర్తునతిక్రమించివ ర్తింపఁ బూనఁగా, ఇచట ‘ఒడిసి’ యనుటకుదా “తే. గీ. ఒడిసి తలపట్టితిగిచి మ ♦ హోగ్రవృత్తి” భార. ఒక్కింత — కొంచెము, ఒడియఁబాటి — పైకెగిరి పట్టుకొనఁబూని, వనమదేభముఁ — అడవియందుండెడు మదపు లేనుంగును, కట్టక — కట్టివేయుటకు, చనెడుమావతులు నాఁ — పోవుచున్నట్టి మావటీండ్రో యనునట్లుగా, ఇచట మావతులనుటకుదా. ‘లయగ్రాహి. రావుతులతుండములు ♦ మావతులనుగ్గు’ భార. తిరిగినఁ — సంపరింపఁగా, వెంటనే — శీఘ్రముగా, తిరువుగట్టి — నిరోధముచేసి, అడ్డగించి, తీవ్రప్రవాహము — అతిశయమైన యేటివెల్లువను, ఈదెడునీతకాండ్రునాఁ — ఈదుచున్నట్టి యీతకాండ్రోయను, నట్లుగా, వెలిఁబోక కాక — వెలుపలకు నెట్టుకొని పోకుండ, వెంబడినపోయి — వెనువెంటనేవెళ్ళి చిచ్చార్పఁగాఁ — అగ్నినినశంపజేయుటకు, పోవుచేర్వ చుట్టములునాఁ — వెళ్ళుచున్నట్టి సమీప బంధువులొయనునట్లుగా, ఇది చేరువయొక్కరూపాంతరము. ఉదా|| ఉ. చేర్వకుమారురాఁగని వ ♦ సింపక యిచ్చుటకొండవెల్ల” ఉ. రా. చుఱుకుదాఁకినఁ — వాఁడిమిపోఁకినను, పోక — అవలికిఁ బోకుండ, మఱియుఁగదిసి — ఇంకనుసమీపించి, ఒకవిధంబునఁ — ఒకరీతిగా, యుక్తిచేతఁ — ఉ

పాయముతో. బ్రహ్మ.....శూరుఁ, బ్రహ్మరాక్షస-బ్రహ్మరాక్షసునియొక్క, నిర్వేశ-శరీరమునఁబ్రవేశించుటవలని, భర - భారముచేత, 'విభక్తిభరః' అనివృత్తి, సు-లెస్సగా, దుర్నివార-వారింపనలవిగాని, బహువిధ - నానావిధములైన, చేష్ట - వ్యాపారములయొక్క, వికార - అనేకరూపములతోఁగూడిన, శూరుఁ - సాహసముగలవానిని, రాజవరుఁ - ఆరాజశ్రేష్ఠుని, అంతఃపురంబుఁ - రాణివాసమును, చేరఁ - కదియునట్లు, తెచ్చిరి - తీసుకొనివచ్చిరి, పద్వ్యమంతయునుత్రేక్షాలంకారము, "క. ఉపమేయమునకుగలిగిన, యుపమానగుణక్రియాదియోగముచేనా, యుపమానమెయని తలఁచిన, నపుడదియత్రేక్షయయ్యె" కా. సం. "చిచ్ఛా.....జాటుకుదాఁకిన, ఇదిశ్లేషాలంకారము. "శ్లేషఃసవాక్యేషికస్మిన్. యత్రానేకార్థతాదేవ్," కా. ప్ర.

తా|| బ్రహ్మరాక్షసుడు సోఁకుటవలన నలవిగానినానావిధములగు చేష్టవికారములతో నేమియుఁజెలియక తెగించి నడచుచున్న యారాజశ్రేష్ఠుని మంత్రులందఱును గాలసర్పమును బట్టఁబూనిన మాంత్రికులవలె నొడిసి తప్పించుకొననుంకించినను బోసీయక కవియుచు, నడవియేనుంగును బట్టుమావ టీండ్రవలె నందందు తిరుగుచున్నను జుట్టునుట్టుకొనుచు, గొప్పయేటివెల్లువ నీడుచున్న యీతగాండ్రవలె వెలుపలకుఁబోవ వెంబడించుచు, మంటనార్పఁబోయిన సమాపబంధువులవలె జాటుకుదాఁకిన నావలికిఁబోక డాయుచు, నెటులనో తమ యుపాయములతో నంతఃపురమునకుఁ దీసుకొని వచ్చిరి.

—: మాంత్రికుల రప్పించుట :—

తే|| తోడుకొని వచ్చి యన్యులు ♦ చూడకుండ, నొక్కయేకాంతగృహముననుండఁ జేసి పదిలముగఁ గావలులు వెట్టివెదకివెదకి, మాంత్రికులఁ దోడితే నహ ♦ మృతినినారు70

అ|| తోడుకొనివచ్చి-వెంటఁ బెట్టుకొనివచ్చి, అన్యులుచూడకుండఁ-ఇతరులకుఁగనపడకుండునట్లుగా, ఒక్కయేకాంతగృహమునఁ - ఒకరహస్యమయిన యింటియందు, ఉండఁజేసి - ఉండునట్లునరించి, ఉంచెయనుట, పదిలముగఁ - జాగ్రత్తగా, కావలులుపెట్టి - ఎక్కడికి బోకుండునట్లు కావలివాండ్రనుంచి, మాంత్రికులఁ - మంత్రములునేర్చినవారిని, వెదకివెదకి - బాగుగాఁబరిశోధించి తోడితేఁ - పిలుచుకొనిరాఁగా, వారు - ఆమంత్రవాదులు, అహమ్మతిఁ - ఇదియెంతయనెడు సహంకారబుద్ధితో - అజ్ఞానముతోననుట, 'ని. అథాజ్ఞాన మవిద్యాహమ్మతిఃస్త్రియాం' అ, నేననెడు స్వతంత్రబుద్ధియనివృత్తి. ఇందు వెదకివెదకి, అను ప్రయోగమునుగూర్చి "నూ. క్వచిద్దర్శనశేషేతు పునరర్థసమాగతః, ఆధ.

తా|| వా రవ్విధముగాఁ దీసుకొనివచ్చి యితరులకుఁ గనఁబడకుండునట్లుకరహస్యగృహమునందుంచిజాగ్రత్తగాఁ గావలివాండ్ర నునిచిమంత్రవాదులను బరిశీలించిరప్పింప వారహంకారబుద్ధితో.

సీ|| ఎంతమాత్రం విది ♦ యీక్షణంబునలేదు, బంతిఁ గావించెదఁ ♦ బ్రజ్జమీజఁ బూనిక నప్పటి ♦ పూరిమంత్రించనే, బొమ్మన్నఁ బోదె యీ ♦ భూమి వెడలి చూతుముగా పోవు ♦ బేతాభుఁ డైనను, నాపేరు విన్నని ♦ న్నాళ్ళదాఁక దానికేమాయె నెం ♦ దాఁక నాలస్యము, తెప్పింపుడు విభూతి ♦ తేటగలది ...

తే|| యనుచు నొకనాడు నొక్కొక డధిముగను,
నించు కటుమించుగాఁ బంత డిండుకొనుచు
దశదిశాబంధసము చేసి డగరణినాథ,
శేఖరునిఁ జేసి మాత్రిక డశ్రేష్ఠు లధిప.

71

అ|| అధిప - ఓరాజా, మాంత్రికశ్రేష్ఠులు - మంత్రములు నేర్చినవారిలోఁ బ్రసిద్ధులైనవారు, ఇది - ఈబ్రహ్మరాక్షసావేశము, ఎంతమాత్రము - ఏమిటి - స్వల్పమునుట. 'ని. మాత్రంకారేన్నివధారణే' 'మాత్రాస్వల్పదకేపిచ', 'స్త్రీయూమాత్రాత్రుటిః పుంసి' అ. 'సూ. నిగారణాదా మాత్రంస్యాత్ క్వచిన్మాత్రాచకథ్యతే, నవర్ణకాదేస్తద్ధర్మాత్ క్వచిత్సాన్యవ్యవహారా' అధ. ఈక్షణంబునక - ఈసమయముననే, లేదు - పోయినదనుకొనుచు, ప్రభువీక్ష - నాయొక్క బుద్ధివిశేషముకొలది, "ని. ధీఃప్రజ్ఞాశేముషీమతిః" అ. బంతిగామించెనక - చేతనియందుండు బంతి పరె నాడింతును, అంతయును నాకుస్యాసేనమేయనుట, పూనికక - హస్తమునందుండుకొని, అప్పటి పూరిమంత్రించక - ఆకాలమునందలిదయిన గడ్డిపోచను మంత్రించకగానే, నేక - పొమ్మన్నక - నేను పొమ్మనుటతోనే, ఈభూమిపైదలిపోచ - ఈపుడమినుండి యింకొకలోకమునకుఁ బోకుండునా, మాతుముగా - చూచెదముగదా, నాపేరువిన్నక - నాపేరుచెవిసోఁకెంతనే, ఇన్నాశ్శదాఁకక - ఇంతకాలమువఱకును - ఇప్పటివఱకుండునాయనుట. బేతాళుండైనను - పిశాచముల కధిపతియగు బేతాళుండయినప్పటికిని, పోవుక - పాటిపోవును, నానికేమాయెక - జూనియేమిగాని, ఎందాక నాలస్యము - ఎంతదనుకజాగుచేసెదరు, ఎంతదాఁకక - ఎందాఁకక, అగును. ఉదా. 'సే. సత్య లోకముదాఁక డకలలోకంబులు, నాటపట్టులుమాకుఁ నబ్బవచన' శృం. వై. విభూతి - తిర్యక్మండ్ర ధారులుధరించెడు భస్మమును, లేటగలది - నిర్మలమయినదానిని, తెప్పింపుడు - పట్టికొనివచ్చునట్లు చేయుడు, అనుచుక - ఇట్లువచింపుచు, ఒకనాడు - ఒక్కదినమున, ఒక్కొక్కడు - ఒక్కొక్క మాంత్రికుడు, అధికముగను - ఎక్కువగా, ఇంచుకటుమించుగాన్ - ఆగుననఁ గొంచెముధికముగు నట్లుగా, పంతగించుకొనుచుక - ప్రతిజ్ఞలుచేయుచు, దశదిశాబంధసముచేసి - ఎక్కడికెబోకుండు నట్లుగా నెనిమిదిదిక్కులును భూమ్యాకాశములతోనుగూడి పదిదిక్కులను గట్టిపైచి, ధగణినాథశేఖరునిక - ఆరాజశ్రేష్ఠుని, చేరి - సమీపించి, దగ్గఱకుఁబోయి, ఈపద్యమున 'ధగణినాథశేఖరుని' అనుచోట దీర్ఘముప్రాస్థమగుటకు 'సూ. ప్రాసోద్ధీర్ఘసమాసేపి క్వచిద్విశేష ప్రయోగతః' అధ. భూతవైద్యులలక్షణములను యథాస్థితిగ వర్ణించినాడు కనుక స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా|| ఓరాజా! మంత్రముల నభ్యసించినవారిలోఁ బ్రసిద్ధి కెక్కినవారు వచ్చి యీబ్రహ్మరాక్షసునిఁ బోదోలుట యనగా నెంత యిప్పుడే లేదనిపించెదను. నాప్రభువలన దీనిని బంతిపరె నాడింతును. చేత గడ్డిపోచను మంత్రించి వైచితినేని పొమ్మనఁగానే యీపుడమివిడిచి నేటొకలోకమునకుఁ బోవునునుమా. నాపేరు విన్నంతమాత్రముననే యింతవఱకు బేతాళుండైనను బారిపోవుచుండను. ఈ మాటలకేమి గాని జాగుచేయక పరిశుద్ధమైన విభూతి దప్పింపుడు. ఇట్లునుచు నొక్కొక్కనాడొక్కొక్క మంత్రతేత్ర క్రమక్రమముగా నెక్కువ ప్రతిజ్ఞలు చేయుచు దశదిగ్బంధనమొనర్చి యీరాజశ్రేష్ఠుని సమీపించి.

—: మాంత్రికులవయత్నము నిష్ఫలమగుట :—

సీ॥ నరసింహము జపింప ♦ నరసింహము జపించు, నాదిభైరవమున ♦ కదియె నుడువు
శతరుద్రయముఁ బూన ♦ శతరుద్రయముఁ బూను, హనుమజ్జపంబున ♦ కదియె చేయు
నీలకంఠముఁ బల్కు ♦ నీలకంఠముఁ బల్కు, సంఖాస్తవగాబున ♦ కదియె నెఱపు
శ్రీరామముఁ జరింప ♦ శ్రీరామముఁ జరించు, నష్టాక్షుని నెన్న ♦ నదియె యెన్న
తే॥ వీరభద్ర మెన్న ♦ వీరభద్ర మె తెచ్చు, శరభ మన్న నదియె ♦ సంగ్రహించు
మనుజనాథ కడమ ♦ మంత్రంబు లాబ్రహ్మ, రాక్షసునకు నీళ్ళు ద్రాగినట్లు. 72

అ॥ మనుజనాథ - ఓరాజా, ఆమాంత్రికులు, అధ్యాహార్యము. నరసింహముకా - నృసింహ
మంత్రమును, జపింపకా - పఠించుచుండిరేని, నరసింహముజపించుకా - బ్రహ్మరాక్షసావేశుడయిన
యారాజుకాడ నృసింహమంత్రమునే చదువుచుండును, అదిభైరవమునకుకా - అదిభైరవమంత్రము
నుచ్చరించినప్పుడును, అదియెనుడువుకా - ఆమంత్రమునే చెప్పను, శతరుద్రయముకా + పూనకా -
రుద్రము నూఱుపర్యాయములు జపముచేయుఁగడంగినట్లయిన, శతరుద్రయముకా + పూనకా - ఆరుద్ర
శతమునే తానునువాకొనును. ఇచట శతరుద్రయమనుటకు “సూ.శతరుద్రార్థశ్చ” (వా. 2702 సిద్ధాం.)
చాఁపు: శతం రుద్రా: దేవతా అస్యశతరుద్రయమ్ శతరుద్రీయమ్. హనుమజ్జపంబునకుకా - ఆంజ
నేయమంత్రము నావృత్తికి మొదలిడినప్పుడు, అదియెచేయుకా - ఆమంత్రమునే చెప్పుచుండును; నీల
కంఠముకా + పల్కుకా - నీలకంఠమను సహమంత్రమును దలంచుచుండినట్లయిన, నీలకంఠముకా +
పల్కుకా - ఆనీలకంఠసహమంత్రమునే వదరుచుండును, అంబాస్తవంబునకుకా - కాళీస్తోత్రమును
జేయ నారంభించినప్పుడు, అదియెనెఱపుకా - ఆకాళీస్తోత్రమునే పలుకుచుండును, శ్రీరామ
మున్ + పఠింపకా - శ్రీరామ మం త్ర ము ను జదువుచుండిరేని, శ్రీరామమున్ + పఠించున్ -
శ్రీరామ మం త్ర ము నే జదువుచుండును, అష్టాక్షునికా - నారాయణాష్టాక్షరీ మంత్ర,
మును, ఎన్నన్ - జపముచేయుచు లెక్కపెట్టుచునుండఁగా, అదియెయెన్నుకా - ఆమంత్రమునే జపము
చేయుచుండును, వీరభద్ర మెన్నన్ - వీరభద్రమంత్రమును దలంచినప్పుడు, వీరభద్ర మె తెచ్చున్ -
ఆవీరభద్రమంత్రమునే జ్ఞాపకమునకుఁజెచ్చును, శరభమన్నన్ - శరభమనుమంత్రమును జదువఁగా
అదియె సంగ్రహించుకా - ఆమంత్రమునే పఠింపనారంభించును, ఆబ్రహ్మరాక్షసునకుకా - ఆరాక్ష
సావేశించిన బ్రహ్మరాక్షసునకు, కడమమంత్రంబు - తక్కినమంత్రములన్నియును, నీళ్ళు ద్రాగి
నట్లు - నీళ్ళు ద్రాగినంత చురుకదనమైయున్నవి, ఆవలీలయనుట. ఇచట బ్రహ్మరాక్షసునియొక్క
శక్తిని వర్ణించుటచే స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా॥ ఆమాంత్రికు లేయేమంత్రముల జపించుచుండిరో యాయామంత్రములనే తానును చదువు
చుండెను.

క॥ మొదలఁ గడుఁ జొరుపస్థితి, తుది నేమియు లేక జనులు ♦ దూషణ నేచున్
గడువులు కడువులు గట్టుచు, మది లజ్జావరతఁ జనిరి ♦ మాంత్రికు లభిహా. 73

అ॥ అధిపా - ఓరాజా, మాంత్రికులు - మంత్రకాస్త్రజ్ఞులు, మొదలక - ప్రథమమున, కడుక - లెన్నెన, పౌరుషస్థితి - పరాక్రమముతోనుండుటయును, తుదిక - కడపట, ఏమియు లేక - ఆపరాక్రమమంతయు నశించి, జనులుదూషణసేయక - లోకులు నిందింపఁగా, కదుపులు కదుపులు గట్టుచుక - గుంపులుగుంపులుగాఁ గూడుచు, మదిక - మనస్సున, అనఁగా వారివారి మనస్సులయందు, లజ్జాపరతక - సిగ్గుతోఁగూడిన పరవశత్వమున, చనిరి - పోయిరి, ఆరంభ శూర త్వమును జూపిరనుట. ఈప్రయోగమునకు “నూ. అనేక కర్తృకక్రియను సమీపకర్తయొక్క లింగ వచనంబులగు” ప్రా. వ్యా. ఉదా. “వ, భూతంబులు దేవానుబులు వినాశగతులుకారె” రామా. “వ. తమ సేనలు వారును విశ్రమించిరి” ఉ. హరివం.

తా॥ ఓరాజా ! ఆమంత్రవాదులందఱొరంభమున మిక్కిలి పరాక్రమమును జూపి తుద శ్రేమియుఁజేయఁజాలక ప్రజలు నిందించుచుండఁగా సిగ్గుతో గుంపులుగుంపులుగాఁ బోయిరి.

సీ॥ ఐతిహాసికమాళి ♦ యనిపించు నొకవేళ, నొకవేళ శుష్కతా ♦ ర్మికత నెఱపుఁ బాణిసీయపుఫక్కి ♦ వాదించు నొకవేళ, నొకవేళ వేదాంత ♦ మువచయుంచు శ్రోత్రియాగ్రియవృత్తి ♦ జూపించు నొకవేళ, నొకవేళ గడుజ్ఞాన్యతి ♦ పికతఁ దనరు సంగీతమాధురి ♦ చవిదేల్పు నొకవేళ, నొకవేళ సుకవితాయుక్తి ♦ వఱలుఁ తే॥ జదువు నొకవేళఁగావ్యముల్ ♦ సరసఫణితి, నుడువునొకవేళమంత్రముల్ ♦ నూర్లు వేలు సామవేదము నొకవేళ ♦ జదువుచుండుఁ బ్రతిభమీఱఁగనాబ్రహ్మ ♦ రాక్షసుండు. 74

అ॥ ఆబ్రహ్మరాక్షసుండు - ఆరాజుయొక్క శరీరమునఁ బ్రవేశించిన బ్రహ్మరాక్షసుఁడు, ప్రతిభమీఱఁగక - బుద్ధివిశేష మతిశయించినట్లు, ఒకవేళక - ఒకసమయమున, ఐతిహాసికమాళి - పూర్వపుకథలు చెప్పినప్పుడవారిలో శ్రేష్ఠుఁడు, అనిపించుక - అనునట్లుగాఁజేయును, ఒకవేళక - వేటొకకాలమున, శుష్కతార్మికత - వట్టితర్కమునే, నెఱపుక - ప్రకాశింపఁజేయును, అనఁగాఁ గేవలతర్కమునే సంభాషించుచుండుననుట, ఒకవేళక - ఒకప్పుడు, పాణిసీయపుఫక్కిక - వ్యాక కరణకాస్త్రరీతిగా, వాదించుక - సంభాషించును, ఒకవేళక - ఒకయవసర, వేదాంతముపచ యించుక - వేదాంతకాస్త్రమును వృద్ధిచేయును, ఒకవేళక - మఱియొక తరుణమున, శ్రోత్రియ + అగ్రియవృత్తిక - వేదమునుజదివినవారిలో ముఖ్యమైన ప్రవర్తనమును, చూపించుక - కనఁబఱు చును, ఒకవేళక - ఒక్కరతే, కడుజ్ఞాన్యతిపికతక - ఎక్కువైన జ్యోతిశ్శాస్త్రమును దెలిసినట్లు, తనకుక - చెలంగును, ఒకవేళక - ఒక్కక్షణమున, సంగీతమాధురి - గానవిద్యా మాధుర్యము యొక్క, చవిదేల్పుక - రుచియందుఁదెప్పజేబునట్లుగాఁ జేయును, ఒకవేళక - ఒక్కముహూర్త మున, సుకవితాయుక్తిక - మంచికవిత్వముయొక్క పొందికతో, వఱలుక - ప్రకాశించును, ఒక వేళక - ఒక్కకాలమున, కావ్యముల్ - సత్కవులు వ్రాసిన ప్రబంధములు, సరసఫణితిక - రస యుక్తమైన రీతిగా, చదువుక - పఠించును, ఒకవేళక - ఒక్కసమయమున, మంత్రముల్ - నానా విధములైనమంత్రములు, నూర్లువేలు - వందలకొలదిగను వేలకొలదిగను, నుడువుక - చెప్ప చుండును, ఒకవేళక - ఒక్కరతే, సామవేదముక - (సంగీతమునకాదియగు) సామవేదమును, చదువు చుండుక - పఠించుచుండును, పద్మమంతయు స్వభావోక్త్యలంకారము.

తా|| ఆబ్రహ్మరాక్షసుఁడు తనబుద్ధికాశలముతో నొకప్పుడు పురాణములను చెప్పెను. మఱి యొకతటి కేవలతర్కమునకుఁ బూనును. ఇంకొకసారి వ్యాకిరణశాస్త్రమును జదువును వేటొకయద నున వేదాంతమును జెప్పెను. ఒక్కసమయమున వైదికశ్రేష్ఠుఁడుగఁ గన్పట్టెను. ఒక్కొక్కవేళ జ్యోతి శాస్త్రపరిచయమును గనఁబఱచును. ఒకానొకకాలమునఁ జక్కఁగా సంగీతమును బాడును. ఒక్కొక్క తరుణమున రసవంతముగాఁ గవిత్వమును జెప్పెను. ఒకానొకక్షణమునఁ బ్రబంధములను జదువును. ఒక్కొక్కయెడ వేలకొలఁదిమంత్రములు చర్చించును. ఒక్కొక్కపట్టున సామవేదమును బఠించు చుండును.

ప|| ఇట్లు సకలమంత్రతంత్రంబులకు నసాధ్యంబైన యాబ్రహ్మరాక్షసావేశంబు సంస్తంభింపక విజృంభించులాగు చూచి ప్రధాను లెల్ల రాత్మగతంబున. 75

అ|| ఇట్లు - ఈప్రకారముగా, సకలమంత్రతంత్రంబులకున్ - సకల్ - సమస్తమైన, మంత్ర తంత్రంబులకుఁ - మంత్రములకును, ఉపాయములకును, అసాధ్యంబైన - సాధింపనలవిగానిదియై, ఆబ్రహ్మరాక్షసావేశంబు - ఆయొక్క ఆబ్రహ్మరాక్షసుఁడు శరీరమునఁబ్రవేశించినస్థితి, సంస్తంభింపక - ప్రసారణలేకుండనిలువక - స్థిరపడక, విజృంభించులాగు, చూచి - చెలరేగునట్టిరీతిని గనుఁగొని, ప్రధానులెల్లరుక - ముఖ్యమైనమంత్రులందఱును, ఆత్మగతంబునక - వారివారిమనస్సులయందు, పైపద్యముతోనన్వయము.

తా|| ఈప్రకారముగా ననేకమంత్రములకును సదుపాయములకును శక్యముగాక యాబ్రహ్మరాక్షసుఁడు సోఁకినపరవశత్వ మంతటితో నిలిచియుండక చెలరేగునట్టి యునికిం గాంధి మంత్రులెల్లరుఁ దమతమమనస్సులయందు.

—: ప్రధానులు విచారపడుట :—

ఉ|| మొత్తఁగఁ జొచ్చె గౌరవన ♦ మున్నతి వాయఁగ భూతవైద్యులం
దొత్తుల మొత్తినట్లు కడు ♦ దుర్భరభావము నొంది భూమిపా
లోత్తముదేహముం బడలె ♦ నున్నను గార్యము లే దిఁక నిగ్గనే
కోత్తరబుద్ధిఁ జెప్పఁ డొక ♦ బుద్ధివిశేషము పెద్ద లఁదఱున్. 76

అ|| బ్రహ్మరాక్షసునకు వకుఁడైనయారాజు. భూతవైద్యులన్ - బేతాళాదిపిశాచము. ఁ బోఁగొట్టఁగల మాంత్రికులనుతైత్తిము. గౌరవసమున్నతి - తమక్రియొక్కయతిశయము, పాయఁగన్ పోవునట్లుగా, తొత్తులక - దాసదాసీజనమును, మొత్తినట్లు - కొట్టినతీరున, మొత్తఁగఁజొచ్చెన్ - కొట్టుటకునారంభించెను, కడుక - ఎక్కువయైన, దుర్భరభావమున్ - భరింపశక్యముగాని మనోవికారమును, ఒంది - పొందినదై, భూమిపాలోత్తముదేహముక - ఆరాజయొక్క శరీరముగూడ బడలెక - ఆలసదనొందెను, ఉన్నను - మనమిట్లూరక చూచుచుండినను, ఇఁకన్ - ఇఁకమీఁదట కార్యములేదు - చేయఁదగిన పనిలేదు, పెద్దలందఱును, తెలిసిన వారెల్లరును, వివేకోత్తరబుద్ధిన్ - గుణాగుణగ్రాహ్యజ్ఞానమునందలి శ్రేష్ఠమైనప్రజ్ఞతో, ఒకబుద్ధివిశేషము - ఒకమేధావంతమును,

చెప్పెడు - వచింపుడు, భూతవైద్యులను దొత్తులమొత్తినట్లు మొత్తుట కారంభించెను, ఇది ఉపమాలంకారము.

తా|| ఈరాజు భేతాశాదిగ్రహములను బట్టినప్పటిను మంత్రవాదులను సైతము భృత్యులను గొట్టినట్లు కొట్ట మొదలిడెను. భరింపశక్యము గాని మనోవికారమువలన మనరాజుగారిజేహానుతయు నలసట నొందెను. ఇంక మనమిట్లూరక చూపుచుండుటవలన బ్రయోజనము లేదు. కనుక తెలిసినవా రేదైన నొక యాలోచన చెప్పెడు.

ప|| అని విశర్కించుకొను చున్న సమయమున.

77

అ|| అని - ఇట్లని, విశర్కించుకొనుచు - ఊహించుకొనుచు, ఉన్న సమయమునకా - ఉన్న కాలమున.

—: నిరంకుశుడారాజుదగ్గరకుఁజనుట :—

గీ|| బ్రహ్మరాక్షసువార్త నిరంకుశుడు, విని మరుత్కాంతశాపంబు ధ్వజలద్రోయ
నిదియెతటియుంచుచున్నభూ ధిమీశమంత్రు, లున్న పనిలేక చింతించుచున్నకడకు 78

అ|| నిరంకుశుడు - నిరంకుశుడను పేరుగల యా బ్రాహ్మణుడు, బ్రహ్మరాక్షసువార్తన్ - బ్రహ్మరాక్షసుడు రాజునుసోఁకిన వృత్తాంతము, విని - ఆకర్షించినవాఁడై, మరుత్కాంతశాపంబు - జేవతాస్త్రీయగు నారంభయొక్క శాపమును, వెడలఁబోయి - పోగొట్టుటకు, ఇదియెతటి - ఇది యేమంచినయము, అంచుకా - అనితనలోమాహించుకొనుచు, భూమీశమంత్రులు - ఆరాజు యొక్క మంత్రులు. ఉన్న పనిలేక - అప్పుడు చేయఁదగిన కార్యములేక, చింతించుచున్నకడకు - విచారపడుచున్నచోటికి, వచ్చెన్ - ఏతెంచెను.

తా|| అప్పుడు నిరంకుశుడు బ్రహ్మరాక్షసుడు రాజునుసోఁకినవార్త విని రంభయొక్క శాపమును విముక్తిచేయుట కిదియె సమయము మని యారాజమంత్రులందఱు గూడి విచారపడుచున్న ప్రదేశమునకు వచ్చెను.

క|| వచ్చి సమస్కారంబని, యచ్చోగల పెద్దలెల్ల ధిమీశమునఁ జో
టిచ్చి నక్షత్రం గల జేనుంగ, సచ్చకురాసనకులీనుఁ ధనియె నృపాలా.

79

అ|| నృపాలా - ఓరాజా, వచ్చి - ఏతెంచినవాఁడై, అచ్చోకా - అప్రదేశమున, కలపెద్దలకా - ఉండిన గొప్పవారందఱును, సమస్కారంబు - దండచూ, అని - అనిపల్కినవారై, అదరమునకా - సన్మానముగా, చోటిచ్చి - కూర్చుండుటకు దగినస్థానము నొసంగి, పసింపఁగన్ - అచ్చట నాసీనుఁడగునట్లుగా, చేయఁగన్ - చేయఁగా, అచ్చకురాసనకులీనుఁడు - శ్రేష్ఠమయిన బ్రహ్మ వంశమునఁ బుట్టిన యానిరంకుశుడు, అనియెన్ - ఇట్లుపలికెను,

తా|| రాఁగా నేయచ్చులఁగలపెద్దలువమస్కరించియుచితాసనంబొసంగనందాసీనుఁడై ఇట్లుపలికెను,

ఉ॥ దుందుడుకార శాత్రువుల ♦ దోర్బలసంపదఁ జక్కచేసి థా
త్రొం దనబాహుపీఠమునఁ ♦ దిన్నదనంబుగ నిల్చి భోగనం
క్రందనుఁ డై ప్రజల్వాగడ ♦ రాచటికం బూనరించునట్టి శ
త్రుఁడము నంతవానికిని ♦ దుష్టపుడైవము కీడుదెచ్చెనే.

80

అ॥ దుందుడుకారకా - మిక్కిలి యుద్ధతిప్రకాశించఁగా, శాత్రువులదోర్బలసంపదనే - షగ
తురయొక్క బాహుబలసంపదను, 'ని. ద్విద్విపక్షాహితామితాః దన్యుకాత్రైవశత్రైవః' అ.
చక్కచేసి - సశింపఁజేసి, థాత్రొన్ - ఈభూమిని - అనఁగానీభూభారముననుట, తనబాహుపీఠము
నకా - తనయొక్క భుజమనెడు పీటయందు, తిన్నదనంబుగకా - చక్కఁగా, నిల్చి - ఉంచి, భోగ
సంక్రందనుఁడై - నుఖముల ననుభవించుటయందు నిందునివంటివాఁడై, ప్రజల్వాగడకా - ఈ
భూమియందుండు జనులు కొనియాడఁగా, రాచటికంబు - రాజ్యమునెటుట, ఒనరించునట్టి - చేయు
చుండినటువంటి, శత్రుండమునంతవానికిని - శత్రుండమునియంతటి గొప్పవానికినైతము, దుష్టపు
డైవము - దురదృష్టము - దుష్ప్రవర్తనము, కీడుతెచ్చెనే - హానిచేకూర్చునా, ఇందు 'రాచటికము'
అను ప్రయోగమునకు "మూ. అన్యేచబహవోదేశ్య వర్ణకా అర్థభేదకాః, క్వచిదంత్యస్యలోపస్యాన్య
త్క్వచిద్వర్ణాగమోమతః" అనియధ. మఱియు 'శత్రుండమునంతవానికిని' అను ప్రయోగమునకు
"నూ. కచ్ఛిత్సాదృశ్య శబ్దశ్య తదుత్కర్షేవ్యస్థితిః" అధ. ఉదా. "చ. అటుదగునే మరేశ్వరుని
యంతటివానికి" ఇత్యాదులు.

తా॥ మిక్కిలిదుండగిం డగు శత్రువుల నుక్కడించి, యీభూభారమును దనభుజపీఠమున
నిల్చి యిందునివలె భోగసంపన్నుఁ డై యొప్పుచున్న శత్రుండమునివంటివానికి నైతము దురదృష్టము
కీడుచేకూర్చును గదా!

గీ॥ సత్యసంధులఁ జేర్చు న ♦ సత్యపరులఁ, ద్రోచు ననఘలరక్షించు ♦ దుష్టకర్మ
గల్గువారల శిక్షించు ఘనులఁబెంచు ♦ హీనులను ద్రుంచు ధర నిట్టి ♦ సృవతికలఁడె 81

అ॥ సత్యసంధులకా - నిజముతోఁగూడిన వారలను. చేర్చుకా - తనసమీపమునకు రప్పించు
కొనును, అసత్యపరులకా - అబద్ధములందతిశయమైనవారిని, ద్రోచుకా - వెలుపలకు నెట్టివైచును.
అనఘులకా - పుణ్యాత్ములను, రక్షించుకా - కాపాడును, దుష్టకర్మగల్గువారలకా - చెడ్డపనులు
చేయువారలను, శిక్షించుకా - దండించును, ఘనులకా - గొప్పవారిని - అనఁగా మంచివారిననుట,
'పెంచుకా - పోషించును, హీనులను - నీచుబుద్ధిగలవారిలను, త్రుంచుకా - తెగటార్చును,
ధరకా - ఈపుడమియందు, ఇట్టిసృవతికలఁడే - ఇటువంటిరాజున్నాడా, లేడనుట, "ఆదండ్యాకా
దండయకా రాజా దండ్యాంశ్చైవాప్యదండయకా, ఆయశోమహాభాస్కోతి సరకంఛైవగచ్ఛతి" మను.
"న్యాయేనాగ్రనమగ్ధస్య వర్గసంపాలనం తథా, సత్సాత్రేప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తంచతుర్విధమ్" కామం.

తా॥ నిజ మాడువారిని రారబట్టును. అబద్ధములు చెప్పవారిని బోధింపను. పుణ్యాత్ములను
కాపాడును, పాపకార్యము లొనరించువారలను దండించును. సద్బుద్ధిగలవారలను పోషించును.
దుర్బుద్ధిగలవారిని హరింపజేయును. దయతో భూమిని బాలించుటయం దిట్టిరాజు లేఁడు.

—: నిరంకుశుఁడు నాకు దేవతావేశము కలదనుట :—

వ. అని యనేకవిధంబుల మనుజునాథు వర్ణనము చేసి విదప దైవంబుఁ దిట్టి తలంచిన నాకొకదైవలీల గల దంచుఁ బల్కి మెల్లన శరీరంబు గగురుపాడువ. 82

అ॥ అని — ఇట్లుపలికి, అనేకవిధంబులక — పలుభంగులుగా, మనుజునాథున్ — ఆరాజును, వర్ణనముచేసి — గుణలక్షణాదులనుపన్యసించి, విదపక — అటుతరువాత, దైవంబుక — పార్వరబ్ధమును, తిట్టి — నిందించినవాఁడై, తలంచిన — స్మరించినట్లయిన, నాకొకదైవలీల గలదంచుక — నాకొక దేవతాసంబంధమైన విలాసము కలదనుచు, పల్కి — వచించి, మెల్లన — చల్లగా, శరీరంబు — తనయొడలు, గగురుపాడువక — పులకాంకురముదోపఁగా,

తా॥ ఇట్లా నృపాలునియొక్క నుగుణాతిశయముల నేకవిధంబులఁ బొగడి పార్వరబ్ధమును నిందించి నాకొకదేవతాసంబంధమైన యావేశము గలదని చల్లఁగాఁ దనమేనఁ బులకలువొడమ.

మ॥ ఒకనిట్టూరుపు పుచ్చి కన్నుగవ నీ ధరుప్పొంగఁగా నావలి

చి కరాబ్జంబులు మీఁది కెత్తి తనుయ ధిష్ఠి గంప మేపార నిం

చుక యాలావయు చేసి వెక్కనముగా ధిక్కించి ధిక్కించి వేఁ

డు కొనఁగా నొకకొంతనేవునకు నా ధిష్ఠింబు సంధిల్లఁ గన్. 83

అ॥ ఒకనిట్టూరుపుపుచ్చి — ఒక్కదీర్ఘశ్వాసమునువిడిచి, ఇచట నిడు — నిట్టూరుపు “నూ. క్షిప్రమాసమున కుటు, నిటు, కడు, నడు, నిడు, శబ్దముల అ, డ. ల. కచ్చుపరమయిన ద్విరుక్త టకారమగును,” బావ్యా. కన్నుగవక — కన్నులయొక్కజంటయందు, నీరు — అశ్రువులు, ఉప్పొంగఁగాన్ — మైకివచ్చునట్లుగా, అనఁగాగన్నీరుపైకుబుకునట్లుగా, ఆవలించి — జృంభించి — ఒళ్ళువిటుమకొని, కరాబ్జంబులుమీఁదికెత్తి — పద్మమువంటి చేతులనుపైకెత్తికొని, తనుయస్థి — దండమువంటియొడలియందు, కంపము — వడఁకుట, ఏపారన్ — అతిశయించఁగా, ఇంచుకయాలావముచేసి — కొంచెమెక్కువగామాటలాడి, వెక్కనముగాక — దుస్సహమగునట్లుగా — అతిశయముగా, ధిక్కించిధిక్కించి — ఏడ్చియేడ్చి, వేడుకొనఁగాన్ పార్థింపఁగా, కొంతనేపునకున్ — కొంతకాలమునకు, అటోపంబు వేగిరపాటు, “ని. సంభ్రమాటోపసంరంభా”యా. సంధిల్లఁగన్ — కూడుకొనఁగా. అలం. స్వభావోక్తి. ఇచట నిరంకుశునకు దేవతావేశము లేకున్నను జనుల మెప్పింపఁజేసిన పటాటోపమునుగూర్చి “నిర్విషేణాపిసర్వేణ కర్తవ్యామహాలీఘణా. విమమస్తునచాప్యస్తు పటాటోపాభిఃసంకరః” చాణ.

తా॥ ఒక్కదీర్ఘశ్వాసమును విడిచి కన్నులవెంట నీరుగార్చును నావలించి చేతులు పైకెత్తి మేను వణకఁగాఁ గొంచెమునే మెక్కువగా మాటలాడి మిక్కుటముగా నేడ్చి యేడ్చి వేడుకొనిన తరువాత కొంతనేపటికి దర్శముతో.

—: నిరంకుశుఁడు తత్పరిహారమును జెప్పుట. :—

గీ॥ ఇపుడు పుట్టినపామాణ ధిష్ఠి గొట్టి, తుమురుగాఁ జేసి ధరణిపైఁ ధూయపెత్త రాజు బట్టినయాబ్రహ్మ ధిక్షునుండు, విడుచుఁ గాని మ తేనిటఁవిడువఁ ధనిన 84

అ|| ఇపుడు - ఈసమయమున, పుట్టిన - ఊరివెలుపల జన్మించిన, పాపాణమెల్లక - తాయి నంతయును, కొట్టి - నలుగునట్లుగాఁగొట్టి, తుమరుగాఁజేసి - పొడియగునట్లుచేసి - మార్గముగాఁజేసి, ధరణిపైక - భూమిమీఁద, తూరుపెత్తక - తూర్పారఁబెట్టఁగా, రాజున్ - మనరాజును, పట్టిన - ఆవేకించియున్న, ఆబ్రహ్మరాక్షసుండు - ఆయొక్క బ్రహ్మరాక్షసుఁడు, విడుచుక - విడిచిపెట్టును, కాని - ఇంతేకాని, మఱిమిటక - ఇంకదేనివల్లను, విడువఁడు - వదలఁడు, అనినన్ - ఇట్లుచెప్పఁగా,

తా|| యీరాతిని నలియఁ గొట్టి పిండిగాఁ జేసి తూర్పారఁ బెట్టినట్లయివ రాజును బట్టిన బ్రహ్మరాక్షసుఁడు వదలును గాని యింతకుఁదప్పు దేనివలన విడువఁ దనఁగా.

—: మంత్రము శిలను పిండి చేయుచుట. :—

క|| ఇదియా నది గా దనియెడి, సదమలబోధంబు లేక ♦ సచివావళియా

నిది మంచికార్య మనుచు, న్నది నెన్న విపత్తి మతికి ♦ మతికిం బొందెన్. 85

అ|| ఇదియాను - ఈపనివల్లనగును, ఇదికాదు - ఈకార్యమువలనఁగానేరదు, అనియెడి - అనిచెప్పనట్టి, సదమలబోధంబు - పరిశుద్ధమైన జాగరూకత, లేక - మనస్సుననేపాటియులేక, సచివావళి-మంత్రులయొక్కవరుస - అనగా మంత్రులయొక్కసమూహమనుట, ఔను-ఈవాక్యము నిజమేను, ఇది మంచికార్యము - ఈ పనిచేయఁదగినదియే, అనుచున్ - ఇట్లు చెప్పకొనుచు; యదినెన్నక - తమతమ మనస్సులయందుగణింపఁగా, విపత్తి - అపద, మతికిమతికిన్ - ప్రతివారి బుద్ధికిని, బొందెన్ - తగిలెను.

తా|| అతఁ డిట్లు చెప్పినతోడనే మంత్రులందఱు నిది యగునా కాదా యనువిచారణ లేకయే యేకగ్రీవముగా నిజమే యీపని చేయవలసినదే యనుచుండఁ బ్రజలు నంగీకరించిరి.

గీ|| రాయి దిగులంగఁగొట్టిన ♦ రాజునొడలి, బ్రహ్మరాక్షసుఁ డేగునే ♦ పార్థివేంద్ర
ధరణిపైఁ ‘బృష్ఠతాడనా ♦ ద్వఠపతన,’ మనిన పరిహాసవాక్యము ♦ సార్థమయ్యె 86

అ|| పార్థివేంద్ర - ఓరాజా, రాయిదిగులంగఁగొట్టినక - ఆతాయి చిన్నచిన్నముక్కలుగాఁ బగులఁగొట్టినట్లయిన, రాజునొడలి బ్రహ్మరాక్షసుఁడు - రాజును బూనియున్న బ్రహ్మరాక్షసుఁడు, ఏగునే - పోవునా, ధరణిపైక - ఈభూమియందు, ‘బృష్ఠతాడనాద్వఠపతనం, వీపుమీఁదఁగొట్టిన ధంతములురాబుట’ అనిన పరిహాసవాక్యము - అనెడు హేళనముతోఁగూడిన పలుకు, ఇచట ‘దంత పతనం+అనిన’ అని సంధికలుపుటకు “నూ. శబ్దానామంత్యభాగేషు యోఽనుస్వారః ప్రద్యుశ్యతే, తస్యాచిపరతోమస్సాన్యత్, సర్వత్రహరిసమృతేః” అథ. సార్థమయ్యెక - ప్రయోజనముగలదాయెను, ఇందుఁచతుర్థ చరణమున స్వరయతి చెప్పుబడినది అలం. లోకోక్తి. ‘లోకప్రవాదానుకృతి ల్లోకోక్తి రితికథ్యతే’ అని ఖవ.

తా|| ఆపాషాణమును జతుకఁగొట్టిన రాజును సోఁకిన బ్రహ్మరాక్షసుఁడు పోవునా? ‘స్వప్న తాడనాద్దంతపతన’ మనిన యెగతాళిమాటయే యిప్పుడు సార్థకమైనదిగదా!

ప|| కల్లు నిశ్చయించి వారు సకల భూప్రజల రప్పించిన. 87

అ|| వారు — ఆమంత్రులందఱును, ఇట్లు — ఈప్రకారముగా, నిశ్చయించి — నిర్ణయించుకొని, సకల భూప్రజలక — భూమియందుండి సమస్తమానవులను, రప్పించిరక — వచ్చునట్లుచేయఁగా, విలిపించఁగాననుట.

క|| శతతాళదఘ్న మగున, య్యతులగ్రావంబుఁ జూచి ♦ యఖిలగ్రామా గతులైన మానవులు తమ, శ్రుతసాధనవిధులచేతఁ ♦ జూర్ణము సేయన్. 88

అ|| అఖిలగ్రామాగతులు, అఖిల — సమస్తమయిన, గ్రామ — గ్రామములనుండి, ఆగతులు — వచ్చినవారు, ఐనమానవులు — అయినట్టిమనుష్యులు, శతతాళదఘ్నము — నూలుతాటిచెట్లమితమగు నట్టిది, అగు — అయినట్టి, అయ్యతులగ్రావంబుక — అసమానమైన యాశిలను, చూచి — పరీక్షించి, తమ శ్రుతసాధనవిధులచేతన్, తమ — వారివారియొక్క, శ్రుత — శాస్త్రములయొక్కయు, ‘ని. శ్రుతం శాస్త్రోపద్యతయోః’ అ. సాధన — అభ్యాసముయొక్కయు, విధులచేతక — నిర్ణయములచేత, చూర్ణము సేయక — పొడుముచేయఁగా.

తా|| సమస్తగ్రామములనుండి వచ్చినవా రానూలుతాళ్య యెత్తయినరాతిని తమ వినికిడి వలనను వాడుకవలనను దెలిసినప్రకారము పిండి చేయఁగా.

—; శిలాచూర్ణమునుండి రంభ జనించుట. ;—

సీ|| గబ్బిగుబ్బలమీఁది ♦ కస్తూరికాపంక, మాణిముత్తైపుఁజేర్గ ♦ సంఘకొనఁగ జాళువాబంగారు ♦ జలప్రోతకుచ్చుపై, నొడిదారములకాంతి ♦ జడికొనంగఁ గులుకుఁజెక్కులలోన ♦ గురివెడతాటంక, రోమలు దాఁగిలి ♦ మ్రుచ్చులాడ నుడురాజు చెంగట ♦ నున్నరోహిణిమాఝి, మోముపై ముంగర ♦ ముత్యములరఁ గి|| గాలఘనకల్పకై శికా ♦ కల్పకల్ప, పుష్పగంధంబు దిక్కుల ♦ బుగులుకొనఁగ వెలఁది పాషాణచూర్ణంబు ♦ వెడలి నాఁడు, కడలిలోవలఁ బుట్టినఃక్రమముదెలిపె 89

అ|| గబ్బిగుబ్బలమీఁది కస్తూరికాపంకము — బటువులైన స్తనములపైనున్న కస్తూరితోఁ జేయఁ బడిన బురద, మాణిముత్తైపు జేర్గన్ — గుండ్రని ముత్యములయొక్కసరములను, సంఘకొనఁగన్ — తగులఁగా, జాళువాబంగారు జలప్రోత కుచ్చుపైన్ — చొక్కపుబంగారముయొక్క నీటిమీలము పోయఁబడిన పట్టుబడకుచ్చుమీఁద, జలకము + ప్రోత — జలప్రోత, ఉదా. “వ. అజాండకరం డంబు వెండిజలప్రోతగావించిన తెఱంగు” అనిపాఠి. ఒడిదారములకాంతి — చీరపైటకొంగులయొక్క చివరగల దారములయొక్క ప్రకాశము, బడికొనంగన్ — ఎడతెగకప్రకాశించఁగా, కులుకుఁజెక్కుల

లోనన్ - శృంగారవికార మగపటచున్నట్టి చెక్కిళ్ళయందలి, గురువెందతాటంకలోచులు - గురిగి-జ గుత్తులవంటి చెవికమ్మలయొక్క కాంతులు, దాఁగిలిముచ్చలాడన్ - దాఁగురుమాతలాడుకొను చుండఁగా, బాల్యక్రీడా విశేషము. (దాఁగిలు + ముచ్చలు) ఉదా. “ గీ. గచ్చకాయలు దాఁగిలి ముచ్చలాట, బంతిమేకమాట చిందఱపఱపులాట, లనెడువైశవదుర్బుత్తి నధిగమించి” ప్రలం. వే. ఉడురాజుచెంగటన్ - నక్షత్రములకధిపతియగు చంద్రునిసమీపమున, ఉన్నరోహిణిమాడ్కిన్ - ఉండిన రోహిణివలె, మోముపైన్ - మొగముమీఁద, ముంగరముత్యమలరక - నాసికాభరణము నందుఁగల ముత్యము ప్రకాశించుచుండఁగా, కాల.....గంధంబు. కాలఘన - నల్లనిమేఘము వలె, కల్ప - చేయబడిన, ని కల్పస్తుప్రళయేన్యాయే శాస్త్రీబ్రహ్మదిశేవిధా, సురద్రుమేవికట్టెచ ప్రత్యయ శ్చేత్సమార్థకః, అని నానా. “ఉదా. ప్రభాతకల్పారాత్రిః” అగ్నికల్పశృంగుః, (ప్రాతః కాలసమాసము రాత్రియనియు, సగ్నితుల్యుఁడుశత్రువనియుఁ దెలిసికొనునది) కైశిక - తలవెండ్రు కలయొక్క ముడియందు-కొప్పునందు, ఆకల్ప = అంతటను గల్పించబడిన, కల్ప - దేవలోకమునఁ గల కల్పవృక్షముయొక్క, పుష్పగంధంబు - పుష్పలయందుఁగల పరిమళము, దిక్కులన్ - అన్ని దిశలయందును, బుగులుకొనఁగన్ - వ్యాపించఁగా - గుప్తవఁగొట్టఁగా, ఇది గుబులుకొనుటకు మాటురూపము. ఉదా ‘సీ. బుగులుకొలచుచుదనర్చు భూరిసౌరభముచే, నొటపైనమేఘాఁతయొప్పు తోడ’ పరమ. వి. వెలఁది..ఒక శ్రీ-కాపవళమునఁ బాపాణమైనయారంభ, పాపాణచూర్ణంబు వెడలి- యారాతిపిండిలోనుంచి బయటికివచ్చి, నాఁడు - పూర్వమొకప్పుడు, కడలిలోపలన్ - (క్షీర) సముద్రమునందు, పుట్టినక్రమమున్ - జన్మించినవిధమును-అనఁగాఁబాలకడలిలో లక్ష్మీదేవి యుద యించినట్లుదృఢవింఁచినదనుట, తెలిపెన్ - తెలియఁజేసెను, అనఁగాఁజూచువారందఱికిని సమద్రుము నందుఁబుట్టిన లక్ష్మీదేవియో యనునట్లుండెను. అలం. ఉత్తేక్ష. ‘యత్రాన్యధర్మ సంబంధాదన్య త్వే నోపతర్కితమ్, ప్రకృతం హి భవేత్ పౌజ్ఞా, స్తా ముత్తేక్షాం ప్రచక్ష తే’ అనిప్రతా. ‘సంభావన మథోత్తేక్షా ప్రకృతస్య సమేనయత్’ కా. పృ.

తా|| తేటగల గుండ్రని ముత్యములపేదల నంటుకొనుచున్న వట్టువగుబ్బలపైఁ గల కస్తూరి యడునుతోను, అపరంజియొక్క నీరు పోయఁబడిన పట్టుజడకుచ్చులమీఁద నెడతెగక ప్రకాశించు చున్న పయ్యద చెఱఁగునందలి జలతారుకాంతితోను, గురిగింజ గుత్తులవంటి చెవికమ్మలయొక్క దీప్తి కనఁబడి కనఁబడకుండునట్లు చేయుచున్న చెక్కిళ్ళయొక్క కాంతితోను, చంద్రుని సమీపమున నున్న రోహిణీనక్షత్రమువలె నొప్పుచున్న నాసికాభరణమునందలి ముత్యముతోఁగూడిన ముఖప్రకాశము తోను, నల్లనిమబ్బుతో సమానమైన తలవెండ్రుకలయందు గుప్తవవెదఁజల్లుచున్న తావిగల వేల్పుఁ జెట్టుపువ్వులతోను, బాలకడలియందుఁ బుట్టిన లక్ష్మీదేవివలె నారాతిపొడినుండి రంభ వెలుపలకు వచ్చెను.

ప|| ఈరీతి నన్నాతి రాతిపొడి వెడలి నిలిచిన సకలజనంబులు తమమనంబుల. 90

అ|| ఈరీతిన్ - ఈవిధముగా, అన్నాతి - ఆశ్రీ, రాతిపొడివెడలి - ఆలూమార్లమునుండి బయటికివచ్చి, నిలిచినక - నిలఁబడఁగా, సకలజనంబులు - సమస్తమగుమానవులు, తమమనంబులన్ - వారివారి మనస్సులయందు, ఇందు ‘ఈరీతిచన్నాతిరాతి’ వృత్త్యనుప్రసము. ‘జనంబులు మనంబులు’ అంత్యానుప్రసము.

సీ॥ జొటజొట గురియునో * జంటితేనియ మోవి, నొదవునో జాబిల్లికొదమ నుదుట
 వినుకునో శృంగార * రసవృష్టికొప్పున, దొలగునో యమృతంబు * పలుకులందు
 తాటునో కుముదప * త్రిములు చూపులయందు, వెడలునో సింగిణి విఁడ్లు బొమల
 బుల్లబెట్టునో పూర్ణ * విధుకాంతి మొగమున, దిగబాటునో పైఁడి * తెలివి మేన
 గీ॥ వెడల్గు బొంగునో చెక్కుల * విమలరత్న, దర్పణద్యోతనిగనిగల్ * తటచు గాఁగ
 జోడుకూడి చెలంగునో * చూడఁ జూడ, గబ్బిగుబ్బిలఁ గోడె * క్కవలకవలు. 91

అ॥ మోవిన్ - కిందిపెదవియందు, జంటితేనియ - తేనెటింగులూకెడు తేనెవంటితేనె,
 జొటజొట - జొటజొట యను ధ్వనికలుగుకట్టు, పరియునో - వర్షించునేమో, ఇచట 'జొట
 జొట' యనుద్విరుక్తినిగుఱించి 'నూ. కాంతిశబ్దాదిశబ్దాన్తు ద్విరుక్తాస్సంతనైకతే సాధారణాస్తదన్యేచ
 వైచిత్ర్యం భూరివర్తతే' అని అధ. ఉదా 'చ. జొటజొట ధారగావడియుచున్' అని పాం. మా.
 నుదుటన్ - నొసటియందు, జాబిల్లికొదమ - బాలచంద్రుఁడు, ఒదవునో - పుట్టునేమో, కొప్పునన్ -
 కేశబంధమునందు, శృంగారరసవృష్టి - శృంగార - సంభోగమునుగూర్చిన 'ని. శృంగారస్సరతేనాట్య
 రసేఽపిగజమందనే' అని వి. రస - ప్రేమయొక్క, 'ని. శృంగారముగ్గు మధురాతి మవ్వకేతో
 నిర్యాసరాగగర్భద్రవపారదేహ, ఆస్వాదవధ్యనినుధాంబురసాగ్నిధాతు ప్విష్టరసో' అని నా. వృష్టి-
 వర్షము, వినుకునో - వ్యాపించునేమో, పలుకులందున్ - సంభాషణములయందు, అమృతంబు - సుధ,
 తాటునో - చలించు నేమో, చూపులయందున్ - వీక్షణములయందు, కుముదపత్రములు - తెల్ల
 గలుపపూరేకులు, బాలునూ - క్రిందఁబడునేమో, బొమలక - కనుబొమలయందు, భూపులయందు,
 సింగిణివిఁడ్లు - శృంగధనుస్సులు, వెడలునూ - వెలుపలకు వచ్చునేమో, మొగమునక - ముఖము
 నందు, పూర్ణవిధుకాంతి - నిండుచందరునియొక్క ప్రకాశము, వెళ్లబెట్టునో - వెలుపడఁజేయు
 నేమో, మేనన్ - ఒడలియందు, పైఁడితెలివి - బంగారముయొక్క పరిశుద్ధత్వము, దిగబాటునో - క్రిందికి
 జాటునేమో, చెక్కులన్ - చెక్కిళ్ళయందు, విమలరత్నదగ్ధుల ద్యోతనిగనిగల్, విమల - నిర్మలమైన,
 రత్నదగ్ధుల - ఘటబిళ్లతోఁజేయబడిన యద్దముయొక్క, ద్యోత - ప్రకాశమునందలి, నిగనిగల్ -
 నిగనిగల్గినదంతయు, తటచుగాఁగన్ - అధికమగునట్లు, వెడలఁబొంగునో - అతిశయించి బయటికి
 వచ్చునేమో, చూడఁజూడ - విశ్చిలిపరిశీలించఁగా, గబ్బిగుబ్బిలక - బటువులైనవట్లువస్త్రముల
 యందు, జోడుకూడిచెలంగునో - యావనపు జక్కవలజరలు బోడుకూడి - ఒండొంటితోఁగలిసి,
 చెలంగునూ - ఒప్పునేమో, రూపకాతికయోక్త్యలంకారము. 'రూపకాతికయోక్తి సాన్ధి నిగీర్వా
 ధ్యవసానతే. పక్ష్యవీణాత్పలధ్వంధ్యా నిస్సరంతి శితా శృరాః' పవ. 'నిగీర్వాధ్యవసానంతు ప్రకృ
 తస్య సజ్జనాన్ ప్రస్తుతస్య య చక్రత్వం యద్యథోక్తా చ కల్పనమ్' కార్యకారణయో ర్యశ్చ.
 సౌర్యాపర్యవిపర్యయః, విజ్ఞయోఽతికయోక్తిఃసా' ఉదా. 'కమల మనంభసికమలేచ కువలయే
 తానికనకలలితాయాం సాచ నుకుమారసుభగే, త్యుత్పాతపరంపరా కేయమ్' కా.ప్ర. జక్కవల
 కవలు యనుకాలంకారము. 'యమకంపానరుక్తేత్తు' కా. ప్ర.

తా॥ ఈశ్రుతి యిందైనపెదవియు, బాలచంద్రునివంటి నొసలును, నురులుకొలుపురటువంటి
 కొప్పును, తీయనిపలుకులును, తెల్ల కలుపపూరేకులవంటి కన్నులును, వంచినవిల్లువంటి కనుబొమలును,

నిండుచందురునిబోలిన మోమును, బంగారుచాయగల మేనును, పజ్రపుటద్దముల కెనయైన కాంతిగల చెక్కిళ్ళును, జక్కవజంటవలె గుండ్రని స్తనములు గలిగియున్నది.

ఉ॥ గుత్తపుగుబ్బలాడి నుమ + కోమలి ముద్దులగుమ్మ మల్లె పూ
గుత్తి మెఱుంగుదీగె లత + కూన మనోజారవారి జాభువా
ముత్తెపుగోల చంద్రకళ + మోహనమంత్రము కాంతిరాశి యా
పుత్తడిబుచ్చుయేకరణి + బుట్టెనొకో యువలంపుభూలిలోన్.

92

అ॥ గుత్తపుగుబ్బలాడి - బిగువైనయావనము గలదియును - కఠినమైన స్తనములు గలదియును; నుమకోమలి - పుష్పమువలె మృదువైన మనోజ్ఞమైనదియును, ముద్దులగుమ్మ - ముద్దులుగులుగునట్టిది యును, మల్లెపూగుత్తి - మల్లెపూవులగుత్తివలె నింపైనదియును, ఇది మల్లెశబ్దమునకుఁ దత్పరము. మెఱుంగుదీగె - ఉత్కృష్టకాంతిగల విద్యుల్లతపంటిదియును, మెఱుంగుదీగెను బోలినదియును, లత కూన - లేగిఁగవంటి తనువుగలదియును, మనోజారవారి - మన్మథునియొక్క భవ్యమైనదియును; ఇది రవళయొక్క రూపాంతరము ఉదా. 'సీ. కెరలిసెమ్మలు సేయుకేకారవమ్మలు' లావుకేతనసీతలరవారి' ఆం. చంద్రా. జాభువాముత్తెపుగోల - అపరంజితోఁగూర్చిన ముత్యములయొక్క బాహువలె సాగ నైనదియును, చంద్రకళ - చంద్రునియందలి భాగమువలె బ్రకాశమైనదియును, మోహనమంత్రము - మరులుకోలుపునట్టి యింద్రజాలవిద్య యైనదియును, మోహనమంత్ర మనుటకు 'వశ్యము, అకర్షణము, విద్యోపణము, ఉచ్చాటనము, మోహనము, స్తంభనము, మారిణము, శమనము, అనునవియనిపించి విద్యలు గలవు. వానినెల్ల మంత్రశాస్త్రములయందుఁ జూడవగును. ఉదా. 'ఓం క్షేం క్షేం దేవి జాన్మోహిని క్లిం క్లిం మాయాస్వరూపిణి సకలజనానాం మోహం కరు కరు క్లిం క్లిం స్వాహా' మం. కా 1. కాంతిరాశి - ప్రకాశమయొక్క ప్రోగుగాఁగూడినదియును, అయిన ఈపుత్తడిబొమ్మ - ఈయనకుంజి ప్రతిమ, ఉపలంపు భూలిలోక - రాతిపిండియందును, ఏకరణి - ఏకకారముగా, పుట్టెనొకో ఉద్భవించియుండెనొకదా, ఇందు 'పుత్తడిబొమ్మ' అనుటకుదా. 'సీ. తరతరంబులనుండి తగఱుట నలరపు, త్రడిపైఁడి బుట్టకు స్తమన వెలయ' అని శృం. మ. ఆలం: మాలారూపకము, 'మోహం తు పూర్వవతో' కాప్ర. ఒకచోట బహువచనములు కూడినప్పు డెటులమాలొపను యగుచున్నదో యటులే యొకచోట సనేకధర్మముల నాలోపించినపుడు మాలారూపక మగుచున్నది. ఉదా. 'శ్లోంద ర్యస్య తగంగిణీ తరుణిమోత్కర్ష స్య హన్వోద్గమః కాంతే కర్మణి కర్మనర్మరహస్యా మల్లాశనా వాసభూః, విద్యా వక్రగిరాం విధేనవధి ప్రావీణ్యసాక్షాత్క్రియా, బాణాః పంచకలిముఖస్థులతనా చూడామణిః సా ప్రియా' ర. గం.

తా॥ దృఢమైన యావనముగలదియును, బుష్పమువలె మనోజ్ఞమైనదియును, ముద్దులగుమ్మ మున్నదియును. మల్లికాగుచ్చమువలె నింపైనదియును, విద్యుల్లతవోలె బ్ర లేదీవవంటిదియును, మన్మథునివారువమగు చిహ్నవలె నొప్పుచున్నదియును. బడిన ముత్యములబాణమును బోలినదియును, ఇంద్రకళతో సమానముగఁ బ్రకాశమయ్యెదలును, మోహనము గలిగించునట్టి యింద్రజాలవిద్యవలె నొప్పుచున్నదియు నగు సీచొక్కపు బంగారపు తాతిపాడియం దెట్లుజన్మించినదొకదా! అని తలంచె.

—: రంభ నిరంకుశునియొద్దకు వచ్చుట .—

సీ॥ జిలుంగుపయ్యెద జాఱు ♦ జకిలిగుబ్బలకాంతి, దిగఁబాటదిశల్లె ♦ దెలివిపటవ
నలవోకగాఁజూడ ♦ ననమాఘ్రునిశితమా, ర్గణపరంపరలొక్క ♦ రాశిఁబడఁగఁ
గరపంకజములూఁపఁ ♦ గనకకంకణర్పుణ, నాదసంపదగుమా ♦ నముగఁజెలఁగఁ
బ్రతిపదంబుననూపురర్పుళంపుళవిరావ, మునమూఁగఁబడిహంసములు దొలంగఁ

గీ॥ దనరుచాతుర్యధుర్య సౌం ♦ దర్యరేఖఁ, దగిలివీడనిచూపులు ♦ మగిడిడిగియ,
రాకమర్త్యులవెంటాడి ♦ రానమర్త్య. నీరజాక్షి నిరంకుశుఁ ♦ జేరవచ్చె. 93

అ॥ అమర్త్యనీరజాక్షి - దేవతాస్త్రియగునారంభ; జిలుంగుపయ్యెద - చిత్రలేఖనము గల
చేలాంచలము దుమలాంబరముయొక్క పైఁటయనియు జెప్పవచ్చును. జాఱు - దిగఁబడుండఁగా,
ఛకిలిగుబ్బలికాంతి - తుడిచి చక్కఁజేసిన కుచములయొక్కప్రకాశము, దిగఁబాటన్ - క్రిందికిఁ
బ్రసరించుచుండఁగా; దిశల్లెన్ - దిక్కులన్నియును; తెలివిపటపన్ - స్వచ్ఛముగాఁజేయుచుండఁ
గాను, అలవోకగాన్ - ఇష్టమువచ్చినట్లు - స్వేచ్ఛగా, చూడక - అవలొకిందుచుండఁగా, అన
మాఘ్రునిశితమార్గణపరంపరలు. అనమాఘ్ర - విషమసంఖ్యగల బాణములుగలవాడయిన మన్మథుని
యొక్క; నిశిత - వాఁడియైన, మార్గణ - బాణములయొక్క, పరంపరలు - వరుసలు, అనుక్రమ
ములు, ఒక్కరాశిన్ - ఒక్కప్రోవునందు, పడఁగన్ - చేరుచుండఁగాను, కరపంకజములు - పద్మ
ములవంటిహస్తములు, ఊఁపన్ - ఊగించఁగా, కనకకంకణర్పుణనాదసంపద - కనకకంకణ - నువర్ణ
మయముగు మాస్తాభరణములవలన, ర్పుణనాద - ర్పుణతార్మయయొక్క, సంపద - అధికము, గుమా
నముగన్ - అవ్యక్తమధురముగా, 'ని. గుమానము - సందేహము' అం. వా. 'చెలఁగన్' - ఒప్పు
చుండఁగాను, ప్రతిపదంబునన్ - అడుగడుగునందు, నూపుర - కాలియంచెలయొక్క, ర్పుళంపుళ
విరావమున్ - ర్పుళంపుళయనెడు ధ్వనివలన, హంసములు - హంసలు, మూఁగఁబడి - మట్టు
కొని, తొలంగన్ - దారితొలఁగియావలికిఁ జోవుచుండఁగాను, తనరు - ఒప్పుచున్న, చాతుర్య
ధుర్యసౌందర్యరేఖన్ - చాతుర్య-నేర్పుయొక్క, ధుర్య - భారమునువహించుచున్న, సౌందర్య -
చక్కఁదనముతోఁగూడిన, రేఖన్ - శరీరసౌష్ఠ్యవముతో, తగిలి - పొంగి, నీడని - విడివడనిఅనఁగా
తెప్పువాల్పనియనుట, చూపులు - వీక్షణములు, మగిడి - మగల - డిగియగాక - తన్నుపరచుటకు
వీలుగాక అనఁగాఁ గమక్రమముగ నెక్కువయగునుగాని తక్కువకాదనిభావము. మర్త్యులన్ - మాన
వులను, వెంటాడిరాన్ - వెంబడించిరాఁగా, అనిమిషస్త్రి యగుటవలన నానందవతిచూపుక్రమ
క్రమముగా నధికమై మానవుల నాక్రమించిన దని కవిహృదయము. 'పెద్దనాట్యండును' 'ఉ. చూచి
ర్పుళం ర్పుళత్కటక ♦ నూచిత వేగపదారవిందయై, లేచి కుచంబులుందులుము ♦ లేనడుమల్లలనాడ
నయ్యెదం, బూచినయొక్క పోకనును ♦ బోదియఁజేరి విలొకనప్రభా, వీచికలం దదీయపద ♦ వీ కలకాం
బుధి వెల్లిగొల్చుచున్' అనినాఁడు. రంభ నిరంకుశునియొద్దకు వచ్చునప్పుడు పయ్యెదజాఱుట కామేం
గిరము.

ఓంః ప్రస్ఫుటీక్షణే విచలతః కూపాదకే మత్స్యైవ
 ధమ్మిల్లః కుసుమాచితో విగళతి ప్రాప్తోఽపి బద్ధంపునః
 ప్రచ్ఛన్నా ప్రజతః స్తనౌ ప్రకటతాం శ్రోణీతటం దృశ్యతే,
 నీవీ చ ఫలతి స్థితాఽపి సుదృఢం కామేంగితం యోషితామ రతి.

ఈశ్లోకమున కాంధర్మము:

చ|| పెదవి గడల్పుఁ గన్నుగఁ బ ♦ పెంపెసలారఁబిటుందుఁజూచుచుఁ బ
 య్యదవిదిలించుఁ జన్నులు బ ♦ యల్పదఁ గొప్పననున్న శ్రోవ్యిరుల్
 సెదరినఁ బల్కరుందుఱుముఁ ♦ జెక్కునజెమ్మట జీరనించుఁ గ
 ట్టదిరినఁ జక్కగట్టుఁ జప ♦ లాక్షి మనోహరమూర్తిఁ జూచినన్. కళా. కా.

నిరంకుశుఁ. నిరంకుశుఁడనెడు పేరుగలయాబ్రాహ్మణుని, యుద్ధకుచేరవచ్చెన్. సమీపించెను, అలం. అతిశయోక్తి, విషయస్యానుపాదానా, ద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్ర సాఽతిశయోక్తి స్యాత్. కవి ప్రాప్తోక్తిజీవితా' అని ప్రతా. ఉదా. 'కమల మనం భవితమలే. చతువలయే తాని కనకలతికాయాం సా చ ను మారనుభగే త్యుత్పాత పరంపరాకేయం' కా. ప్ర.

తా|| ఆదేవతాశ్రీయొక్కపైట జాటుచుండఁగా స్తనములకాంతి క్రిందికిఁబ్రసరించుచుం దిక్కులనిండుచుండెను. ఇచ్చవచ్చినట్లు మాచెడుచూపులవలన మన్మథబాణపరంపరలు కురియుచుం డెను. కమలములవంటి హస్తముల నూఁపుచుండుటవలనఁ గాంచనహస్తాభరములయొక్కధ్వని యవ్యక్త మధరముగా నుండెను. నడచునప్పుడు కాలియందెలయొక్క చప్పుడువలన నంచలు పాదములఁజాట్టు కొనుచు మరతఁదొలఁగుచునుండెను. నేర్పుగలదియు నందకత్తెయు నైనయాబిడయొక్క చూపులు క్రమ క్రమముగా వృద్ధియగుచు జనుల నాకర్షించుచున్నవి. ఇట్లానిరంకుశునిచెంతకు వచ్చెను.

—: నిరంకుశుండు సంతోషించుట :—

క. చనుడెంచి యెదుట నిలిచిన, వనజేక్షణఁ గొంగిలించి ♦ వసుధా సురనం

దనుఁడు నయనాంచలాశ్రులు, కొనగోరం దొలఁగ మీటు ♦ కొనుచుం బలికె 94

అ|| చనుడెంచి - తనసమీపమునకువచ్చి, ఎదుటన్ - ముందరనిలిచిన, వనజేక్షణ - నిలిచి యున్న పద్మములవంటి కన్నులుగలదైన యారంభను, వసుధాసురనందనుఁడు - పుడమికి జేల్లువంటి వాడయిన యాసురశరృకుమారుఁడు, కాంగిలించి - ఆలింగనముచెసి, నయనాంచలాశ్రులు - నయ నాంచల - తనయొక్కకసుగొనలయందలి, అశ్రులు - కన్నీరును, కొనగోరక - కోటియొక్కచివ రతో, ఇచట గోరక అనుటకు నూ. ఔప విభక్తికముల తృతీయా స్తప్తమి విభక్తులకత్వంబాదేశం బగు బా. వ్యా. తొలంగక - స్వస్థానమును విడుచునట్లు, మీటుకొనుచు - ఎగఁజిమ్ముకొనుచు పలికెన్ - ఇట్లువచించెను.

తా|| రాఁగానే యారంభను నిరంకుశుఁ డాలంగనమునర్చి అన కన్నులనుండ యశ్రువులను గొనగోటితోఁ జిమ్ముకొనుచు నిట్లువచించె.

క. నాకై లోకై కస్తు, త్యాకారము తాతిలోన ♦ నణగించిమనో
వ్యాకీర్ణశోకభరమున, నాకులపడియుండవలసె ♦ నొదరళాక్షి.

95

అ|| తరలాక్షి - ఓచంచలమైన కన్నులుగలదానా, నాకై - నాకోరిక, లోకైకస్తుత్యాకారముకా. లోక - ప్రపంచమునందు, ఏక - ముఖ్యముగా 'ని. ఏకేయుఖ్యాన్యకేవలః అని నానా. స్తుత్య - పొగడదగిన, అకారముకా - చక్కదనమును, తాతిలోనకా - శిలాగర్భమున, అణగించి - మూటుపఱచి, మనోవ్యాకీర్ణశోకభరమునకా - మనః - మనస్సునందు, వి. వికేషముగా, 'ని. విక్రేష్టా తీతనానాథే విస్సౌత్పిత్తిక్ఖిణ్ణా నవ్వయం. అనివిశ్వ. ఆకీర్ణ - ఎడములేక, యంతటనునిండినట్టి, అనఁగాఁ బూర్ణిభవించియునుట, శోక - దుఃఖముయొక్క, భరమునకా - అతిశయముతో, ఆకులపడి - కలఁత పడి, వ్యాకులముకుజెంది, ఉండవలసెకా - ఉండవలసివచ్చెను, బొకా - అపుగనుదా.

తా|| ఓరంభా! నీవు నానిమిత్త మిట్లు కఠినమైన శిలాగర్భమున నీచక్కదనమును దాచి కొనియుంటివి గదా.

వ|| అన విని యయ్యరమిదదళాయతాక్షి భూసురనందనున కిట్లనియె. 96

అ|| అనకా - ఇట్లుపలుకఁగా, విని - ఆకర్ణించినదై, అయ్యరమిదదళాయతాక్షి - శ్రీతామర పువ్వులయొక్క రేకులవంటి వికాలమైనకన్నులుగల యాదేవసేత్య, భూసురనందనునకున్ - పుడమికి వేలుపులవంటివాడయిన యాసురశర్మ కొడుకునకు, ఇట్లనియెకా - ఈ ప్రకారముగాఁజెప్పెను. పైపద్యముతో నన్వయము.

తా|| ఇట్లు వచించినతోడనే యానిరంకుకునితో రంభ యీదీతిగాఁ జెప్పఁబడినెను.

నీ|| నలునకా శనిచేతి ♦ యలత హరిశ్చంద్ర, మహిపాల మాళికా ♦ మూలకొల్లు
రోహిణీభర్తకా ♦ రాహుదే బహుపాటు, పంచసాయకునకా ♦ భన్మమగుట
వనజసంభవునంత ♦ వానికా తలపోక, పాకశాసనునకా ♦ బ్రహ్మహత్య
యరవింద నేత్రునకా బోయచే జాపు, హరునకా భిక్షుట ♦ నావనక్తి

గీ|| ఘుఁగుడు రామనృపాలున ♦ కా తలంప, నుత్కటంబైనవత్సీ ని ♦ యోగదుఃఖ
మెంతవారికి గాని మ ♦ సీసురేంద్ర, కగ్ధునుభవనీయంబు ♦ గాకపోదు. 97.

అ|| మహిసురేంద్ర - పుడమికి వేలుపులవంటివారిలో శ్రేష్ఠుడయిన వాఁడా, శనిచేతి యలత - శనిపాధించుటచేత నయినకస్తము, నలునకా - చక్రవర్తియైన నానియంతటివానికేనా కలుగవలసినది, ఇది సంభవింపదగినది కాదనుట. ఇట్లే యుత్కటంబునగుచు, ఇచ్చట శనియనఁ గలి పురుషుడేయని తెలియవలయును. 'శ్లో|| హరిశ్చంద్రో నలూ రాజా పురుకుత్సః పురుదవః సగరః కార్తవీర్యశర్మదైతే చక్రవర్తిన్' అను ప్రసిద్ధినిబట్టి నలుఁడు కలియుగములోనివాఁడు కాఁడుగదా! కలియుని భారతాదులందుఁ గన్పట్టుచున్నది. కాని యది యసంగత మని కలి యేపురాణములనుబట్టియో యుద్దేశించినట్లు ధర్మవపడుచున్నది. 'నీ, నలునకా కలిచేతియలత' అని ననుగణదోషమాలేదు. మనము విమర్శించినంతలో.

తే|| “స్పృహగురుకౌపరీధా వలీఘండైన, యాత్రిశంకుండువో లోజం ధారియెదురఁ
గాంతిసంపదఁగోల్పియి కలయుగంబు, సాధ్వసాతీరేకంబున జలదరించె” శృ. వై. సప్త 95.

అ|| ‘కలమామల ముగంబకలియుగంబ’ శృ. వై. సప్త. 107

‘కలిరాజున్ - కలియుగమునెడినొరను’ (ఏతత్ప్రసంగవ్యాఖ్య 569 పు.) ఇట్లు శ్రీనాథాదులచేఁ
గలియుగమని యెన్నఁబడుచున్న కలిపురుషుండు కలియుగాంధమున జనించుట సహజముగాని
యంతకుఁ బూర్వయుగములయందుండెననుట సమంజసముకాదు. శని యన్నియుగములయందుండు
వాఁడు శనియే కలిపురుషువతారమై త్రినట్లు కొన్నిపురాణగాథలున్నవి. ఇట్లేహరిశ్చంద్రకథయందును
గౌరన కాలకాశికండు కలిపురుషుఁడైయునియును శంకరకవి యొకచోఁ గలిపురుషుఁడనియు నొకచో
శనియనియుఁడెప్పిరి. (శంక. హరి. పం. 183. చ. 99.) శిల్పశాస్త్రములయందుఁ గలిని యముని
యొక్కమంత్రగా వర్ణింపఁబడియున్నది. ద్విభుజః కృష్ణవర్ణస్త ఖడ్గఖేటకసంయుతః కరాల
దంష్ట్రీవదనో రక్తమాల్యానురేపనః రక్తవస్త్రధర శోఽగ్రః కిరీటమకుటాన్వితః, దీప్తాగ్నినదృశాక్ష
శ్చ మహామహిషవాహనః యమస్త తస్యపార్శ్వస్థౌ × × × × చిత్రగుప్తః కలి
తైస్ర, ద్వారపాఞ్చ్య తు సంస్థితౌ, కృష్ణాగ్రమనిభౌ తౌ చ రక్తవస్త్రధృతౌ పుభౌ పీతపార్శ్వగతౌ
మృత్యుసహితౌ వు × × × × నీలలోహిత సంకాశౌ ద్వౌ చానురధృతౌ త్రియా
పురతః సంస్థితౌ విప్రా. ధర్మాధర్మసమాహ్వయాః యమః సింహాసనారూఢౌ మహిషాహిసితస్తతా
శి. ర. ఇచట హరిశ్చంద్రశబ్దము హరిశ్చంద్రః అగుటకు నూ. ‘ప్రస్కన్య హరిశ్చంద్రా
వృషీ. సిద్ధాం. హరిశ్చంద్రగ్రహణ మమంతార్థమ్, ఋషీ ఇతికిం ప్రకణ్యో దేశః, హరిశ్చంద్రో
మాణవకః, ప్రస్కన్యహరిశ్చంద్రావృషీ అమంతార్థ మితి మంత్రేతు, ప్రాస్యాచ్ఛందోత్తరపదే
మంత్రే, ఇతి పూర్వసూత్రేనైవ సిద్ధ మితిభావః తత్సూత్రం వైదికప్రక్రియాయాం వ్యాఖ్యాస్యతే.
మాలకొట్టు - కదజాతివాని కూడిగము చేయుట, హరిశ్చంద్రమహిషాలహికా - రాజులలోఁగ్రేష్ఠుఁ
డయిన హరిశ్చంద్రునకేనా ప్రాప్తించవలసినది. రాహుచేఁబడుపాటు - విషధారులలో నధికుఁడైన
రాహువుచే మ్రొంగఁబడుట, లోహిణీభర్త కా - దేవతలందఱి కమృతము నొసంగడి చంద్రునకేనా
తటస్థించవలసినది, భస్మగురుట - కాలి బూడిదయైపోవుట, పంచసాయకునకా - ఉన్నాదన, లోదన,
సమ్మోహన, శోషణ, మారణము లనునైదుబాణములు గలిగి ప్రపంచమునందలి శ్రీ పురుష సము
దాయమునంతటికిని సంతోషము గలిగించునట్టి మన్మథునికేనా దాపరించవలసినది. తలపోక - శిరస్సు
తెగిపోవుట, వనజసంభవునంతవానికా - జగత్సృష్టికర్త యైనబ్రహ్మదేవునికిఁ బ్రాప్తించదగినదేనా,
పూర్వము బ్రహ్మదేవున కైదుశిరములనియు నొకానొకప్పుడా యైదుశిరములలో నొకటి శివునిచే
చేదించఁబడినదనియుఁ బురాణప్రసిద్ధి. బ్రహ్మహత్య - బ్రాహ్మణునిఁ జంపుటవలని పాపము, పాక
కాసనునకా - పుణ్యలోమున కధిపతియైన యింద్రునికిఁ దగులవలసినదేనా, ఇంద్రుఁడొకప్పుడు
త్వష్టృమతుఁ డగువిశ్వరూపాచార్యునిఁ జంపినందున నతనికి బ్రహ్మహత్యాదోషము సంభవించి
యిక్కట్లుచెందినట్లు భాగవతమునఁగలదు. బోయచేఁజావు - కిరాతునిచేఁజచ్చుట, అరవిందసేత్రు
నకా - దానవులను సంహరించువాఁడైన శ్రీ కృష్ణునకేనా సంభవించవలసినది. శ్రీరాముఁడు బాల్మీ
బాణముతోఁగొట్టఁగా నాతఁడు నిమ్మరణముగా నావై నేల శరమువిడిచితివన రాముఁడు నీయుత్తర
బన్మునున బోయవాఁడవై నేను గృష్ణావతారమును విడుచుసమయమున నీవును నీట్లే బాణమునావైతి.

బ్రయోగింపఁగల వనుటయు నటులనే కృష్ణావతారాంతమున బోయవాని బాణప్రాప్తిచే శ్రీ కృష్ణావతార సమాప్తియగుటయుఁ బురాణములయందుఁ గలదు. భిక్షాటనావసక్తి - అడుగుకొని తినుట, హంసకా - వెండికొండ నివాసముగను నువర్ణపర్వతము హస్తమున విల్లుగను నన్నపూర్ణాదేవి భార్య గను గల శివునికేనా కలుగవలసినది, శివుఁడాదిభిక్షకుఁడని శాస్త్రప్రసిద్ధి. తలంపన్ - విచారించఁగా, ఉత్పాటంబు - అధికము, ఐన - అయినట్టి, పత్నీవియోగదుఃఖము - భార్య యెడబాటగుటవలని శోకము, ఘనుఁడురామనృపాలునకా - గొప్పవాడయిన యఘురామునికి సంప్రాప్తించఁదగినదేనా, ఇచట పత్నీవిశేషణమునకు వికల్పముగాఁ బ్రభుమావిభక్తియంతమగుటకు 'నూ.విభాషయానుసంతంస్యా దత్రపత్నీవిశేషణమ్, భావ్యద్యర్థవ్యవధానేతు భేదస్యనిఖిలంభవేత్' అధ. ఎంతవారికిఁగాని-ఎంతటి ఘనులకైనను, కర్మము - ప్రారబ్ధము, అనుభవనీయంబు - అనుభవించఁదగినది, కాకపోదు - అట్లుగాక వ్యర్థముగాఁబోదునుమా, ఇచట నలునకాశనిచేతయలతగ ఇట్లుపమానములనుప్రాసము. ఎంతవారికినిఁగాని మహీనురేంద్ర కర్మమనుభవనీయంబుగాకపోదు, అనుటచే బహుసమానార్థాంతరన్యాసము. 'సామాన్యం వావిశేషోవా తదన్యేనసమర్థ్యతే, యత్రసోఽర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణవా' కా. ప్ర. ఇందునీసపద్య చతుర్థ బృహత్పాదమునఁతృతీయ చెప్పఁబడినది.

తా|| ఓనిరంకుశుఁడా! నలచక్రవర్తిని గలిపురుషుఁడు వేధించుటయు, మారిశ్చంద్ర సార్వభౌముఁడు మాలవానిని నేవించుటయు, చంద్రుఁడు రాహువుచే మ్రింగఁబడుటయు, మన్మథుఁడు శివునికంటినుంటతో బూడిదయగుటయు, బ్రహ్మకు శిరస్సుతెగుటయు, నింద్రునకు బ్రహ్మహత్య దగులుటయు, గృష్ణుఁడు కిరాతునిచేఁ జచ్చుటయు, శివుఁడు భిక్ష మెత్తికొనుటయు, రాముఁడు సతి నెడబాసి దుఃఖమనుభవించుటయు, గలుగలేదా! వీర లెల్లరు సామాన్యులూ ఇట్టివారిలూ నేనెంతటి దానను. కావున నెంతటిమహనీయులకైనను ప్రారబ్ధమనుభవంపక తప్పదుగదా!

—: రంభ నిరంకుశుని బ్రశంసించుట :—

క|| ఆపద లెవ్వరికైనన్, బ్రాపింపకపోవు వానిఁ బాపగ మిగులన్

బ్రా పగుచుట్టముగలుగుట, పో పుణ్యవిపాక ఫలము + భూసురవర్యా,

98

అ|| భూసురవర్యా - పుడమికిజేలుపులుగానున్నవారిలో శ్రేష్ఠుఁడా, ఎవ్వరికైనన్ - ఎటు వంటివారికైనను, ఆపదలు - కష్టములు, ప్రాపింపకపోవు - రాకపోవు, వానిన్ - ఆకష్టములను, పాపగన్ - తొలగించుటకుఁగాను, మిగులన్ - ఎక్కువగా, ప్రాపగుచుట్టము - ఆదరువుగలబంధువు, కలుగుటపో - లభించుటయేకదా, ఇచట 'కలుగుటపో' అనుటకు 'నూ. అశ్వేష్టర్థవిశేషే న్యురంతే శ్రుతిమసౌహరః' అధ. పుణ్యవిపాకఫలము - పుణ్యముపరిపక్వమునుజేరినఫలము - మహాద్వైతము, లోకముననెవ్వరికైన నాపదలు వచ్చునుగాని, వానిని దొలంగించఁగల బంధువులు లభించుటయే యద్వైతము. అనుటచే అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము. 'అప్రస్తుతస్యకథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర' గమ్యతే, అప్రస్తుత ప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంత్రితా' ప్రతా. 'అప్రస్తుత ప్రశంసాయా సాదైవ ప్రస్తుతాశ్రయా కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్తుత్తే తుల్యస్యైవేతి పంచధా' కా. పృ. ఉదా. 'సుహృద్వహా బాష్పజలప్రమాదజనం, కలౌతి వైరిప్రతి యా తనేనయః, స ఏవ పూజ్యః సపుమాన్ సనీమిమాన్ సుజీవితంతస్య సభాజనం శ్రయః'

తా|| ఓనిరంతుకుడా! కష్టము లేరికైన రాకపోవు గాని యట్టివానిని బోగొట్టగల స్నేహితులు లభించుటయే పూర్వపుణ్యసాఫల్యమునుమా!

ఉ|| ఆపదకై న బంధుజన ♦ మక్కఅదీర్చుధనంబు రోగమున్
బాపంగఁ జాలునొషధము ♦ పాపము క్రినిజేయుపుత్తుడున్
గోపమడంచుతెల్వి బుధ ♦ కోటికి మిచ్చగువిద్య దీనసం
తాపముఁజూడలేదయ ♦ దైవవశంబునఁగాక కల్లునే.

99

అ|| ఆపదకు - కష్టసమయమునకు, ఐన - అక్కఱకు వచ్చిన, బంధుజనము - చుట్టముల యొక్క సముదాయమును, అక్కఱదీర్చు - అవసరమును దొలగించునట్టి, ధనంబు - ద్రవ్యమును, రోగము - వ్యాధిని, పాపంగఁ పోగొట్టుటకు, చాలునొషధము - శక్తిగలిగినటువంటిమందును, పాప విముక్తిని - పాపమునుబోదోలుట, చేయుపుత్తుడు - ఆచరించునటువంటి కుమారుడును, గోపమడంచుతెల్వి - గోపమునునశింపజేయునట్టి జ్ఞానమును, బుధకోటికి - పండితుల యొక్క సమూహమునకు, మెచ్చగువిద్య - మెప్పుగలవిద్యయును, అవఁగాఁ బండితులు మెచ్చునటువంటివిద్య యనుట, దీనసంతాపము - దరిద్రులయొక్క కాఁకను, చూడలేనిదయ - చూచి సహించలేని కారుణ్యమును, దైవవశంబునఁగాక - అదృష్టవశముననేతప్ప, ఇచట 'దైవవశంబునఁగాక' అనుటకు 'నూ. క్వవిదర్శనికేషేవ యథావిక్రాంతిరుచ్యతే' అథ. కల్లునే - పాప్తించునా - ప్రాప్తించదనుట, ఇందు కార్యసాధనమున కొక్కసాధనమేచాలియుండ బెక్కుసాధనములను గార్యమునందు నన్వయించుటచే సముచ్చయాలంకారము. ఉదా. పగలు వెలవెలబాటుచున్న చంద్రుఁడు కలువలులేని కొలను, లుబ్ధుడగురాజు దరిద్రులగు సజ్జనులు, రాజసభలో బలుకుబడిగల దుష్టులు, ఇవి నాకు హృదయ కల్యములు.

తా|| ఓనిశంతుకుడా వినుము! లోకమునం దెవ్వరికైనను గష్టకాలమున సహాయము చేయునట్టి స్నేహితులును, నవసరమైనప్పు డుపయోగపడు ధనమును, వ్యాధినిబోగొట్టగలిగిన యాషధమును, తలదండ్రులు చేసినపాపములను బోగొట్టునటువంటి కుతుఁడును, గోపమును రహితముచేయునట్టి శాంతముతోఁగూడిన జ్ఞానమును, పాప్తింబు కొనియాడఁదగిన విద్యయును, దరిద్రులయొక్క పరితాపమునుగాంచి సహించలేని దయయును, నివియన్నియు నదృష్టవశముననే లభించునుగాని సామాన్యముగా సంప్రాప్తింపవు గదా.

గీ|| నాకు నినువంటివినయనిర్ణయధురీణు, పొందు గలుగంగఁ గాదె యో♦ భూసురేంద్ర
పాకశాసనదత్త శా ♦ పము దొలంగె, వరతరంబైన నిర్జర ♦ త్వంబుగంటి. 100

అ|| ఓభూసురేంద్ర - పుడమికి వేలుపులుగా నోప్పినవారిలో నధికుడైనవాఁడా, నాకు - నాకు, నినువంటి - నీవంటి, నిన్నుబోలిన, వినయనిర్ణయధురీణుపొందు, వినయ - ధర్మమునందు, నిర్ణయ - నిశ్చయమైన, ధురీణుపొందు - భారమునుపహించెడివాని స్నేహము, కలుగంగఁగాదె - కలిగియుండుట చేతనేకదా, 'నూ. కాదకదార్థకంబగు' అని ప్రా. వ్యా. ఉదా. 'కౌరికృపగాదెనాకునక్షయబలింబు' అని జై. భా. పాకశాసనదత్తశాపము. పాకశాసన - ఇంద్రునివలన, దత్త - ఇయ్యబడిన, శాపము -

తిట్టు, తొలంగెక. — విమోచనమయ్యెను, వరతనంబు — శ్రేష్ఠతరము, ఐన — అయినట్టి, నిర్జరత్వంబు — దేవతాత్వమును, కంటిక — పొందితిని, ఈపద్యమున, 'నినువంటి' అను పదప్రయోగమునకుదా. 'నూ. అట్టిపోనిబోడి శబ్దంబులు వచ్చుకంటులు, చోటితనంతరబ్రత్యయాన్వయమునగు, అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్లు ప్రభృతి పరకనామానుబంధులక బాంధ్యపదంబులకు విభక్తులు త్రివిధంబులం బరంగు, అందుబోడివంటులు సమానంబులు అవి పరంబులగుచో నాత్మార్థమునకు నామతచ్ఛబ్దంబు లకుంబోడికార్యంబు, పోనిపరంబులు చోడు వ్యక్తంబుగూడద్రుతంబునిత్యంబు' ప్రా. వ్యా. "క. నిను వంటినీతిపరులుక" అనిశకాం. నాకు నీవంటి నీతికాలిపొందు గలుగుటచేతనే యింద్రకాపము తొలగి నది, శ్రేష్ఠమైన దేవత్వము లభించిని, అనుటచే గర్వము అనుసంచారిభావ ముదయించినది. నీవు మానవుడవుగా నగపడినను దేవతాచక్రవర్తి యగు నింద్రుడు నాపై బ్రయోగించిన భూరకాపమును దొలంగించితి వనుటకు "అ. మిత్రపుగింబ మాడ మీదవల్లగనుండు, గొటికిమాడ లోనఁజూకు మనును, సజ్జను లగువారిసార మిట్లుండురా, విశ్వ" వేమ. జూడ్యం యో హరతి సింహతి వాచినత్వం మానోన్నతిం దిశతి పాపమపాకగోతి. చేరప్రసాదయతి దిష్టతనోతి కీర్తిం సత్సంగతిం కథయ కిం నకలోతి పుంసాం" భర్తృ. మంచివారస్నేహము సకలార్థసాధనము ఎట్లన సత్వసంభాషణము గలిగించు చున్నది. బుద్ధిమాంద్యమును బారద్రోలుచున్నది. గౌరవమును దెచ్చుచున్నది. చెడుబుద్ధుల నడచు చున్నది. యశశ్చంద్రికల దిశాంతములవలకు బాటుచున్నది. మనస్సును రంజింపఁజేయుచున్నది. సాధు సంగమము మనుష్యులకుజేయు మేలాక్కిటియాలేదు. నాకు నీవంటి మహనీయుని పొందుగలుగుట చేతనేకదా యింద్ర కాపముదొలగినది. శ్రేష్ఠమైన దేవత్వము లభించినది. అనుటకు 'జన్మతన్మస్త హే ధన్యం సంసర్గోయత్రసత్యమై, సౌభాగ్యంపశ్య నిబన్ధ్య చందనాచలజన్మనః' హరిసు. మంచివారి స్నేహము సమస్తమగుణముల నిచ్చును. మలయాచలమునఁ బుట్టుటచేతనేకదా వేపదెట్లు చందన పరి మళమునందఁగలిగినది. ఇచట నిరంకుశుడు వేద్యమాత్రచే బరాధంపఁబడినవాడయ్యు దివ్యలోక వాసిని యగు రంధ్రచే గొనియాడఁబడుచున్నాడనుటకు "స్వగ్రామగ్రాంఘ్రిన్యాకన్యా కర్త్రీగింధ్ర నందిన్యాః, సాతదపిజహ్నుకన్యామూర్ధన్యా ఘోర్బేర్దయతి" హరిసు. పార్వతి ద్వేషముచేత నిందించి నను గంగ కివునియొక్క జటాటముననే ప్రకాశించుచున్నదని భావము.

తా|| ఓ నిరంకుశుడా నాకు నీవంటి నీతికాలియొక్క స్నేహము లభించుటచేతనే కదా యింద్రనికాపము నైతము విమోచనమయ్యెను. శ్రేష్ఠమైన బృందారకత్వమును బొందితిని.

క|| అనిపలికి ధారుణీసుర, తనయాగ్రణి పూర్వమైన † దయదప్పకుమీ నినుమఱవ నేనె వత్తున్, గనియుం గనకుండఁగానొ † కానొకవేళన్. 101

అ|| అనిపలికి — వైదెప్పిన ప్రకారముగావచ్చినదై, ధారుణీసురతనయాగ్రణి — శ్రేష్ఠుడగు నో బ్రాహ్మణుడుమారుండా, పూర్వమైనదయ — కడఁచినకాలమున నీవు నాయందుంచిన కనికరమును, తప్పుకుమీ — ఇంకను దప్పువలదునుమా, నినుమఱవక — నిన్నుమఱచిపోను. నిన్నెప్పుడును జ్ఞాపకముననుంచుకొనెదననుట. కనియుంగనకుండఁగానొ — కనుపడికనుపడనట్లుగా, అవఁగా దేవతలు నన్నుఁజూచి పరాకుతోనుండెడి సమయమున నెవ్వరికెఁదెలియకుండననుట; ఒకానొకవేళకా — ఏదో యొకసమయమునందు, నేనెవకుకా — నాయంతెట నేనే నీదగఱకువచ్చెదను, ఇందు ఓ బ్రాహ్మణు-

శ్రేష్ఠుఁడా పూర్వస్నేహమును మఱవకుము, అని జ్ఞాపకముచేయుటచేత స్మృతియను సంచారిభావ మేర్పడినది. “పూర్వానుభూత విషయం జ్ఞానం స్మృతిరుదాహృతా” ప్రతా.

తా|| ఓ బ్రాహ్మణుఁడా నీవు నాయం దినివలకుఁ జూపుచున్నదయను వదలవలదు నుమా! నేనుమాత్రము నిన్నెన్నటికిని మఱవను. దేవతలకుఁ దెలియవండ నేదోయొక సమయమున నాయంతట నేనే వచ్చుచుండెదను.

చ|| వినయగుణోత్తమండవు వి ♦ వేకసమగ్రుండ వార్య కోటిలో
ఘనుడవు నీతిశాలి వది ♦ గాక మనోహరమూర్తి మోతయున్
వనితకు నిన్నువంటి మగ ♦ వాని కవుంగిలి గొట్టల్ మనం
బునఁ దలపోయఁ బూర్వకృత్ ♦ పుణ్యవిపాకము గాక కొంచెమే.

102

అ|| వినయ గుణోత్తమండవు - నమ్రతతోఁగూడిన గూఢునందు శ్రేష్ఠుఁడవు, వివేకసమగ్రుండవు - నిండాఠిన జ్ఞానముగలవాఁడవు. ఆర్యకోటిలోక - పూజ్యులైనవారిలో, ఘనుడవు - గొప్ప వాఁడవు, నీతిశాలివి - న్యాయముతోనొప్పచుండెడివాఁడవు. అదిగాక - అంతమాత్రమేకాకుండ, ఎంతయుకా - మిక్కిలి, మనోహరమూర్తివి - సౌందర్యముతోఁగూడిన శరీరముగలవాఁడవు, కనుక, వనితకున్ - ఆడుదానికి, నిన్నువంటి మగవానికవుంగిలి - నీబోఁటి పురుషునియాలింగనము, కల్లుటల్ - చేకూరుటయనఁగా, మనంబునన్ - మనస్సునందు, తలపోయక - విచారించఁగా పూర్వకృతపుణ్యవిపాకము, పూర్వకృత - క్రిందటికాలమునఁజేయబడిన, పుణ్య - భాగ్యముయొక్క, విపాకము - పరిపక్వము; - చక్కఁగాఁబండుట, కాక - అట్టిదిగాకుండ, కొంచెమే - స్వల్పమా, ఇందు “నిన్నువంటి” అను ప్రయోగమున కుదా. “ఆ. నిన్నువంటి పుణ్యనిరతుండు, అని విష్ణు. రతి యనుసంచారిభావము వర్ణించఁబడినది. క. తరుణీమణులకుఁ బురుషుల, కరయఁగ సంభోగవిషయ ♦ మగునభిలాష, స్ఫురణము మనములఁబొడమిన, ధరలో నది రతి యనఁగ ♦ దగు నెట్లున్నక, ఉదా. ఉ. చల్లదనందె చంద్రునకు ♦ జక్కఁదనందె స్రవూనధన్విక, సల్లలితోరుసారభమె ♦ చైత్రున కొక్కనికొక్కమేలిమే, తెల్లము గాక నాపతియు ♦ దీర్ఘగుణాధ్యుండు నారసింహభూ,వల్లభుఁ డట్లుసర్వగుణవైభవ మెవ్వరికెనఁగల్గునే” అని కా. సం. ద్వితీయసముచ్చయాలంకారము. ఖలేకపోతన్యాయేన బహూనాంకాగ్రహణే, కారణానాంసముద్వోగః సద్వితీయః సముచ్చయః” అని ప్రతా. చాంద్రాలోకమున సముచ్చయమనియే చెప్పినాఁడు, మతియును “తత్సద్ధిహేతావేకస్మిన్ యత్రాన్య తత్కరం భవేత్ సముచ్చయోఽసౌ. కా. ప్ర.

ఉదా. “కులమమలినం భద్రామూర్తిర్మతిశాలినీ భుజబలమలం స్థితంలక్ష్మీః ప్రభుత్వమఖండితమ్ ప్రకృతినుభగాప్యేతేభవా అమిభిరయం జనోప్రజలిసుతరాం దన్యురాజుఁ డ్రవీచ తదాంకుశాః” (గంధవిషయం) యువతికి నీవంటిమగవానికవుంగిలి లభించుట పూర్వపుణ్యఫలమనుటచే, గర్భ్యమును సంచారిభావము గోచరించుచున్నది. పతియొ కలంకాఁగితునకు, సతియగు నోహిణియు సత్యసాధికుడు రతిద్రుంః జతురన్యసింహునిఁ జెందిన యతిధన్యు నాకు చనుచు నంగన నవ్వెన్” కా. ప్ర.

తా|| శ్రేష్ఠమయిన నమ్రతగలవాడవు, జ్ఞానసంపన్నుడవు, పూజ్యులలో సధికుడవు న్యాయ వంతుడవు. చక్కనివాడవు, కనుక యవతికి నీవంటి సత్పురుషునియాలింగనము లభించుట పూర్వ జన్మమునఁ జేయబడిన సుకృతమువలని యదృష్టముగాని వేటొకటిగాదు.

క. తనువుం దనువుం గూడుట, ఘనతరసంసర్గఫలము ♦ గాదు తలంపక
మనముక మనముం గూడుటయనుపమసంసర్గమ హిమ ♦ యవనినురేంద్రా. 103

అ|| అవనినురేంద్రా - పుడమి వేలుపులవంటివారిలో సధికుడైనవాఁడా, తనువుందనువుం గూడుట - ఒకశరీరముతో మరియొక శరీరము కలియుట, ఇచట 'తనువు, అను శబ్దమునుగూర్చి నూ. సర్వతోదోతోద్వర్ధవతిమువతో' నన్న. 'మనువట్నాదిశబ్దానాం నడున్నీశ్చప్రయుజ్యతే' అధ. ఘనతరసంసర్గఫలము - ఎక్కువగాఁగలయికయొక్క ప్రయోజనము, కాదు - కానేరదు, అనఁగా నట్టిది సంగమము కాదనుట, తలంపక - ఆలోచించఁగా, మనమున్ మనముంగూడుట - ఒకరి మనస్సుతో నొకరిమనస్సు కలియుటయే, అనుపమసంసర్గమహిమ, అనుపమ - అసమానమైన, - సమానములేని, సంసర్గ - కూడికయొక్క, మహిమ - గొప్పతనము, అలం, అర్ధాంతరన్యాసాలంకారము. శరీరము శరీరము కలియుట సంభోగముకాదు, మనస్సు మనస్సు కలియుటయే సంభోగమగును. ఇరువురి మనస్సులొకటిగానిది సంభోగము కాదనుటకు "ఏతత్కామఫలం లోకేతద్వయోరేకచిత్తతా. అన్యచిత్తకృతేకామే శవయోరివసంగమః" భర్తృ.

తా|| ఓయీ త్తమబ్రాహ్మణుఁడా! ఒకశరీరముతో మఱియొకశరీరము కలియుట సంభోగము కాదు. ఒకరిమనస్సుతో నొకరిమనస్సుకలియుటయే సాటిలేని సంభోగ మగును.

—; రంభ స్వర్గమునకుఁ జనుట ;—

క|| అదిగాక మనకు మదియున్, మదియుం గలసినది యింక ♦ మఱివులుగలవే
ముదమొదవఁ బోయివచ్చెదఁ, ద్రిదివంబున కనుచు రంభః దివికింజనియెక 104

అ|| అదిగాక - అంతమాత్రమేగాక, 'అదిగాక' అనుటకు నూ. క్వచిత్తర్థవిశేషచరూఢౌ విక్రాంతిరుచ్యతే. అధ. మనకు - మనయిరువురికిని, మదియుక మదియుక - నీమనస్సును నామనస్సును, కలిసినది - ఏకమైనది, ఇంకక - ఇకమిఁదట, మఱివులు - నన్ను నీవు నిన్ను నేను మఱి యుండుటలు, కలవే - ఉండునా, - ఉండవనుట, ముదమొదవక - సంతోషముకలుగఁగా, త్రిదివంబునకు - దేవలోకమునకు, పోయివచ్చెదక - వెళ్ళివరలవత్తును, అనుచుక - ఇట్లు పలుకుచు, రంభ - ఆదేవ వేశ్య, దివిక - స్వర్గమునకు, చనియెక - పోయెను. ఇందు మనయిరువురికి మనస్సుకలియుటచేత నొకరినొకర మెన్నటికిని మఱివముగదా! దేవలోకమున శేరి వత్తువత్తుననుటచే భృతి యనుసంచారిభావ ముత్పన్నమయినది. "భృతి శ్చిత్తస్య నైష్ఠ్యహ్యం జ్ఞానాభీష్టా గమోదిభిః" ప్రతా. ఇచట రంభ నిరంకుశునితో మనకు మనస్సు లేకీభవించినని కనుక దూరముననుం ఢినను సమీపముననున్నట్లే యనుటను గూర్చి "దూరస్థోఽపి సదూరస్థోయో యస్యచునస్థితః" యో.

యస్యహృదయే నాస్తి సమీపస్థోఽపి దూరతః॥ చాణ. మనయుభయుల మనస్సు కలసినదికనుక నిఁక మఱవమనుట క్షీరసీరన్యాయమని యూహింపవలయును.

తా॥ మనయిద్దరికి సంభోగస్నేహమే కాక మనస్సు లేకీభవించుటవలన నొకరినొకరము మఱచి యుండము గదాః సంతోషముగా దివ్యలోకమున కేగి వచ్చెదను. అని యాదేవకాంత స్వర్ణమునకుఁ బోయెను.

—: రంభ యింద్రనభకుఁ బోవుట :—

- సీ. చామరగ్రాహిణీ ♦ స్వర్ణకంకణర్పుణ, త్కారపోషితనటీ ♦ కటకనినదుఁ
దనులతాముకళమే ♦ ధావిధాయకసార, గాయకగేయ నం ♦ కలితపులకు
ధవళసారసలన ♦ త్కారమతికార, కాంబకాంబుజ సహ ♦ ప్రాంచితాంగు
వర్ణిత దోర్లతా ♦ స్వస్తికామరయోషి, దభిరామకాంతి భా ♦ గుభయభాగు
- గీ. నిర్జరాచార్య జల్మిత ♦ నీతిశాస్త్ర, వచనకంపితమూర్ధ పా ♦ ర్వప్రదీప్త
రత్నమయకుండలప్రభా ♦ రాజమానునింద్రుఁ జేరంగవచ్చెఁబూ ♦ ణ్ణేందువదన. 105.

అ. పూర్ణేందువదన - నిండుచందురునివంటి మొగముగలదైన యానురకాంత, చామర.....
నినదుకా. చామరగ్రాహిణీ - వింశామరములను జేబూనిన దాసీలయొక్క, 'ని. చామరంతు ప్రకీ
ర్ణకం' అని అ. స్వర్ణకంకణ - అపరంజి హస్తాధరణములవలని, ర్పుణ - ర్పుణర్పుణయనునట్టి
ధ్వనిచేత, పోషిత - రక్షించఁబడిన, నటీకటక - నాట్యముచేయుచున్నస్త్రీల కాలియందలయొక్క,
నినదుకా - ధ్వనిగలవానిని, తమ....పులకున. తనులతా - ఒడలనెడి తీగయందు, ముకుళ -
అపుడు వికసించిన మొగ్గలవంటి, మేధా - ధారణాశక్తిగలబుద్ధితో, ని 'ధీర్ధారణావతీమేధా' అని
అ. విధాయక - చేయుచున్న, సార - దేవతాసంబంధమైన, గాయక - గానముచేయువారియొక్క,
గేయ - సంగీతముతో, సంకలిక - కూడుకొనిన, పులకుకా - మేనియొక్క గగుర్పాటుగలవానిని,
ధవళ.....తాంగుకా. ధవళ - తెల్లనివైన, సారస - తామరపువ్వులవలన, లసత్ - ప్రకా
శించుచున్న, కాసార - కొలననెడి, మతి - తలంపునకు - ఇచ్చుకు, ని 'మతిర్ధీచ్ఛాస్తృతిష్ఠసి,
అనివిశ్వ. కారణ - హేతువైన, అంబక - కన్నులనెడి, ని 'అంబకోజనకబాణ. స్మేతమందేమ
చాంబకం' అని విశ్వ. అంబుజ - పద్మములయొక్క, సహస్ర - వేయింటిచేత, అంచిత - ఒప్పు
చున్న, అంగుకా - దేహముగలవానిని, వర్ణిత.....భాగుకా. వర్ణిత - కొనియాడఁబడిన,
దోర్లతా బాహువులనెడి తీరగలగల, స్వస్తిక - శుభయుక్తమయిన, అమరయోషీతో - దేవతా
స్త్రీలయొక్క, 'ని. స్త్రీయోషిదబలాయోషి, నారీసీమంతిసీపధూ' అ. అభిరామ - మనోహరమైన,
కాంతి - ప్రకాశమును, భాక - పొందుచున్న, ఉభయభాగుకా - ఇరుపార్శ్వములు గలవానిని,
నిర్జ.....మానుకా, నిర్జరాచార్య - వేలుపులకుఁ గుబ్బవైనబృహస్పతివలన, జల్మిత - చెట్టు
బడిన, 'ని. ఉక్తంభాషితముదితం జల్మితమాభ్యాతమభిహితంలపితమ్' అని అ. ఉదా. 'ఇతిసలిత
జల్మితం మదవకాత్కరంగీదృకా' స. కం. నీతిశాస్త్ర - న్యాయశాస్త్రముయొక్క, వచన - వాక్య
ములవలన, కంపిత - కదలించఁబడిన, మూర్ధ - శిరస్సుయొక్క, పార్శ్వ - రెండువైపులందు,

ప్రదీప్త - మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, రత్నమయ - మణిమయములైన, కుండల - కర్ణభూషణముల యొక్క, ప్రభా - కాంతిచేత, రాజమానుక - ప్రకాశించుచున్నవానిని, ఇంద్రుక - స్వర్గాధిపతి యగునింద్రుని, చేరఁగన్ - సమీపించునట్లుగా, వచ్చెన్ - వీలెంచెను, 'సూ. కర్మప్రవచనీయయ్యై ద్వితీయా' అనిశాస్త్రము. దివ్యలోకసభను వర్ణించుటచే, అలం. ఉదాత్తము. శ్లో॥ ఉదాత్తమృద్ధిశ్చ తం, క్లాఘ్యంవాఽన్యోవలక్షణం' అని చంద్రా. 'పూర్ణేందువదన' ఉపమాలంకారము మఱియు 'కంకణరుణగాయకగేయ-కలితపుట - కాసారమతికార-అంబకాంబుజ-భాగుభయభాగు' ఇత్యాదుల నుప్రసాలంకారము.

తా॥ దివ్యలోకమున నింద్రుఁడు కొలువుదీరియుండఁగా వింజామరములను వీచుచున్న దాశీల యొక్క నువర్ణహస్తాధరణముల యుజత్కారమువలన నెదుట నాట్యము చేయుచున్న నాట్యశ్రీల కాలియందలచప్పుడు వినఁబడకుండెను. గంధర్వలయొక్క మేధాసంపత్తి గల గానమువలన మేను గగుర్పడిచెను. వేయికన్నులతో నొప్పటవలనఁ దెలిదమ్మిపువ్వులతో నలరారుచున్న కొలనుపఠె శోభారంకుండై యుండెను. స్తోత్రము చేయుచున్న దేవతాశ్రీలయొక్క శరీరచ్ఛాయ యిరుపార్శ్వముల విరాజిల్లుచుండెను. బృహస్పతి వచించుచున్న ధర్మములకుఁ దలయూఁపుచుండఁగా రత్నము లతోఁ జేయఁబడిన చెవిపోగులయొక్క కాంతులు సభ్యులపైఁ బ్రసరించుచుండెను. అట్టిసమయమున రంభ యింద్రుని సమీపమునకు వచ్చెను.

—: ఇంద్రుఁడు కోపించుట .—

క॥ ఛన్నద్యేచి మౌక్తిక్ నిలిచిన, వనితామణిఁ జూచె దివిజ + వల్లభుఁడు రవు
ల్క్మానుకోపవహ్నికీలల, కును బొమముడిఘామపంక్తి + కొదువం దీర్చన్. 106

అ॥ చనుదొంచి - వచ్చి, మౌక్తిక్ - సమస్కరించి, నిలిచిన వనితామణిన్ - నిలఁబడినయారం భను, దివిజవల్లభుఁడు - దేవతలకు రాజగు నాయింద్రుఁడు, రవుల్క్మాను కోపవహ్నికీలలకును రవుల్క్మాను - కాలుటకు మొదలుపెట్టుచున్న, కోపవహ్ని - శ్రోధను నెడునిప్పుయొక్క, కీలలకును - జ్వాలలకు - మంటలకు, బొమముడి - కోపముచేతఁగలుగు బొమలముడియనెడి, ఘామపంక్తి-పొగ యొక్కవదన, కొదువందీర్చన్ - తక్కువను బూరించునట్లు, చూచెన్ - వీక్షించెను, అలం: అశిష్టకేవల పరంపరితరూపకము.

తా॥ వచ్చి సమస్కారముచేసి నిలువఁబడిన రంభను దివస్సుతి చూచెను. ఆ చూచునప్పు డతఁ డిదిగో గోధాగ్ని ప్రజ్వలించుచున్నట్లు బొమముడి యనుపొగవలనఁ దెలియుచుండెను.

ప॥ ఇవ్విధంబునఁ గోపోద్రిక్తంబుగాఁ జూచి యిట్లనియె. 107

అ॥ ఇవ్విధంబునన్ - ఈప్రకారముగా, కోపోద్రిక్తంబుగాన్ - శ్రోధమతిశయించునట్లుగా చూచి - వీక్షించి, ఇట్లనియెన్ - ఈవిధముగాఁ బలికెను.

ఆ॥ లంజ విటఁ డొనగ్గు + లాలనభరమున, ముఱచె నే యె కాక + మమ్ము లక్ష్య పెట్టదో ప్రభావ + పేశలగ్యమున లే, కున్న తాపభీతి + నొంధకున్నె. 108

అ|| అంజ - ఆబోగముది, విటుడు - దానిమిండగాడు, ఒనర్పు - చేయునటువంటి, లాలనభరమునన్ - లాలించుటయొక్క యతిశయమువలన, మఱచెనేమొ - మఱపుచెందియుండెనేమో కదా, కాక - అటులంగానిపక్షమున, పృభావవేశలత్వమునన్ - పృభావ - సామర్థ్యముయొక్క, వేశలత్వమునన్ - మృదుత్వము చేత, మమ్మన్ - అధికావలమైన మావంటివాని, లక్ష్యపెట్టదో - సరకు సేయకుండెనేమో, దానికంటికి మావంటివారగపడుచున్నారో లేదోయనుట, లేకున్నన్ - ఈ రెండుపద్ధతులుగానియెడల, కాపభీతిన్ - నాయొక్క తిట్టువలని భయమును, ఒందకున్నె - పొందకుండునా,

తా|| ఆబోగముది మిండగాని లాలింపుమాటలవలన మఱచినదో, లేక దానికి గల గర్వము వలన మేము కంటి కగపడుటలేదో, కాకున్న కాపమునకు భయపడకుండునా.

వ|| అని రంభనుద్దేశించి.

109

అ|| అని - ఇట్లుపలికి, రంభను = ఆదివిజయేశ్వరుని, ఉద్దేశించి నిశ్చయించి బాగుగాజూచి,

అ|| తొలుతఁ జేసినట్టి + దుష్టకర్మంబున, సంగ్రహింపరాని + శాప మొదె

స్వదసంపునడకఁ + జరియింపు మీపుడైన, మగువయోజ మానము గలదె 110

అ|| తొలుతఁ - మొదట, చేసినట్టి - ఆచరించినటువంటి, దుష్టకర్మంబునఁ - చెడ్డపని వలన, సంగ్రహింపరాని - సంపాదించుకొనఁగూడనిదైన. కాపము - తిట్టు, ఒందెన్ - నీకుఁడట స్థించెను, ఇపుడైనన్ - ఇంతటనైనను, స్వదసంపునడకన్, సత్ - ఒప్పుచున్న, రసంపునడకన్ - అను రాగముతోఁగూడిన ప్రప ర్తముతో, చరియింపుము - మెలంగుము, మగువయోజ - ఆఁడుదాని యొక్క స్వభావము, మానక - పరిహారమగుటకు, మందుగలదె - ప్రపంచమున నాచధమున్నదా - లేదనుట, ఇందు 'మగువయోజ మాన మందుగలదె' అనుటచే అలం. అర్థాంతరన్యాసము - మునుపటి వలెనే మరల కాపము ననుభవించు వనునర్థముచేఁగావ్యలింగము. 'కావ్యలింగం హేతోర్వాక్యపదార్థతా' కా. ప్ర.

తా|| నీవు మున్నుచేసిన దుష్కర్మమువలన స్వీకరింపఁదగని కాపమును బొందితివి. ఇంతటితో నైనను నుంచి నడవడికతో మెలంగుము. ఆఁడుదాని యెగుడు దిగుడులను మాన్పుటకు లోకమున మందులేదు.

క|| భూవలయంబున బలురా, యై వెలయు మటన్న విభవ + మానవడిదివి

నీ వెంతచుట్టఁబెట్టిన, బోవునె శాపంబు భోగ + మునఁగా కబలా.

111.

అ|| అబలా - ఓయాఁడుదానా, భూవలయంబునఁ - కుండలకారమైన భూమియందు, బలురారై - గొప్పతోయిదై, వెలయుము - ప్రకాశించుము, అటన్నన్ - అనిచెప్పఁగా, దివిన్ - ఈస్వర్గమునందుగల, దివియనుటకు 'నూ. ద్యుతద్విము దివియనియు హృచ్చబ్ధము హృచ్చినియన రూపములఁబొందును.' బా. వ్యా. విభవమున్ - సంపదను, అసపదె - అపేక్షించి, నీవు, పరివర్తన.

బెట్టినన్ - ఎంతగాఁ జాట్టుకొని తిరిగినను, కాపంబు - నాయొక్క-తిట్టు, భోగమునఁగాక - అనుభవించిననేతప్ప, పోవునె - విడుచునా - పోదునుమాయనుట. ఓసీ! పుణ్యలోకమున నుండినమాతృమున నీవు చేసినపాపము నశించు నని తలంచుచుంటి వేమో నాకాపము నెన్నటికైన ననుభవించియే తీరవలయును. అనుటచే అర్థాంతరన్యాసాలంకారము. “సామాన్యం వా విశేషో వా తదన్యేన సమర్థ్యతే. యత్ర సో ౭ర్థాంతరన్యాసః సాధర్మ్యేణేతరేణ వా ” కా. ప్ర. “ఉదా. గుణాన్తా మేవ దౌరాత్మాత్ ధురిధుర్వో నియుజ్యతే. అసంజాతే కణస్కుంధః. సుఖం స్వపితృగర్భః”

తా|| ఓసీ! నిన్ను భూలోకమున శిలవగు మనిశపించియుండఁగా నీ వీస్వర్గమును బెనవైచికొని యున్నమాత్రమున ననుభవించకతప్ప ననుకొంటివా?

—; రంభ తన శాపవిమోచనమును జెప్పుట :—

౧॥ అని శోపగించివలికిన, యనిమిషవిభునకును మ్రొక్కి + యది వినిపించెన్
దను శపియించుట మొదలుగ, ఘనతరశాపోపశాంతి + గడవల గాఁగన్. 112

అ॥ అని - ఈశ్వరకారము గా, శోపగించి - కనలినవాడై, పలికినయనిమిషవిభునకు - సంభాషించిన యాయుండునకు, మ్రొక్కి - దండముపెట్టి, అది, ఆవృత్తాంతము, తనుశపియించుట - ఇంద్రుఁడుశాపమొనంగుట, మొదలుగన్ - ఆరంభముగా-మొదలుకొని, ఘనతరశాపోపశాంతి, ఘనతర - అధికమైన, శాప - తిట్టుయొక్క, ఉపశాంతి - లేకుండఁబోవుట - ఉపశమించుట, కడవలగాఁగన్ - కడపటయగునట్లుగా - అంత్యమగునట్లుగా, వినిపించెన్ - చెప్పెను.

తా॥ ఇట్లు శోపముతోఁ బలికినయింద్రునకు నమస్కరించి తానుశపించినది మొదలు శాపవిముక్తి వఱకు జరిగిన వృత్తాంతమంతయును జెప్పెను.

—; ఇంద్రుఁ డాశ్చర్యపడుట ;—

౧॥ ఓహో యింతయుపాయన, మీహితుఁడా విప్రనూతి + యిటు గాకున్నన్
సాహసికుడై జయించునె, యాహా నెయ్యంబుతోడ + హరు జూదమునన్. 113

అ॥ ఓహో - ఆశ్చర్యార్థకము, విప్రనూతి - ఆశ్రాహ్మణునికుమారుఁడు, ఇంతయుపాయ సమీహితుఁడా - ఇంతటియాలాచనతోఁకుడినవాఁడా? యిటు - ఈశ్వరకారముగ, కాకున్నన్ - కానిపక్షమున, హరున్ - శంకరుని, నెయ్యంబుతోడన్ - స్నేహముతోనే, జూదమునన్ - పాది కలాడుటయందు, సాహసికుడై - చొరవగలవాడై, ఇచట సాహసికుడను శబ్దమునకు నూ. ఆయుధాశ్చర్య, హరత్వసంగ్రాదిభ్యః, “తస్యసాహసిక స్తమే” రావ. జయించునె - గెలువఁగలఁడా అహా - మెచ్చుకొనుటను తెలియజేయును, “బుద్ధిర్యస్యబలంతస్య నిర్బుద్ధేశ్చతోబలం, వశేసింహో మదోన్మత్తః శశశేననిపాతితః” చాణ. “అహోమహీయసాంపుంసా ముపర్యుపరి పారుషమ్, రామే జాజగవంశంభో. ర్మగ్నమంభోజనాలవత్” హరిను.

తా|| ఔరా: అబ్రాహ్మణకుమారుఁ డింతప్రజ్ఞగలవాఁడా! అవును. కాకున్న శంకరునంత వానిని జూదమున గెలుచునా?

—; ఇంద్రుఁడు భూలోకమునకు వచ్చుట. ;—

ము|| సొగటా లాడి హరుఁ జయించినజన ♦ స్తోత్రవ్యచారితుఁ డా
జగతీదేవకుమారుఁ డాతనికి నీ ♦ శాపంబువారింఁచు టెం
త గణింపం గనుఁగో ముదం బొదవె న ♦ ధ్ధాత్రీసురుం జూతమం
చు గజశ్రేష్ఠమునెక్కి వచ్చె హరి య ♦ స్తోతోన్నతిఁ ధాత్రికిఁ. 114

అ|| అజగతీదేవకుమారుడు - పుడమివేలుపుకొడుకైన యానిరంకుకుఁడు, సొగటాలు - జూదపు పాచికలు, అడి - జూదమాడి, హరుఁ - ఈశ్వరుని, జయించిన - గెలుపొందినట్టి, జనస్తోత్రవ్యచారితుఁడు, జన - లోకులవలన, స్తోత్రవ్య - స్తుతింపఁదగిన, చారితుఁడు - సత్ప్రవర్తనగలవాఁడు, గణింపఁ - ఎంచఁగా, ఆతనికిఁ - అటువంటిమహానీయునకు, నీశాపంబువారింఁచుట - నీయొక్కశాపమునుఁబోగొట్టుట, ఎంత - ఏపాటి, అనఁగానులభమనుట, కనుఁగో - అతనిఁజూచుటకు, నూ. “ముజ్జుపరంబగునపుడు కోశబ్దంబు కొనునకు బహుళంబుగా నగు” (బా. వ్యా) ఉదా. “ను. కన్గోజాలకు జ్ఞుంభిత. ప్రసయ్యుగ్మంబు” వను. “తే. వానిమార్పునఁ జేర్చిని మానవతియు” శృ. నై. ముదఁబు - సంతోషము, ఒదవె - కలిగెను, అధ్ధాత్రీసురుఁ - ఆ భూదేవతవంటివానిని చూతము - వీక్షించెదము, అంచు - అనిపల్కుచు, హరి - ఆయింద్రుఁడు, ని. “హరిర్యాతార్క చంద్రదేంద్ర, యమోపేంద్రమరీచిషు అనివిశ్వ. గజశ్రేష్ఠముఁ - శ్రేష్ఠమైన తన యైరావతమనెడి యేనుఁగును, ఎక్కి - ఆరొహించి; అస్తోతోన్నతిఁ - అల్పముగానిపొడవున, ధాత్రికిఁ - భూలోకమునకు; వచ్చె - ఏతెంచెను, ఇచట వేశ్యమాతచే నిందింపఁబడిన నిరంకుకుఁడు స్వర్గాధిపతియగు నింద్రునిచే క్లాఘింపబడుచున్నాడనుటకు “సదూవ్యంతే మహాత్మానో దుర్జనానాం కటూక్తిభిః, కాకముఖాత్సుచిక్షేప్తైర్దీరకింబలిసూభవేత్” నీతి. ఇందు శంకరుని జూదముననోడించిన యా విప్రకుమారునకు శాపమును బోగొట్టుటెంతపని, యనుటచే అలంకారము అర్థాపత్తి. ‘క. వరుస సాక్షానాకవచ్చాత్ గిరికిన వ స్వంతరంబు ♦ కిముతన్యాయ’ స్ఫురితంబై చనుదేఱఁగ, ధరనర్ధాపత్తియయ్యె” కావ్యా. సం.

తా|| శివునితో జూదమాడి గెలిచిన సమర్థుండగు నావిప్రసుతునకు నీశాపవిమోచనమొనరించుట యనఁగా సంత. అతనిం జూడఁ గోరిక గలిగెననుచు దన యైరావతము నధిరోహించి మనుష్యలాశమునకు వచ్చెను.

క|| సురరాజు వచ్చెఁ జనుదెం, చిరి తమతమవాహనములు ♦ చేలఁగఁగ విద్యా
ధరగుహ్యాకాపురః కి, న్నరరక్షో యక్ష సిద్ధ ♦ నాకనివాసుల్. 115

అ|| సురరాజు - వేలుపులకుదొరయగు నిందుఁడు, వచ్చెన్ - ఏతెంచెను, విద్యా..... హనుల్, విద్యాధర - జీమూతవాహనుఁడు మొదలగు విద్యాధరులును, గుహ్యక - ద్రవ్యముండెడి

పాతర (నిధు) లను గాపాడువారైన మణిభద్రాని గుహ్యకులును, అస్పృశ - దేవతలలోఁజుక్కిని వారగు మార్వశీ రంభా మేనకాదులును, 'అపసాగయంతిస్థాలయంతి ధైర్యాంత్యైర్వానిత్యప్సరసః' అనివృత్త. కిన్నర - కిన్నరులును, రక్ష - నిర్వృత్యులును, యక్ష - కుబేరుఁడుమొదలగుయక్షులును, సిద్ధ - విశ్వావసుఁడుమున్నుగాఁగల సిద్ధులును, అయిన నాకనివాసుల్ - దేవతలును, తమతమవాహనములు - వారివారి గుఱ్ఱములు. చెలఁగఁగన్ - ఒప్పుచుట్లుగా, చనువంది - వచ్చినవారైరి.

తా|| ఇందుఁడు తన పరివారముతో బయలుదేరుటతోనే కడను నిక్ష్వాదురు మున్నగువారు వారివారి వాహనములతో వెంటఁబడించి యుండిరిని గిలవించిరి.

—: నిరంకుశుఁ డిందుగి న్నుతిఁచుట :—

ప|| అట్లు దనకుఁ బ్రశస్యక్షమైన దేవేంద్రునికు దండప్రణామంబులు చేసి యా భూసురనందనుఁ డిట్లనియె.

116

అ|| అట్లు - ఆవిధముగా, తనకున్ - ఆనిరంతుపరకు, ప్రత్యక్షమైన దేవేంద్రునికున్-సాక్షాత్కరించినట్టి దేవతాసార్వభౌమునకు, ఆభూసురనందనుండు - పుత్రునికి వేలుపువంటివాఁడగు సురశ్రమకొడుకు, దండప్రణామంబులు - ఆజ్ఞాబద్ధమైన నమస్కారములు, చేసి - ఆచరించి, ఇట్లు - ఈరీతిగా, అనియెన్ - పలికెను, వక్ష్యమాణప్రకరముగాఁ బలికెననుట.

సీ|| బలవృత్తనముచిజం + భవులోమముఖదైశ్య, వస వహ్నిహేతియె + వ్యానిహేతి
చిత్రసుగరజయ + శ్రీకరగృహణని, ర్వహణవిహస్తమె + వ్యానిహస్త
మనఘకర్మాయాత + ఘుసతైశ్వర్యని, ర్వధపుణ్యలోకమె + వ్యానిలోక
మనమానకారుణ్య + రసవర్షిలోచన, ననజనికాయమె + వ్యానికాయ

గీ|| మమరవనమధ్యకేళిసా + ధా-తరాళ, వర్ణతరసప్రచరణమె + వ్యానిచరణ
మట్టిలోకైకవందితు + నప్రమేయు, నిన్ను నగ్గింపఁగా నేర్తు + నేను నేంద్ర). 117

అ|| సుకేంద్ర - ఓదేవతా చక్రవర్తి, ఎవ్యానిహేతి - ఎవ్వనియొక్కయూధము, ఇచట 'ఎవ్యాని' అనుటకు సూ. కొన్నియొడల మహదర్థంబుననే శబ్దంబునకు వాడు వారు. అమహదర్థంబునంద్రికంబునకదియవులును స్వాగ్ధంబుననేక బహువచనంబులంగ్రమంబుగ నను ప్రయుక్తంబులగు. ప్రా. వ్యా. బల.....హేతి, బల - బలాసురుఁడును; వృత్ర - వృత్రాసురుఁడును, నముచి - నముచియకు దానవుఁడును, జంభ - జంభాసురుఁడును, పులోమ - పులోమాసురుఁడును, ముఖ - ప్రధానముగాఁగల, ని. 'ముఖం ప్రధానే సారంధే వత్తి' నిస్సరగితి చ, ఉపాయే ద్వారితామే' అని నానా. దైశ్య - ఆసురుల నెడి, వస - ఆరణ్యమునకు, హేతి. అగ్నిబ్యాలయో, ఎవ్యానిహస్తము - ఎవ్వనియొక్కచేయి, చిత్ర.....హస్తము, చిత్ర - ఆశ్వర్యకరమైన, సుగర-యధమునందు, జయశ్రీ - జయము నెడిలక్ష్మియొక్క, కరగ్రహణ - పాణిగ్రహణమును, -దేయపట్టుకొనుటను, నిర్వహణ - సమర్థించుటయందు, - కార్యమునుసాగించుకొనుటయందు, విహస్తము - సన్నుతిచేసినునప్పుగలదియో - అనఁగా తేగిరపడునదియోయనుట, ఎవ్యానిలోకము - ఎవ్వనియొక్క

భువనము, అన.....లోకము, అనఘకర్మ - సుకృతకార్యమువలన, ఆయాత - వచ్చిన - లభించిన, ఘనతర - అధికతరమైన, ఐశ్వర్య - సంపదలును, నిర్వృధ - సుఖమునుగల, పుణ్యలోకము - మనోహరమైనలోకమో, ని. 'పుణ్యం మసౌజ్ఞే లభిషితం తథా సుకృతధర్మయోః, అనివిశ్వ. పుణతి శుభం కరోతీతిపుణ్యం, అనిపున్య - శుభమును జేయునది, ఎవ్వనికాయము - ఎవ్వనియొక్క మేను, అన.....కాయము, అసమాన - సమానములేని, కారుణ్యరస - కృపయనెడి రసమును, వర్షి - వర్షించునవియైన, కురిపించునవియైన, లోచన - కన్నులనెడి, వనజ - పద్మములకు, నికాయము - నివాసమో, ని. 'నికాయో నిలయే లక్ష్మ్యసముదాయే సధర్మిణాం, అసంహతానా మేకత్ర కరణే పరమాత్మని' అనినా. 'నికాయఃసద్వసంఘయోః, హ్రే. ఎవ్వనిచరణము - ఎవ్వనియొక్క పాదము, అమర.....ప్రచరణము, అమరవన - దేవతాసంబంధమైననందనవనముయొక్క, మధ్య - నడుమనున్న, కేలిసాధ - క్రీడాభవనముయొక్క, ఆంతరాళ - మధ్యమున, వర్ణ్యతర - స్తోత్రముచేయఁదగిన, సంప్రచరణము - ఎక్కువైనసంచారమో? ని. సంచారే చరణం క్షీణే స్థండితే ప్రాంగణే తథా ఏకకాఖ్యాభ్యామిషునా నస్త్రీ మూలే కులే పదే. అని నానా. అట్టి - అటువంటి లోకైకవందితుక, లోక - పదునాల్గుభువనములయందు, ఏక - ముఖ్యముగా, వందితుక - ననుస్కరింపఁబడినవానిని, అప్రమేయుక - యదార్థము నెఱుంగనలవిగానివానిని, నిన్నుక - నిన్ను, వర్ణింపగానేర్తునే - నీయొక్కగుణలక్షణాదులను స్తుతించఁగలుగుదునా, నాకుశక్యము కాదనుట. ఈపద్యముయొక్క యెత్తుగీతి నాలుగవపాదమున. 'నిన్ను వర్ణింపఁగానేర్తు'నే మరేంద్ర, అనికాకుస్మర యతిచెప్పఁబడుటనుగూర్చి,

‘క. పలుకులతలఁగలవాలకు, వలనగుచోఁబ్బుతమునిలిపి ♦ వానికిరెండుక
వళులుగఁజెప్పివఁగావ్యం, బులనదికాకుస్మరంబుఁ ♦ బ్బుతవలియునగుక’

ఆ. ఏకమాత్రప్రాప్య ♦ మినుమడించినదీర్ఘ, మయ్యెమాఁడుమాత్ర ♦ లయినఁబ్బుతము
భీతకోకతర్క ♦ గీతమారాహ్వన, సంశయార్థములను ♦ జరుగుఁబ్బుతము, అప్పు.

ఉదా. తే. ఆదితేయార్పితాంఘ్రి ప ♦ ద్భాయనంగ, ద్భారకాపురమధ్యప ♦ ద్భాయనంగ,
నసురకులవైరిపిలూ ♦ రాయనంగ, రసికచిత్తోబవాసులూ ♦ రాయనంగ.”

‘వనవహ్ని హేతి యెవ్వనిహేతి, ఇట్లు చెప్పబడినవన్నియు, యమకాలంకారము. “అర్ధస త్యర్ధ భిన్నానాం వర్ణానాం సా పునఃశ్రుతిః” కా. ప్ర. మఱియు మాలారూపకమును, మాలాతు పూర్వ వత్, కా. ప్ర. ఉదా. “సౌందర్యస్య తరంగిణీ తరుణిమోత్కర్షస్య హస్తోద్దమః కాంతేః కార్మణ కర్మనర్మ రహసా ముల్లాసవాసగభూః విద్యా వక్రగిరాం విధేరనవధి ప్రావిణ్యసాక్షాత్ప్రియా, బాణః పంచగీతముఖస్య లలనామాదామణి స్నాప్రియా” ‘దైత్యవనవహ్ని హేతి’ ఇట్టివి యమకాలంకారము. ఘనతరైశ్వర్యనిర్వృధపుణ్యలోక మెవ్వనిలోకము’ ఉదాహరణంకారము. ‘నిన్ను వర్ణింపగానేర్తునే’ మరేంద్ర, అతిశయోక్త్యలంకారమును.

తా|| ఓస్వర్ణప్రభూ! నీయాచుధము బలానురుఁడు మున్నగుదైత్యులనెదు మహారణ్యమును దహించుచున్నది. నీహస్తము మిగుల నాశ్చర్యకరమైన యుద్ధములయందు జయలక్ష్మినిగ్రహించు చున్నది. నీలోకము పుణ్యకార్యములవలన లభించినయైశ్వర్యములతోను నానందముతోను మనోహర మగుచున్నది. నీశరీర మసమానమైనదయారసమును గురియుచున్న పద్మములవంటివేణుకన్నులతో

నోపపంచున్నది. నీపాదము సందసాద్యావమధ్యమునఁగల యంతఃపురములో సంచారయజేయుచున్నది. అట్టి మహనీయవైభవములచే జకుర్దశభవములవలనఁ గొనియాడఁబడుచుండువాఁడవును, మావంటి వారలకు నీయొక్క యదార్థమును చెలియనలవికానివాఁడవు, నగు నిన్ను వర్ణింప నాకలవియగునా.

శా|| వంశారణ్యముఁ గాల్చు పావకుగతికా ♦ వర్ధిష్ఠు వై విద్విష
ద్వంశారణ్యము నిర్దహించు భవదు ♦ ద్వామప్రతాపాగ్ని శీ
తాంశుస్ఫూర్తులు సంశ్రితావళికి నీ ♦ యాకారరేఖల్ త్రయ
స్త్రొశతోక్తిసుపర్వనాథుఁడవు కీ ♦ ర్తింప నినుక శక్యమే.

118

అ|| భవదుద్దామ ప్రతాపాగ్ని. భవత్ - నీయొక్క, ఉద్దామ - మదింబిన, ప్రతాపాగ్ని - పరాక్రమమువలనఁబుట్టిన ప్రతిష్ఠయనెడు నగ్నివంటితేజస్సు, వంశారణ్యమున్. వంశ - వెదుళ్ళ యొక్క, అరణ్యమున్ - అడవిని, కాల్చు - దహనముచేయునట్టి, పావకుగతిన్ - అగ్నిహోత్రుని వలె, వర్ధిష్ఠు - వృద్ధిబొందుచున్నది, ఐ. అనుచు, విద్విషద్వంశారణ్యమున్. విద్విషత్ - శత్రువుల యొక్క, వంశ - కులమనెడి, అరణ్యమున్ - అడవిని, నిర్దహించున్ - నిశ్చేషముగాఁ గాల్చును, ని 'నిర్దిశ్యయనిషేధయోః' అని అ. నీయాకారరేఖల్ - నీశరీరసౌప్తవమయొక్కకాయలు, సంశ్రితావళికి - ఆక్రితులయొక్క సమాహమునకు, శీతాంశుస్ఫూర్తులు - చంద్రునివలె నిండానునవి. చంద్రునివలెఁదోచునవి, త్రయస్త్రొశతోక్తిసుపర్వనాథుఁడవు. త్రయస్త్రొశతోక్తి - ముప్పది మూడు కోట్లయిన, సుపర్వ - దేవతలకు, నాథుఁడవు - రాజవు, నినుక - అట్టి మహనీయుఁడవైననిన్ను, కీర్తింపకా - పొగడుటకు, శక్యమే - నాతరమగునా, అలం. వంశారణ్యముఁగాల్చుపావకు గతిన్, ఉపమాలంకారమును 'విద్విషద్వంశారణ్యము నిర్దహించు భవదుద్దామప్రతాపాగ్ని' అనుటచే రూపకాలంకారమును. 'తద్రూపక మభేదోయ, ఉపమానోపమేయయోః. అతిసామ్యాత్' (అనుప ప్నూతభేదయోః) అభేదః" కా. ప్ర.

తా|| నీప్రతాప మనునగ్ని 'వెదుళ్ళతో'నిండినయడవిని గాల్చుచున్నకార్పిచ్చువలె శత్రువులకులమును రూపుమాపుచున్నది, నీశరీరకాంతి శరణాగతులకుఁ జంద్రుని 'వెన్నెలవలె'నున్నది. ముప్పది మూడుకోట్లబృందారకుల కధిపతివగునిన్ను సుతించనాతరమా!

గీ|| తగఁ బరాగము గప్పిన ♦ తమ్మికొలను, మాడ్కిహరిచందనాలిప్య ♦ మగుచు వేయుఁ
గనులతోనొవ్వనీయున ♦ గ్రహదీప్తతనువుఁ గీర్తింపనేర్తునే ♦ యనిమిషేంద్ర. 119

అ|| అనిమిషేంద్ర - ఓవేలుపురేడా, తగకా - ఒప్పునట్లు, పరాగము - పుష్పాడి, కప్పిన - క్రమ్ముకొనియున్న, తమ్మికొలనుమాడ్కికా - తామరపువ్వులుగల మడుగువలె, హరిచందనాలిప్యము. హరిచందన - కల్పవృక్షముయొక్క గంధము, హరిమింద్రంచందయతి అష్టదయతీతిహరిచందనం, అనివృత్త. ఇది పనుపువన్నెకలిగియుండును, అలిప్యము - అంతటను బూసుఁబడినది, అగుచుకా - అయి, వేయుఁగనులతోకా - సహస్రసంఖ్యగల నేత్రములతో, ఒప్పు - ప్రకాశించుచున్న, నీయుదగ్రహదీప్త తనువుకా. నీ - నీయొక్క, ఉదగ్ర - భయంకరముగ, హ్రదీప్త - ఒప్పుచున్న, తనువుకా. శరీరమును, కీర్తింపనేర్తునే - సుతంపగలుగుదునా, అలం. ఉపమ.

తా|| ఓవేల్లులయొకిమీఁడా! పుష్పాపిచేఁ గప్పఁబడియున్నతామరపువ్వులం గలకొలనువలె, హరిచందనము పూయఁబడినతనువునందలి వేయి* నులతోనొప్పమున్నభయంకరమగు నీకరీరమును నేను వర్ణింపగలుగుదునా.

వ|| అని యనేకవృత్తారంబులఁ గీర్తింప నన్నిలింపసార్వభౌముండు. 120

అ|| అని - ఇట్లుపలికి, అనేకప్రకారంబులక - బహువిధములుగా కీర్తింపక - కొనియాడగా, అన్నిలింపసార్వభౌముండు; అదేవతాచక్రవర్తియగునిందుండు.

—: నిరంకుశుఁడు రాజుపిచ్చి పోఁగోరుట :—

ఉ|| మెచ్చితి నీప్రవీణతకు ♦ మేలు ధరాసురవద్య వేడుకొ
మ్మిచ్చెద నీకభీష్ట మన ♦ నెంతయు సంతసమంది వాంఛితం
బిచ్చెద వేని నా కనిమి ♦ షేష్యర యీధరణీతలేశ్వరుఁ
సచ్చరితాగ్రగణ్యుగ్రహ ♦ సంగ్రహు నిగ్రహుఁ జేసి కావవే. 121

అ|| ధరాసురవద్య - ఓబ్రాహ్మణులలో శ్రేష్ఠుడైనవాఁడా, మేలు - ప్రసంసార్థకము, నీప్రవీణతకు - నీయొక్కనేర్పునకు, మెచ్చితిన్ - అనుగ్రహించితిని - ప్రేమగలవాడనైతిని, నీకు - నీకు, అభీష్టము - ప్రియముగలదానిని, వేడుకొమ్ము - అడుగుము, ఇచ్చెదన్ - ఒసంగెదను, అనక - ఇట్లుపలుకఁగా, ఎంతయుక - మిక్కిలి, సంతసము - సంతోషము, అంది - పొందినవాడై, అనిమిషేష్యర - ఓదేవతలకు బ్రభుడైనవాఁడా, వాంఛితంబు - నేను కోరినదానిని, ఇచ్చెదవేని - ఇయ్యదలంచియుండినట్లయిన, సచ్చరితాగ్రగణ్యుక - మంచినడవడికయందు శ్రేష్ఠుండైనవానిని, ఈధరణీతలేశ్వరుక - ఈరాజును, గ్రహసంగ్రహున్ - పితాచముపట్టినవానిని, నిగ్రహుక - అపితాచమును గెలిచినవానినిగా, చేసి - ఒనరించి, కావవే - రక్షించుము. ఇచట నిరంకుశుఁడు తనంతటతానే రాజునకుపకారముజేయు వరమఖిలపించుటకు “పద్మాకరం దినకరోవికచం కరోతి చంద్రో వికాసయతి, కైరవచక్రవాలం, నాభ్యర్థితో జలధరోఽపిజలం దదాతీ సంత స్థయం పరహితే విహితాభియోగాః” భర్తృ, “ద్యుమణి పద్మాకరము వికాచముగఁజేయుఁ, గుముదహర్షంబుఁ గావించు ♦ నమృతసూతి, యర్థితుఁడుగాక జలమిచ్చు ♦ నంబుధరుఁడు, సజ్జనులు గారెపరహితా ♦ చరణమతులు. ఇందు ‘ఎంతయు - సంతస’ ‘షేష్యర - వేష్యరుక’ గ్రహ - సంగ్రహు - నిగ్రహు’ ఇవి యనుప్రాసాలంకారము.

తా|| ఓనిరంకుశుఁడా! మంచిన, నీచాఠిర్యమునకు మెచ్చితిని. నీకుఁ ప్రియముగదానింగోరుము. ఇచ్చెదను. అని యిందుఁడుపలుకఁగా సంతోషపడి యాదివ్యప్రభా! నాకోరిక నొసంగఁ దలఁచితి వేని యీరాజునావేశించియున్న భూతమును బోఁగొట్టి కావఁడుము.

—: నిరంకుశుఁడు రంభనిష్ఠునుట :—

చ. అన నదియెంతమాత్రము ధ ♦ రామరనందన వేడు మింక నొం
డనుపమమైచకోకి: యన ♦ నాబలసూదనుతోడ బ్రాహ్మణుం
డనిమిషలోకనాథ విబు ♦ ధాబ్జముఖమణి రంభపట్టునన్
జన దభిలాష మేమియును ♦ సారనగంధిని నాకొనంగవే.

అ|| అనన్ - అబ్రాహ్మణుఁడీట్లు పలుకఁగా, ధరామరనందన - ఓబ్రాహ్మణతనయుఁడా, ఇది యెంతమాత్రము - ఈవరమొనంగుటయనఁగా నాకుఁ దృణప్రాయము, ఇంకన్ - ఇదిగాక, ఒండు - ఒకటి, అనుపమము - అసమానము, సాటిలేనిది, ఐనకోర్కి - అయినట్టికోరికను, వేఁడుము - అర్థించుము, అనన్ - అనఁగా, బ్రాహ్మణుండు - ఆనిరంకుశుఁడు, ఆబలసూదనుతోడన్ - బలానుదుని సంహరించిన యాయుండునితో, అనిమిషలోకనాథ - ఓ స్వర్గలోకమునకధిపతియైనవాఁడా, విబుధాబ్జముఖీమణి - దేవతాశ్రీలలాశ్రేష్ఠురాలైన, రంభపట్టునన్ - రంభయందు, అభిలాషము - నాకుఁగలకోరిక. ఇచట రెండురూపములుకలవు, 'ని. అభిలాష, అభిలాషము. ఇచ్చు, ఆం. దీ. ఏమియును - కొంచెమైనను, చనదు - పోదయ్యెను, కావున, సారసంగంధిని - తామరపువ్వులవంటి పరిమళముగల యాశ్రీని, నాకొసంగవే - నాకిమ్ము, ఇందు మొదటిపాదమున స్వరయతిసెప్పబడినది లక్షణ ముదాహరింపబడియున్నది.

తా|| ఇట్లు పలుకుటతోడనే యింద్రుఁడదియరగా నెంత యట్లే యారాజు నావేశించియున్న భూతమును బోఁగొట్టెదను, గాని యింకొక గొప్పవరమును గోరుమన నతం డోసురనాథా! నాకు రంభయందుఁ గల యనురాగ మించుకయైనను వదలలేదు. కనుక నాయువతిని నాకొసంగుము.

—; రంభనిత్యము వచ్చుచుండునట్లు వరమిచ్చుట ;—

ఉ|| నా విని నవ్వి యవ్విబుధ * నాయకుఁ డీట్లును విప్రసూతితో
నోవటసార్వభౌమ విక * చోత్పలలోచన రంభ నిత్తుఁ గా
కావసుధాస్థలిన్ దివిజ * కాంతలకుండఁగరాదు వచ్చుచుం
బోవుచుండు భూతలికి * భోగముఁ జేకొను పూర్వరీతిగన్.

123

అ|| నాన్ - ఇట్లుపలుకఁగా, విని - ఆకర్ణించి, అవ్విబుధనాయకుఁడు - దేవతలకుఁబ్రభువైన యాయుండుడు, నవ్వి - హాసముచేసి, విప్రసూతితోన్ - అబ్రాహ్మణపుత్రునకు, ఇట్లునున్ - ఈ ప్రకారముగాఁజెప్పెను, ఓవటసార్వభౌమ - ఓ వ్యభిచారపురుషులలో చక్రవర్తియైనవాడా. వికచోత్పలలోచనన్ - వికసించినకలువలవంటి కన్నులుకలదానిని, రంభను - నీవుకోరినయచ్చగను, ఇత్తుఁగాక - ఇచ్చెదనుగాని, 'కాక' యనునది యాశీరాద్యర్థకము, అవసుధాస్థలిన్ - అయొక్కభూలోకమునందు, దివిజకాంతలకున్ - దేవతాశ్రీలకు, ఉండఁగరాదు - నివసించుటయొప్పుదు, కనుక. భూతలికిన్ - భూప్రదేశమునకు, వచ్చుచున్ - అప్పదప్పడునచ్చుచును, పోవుచుండున్ - మరలఁబోవుచుండును. పూర్వరీతిగన్ - మునుపటివలెనే, భోగమున్ - అభివృద్ధిసౌఖ్యమును, చేకొను - అందుము, ఇట 'నవ్వి యవ్వి, అనుప్రసాలంకారము, చేకొను అనుప్రయోగమునకు నూ. ఏకత్వే ౭-ధ బహుత్వే ముదుజ్ఞా సంప్రార్థనార్థకేషు స్తై అనిశబ్దచిం. అనియున్నను, "నూ. ప్రార్థనార్థే మురేకత్వే కథ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాషాంతం వదం త్యేకే న ప్రాణేన కదాచన." అథ. ఉదా. తోయతేక్షణ నశఁ గృపతోడఁ జూడు, మఱియు 'న ప్రాణేన కదాచన, అనుటచే మాల్లుపరంబగు నపుడు వికల్పము. ఉదా. ననుం గృపజూడు భారతీ" ఇందు దృఢీయపాదమున 'గాక + అననుధ' అని ఛేదమున్నను కాకేయతి చెల్లినది.

ఉ॥ మానుగవిశ్రమాక్షరసః * మంచిత మైస్వరమూషినన్ దదీ , యానుగుణాక్షరంబుఁ గొనియైనను

జెప్పఁగనొప్పనీక్రియన్, భానుసహస్రభాసి వృషభాధిపుఁడన్నటు లర్థయుక్తమై, పూనినచో నఖండయతి * పొల్గునాదికవిప్రణీతమై” అనం. ‘ఆవనుధాతలంబునను * రాంగనలుండగరాదు’ పాఠాం. అర్థముసమానమే ఇది స్వరయతియగును. మానకౌర్యతి - త్కుత్తామోఽపి జరాకృశోఽపి శిథిలప్రాయోఽపి కష్టం దశా, మాపస్మాఽపి విపన్నదీధిర్ధపి ప్రాణేషునశ్యత్స్వపి, మత్తేథేంద్రవిభిన్న కుంభపిశితగ్రానైకబద్ధస్పృహః, కింజీర్ణంతృణమత్రిః మానమహతా మగ్రేసరః! కేసరీ” భర్త్యు ఉ “గ్రాసములేకస్సక్రిన్ జఃరాకృతమైన విశీర్ణమైన సా, యాసమునైన నవ్వరుచియైనను బ్రాణభయార్థ మైన సంక్రాంతాసమ దేభకుంభపిశి * తగ్రహాలాలసశీలసాగ్రహః, గ్రేసరభాసమాన మగు * కేసరి జీర్ణతృణంబు మేయునే”

తా॥ ఇట్లుడిగిన యాబ్రాహ్మణుని పలుకుల కింద్రుఁడు నవ్వి యోభోగలాలనుఁడా! అటులనే రంభనొంగెదను. గాని దేవతాశ్రీలు పుడమియం దుండఁజనదు. కనుక నీవుకోరినప్పుడు వచ్చిపోవు చుండును. మనుపటివలెనే దానితో సంభోగానందము నొందుచుండుము.

వ॥ అన ననేకదండప్రణామంబులు నేసినిలిచిన,

124

అ॥ అనన్ - ఇంద్రుడిట్లువచించఁగా, అనేకదండప్రణామంబులు - ఎన్నియోకాశ్రుబద్ధమైన నమస్కారములు, చేసి - ఆచరించినవాఁడై, అనగా భక్తితోఁగరాడిన నమస్కారము * నేకము చేసిన వాఁడై యనుట, నిలిచినన్ - నిలువఁబడఁగా

—: ఇంద్రుఁడు దివికేగుట :—

శా॥ రింఖాపాతమునం జదల్ గదల ని * ర్విచ్ఛేదవారానిక

ప్రేంఖద్వాతపరంపరల్ దెనల నా * భీలంబుగాఁ బర్వ వై

శృంఖల్యంబునఁ బట్టుకల్లెపునరుల్ * చేర్వార నుజ్జైశ్శృనిః

కంఖాణంబుఁ గదల్చె వాసవుఁడు ది * క్పాలాదిసంసేవ్యుడై .

125

అ॥ వాసవుఁడు - ఇంద్రుఁడు, దిక్పాలాదిసంసేవ్యుడై. దిక్పాల - దిశలను బాలించువాడైన యగ్నియమనిర్వృతిపరుణవాయుకుశేరేశానులు, ఆది-ముదలుగాఁగలవారివలన, సంసేవ్యుడై-కొలువఁ బడినవాఁడై, రింఖాపాతమునక - కాలియొక్కగిట్టులు పడుటవలన, చదల్ - ఆకాశము, కదలన్ - చలించుచుండఁగాను, నిర్విచ్ఛేదవారానిలప్రేంఖద్వాత పరంపరల్. నిర్విచ్ఛేద - ప్రత్యేకింపఁబడని- వేటుగాని, అనఁగామితిలేనియనుట, వార - పరివారముయొక్క, అనిక - ఎడతెగని, ప్రేంఖత్ అశ్వగతులవలని, వాతపరంపరల్ - గాలియొక్కనరుసలు, దెనలక - అన్నిదిక్కులయందును, ఆభీలంబుగాక - భయంకరముగా. పర్వన్ - వ్యాపించుచుండఁగాను, అంతట నిండునట్లుగాను, వైశృంఖల్యంబునక - బంధనాధనముగ గొలునువలన నడ్డులేకుండుటచేత, పట్టుకల్లెపునరుల్ - పట్టు - చేత బట్టుకొనిన, కల్లెపునరుల్ - కల్లెమునకుఁగట్టినతొక్కు. చేర్వారక - సమీపమునకు నుజ్జై-జుర్రు

గాను. ఉచ్చైశ్చర్యవః కంఖాణంబున్ - ఉచ్చైశ్చర్యమమమమేగుల తనయశ్చమును, ఉచ్చైశ్చర్యవః కీర్తిర్యస్య ఉచ్చైశ్చర్యవాః ఆనివృత్త. ఉన్నతమైనకీర్తికలది, కదల్చెన్ - చరింపజేసెను - అనఁగా బ్రయాణమయ్యెనుట, ఉదా. 'మ. గజకంఖాణశతాంగపత్తి జనవర్గంబున్ సమగ్రంబులైః భజియింపన్' విజ. 'ని. కంఖాణము. సం. వి. ఆ. పుం. గుట్టుము' 'మ. జయనత్కంఖాణారింఖా. విశ్వం, ఖలసంజాతధరాపరాంగపటలా' క్రాంతంబు. రా. పాం. మఱియు సీ, కంఖాణతురగరిం ఖాపుంభితక్షమా. భూభినద్రపదంబు మాటుగట్ట' వరా. పు. అతిశయోక్త్యలంకారము.

తా|| ఇంద్రుడు దిక్పాలురు కొలుచుచుండఁగా దనగుట్టును నదలింప నది తనగిట్టల తాకుడు వలన నాకాశము కదలుచుండఁగాను, ఒక్కిగుమిగా నందఱివాహనములు లేచుటవలన నుత్పన్నమైన గాలి దిశలెల్ల నిండఁగాను, అడ్డులేకుండఁగ శ్వేమును వదలుటవలన బాగుగాఁ దలయుత్తుచుండఁగాఁ బల్లపుత్రాళ్లు వదులై సమీపించుచుండఁగాను, వేగముగాఁ బోవుచుండెను.

—: నిరంకుశునకు రత్నాభిషేకమొనర్చుట :—

సీ॥ అప్పు డారాజు భూతావేశనిర్ముక్త, దేహుండై కాంతినం దీప్తుడయ్యె
దదగంతరమున రత్నంబుల నభిషిక్తుఁ, జేసిరి మంత్రులు భూసురేంద్రు
నాపిమ్ముట నృపాలకాంతఃపురస్త్రీలు, తమతమసామున్ నెంతయు నొసంగి
రటుతరువాత దేవాంగనామణి యగు, రంభ యేతెంచి సంరంభ మొదవ
గీ॥ గ్రుచ్చి కొంటుండేర్చి యోగుణసముద్ర, నీకతన శాపమోక్షంబు నాకు దొరకె
నీవలన నచ్చరలలోన తేవ గంటి, నిన్ను గూరిచి హరియు మన్నించెనన్ను. 126

అ॥ అప్పుడు - ఆసనమును, ఆరాజు - ఆశ్రయించుచు, భూతావేశనిర్ముక్తదేహుండు. భూత - పిశాచము, అవేశ - శరీరమునఁబొచ్చుటను, నిర్ముక్త - విడువఁబడిన, దేహుండు - మేను గలవాఁడు, ఐ - అయియుండి, కాంతినందీప్తుండు - ప్రకాశముతో నొప్పుచున్నవాఁడు, అయ్యుక్ - ఆయెను, తదనంతరమునకా - అటుపిమ్ముట, మంత్రులు - ఆరాజుయొక్క ప్రధానులు. భూసురేంద్రుకా - బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుండగునానిరంకుశుని, రత్నంబులకా - వజ్రవైడూర్యాదిమణులతో, అభిషిక్తుకా - స్నానముచేసినవానినిగా, చేసిరి - ఒనరించిరి, ఆపిమ్ముటకా - అటుతరువాత, నృపాలకాంతఃపురస్త్రీలు. నృపాలక - ఆరాజుయొక్క, అంతఃపురస్త్రీలు - రాణివాసాంగనలు, తమతమసాముకా - వారివారి యాభిరణములను, ఎంతయున్ - మిక్కిలిగా, ఒసంగిరి - ఇచ్చిరి, అటుతరువాతకా - ఆ పిదప, దేవాంగనామణి - దేవతాస్త్రీలలో సౌందర్యవతి, అగురంభ - అయినట్టిరంభ, సంరంభము - తత్తరపాటు, ఒదవన్ - కలుగఁగా, గ్రుచ్చికొంటుండేర్చి - చక్కఁగాఁబట్టి యాలింగనమొనర్చి, ఓ గుణసముద్ర - సద్గుణములయందు సముద్రమువంటివాడైన యోనిరంకుశుఁడా, నీకతకా - నీవలన నాకుకా - నాకు, శాపమోక్షంబు - శాపమువిడిచిపెట్టుట - శాపవిమోచనమగుట, దొరకకా - అభిషేకము, నీవలనకా - నీమూలమున, అచ్చరలలోనకా - నాతోడియప్పురస్త్రీలలో తేవగంటికా - ప్రకాశమునుబొందితిని, నిన్నుగూరిచి - నీకారణముననే నీవలననే, నన్నున్ - నన్ను, హరియుకా - ఆయింద్రుండుపైతము, మన్నించెన్ - గౌరవించెను. అపరాధమునుక్షమించెను, ఇందు హరియు

మన్నించె ననుటలో సముచ్చయార్థముయొక్క నుకారములోపించుటకు 'నూ. వినాద్వితీయం స్వాద్య దస్మ దాత్మనో స్వంతయోగసిన్' గన్యస్యాపి సర్వం ప్యా ద్భూషం సత్ప్రయోగతః. అని యధర్వణా చార్యులు అలం. ఉదాత్తము' పూర్వము నిరంకుశుడు వేద్యమాతచే 'వైదికపురాణభేద భూషర కుమారయోగ్య సౌభాగ్యలగువారయువతులేడ' అనిపించుకొని యిప్పుడు మంత్రులచే రత్నాభిషిక్తుఁ డయ్యెననుటకు "మణి ర్లుతతి పాదాగ్రే కాచః శిరసి భార్యతే, క్రయవిక్రయవేళాయాం కాచః కా చోమణి ర్మణిః" అనిచాణ. మఱియు నిరంకుశునియందు వ్యభిచారాదిదోషము లెన్నియున్ననుబ్రాహ్మ భూవిశేషము కలవాఁ డగుటచేతనే పూజింపఁబడినాఁడు "వ్యాలాశ్రయాపి విఫలాపి సకంటకాపి వక్రకాపి పంకసహితాపి దురాసదాపి, గంధేనబంధురపి కేతకి సర్వజంతో, రేకోగుణః ఖలు నిహంతి సమస్తదోషాన్" అనిచాణ.

తా|| అంతట నారాజు నావేశించిసభూతము తొలఁగి ప్రకాశమానుఁడుకాఁగా నతనిమంత్రు లాబ్రాహ్మణునకు రత్నములతో నభిషేకమొనర్పిరి. అంతఃపురాంగనలు వారివారి యాధరణముల నొసంగిరి. తదుపరి రంభ దగ్గఱకువచ్చి గట్టిగాఁబట్టికొని కవుఁగిలించి యోగుణవంతుఁడా! నీవలన నాకు కాపవిమోచన మయ్యెను. నాతోడియచ్చరలలో వన్నె కెక్కితిని. ఇంద్రుఁడు నైకము మన్నించెను.

—: రంభ దేవలోకమునకుఁబోవుట :—

క|| వినవోయి నిరంకుశ నీ, కుసునాకును లోకభర్త * కూర్చినయిష్టం

బునుఁ బాయమనియెఱుంగుము, చనియెద నిప్పటికిమిడి* చనుదెంచుఁజూమి. 127

అ|| నిరంకుశ - ఓనిరంకుశుఁడా, వినవోయి - నేఁజెప్పదానినాకర్ణించుము, నీకునునాకును - మనయిరువురికిని, లోకభర్త - బ్రహ్మ. "ని. బ్రహ్మైత్యభూసురశ్రేష్ఠః. పరమేశ్వరీశాశ్వతః, హిరణ్యగర్భలోకేశః" అను. కూర్చినయిష్టంబునకా - పొందించినన్నేహమును, పాయము - ఇష్టఁజే కిని విడిపోము, అనియెఱుంగుము - అనితెలుసుకొనుము, ఇప్పటికికా - ఈదినముననింతటితో, చని యెదకా - దేవలోకమునకుఁబోయెదను, మిడి - తిరిగి, చనుదెంచుఁజూమి. వచ్చెదనుకురూ, సంజేహ పడవలదనుట, ఇందు భావశాంతి యనుసంచారిభావము చూపఁబడినది. ఇటు రంభ నీన్నేహమునై పడననుటకు "బంధనాని ఖలు సంలిబహూని, ప్రేమరజ్జకృతబంధన మన్యతో, దారుభేదనిష్ఠాః 2 పి పడంఘ్రి, ర్నిష్క్రియోభవతి పంకజకోశే" చాణ.

తా|| ఓనిరంకుశుఁడా! మనయిరువురికి భగవంతుఁడు కూర్చినన్నేహము నెన్నఁటికిని విడువము. ఈదినమున నింతటితోఁబోయి మరలివచ్చెదను. సంశయింపకుము.

—: తలిదండ్రులు నిరంకుశుని గౌరవించుట :—

క|| అని యనిమిషభామిని వో, యిలపిమ్మటఁ దల్లిదండ్రు * తంతో నంతో
మనితాంత హృదయు లై పు, త్త్రునిఁ గాఁగిటఁ జేర్చి పులక* భూర్వవత్సము 128

అ|| అని - ఇట్లుచెప్పి, అనిమిషభామిని - అదేవకాంత. పోయినపిమ్మటన్ - వెళ్ళిన తరువాత, తల్లిదండ్రులు - అనిరంతుకునియొక్క బసనీజనకులు, ఇచట పరుషమునకు సరుభాదేశమగుటకు నూ. న్యుభిన్నాదేవతస్మాత్తే వివాద్యంద్యంహారేన్మతే' అథ. ఎంతో - మిక్కిలి, సంతోషనితాంత హృదయులు, సంతోష - ఆనంద యొక్క, నితాంత - అధిక తోగూడిన, హృదయులు మనస్సుగలవారు, ఐ - అగుచు, పుత్రునిక - తమకొడుకును, కాగిటకజేర్చి - అలింగనముజేసికొని, పులకధూర్వహతనులు, పులక - గగుర్పాటుయొక్క, ఘో - భావమును, ని. 'ఘుర్నాఘువేత్త్రీ' తుకంపే విత్తేభారేయగాగ్రయోః, అని నా. వహ - మోముచున్నటువంటి, ధరించియున్నటువంటి తనులు - శరీరముగలవారు, ఐ - అగుచు. ప్రైపద్యముతో నన్వయము, ఇందు 'అనియనిమిష - ఎంతో సంతోష' అను ప్రాసాలంకారము.

తా|| అని యాదేవకాంత సనిపిదప నతనితలిదండ్రులు మిక్కిలి సంతోషపడి మతుని గాగిట జేర్చి యెడలు గగర్పొడవగా.

క|| తనయా నిన్నింత నయా, ధ్యునిఁ బ్రాప్త మెటుంగ లేక + యొకమానవమా త్రునిఁ గాంగఁ జూచి నిరసిం, చిన యపరాధంబు నార + సి సహింపఁగదే. 129

అ|| తనయా - ఓమమరా, నిన్నుక - నిన్ను, ఇంతనయాధ్యునిక - ఇంతటినితినంపన్నుని, ప్రాప్తముక - పొందఁబడుటను, ఎటుంగలేక - తెలిసికొనఁజాలక, ఒకమానవమాత్రునిక - ఒక సామాన్యమనుష్యుని, కాంగక - అగునట్లు, చూచి - కనుగొని, నిరసించిన యపరాధంబుక - తిరస్కారముచేసిన నేరమును, ఆరసి - పరిశీలించి, సహింపఁగదే - సహించుము, "నూ. ప్రార్థనంబునం దస్మత్త్యయాంత క్రియలవీఁద గద కదవు పూర్వకంబు లన్నాదు లను ప్రయోక్తులు లగు" ప్రా; ప్యా. ఉదా. "క. తాపసమందార నాకు + దయసేయఁ గదే" భాగ. ఇచటఁ దండ్రులకుఁ గుమారుఁ దధికం దగుటచేఁ బరవశంబున నిట్లువచించెను. ఉదా. "ఆ. తండ్రులకుఁ గొడుకు + తానుంటి యయ్యెనా, పిన్న పెద్దతనము + తెన్నవలదు, వాసుదేవు విడిచి + వసుదేవు నెతురా" విశ్వ "నతేన వృద్ధోభవతియేనా పృథలీతం శిరః, యో నై యునః కైప్యోయానః స్త దేవా స్థవిగం విదుః" తరుణవయస్కుడైనను జ్ఞానవంతుడైనవాడే వృద్ధుడని దేవతలు పలుకుచున్నారు. "గుణా, పూజాస్థానం గుణిమనచలింగం నచవయః, అనియును బుధులు చెప్పియున్నారు. "యశోదయాశీల రూప మాధుర్యైరపి సర్వతః, సబాలాపిపుమాకా వృద్ధః సాధుబృందావసేరతః" సూ. సం. మఱియు "ఏకేనాపి నువృక్షేణ శోభమానేన గంధినా వాసితం తద్వనం సర్వం, నుపుత్రేణ కలం యథా" "ఏకేనాపి నుపుత్రేణ విద్యాయుక్తేక సాధునా, ఆహ్లాదితో హలం సర్వం యథా చంద్రేణ శర్వరీ" చాణ. ఇందు తనయానిన్నింతనయాధ్యుని, అనుప్రాసాలంకారము.

తా|| పుత్రుని ఇంతటినితినంపడవు మాకు లభించుట యెటుంగక నిన్నొకమనుష్యమాత్రునిగాఁ జూచి నిందించిన మాయపరాధముల సహించుము.

నీ|| ఒకనికి శక్యమే + యురగభూషణుతోడ, నలఘుచాతురి జూద + మాడి గొలువ గలిచెఁ బో యొకనికిఁ + దేలియునే సామాన్య, రమణుల పడుగక + రంభ నడుగ నడిగెఁ బో యొకనికి + నలవియే సురకాంత, లాలించి భూమి ని + ల్లాలిఁ జేయఁ జేసెఁ బో యొకనికిఁ + జెల్లునే చిరభోగ్య, మగునింద్రశాపంబు + నపుడ మాన్ప

గీ॥ నీకుఁ దక్కఁగ వికచరా ♦ భీకలోచ, నామనోహరదేహసౌం ♦ దర్శధుర్య
తానివారితశీతల ♦ ధామ సోమ, ధరకృపాపాత్రపుత్త్ర) కం ♦ దర్శదర్శ. 130

అ॥ వికచ.....ధామ. వికచనాభీకలోచనా వికసించిన తామరపువ్వులవంటి కన్నులు
గలస్త్రీలకు, మనోహర - మనస్సునకిష్టము గలిగించునట్టి, దేహసౌందర్య - ఒడలిచక్కఁదనము
యొక్క, ధుర్యతా - భారమును వహించుటచేత, నివారిత - అడ్డగించఁబడిన, శీతలధామ -
చంద్రుఁడుగలవాఁడా, సోమ.....పుత్త్ర) సోమధర - చంద్రుని జడయందుఁదాల్చిన
శివునియొక్క, కృపా - దయకు, పాత్ర - అర్హుడవయిన, పుత్త్ర) - తనయుఁడా, కందర్పదర్శ -
మన్మథునివంటి గర్వముగలవాఁడా, నీకుఁదక్కఁగ - నీకుఁదప్ప - నీవుగాకయనుట, ఉరగభూషణ
తోడఁ - పాములు సొమ్ములుగాఁగల శివునితోడి? అలఘుచాతురిక - గొప్ప నేర్పుతో, జూదమాడి
గెలువక - సొగటాలాడి జయించుటకు, ఒకనిశక్యమే - వేటొకనికెదరమా, - మరియొకనికెదరము
గాదనుట, గెలిచెఁబో - జయించుటసరియేకదా, సామాన్యరసజులక - అందరితోసమానమైన
స్త్రీలను, - అనఁగా భూలోక స్త్రీలనునుట, అడుగక - ఇమ్మచక, రంభనడుగక - దేవతాస్త్రీ
యగు రంభనొసంగుమనుట, ఒకనికెదలియునే - ఒకనికెఱుకపడునా, - ఎవ్వరికెదలియదనుట,
అడిగెఁబో - అడుగుటసరియేకదా, నురకాంతక - దేవతాస్త్రీలలో సౌందర్యవతియగు రంభను.
లాలించి - లాలనముఁజేసి, - అధికమైన ప్రేమజూసి, భూమిన్ - భూమియందు, ఇల్లాలిన్ - తన
భార్యనుగా, చేయక - చేసికొనుటకు, ఒకనికెదలవియే - ఒకనిశక్యమగునా, - కాదనుట,
చేసెఁబో - ఆవిధముగా భార్యనుజేసకొనుట సరియేకదా, చిరభోగ్యము - బహుకాలమునుభవింప
దగినది, అగు - అయినట్టి, ఇంద్రకాపంబుక - ఇంద్రునియొక్కత్తిప్తును, అపుడేమాన్మక - ఆసను
యముననే పరిహారముచేయుటకు, ఒకనికెదలునే - ఇంకొకనికెగొనసాగునా, - మఱియొకనివలన
గానేరదనుట, ఇందు నాయకునియొక్క సర్వోత్కర్షను వర్ణింపబడినది. ఉత్తరోత్తరోత్కర్షముచే
సారాలంకారమును “ఉత్తరోత్తరముత్కర్షభవేత్సానః పరావధిః” కా. ప్ర.

‘క. నిరవధికముత్తరోత్తర. నిరతోత్కర్షంబుఁడెఱుప ♦ నిఖిలకృతులయం
దరుడైతగు సారాలం, కరణము కవివినుతమగుచు,” నరస.

సౌందర్యధుర్య - ధామసోమ - పాత్రపుత్త్ర) - కందర్పదర్శ, ఇనియను ప్రాసాలంకారమును ‘వికచ
.....ధామ, ప్రతిషేధోపమాలంకారమును ‘నజాతుశక్తి రిందో సేముఖేన / పతిగరితుం. కళంకినో
జడనీతి ప్రతిషేధోపమామతా’ కావ్యాద,

తా॥ చుప్తుత్త్ర)1 నీకుఁదప్ప నీలా కమున శివునితో జూదమాడి గెలువ నెవ్వరివశమగును,
టకవేళ గెలిచినను బ్రపంచమునందలిస్త్రీలఁ గోరక దేవలోకమునఁ గలరంభ నిమ్మ చుప్తు
దెలియును. పోనీ అడిగినప్పటికిని జేబుటాండ్రలో మిక్కిలియందకత్తె యై చిరకాలము సంభోగమున
దారి తేరిన యారంభను లాలించి భార్యగాఁ జేసికొన నెవ్వరితరమగును. అధవా యెటులనో భార్యగాఁ
జేసికొనినను యుగములపర్యంత మనుభవింపఁ దగిన యింద్రునికాపమును వెంటనే పరిహరింప నెవ్వరి
కలవి యగును.

—; నిరంకుశుడు దనభార్యయందు సుతులఁగాంచుట ;—

క1 అని వినుతి నేయుజననీ, జనకుల బహుభార్యములను ♦ సంతృప్తులుగా
నొనరించి రంభయనుమతిఁ, దనయంగనయందు సునయ ♦ తనయులఁ గాంచెన్. 131

అ|| అని - ఇట్లు, వినుతి - స్తోత్రము, చేయ - చేయుచున్నట్టి, జననీజనకులక - తలిదండ్రులను, బహుభార్యములను - అనేకమైనవస్తువులతోఁ, సంతృప్తులుగాక - సంతోషపడినవారినిగా, జనకుంచి - చేసి, రంభయనుమతిక - రంభయొక్కసమ్మతితో, తనయంగనయందుక - తనభార్యయందు, సునయతనయులక, సునయ - మంచిసీతిమంతులైన, తనయులక - పుత్రులను, కాంచెన్ - కోసను, 'అనివినుతి - తనయంగనయం - సునయతనయ, ఇత్యాదులనప్రాసాలంకారము'

తా|| ఇట్లు పొగడినతలిదండ్రులననేకవస్తువులతో సంతసింపఁ జేసి యారంభయొక్కసమ్మతితోఁ దనభార్యయందు మిక్కిలి నీతిమంతులగు సుతులఁ గాంచెను,

చ1 మఱియు నతండు వృషవాహనపదధ్యానానక్త మానసతత్త్వ పరాయణ పప్రాప్త
విజ్ఞానపాటవంబున నేకవాక్యప్రతిష్ఠాపనాచార్యుండును, ద్విజవంశపావనుండును,
ద్రవిర్గనిరతుండును, జతుర్వేదపారాయణుండును, బంచశరాకారుండును, వడ్డా
ప్రపారీణుండును, సప్తాశ్వతేజోవిరాజమానుండును, నష్టభోగసంయుక్తుండును, నవని
ధానసంపన్నుండును, దశదిశాపూరకీర్తిమండలుండు నై చెలంగె. 132

అ|| మరియున్ - అదిగాక, అతండు - ఆనిరంకుశుఁడు వృష.....వంబునక. వృష
వాహన - వృషభమేయశ్వముగాఁగల శివునియొక్క. పద - చరణములను, ధ్యాన - మనస్సునిలిపి
చింతించుటయందు, ఆనక్త - అధికమైనయిచ్చతోఁగూడిన, మానస - మనస్సుయొక్క, తత్త్వ -
స్వభావమునందు, పరాయణ - ఆసక్తివలన, పరిప్రాప్త - మిక్కిలిపొందబడిన, విజ్ఞానపాటవంబునక
- విశేషజ్ఞానముయొక్క పటుత్వముచేత, ని 'విజ్ఞానంశిల్పశాస్త్రయోగి' అనిఅ, ఏకవాక్యప్రతిష్ఠాపనా
చార్యుండును, ఏకవాక్య - ఒక్కమాటనే. సత్యమునే, ప్రతిష్ఠాపన - ఉంచుటయందు, ఆచార్యుం
డును - ఉపదేశగురువును, ద్విజవంశపావనుండును - బ్రాహ్మణకులమునఁ బరిశుద్ధమైనవాఁడును,
త్రైవిర్గనిరతుండును - ధర్మార్థకామములను మూడింటియందడతెగనివాఁడును, చతుర్వేదపారాయ
ణుండును - ఋగ్వేదసామయజుర్వేదములను నాలుగువేదములకుఁ జ్రయమైనవాఁడును, 'ని. ఆశ్రయే
తద్విరాభీష్టేపారాయణపదంబిదుః' కాశ్య, 'పాకల్యాసంగవచనే పారాయణపరాయణే' అ. వేదము
సందర్భకవాగ్ధోరజీగలవాఁడని భావము. పంచశరాకారుండును - మన్మథునివంటి యందముగలవాఁడును.
వడ్డాప్రపారీణుండును - వేదాంత, వైశేషిక, భాట్ట, ప్రాభాకర, వూహ్యోత్తరమిమాంసలను అటు
కాస్త్రములుతుదముట్టఁజదివినవాఁడును, సప్తాశ్వతేజోవిరాజమానుండును - సూర్యునివంటి ప్రకాశ
ముతోనొప్పుచున్నవాఁడును, అష్టభోగసంయుక్తుండును - ఎనిమిదివిధములైన సౌఖ్యములనుబొందిన
వాఁడును, అనగా నన్నవస్త్ర గంధపుష్పతాంబూల వనితాకయనసంగీత విహారములనునవి, మఱియు
దాసీ, బంధు సుత, భృత్య, వస్తువాహన, ధనధాన్యంబు లమనవియమైశ్వర్యములు, నవనిధానసంప

నుండును—ఎన్నటికిని ద్రవ్యములేఱుగకుండునట్టివియైన పద్మ మహాపద్మ శంఖ మకర కచ్చప ముకుంద కుండ నీల వరములను తొమ్ముదిపాతలతోఁగూడిన ధనసమృద్ధిగలవాఁడును, దశదిశాపూరక్తిమండలుండును — పదిదిక్కులయందు నిండినకీర్తియొక్క పరివేషముగలవాఁడును, దశదిశ లనఁగా నెనిమిది దిక్కులును సభోభాగమును సూర్యభాగము నని తెలియవలెను. అథోలోకమునకు శేషుడును, ఊర్ధ్వలోకమునకు బ్రహ్మయును నధిపతులు, ఐ — అగుచు, చెలంగెఁ — ఒప్పెను, ఇంద్రకసంఖ్య మొదలు దశమసంఖ్యవఱకు గుణవర్ణనాదులఁజెప్పవలసినంతానుప్రసాదమును జిత్రించినాఁడు. మఱియు నాయగునియొక్క సహోత్పన్న వర్ణించుటచే నుదాత్తాలంకారమును ధర్మార్థకామనిరతుఁడనుటనుగూర్చి “ధర్మార్థకామమోక్షాణాం యస్మైకోఽపి నవిద్యతే, అజాగళస్తనస్యేవ తస్యజన్మ నిరర్థకమ్” అని చాణ. ధర్మార్థకామమోక్షలబ్ధిబొందని మానవుఁజన్మము మేఁకమెడయందుఁబుట్టెడి చన్నులవలె వర్ణమైనదని భావము. ‘మంగళాదీని మంగళభ్యాని మంగళాంతాని కాస్త్రాణిప్రథంతే’ అని చెప్పఁబడియుండుటచే మంగళాంతముగఁగావ్యమును రచించినాఁడు.

క॥ ఎటువంటి దురాచారున, కెటువంటిజగత్పూరిసిద్ధి ♦ యెఱిగితె రాజా

అటుగానఁ బూర్వపుణ్యో, త్కృటభావం బల్పునైన ♦ ఘనుఁగావించుక. 1333.

అ॥ రాజా - ఓధర్మశీలనృపాలా, ఎటువంటి దురాచారనకుఁ - ఏలాటి చెడ్డనడకలవానికి ఎటువంటిజగత్పూరిసిద్ధి - ఏలాటిలోకప్రఖ్యాతిగలిగెనో, ఎఱిగితె - తెలిసికొంటివా, అటుగానక - అందువలననే, పూర్వపుణ్యోత్కృటభావంబు-పూర్వ - క్రిందటికాలముచైన, పుణ్య - సుకృతము యొక్క - ఉత్కృట - అతిశయమైన, “ని. స్వాదుత్కటోబలవతి, క్షీణేచద్వావిహృతిషు” నానా. “క్షీణమత్కృట స్తీవన త్రయోః” మే. భావంబు - సంపద, “ని. భావస్వభావేఽభిప్రాయే, చేష్టా సత్తాత్మజన్మను, క్రియాలీలాపదాధేషు, బుధజంతువిభూతిషు” అని విశ్వ. అల్పమైనక - నీచమైనను, ఘనుక - గొప్పవానినిగా, కావించుక - చేయును, ఇందు ‘పూర్వపుణ్యోత్కృటభావం బల్పమైన ఘనుఁగావించుక’ అనుటచేత ననుగుణాలంకారము. “యథా ధేనుసహస్రేషు వత్సో గచ్ఛతి ఘోరం, తథా యచ్ఛక్రంకర్మ, కర్తార మనుగచ్ఛతి” చాణ. ‘నామమాత్రేణ సంతుష్టః, కర్మ కాండరతానరాః, మంత్రోచ్చారణహోమాద్యై రాభ్యామితాఃక్రతువిస్తరైః’ ఏకభుక్తోపపాసాద్యైర్ని యమైఃకాయశోషణైః, మూఢాః సరోక్షమిచ్ఛంతి మమమాయావిమోహితాః’ గరు. మూఢులగు మానవులు నామాయ నెఱుంగనేఱక కర్మకాండరతులై మంత్రోచ్చారణ హోమాదిక్రియలతోఁ గూడిన యజ్ఞములు మున్నగువానినిజేయుచు, ఏకభుక్తము, ఉపవాసము, మున్నగుకాయశోషణము లగుకార్యములతో సంతుష్టఁజెందుచు నామమాత్రముగఁ బరమాత్మను భ్యానించుచున్నారు. ఎటువంటిదురాచారన కెటువంటిజగత్పూరిసిద్ధి యనుటకు “అపిచేత్స్వదురాచారో భజతేమామనన్య భాక్, సాధురేవ సమస్తవ్య ససమ్యగ్వ్యవసితో హి సః” భగ. ఇతరప్రయోజనమును దలఁపక నన్ను భజించువాఁడు మిక్కిలి దురాచారముగలవాఁడైనను, వానిని సాధువనియే తలంపవలయును. ఏలయన భగవంతుఁడే తనకు స్వామి గురువు మిత్తుఁడు భోగ్యము అనెడి మనోనిశ్చయముగలవాఁడు వాఁడేదా! “క్షీణం భవతి ధర్మాత్మా శశ్వచ్చాంతిం నిగచ్ఛతి, కాస్త్రేయ ప్రతిజానీహి న మే భక్తః ప్రణత్యహి ధర్మో అట్టివాఁడు శిష్యునిగా దృఢమైన యధ్యవసాయముగలవాఁడై సదాచారపరుడై కాశ్యపాచార్యునివలె

శమమును బొందును. అట్లునా! అట్టి దురాచారముగలిగినను నాభక్తునికి నాశములేదని సభాస్థలమునందుఁ బ్రతిజ్ఞచేయుము.

తా|| రాజా! ఏలాటిదున్నెవ ర్తనముగలవాని కేలాటిప్రపంచఖ్యాతికలిగినో తెలిసికొంటివా! కనుకఁ బూర్వపుణ్యలబ్ధ వైనయదృష్ట మెంతటి యల్పునైన నధికునిగాఁ జేయును.

మ|| అని ముని ధర్మశీలవను ♦ ధాధిపత్యానికి నేర్పులుఁచి చెప్పికథ బాల్యచాపలము ♦ పెంపున స్వామికి విన్నవించితిన్ జనకుఁడు బాలుఁ డాడుచు ♦ శబ్దవచోనివహంబుచేత నెచ్చునమున మోద మందుక్రియ ♦ మామకవాక్కుల సంతసిల్లుమీ. 134

అ|| అని - ఈప్రకారముగా, ముని - పులహుఁడనెడిమహర్షి, ధర్మశీలవనుధాధిపత్యానికి - రాజులలో శ్రేష్ఠుడైన యాధర్మశీలునకు, నేర్పుమించి - చాతుర్యాతిశయముగలపలుకులతో, చెప్పిన కథ - ఆనతిచ్చిన పూర్వవృత్తాంతమును, బాల్యచాపలముపెంపున - చిన్నతనమనెడి చపలత్వము యొక్క యతిశయముచేత, స్వామికి - ఈశ్వరుఁడనైననీకు, విన్నవించితి - విన్నపము చేసికొంటిని.నివేదించుకొంటిని, జనకుఁడు - తండ్రి, బాలుఁడు - తనపిన్నవయస్సుగలకొడుకు, అడు - చెప్పునట్టి, అపశబ్దవచోనివహంబుచేత - అపశబ్దతప్పమాటలనెడు - శాస్త్రోక్తితముగాని శబ్దములతోఁ గూడిన, వచోనివహంబుచేత - వాక్యములయొక్కసమాహమతో, నెచ్చునమున - తనమనస్సునందు, మోదము - సంతోషము, అందుక్రియ - పొందినట్లు మామకవాక్కుల - నాయొక్క పలుకులచేత, సంతసిల్లుమీ - సంతోషమునొందుము. ఇందు, 'జనకుఁడు బాలుఁడాడు నపశబ్దవచోనివహంబుచేత నెచ్చునమున మోదమందుక్రియ మామకవాక్కుల సంతసిల్లుమీ' అనుటచేత సుపమాలంకారము.

తా|| ఈవిధముగా ధర్మశీలనృపాలునకుఁ బులహమహర్షి చెప్పిన యుపాఖ్యానమును విన్నవాడనైనసేను శంకరుఁడవగునీకు విన్నవించితిని. కనుకఁ దండ్రి చిటుతనియొక్క వచ్చిరాని ముద్దుమాటల వలన సంతస మందునట్లు నాకావ్యమునఁ గల యపశబ్దములను బాటించక గూనొందించుము.

—: ఆశ్వాసాంతము :—

మ|| మదనధ్వంసక తారభూమిధరధా ♦ మా ధామధామాక్షన మృదసంధాయక దిన్యనామ నిజవా ♦ మా వామవామాంగ దుర్మదదంతావళదానవప్రవరభీ ♦ మా భీమభీమత్స్య నింపదగారికృతద్వైత్య త్య ధృశసో ♦ మా సోమసోమేశ్వరా. 135

అ|| మదనధ్వంసక - మన్మథుని నాశముచేయుటగలవాఁడా, తారభూమిధరధామా - వెండికొండయేనివాసముగాఁగలవాఁడా, ధామధామాక్షనమృదసంధాయక. ధామధామ - తేజస్సునకు విధియైన యగ్నిహోత్రుఁడే, అక్ష - కన్నుగాఁగలిగి, సమృద్ధ - సంతోషమును, సంధాయక - మాన్యునటు

వంటివాఁడా, దివ్యనామ — మనోహరమైన ప్రఖ్యాతిగలవాఁడా, రమ్యమైన పేరుగలవాఁడా యనియుఁజెప్పవచ్చును, నిజవామా — నిజ — స్వకీయమైన, వామా — రమ్యముగలవాఁడా, 'ని. వామం సత్యేప్రతీపేచ ద్రవిణేచాతిసుందరే, పయోధరే హరేకామే విద్యాద్వామాపిచస్త్రీయాం' అనివి.వామ వామాంగ. వామ — సుందరియైన పార్వతితోఁగూడిన, వామాంగ — శరీరముయొక్క యెడమవైపు గలవాఁడా, దుర్మదదంతావళ దానవప్రవరభీమా. దుర్మద — దుష్టత్వముగల గర్వముతోఁగూడిన, దంతావళదానవ — గజాసురుడను, ప్రవర — శ్రేష్ఠునకు భీమా — భయంకరుడనై నవాఁడా, భీమ భీమత్వసంపదగాఁకృతదుష్టదైత్య. భీమ — భయంకరులగువారికి నైతము, భీమత్వ — భయమును గలిగించుచున్న, సంపత్ — సమృద్ధికి, అగారీకృత — ఇల్లుగాఁజేయఁబడిన, దుష్టదైత్య — చెడబారైన రాక్షసులుగలవాఁడా, అనఁగాదుర్మార్గులగు రక్కసులకుమాత్రమే భయముగలిగించువాఁడనుట, ధృతసోమా — ధరించఁబడిన చంద్రుఁడుగలవాఁడా, సోమసోమేశ్వరా. సోమ — ఉమాసహితుడనైన, సోమేశ్వరా — సోమేశ్వరుడను పేరుగలయోస్వామి, అని యాశ్వాసాంతమునఁ గృతిపతికి సంబోధనము, ఇందు ముక్తపదగ్రస్తముకు దానివెంటనే ఛేకానుప్రాసాలంకారమును గూర్చుటయేకాక నాలుగు విశ్రమస్థానములయందును మకారమే వచ్చునట్లుకూడఁ జిత్రించఁబడియున్నది. ముక్తపదగ్రస్తమనఁగా ముగిసినపదమును వెంటడిగా వెండియుం. గ్రహించుటమాత్రమే ఇట్టి యలంకారములతో శోభిల్లు పద్యములు కావ్యములందంతగాఁ గానఁబడవు.

శా॥ భస్మాద్ధూళితదేహపోషణకళా ♦ పారీణ వారాకరా

కస్మాదుద్ధితకాలకూటవిషది ♦ గ్రగ్గీవ పాదాంబుజా

శస్త్రస్త్రప్రజకల్పభూజ కరుణా ♦ ధన్యేక్షణా సేవమా

నాస్మత్ప్రేత్తృక మత్తనూభవక నా ♦ గాఢ్యాంకలింగాహ్వయా.

136

అ॥ భస్మా.....పారీణ. భస్మ — విభూతి, ఉద్ధూళిత — చెలరేగఁబడిన, ఎగయఁబడిన, దేహ — ఒడలియొక్క, పోషణ — వద్దిబొందించుటయనెడి, కళా — విద్యయందు, పారీణ — ఆపలి దరిముట్టినవాఁడా — తుదముట్టనేర్చినవాఁడా యనుట, వారా.....గ్రీవ. వారాకరా — సముద్రమునందు, అకస్మాత్ — ఆకస్మికముగ — ఆఘోషపాటులోనే, ఉద్ధిత — పుట్టిన, 'ని. ఉద్ధితంస్యా త్త్రిషూత్పత్తే ప్రోద్యతే వృద్ధిమత్యపి' అనిమే. కాలకూటవిష — కాలకూటమును పేరుగలవిషముతో, 'కాలస్యవర్ణస్య కూటః కాలకూటః' అనివృ. దిగ్ధ — పూయఁబడిన, గ్రీవ — కంఠముగలవాఁడా, పాదా.....భూజ. పాదాంబుజాత — పద్మమువంటిచరణమును, స్త్రస్త్రప్రజ — స్మరించునట్టివారి సమూహమునకు, కల్పభూజ — కల్పవృక్షమైనవాఁడా, కరుణాధన్యేక్షణా. కరుణా — దయతోఁగూడిన ధన్య — పుణ్యవంతుమైన. కృతార్థతగల, ఈక్షణా — చూపుగలవాఁడా, సేవమా..... హ్వయా. సేవమాన — కొలుచుచున్న, అస్మత్ప్రేత్తృక — నాయొక్కమనుషులు గలిగినట్టియు, మత్తనూభవక — నాకుమారులు గలిగినట్టియు, నాగాభ్య — నాగయ్యయనుపేరుతోఁగూడిన, అంక — గుఱుకుగల, లింగాహ్వయా — లింగమనునామధేయముగలవాఁడా, అనఁగా నాగలింగమను నభిధానముగలవాఁడాయనుట, ఈనాగలింగమికవికీఁచి తామహుఁడైయుండి స్వర్గము నలంకరించినట్టిపద్యము వలన బోధపడుచున్నది. 'సేవమానాస్మత్ప్రేత్తృక' అనుటచేఁచిత్వపితామహప్రసితామహులై 'కుభా

శుభ పుణ్యకార్యదులయందుఁ బూజింపఁబడుచుందురు. 'పౌత్రృస్వస్మర్శనాన్మర్త్యముచ్యతేచ ఋణత్రయాత్, లోకాన త్యేదివప్రాప్తిః పుత్రృపౌత్రృప్రపౌత్రృకైః' అని గరుడపురాణమునఁ జెప్పఁ బడియున్నను ప్రప్రపితామహుఁడుగూడ నేవింపఁబడు ననుభర్తృమును బరిశీలించియే చెప్పియుండెను. విస్తృతభీతిచే విరమింపఁబడినది. కొందఱుకవులు గద్యమున. 'పౌత్రృ, పుత్రృ, నామధేయ' అని చెప్పుచుందురు.

క॥ అతులశర సోమవార, వ్రతనియసుధురీణహృదయ ♦ వారిజ సాధ్వీ
శశ వియత చెన్నమాంబా, ప్రతిదిననఁసేవ్యమాన ♦ పదపంకేజా. 137

అ॥ అతు... ..వారిజ. అతులతర - అనమానమయిన, సోమవారవ్రత - సోమవారమున నాచరించెడి శాస్త్రసిద్ధమైన కర్మము (సోమ) యొక్క, నియమ - నిశ్చలబుద్ధియందు, ధురీణ - భారమును వహించుచున్న, హృదయవారిజ - మరస్సినెడి పద్మముగలదియును, సాధ్వీశతమిత - బహుసంఖ్యాకమైన పతివ్రతలచేత స్తుతింపఁబడినదియును, నగు, చెన్న... ..పంకేజా. చెన్నమాంబా - చెన్నమృత్యును నామెవలన, ప్రతిదిన - నిత్యమును, సంసేవ్యమాన - కొలువఁబడుచున్న, పదపంకేజా - చరణములనెడి కమలములుగలవాఁడా, ఈచెన్నమృత్యునునామె యీకవికిఁదల్లియగుటవలనను, నామె పరమేశ్వరప్రీత్యర్థముగ సోమవారవ్రతమాచరించుచుండుటవలనను, నిట్లువచించియుండెను.

గద్యము. ఇది శ్రీమత్కృత్పరప్రసాదలబ్ధ లబ్ధవర్ణవర్ణనీయ కవిత్వతత్త్వధారేయ, పెదలింగనార్యగర్భార్ణవపూర్ణిచూత్రేయ, గురువరాచార్యవదారవింద మిళిందాయమానమానసాశ్రేయ, పండితమ్మన్యేతరాజేయ, నకలవిద్వజ్జనవిధేయ, రుద్రయనామధేయ ప్రణీతంబయిన నిరంకుశోపాఖ్యానంబను మహాప్రబంధంబునందు సర్వంబుఁ జతుర్థాశ్వాసము.

అ॥ తృతీయాశ్వాసమునఁబోలె నెఱుగునది.

ఇది శ్రీమద్దాయత్రీ విరాడ్విశ్వకర్మ వరప్రసాదజనిత కవితామృత రసపాత్ర, అహఘానస గోత్రపవిత్ర, అచ్చమాంబా వేంకటశివార్యపౌత్రృ, లక్ష్మణబా కోటిశ్వర సుధీమణిపుత్రృ, శిల్పవాన్తు జ్యోతిశ్శాస్త్రాదివివిధవిద్యాప్రవీణ, పదవాక్యప్రమాణ నిధాన, విమర్శకాచార్యశిల్పకళాకోవిదేశ్యాది విరుద నిరుపమాన, బుధారాధన విరాజమాన, సుబ్రహ్మణ్యభిధాన, విరచితంబైన నిరంకుశోపాఖ్యాన సుధాతరంగిణీవాక్యాశ్వాసమునఁజతుర్థాశ్వాసము.

నిరంకుశౌపాఖ్యాన పూర్వ ముద్రణమునందు దోషములకు సవరణలు

(సం - సంఖ్య, పూ - పూర్వముద్రణము, స - సవరణ)

ప్రథమాశ్వాసము

సం. పూ.	స.
2 నెక్కిన	నెక్కిడు
,, తోడు	తోడు
4 మనస్సుమధూళిసమ	మనస్సుమధూళిసమ
ధూళి	దాళి
6 మున్నుగా	మున్నుగా
,, గాఢపురంబు	గాఢపురంబుఁ
,, చక్కదనమున	జక్కదనమున
8 బుత్ర	బుత్త్ర
10 అనియిట్లు	అనియిట్లు
,, నోసరించి	కోఱిడించి
14 సమస	సమస్త
19 పాప	పాఁప
20 కందర్పుఁ	కందర్పు
,, వికాలుకూలి	వికాలకూల
23 దనుజ	తనుజ
25 గతకీతల	ఘటితామృత
(ప్రాసభంగము)	
26 ప్రేయస్మిత	ప్రేయస్మిత
28 రామంబుఁగా	రామంబుగా
30 గాఢులహు	గాఢులహు
35 తలంకనేను	తలంకనేను
39 కడు	కివ
43 తాటఁ	తాట
,, నూర్చిత్తెలియ	నూర్చిత్తెలియ
,, మాటఁగొత్త	మాటక్రొత్త
,, తాటనమర	తాటయమర
,, నువర్ణాబ్జత	నువర్ణాబ్జతఁ
45 దీధితి	దీధితి
,, బ్రోవఁ	బ్రోవ
47 సత్య	సత్త్వ
,, యాజగ	యాజన
50 జిలుఁగుఁజెంగావి	జిలుఁగుఁచెంగావి
51 ముక్కువ	మక్కువ
53 కటకంబుపాద	కటకంబుఁబాద
54 యనఘ	యనిశ
60 బలాచము	కిలోనుడి
61 నిశాంతమునందర	నిశాంతమునందర

సం. పూ.	స.
64 మదిచింతిలు	మదిఁజింతిలు
65 అనుటగాని	అనుట కాని
68 పుత్రు	పుత్త్ర
,, చంద్రు	చంద్ర
,, ముస్కిత్	దుస్కిత్
70 పుత్రుండు	పుత్త్రుండు
,, తనయుండు	తనఁబండు
,, సమకూఱ	సమకూర
75 యిఁకఁజోద్య	యొకఁచోద్య
79 జలజాంబవ	జలజోదగు
యతిభంగము	
,, పుత్రు	పుత్త్ర
,, నాపుఁడున్	నాపుడున్
79 సముద్యమ	సముద్యమ
యతిభంగము	
,, జాత	జాతు
81 గాన	యైన
83 కళఁ	కళ
87 పుత్ర	పుత్త్ర
88 మొలకల	మొలకలు
89 కరణి	కరణిఁ
94 దువేతంగుణ	దువేతంగుణ
95 ధని	విని
96 శృంగిరాజ	శృంగిణిశ
,, సురంగం	శశిశ్శా
100 కవిత్వ	కవిత్వత్త్వ
,, మాన	మానమానస

ద్వితీయాశ్వాసము

3 ధరామర	ధరామర
6 నర్దులులేరు	నర్దు లేయేరు
8 విభవంబు	విభవంబుఁ
10 తలఁపొసి	తలపొసి
12 మిగుల	మిగుల
,, ధరామర	ధరామర
16 సౌకాలు	సౌకాలు
17 పోయి	పోయి
19 కామిల	కామిలు
20 మిఁదకప్పుక	

సం.	పూ.	స.
22	లీలఁ	లీల
23	లూయ్యఁగాదీర్పు	లూయ్యఁగాదీర్పు
24	వారణా?	వారణాసి
25	మరువఁడు	మఱవఁడు
25	మంటపుట్టు	మంటపుట్టు
26	పరస్పరంబు	పరశ్పరంబు
28	అనెడు	అనెడి
31	శత	శత
33	యదటుఁ	యదలు
33	జాఱుఁబైట	జాఱుపైట
33	కులుకుఁబలుకు	కులుకుపలుకు
34	నెఱ	నెర
35	మార్గంబుచాకఁజేసి	మార్గంబుఁజాకఁచేసి
35	సాగటాలం	సాగటాల
30	కేళిఁ	కేళి
35	ఝిల్లితల్లి	ఝిల్లిఁదల్లి
38	లక్ష్మయ్యనిచ్చిన	లక్ష్మయ్యసంగిన
41	పుంజ	పింజ
45	వృత్తిపత్యక్ష	వృత్తిఁబత్యక్ష
45	జరభి	జఱభి
46	ఒరపాయెజలువ	ఒఱపాయెఁజలువ
46	జెలువాయెఁ	జెలువాయె
46	గునుమపూఁ	గునుమంపుఁ
46	నడగ	నడుగ
48	ఆయత్తయగు	ఆయత్తఁచిత్తయగు
48	గ్రమ్మకరుణ	గ్రమ్మఁగరుణ
49	సర్వ	సర్వ
49	పాఁడు	పాడు
52	ధర్మంబుచూఱ	ధర్మంబుఁజూఱ
52	నగుబాటు	నగుఁబాటు
54	తలంపదో	తలంపదో
55	శ్రీచే	శ్రీచేఁ
55	అన్నియునుఁ	అన్నియును
62	బాప	బాఁప
65	యుంఁడెడు	యుంఁడెడి
65	బొగ్గునయ్యె	బొగ్గయ్యె
66	ఆతని	ఆతనిఁ
69	నెన్నటి	నెన్నఁటి
69	జీకు	జీకు
69	జేలా	జేలన్
69	దిగ	దిగఁ
70	బోలె	బోలె

సం.	పూ.	స.
70	బోలె	బోలె
72	పాలిక	పాలికఁ
72	వెల్వఁడు	వెల్వడు
72	వనచూర్ణ	నవచూర్ణ
74	కొన	గొన
74	చందురు	చందుర
75	కికగా	కికగా
76	తచ్చోత్ర	దచ్చోత్ర
76	లోపంచ	లోఁబంచ
83	వీటి	వీటిఁ
83	గలిపి	గలిపి
83	నుపుత్ర	నుపుత్త్ర
86	సముద్రంబిందు	సముద్రుండించు
86	మహత్వ	మహత్వ
87	సర్వ	సర్వ
88	ధారణి	ధారుణి
89	విడువ	విడువ
90	సంభృతిపతి	సంభృతిఁబతి
91	గంధంబు	గందంబు
93	నరగ	నేగ
95	యతిభంగము	
95	ఉత్కలితా	ఉత్కలితా
101	తలకుం	తలఁకుం
101	గోపించుఁ	గోపించు
101	విధికిం	విధికిఁ
103	మంకింపు	మంకింపు
104	జన	జన
106	చిత్తాబ్జు	చిత్తాబ్జుఁ
107	దిక్కులుక	దిక్కులన్
109	వర్తక	వర్తక
110	తకు	తకు
110	ఘాట	ఘాట
111	దద్దయుఁ	దద్దయు
112	వాద	వాద
114	వచనంబు	వచనంబుల
115	దూఁగ	దూఁగ
115	గాండ్ర	గాండ్ర
115	నాకు	నాకు
115	గుట్టంగ	గుట్టంగ
116	గుంటిలు	గుంటిలు
116	ఎత్తుగడప	ఎత్తుగఁగడప
117	దుర్ని	దుర్ని

సం. పూ.	స.
118 నవ్య	నవ్య
119 మున	ముల
,, పర	పగఁ
,, విడియంపుపలు	విడియంపుఁబలుతుం
,, తుంపురులు	పురులు
121 వోలి	వోలె
123 వాటు	పాటు
125 జూచి	జూపి
,, లాఁబోలు	రాఁబోలు
127 యూరట	యూఱట
128 ఆసించి	ఆశించి
,, వలయుచల్లఁగా	వలయుఁజల్లఁగా
,, లొల్లెకాండ	లొల్లెగాండ
129 సావడి	సావడి
,, నేగియకా	నేగియు
,, సందులుఁ	సందులు
131 బాప	బాఁప
140 పాటి	పాటు
142 పుత్ర	పుత్ర
,, నిర్మదనార్థ	నిర్మధనార్థ
143 వసథాం	వసథాం
144 దోహ	మోహ
145 లబ్ధివర్ణ	లబ్ధిలబ్ధివర్ణ
,, కవిత్వ	కవిత్వతత్వ
,, గర్భార్ణవాత్రేయ	గర్భార్ణవపూర్ణి మాత్రేయ

తృతీయాశ్వాసము

6 నపత్నా	నపత్నా
,, నిష్పత్నా	నిష్పత్నా
,, తదంత	తదంత
7 ధారుణీశ్వర	ధారుణీశుర
8 నాందుక	నెందుక
,, జూటాంతిక	జూటాంచిక
10 తజ్జాల	తజ్జాల
12 పట్టెన	పట్టెన
17 మినుగ	మినుక
18 యెడలం	యెడలక
20 రివ్వ	ఱివ్వ
,, దుగా	తిగా
24 బ్రధన	బ్రధన
,, ఆసింతు	ఆశింతు

సం. పూ.	స.
26 తరల	ధ్రువకోకిల
,, చందరు	చందర
,, నావిట	నావిట
28 బువ్వ	పువ్వ
30 భన్య	దైన్య
34 యంజని	నంజలి
35 వలున	వలువ
,, నగమునేగ	నగమనంగ
36 పటవ	పటప
39 జండినకాఁ	పండునికాఁ
40 నీకుం	నీకుక
41 రోపరంత	రాపరాంత
43 ములుచేరు	ములఁజేరు
44 కులోత్తంసంబ	కులీనోత్తంస
యతిభంగము	
45 పాడియె	పాడియె
48 నైలిం	నైలిక
50 కర్మములు	కర్మముల
54 దదాన్తాద	తదాన్తాద
58 రంభనం	రంభణం
59 కేయూర	కేసర
60 లగుచును	లగుచు
61 నురుము	నుఱుము
62 కాగిలి	కాఁగిలి
,, పలికెక, ఏసతి	పలిక, నేసతి
65 ఆభూసురుఁడుక	నయముగవతఁడుక
యతిభంగము	
68 మెయిం	మెయిక
69 సిత	శితి
72 తత్వ	తత్త్వ

చతుర్థాశ్వాసము

7 కకణ	కంకణ
8 బిందువులుఁ	బిందువులు
,, వీడియంబుకర్పూర	వీడియంపుఁగర్పూర
10 రసపూర్తికమనీయ	రసవృష్టిగమనీయ
,, మోయప్రకట	మోయఁబ్రకట
11 తను	దను
19 చేతయెకాఁదలిసి	చేతయకాఁదలిసి
27 వినయమువ	వినయమువ
30 గనుగొంటి	గనుఁగొంటి
31 యిటు	యిటు
32 నురభోగము	నుభోగము

యతిభంగము	నేరంబునకై
33 లిచట	లిచటి
,, సమృదము	సమృతము
34 నాడె	నాడె
,, బైటపెట్టె	బైటపెట్టె
36 బాపనిమిండగాని	బాపనమిండగానితో
,, చరించునే	చరించునూ
37 బుంభీ	బుంబీ
,, ప్రథిమచెంది	ప్రథిమచెంది
,, వంబుకొంత	వంబుకొంత
39 ములునాడి	ములువాడి
,, గంధపు	గంధపు
45 సాగి	సాగి
47 యెన్నటి	యెన్నటి
48 తమనివాసం	తమతమనివాసం
,, నందలై	నందలై
,, దుఃఖితారంభ	దుఃఖారంభ
,, బాపలేక	బాపలేక
49 అలుగుల	అలుగుల
51 వజ్రదలుగట్ట	పరగంగనేల
ప్రాసస్థానము	
55 మార్పయొక	మార్పనొక
61 దునిగి	దునిగి
64 తాయె	తాయె
,, గనొగొన	గనొగొన
69 వెలిబోక	వెలిబోక
71 మీఱె	మీఱె
,, ముఠించె	ముఠించె
74 ఉపచరించు	ఉపచరించు
,, వరలు	వరలు
75 రెల్లనాత్మ	రెల్లరాత్మ
76 దేహముం	దేహముం
80 కాఱ	కార
81 దయ	ధర
82 పొడవ	పొడువ
83 మేపాఱ	మేపార
86 బృష్ట	బృష్ట
89 కాల	కాల
,, దిక్కుల	దిక్కుల
91 దిగపార	దిగబాఱు
92 మల్లి	మల్లి

సం. పూ.	స.
93 జిలుగుంబయ్యెద	జిలుగుపయ్యెద
,, దిగపార	దిగబాఱ
,, మాపుల	మాపులు
94 వచ్చి	యెదుట
95 నాతర	నాదర
97 తలఁపొక	తలపొక
99 పుక్కు	పుక్కు
111 యంబునఁబలు	యంబునబలు
112 గడవల	గడవల
113 యపాయ	యపాయ
,, యటు	యిటు
యతిభంగము	
114 గజశ్రేష్ఠ	గజశ్రేష్ఠ
116 బ్రహ్మజ్ఞుడై	బ్రహ్మజ్ఞుడై
117 లోక	కాయ
121 సమృద	సంతస
,, సంభృతు	సంభ్రుతు
122 ధరామర	ధరామర
యతిభంగము	
124 అనియనేక	అనియనేక
125 నిల	నిక
,, బట్టపల్లపుసిరుద	బట్టపల్లపుసిరుద
,, నుచ్చైశ్రవః	నుచ్చైశ్రవః
127 యిష్టంబున	యిష్టంబున
128 పుక్కు	పుక్కు
129 నయాధ్యునిహస్త	నయాధ్యునిహస్త
,, శ్రమింప	సహింప
130 పుక్కు	పుక్కు
132 మానసత్వ	మానసత్వ
,, పరాయ	పరాయ
,, లేజందును	లేజోవిరాజ
	మానుండును
,, సంపన్నుండు	సంయుక్తుండు
134 నేర్పరించి	నేర్పుమించి
135 సంకుద	సమృద
136 దుద్ధిత	దుద్ధిత
138 అబ్ధివర్ణ	అబ్ధివర్ణ

